

UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

Philologica 100 – 2010

UCRAINICA IV

SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA **Problémy jazyka, literatury a kultury**

Sborník vědeckých článků

Z mezinárodní konference
V. Olomoucké sympozium ukrajinistů
střední a východní Evropy
Olomouc 26.–28. srpna 2010

Univerzita Palackého v Olomouci

OLOMOUC 2010

prof. Josef Anderš, DrSc.

* 26. 3. 1939

Redakční rada:

prof. J. Anderš, DrSc.

prof. PhDr. H. Flidrová, CSc.

Mgr. U. Cholod, Ph.D.

prof. A. Zahnitko, DrSc.

prof. PhDr. M. Zahrádka, DrSc.

Za obsah, jazykovou a stylistickou správnost odpovídají autoři.

1. vydání

Editor © Josef Anderš, 2010

ISBN 978-80-244-2500-9

ISSN 0231-634X

OBSAH

Úvodem.....	9
K sedmdesátinám profesora Josefa Anderše (<i>E.Vysloužilová</i>)	10
Soupis prací profesora Josefa Anderše (<i>U.Cholod</i>)	12
Problémy jazyka	17
Андерш, Й.: Україністика в Університеті імені Палацького.....	19
Загнітко, А.: Структурна і функційна типологія часток.....	29
Мірошниченко, М.: Способи словотворення іменників-агентивів (на матеріалі української мови)	33
Дель Гаудіо, С.: Зіставлення італійського вокалізму з українською мовою	37
Микитин-Дружинець, М.: Орфоепія українських голосних: історія та реалії	42
Арделян, М.: Вплив формальних, формально-семантичних і власне семантичних ознак на формування змісту займенниково- співвідносних речень просторової семантики.....	47
Кобченко, Н.: Сфера функціонування вільного поєднання	51
Марчук, Л.: Стилїстична функція прози Галини Тарасюк	55
Коротич, К.: Комунікативні стратегії і тактики екологічного дискурсу.....	60
Боєва, Е.: Специфіка пропріальної номінації персонажів у малій прозі Івана Франка.....	64
Мельник, М.: Специфіка онімікону у збірці «Вибране» Ліни Костенко	68
Мисечко, О., Матис, М.: Діалог культур у лексичному складі української мови	72

Романюк, І.: Мовленнєві типи поведінки мовців у мовленнєвому жанрі 'дорікання' (на матеріалі текстів І.С. Нечуя-Левицького).	77
Труб, В.: Суспільний чи громадський?	82
Трифонов, Р.: Експресивність і метамовний феномен вибачень за пафос у блогах	87
Бардіна, Л., Назаренко, Н.: Деякі аспекти сучасного запозичення в українську мову спортивних термінів-неологізмів	92
Альтереова, А.: Румунізми в українській мові (зокрема, їх значення і тематичні групи)	96
Крислова, М.: Запозичення термінів з інших мов як основна тенденція при формуванні української лінгвістичної термінології....	99
Микитюк, О.: Проблема запозик крізь призму Франкового заклику „учитися бути українцем”	104
Наєнко, Г.: Модель епістемічної ситуації та аналіз структури староукраїнського наукового тексту.....	109
Сімахіна, Г.: Українська термінологія народної та нетрадиційної медицини як культурний феномен.....	114
Заболотна, Л.: Латинські медичні терміни як складне лінгвістичне утворення.....	119
Лавриненко С.: Народноюридичні виміри фольклорного тексту	122
Дарчук Н.: Електронний словник української лінгвістичної термінології тезаурусного типу	126
Чейлитко, Н.: Створення лексико-тематичної моделі дискурсу на основі синтаксичних критеріїв	130
Сірук, О.: Моделювання комп'ютерних систем для української мови: «Електронна лексична картотека українських діалектів» (ЕЛКУД)	134

Кузьменко, Д.: Структурний аналіз художнього тексту.....	142
Губарева, Г., Калашник, Ю.: <i>Дружба</i> в українських пареміях.	146
Руденко, С.: Сегмент українського паремійного фонду з лінгвістичними знаками глутонії (на матеріалі глутоніма <i>каша</i>)...	150
Фойту, П., Вронський М.: Демінутиви в анімалістичних фразеологізмах в українській та інших слов'янських мовах.....	155
Євтушина, Т.: Концепт “людина” в індивідуальній моделі світу Марії Магіос (на матеріалі фразеологічних одиниць сімейної саги в новелах “Майже ніколи не навпаки”)	159
Крупеньова, Т.: Функціонування бібліонімів у творах Лесі Українки та Василя Стефаника.....	164
Калашкова, Л.: До проблеми кодифікації аббревіатур.....	168
Problémy literatury.....	173
Тарнашинська, Л.: Антропоцентризм українського шістдесятництва: персоналістський вимір.....	175
Ходаківська, Я.: Василь Стус проти романтизму: стилістичні пошуки поета у 1960-х роках.....	179
Колодкевич, Г.: Образи церкви і в'язниці як виразники топосу ліричного героя у варіантах тексту В. Стуса.....	183
Федас, В.: Михайло Максимович і його традиції: усна словесність як соціальний факт.....	188
Васьків, Микола: Експериментальний характер українського роману і романних форм 20-30-х років ХХ ст.....	192
Видашенко, Н.: Екзистенціальні мотиви у “Щоденнику” О. П. Довженка.....	196
Усачова, К.: Францисканський монастир в українській літературі (на матеріалі повісті Наталени Королеви «1313»)	201

Колкутіна, В.: Модель наратора-критика як літературознавча проблема (на матеріалі книги Дмитра Донцова «Дві літератури нашої доби»)	205
Горбатюк, О.: Наукові пошуки С. Смаля-Стоцького празького періоду	209
Васьків, Майя: Рецепція міжвоєнної Чехословаччини у творчості Івана Чендея	213
Мерзова, Р.: Карел Гинек Маха та Віктор Забіла як романтики природи	218
Когутікова, А.: Реалістичне зображення жінки у творах Марка Вовчка та Божени Немцовой.....	222
Забіяка, І.:Чеський літературний авангард в Україні: до постановки проблеми	227
Науменко, Н.: «Вірш на листівках» В. Незвала та «Вірші на перфокартах» І. Драча: мистецтво мейл-арту	231
Калашник, О.: Візія занепаду світу в поезії Г. Тракля і В. Свідзінського.....	236
Зубець, Н., Кравченко, В.: Структурно-семантичні особливості афоризмів Ірини Вільде	241
Удовиченко, Л.: Новітні методики вивчення образів-персонажів у курсі літературної освіти учнів	245
Problémy kultury	251
Радчук, В.: Принцип функціональної рівності перекладу	253
Корольова, Т., Боса, Т.: Загальні проблеми перекладу поетичних творів	260
Холод, У.: Два основні підходи до перекладацького процесу.....	264
Micháliková, J.: Chyby a chybičky při překladu právních textů	268

Газдошова, О.: Граматичні, стилістичні й термінологічні помилки при перекладі правових текстів	272
Білик, О., Білик, Я.: Основні джерела української університетської традиції	276
Гармаш, С.: Формування проектної культури студентів як передумова ефективної професійної діяльності	279
Бужина, І.: Формування мовної культури як умова гуманізації особистості в освітньому просторі	283
Сушко, В.: Християнські засади української традиційної культури	287
Шеїна, Л.: Реалізація культурної та крос-культурної соціалізації у вищій школі сучасної України	291
Криворученко, С.: Модальність мислення й почування як релевантний чинник у розкритті концептуальних поглядів письменника	295
Малес, Л.: Політики пам'яті та полікультурність у соціокультурному аналізі українського суспільства	299
Шаніна, О.: Слово як чинник сугестивного впливу	303
Плотницька, І.: Володіння українською мовою як складник професійної діяльності державного службовця	307
Ковальова, Т.: Мовні конфлікти як об'єкт державного управління	311
Заверико, Н., Веретенко, Т.: Особливості мовленнєво-комунікативної підготовки соціального педагога	315
Віхляєва, С., Віхляєва Н.: Вплив креативної економічної освіти на культурний розвиток особистості	319

Кучерук, О.: Рідна мова в українській лінгводидактиці: сучасні тенденції та перспективи.....	323
Шевцова, Л.: Лінгводидактичні дослідження інфінітивних речень.....	327
Орехова, Л.: Місце оцінного компонента в професійно- мовленнєвій діяльності вчителів української мови й літератури	332
Даренська, В.: Антропологічні та світоглядні виміри української народної медицини	338
Форманова, С.: Гендерний аспект української інвективи	341
Панасенко, Т., Форманова, С.:Українська політична загадка: семантичний аспект.....	347
Сукаленко, Т.: Оцінний потенціал кулінарної лексики у структурі метафори на позначення жінки	352
Жукова, О.: Організація й проведення семінарських занять з педагогіки в формі метафоричної гри на основі аналізу українських народних казок.....	355
Баденкова, В., Баденкова, Ю.: Концепт „колодязь” в українських та німецьких казках.....	360
Шалак, О.: Фольклор Поділля у записах Олени Пчілки: методика збирацької практики.....	365
Єфремова, Л.: Перший каталог українського пісенного фольклору	370

Úvodem

Sborník obsahuje příspěvky páté mezinárodní konference „Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy“, která je svým způsobem jubilejní, a je věnován desátému výročí vzniku ukrajinistiky na Olomoucké univerzitě Palackého a sedmdesátinám profesora Josefa Anderše, který u jejího zrodu stal.

Referáty, které byly na této konferenci předneseny, se tradičně týkaly současných aktuálních problémů ukrajinského jazyka, literatury a kultury v širokém mezislovanském srovnávacím kontextu.

Tento sborník je vydán za podpory sponzorských darů firem KRESTA, spol. s r.o., REGA, spol. s r.o. a Exekutorského úřadu Olomouc, za což jim patří náš vřelý dík.

K sedmdesátinám profesora Josefa Anderše

Před několika měsíci oslavil své významné životní jubileum profesor Josef Anderš, vysokoškolský učitel Univerzity Palackého v Olomouci, jeden z mála předních ukrajinistů v naší republice.

Narodil se 26. března 1939 v české vesničce Malá Alexandrovka na jihu Ukrajiny, kde prožil své dětství. Rodinné prostředí utvářelo jeho vztah k české kultuře a českému jazyku, bylo základem jeho široké slavistické orientace. Předznamenalo i jeho cestu na Oděskou státní univerzitu, kterou po úspěšném studiu ukrajinistiky, rusistiky a slavistiky absolvoval v roce 1962. Svou profesní dráhu nastoupil v Jazykovědném institutu A.A. Potebni Národní akademie věd Ukrajiny, kde pracoval až do roku 1992. Stal se kandidátem věd (1971) a doktorem filologických věd (1987). V roce 1992 se s celou rodinou přestěhoval do Olomouce, kde pracuje dosud. V následujícím roce se habilitoval a úspěšně prošel profesorským řízením. Současně opustil život ve městě a přestěhoval se do nedalekých Dolan, odkud na své pracoviště denně dojíždí. Spolu s manželkou si dolanský vesnický domek přestavěli na příjemné bydlení, kde jak jeho interiér, tak i útulné posezení na zahrádce ve stínu pergoly s vinnou révou prozrazují, že jeho majitelé na Ukrajinu nikdy nezapomněli.

I když profesní kariéra profesora Anderše tvoří z hlediska odborného svým zaměřením na slovanskou větu jednoduší celek, z časového hlediska ji lze vnímat jako dvě období – kyjevské a olomoucké. Během kyjevského období vznikají dvě monografie, jimiž se výrazně profiloval, a to Sémantická struktura dativu v češtině a němčině (1975) a Typologie jednoduchých slovesných vět v češtině ve srovnání s ukrajinštinou (1987), která vyvolala kladnou odezvu i u našich významných lingvistů (H. Běličová, Slavica 1988,2). Kromě mnoha článků a studií se v Kyjevě věnuje i práci lexikografické, kterou ve své podstatě nikdy neopustil. Za jeho účasti vzniká dvoudílný Česko-ukrajinský slovník (Kyjev 1988-89), za který dostal akademickou cenu Ivana Franka, po několika letech pak vydává pro ukrajinskou odbornou veřejnost soubornou Mluvnici češtiny (1992).

Olomoucké období je vedle činnosti badatelské a pedagogické úzce spojeno i s činností organizační v čele sekce ukrajinistiky, u jejíhož zrodu stál a kterou již několik let v rámci katedry slavistiky vede. Pro své působení v náročné funkci vědecké i pedagogické přišel z Ukrajiny jak svými studii, tak i odbornou a publikační činností velmi dobře připraven, organizační činnosti v novém prostředí se však musel učit doslova „za pochodu“ a s přispěním ostatních kolegů ji uspokojivě zvládá až do současnosti. Olomoucké období lze charakterizovat i výraznou publikační aktivitou. Je autorem (i spoluautorem) více jak 70 titulů, jeho referáty na mezinárodních kongresech slavistů zazněly

v Bratislavě (1993), Krakově (1998) a Lublani (2003). Aktivně publikuje doma i v zahraničí statě i recenze, aktuálně reaguje na potřebu učebních textů k vysokoškolské výuce ukrajinštiny (Ukrajinština vážně i vesele, 1999, 2002, 2003; Česko-ukrajinské dialogy s jazykovou etiketou a vzory dokumentů, 1998; Ukrajinško-česká a česko-ukrajinská konverzace, 2007), tvoří slovníky (Praktický česko-ukrajinský slovník. Ekonomika.Finance. Obchod, ve spolupráci s L. Danylenkovou, 2000; Ukrajinško-český slovník. Ekonomika. Finance. Obchod, ve spolupráci s L. Danylenkovou, 2004) aj. Zvláště záslužná je jeho činnost při přípravě a organizaci mezinárodní konference Olomouckých symposia ukrajinistů, jejíž tradici v r. 2000 založil a které se vedle pečlivě připravených sborníků mohou pyšnit účastí řady významných zahraničních odborníků. Vedle pedagogických a badatelských aktivit prof. Anderše je třeba připomenout i jeho všestrannou odbornou angažovanost, ať už jako předsedy oborové rady pro obor ruský jazyk na FF UP, člena oborové rady pro srovnávací slovanskou filologii na FF UP, člena oborové rady pro polský jazyk na Ostravské univerzitě, člena komise Gramatická stavba slovanských jazyků při Mezinárodním komitétu slavistů a v řadě jiných. Je vyznamenán stříbrnou medailí Univerzity Palackého (1999).

Vždy dobře naladěného profesora Anderše neopouští jeho humor asi i proto, že se až do svého pozdního věku snaží být aktivním sportovcem. Pravidelně hraje odbíjenou a ve své obci se podílí na organizování nejrůznějších sportovních turnajů. Pravidelně tráví část své dovolené s aktivními sportovci ve Sportovním areálu UP u orlické přehrady Pastviny a ke sportovní činnosti vede i svá vnoučata.

I když je naší odborné veřejnosti znám především jako přední ukrajinista, pro své kolegy z katedry slavistiky FFUP v Olomouci je to i rusista. Skvěle plnil roli učitele ruštiny zejména na intenzivních kurzech ruštiny, pořádaných katedrou pro své studenty. Právě zde se prof. Anderš odhalil nejen jako nepřeborná studnice příležitostných veršů a dobrých vtipů, které umí nenapodobitelným způsobem vyprávět, ale i jako člověk, který v obtížné situaci dokáže druhému pomoci.

Ačkoli žije v naší republice spolu se svou manželkou a syny již dlouho, kulturu Ukrajiny, v níž se narodil, si i nadále pěstuje ve svém životě a obohacuje jí své studenty. Ať mu jeho životní elán vydrží ještě hodně dlouho!

Eva Vysloužilová

Soupis prací profesora Josefa Anderše

(pokračování, začátek: *UCRAINICA I. Současná ukrajinistika: problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Philologica 82 – 2004*, 1. vyd. Ed. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc 2004, s. 13-20)

2004

Типологія простого слов'янського речення і український мовний матеріал. - In: *Ucrainica I. Současná ukrajinistika: problémy jazyka, literatury a kultury. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc 2004*, s. 21-25.

Етапи та способи переходу іменників у прислівники. - In: *Ucrainica Brunensia. I. Ukrajinistika – minulost, přítomnost, budoucnost. Sborník vědeckých prací. Brno 2004*, s. 113-118.

Українсько-польський розмовник. За ред. В.М. Русанівського. Київ: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2004, 336 с. (spoluautor).

Ukrajinsko-český slovník. Ekonomie. Finance. Obchod. Olomouc 2004, 155 s. (spoluautor).

Мирошниченко, В.В.: Авторська концепція художнього твору: онтогенез і експансія (на матеріалі англомовної та французької україніки). Запоріжжя 2003, 283 с. In: *Opera Slavica. Slavistické Rozhledy XIV, 2004, 2*, 59-60.

Анніна, І.О. – Горюшина, Г.Н. – Гнатюк, І.С. – Жайворонок, В.В. – Качура, О.В. – Озерова, Н.Г. – Федоренко, Т.О. : Російсько-український словник. За редакцією доктора філологічних наук, професора В.В. Жайворонка. Київ: Абрис, 2003, 1401 с. ISBN 966-531-121-2.- In: *Opera Slavica. Slavistické Rozhledy XIV, 2004, č. 4*, s. 52-53.

II. olomoucké sympozium ukrajinistů. - In: *Žurnál. Roč. 14, č. 2, 17. září 2004*, s. 3.

Симпозіум українців у Оломоуці. In: *Opera Slavica. Slavistické Rozhledy XIV, 2004, 4*, 39-42.

Sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy. In: *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. Roč. 73. Praha 2004*, s. 462-464.

2 – й Оломоуцький симпозіум українців. - In: *Мовознавство. № 5-6. Київ 2004*, с. 102-103.

UCRAINICA I. Současná ukrajinistika: problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Philologica 82 – 2004. 1. vyd. Ed. Univerzita Palackého

v Olomouci. Olomouc 2004, 408 s. (Příprava k vydání a vydání sborníku vědeckých článků).

2005

Семантичний суб'єкт і його вираження в деагентних структурах (українсько-чеський типологічний план).- In: Проблеми зіставної семантики. Випуск 7. Збірник наукових статей. Київ 2005, с. 366-370.

2006

Реченнєві структури з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові.- In: UCRAINICA II. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 89 – 2006. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2006, 1. a 2. část, s. 9-14. ISBN 80-244-1316-7; ISSN 0231-634X

Větné struktury a jejich typologie (na materiálu slovanských jazyků).- In: Pocta Evě Mrhačové. Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě. Ostrava 2006, s. 27-30.

До типологічної характеристики слов'янського речення. In: Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М. Кочергана. Збірник наукових статей. Київський національний лінгвістичний університет. Київ 2006, с. 290-293. ISBN 80-7368-209-5

Ukrajiniština vážně i vesele. 3. vydání přepracované a doplněné. Olomouc 2006, 213 s. ISBN 80-244-1437-6

Міжнародна зустріч україністів Середньої і Східної Європи.- In: Opera slavica. Slavistické rozhledy, roč. XVI, r. 2006, č. 4, s. 63-66.

UCRAINICA II. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 89 – 2006. 1. vyd. Ed. Univerzita Palackého v Olomouci. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2006, 1. a 2. část, 654 s. ISBN 80-244-1316-7; ISSN 0231-634X (Příprava k vydání a vydání sborníku vědeckých článků).

2007

До типологічної характеристики слов'янського речення. In: Проблеми зіставної семантики. Випуск 8. Збірник наукових статей. Київський національний лінгвістичний університет. Київ 2007, с. 25-29. Серія ДК, № 1596 від 8.12.2003.

Setkání ukrajinistů střední a východní Evropy v Olomouci.- In: Slovo a slovesnost, 68/2007, č. 1, s. 79-80.

Ukrajinsko-česká a česko-ukrajinská konverzace. Jazyková etiketa. Vzory dokumentů. Olomouc 2007, 178 s. ISBN 978-80-244-1713-4
Zemřela Natalie Malinevská, CSc. In: Opera Slavica. Slavistické rozhledy. Ročník XVII, rok 2007, číslo 4, s. 62. ISSN-1211-7676.
Перший в Україні підручник з основ зіставного мовознавства. In: Opera Slavica. Slavistické rozhledy. Ročník XVII, rok 2007, číslo 4, s. 65-67. ISSN-1211-7676
Dvořáková, J.: *Ukrajinska mova čecham podobajetsja. Jozef Anders pro uspichy i trudnosti viddilennja ukrajinistiki v Universyteti Palackoho v Olomouci.*-In: Porohy, 4. Praha 2007, s. 6-7 (rozhovor s J. Anderšem).

2008

Valenčně-intenční modely věty se slovesně-adjektivními predikátory v ukrajinském jazyce ve srovnání s českým.- In: UCRAINICA III. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 97–2008. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2008, 1. část, s. 11-16. 1. vydání. ISBN 978-80-244-2022-6; ISSN 0231-634X
UCRAINICA III. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 97–2008. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2008, 1. a 2. část, 768 s. ISBN 978-80-244-2022-6; ISSN 0231-634X (editor, technická a počítačová sazba)
Srpnové setkání ukrajinistů střední a východní Evropy.- In: Žurnál. Roč. 18, 2, 26. září 2008, s. 4-5.
Vědec: Však oni si rozumějí.-In: Mladá fronta Dnes, XIX / 217, 15.září 2008, s. A8 (rozhovor s J. Anderšem)
Vyznačna ukrajinistyčna konferencija v Olomouci.- In: Opera Slavica. Slavistické rozhledy. Ročník XVIII, rok 2008, číslo 4, s. 49-53. ISSN-1211-7676
Mezinárodní konference ukrajinistů střední a východní Evropy.- In: ROSSICA OLOMUCENSIA –Vol. XLVII. Časopis pro ruskou a slovanskou filologii. Num. 2. Olomouc 2008, s. 89-91.
Симпозіум українців Середньої і Східної Європи.- In: Мовознавство. № 6. Київ 2008, с. 89-92.
UCRAINICA III. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 97–2008. Ed. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2008, 1. část, s. 11-16. 1. vydání. ISBN 978-80-244-2022-6; ISSN 0231-634X (Příprava k vydání a vydání sborníku vědeckých článků).

2009

Типологія речень з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові в зіставленні з чеською // Мовознавство, 2009. - № 1, s. 38-45. ISSN 0027-2833

IV. olomoucké symposium ukrajinistů střední a východní Evropy // Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. Roč. 78. Číslo 1-2. Praha 2009, s. 174-176. ISSN 0037-6736

Предложенческие структуры с глагольно-адъективными предикаторами в русском языке в сопоставлении с чешским.- In: Příspěvky k aktuálním otázkám jazykovědné rusistiky. Brno 2009, 55-61. ISBN 978-80-7399-889-9

2010

Україністика в Університеті імені Палацького.- In: UCRAINICA IV. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 100 – 2010 Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2010, s. 376. vydání. ISBN 978-80-244-2500-9; ISSN 0231-634X

UCRAINICA IV. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 100 – 2010 Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2010, s. 376. vydání. ISBN 978-80-244-2500-9; ISSN 0231-634X (Příprava k vydání a vydání sborníku vědeckých článků).

Sestavila Uljana Cholod

Problémy jazyka

Україністика в Університеті імені Палацького

Андерш Йозеф

Університет імені Палацького в Оломоуці

Говорячи про україністику в Університеті імені Палацького в Оломоуці, слід, бодай коротко, сказати про славістичні традиції Оломоуця.

Славістика в Оломоуці тісно пов'язана з ім'ям засновника славістики як науки Йозефом Добровським, який з 23 серпня 1787 р. по 20 серпня 1790 р. працював у Градіску біля Оломоуця спочатку віце-ректором, а потім ректором Генеральної духовної семінарії. У XVIII ст. славістика вивчалась на теологічному факультеті оломоуцького єзуїтського університету та в Становій академії. Після 1848 р. славістичні студії в Оломоуці припиняються і поновлюються тільки в першій половині XX ст. на Кирило-Мефодіївському теологічному факультеті. У післявоєнні роки з поновленням університету (1946 р., він починає називатися Університет імені Палацького) на філософському факультеті відкривається Семінар слов'янської філології, який згодом (у 1946 р.) був перетворений на Інститут слов'янської філології з міжфакультетським статусом. На базі цього інституту в 1950 р. була створена кафедра славістики філософського факультету, головними галузями якої були богемістика і русистика. Пізніше кафедра славістики поступово розпалася на два самостійні підрозділи – кафедру богемістики й полоністики та кафедру русистики. У 1994 р. кафедра русистики була перейменована на кафедру славістики [www] з двома секціями – русистики та полоністики, до яких згодом додалась і секція україністики. Але це було пізніше. Спочатку українська мова викладалася студентам-русистам зі спеціальності „російська філологія” як друга слов'янська, як така, що має важливе значення для глибшого пізнання історії, розвитку й функціонування російської. Із запровадженням у 1996 році нової спеціальності „російська мова в сфері комерції і туризму” інтерес студентів до української мови ще більше посилювався, оскільки знання цієї мови збільшувало їхні шанси на влаштування на роботу у фірмах і організаціях, які здійснюють свою комерційну і ділову діяльність у пострадянських країнах. До речі, це було причиною того, що і в Остравському університеті, де також готуються спеціалісти з російської мови в сфері комерції і туризму, курс практичної української мови є бажаною дисципліною.

Разом з тим виникнення незалежної держави Україна, пожвавлення чесько-українських господарських, політичних і культурних зв'язків, підвищення статусу української мови як мови державної і міждержавного спілкування зробили актуальним відкриття самостійної спеціальності

„українська філологія” в провідних чеських університетах. Так, у 1993 р. спеціальність „українська філологія” відкривається в Масариковому університеті в Брні, а згодом і в Університеті імені Палацького в Оломоуці. Відкриття нової славістичної спеціальності в Університеті імені Палацького стало можливим завдяки переїзду в 1992 р. до міста Оломоуця на запрошення керівництва Філософського факультету УП доктора філологічних наук, проф. Йозефа Андерша, наукового працівника Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України, якому й було доручено підготувати акредитацію „української філології”.

Українська філологія як спеціальність була акредитована в Міністерстві освіти Чеської Республіки в 1997 році. Вивчення української філології конститувалось як п'ятирічне магістерське навчання у комбінації з якоюсь іншою спеціальністю (англійська, чеська, німецька, італійська, російська, латинська, французька, іспанська, японська чи китайська філологія, історія, філософія, соціологія, театрознавство тощо). Навчання мало проходити паралельно в мовознавчій і літературознавчій частинах. У мовознавчій частині увага мала бути приділена як практичному й теоретичному оволодінню сучасної української літературної мови з допомогою практичних занять, лекцій та семінарів з фонетики й фонології, морфології, лексикології, синтаксису та стилістики, так і пізнанню інших різновидів національної мови, зокрема діалектів, жаргонів тощо, та тенденцій її розвитку, вивченню основ славістики і старослов'янської мови, а також однієї зі слов'янських мов – російської чи польської. У літературознавчій частині пропонувались студентам відомості з теорії літератури, розвитку української літератури з найдавніших часів до сучасності, реалій української історії і культури. Крім того, складовою частиною української філології мали стати основи усного і письмово перекладу. Для початку реалізації цієї програми було придбано в Україні найнеобхідніші навчальні матеріали й створено кілька власних посібників, зокрема: Андерш, Й.: Українсько-чеські діалоги (мовний етикет). Оломоуць 1996, 68 с.; Anderš, J.: Česko-ukrajinské dialogy (jazyková etiketa). Brno 1998, 111 s.; Anderš, J.: Ukrajínština vážně i vesele. Olomouc 1999, 268 s.).

І ось уже 28 вересня 1999 року урочисто відкривається Секція україністики [Anderš 1999: 4], а в 2000-2001 навчальному році робиться перший набір студентів. Першими студентами-україністами (їх було 7) стали Андреа Пацовська, Петра Яноушкова, Барбора Штімельова, Радана Семеракова, Вендула Гімерова, Олександра Бржезовська і Мартін Старий. Приємно відзначити, що усі ці студенти, крім Мартіна Старого, успішно завершили навчання, одержали диплом магістра і працюють у різних галузях народного господарства, а Р. Семеракова (після одруження – Мерзова) і В. Гімерова продовжують навчання в докторантурі (відповідає українській аспірантурі) зі спеціальності „порівняльна слов'янська філологія (українська філологія)”. Майже весь перший семестр практичні заняття з

української мови вів Й. Андерш, а з грудня 2000 р. до нього поступово долучалися й інші викладачі, зокрема закордонні лектори з Київського національного університету імені Тараса Шевченка кандидати наук Галина Наєнко й Наталія Маліневська, магістра Елена Оплеталова, д-р філософії Уляна Холод та магістра Радана Мерзова. Екстернами в секції україністики працювали також д-р філософії Богдан Зілинський, магістр Ростислав Стройвус, магістра Петра Рудінська та магістра Ріта Кіндлерова.

Подальші набори україністів не завжди були однаковими; були роки, коли студентів було більше, але й були роки, коли їх було менше. У цілому ж за 10 років існування спеціальності українська філологія на навчання було прийнято 80 студентів. Правда, не всі вони з різних причин завершили навчання. Зараз на трьох курсах бакалаврської програми і двох курсах магістерської програми вчиться 40 україністів.

Підготовку україністів на кафедрі славистики ФФ УП забезпечували або продовжують забезпечувати такі викладачі: професор Й. Андерш (вступ до мовознавства, основи славистики і старослов'янської мови, синтаксис, історична граматики української мови, типологія слов'янських мов (слов'янське речення), старослов'янська мова, праця з друком і ТБ, мовний етикет), професор Г. Флідрова (вступ до вивчення мови), к.ф.н. Н. Маліневська, пізніше д-р філософії У. Холод, а також частково магістр Р. Мерзова (фонетика і фонологія, морфологія, лексикологія, стилістика української мови, огляд культури, фонетичні, граматичні, розмовні, перекладні вправи, українські реалії), доц. З. Пехал (вступ до літературознавства), доц. З. Виходілова (вступ до теорії перекладу), доц. І. Добротова (основи польської граматики), д-р філософії Б. Зілинський, пізніше д-р філософії І. Комендова (Історія України), д-р філософії М. Махалова (практичні курси чеські і російської мов), магістр Е. Оплеталова (граматичні, розмовні, перекладні вправи, український фільм, практичний курс української мови), д-р філософії П. Рудінська, пізніше магістр Р. Мерзова (українська література XIX і XX ст., сучасна українська література, практичний курс української мови). До ведення семінарських занять з української мови та літератури залучаються також докторанти стаціонарної форми навчання В. Гімерова, Р. Немець, Г. Мольнарлова, Ян Габернал та Адела Альтереова. Особливо слід відзначити вагомий внесок у розбудову оломоуцької україністики к.ф.н. Маліневської, яка не тільки читала лекції та вела практичні заняття, але й активно допомагала готувати навчальні матеріали й створювати секційну бібліотеку. У нас вона підготувала монографію і готувалася стати доцентом. Та доля вирішила по-іншому – у березні 2007 –го року Наталії Маліневської не стало [Дворжакова 2007: 6].

Будування нової спеціальності стало можливим завдяки грантам, одержаним від Фонду розвитку вищих навчальних закладів Міністерства освіти Чеської Республіки та Філософського факультету УП на іновацію

магістерської навчальної програми – українська філологія. Грантові гроші було використано для підготовки власних учбових текстів, укомплектування бібліотеки підручниками, словниками, монографіями і художньою літературою, доповнення фонотеки й відеотеки фонетичними вправами, літературним і фольклорним матеріалом, художніми та документальними фільмами, забезпечення занять різними візуальними засобами – таблицями, портретами письменників та українських діячів тощо, придбання комп'ютера, принтера і діапроектора. Крім того, 10 наших студентів побували на тижневій пізнавальній практиці в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка та Львівському національному університеті ім. Івана Франка, з якими наш університет має угоди про співпрацю (до речі, така ж угода про співпрацю підписана в 2009 р. і з Чернівецьким національним університетом ім. Юрія Федьковича). Для читання лекцій у секції україністики був запрошений ряд українських і чеських учених, зокрема, д.ф.н., проф. Михайло Насенко, декан Філологічного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, який у жовтні 2001 р. прочитав лекцію на тему: „Жінки у житті Тараса Шевченка”; д-р Ростислав Омеляшко, керівник Історико-культурної експедиції для Чорнобиля, який у жовтні 2002 р. прочитав дві лекції: „Чорнобильська катастрофа і її наслідки” і „Збереження культурної спадщини в зоні чорнобильської катастрофи”; д-р Богдан Зілінський, викладач Педагогічного факультету Карлового університету в Празі, син відомого літературознавця д-ра Ореста Зілінського (він, до речі, раніше якийсь час викладав українську літературу на нашому факультеті), який у листопаді 2002 р. прочитав лекцію: „Українські традиції Оломоуця і Моравії”; д.ф.н., проф. Віталій Жайворонок, провідний науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, який у жовтні 2004 р., прочитав цикл лекцій, присвячених українській етнолінгвістиці, мові як етнографічному джерелу, типам словників і двомовній перекладній лексикографії. З 20 лютого 2006 р. протягом трьох місяців на нашій кафедрі перебувала на стажуванні аспірантка Інституту філології КНУ ім. Тараса Шевченка Катерина Усачова., працюючи в наукових бібліотеках Оломоуця і Праги над темою своєї кандидатської дисертації; у нас вона прочитала спецкурс „Сучасна українська література”. Її лекції і семінарські заняття студентам сподобались. Можна сказати, що стажування аспірантки К. Усачової було корисним як для неї, так і для студентів. Особливо запам'ятається студентам і викладачам секції україністики зустріч з сучасним українським письменником Юрієм Андруховичем, яка відбулася 2 березня 2007 р. в студентсько-мистецькій господі „Понорка”, де письменник у невимушеній обстановці читав уривки зі свого творчого доробку, співав рокові пісні у супроводі польської групи і відповідав на питання присутніх, попиваючи смачне червоне моравське вино.

Для успішного функціонування україністики в нашому університеті слід було створити власну секційну бібліотеку. Утворення і комплектування секційної бібліотеки відбувалося різними шляхами, а саме: закупівлею необхідної літератури в книжкових магазинах України та Чехії, за рахунок подарунків від бібліотек (Слов'янської бібліотеки в Празі, Наукової бібліотеки Інститутів мовознавства ім. О.О. Потебні та української мови Національної академії наук України) та колег (Я. Моравця, О. Паламарчук, Л. Даниленко, В. Брицина, В. Жайворонка, Б. Зілинського, М. Кочергана, С. Соколової, Л. Ставицької, Р. Омеляшка та ін.), а також книг, які я привіз з собою (зокрема, одинадцятитомний Словник української мови) і які привозили викладачі, студенти та докторанти з України. Сьогодні наші книжні каталоги нараховують біля 4 тисяч одиниць. Важливим джерелом поповненн бібліотеки є також книжки, які нам дають учасники оломоуцьких симпозіумів україністів; за це ми їм щиро дякуємо.

Звичайно, відкриття нової україністичної спеціальності в нашому університеті вимагало від викладачів створення відповідних навчальних програм і посібників, які б ураховували зіставний українсько-чеський план. За десять років існування спеціальності українська філологія створено й опубліковано такі праці:

Anderš, J., Danylenko, L.: *Praktický česko-ukrajinský slovník. Ekonomika. Finance. Obchod.* Olomouc 2000, 155 s.

Anderš, J., Danylenko, L.: *Ukrajinsko-český slovník. Ekonomika. Finance. Obchod.* Olomouc 2004, 155 s. Ці словники містять українські та чеські економічні, фінансово-кредитні й комерційні терміни та їх взаємні відповідники. Для студентів вони корисні при ознайомленні з українською та чеською спеціальною термінологією й особливостями двомовних термінологічних словників. Крім того, у словниках подаються не тільки терміни й термінологічні словосполучення, але й загальноживані слова, які вживаються у даній галузі, а також наводяться назви міжнародних, українських і чеських установ та організацій, скорочення та умовні позначення, що побутують у комерційній практиці.

Anderš, J.: *Ukrajínština vážně i vesele. 2. vydání přepracované a doplněné.* Olomouc 2002, 213 s.; 3. vydání doplněné. Olomouc 2006, 212 s. Підручник „Українська мова серйозно і весело” розрахований на першокурсників-початківців, тому у кожному з дев'ятнадцяти уроків подається як основний текст для читання і переказування (Родина. Місто. Їжа. Ресторан. Магазин. Пошта. Пори року. Погода. Квартира. Студентське життя. Зовнішність людини. Характер людини. Транспорт. Київ. Україна та ін.), так і граматичний і лексичний матеріал, що доповнюється різними вправами і тематичними словничками, зразками української поезії і гумору. У кожному з цих уроків присутній

українсько-чеський зіставний план подачі матеріалу, що сприяє увиразненню типологічних особливостей української мови. У додатках подано українські тексти для читання і вправ, таблиці відтворення чеських літер українськими при написанні власних назв і, навпаки, українських чеськими та таблиці відмінювання змінних частин мови. Словничок українських лінгвістичних термінів покликаний познайомити студентів з українською термінологією і допомогти їм при читанні спеціальної літератури.

Malinevska, N.: *Ukrajinské realie 1*. Olomouc 2003, 96 s. Посібник містить реалії сучасного політичного і культурного життя в Україні, знайомить читача зі звичаями і характерними рисами українців, наводить типові звороти й усталені вирази, зв'язані з сучасною суспільною комунікацією.

Маліневська, Н.: *Фонетична система української мови XVII ст. – початок XVIII ст. і латинська графіка*. Olomouc 2005, 124 s. Монографія є першою в славістиці спробою вивчити фонетичну систему української мови XVII – поч. XVIII ст. на основі збірників пісень і віршів, записаних нетрадиційною графікою – латиницею, дослідити визначальні риси української фонології в контексті культурно-естетичних процесів в Україні і Європі. Вона мала стати основою габлітаційної праці на звання доцента. Однак, не судилося: 4 березня 2007 р. у розквіті творчих сил Наталія Павлівна Маліневська пішла з життя.

Ševcova, L.: *Infinitivni věty v ukrajinštině (ve srovnání s ruštinou)*. Olomouc 2007, 127 s. Посібник має два основні аспекти – теоретичний і лінгводидактичний. Авторка виділила й описала різні структурно-семантичні типи інфінітивних речень в українській мові (у зіставленні з російською) і розробила комплекс вправ на оволодіння інфінітивними реченнями іноземними студентами-україністами.

Anderš, J.: *Ukrajinsko-česká a česko-ukrajinská konverzace. Jazyková etiketa. Vzory dokumentů*. Olomouc 2007, 178 s. Посібник-розмовник містить розділи, присвячені мовному етикету. Кожний розділ складається з словничка слів, типових висловів і діалогів, які відображають різні комунікативні ситуації. Крім того, розмовник знайомить студентів зі зразками основних українських і чеських документів, з особливостями їх складання та перекладу; це такі документи, як заяви різного типу, автобіографія, характеристика, листи, доручення, довідки, оголошення, угоди тощо, без яких у сучасному суспільному житті просто не обійтись. Цей посібник-розмовник особливо популярний серед бакалаврів-русистів, які вивчають українську мову як другу слов'янську і готують себе до роботи у фірмах і установах, що розвивають ділові стосунки з фірмами й установами Росії та України.

Холод, У., Немець, Р.: *Вибрані теми з мовознавства. Частина перша. Практичний курс для студентів-україністів*. Olomouc 2009, 64 s.

Холод, У.: *Транспозиція модального рівня та модальної інтенсивності тексту в перекладах художньої літератури*. Оломоуць 2009, 144 с.

Видано 4 збірники наукових статей, авторами яких є учасники оломоуцьких симпозіумів українців:

Ukrajnistika na prahu nového století a tisíciletí: problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník příspěvků. 1. Olomoucké sympozium ukrajínistů (15.-17. 11. 2001). Olomouc 2001, 319 s.

UCRAINICA I. Současná ukrajínistika: problémy jazyka, literatury a kultury. K 65. narozeninám prof. Josefa Anderle. Sborník článků. 2. Olomoucké sympozium ukrajínistů (26.-28. 8. 2004). AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 82-2004. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc. 2004, 408 s.

UCRAINICA II. Současná ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník článků. 3. Olomoucké sympozium ukrajínistů (24.-26.8. 2006). AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 89 – 2006. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2006, 1. a 2. část, 654 s..

UCRAINICA III. Současná ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník článků. 4. Olomoucké sympozium ukrajínistů (28.-30.8. 2008). AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 97–2008. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2008, 1. a 2. část, 768 s.

UCRAINICA IV. Současná ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník článků. 5. Olomoucké sympozium ukrajínistů (26-28. srpna 2010). AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 97–2008. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2010, s.

Окремо слід сказати про науково-організаційну роботу, яку веде секція україністики, організовуючи, зокрема, оломоуцькі симпозіуми українців Середньої та Східної Європи. Вже відбулися 4 симпозіуми. Історичний 1-й Оломоуцький симпозіум українців з назвою „Україністика на порозі нового століття і тисячоліття: проблеми мови, літератури і культури” відбувся 15-17 листопада 2001 р. і був присвячений 10-й річниці Незалежності України. У міжнародній конференції брали участь мовознавці, літературознавці, історики й культурологи з Чехії, України, Словаччини, Німеччини та Польщі. Конференцію урочисто відкрив декан філософського факультету доц. Володимир Ржеган, а з привітанням до учасників звернувся Посол України в Чеській Республіці Сергій Устич. На конференції працювали три секції, на яких було заслухано й обговорено 50 доповідей. На пленарному засіданні було представлено доповіді Й. Андерша (Оломоуць) „Українські грамоти в історії чесько-українських зв'язків”, П. Лизанця (Ужгород) „Українська мова за кордоном: проблеми та перспективи” та М. Мушинки (Братислава) „Іван Панькевич – засновник чехословацької

україністики після Другої світової війни”. У доповіді М. Мушинки, дійсного члена НАН України, було відзначено, що в міжвоєнний і воєнний періоди центром зарубіжної україністики була Чехословаччина, де тоді функціонував ряд україністичних закладів (університет, педінститут, політехнічний інститут, академія образотворчих мистецтв, музей), виходило півсотні українських газет і журналів, було зареєстровано кілька десятків українських організацій. У повоєнний період засновником україністики в Карловому університеті в Празі став Іван Панькевич, який з 1946 по 1958 роки виховав цілу генерацію україністів, написав багато праць з мовознавства, літературознавства, фольклористики та ін. галузей україністики. Визначний україніст похований у Оломоуці, де живе його донька пані Марта Дольницька. Під час перерви учасники симпозиуму відвідали місцеве кладовище і поклали квіти до його пам’ятника. Наступні симпозиуми (другий відбувся 26-28 серпня 2004 р., третій 24-26 серпня 2006 р., четвертий – 28-30. серпня 2008 р.) збирали багато учасників і були присвячені одній глобальній темі – „сучасна україністика: проблеми мови, літератури і культури”.

Особливо численним був 4-й Оломоуцький симпозиум, у якому брало участь понад 100 учених з України, Австрії, Польщі, Італії та Чехії, а також ректор Університету імені Палацького проф. д-р Лубомир Дворжак та Посол України в Чеській Республіці Іван Кулеба. На мовознавчій, літературознавчій і культурологічній секціях було обговорено широке коло питань, пов’язаних зі структурою, функціонуванням й історією української мови, з розвитком сучасного літературного процесу й історією української літератури (класичної і сучасної), з розумінням культури як національного феномену, з місцем і функцією культури в українському національному просторі. До всіх симпозиумів було видано збірники доповідей у престижній серії *Acta Universitatis Palackianae Olomouensis*. Але чи не найбільша перевага наших симпозиумів полягає в тому, що ми маємо можливість зустрічатися, повідомляти про свої творчі плани, обмінюватися думками, бо, як влучно сказав на заключному пленарному засіданні останнього симпозиуму проф. С. Хороб, „такий обмін думками конче потрібний сьогодні, коли ми прагнемо будувати спільний європейський духовно-культурний дім, коли європейськості нашої науки нема альтернативи; хотілося б висловити щиру вдячність організаторам цього наукового міжнародного форуму і побажати їм нових творчих успіхів, нових симпозиумів, в середовищі яких відчувається справжній дух науки, думки і волі, як сказав би Іван Франко”. У свою чергу, ми хотіли б щиро подякувати ректорату Університету імені Палацького в Оломоуці, деканату Філософського факультету УП, керівництву кафедри славістики ФФ УП, Посольству України в ЧР і Консульському агентству України в Брні, а також нашим спонсорам – фірмам „KRESTA”, „REGA“, „V.Y.O.“,

Управлінню судовому виконання Оломоуць та ін. за їх посильну моральну і матеріальну допомогу у проведенні оломоуцьких симпозиумів.

Секція україністики дбає і про підготовку власних наукових кадрів. Зараз в докторантурі зі спеціальності „порівняльна слов'янська філологія (українська філологія)” 7 докторантів, які є нашими випускниками. Їх дисертації присвячені актуальним проблемам сучасної україністики, зокрема, Р. Мерзова досліджує тему „Добровський і Україна”, В. Гімерова – „Григорій Савич Сковорода в контексті європейського бароко”, Р. Немець з'ясовує співвідношення вихідних і модифікованих дієслівних реченнєвих структур в українській мові в зіставленні з чеською, Г. Мольнарова аналізує слова англійського і німецького походження в українському субстандарті (у порівнянні з чеським і російським), предметом дослідження Е. Оплеталової є структурно-семантична організація безособових речень в українській мові в зіставленні з чеською, Я. Габернала – неузгоджене означення в українському газетно-публіцистичному стилі (у зіставленні з чеським, польським та російським, А. Альтереової – румунські мовні запозичення в українській мові, А. Когутікової – сучасна жіноча проза в Україні та Чехії. Більшість з них уже має друковані праці і бере участь у наукових конференціях, зокрема, в оломоуцьких симпозиумах україністів. Ряд наших випускників (І. Двржакова, А. Елгарт, М. Кадлецова, О. Бржезовська та ін.) працює у фірмах, що співпрацюють з фірмами та організаціями в Україні.

Підготовці україністів значною мірою сприяють і зарубіжні навчальні та пізнавальні поїздки наших студентів, які особливо пошавились з підписанням 15 грудня 2003 р. Угоди між Міністерством освіти, молоді та спорту Чеської Республіки та Міністерством освіти і науки України про співробітництво в галузі освіти та науки. Буваючи в Україні на стажуванні, студенти відвідують місцеві театри, музеї, пам'ятні місця, а повернувшись додому, розповідають про побачене, готують фотомонтажі, пишуть замітки до університетської газети. Особливо цікаво й змістовно проходять щорічні україністичні вечори, на яких студенти співають українські народні пісні, коштують українські національні страви – борщ, вареники, які вони готують разом з викладачами, організують власні драматичні вистави за творами українських письменників (наприклад, „Лісова пісня” Лесі Українки, „Фея гіркого мигдалю” Івана Кочерги та ін.).

На закінчення слід сказати кілька слів про перспективи розвитку україністики в Університеті імені Палацького. Беручи до уваги сучасні потреби суспільства, зв'язані з прискореним розвитком галузей економічного спрямування, правової справи, туризму тощо, актуальності набуває, поряд з традиційною українською філологією, нова бакалаврська

спеціальність – українська мова з орієнтацією на господарсько-правову галузь і туризм, яка надає випускникам більше шансів на працевлаштування. Нова спеціальність (вона вже схвалена Міністерством освіти Чеської Республіки і з навчального року 2010/2011 почне реалізуватися) розрахована на три роки і складається з філологічної (основної) та економічної частин. Філологічна частина спрямована на засвоєння основ української граматики й лексики, обізнаність з українською літературою XIX і XX ст., ознайомлення з культурними, економічними і географічними реаліями, а також на оволодіння англійською та другою слов'янською (російською чи польською) мовами. Економічна частина передбачає ознайомлення студентів з основними засадами господарсько-правової діяльності і туризму. Оволодівши такою спеціальністю, випускник-українець матиме більше можливостей для реалізації своїх професійних знань у культурно-освітніх установах, у перекладацьких і туристських агентствах, у фірмах і організаціях, які займаються зовнішньою торгівлею.

Література

Дворжакова, І.: Українська мова чехам подобається. Йозеф Андерш про успіхи і труднощі відділення україністики в Університеті Палацького в Оломоуці.- In: Пороги. Прага, листопад – грудень 2007, рік 2007, с. 6-7.

Anderš, J.: Nový slavistický obor.- In: Žurnál UP. Roč. 9, č. 5. Olomouc 1999.

Historie slavistiky v Olomouci.- In: www.slavistika.upol.cz.

Summary

The article deals with the establishing and development of Ukrainian studies in Palacky University in Olomouc.

Key words: Ukrainian studies, Palacky University, Olomouc.

Структурна і функційна типологія часток

Загнітко Анатолій

Донецький національний університет

Сучасне розуміння частки слід обґрунтовувати з концептуальним розмежуванням широкого та вузького погляду на її природу. У першому вимірі термін «частка» ототожнюваний з усіма службовими словами (пор. протиставлення В.В. Виноградовим повнозначних частин мови (семи) категорії часток мови, до яких належать прийменник, сполучник, частки-зв'язки та власне-частки [Виноградов 1986: 544-594]), а у вузькому – частки охоплюють особливі слова. Їхній частиномовний статус у більшості наукових концепцій витлумачувано як певний «клас невідмінюваних лексичних одиниць, характер яких не постає цілком однорідним і які можна було б визначити як проміжний тип між прислівниками ... та → граматичними морфемами типу суфіксів, закінчень чи сполучників. До часток зараховують як лексичні елементарні (морфеми) одиниці, пор.: *niech* (нехай), *czy* (чи), *by* (би), *nie* (ні), так і утворення, що складаються з кількох морфем: *właśnie* (власне), *wprawdzie* (щоправда)...» [Polański 1999: 423].

Переважає більшість часток у своєму значенні містить модальні відтінки і тяжіє до категорії модальних слів. Така модальність може бути загальнореченневого / загальновисловленневого характеру або стосуватися окремої внутрішньореченневої / внутрішньовисловленневої позиції: *Село неначе погоріло*, *Неначе люди подуріли*, *Німі на паницину ідуть* (Тарас Шевченко); *Неначе й до нас звертаються* (Україна молода. – 2008. –12 жовтня). За семантикою інколи розрізняють вісім основних розрядів часток як частини мови: 1) підсилювально-обмежувальні, або видільні (*навіть*, *і* (*й*), *ж* (*же*), *хоч* (*хоча*), *це*, *та вже* і под.); 2) приєднувальні (*теж*, *також*, *до того ж*, *та й те*, *все* тощо); 3) означувальні (*якраз*, *що за*, *саме* та ін.) тощо [Виноградов 1986: 546-553]. До особливої категорії часток зараховують і зв'язки, з-поміж яких інваріантним постає слово *бути*, до якого прилягають *це* і *наче* (*неначе*), використані в значенні логічних зв'язок: *Щастя – це постійне самовдосконалення і себе самого, й інших* (Анатолій Яна); *Батько – наче дитина* (Григорій Тютюнник).

В українській лінгвістиці частку здебільшого витлумачують як службове слово, що надає різних додаткових відтінків самостійним словам або цілим реченням, а також використовується для утворення слів та їхніх форм (поліфункційність часток). Словотвірний, формотворчий та власне-реченневий статуси часток зумовлюють розмежування з-поміж них відповідних типів [Плющ 1984: 299-300]. Інколи словотвірний вимір часток не береться до уваги, елементи типу *казна-*, *хтозна-*, *будь-* / *-небудь*, *де-*, *-сь*

кваліфіковано як словотворчі афікси [Городенська 1993]. Водночас частки функціонують не в межах морфологічного слова, а «обслуговують сферу синтаксичного слова та сферу синтаксичної конструкції – речення, виділяючи та підкреслюючи тему або рему ... чи створюючи тип речення за комунікативною метою..., що свідчить про суто синтаксичне призначення часток, пор. речення, у яких частки виділяють рему або тему...» [Городенська 1993: 309-310]. Такий підхід уможливив розгляд часток: 1) за походженням (відприслівникові та ін.), 2) за функцією – частки як організатори типів речень за метою висловлення та 3) часток як засобів виділення реми і теми речення.

Усьому загалу службових слів властиві функції: а) створення синтаксичної форми слова, актуалізація слова в реченні, розширення його позиційного статусу в реченні. Ця функція найбільше наближає службові слова до граматичних морфем (прийменники та ін.): *У лісі панував вранішній спокій* (Михайло Коцюбинський); *Микола був майстром від Бога* (Люко Дишвар); б) заступання або компенсування самостійного слова як члена речення. У цьому разі службове слово виступає як член речення: (Василина:) *То подати тобі чай з цукром?* – (Остап:) *Без* (Анатолій Яна); в) сполучення членів речення або предикативних частин у складному реченні; г) вираження значень речення загалом – питання, заперечення, виділення і под. Не зовсім коректним є твердження, що «частка семантично поєднує (зв'язує) в реченні різнозначні члени речення, напр.: *Я ж тобі казала; Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Тарас Шевченко). ... частка *ж* семантично поєднує підмет *я* з додатком *тобі*, а в другому частка *не* семантично поєднує підмет *півні* з присудком *співали*, дієслово-присудок *гомонів* з обставиною місця *ніде*» [Горпинич 2004: 289], тому що ні в першій, ні в другій частині частки члени речення не поєднують, а тільки модифікують смисл. У першій частині додаток *тобі* семантично поєднаний з присудком і валентно зумовлений ним [Загнітко 2001].

Отже, найдоцільніше розмежовувати **частки** як частину мови, що входять до актуалізованої реченнєвої структури – висловлення, та **частки-фрази**, що синтаксично символізують таке висловлення. Досить складною є кваліфікація часток та часток-фраз, їхнє послідовне розмежування, тому що ті самі елементи можуть використовуватися і як частки, і як частки-речення: (Максим:) *Та й так воно нам важко..* – (Микола:) *Так* (Микола Зарудний).

Розгляд часток як частини мови передбачає можливість їхньої класифікації за: за походженням, за твірною базою, за структурою, за семантикою та ін. Також треба враховувати, що усі вторинні частки зберігають семантику твірного слова, тому наявні різноспектральні переплетення в них значень твірного і похідного елементів, пор.: *Гнуться мало не до землі струнки білі берези* (Іван Франко) – *мало не* = част. + присл.; *Зараз мені забирай своє манаття* (Михайло Коцюбинський) – *мені* = част. + займ; *Стільки праці покладено ...* – *ну й* маєш увесь результат

після повені (Україна молода. – 18 серпня. – 2008 року) – **ну й** = част. + спол.

За структурою слід розрізняти прості і складені частки. Прості складаються з одного слова (*а, аж, ба, було, власне, ген, годі, еге, ж / же, лиш* і под.), складені – з двох і більше слів: двох часток, частки і сполучника, частки і прийменника та ін. (*а то, а це, а чи, а хіба* тощо). Усі складені частки диференційовані на членовані і нечленовані. Компоненти останніх у реченні не можуть розриватися: *Поки збиралися, мудрували, речі пакували, раз і дощ пішов* (Україна молода. – 2007. – 11 червня); (Люба:) *Підемо?* – (Гоцик:) *Що ж, ходім* (Любка Дереш). Розчленовані складені частки легко відокремлюють у власній структурі один елемент від іншого в межах речення: *Ось вам і результат!* (Україна молода. – 2009. – 22 травня); *Ось і грибочки вам до столу* (Там само). З-поміж складених часток особливої уваги заслуговують частки-фраземи типу *що за, та й що*.

За найзагальнішими характерними рисами увесь частиномовний клас часток у функційно-семантичному аспекті можна поділити на: 1) вказівні: *це, то, ось, от, оце, он, онде, ото* (їхньою особливістю постає зв'язане використання, співвіднесення з вказівними займенниками): *Місто – це сад споминів моїх жагучих* (Анатолій Яна); 2) категорійно-комунікативні, пов'язані з відповідними категоріями речення, що диференційовані на: а) питальні: *чи, чи ж, чи не, та чи* і под. (*Чи справді нас сьогодні так багато?* (Євген Плужник); б) спонукальні: *хай, нехай, будь, бодай, годі, ну, давай, нумо, на, лишень* та ін. (*Бодай кати їх постинали, / Отих царів, катів людських!* (Тарас Шевченко)); в) заперечні: *не, ні, ані, аж ні* тощо (*Не вернеться чорнобривий / Та й не привітає, не розплете довгу косу, / Хустку не зав'яже...* (Тарас Шевченко)); г) стверджувальні: *так, отак, авжеж, атож* і под. (Люба:) *Ти мені завдання приніс подивитися?* – (Гоцик:) *Авжеж* (Любка Дереш)); 3) дискурсивні, що виражають зіставлення в широкому аспекті предметів та ознак, про які говориться, з іншими предметами та ознаками, а також цілих думок, міркувань. З-поміж них постають значущими: а) підсилювальні з різними логіко-експресивними відтінками: *і (й), та, аж, все, таки, так* і под. (*Аж підстрибнув від здивування Дмитро* (Валер'ян Підмогильний)) та оклично-підсилювальні: *що за, що то за, як, який* та ін. (*Ох, яка мене туга взяла!* (Леся Українка)); б) роз'яснювальні: *лиш, лише, лишень, мовляв* і под. (*Одна лише моя натура не дивувалася з усього цього* (Ірена Карпа)); в) обмежувальні: *тільки, і тільки, та й тільки* і под. (*Тільки нам з тобою розплутувати цю податкову писанин ...* (Україна молода. – 2008. – 10 березня); г) зіставні: *мов, немов, наче, неначе* тощо (*Мов не моє жито тут стоптано все* (Степан Руданський)); г) відокремлювальні: *хоч, хоча, таки, все* та ін. (*Хоча б цієї столиці не минули, – непокоївся сержант Козаков. – А то все якись Пашкані та Яслодані* (Олесь Гончар)); д) видільні: *все, ж, лише, лишень, навіть, таки, тільки, уже (вже), хоча, хоча б* і под. (*Добре-добре все продумано, бо*

треба **ж** лікувати відразу (Україна молода. – 2007. – 10 лютого); *А серце – хоч б'ється в мужицьких грудях, **таки** бажає щастя, **таки** рветься до кращого життя, живе надією!..* (Михайло Коцюбинський)); е) порівняльні: *наче, неначе, мов, немов, як і под. (Гори навколо **мовби** висіли в повітрі..* (Олесь Гончар)); є) вірогідні: *немов, немовбито, ледве чи, заледве чи, начеб, нібито* та ін. (*У чорному диму раптом стало **немовбито** видніше* (Григорій Тютюнник)) і под. Поза усяким сумнівом, послідовне розмежування функційних типів часток та встановлення їхньої належності до того чи того різновиду не постає абсолютним у силу поліфункційності багатьох часток, що зумовлено їхнім комунікативно-ситуативним навантаженням.

Особливо суттєвим є розгляд функційного і типологічного аспекту часток у контрастивному аспектах, що уможливує вияв нерівнорядних площин і встановлення різноманітних лакун, що компенсуються іншими мовними засобами. Не менш важливим є простеження функційного статусу і вияву стверджувальних / заперечних слів-фраз, первинною функцією яких постає загальне вираження відповіді. Вони реалізують позитивну або негативну реакцію на висловлення співрозмовника (згоду / незгоду, ствердження / заперечення тощо з різноманітними відтінками).

Література

Виноградов, В.В.: Русский язык (Грамматическое учение о слове). Высшая школа, Москва 1986.

Городенська, К.Г.: Частка. In: Безпояско, О.К., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. Граматика української мови. Морфологія. Либідь, Київ 1993.

Горпинич, В.О.: Морфологія української мови. ВЦ «Академія», Київ 2004.

Загнітко, А. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. ДонНУ, Донецьк 2001.

Плющ М.Я.: Морфологія In: Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Плющ. Вища школа, Київ 1984.

Шахматов, А.А.: Синтаксис русского языка. Учпедгиз, Ленинград 1941.

Adamec, P., Hrabě, V., Jiráček, J., Miloslavskij, I.G., Žaža, S.: Morfologie ruštiny I. Masarykova Univerzita v Brně, Brno 2001.

Polanski, K.: Partykula Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Wyd-wo Zakład Narodowy Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków 1999.

Summary

Regularity of selection of particles in a class of the parts of speech are certain. The basic structural and functional types of particles are defined, the features of display of particles – words-phrases are traced, the internal differentiation of categorial-communicative and discursive particles are tracked. The inner-propositional displays of particles in national and inner-position aspects.

Key words: Particles, words-phrases, functional typology, particles as the parts of speech, discursive particles, categorial-communicative particles.

Способи словотворення іменників-агентивів (на матеріалі української мови)

Мирошниченко Марія

Одеський національний морський університет

Словотвір є важливою ланкою в мовній системі, він формує позначення елементів навколишнього світу і внутрішнього досвіду людини та являє собою систему одиниць, зв'язків тощо [Ахмат'янова:95].

Словотвір – важливий засіб творення номінативних одиниць мови. Для побудови нових слів він використовує наявний у мові арсенал засобів, що може бути формально описаним. Під час словотвірного аналізу існують два похідні плани: структурний і семантичний.

Звертання до словотворчого аспекту іменників-агентивів зумовлене тим, що більшість їх є похідними одиницями. Встановлення семантики похідних слів тісно пов'язане з їхнім процесом словотворення. Ще Г.О. Винокур вважав, що ознакою семантики похідних слів є те, що вона мотивована семантикою простіших одиниць.

Поняття “діяч (агентив)”, що розглядається, - це семантична категорія, яка при лінгвістичній інтерпретації в колі суцільно оформлених назв у межах дериваційного підходу виступає як словотвірна категорія, являючи собою сукупність назв, тотожних за семантичною структурою, але відмінних за формальною структурою.

З формальної точки зору розрізняють мотивації формою твірного слова і формою твірного афікса.

Розгляньмо способи творення названої групи іменників на матеріалі української мови, а саме на прикладі 3000 назв, дібраних методом суцільної вибірки із Словника української мови в 11 томах.

За поділом І. Р. Вихованця, іменники досліджуваної групи являють собою складні семантичні структури, які у глибинній будові об'єднують у собі параметри предикатних і непередикатних знаків (слів) [Вихованець:49].

Як показав аналіз матеріалу, з точки зору формальної структури назви діячів утворені переважно від основ іменників (*гітарист, вокаліст, футболіст тощо*) та дієслів (*грабіжник, письменник, читач, носій тощо*). Такий розподіл деривації підштовхнув нас до аналізу матеріалу відповідно до того, від якого типу основ утворені аналізовані іменники, тобто до диференційованого розгляду способів відсубстантивного й віддієслівного творення назв діяча. Однак виявилось, що один і той самий формант бере

участь в утворенні одиниць від різних типів основ: іменників і дієслів, і це дало нам підставу систематизувати матеріал не за типами твірних основ, а за словотворчими формантами, диференціюючи при цьому аналізований матеріал всередині кожної групи відповідно до типу твірної основи. На нашу думку, такий спосіб опису матеріалу дозволив виявити деякі якісні й кількісні закономірності в галузі словотвору імен діячів, регулярність у способах творення. Так, наприклад, проаналізувавши пари *газетяр* <*газета*, *різальник*<*різати*, можна припустити (за умови суто механічного підходу), що ми зіткнулися з різними типами словотворення: відіменниковим і віддієслівним. Однак аналіз більшої кількості подібних утворень дозволяє виявити таку закономірність: між назвою діяча та твірним дієсловом в останній парі наявна проміжна ланка – іменник (*різання*), утворений від дієслова (*різати*). Таким чином виявляється різниця словотвірних типів: відсубстантивне утворення від назв предметів (*газета*) і відсубстантивне утворення від іменника акційної семантики (*різання*).

Під час розрізнення розгляду способів утворення агентивів за лінією “назви осіб чоловічої статі”/ “назви осіб жіночої статі”, можлива дещо спотворена мовна реальність, відповідно до якої – агентиви жіночого роду є дериватами агентивів чоловічого роду (*вчитель-вчителька*), і тут часто спостерігається структурний паралелізм як у формальному, так і в семантичному плані. Разом з тим виявляється й велика кількість випадків відсутності такого паралелізму: так, наприклад, пара *машиніст-машиністка* не виявляє семантичного паралелізму; іменник *тесля* не має паралелі жіночого роду; те саме можна, хоч і з деяким застереженням, стверджувати про слово *прибиральниця*, оскільки *прибиральник* у мовній свідомості пересічного мовця сприймається як дещо неприродне для української мови. Урахування цих обставин дозволяє розглядати імена чоловічого та жіночого родів диференційовано.

У зв'язку з невеликим обсягом статті будуть показані лише семантичні зони українського суфікса *-ач-* зі значенням “*особа*”, який для іменників чоловічого роду є найчисельнішим структурним компонентом.

Традиційно значення особи, закладене у словах з суфіксом *-ач-*, поділяли на “*особа-діяч*” та “*особа за зовнішньою ознакою*”. Але, після розгляду наявного матеріалу, стає очевидно, що найхарактернішою функцією для *S-ач-* є семантична функція особи-діяча або носія певної процесуальної ознаки, що актуалізується при поєднанні з дієсловом-предикатом. Приєднуючись до основи дієслова конкретної фізичної дії, *-ач-* виражає конкретне словотвірне значення: *читач* – “*той, хто читає*”, *орач* – “*той, хто оре землю*”. О. Безпояско відзначає, що особливістю таких формувань є те, що у формальній структурі іменників, утворених на базі структури дія+діяч, основна роль відводиться *S-ач-*, оскільки він визначає діяча-особу, а твірна основа лише конкретизує ознаку, за якою характеризується ця особа [Безпояско:9]. Зазвичай такі віддієслівні

іменники виражають значення особи за професійною ознакою (*опалювач*) або за здатністю до виконання певної роботи (*прокладач*).

У майже 20% від загальної кількості лексем, де морф *-ач-* є кінцевим у словотвірному акті, він має негативну конотацію. Зазвичай він вичленовується у віддієслівних іменниках, які позначають особу, що виконує ганебні, принизливі дії. *-ач-* може утворювати деривати з негативним забарвленням (*розбещувач, попихач*).

На формальному рівні семантична функція особи за характерною зовнішньою чи внутрішньою ознакою виражається поєднанням морфа *-ач-* з іменниковими (*бородач, вусач*) основами. Переважно такі деривати є стилістично маркованими.

Похідні слова зі словотвірним формантом *-ач-* на позначення особи, як правило, утворені шляхом прямої мотивації і не мають стилістичного забарвлення (94% лексем). Наприклад, *проклеювач* – “особа, яка професійно займається дією, вказаною твірною основою, тобто проклеює щось”, *силач* – “особа, за характерною номінативною ознакою, вказаною твірною основою, тобто сильна людина” тощо.

Проте наше дослідження зафіксувало, що у 6% лексем загальне лексичне значення не збігається з сумою значень похідного слова та словотвірного форманта. Наприклад, слово *попихач* з погляду семантики складових компонентів повинно позначати “особу, яка щось підпихає”. Однак, воно тлумачиться як “особа, що погано ставиться до інших, зневажає ними”. О. Земська назвала таку мотивацію асоціативною переносною мотивацією [Ахматьянова:126].

Таким чином, ми розглянули деякі питання формального аспекту словотворення імен діячів.

Цей лексико-семантичний клас характеризується деякою своєрідністю.

Словотвірні моделі, за якими утворені імена діячів, не є дуже численними. Крім того, було виявлено семантичні паралелі утворень чоловічого та жіночого родів (*розбійник-розбійниця*). Разом з тим, відчувається й чимало випадків відсутності такого паралелізму, а прагнення доповнити цю мовну “нестачу” лексичними засобами сприймається як деяке відхилення від норми: *доярка-дояр, прокурор-прокурорка* тощо. У таких випадках, вочевидь, досить впливовими є екстралінгвальні чинники: деякі професії, рід занять є пріоритетними для представників певної статі, а на фемінізацію подібних професій мова реагує прагненням надати словам типу *директор, водій* тощо статус спільного роду, за необхідності використовуючи засоби синтаксису.

У словотвірних моделях імен діячів як твірна одиниця частіше виступають іменникові та дієслівні основи. Словотвірний формант тут найчастіше суфікс.

Найпродуктивнішими для утворення агентивів чоловічої статі є форманти *-ач, -і(и)ст, -ник, -ець* (*провідник, пропагандист, машиніст, рвач, роз'єднувач, рятівник, розпутник, промисловець, підприсмець, мовець тощо*).

Іменники жіночого роду утворені переважно суфіксальним способом. Це пов'язано з тим, що більшість із них мотивовані іменниками чоловічого роду, утворюючи з ними регулярні пари (*прокатник-прокатниця, розбещувач-розбещувачка, опонент-опонентка тощо*). Але, оскільки тут наявна й відсутність паралелізму: *промисловець, пряля, псаломщик, двірник* тощо, у роботі було розглянуто агентиви чоловічого та жіночого родів окремо.

Проведена нами робота дозволяє стверджувати, що найпродуктивнішими під час творення слів жіночого роду є форманти *-ка, -ниця* (*опікунка, розкрадачка, робітниця, прибиральниця*). Рідше використовуються форманти *-ша, -еса та ін*.

Для словотвірної системи суфіксальних іменників-агентивів характерним є освоєння іншомовних елементів: *-навт, -олог, -ор, -ер*.

Отже, словотвірна категорія назв діячів посідає важливе місце у системі іменникового словотворення у всіх слов'янських мовах та в українській зокрема, і постійно поповнюється новоутвореннями, які виникають за потреби називати ту чи іншу особу за новою професією чи видом діяльності. Поряд з внутрішньою динамічною структурою групи агентивних назв властиві багатосторонні зв'язки з іншими словотвірними категоріями.

Іменники на позначення діячів становлять органічний компонент мовної дериваційної системи, тому виявлені у процесі дослідження закономірності можуть бути основою для ширших узагальнень. Методи та прийоми, апробовані на матеріалі назв діячів, можна ефективно використовувати для опису інших дериваційних систем, а також ідентичних словотвірних категорій в інших мовах.

Література

Ахматьянова, З.С.: Существительные nomina agentis в современном русском языке. Уфа 2000.

Безпояско, О.К.: Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). Наукова думка, Київ 1991.

Вихованець, І.Р.: Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. Пульсари, Київ 2004.

Дідівська, Г.Г.: Назви осіб за професією в сучасній українській мові (лексико-семантичні особливості). In: Мовознавство 5/1969, с. 18-24.

Summary

In this article the problem of Ukrainian nouns meaning persons doing actions' word building was observed and their most popular suffixes were found.

Key words: noun, suffixe, word building.

Зіставлення італійського вокалізму з українською мовою

Дель Гаудіо Сальваторе

Київський Національний Університет ім. Тараса Шевченка

Порівняльному мовознавству бракує досліджень у галузі контрастивного аналізу між італійською і східнослов'янськими мовами. Якщо й існують численні роботи, які вивчають формальні відношення європейських мов (англійська, французька, німецька) з російською мовою, і в меншій мірі з українською, то подібний порівняльний аналіз з італійською мовою, наскільки відомо авторіві, відсутній.

Отже, ця стаття є початком циклу досліджень з цієї тематики. Розглянемо фонетичні та фонологічні аспекти вокалізму зіставлюваних мов відповідно до завдань контрастивної лінгвістики.

Загальні зауваження

Зіставне дослідження фонологічних систем здійснюють за такими аспектами як кількість та якість фонем. Кількісні показники фонемного складу української та італійської мов мають значні відмінності. Наприклад, в українській мові 38 фонем, в російській - 39, в німецькій - 33, в італійській – 29. Ще більша розбіжність стосується кількості голосних і приголосних. Так, в українській мові є 6 голосних, в російській - 5, німецькій - 15, італійській - 7. Також є різне співвідношення голосних і приголосних звуків, пор.: в італійській мові -7 голосних і 22 приголосних звуку, в українській - 6 і 32.

Мови з переважною кількістю голосних називають вокалічними, а з більшістю приголосних – консонантичними. Фонологічні системи мов різняться за якісним складом. У слов'янських мовах є м'які приголосні, а в інших мовах їх немає. В англійській, німецькій, латинській та інших мовах є довгі й короткі голосні, а в слов'янських мовах, за незначним винятком, така диференціація відсутня.

Однак, найголовнішим у зіставному аспекті є встановлення опозицій і кореляцій фонем. Фонологічна опозиція – це протиставлення двох чи більше фонем з метою виявлення наявності чи відсутності якоїсь лінгвістично суттєвої (що виконує семіологічну функцію) ознаки.

Так, голосні фонемі вступають в опозиції за рядом, відкритістю/закритістю. Фонологічні опозиції є специфічними для кожної мови. Якщо опозиція за рядом і піднесенням притаманна всім мовам, то всі інші опозиції наявні не в усіх мовах. Опозиція за довготою, наприклад, характерна для англійської, німецької та інших мов, однак відсутня в українській, російській, польській, італійській мовах.

Абсолютною універсальністю характеризується протиставлення приголосних за дзвінкістю і глухістю. Навпаки, специфічною для слов'янських мов є опозиція за дізністю, тобто за твердістю і м'якістю [Кочерган 2006: 107-116].

Зіставлений вокалізм

У цій частині частково використано доопрацьований матеріал колишнього колеги І. І. Петрищина, з яким автор працював над виданням порівняльної типології італійської й української мов.

В італійській мові - 7 монофтонгів і 13 дифтонгів. В усіх східнослов'янських мовах є тільки 6 монофтонгів.

Італійська мова має 7 голосних фонем, із яких 4 закриті голосні [i],[e],[o],[u] і 3 відкриті [ε], [a], [ɔ]. Варто звернути увагу на те, що оскільки не вистачає фонетичного символу для позначення відкритого <o>, тому замість фонетичного символу APL ми в цій статті використовуємо [ɔ].

В італійській мові є також 13 дифтонгів, з них 8 - зростаючих і 5 - низхідних. Зростаючі: ià, iè, iò - uà, uè, uò, uì;

Низхідні: ài; èi; òi; àu; èu.

Кількість голосних в українській мові - 6: [a] – [o] – [y] – [i] - [и] – [ε]; відсутні дифтонги і трифтонги. Можна зіставити українські та італійські голосні на основі загальних законів: за положенням язика та губ.

Опозиції, характерні лише італійським голосним: за ступенем відкриття звукового тракту, напр., [a]; за зближенням язика з твердим піднебінням, напр., [ε]; за піднесенням і зближенням з м'яким піднебінням, напр., [ɔ].

Протиставлення голосних за відкритістю та закритістю не характерне для української мови. Проте, можна спостерігати диференціацію в різних українських місцевих говорах чи діалектах. Схематично, за місцем положення язика італійські та українські голосні можна класифікувати так:

Таблиця № 1

	<i>Положення язика</i>	
	<i>Італійська мова</i>	<i>Українська мова</i>
<i>переднє</i>	<i>i e ε</i>	<i>i e и</i>
<i>центральне</i>	<i>a</i>	-
<i>заднє</i>	<i>ò o u</i>	<i>a o y</i>

Отже, українська мова немає центральних голосних. Італійська мова, навпаки, має лише один центральний голосний звук [a]. Як можна спостерігати в таблиці (№ 1), італійські фонemi [i, e, ε] наближаються до українських передніх голосних звуків [i, e, и].

З іншого боку, як показали нещодавні дослідження італійського мовлення українських іммігрантів в Італії, навіть фонема [i] не повністю збігається в окремих фонологічних контекстах, наприклад в сполученні C+V: <ci> y

слові *citofono* (укр. *домофон*), де україномовні іммігранти вживають голосний звук наближене до [e], [Дель Гаудіо 2009: 79-80].

Задні голосні фонемі: італійська [u] і українська [y] є ізоморфними; аломорфні риси можна знайти в італійських [a, o, ò] і українських [a, o].

Типологічно важлива також класифікація голосних фонем за піднесенням язика. Дистрибуція голосних в італійській та українській мовах також має аломорфні риси, якщо порівняємо:

Таблиця № 2

	<i>Положення язика</i>	
	<i>Італійська мова</i>	<i>Українська мова</i>
<i>високе</i>	<i>i u</i>	<i>i u y</i>
<i>середнє</i>	<i>e o ə ò</i>	<i>e o</i>
<i>низьке</i>	<i>a</i>	<i>a</i>

Очевидно, що голосні в обох мовах розподіляються в рамках однакових параметрів піднесення. Різниця є лише в тому, що українському голосному [и] притаманне високе піднесення язика, а італійському [e] - піднесення середнього рівня.

Звичайно, зіставлені мови різняться за артикуляцією голосних груп. Так, на відміну від італійської, в українській мові відсутні відкриті та закриті голосні звуки.

Фонетичні та фонологічні опозиції в голосних системах

Зазначимо, що в італійській орфографії використовують два наголоси для позначення якості голосних звуків: тупий наголос (˘) – відкритий звук; гострий наголос (˙) – закритий звук. Але наголос не пишеться на всіх словах, а тільки в окремих випадках, коли є потреба диференціювати морфофонологічну функцію деяких частин мови. У цій статті ми використовуємо наголос ширше, аби підкреслити його голосну якість.

Крім того, в зіставлених мовах існує протиставлення голосних звуків за горизонтальним рухом язика: повні передні голосні проти повних задніх: /i – u/ *pila* (батарея) – *pula* (полова); передні голосні середнього піднесення проти задніх голосних середнього піднесення: /e – o/ *pélo* (щерсть, волос) – *pòlo* (полюс); передні голосні високого піднесення проти задніх голосних середнього піднесення: /i – o/ *tìpo* (тип) – *tòpo* (миша); передні голосні середнього піднесення проти задніх голосних середнього піднесення: /e – o/ *pèste* (чума) – *pòsto* (місце).

Українська мова розрізняє 6 подібних опозицій: /i – u/ *bìk* – *бук*; /i – o/ *lìc* – *лось*; /i – a/ *vìl* – *вал*; /и – у/ *mìr* – *мур*; /и – o/ *sìn* – *сон*.

Опозиція, що базується на відкритих та закритих голосних звуках і формується за вертикальним рухом язика, наприклад, / e / - / e /: *accètta* – *accétta*; *èscà* – *éscà*; /ò – o/: *còlto* – *cólto*, є типовою для італійської стандартної мови, і не існує в українській.

Окрім вищезгаданих опозицій, в італійській мові спостерігається також опозиція між центральним голосним звуком / a / і передніми та задніми звуками: /a – i/: *pala* (лопата) – *pila* (стопа, батарейка); /a – e/: *ballo* (бал, танець) – *bello* (гарний); /a – e/: *cara* (дорога) – *cera* (віск); /a – o/: *pazzo* (божевільний) – *pazzo* (криниця).

В італійській мові ще можливе існування опозиції між двома передніми голосними та задніми голосними звуками: /e – i/: *era* (був, була, було) – *ira* (гнів); /ò – u/: *nòdo*(вузол) – *nudo* (голий).

Крім бінарних диференційних ознак, опозиція в італійській мові є більш численною: /a – e – ò/: *massa* (маса) – *méssa* (меса) – *mòssa* (пух); /a – e – e – o – u – i/: *sa* (знає) – *sé* (себе) – *se* (якщо) *so* (знаю) – *su* (на, над, нагору, давай) – *si* (так). І навпаки, в українській мові маємо такі опозиції: /i – e/: *lis* – *лес*; /i – и/: *piv* – *рив*; /i – e/: *clin* – *клен*; /y – o/: *kruk* – *крок*; /y – a/: *suk* – *сак*; /o – a/: *som* – *сам*.

Специфічна група бінарних опозицій спостерігається лише в італійській мові; тут мова йде про опозицію між дифтонгом та монофтонгом. Ця ознака відома в традиційній граматиці під терміном «мобільний дифтонг». В результаті, знайдемо такі опозиції: /iè – e/: *piède* – *pedestre, pedata; cièlo-celeste*; /uò – ò/: *suòno* – *sonante, sonoro, scuola* – *scolaro, scolastico*. Насправді, є тільки дві опозиції, їх можна спостерігати, коли півголосні звуки <u> /w/ та <i> /j/ втрачаються, якщо наголос падає на інший склад.

В українській мові широко використовується кореляція - чергування голосних (та приголосних) з функціональним/граматичним значенням. Ці чергування можуть збігатися з регулярними фонетичними опозиціями:

/i – o/: *niž* – *ножа*; /i – a/: *nič* – *ночі*; /i – a/: *liz* – *лазів*; /a – и/: *ruka* – *руки*; /i – й/: *idu* – *йти*; /и – у/: *beru* – *беру*; /e – у/: *nese* – *несу*; /o – і/: *gora* – *гірка*; /e – і/: *bristi* – *брід*; /o – a/: *goniti* – *ганяти*; /o – ø/: *stavok* – *ставка*; /y – a/: *trusiti* – *трясти*; /и – e/: *malij* - *маленький* тощо.

В італійській мові також маємо чергування голосних, але воно переважно обмежене не регулярними дієслівними формами, напр.: /a – é/: *fare* (робити) – *féci* (я зробив, зробила) – *féce* (він зробив, вона зробила); /a – è – é/: *stare* (бути, знаходитися) – *stètti* (я був, була) – *stésti* (ти була); /a – è – iè/: *dare* (дати), *dètti* (я дав), *dièdi* (я дав); /a – ò/: *soddisfare* (задовольняти) – *soddisfò* (він, вона задовольняв-а); /è – i/: *meglio* (краще) – *migliore* (кращий); *méttere* (ставити, класти) – *misi* (я ставив/ла); /é – iè/: *possedére* (володіти) – *possiedo* (я володів); *venire* (прийти) – *vièni* (ти прийшов-прийшла) – *venuto* (прийшовши); /è – é/: *spendere* (тратити, витратити) – *spési* (я тратив, тратила) – *spéso* (трачений) ; /é – u/: *cadére* (впасти) – *caduto* (впавши тощо).

Отже, голосні системи аналізованих мов характеризуються не лише значущими кількісними, але і якісними відмінностями, пор.:

Таблиця № 3

Українські голосні звуки	i u e a o y
--------------------------	-------------

<i>Італійські голосні звуки</i>	<i>i – e e a ò o u</i>
---------------------------------	------------------------

Схема італійських голосних показує, що італійська мова має на один голосний звук більше, ніж українська мова, півголосні звуки /j/ та /w/, які формують дифтонги разом з голосним звуком, з або без наголосу.

Крім того, є ще різниця в артикуляції зіставлених голосних обох мов, наприклад, українська /а/ є звуком заднього ряду, проте італійська /а/ є центральною. Далі, українська /и/ за звучанням наближується до італійської /е/, але ці фонемі відрізняються. Зрештою, відсутня повна відповідність між італійськими відкритою /ò/ і закритою /о/ та українською /о/.

Інші спільні риси в італійській та українській мовах, хоч і не симетрично представлені в обох мовах, такі:

- лабіалізація, італійських голосних /о/ і /у/ та дифтонгів: *ua, ue, uo, ui*. В українській мові тільки голосна /у/ є лабіалізована.

- назалізація, яка спостерігається в у деяких італійських голосних звуках перед сонорними приголосними звуками /m/, /n/ /ɲ/: *mono* (моно-), *nonno* (дідусь), *gnocco* (галушка). Слабо назалізовані є також українські голосні звуки після /м/ і /н/, напр.: *маня, гнані, тонна* тощо.

З іншого боку, не спостерігаємо редукцію чи скорочення в італійських голосних звуках. В українській мові, навпаки, ненаголошений /е/ наближається до / і /; наприклад, *бе(и)ру, ве(и)сна*; ненаголошений /и/ також вимовляється ближче до /е/: *зи(и)ма*. Можна ще додати, що ненаголошена українська / о / вимовляється як /у/: *болото, зозуля* тощо. Ненаголошений приголосний звук / і / в суфіксі **-ин** теж наближається до /и/, наприклад, *краї(и)на*.

Література

Дель Гаудио, С. : Итальянизмы в речи русских и украинских эмигрантов: социальные и лингвистические аспекты. In: Лексика и лексикография. Сборник научных трудов РАН, Москва 2009, Вып. 20, с.70-81.

Кочерган, М.П. Основи зіставного мовознавства. Видавничий центр «Академія», Київ 2006.

Петришин, І.І., Дель Гаудио С. Нотатки італійсько-української порівняльної типології. Київський лінгвістичний університет, 1999 [не опубліковано].

Summary

If there is abundant literature on contrastive-typological studies involving Russian, and to a lesser extent Ukrainian, compared with the most known European languages: English, German and French, a similar approach is still scanty in relation to Italian. The present article therefore intends to initiate a series of contrastive analyses aimed at filling this gap. Here the evident differences (and similarities) of the Ukrainian and Italian vowel systems have been illustrated.

Key words: contrastive-typological studies; vowel systems; Italian; Ukrainian.

Орфоепія українських голосних: історія та реалії

Микитин-Дружинець Марія

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

Володіння орфоепічними нормами на сьогодні – проблема актуальна, адже з усіх норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично є вимовні. Як відомо, орфоепічні норми, як і орфографічні, є загальнообов'язковими, їх повинен дотримуватися кожен, хто говорить по-українськи. Володіння ними полегшує процес спілкування, сприяє швидкому порозумінню людей, сприяє опануванню орфографічних норм, адже в українській мові є чимало слів, написання яких відповідає вимові ([книжка] – книжка, [ніж] – ніж).

Вимовні норми характеризуються великою стійкістю. Вони подаються у "Русско-украинском орфоэпическом словаре" О.Горпинича (1992), у 2-х томному "Орфоепічному словнику" (К., 2001; 2003).

Найістотніші вимовні риси української літературної мови, сформовані під впливом живого народнорозмовного мовлення, розглядалися у вагомих теоретичних працях П.О.Лавровського, О.П.Потебні, П.Г.Житецького, В.О.Науменка, А.Ю.Кримського, І.І.Огієнка, О.Н.Синявського, М.Ф.Наконечного, М.А.Жовтобрюха, П.Д.Тимошенка, М.М.Фащенко.

Обґрунтування вимовних норм сучасної літературної мови знаходимо у першодруках та рукописах, писаних фонетичним правописом, тому ставимо своїм завданням простежити відбиття орфоепічних норм голосних за пам'ятками кінця XVIII – середини XIX ст. – "Енеїда" І.П.Котляревського, граматика О.Павловського, твори Г.Квітки-Основ'яненка, альманах "Русалка Дністрова", словник П.Білецького-Носенка, рукописи Т.Г.Шевченка; твори Марка Вовчка, Олекси Стороженка, Л.Глібова, П.Куліша, надруковані на сторінках журналу "Основа" (1861-1862 рр.).

Літера и на місці ненаголошеного [е], що свідчить про вимову ненаголошеного [е] близько до [и], зрідка трапляється у писемних пам'ятках ще з XI ст.: наричєши (Ізб. 1079, 112), на кристѣ (157) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 263]. Літера и на місці ненаголошеного [е] часто зустрічається у пам'ятках пізнішого періоду, зокрема у Євангелії 1283 р.: учитилю, мучитилемъ, у Євангелії Верховича XIV ст.: ожинися; у Крехівському Апостолі 1560 р.: чирвоний, у Літописі Величка: канцилярией (31) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 263], у "Лексиконі" П.Беринди: чирвонаго (468) [Німчук 1961: XXVIII].

Зрідка простежується фіксація вимови [e] як [и], що передається на письмі літерою и, в "Енеїді" І.П.Котляревського перед наголошеним складом з [і]: *минѠ* (I: 236), у граматиці О.Павловського перед наголошеним складом з [і], [о]: *міні* (87), *чырвоный* (65), в альманасі "Русалка Дністрова" перед наголошеним складом з [і]: *минѠ* (51), у журналі "Основа", зокрема у творах: П.Куліша перед наголошеним складом з [і], [и], [о]: *минѠ* (1862, № 1: 36), *пичи* (1862, № 1: 62), *пиромъ* (1861, № 3: 13), Марка Вовчка перед наголошеним складом з [і], [о], [и]: *міні* (1861, № 3: 5), *чырвонымъ* (1862, № 1: 91), *відчитив* (1862, № 1: 91), Леоніда Глібова: *міні* (1861, № 7: 113). У переважній більшості прикладів засвідчено вживання літери и на позначення ненаголошеного [e] у словнику П.Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [и], [і], [а], [о]: *ливиця* (208), *видмідь* (76), *висняний* (79), *чырвоный* (390). І досить часто ця вимовна особливість представлена у рукописах Т.Г.Шевченка: перед складом з [у], [и], а також [а], [о], [e], де для сучасної орфоєпії характерне не сильне наближення: *систру* (I: 36), *тыличку* (I: 16), *кошиня* (I: 26), *ришотки* (I: 37), *тиче* (II: 174). Ненаголошений [e] наближається до [и] у префіксах: *ныначе* (I: 44, II: 6), у коренях дієслів: *защибече* (II: 132), *литяць* (II: 214), у коренях прикметників: *невильку* (II: 12), у суфіксі -ен- іменників, дієприкметників: *сорочиня* (II: 259), *замучине* (I: 104), у суфіксі -ечк- іменників: *ричички* (I: 216), у закінченні дієслів II особи однини: *незнатимшь* (I: 6).

Ненаголошений голосний [e] майже завжди вимовляється із наближенням до [и], але ступінь такого наближення різний. Ненаголошений [e], на думку Н.І.Тоцької, вимовляється як [и^е] перед складом з наголошеними [і], [у]: [ни^есімо], [ни^есу] [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 117]. Між м'якими приголосними ненаголошений [e] наближається до [і]: [окрає'ц'] (окраєць). Ця норма вимови фіксується у творах Марка Вовчка: *заїць* (1862, № 1: 103), надрукованих на сторінках журналу "Основа".

Фіксація букви е на місці ненаголошеного [и], що свідчить про відповідну вимову ненаголошеного [и], зрідка трапляється у пам'ятці "Слово о полку Ігоревім": Володимерь (9), у Виголексинському збірнику XII – XIII ст.: *преде ревы* (5) [Соболевский 1884: 98], у Київському Псалтирі XIV ст.: *блговоленеємъ* (71) [Німчук 1993: 15]. Особливо часто це явище трапляється у пам'ятках XV – XVIII ст.: *нашеми* (Богд. XV, I, 290), *сидить* (ОП, Київ., з., 119), *цебули* (АЖ., 1584, 77), *метрополита* (Пер. 33), *Чегерин* (АПГУ, II, 30) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 263].

Традиція передачі ненаголошеного [и] літерою е зрідка простежується в "Енеїді" І.Котляревського перед складом з наголошеними [а], [и]: *умераю* (V: 46), *помелився* (VI: 19), у граматиці О.Павловського перед наголошеним складом з [и]: *шепишина* (74), в альманасі "Русалка Дністрова" перед складом з наголошеними [о], [а]: *лебонь* (27), *заберає*

(113), у словнику П.Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [а], [и], [е]: *вешнякъ* (74), *шепишина* (397), *веделка* (76), у журналі "Основа", зокрема у творах П.Куліша у префіксі пре-, у корені -мир-, флексії -имо: *прекладає* (1861, № 11-12: 1), *Владимера* (1861, № 10: 92), *зadzвонемо* (1862, № 1: 19), у творах Марка Вовчка: *седівъ, сedita, сeditи*, у творах О.Стороженка: *шепишина* (1861, № 2: 18), зь *прогаленами* (1861, № 2: 16), у творах Л.Глібова у коренях дієслів -бир-, -пир-: *убирайтеся* (1861, № 4: 60), *наперали* (1862, № 7: 62), у прислівниках *лебонь* (1861, № 6: 23), *леше* (1862, № 3: 43). І досить часто ця вимовна особливість передається у рукописах Т.Г.Шевченка: у префіксі при- *предолыни* (II: 148); у коренях іменників, прикметників, дієслів – *Чегирині* (I: 341) *вешневый* (II: 39), *розлели* (II: 48); у суфіксах -учи, -ючи, -ячи, -вши дієприслівників – *йдуче* (II: 121), *лягаюче* (II: 121), *незводяче* (II: 113), *сказавше* (II: 139); у закінченні дієслів III ос. одн. майбутнього часу – *лазитеме* (II: 69); у кінці прислівників – *ніколе* (II: 107), *всюде* (II: 110).

Згідно із сучасними нормами вимови, ненаголошений [и] сильніше наближається до [е^и] перед складом з наголошеними [а], [е]: [пи^исати], [пе^исемна].

Літера у на місці ненаголошеного [о] зрідка наявна в пам'ятках XI – XIII ст.: у Святославовому збірнику 1073 р. – оучистивъшес# (38), у Євангелії Галицьким 1283 р. – убрѣтоша [Жовтобрюх, Русанівський, Складенко 1979: 298]. Ця риса простежується у "Лексиконі" Памви Беринди – протуру [10: XXVIII], у творах Г.Сковороди – кузуб, сумнительно [Кобилянський 1965: 42]. Дуже рідко у пам'ятках нової української літературної мови фіксується у на місці ненаголошеного [о]. Це засвідчено єдиним прикладом *зузуля* (II: 111) у рукописах "Більшої книжки" Т.Г.Шевченка; прикладами *унучка* (1861, № 11: 59), *унуки* (1862, № 2: 12) у творах О.Стороженка; *унучечку* (1862, № 1: 28) у творах Марка Вовчка.

Ненаголошений звук [о] перед складом з наголошеними [у], [і] у основі слова наближається до [у]: [ко^ужух], [ко^уп'їїка]. Однак перед складом з наголошеними [у], [і], що належать до закінчення, на думку М.Жовтобрюха, ненаголошений [о] якісно не змінюється [моју], [рос'і] [1979: 118].

Усі наголошені голосні звуки у сучасній українській літературній мові вимовляються чітко, тільки початковий наголошений [і] вимовляється з наближенням до [и] чи навіть змінюється на [и] з наближенням до [і]: [і^иноді], [и^инший]. Буква и на місці наголошеного [і] фіксується тільки в одному дослідженому джерелі – у творах Г.Квітки-Основ'яненка: *инколи* (143) ("Щире серце"), *иноді* (205), *инший* (194) ("Підбрехач").

Проаналізований фактичний матеріал свідчить, що кожна орфоепічна норма має свою історію, своє коріння. Як бачимо, норми вимови виробилися досить виразно уже в II половині XIX ст., і, безперечно, на їх

формування впливало живе народне мовлення, а також традиційна орфографія.

Природні носії не дотримуються, за нашим експериментом, вимови ненаголошеного [o] як [oʲ] перед складом з наголошеним [i], вимови ненаголошеного [e] як [eʲ] в позиції між м'якими, вимови початкового наголошеного [i] як [iʲ]. Переважно респонденти опираються на написання і помилки допускають через відсутність знань теоретичних.

Тому проблема володіння орфоепічними нормами на сьогодні серйозна й актуальна. Вироблення нормативного усного мовлення забезпечить “Орфоепічний стандарт української мови” – чіткі правила вимови голосних, приголосних, звукосполук, а також бездоганне володіння орфоепічними нормами вчителями-словесниками.

Література

Білецький-Носенко, П.: Словник української мови. Наукова думка, Київ 1996.

Бондар, О.І., Карпенко, Ю.О., Микитин-Дружинець, М.Л.: Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. “Академія”, Київ 2006.

Жовтобрюх, М.А., Русанівський, В.М., Скляренко, В.Г.: Історія української мови. Фонетика. Наукова думка, Київ 1979.

Кобилянський, Б.: Лекції з курсу “Історія української літературної мови”. Львів 1965.

Котляревский, И.: Енеида на малороссійській языкъ перелицованная И.Котляревскимъ. 1-3. Санкт-Петербург 1978.

Малороссійския повѣсти рассказаные Грицькомъ Основьяненкомъ подъ редакцію А.А.Потебни. Харьковъ 1/1887.

Німчук, В.В.: Памво Беринда і його “Лексіконъ славенороссій и именъ Тлъкованіє// Лексикон славенороссій Памви Беринди. Київ 1961.

Німчук, В.В.: Українська мова в Київському псалтирі 1397 р.: Мовознавство. 5/1993.

Основа: Южно-руссій літературно-учений вѣстникъ. СанктПетербург 1861-1862.

Павловскій, О.: Грамматика малороссійскаго нарѣчія. Санкт-Петербург 1818.

Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. Держлітвидав, Київ 1950.

Соболевский, А.: Очерки изъ истории русскаго языка. Б.м.и.Б.и. 1884.

Шевченко, Т.Г.: Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860 рр. Наукова думка, Київ 1989.

Шевченко Т.Г.: Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850 рр. Наукова думка, Київ 1989.

Summary

The article is dedicated to the problem of the formation of pronunciation norms of the sound correlation of the Ukrainian literary language at the end of the XVIII th century – 60's of the XIX century.

Key words: orphoepics, codification, first-prints, manuscripts.

Вплив формальних, формально-семантичних і власне семантичних ознак на формування змісту займенниково-співвідносних речень просторової семантики

Арделян Марина

Харківський державний університет харчування та торгівлі

Як зміст будь-якого складного речення, семантика висловлень на зразок: *Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки* чув голос (М. Коцюбинський) формується за участю формальних, формально-семантичних і власне семантичних ознак. Особливість формального механізму таких речень, а саме тотожність співвідносного й сполучного слів (компонентів кореляційної єдності) - визначає характер їхньої схемної (найзагальнішої) семантики. Із просторовим значенням корелятивної єдності на зразок: *там, де; туди, куди; звідти, звідки* та ін., яке становить формально-семантичну ознаку досліджуваних висловлень, пов'язаний статус цих речень як семантичного різновиду всередині класу займенниково-співвідносних конструкцій ототожнювального типу. Через це вони відомі також як просторово-ототожнювальні речення. Що ж до власне семантичних ознак, то вони залежать від лексико-семантичного оформлення предикативних частин (головної та підрядної) у їхньому складі: саме лексика конкретизує загальну семантику цих речень як просторово-ототожнювальних, внаслідок чого вони співвідносяться з різноманітними ситуаціями дійсності, відображаючи їх у своєрідний спосіб.

Як відомо, мінімальне складнопідрядне речення має дві предикативні одиниці. За своєю складною синтаксичною будовою воно призначене для відображення складної ситуації дійсності, тобто ситуації, яка складається з кількох, мінімум двох, простих. Відповідно їй складна семантична структура речень симетричної будови, а саме речень типу: *І гірська країна стає руйновищем там, де промчали каламутні потоки, скинуті череватими хмарами* (П Загребельний), містить мінімум дві пропозиції, які відповідають двом ситуаціям дійсності. Ці ситуації специфічно відображені в складній семантичній структурі цих речень: вони об'єднані певним відношенням, яке можна визначити як ієрархічне. Річ у тім, що зміст цих речень становить ієрархію пропозицій. Одна з них є вершинною, головною: вона моделює ситуацію, відображення якої становить комунікативну мету мовця. Призначення другої пропозиції інше. Її залучення до змісту висловлення продиктоване інформативною недостатністю першої, головної, пропозиції: їй бракує повноцінного просторового компонента. Сформуванню уявлення про нього й допомагає друга пропозиція: вона моделює ситуацію з тією самою просторовою характеристикою, що й перша. Отже просторовий компонент у

складі першої головної пропозиції формується опосередковано -завдяки змісту пропозиції, причетної до змісту першої на основі тотожності їхньої просторової характеристики. Саме цей механізм залучення змісту однієї пропозиції до формування просторового компоненту другої й забезпечує їй референтну співвіднесеність. Семантичний механізм ієрархізації пролозитивного змісту називають включенням [3:143]: йдеться про включення змісту пропозиції, репрезентованої в підрядній частині, до змісту головної.

Складна семантична структура своєрідно відображена в займенниково-співвідносних реченнях. Ієрархічний зміст репрезентований в їхній реченнєвій структурі завдяки взаємодії різних мовних засобів. Вони й визначають ознаки різної природи, властиві цим складнопідрядним реченням: формальні, формально-семантичні й власне семантичні. Найважливішими для змісту таких висловлень є формальні і формально-семантичні чинники їхньої організації, однак, важать також чинники власне семантичні.

Як згадувалося, формальною ознакою речень на зразок: *Там, де незвичний заблукав би, Нечуйвітер і вночі пройде - хоч і з зав'язаними очима* (О. Гончар) є такий своєрідний синтаксичний механізм, як ототожнення. Його особливості визначають загальний зміст цих речень -їхню схемну семантику.

Ототожнювальний (симетричний, за І.Р. Вихованцем [2:338]) синтаксичний механізм, сутність якого полягає в тотожності співвідносного та сполучного слів, є достатньо абстрактним [3:141]. Складнопідрядні речення, побудовані на його основі, суттєво відрізняються від речень розчленованого типу. Як відомо, підрядна частина складнопідрядних речень розчленованої структури приєднується до головної за допомогою семантичного сполучника, що чітко зумовлює тип смислових відношень між предикативними частинами. У підрядній частині таких речень формується зміст, який так відноситься до змісту головної, як того потребує семантичний сполучник. В ототожнювальних реченнях смислові відношення між частинами, незалежно від семантики кореляційної єдності, зведені до такого абстрактного відношення, як тотожність. Це відношення й становить семантику структурної схеми ототожнювальних речень. Як зауважує С.В. Ломакович, конкретне значення співвідносного та сполучного слів підпорядковується значенню тотожності як вершинному смислу речення: головним для даного типу є те, що співвідносні та сполучні слова у складнопідрядних реченнях є тотожними одне одному. Водночас тотожністю співвідносного та сполучного слів зумовлена подібність предикативних частин речення, і передусім подібність їх із точки зору лексико-семантичної організації, зумовленої подібністю відображуваних у кожній із предикативних одиниць ситуацій дійсності, пов'язаних спільною просторовою характеристикою.

Ототожнювальний синтаксичний механізм є суто формальною ознакою розглядуваних речень, а те, що кореляційна єдність у їх структурі на зразок: *там, де; туди, куди* має просторове значення становить ознаку формально-семантичну: йдеться про тотожність не будь-якого компонента в складі пропозицій головної і підрядної частин, а саме просторового, що й визначає семантику цих речень

як просторових. При цьому, конкретне значення тієї чи іншої кореляційної єдності уточнює загальну просторову семантику висловлення. Наприклад; конструкціям із корелятами *там* властиве значення буття, тоді як кореляти *туди*, *звідти* формують повідомлення про переміщення в просторі і т. ін.

Характер лексико-семантичного оформлення предикативних частин у складі просторово-ототожнювальних речень визначається особливостями їхнього пропозитивного змісту. Спільним для двох пропозицій у складі семантичної структури цих речень є наявність того самого просторового актанта: *Там, де ми збиралися вчора, сьогодні зустріч з депутатом*. Відомо те, що місця для просторових актантів надають предикати певного семантичного типу у складі пропозиції, які моделюють ситуації буття, місцезнаходження та переміщення в просторі. Просторовий актант відображає сферу існування того чи іншого предмета - у широкому розумінні цього слова. У досліджуваних конструкціях просторовий компонент змісту репрезентований складною номінативною одиницею «співвідносне слово просторового значення + підрядна частина». Співвідносне слово, як будь-яке займенникове слово, виражає значення місця абстрактно - через вказівку на нього, зміст же підрядної частини залучається для конкретизації цього значення. Таке залучення стає можливим завдяки тотожності сполучного слова в підрядній частині й синсемантичного співвідносного слова (корелята) в головній.

Локальний компонент у змісті пропозицій як головної так і підрядної частин може мати різну природу. У багатьох випадках він являє собою просторовий актант при предикатах такого семантичного типу, як буття, місцезнаходження та переміщення в просторі. У цьому разі просторовий компонент зумовлений валентністю цих предикатів. Разом із тим локальний компонент змісту може детермінувати пропозитивний зміст - характеризувати відображену ситуацію з боку простору, у якому вона здійснюється, або ускладнювати його, будучи осмисленим як ознака одного з предметних актантів. Якщо просторовий актант у структурі пропозиції є обов'язковим, то просторовий детермінант або просторова ознака є факультативними. Так, у головній частині речення: *Вперто цвіте цупкий петрів батіг, цвіте навіть там, де все стирловане, вибите* (О. Гончар) корелят *там* разом зі змістом підрядної частини репрезентує обов'язковий компонент семантики - просторовий актант, зумовлений валентністю предиката буття цвіте (*ε*). Необов'язковий, факультативний, просторовий компонент займає детермінуючу позицію щодо змісту головної частини у такому простому реченні: *У Києві він розмовляв із братом*. Що ж до складного речення, то просторовий детермінант не може бути розгорнутий у його структурі в підрядне речення: у мові відсутній необхідний для цього семантичний сполучник, завдяки якому між головною і підрядною частинами встановилося б відношення місця. Для складнопідрядних речень

можливою є наявність просторового поширювача, вираженого блоком «корелят + підрядна частина», в означальній функції (у ролі неузгодженого означення), як у реченні: *Це було невеличке селище там, де шию півострова перерізали глибокий рів та земляний вал ...* (З. Тулуб). Наявність блока «там, де...» з просторовим значенням не зумовлена в цьому реченні змістом головної частини: значення таксономії, яке в ній виражається (Це було селище), не передбачає вказівки на місце. Зміст головної частини зрозумілий і без просторового компонента. Отже, згаданий блок не передбачений валентністю таксономічного предиката *було* і є необов'язковим, факультативним. Семантичний механізм включення діє у цих висловленнях на основі а) тотожності просторових актантів (обов'язкових просторових поширювачів), зумовлених валентністю предикатів типу буття, місцезнаходження; б) залучення до змісту головної частини необов'язкового просторового компонента. Таким чином, складна семантична структура досліджуваних висловлень містить дві пропозиції, що моделюють ситуації, стани речей, спільні за місцем їхнього здійснення.

Подібність пропозитивного змісту головної і підрядної частин, зумовлена ототожнювальним синтаксичним механізмом, виходить назовні у подібності предикатних лексем у складі цих частин: вони належать до однієї групи, яка об'єднує лексеми певних семантичних типів. Це лексеми, які передбачають наявність просторових поширювачів: екзестенційні й пасесивно-екзестенційні. Тотожність співвідносного та сполучного слів (там=де), зумовлює дзеркальність головної та підрядної частини стосовно семантичного типу предикатних лексем у їх складі. Отже, дзеркальність лексико-семантичного оформлення предикативних частин є наслідком однакової сполучуваності співвідносного та сполучного слів, семантична тотожність яких є заданою формальним механізмом цих речень.

Література

Арделян, М.В.: Складнопідрядні просторово-ототожнювальні речення в сучасній українській мові. In: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Харків 2002, с. 211.

Вихованець, І.Р.: Граматика української мови. Синтаксис. К. 1993, с. 368.

Ломакович, С.В.: Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові. In: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. Терноп. держ. пед. ін-т - Тернопіль 1993, с. 382.

Ломакович, С.В.: Роль формальных и смысловых признаков в организации сложноподчиненных предложений местоименно-соотносительного типа. In: Синтаксис: изучение и преподавание: Сб. работ учеников В.А. Белошапковой. Диалог, М.: – МГУ 1997, с. 122-136.

Summary

Space-identifying sentences are analyzed in the article, i.e. sentences with adverbial clauses of place, description of the peculiarities of their formal and semantic organization.

Key words: space-identifying sentences, schematic semantics, the component of sentence structure, syntactic form, correlate.

Сфера функціонування вільного поєднання

Кобченко Наталя

Державна установа культури м. Москви „Бібліотека української літератури”

Сучасний етап розвитку науки характеризується не просто переосмисленням багатьох проблем, а й переглядом та зміною засадничих принципів дослідження. Не оминула ця тенденція й лінгвістики: сьогодні вже з певністю можна стверджувати, що функціональний підхід до інтерпретації мовних явищ остаточно домінує над морфологічним. У зв'язку з такою переорієнтацією векторів розгляду та висвітлення мовознавчих питань закономірно, що деякі поняття й категорії набувають нового наповнення, не змінюючи, проте, своєї концептуальної сутності.

Таким прикладом може слугувати категорія підрядного зв'язку, зокрема одна з її форм – вільне поєднання (услід за І.Р. Вихованцем замість традиційного терміна „прилягання” використовуємо термін „вільне поєднання” [Вихованець 2005: 23-24]). Річ у тім, що класична граматики, ґрунтована переважно на морфологічних підходах, потрактовувала вільне поєднання занадто вузько – як зв'язок синтаксичної домінанти з ад'юнктом, що належить до класів незмінних слів [Мещанинов 1945; Пешковский 1956; Булаховський 1958; Кротевич 1959; СУЛМ. Синтаксис 1972; Сиротинина 1980 й ін.], та фактично ігнорувала його різновид вільне поєднання у відмінковому вияві, витлумачуючи на підставі формальних показників цю форму підрядного зв'язку як слабке керування. Однак досвід показує, що для адекватного визначення тієї чи тієї форми підрядного зв'язку не завжди виявляється достатнім зважати тільки на морфологічні чинники. На сучасному етапі розвитку синтаксичної науки певно окреслилася тенденція розглядати закономірності сполучуваності компонентів крізь призму теорії валентності. Тому сьогодні практично не викликає дискусій запропонований І.Р. Вихованцем синтаксичний принцип кваліфікації й диференціації форм підрядного синтаксичного зв'язку, згідно з яким передумовою реалізації підрядного зв'язку в тій чи тій формі є не морфологічне вираження ад'юнкта, а його синтаксична позиція щодо опорного компонента [Вихованець 1992: 78].

З цього принципу випливає чіткий критерій розмежування подекуди важкорозрізнявальних форм підрядного зв'язку – керування й вільного поєднання. Підрядний зв'язок встановлюється у формі керування лише в тих конструкціях, у яких ад'юнкт посідає позицію, відкриту семантико-синтаксичною валентністю синтаксичної домінанти. Якщо ж позиція ад'юнкта знаходиться поза валентною рамкою синтаксичної домінанти, між

ними реалізується підрядний зв'язок у формі вільного поєднання. Послідовне застосування сформульованого критерію вможливує дещо відкоригувати традиційно визначену сферу поширення вільного поєднання та виразно її окреслити, що й постало метою пропонованої розвідки.

Насамперед вимагає уточнення потрактування форми підрядного зв'язку в конструкціях із залежними прислівниками й інфінітивами. Так, інколи при локативних предикатах позицію локативної синтаксеми посідають власне-прислівники. Очевидно, що вони в таких випадках є функціональними еквівалентами відмінкових форм, які зазвичай і спеціалізуються на посіданні позицій субстанційних локативних синтаксем, пор.: *Вітер блискавку виструга, хмара насуне з-за гір – перекидом, колесом, вистрибом вибігали діти надвір* (Л. Костенко) — *Остюк часто вибігав на вулицю, зачувши співи студентської ватаги, але веселість та була чужа йому* (Ю. Яновський); *Бійці з розформованих п'яти панцерників стоять осторонь* (Ю. Яновський) — *Пізно вночі Святослав стояв на березі Дунаю...* (С. Скляренко). Тобто, наявність адвербіативів у подібних сполуках зумовлена валентністю опорного дієслова, а отже, вони є керованими, а не вільнопоеднуваними.

Подібно до прислівників інфінітиви також можуть потрапляти до валентної рамки певних предикатів. Зокрема, у мовознавчій літературі трапляються зауваги щодо властивості інфінітива спеціалізуватися на функції об'єктної синтаксеми [Вихованець 1992: 78; Казимирова 1993: 85-94; Ледней 2003]. Так, наприклад, у реченні *Щодень рибку ловив, а мати йому обідати носила* (В. Чемерис) валентність предиката *носила* відкриває позицію для субстанційної об'єктної синтаксеми, яку зазвичай заповнює сильнокерований знахідний відмінок (*носити обід*). У наведеному ж прикладі цю позицію посідає інфінітив *обідати*, отже, він є функціональним еквівалентом знахідного відмінка, а підрядний зв'язок між синтаксичною домінантою *носила* й ад'юнктом *обідати* встановлюється у формі керування, яке, щоправда, постає в неморфологізованому вигляді. Здебільшого конструкції з інфінітивом у ролі об'єктної синтаксеми мають синтаксичні синоніми з відмінком на місці цього інфінітива, пор.: *Я хочу добре навчитися цілуватися, щоб молодий мій не вигнав від себе на другий день по шлюбі* (Т. Осьмачка) — *Я хочу добре навчитися цілуванню...*

Щодо інших різновидів субстанційних синтаксем, то інфінітив не виявляє здатності посідати їхні позиції.

У контексті окреслення сфери функціонування вільного поєднання неможливо не обійти питання про вільне поєднання у відмінковому вияві. Витоки визначення й опису цього явища спостерігаємо ще в традиційній граматиці [Потебня 1958: 536; Грамматика СРЛЯ 1970: 511-516; Русская грамматика 2 1982: 21], однак лише використання синтаксичного підходу ставить розв'язання зазначеної проблеми на реальну основу. Опрацьована

на засадах цього підходу теорія відмінка сприяє адекватному визначенню особливостей підрядного зв'язку відмінкових форм з синтаксичною домінантою. Однією з визначальних рис відмінків є їхня поліфункціональність [Вихованець 1987], яка полягає у здатності виражати різну семантику – власне-відмінкову й позавідмінкову. Власне-відмінкова семантика стосується лише предметності, що втілюється в семантико-граматичних предметних функціях. Інші значення відмінків (позавідмінкові) не зумовлюються валентністю синтаксичної домінанти, а отже, підрядний синтаксичний зв'язок цих відмінкових форм з опорним компонентом реалізується не у формі керування.

У сучасній українській мові вільно поєднуватися з синтаксичною домінантою може практично будь-який відмінок, окрім кличного, єдиною умовою цього є втрата ним предметної семантики у зв'язку з транспозицією до атрибутивної чи адвербіальної сфери, напр.: називний – *Я взяв у буфеті тарілку салату „Дністер” і березовий сік* (Л. Дереш); *Вона стояла на виставці перед картиною „Мак червоний в росі...” і розгублено мацала у себе на голові заколоту в коси маківку* (М. Гримич); родовий – *Поети – не кроти. Поета очі – це вітчизни очі* (М. Вінграновський); *Не шукав я до тебе Ні стежки, ні броду, Бо від тебе узбіччям ніколи не брив...* (В. Симоненко); *Він червонів при таких розповідях, хвилювався аж до трему в колінах...* (Ю. Покальчук); давальний – *Ми, дівчата, умовились зійтися о пів до одинадцятої коло пам'ятника Шиллерові. Ходім!* (І. Вільде); *Прости, що я не син, не син Тобі ще, Бо й Ти – не мати, бранко степова!* (Є. Маланюк); *Раді люди літу, а бджоли цвіту* (Нар. тв.); знахідний – *Мої предки не вбогі були На пісні та свячені ножі* (О. Забужко); *...але це не надто в'яжеться зі змістом і настроєм його тогочасних листів про самотність під зоряним небом* (Ю. Андрухович); орудний – *Мій біль бринить, зате, коли сміюся, То сміх мій рветься джерелом на волю!* (О. Теліга); *...гострий розумом Святослав одразу збагнув, що йому не погрожують – у нього просять* (П. Загребельний); *Ксенія прибрала зі столу залишки нехитрої вранішньої їжі й дивилася на Корнелію з неприхованим захватом* (М. Матіос); місцевий – *Утомивсь поет від праці, Третій день лежить в недугі...* (Л. Українка); *Найблискучіша в Парижі вулиця – Ріволі – вступила в годину найбільшої метушни* (Ю. Яновський); *Мені враз згадалася ніч на цвинтарі* (О. Жовна).

Отже, за синтаксичного погляду на підрядний зв'язок сфера функціонування вільного поєднання, з одного боку, розширюються – за рахунок відмінкових форм, що функціонують в адвербіальній чи ад'єктивній сфері, які традиційно вважали слабкокерованими, а з іншого боку, звужується, бо інфінітиви, що посідають синтаксичну позицію об'єктної субстанційної синтаксеми при предикатах певних лексико-семантичних груп, і прислівники, що є еквівалентами локативних синтаксем

при локативних предикатах, кваліфікуємо як керовані форми.

Література

Булаховський, Л.А.: Питання синтаксису простого речення в українській мові. In: Дослідження з синтаксису української мови. Вид-во АН УРСР, Київ 1958, с. 5-28.

Вихованець, І.Р.: Нариси з функціонального синтаксису української мови. Наукова думка, Київ 1992.

Вихованець, І.Р.: Система відмінків української мови. Наукова думка, Київ 1987.

Вихованець, І.Р.: Студії про члени речення: прислівник. In: Українська мова 3/2005, с. 22-26.

Грамматика современного русского литературного языка. Отв. ред. Шведова, Н.Ю. Наука, Москва 1970.

Казимиrowa, И.А.: Семантическая структура и парадигматические отношения глагольно-инфинитивных сочетаний в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. Киев 1993.

Кротеvич, Е.В.: О связях слов. Изд-во Львовск. ун-та, Львов 1959.

Ледней, О.Ф.: Об'єктні синтаксеми в структурі простого речення: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Одеса, 2003.

Мещанинов, И.И.: Члены предложения и части речи. Изд-во АН СССР, Москва, Ленинград 1945.

Пешковский, А.М.: Русский синтаксис в научном освещении. Учпедгиз, Москва 1956.

Потебня, А.А.: Из записок по русской грамматике 1-2. Учпедгиз, Москва 1958.

Русская грамматика 2. Наука, Москва 1982.

Сиротинина, О.Б.: Лекции по синтаксису русского языка. Высшая школа, Москва 1980.

Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. За ред. Білодід, І.К. Наукова думка, Київ 1972.

Summary

The paper is devoted to correct traditionally definite sphere of free unit's expansion.

Key words: subordinate syntactic connection, form of subordinate syntactic connection, proper free unit, free unit in a case manifestation, syntactic position.

Стилістична функція прози Галини Тарасюк

Марчук Людмила

Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка

Проблема статусу, природи і особливостей складного речення, на позначення якого використовувались різні терміни: “стягнене речення” (О.Х. Востоков), “складне ціле” (О.М. Пешковський), “складне речення” (М.С. Поспелов), була предметом вивчення зарубіжних й українських мовознавців.

Проте, незважаючи на значну кількість спеціальних лінгвістичних розвідок з теорії складного речення, в українському мовознавстві дотепер недостатньо уваги приділялося проблемі структурної і семантичної організації складної синтаксичної одиниці в художньому тексті. Вивчення цих аспектів потребує глибокого й ґрунтовного дослідження.

І.Р. Вихованець в енциклопедії “Українська мова”, зробивши огляд літератури, акцентує увагу, що “...складна синтаксична конструкція є окремим різновидом складного речення, варіацією об'єднаних в одну ускладнену граматичну побудову вихідних складних речень мінімального типу” [Вихованець 2004: 603]; а формальними ознаками складнопідрядного речення є “...види підрядного зв'язку, засоби його вираження, кількісний склад предикативних частин та особливості їхньої синтаксичної будови” [там же].

Складнопідрядне речення з кількома підрядними або багатокomпонентне складне речення з підрядним зв'язком – це складно організований та неоднорідний за складом елементів мовленнєвий текст із власною композицією. Таке визначення особливо стосується тих БСР з підрядним зв'язком, які подібні до тексту, тобто автономні, відносно завершені й однозначно зафіксовані. Напр.: *“Мирон Волинець подумки метав, як Перун Блискавки, ці пекучі запитання у тих, до кого не міг достукатися, дозвонитися, бо вони тепер, використавши з великою користю для себе його енергію, його пристрасть, врешті, його найвну віру у відродження, сиділи за дубовими і броньованими дверима міністерств і розкішних маєтків, не впізнавали його навіть під час національних урочистостей біля пам'ятника Шевченку, ховали очі від його лютотого позирку, прудко вскакували в авта, коли він намагався перекинутися з ними словом, як то кажуть, у невимушеній обстановці”* (БСР з послідовною підрядністю, з підрядними з'ясувальними, причини, часу, має у складі 4 предикативні частини (ПО)). У “Синтаксисі сучасної української мови: проблемні питання” [Слинько 1994: 520] такі типи речень називають

складнопідрядними реченнями розчленованої та нерозчленованої структури. За такою класифікацією зазначаємо, що перший наведений нами приклад має такий тип зв'язку: перша та друга частини є нерозчленованою структурою, поєднаною прислівним зв'язком, на що вказує опорне слово **тих** у головній частині та сполучне слово + прийменник **до кого** у підрядній, друга з третьою та третя з четвертою – це розчленовані структури, де підрядні частини пояснюють головну.

Композиція визначає кількість, розташування й якісне співвідношення частин цілого, тобто їхнє місце та функції в часовому та просторовому континумі, певний спосіб існування змісту. Такі речення подибуємо в авторському мовленні, оскільки речень з послідовною підрядністю майже не трапляється в живому розмовному мовленні. Проте Галина Тарасюк їх уживає, лише в мові персонажів такі речення дуже короткі, не зважаючи на те, що мають більше, ніж дві предикативні одиниці: " - Вони б пішли і дійшли, **куди** треба, **якби** не ця криза, **що** виллалась у темінь місцевої ментальності деяких".

Для речень з послідовною підрядністю характерний принцип композиційної перспекції, де кожна наступна підрядна частина виступає як реприза, додаток, що створює хвилясту лінію розвитку теми. Напр.: "І лише перед смертю, в порожній палаті ліксанупру Наташа призналася, **що** вдячна йому **за те, що** він обов'язок ніколи не ставив вище за людяність"; "Він міг повірити у найстрашніше, у найбезглуздіший абсурд, тільки не в **те, що** людина, з **якою** вони пліч-о-пліч боролися за Незалежність, сівши в міністерське крісло, призупинить фінансування його фільму?!"; "І поселилися вони у печерці, **яку** колись, казав чорноризець, видовбав у крутому дніпровому горбі приплудний варяг, один із тих чужоземних шукачів щастя, **що** плавом пливли поодиноці і зграями, **як** дикі качки, у легких човниках по Дніпру з півночі на південь і приставали до київських берегів, спокушені бурхливим життям Подолу".

Рух думки, який автор реалізує в ланцюжковій підрядних, уповільнюється майже до межі; циклічність створює ясну синтаксичну перспективу, де кожна підрядна частина не відхилена в бік, а допрацьована іншими предикативними одиницями, у результаті чого на рівні БСР відбувається накопичення значної кількості інформації.

Абсолютна більшість складнопідрядних речень з послідовною підрядністю в текстах Г. Тарасюк має 3 – 4-компонентну структуру. Найпродуктивніша модель: головна частина + підрядна з'ясувальна + підрядна присубстантивно-атрибутивна.

Напр.: "Мирон переконається трохи пізніше у **тому, що** поширення тих рукописних часописів були чистої води провокацією, лакмусовим папірцем, **який** мав " проявити" настрої народу взагалі і виявити неблагонадійні елементи зокрема".

Речення з послідовною підрядністю в новелах письменниці за способом композиційного розгортання можна поділити на два типи: структурно-раціональний та емоційно-риторичний. У реченнях першого типу авторка конкретизує та розвиває тему, зазначену в головній частині, природнім розгортанням, логічним поділом при ієрархічно впорядкованому співвідношенні підрядних частин, що надає конструкції більшу глибину та разом з тим, за умови присутності міцних граматичних зв'язків між частинами БСР, цілісної та зрозумілої синтаксичної перспективи.

Це типова композиція для багатокомпонентного складного речення з послідовним підрядним зв'язком, тобто стандарт, початкова форма, норма. Такі структури властиві для звичайної передачі інформації, та нерідко натрапляємо на них в текстах Галини Тарасюк у тих випадках, коли текст позбавлено авторської інтенції. Напр.: *"Милуючись із висоти Володимирської гірки споночилим стольним градом Мирон думав, що заслугою християнства на Русі було те, що воно викликало з'яву з народних надр зовсім нового, незвичного для воїнсько-лицарської ментальності суспільства ідеалу праведника-мислителя, просвітителя, пророка-митця"*. Приклад з роману-гіпотези "Між пеклом і раєм (Сни анахорета)".

Наступне речення з жіночих новел може бути прикладом композиційного розгортання структурно-раціонального типу: *"Жінка, яка тепер звалася Ольгою, сиділа біля вікна безлюдної, а й тому невеселої таверни, дивилася на море і чекала з нього погоди, хоча знала добре, що погоди не буде ще місяців зо два"*. У цьому реченні маємо повідомлення ділового характеру з експресією "нульового рівня", яке подане в адекватній йому типовій формі композиції. У чіткій синтаксичній перспективі без перебоїв розвивається ієрархічно впорядкований ланцюжок смислових послідовностей казуального типу: тема повідомлення – з'ясування її – пояснення причини – з'ясування причини. Кожна підрядна частина є розвитком первинної думки та уявне повернення до неї, ясне, планомірне, без раптового зміщення перспективи.

Трансформацією лінійної послідовності викладу як засобу підсилення виразності є: 1) незвичний порядок розташування елементів конструкції, центральних (предикативних одиниць та семантичних блоків) і фонових (словосполучень, словоформ); 2) інтерпозиція підрядних, використання двох ланцюгів підрядних, ускладнення ланцюгів підрядних супідрядними та напівпредикативними зворотами та ін. Вони сприяють інтенсифікації викладу, вносять додаткові смислові штрихи, у результаті чого відбувається певне зрушення смислових структур, їх взаємопроникнення, а в окремих випадках і поєднання в ціле. Пор.: *"Вдячний був колезі за те, що вчасно зупинив і що не довелося принижуватися та переконувати "начальство", що на загальному тлі*

пустопорожньої безідейної тупоти, яку канал випускав в ефір, його "ретро" – єдина людяна програма".

Наприклад, інтерпозиція підрядного, або вживання сполучників типу *що коли* та ін. у другій підрядній частині, яка розташована після головної, приводить до зміщення смислового акценту речення та актуалізації другої предикативної одиниці, що спричиняє дещо туманну лінійну перспективу конструкції. Напр.: *"Останні роки Мирон теж брав активну участь в пированії, тим паче, що мав на те повне право, оскільки народився на самого Спаса"*.

Також будь-яке інтерпозиційне підрядне надає БСР з послідовною підрядністю ефекту порушеного очікування, перетягує на себе увагу та вносить збій у наступальний рух композиції, в її ритміку: *"Надія на доброго заможного патріота, який не пожаліє тисячу-другу баксів на відродження українського кіно, яке насилу животіє, спалахнула в душі Мирона Волинця, як вогонь у пригаслім горнилі"*. До ще більшого експресивного ефекту приводить уживання різних вставних конструкцій у видгляді анаколуфа предикативних одиниць або аналотона (розриву схожих за змістом конструкцій), або ж уточнень. Напр.: *"І Віорелія не витримала цього мовчання, що стояло між ними, колись близькими людьми, крижаною стіною, ба! чорною зимною прірвою! і обморозувало обом душі, і перетворювало найтепліші слова на холодні снігові пластівці, що безголосо танули в глухій тиші хижки"*.

Композиційне ускладнення створюють різні емпізи, лексико-граматичні повтори, повні та неповні синоніми, засоби ампліфікації, анафори та епіфори, хіазм та інші синтаксичні фігури мовлення. Напр.: *"Зрозумівши, що бовкнула зайве перед Ясочкою, яку ще смажений півень у задницю не кльонув, Алла страшно, хоч і пошепки, роз'єрепенилась"*.

Типовими для стилю Галини Тарасюк є конструкції з ланцюгом підрядних, які розпочинаються із сполучника *що, що* може приєднувати однотипні та різнотипні підрядні, може бути частиною складного сполучника. У такому випадку в сполучника з'являється нове значення – підсилювальної частки, що зумовлено безпосередньо композиційною структурою речення. Напр.: *"Адже навіть його фільми про "наше радянське сьогодні" вони різали по-живому, витинаючи все, що здавалося підозрілим або занадто сміливим для імперської колонії, в яку вони самі і перетворили Україну"*.

Пор.: *"Примружую очі і, здається, чую, як шовковою травною шелестять кроки юної голісінької прародительки Єви..., здається, бачу, як, заховавшись за яблунею, стежить за нею закоханий Адам, не відаючись про суперника Змія, що причаївся зовсім поряд, прикинувшись гіллякою, у густій яблуневій кроні"* – у реченні є лексичні повтори *здається, чую, здається, бачу*, які порушують лінійність композиції.

Отже, при виділенні двох типів композиційного розгортання в БСР проводимо аналогію раціонально-логічного розгортання щодо сюжету твору, а емоційно-риторичного розгортання – його композиції. Це повністю підтверджує гіпотезу, що "...якщо сюжет – це зв'язна та незворотна в часі послідовність відображених у творі подій життя, то композиція – це фактична розстановка матеріалу, яка продиктована художнім усвідомленням, інтуїцією та волею автора, а також законами роду, виду та жанру мистецтва..., при цьому виявляється, що композиція особливим чином розподілена, а деколи і заплутана природною сюжетною послідовністю подій, яка "випрямляється" і так чи так її усвідомлює той, що сприймає..." [Незайкинський 1982: 67 – 68].

Література

Вихованець, І.Р.: Складні синтаксичні конструкції // *Українська мова* : енциклопедія / редкол. : В.М.Русанівський, О.О.Тараненко, М.П.Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія імені М.П.Бажана, 2004. – 821с.

Незайкинский,Е.В.: *Логика музыкальной композиции*/ Е.В.Незайкинский. – М.: Музыка, 1982. – 167с.

Слинько, І. І.: Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання: навч. посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.

Summary

The article deals with the peculiarities of composition of multi-component composite sentences with by Galina Tarasyuk, the main principles of their arrangement and their functions on the text level. Sentences with business presentation of information and expressiveness are compared.

Key words: sentences, composition, linear subordination in prose works

Комунікативні стратегії і тактики екологічного дискурсу

Коротич Катерина

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Сьогодні важливою галуззю мовознавства є комунікативна лінгвістика, що досліджує питання, пов'язані з «використанням мови в найрізноманітніших ситуаціях людського спілкування» [Бацевич 2004: 15]. Предметом цієї статті стали комунікативні стратегії й тактики преси, спрямовані на висвітлення та розв'язання екологічних проблем. Лінгвістичний розгляд такої комунікації є цікавим та своєчасним і через потребу подальшого дослідження засобів побудови та ефективності комунікативних стратегій, і через недослідженість саме цього аспекту на українському матеріалі, оскільки мовні одиниці, що вербалізують цей фрагмент картини світу, розглядають переважно в системно-структурній (С. Овсейчик, В. Чумак [2005], М. Дзюба [2007]) і когнітивній (С. Козак [2007]) парадигмах. На англомовному матеріалі принципи організації екологічного дискурсу виокремила І. Розмаріца, з'ясувавши, що основними стратегіями комунікативного впливу на адресата в ньому є стратегії переконування й тиску, та виділивши п'ять адресантно-адресатних моделей, які визначають характер комунікації [2004]. Зважаючи на це, метою нашої розвідки є виокремлення спектра застосовуваних журналістами в українському екологічному дискурсі стратегій і з'ясування особливостей їхньої вербалізації.

Передусім спостерігаємо **стратегію констатації наявних екологічних проблем**. Її реалізує насамперед **тактика осмислення цих проблем**, що виявляється в реченнях, для яких характерна модальність розповідності й уживання нейтральної лексики, термінів («*Радіонукліди в дніпровській воді – це небезпека для великої кількості людей...*» [Київ. – 1988. – № 10. – С. 119]). Цю тактику дуже часто оформлюють експресивно насажені одиниці, зокрема фразеологізми (*забити тривогу, бити на сполох*) і численні метафори (*екологічний набат, червоне світло, кинути «рятівне коло»*), що, впливаючи на емоції реципієнта, спонукають до дій для подолання екологічної небезпеки («*І знову Чорнобиль. Привид катастрофи 1986 року витає над Україною... Дамоклів меч, яким є ЧАЕС, як і раніше, висить над Україною*» [Товариш. – 2005. – № 9. – С. 3]).

Тактику каяття та самозвинувачення оформлюють численні вживання займенника *ми* та лексем із негативнооцінними семами («*Але за нами ж – затоплені придніпровські чорноземи, отруєний Дністер, захований у саркофаг четвертий чорнобильський реактор... Це ми*

носимося з ідеями перекидання стоку вод сибірських рік, ми викидаємо ядучі відходи в Байкал, ми нещадно, часом по-варварськи нищимо природу, губимо не нами створену красу...» [Жовтень. – 1988. – № 2. – С. 69]).

Стратегію позбавлення від наявної екологічної небезпеки / запобігання можливій небезпеці в українському екологічному дискурсі втілюють кількома тактиками.

Тактика попередження про можливу небезпеку реалізується через нагадування про потенційну небезпеку, яке вербалізують слова із семами 'ризик', 'нестабільність' («*Найновіші високоефективні види ядерного палива можуть виявитися нестабільними в аварійних ситуаціях і тому становлять підвищений ризик у разі витоку*» [Новинар. – 2008. – № 16–17. – С. 54]), і закликання до обережності, що виражають різні частини мови й словосполучення з відповідною семантикою («*“Водопесимісти” застерігають, що запаси води на Землі обмежені*» [Новинар. – 2008. – № 16–17. – С. 32–33]). Для показу реальних і прогнозованих негативних наслідків служать складнопідрядні речення з підрядними умови («*Але якщо люди і далі не бережуть воду, то вона коштуватиме відчутно дорожче*» [Новинар. – 2008. – № 16–17. – С. 35]), а також номени з негативним аксіологічним компонентом. Скажімо, ідея захоронення європейських ядерних відходів на території Чорнобильської АЕС спричинила виникнення численних максимально пейоративних метафоричних номенів, що експлікують негативну утилітарну оцінку: *ядерний смітник Європи, екологічна яма, звалище відпрацьованого ядерного палива з усієї Європи, планетарна клоака* («*Вона [Ю. Тимошенко – К.К.] негативно ставиться й до того, щоб на базі Чорнобильської АЕС зробити могильник для європейських ядерних відходів: “Я б не хотіла, щоб ми стали екологічною ямою для всього світу”*» [Слобідський край. – 2005. – № 188. – С. 3]).

Тактику, в основі якої лежить **звернення до почуття солідарності**, реалізують метафори *Земля – космічний корабель, Земля – наша спільна домівка*, що спонукають реципієнтів зробити цей світ чистішим, безпечнішим місцем для людства («*...можна й потрібно очищати біосферу від радіоактивності, чистити наш спільний дім...*» [Київ. – 1988. – № 10. – С. 120]). Цікавим прийомом є пояснення метафори шляхом конкретизації від загального до особистого, зокрема за допомогою займенників *наш / свій* («*Хіба Ви, любий друже, можете не подбати в такий час про долю нашого спільного дому, тобто про власне майбутнє і майбутнє своїх дітей та онуків?!*» [Літературна Україна. – 2009. – № 16. – С. 3]).

Тактику об'єднання для подолання екологічних проблем вербалізують за допомогою займенників *ми, наш*, які маркують належність особи до ми-групи, і *весь*, а також протиставлення прислівників *поодиноці / разом, гуртом, укупі* (прийом приєднання до більшості), прикметників *маленький / значний* («*Цим заходом ми хочемо показати, що, здавалося б,*

маленькими діями кожна людина може зробити значний внесок у збереження природи...» [Україна молода. – 2009. – № 79. – С. 19]; «Ви ж бо не можете не бачити, не відчувати, що всі ми, люди Землі, хибними вчинками, порочними ідеями, злими думками та нелюдськими діями привели планету до останньої межі. ...Тільки ми всі разом спроможні зробити перший крок до спасіння...» [Літературна Україна. – 2009. – № 16. – С. 3]). Прикметно, що останній вислів реалізує, крім стратегії позбавлення від наявної екологічної небезпеки, і стратегію констатації наявних екологічних проблем.

Доповнює тактику об'єднання для подолання екологічних проблем **тактика заклик до дій, спрямованих на подолання екологічної небезпеки**, яка базується передусім на використанні прескриптивних мовних засобів (наказових і нормативних). До нормативних слід віднести нагадування про звичаї та риси поведінки, властиві народів, нації («*Так незвично розпочалась унікальна для киян акція “Зелена толока”. Таку назву акції організатори вибрали не випадково: в селах збирали толоку, коли треба було швидко виконати якусь велику роботу*» [Україна молода. – 2009. – № 79. – С. 19]). У таких висловах функціонує лексика з темпоральними семами 'давній', 'давно усталений', що активізує позитивний у цьому разі стереотип традицій. Виразним різновидом наказових мовленнєвих актів є гасла («*Не пакуй у пластик!*» [Главред. – 2009. – № 4. – С. 18]). Заклик до дій рідше можуть вербалізувати й розповідні речення, що містять лексеми з відповідною семантикою («*Всесвітній фонд дикої природи закликає заощаджувати воду на глобальному рівні...*» [Новинар. – 2008. – № 16–17. – С. 35]).

Тактику позитивного прикладу в екологічному дискурсі досить часто репрезентують прецедентні тексти, наприклад, з А. де Сент-Екзюпері («*Є таке правило, казав Маленький Принц: встав зранку, прибрався сам – прибери свою планету*» [Україна молода. – 2009. – № 27. – С. 20]).

Тактика заохочення до подолання екологічної небезпеки ґрунтується на викликанні в реципієнта позитивних емоцій, чого досягають, вербалізуючи відповідно забарвлені концепти СВЯТО, РОЗВАГИ («*...столичний суботник став для учасників справжнім святом: радістю світилися обличчя дітлахів, поруч під етнічну музику пританцьовували їхні батьки, і всіх гріло по-весняному тепле сонце*» [Україна молода. – 2009. – № 79. – С. 19]). Заохочення досягається й вербалізацією концептів ПОРЯДОК, ЧИСТОТА, КОРИСНЕ, що їх маніфестують позначені позитивною утилітарною оцінкою одиниці («*Коли ми прибираємо, ми очищуємо природу не тільки для себе, а й для наших дітей*» [Україна молода. – 2009. – № 79. – С. 19]). Цю тактику реалізують і лексичні одиниці, наділені позитивною емоційною оцінкою, та синтаксичні засоби, які залучають читача до внутрішнього діалогу з автором і схиляють погодитися з його позицією («*Погодьтеся: присмню вранці поспішати на роботу*»

чистим двором, вулицею, парком чи сквером, милуватися впорядкованими алеями і квітниками...» (початок статті про суботники) [Урядовий кур'єр. – 2009. – № 62. – С. 1]).

Наступну тактику побудовано на **апелюванні до цінностей**:

– власного життя та здоров'я («Екологічна безпека сьогодні має стати головною величиною в ієрархії цінностей будь-якої людини... адже це турбота про власну безпеку» [Наша газета +. – 2004. – № 22. – С. 3]);

– нащадків («Чи почує [син автора – К.К.] чарівний пташиний спів, чи побачить, як купають немовлят у дощовій воді з любистком?.. Адже дощі частенько – кислотні, а любисток інколи стає концентратом пестицидів» [Ранок. – 1988. – № 11. – С. 8]).

Таким чином, в екологічному дискурсі ми фіксуємо комплекс різноманітних комунікативних стратегій і тактик, покликаних висвітлити наявні екологічні проблеми, привернути до них увагу громадськості та запобігти можливій небезпеці в майбутньому. Зважаючи на різноманітність реалізовуваних журналістами цілей і бажаних наслідків, виокремлюємо передусім описові, прескриптивні, емоційно-експресивні та оцінні мовні засоби, які втілюють названі комунікативні інтенції авторів. Усі ці стратегії і тактики, реалізовані на лексичному, фразеологічному й синтаксичному рівнях, побудовано на апеляції до свідомості, цінностей і почуттів людини, чому особливо сприяє вербалізація позитивно забарвлених концептів.

Література

Бацевич, Ф. С.: Основи комунікативної лінгвістики. Академія, Київ 2004.

Дзюба, М.: До проблеми тлумачення терміна *екологія*. In: Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. Вип. 7. КНЕУ, Київ 2007, с.147–149.

Козак, С. В.: «Людина і природа» у літературно-художньому дискурсі: досвід фреймового аналізу (на матеріалі романів Е. Штрітматтера і Т. Гарді): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 – германські мови. Одеса 2007.

Розмаріца, І. О.: Лінгвокогнітивні особливості комунікації у сфері екології (на матеріалі сучасної англійської мови): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 – германські мови. Київ 2004.

Чумак, В., Овсейчик, С.: Структурно-семантичні особливості багатокомпонентних екологічних термінів. In: Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. Вип. 6. КНЕУ, Київ 2005, с. 240–244.

Summary

In the article, the main strategies and tactics of ecological discourse of Ukrainian press, which are implemented on the lexical, phraseological and syntactical levels, are emphasized and observed.

Key words: ecological discourse, Ukrainian press, communicative strategy, communicative tactics, seme, estimate, concept.

Специфіка пропріальної номінації персонажів у малій прозі Івана Франка

Босва Евеліна

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського*

Власна назва у художньому тексті є не тільки номінативною одиницею, а й напрямком до більш об'єктивного розуміння як окремого художнього образу, так і художнього твору в цілому. Онім у художньому творі – це мовний знак, що здатний поєднувати в собі і відбивати різні площини реальної та ірреальної дійсності (просторову, часову, суспільну, психологічну та ін.). Як зазначає І.Кочан, "вибір імені для літературного героя не буває випадковим: письменник вкладає в нього певну оцінку, характеристику, тобто використовує власні імена як додатковий художній засіб для вираження ідейно-естетичного задуму. Власне ім'я – антропонім – найлаконічніший засіб характеристики героя" [Кочан 1999: 24]. Жанрова і тематична різноманітність літературно-художніх текстів Івана Франка служить запорукою багатства та стильової багатофункціональності літературно-художніх антропонімів, які вживаються у його текстах.

У Франковій малій прозі зафіксовано чимало онімів, які містять яскраво виражені конотації. За нашими спостереженнями, номінацію персонажів у творах письменника зумовлюють кілька чинників. Насамперед варто зазначити, що засвідчено чимало номінацій, у яких стилістичну виразовість акумулює "антонімічність *poen – omen*" [Франко 1975 : 65]. Сюди належать літературні антропоніми *Гаудентій, Чимчикевич, Софроній Телесницький*. Патер *Гаудентій* - головний герой творів "Місія" та "Чума" мріяв про світле апостольство і мучеництво за віру. Всі його прагнення і мрії у творі передано не лише за допомогою авторських характеристик і внутрішніх монологів героя, але й семантикою онімів, якими названо патера. Так І.Франко зазначає, що ім'я *Гаудентій* походить від латинського *gaudentos*, що означає "той, хто радіє". На думку дослідниці, така власна назва "має всупереч імені натяки на нездійсненність тих надій на успіх, які передбачливо вкладені в семантику імені" [Франко 1975: 65]. Підтвердженням того, що саме з такою метою Іван Франко вживає цей антропонім є те, що в уривках оповідання "Хмари", яке мало бути продовженням "Місії" та "Чуми", знаходимо розчарування патера та крах його надій: *"Сорок п'ять літ! Сорок п'ять! - повторяв він з безмірною тугою в голосі. - Адже найкращі літа минули безповоротно! Адже найліпші сили змарнувалися, найгарячіші чуття вистигли, витратилися на отсю пусту фантастику... Нічого сього нема і не було, і не буде; ох чую се добре!*

*Чув се віддавна, та дурень, дурень! Боровся з сим чуттєм, мов із самим сатаною! А тепер маю! Тепер **терпи**, гризи сам свою душу, впивайся невчасним **жалем!*** " [Франко 1978: 16, 500]. Лексичне оточення оніма – слова *туга*, *жаль*, *терпіти* є антонімічними до семантики лексеми *радість*, яка закладена в імені *Гаудентій*.

Цілковитою протилежністю до патера *Гаудентія* є греко-католицький священик *Чимчикевич* ("Чума"). На думку З.Франко, "Чимчикевич (від слова чимчикувати) всупереч закладеному у прізвищі значенню "людина, яка повільно ступає, ходить", - представляє особу, яка все-таки досягає успіху" [Франко 1975: 65]. Чимчикевич досягає успіху у житті, він щасливий, хоч ішов до цього дуже довго, ніби чимчикуючи, дріботячи ногами по житті.

Онімну номінацію *Софрон Телесницький*, вжиту для головного персонажа оповідання "Отець-гуморист", Іван Франко переніс в оповідання з реального антропонімікону як реальну назву реального персонажа, який був надто жорстокою, напівбожевільною людиною. Проте письменник не просто переносить цю номінацію, а обіграє її, висуваючи на перше місце яскраві конотації. Так, у словнику "Власні імена людей" зазначено, що ім'я *Софрон* первісно означало "із здоровим розумом", "розважливий" [Скрипник, Дзятківська 1986: 87]. Якщо за основу взяти етимологічне значення імені "людина зі здоровим розумом", то контекст твору показує цілком протилежні характеристики персонажа: "...головним, а може й єдиним елементом гумору о. Телесницького була іронія, той гризький плин, що тече з жовчевого успособлення, з невдоволеної, чимось покривдженої або упослідженої вдачі з **хворого організму** або з **хворої душі**" [Франко 1979:21, 292]; *А в класі тим часом стояла ненастанна тривога, лунав крик, і плач, і лемент, а над усім горував **дикий, майже ідіотичний регіт** отця-гумориста"*[Франко 1979: 21, 298]. У прізвищі персонажа *Телесницький*, як зазначає Т.Пастух, відчутне певне семантичне відлуння, яке у сюжетному розвитку породжує досить вдалі конотації. Насамперед, прізвище вчителя "наштовхує на ті садистичні форми покарання, які той застосовував усе з більшою й більшою майстерністю. Окрім того, в релігійній традиції значення тілесний протиставляється значенню духовний... Відповідно прізвище вчителя виступає у контрасті з його високою духовною місією"[Пастух 2006: 154].

Іноді в антропонімах іншомовного походження може "закодовуватися характеристична та оцінна інформація про персонажа" [Белей 1995: 83]. Такою є номінація головного персонажа оповідання "До світла" *Йосько Штерн*. Обидва антропоніми є характеристичними, оскільки семантикою своєї основи відображають прагнення та й саму долю персонажа. Так, прізвище *Штерн*, що з німецької означає "зірка" (*der Stern* - "зірка", "щастя" [Немецько-руський словарь 1962: 2, 1034]), а значить і

світло, є своєрідним кодом, за допомогою якого розшифруємо назву оповідання "До світла". Перебуваючи у п'яті тюремній і життєвій, *Йосько* зумів завдяки своїм зусиллям почерпнути того світла, однак поплатився за це життям. Очевидно, такою була його зірка ("доля" [Словник української мови 1972: 3, 576]). Отже, назва оповідання та прізвище головного героя певним чином співвідносяться через алегоричний образ світла, що має чіткі позитивні конотації. Власне ім'я персонажа *Йосько*, що є демінутивною формою імені *Йосиф*, також характеристичне і означає "Бог подасть" [Скрипник, Дзятківська 1986: 58]. Очевидно, того світла, і, напевне, уже в іншому житті.

В оповіданні "Тригачія" зацікавлення викликають оніми *Фледермаус* та *Зефірин Андрониковський*. Номінація *Зефірин Андрониковський* оригінальна тим, що її обидва компоненти перебувають між собою у відношеннях антонімічності. Так, у власному імені *Зефірин* заховано значення "легкий теплий вітер" [Словник української мови 1972: 3, 562]. Така номінація передає характер пана *Зефірина* та його ставлення до жінки, з якою він був дуже поблажливим, м'яким, потурав усім її забаганкам. Прізвище *Андрониковський* відображає зміни в характері персонажа: після жінчиної зради він із м'якого чоловіка робиться рішучим і мстить лікарю *Фледермаусу*, який зі зламанною рукою втікає з маєтку пана *Зефірина* і зарікається сюди ще приходити. Цю інформацію автор подає, по-перше, шляхом опису подій, а по-друге, через семантику, заховану у прізвищі *Андрониковський*, яке утворено від імені *Андроник*, що первісно означало "переможець чоловіків" [Скрипник, Дзятківська 1986: 34]. Справді, *Зефірин* переміг *Фледермауса*, а також переміг у собі слабкого, м'якого чоловіка.

Прізвище єврея-лікаря *Фледермаус* утворене від німецького слова *die Fledermaus*, що означає "кажан" [Немецко-русский словарь 1962: 1,406]. Зовнішній вигляд номінованого персонажа, а саме довгі руки, мов крила кажана, і маленькі ноги, робив його подібним до цієї тварини: "З себе він невеличкий, з низьким лобом, довгим закривленим носом, тонкими губами і широкими устами, з кістями, вистаючими на висках, і з довгими, як умалти, руками та коротенькими ніжками..." [Франко 1978: 18, 135]. Проте така номінація характеризує персонажа не лише за зовнішністю, але й за поведінкою. Прізвище персонажа *Фледермаус*, на думку Т.Пастуха [Пастух 2006: 156], "творить асоціації нічного існування, нечутності". У німецькій мові вислів *Sie ist ein rechter Flederwisch* означає "вона - легковажна особа". Наведені асоціації (із додатковим еротичним забарвленням) вдало увиразнюють образ лікаря *Фледермауса*, який за спиною довірливого пана *Зефірина* таємно "діагностує" його дружину аж ніяк не лікарським способом" [Пастух 2006: 156].

Загалом промовисті імена в малій прозі Івана Франка є найлаконічнішим засобом характеристики персонажів за зовнішністю,

поведінкою, характером чи іншими показниками. У багатьох таких літературних антропонімах семантика їх внутрішньої форми і характер персонажів перебувають у відношеннях антонімічності. За нашими спостереженнями, оніми у художніх творах Івана Франка функціонують в чітко заданому ракурсі, сприяють утворенню різноманітних стилістичних ефектів і тим самим реалізують авторську настанову на вирішення конкретних смислових завдань. Таким чином, вивчення особливостей функціонування літературних антропонімів є підставою аргументованого аналізу, що дозволяє глибоко проникнути в ідейно-художній задум письменника.

Література

Белей, Л.О.: Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX-XX ст. Ужгород 1995, 120 с.

Кочан, І.: Лінгвістичний аналіз тексту: Курс лекцій. Світ, Львів 1999, 142 с.

Немецко-русский словарь / Под ред. А. Лепинга и Н. Страховой: У 2-х т. Москва 1962, Т.1-2.

Пастух, Т.: Конотації прізвищ та імен персонажів у прозі Івана Франка. In: Українське літературознавство. Збірник наук. праць. Львів 2006, Вип.68, С. 153-162.

Системы личных имен у народов мира. Наука, Москва 1989, 383 с.

Скрипник, Л.Г., Дзятківська, Н.П.: Власні імена людей. Словник-довідник. Наукова думка, Київ 1986, 311 с.

Словник української мови: В 11-ти т. Київ 1970-1980, Т.1-11.

Франко, З.Т.: Ономастика в мові творів Івана Франка. In: Мовознавство 2/1975, с. 55-86.

Франко, І.: Зібрання творів: У 50-ти т. Наукова думка, Київ 1976-1986.

Чучка, П.П.: Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник. Світ, Львів 2005, 704 с.

Summary

The article analyzes onym and appellative nominations of the persons in Ivan Franko's Stories, a special attention is paid to the "token names" in the works. It is traced how proper names and character of the heroes are interrelated in the canvas of the artistic text.

Key words: nomination of the person, onym, antroponym, "token names", the contrast opposition, expressive abilities of onyms, context.

Специфіка онімікону у збірці «Вибране» Ліни Костенко

Мельник Мирослава

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського*

Книжка включає твори з попередніх збірок поетеси – з одних менше, інших більше. Але тут чимало й тих віршів, які раніше не публікувалися. Це й поезії із знищених збірок «Зоряний інтеграл» (1963 р.) та «Княжа гора» (1972 р.), і нові вірші. Ось ці вірші (їх у збірці 146) і є об'єктом нашого ономастичного аналізу.

Найуживаніший топонім у розглядуваних віршах збірки – Україна [пор. Клочек 1978: 43 – 33]. Він з'являється, окрім згаданого перифраза, в 9 різних віршах. То – найдорожче, то ключове слово, як і в Шевченка [Масенко 1989: 25], усієї поезії Ліни Костенко: «*І щось в мені таке болить, | що це і є, напевно, **Україна***» [Костенко 1989: 209]. Мовиться про гірку історичну долю: «*Чого-чого, а вороння над **Україною** | завжди було досить*» [Костенко 1989: 154]. Ось і Сізіф, із своїм одвічним тягарем, міркує: «*Вже краще йти до Бога пасти вівці, | ніж на **Вкраїні** камінь цей тягти*» [Костенко 1989: 180]. Але то – рідне: «*Ходім, я напою тебе Дніпром. | Я нагодую очі твої степом. | Могили **України** покажу*» [Костенко 1989: 195].

Ім'я **Україна** звучить у віршах, як камертон, яким вивіряються інші імена, зважуються найістотніші думки. Єкатерина (знову саме так – **Єкатерина**, а не **Катерина**) і Потьомкін перевірки не витримують: «*Хочете, пожалста, пів-України | подарую вам на незабудь*» [Костенко 1989: 381]. Тут і форму **Україна** вжито, яку часто використовували російські автори: вона в тому ж ключі, що й суміжне **пожалста**. А ось протилежне, молитовне сприйняття – у безсмертної Лесі: «*Шматок землі, ти зवेशся **Україною**. | Ти був до нас. Ти будеш після нас*» – «*Коли ти навіть звався – **Малоросія**, | твоя поетеса була **Українкою***» [Костенко 1989: 162]. І українка Ліна Костенко з болем констатує: «*Все називається **Україною** – / універмаг, ресторан, фабрика. | Хліб український, | телебачення теж українське*» – «*І тільки мова чужа у власному домі*» [Костенко 1989: 156]; «*умирає мати поезії мого народу*» [Костенко 1989: 155]. Про те ж, про трагедію мови говориться й так: «*Трагічна мово! | Вже тобі труну | не тільки вороги, а й діти власні тешуть*» [Костенко 1989: 161].

Але – «*Ти будеш після нас*». Це надихає, і заради цього поетеса продовжує свою Сізіфову працю: «*Йдемо угору, і нема доріг. | І тінь Сізіфа,*

тінь моєї долі...» [Костенко 1989: 180]. До речі, **Сізіф** у віршах збірки серед усіх античних теонімів згадується найчастіше, 8 разів. І камертон України – як він бринить в усій великій українській поезії [Семенець 1998; Сологуб 1998] – бринить і над ним, Сізіфом, і над усією ономастичною глобальністю Ліни Костенко, так яскраво вираженою у віршах збірки.

А глобальність ця – багатопланова й вишукана. Багатоплановість має, зокрема, й суто формальний вимір: антропоніми й топоніми у нових віршах збірки охоплюють 8 країн – Україну, Росію, Францію, Італію, Іспанію, США, Давній Рим, біблійну Іудею; тільки антропоніми – теж 8: Грецію, Англію, Польщу, Чехію, Австрію, Чилі, Бельгію, Норвегію; тільки топоніми – 7: древню Месопотамію, Трою, Румунію, Казахстан, ПАР, Люксембург, Монако. Зацікавлення поетеси сягають широкого світу. А виразники вишуканості – в тім, що з 45 названих у віршах історичних осіб 33 – то митці та вчені, то творці. І з них 17 – поети і письменники. Долучимо сюди ще сімох згаданих поетесою персонажів книжок та легенд, пор.: *«Не стукне в браму лицар Ланселот. | Козак Мамай прибути погордує»* [Костенко 1989: 550]; *«Ближчий мені старий Гайявата, | ніж всі досягнення кібернетики»* [Костенко 1989: 181]; *«Вперше казку про Попелюшку | я почула на попелищі»* [Костенко 1989: 540]. Ось і одержуємо коло високих і чистих людей, до яких скеровані високі і чисті чуття Ліни Костенко.

Пізніше, визначаючи гуманітарну ауру нації, Ліна Костенко добре обґрунтувала зазначені ономастичні акценти: *«Або німці. Нація філософів і композиторів, хіба не так? Хто дав світові Бетховена, Гете, Шіллера, Гегеля, Канта, Ніцше? І хоч Бухенвальд недалеко від дуба Гете [...] – все одно, не Гітлер визначає образ нації з його Геббельсом, що хапався за пістолет при слові культура, і не Ельза Кох, а доктор Фауст і Лорелай над Рейном»* [Костенко 2001: 17].

А ті, високі і чисті художники і поети, оповиті такою любов'ю й таким пієтетом! Втім було нечуване, криваве горе: *«Передсмертно лаявся Косинка. Збожеволів у тюрмі Куліш. | Курбас ліг у ту промерзлу землю!»* [Костенко 1989: 164]. Та й Шевченко – що було б із ним у часи розстріляного Відродження? *«Що писав би Шевченко | в тридцять третьому, в тридцять сьомому роках? | Певно, побувавши в Косаралі, | побував би ще й на Соловках»* [Костенко 1989: 163]. У таких ситуаціях – не до художніх тропів. Досить просто правди, так довго приховуваної. І імена тут – знаки втрат: вони засвідчують масштаби втрат. Маємо той межовий випадок, коли найвищим поетичним образом стає відсутність будь-якої образності.

Взагалі топоніми і в цій збірці є не менш активними і дійовими складниками поетичної мови, ніж антропоніми. Вони ту мову оживлюють, урозумітнюють. Говориться: *«Живеться, як на Етні»* [Костенко 1989: 165],

і то звучить значно яскравіше, ніж фразеологізоване «*як на вулкані*». Говориться: «*Ти половиць, ти правнук печеніга, | з чужої муки і з чужої Мекки*» [Костенко 1989: 272], і то дозволяє небуденно, та ще й з чарівною звукогрою, виразити думку про неприйняття святині.

У збірці «Над берегами вічної ріки» Ліна Костенко про українське весілля написала: «*Вітрив свавілля, музика – Севілья!*» [Костенко 1961: 147]. А у «Вибраному» про румунських парубків: «*темперамент – Каліфорнія!*» [Костенко 1989: 372]. У першому випадкові звучить і карнавальність співучого іспанського півдня, і мелодії Росії («Севільський циркульник»), у другому – вирає гаряча ковбойська кров і молодеча сила. І все то сказане одною назвою. Лише добре підбраною і вдало вжитою.

Щось подібне можна сказати, мабуть, про кожен використаний поетесою онім. Кажуть фахівці – топоніми позбавлені експресивності. Але майстерний поетичний їх ужиток виявляє потужну експресивну наснагу, до того ж – дуже різного скерування. Ось як гостро топоніми вимальовують картину боротьби з українською мовою та її шанувальниками: «*Твій дух не став приниженим і плюским, | хоч слава доля чорні килими – | то од Вілюйська до Холуйська, то з Києва до Колими*» [Костенко 1989: 161 – 162]. **Вілюйськ** у Якутії – традиційне місце старого, ще царського заслання, а **Холуйськ** – новотвір поетеси від **холуй** «лакіза». Поселення такого не існує, є **Холуй**, відомий своїми народними промислами, але то зовсім інше, і наголос не той. Вираз «*од Вілюйська до Холуйська*» окреслює шлях зради – із заслання у підлабузники, у холуї. А «*з Києва до Колими*» – то вже ХХ століття, то вже батько всіх народів гнав що було українського на льодову каторгу.

І навіть там, де топоніми й антропоніми в текстах Ліни Костенко нібито вживаються просто в своїх прямих значеннях, вони все одно означають набагато більше, ніж у підручнику чи енциклопедії. З'являється експресія слова, магія слова, яка, зрештою, ліпше відчувається, ніж піддається інтерпретації (у «Гілочці печалі на могилу Пастернака», де мовить сам Борис Пастернак): «*У мене гарне товариство – | Шекспір, і Лермонтов, і Блок*» – «*Давно повісилась Марина | але мені вона жива*» (це про Марину Цветаєву) – «*Приходить зрідка Володимир. | А що, посидимо удвох. Що, громовержцю? Що, Юпітере? | Насперечалися ущерть. | Тепер у нас вже є арбітри – | моє життя і твоя смерть*» [Костенко 1989: 224]. Володимир Маяковський, образів якого дуже пасує визначення «громовержець Юпітер», знаходився в складних стосунках з Пастернаком, своїм колишнім спільником по футуризму. Пастернак дуже шанував раннього Маяковського і не дуже – пізнього. І формулювання, запропоновані Ліною Костенко, гадаємо, з'ясовують стосунки двох великих поетів глибше, ніж спеціальні наукові розвідки.

Відзначимо ще один ономастичний момент того ж прекрасного вірша. Не картина художника зіставляється з природою, а навпаки – природа з картиною: «*А тиша! – Нестеров, Саврасов*» [Костенко 1989: 244]. Пор. ще в іншому вірші: «*Самі на себе дивляться ліси, | роззублені од власної краси. | Немов пройшов незримий Левітан – | то там торкнувся пензликом, то там*» [Костенко 1989: 322]. І живопис, і література творять дійсність, творять красу дійсності, рівновелику дійсності реальній. Тому то поетеса, між іншим, так охоче вводить у свої вірші персонажів з випробуваних часом літературних творів: «*Лиш блискавки напишуть від руки, | як ти загинув, Дон Кіхоте, відсвіта, | шукаючи грукучі вітряки*» [Костенко 1989: 177]. Широким використанням найменш відомих персонажів творів інших авторів поетеса продовжує шевченківські традиції [Сельвина 1972: 33].

Література

Клочек, Г.: Тема творчості в ліричній поезії Ліни Костенко. In: Історико-літературний журнал (Одеса) 3/1978, с. 42 – 47.

Костенко, Л.: Мандрівки серця. Поезії. Рад. письменник, Київ 1961.

Костенко, Л.: Вибране. Дніпро, Київ 1989.

Костенко, Л.: Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, Львів 2001.

Масенко, Л. Т.: До питання про семантику ключових слів поезії Шевченка. In: Мовознавство 2/1989, с. 25 – 30.

Сельвина, Р. Л.: Об одной диалектной особенности лично-именного словообразования в языке Новгородских писцовых книг XV – XVI в. In: Вестник Москов. ун-та. Серия 10 3/1972, с. 72 – 76.

Семенець, О. О.: Ономастикон образу Батьківщини в поезії Є. Маланюка. In: Українська ономастика. Матеріали наук. семінару, присвяченого 90-річчю К. К. Цілуйка. Київ 1998, с. 149 – 154.

Сологуб, Н. М.: Україна в мові поезії Яра Славутича. In: Мовознавство 1/1998, с. 31 – 35.

Summary

The usage of onyms differs depending on the periods of Lina Kostenko's creative work, also the genre and themes should be taken into consideration. Proper names become expressive tone and artistic conception. Fastidious onym's selection and their insertion into appropriate context component of a literature work and into the stylistic device.

Key words: literary onomastics, onomastic space, artistic functions of proper names, onym, connotonym, onomastic classes, anthroponymy, toponymy.

Діалог культур у лексичному складі української мови

Мисечко Ольга, Матис Мар'яна

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Поширена сьогодні модель міждержавних контактів, побудована у форматі діалогу культур, спонукає до більш толерантного ставлення до лексико-семантичних запозичень, оскільки стан діалогу в культурі, на відміну від стану монологу, інтерпретує комунікацію як постійний процес культурного синтезу, у ході якого разом з новою лексикою асимілюються світові досягнення у різних сферах суспільного життя.

Хоча англійські слова проникли в українську мову пізніше за інші західноєвропейські лексичні запозичення, їх частка у сучасному україномовному обігу є досить значною: у другому, виправленому й доповненому виданні Словника іншомовних слів [Мельничук 1985] нами налічено 949 таких одиниць. А до реєстру новітніх запозичень з англійської мови в українську упродовж 90-х років ХХ ст.– початку ХХІ ст., укладеному Н. Поповою [Попова 2005], увійшло близько 750 одиниць загальноживаної лексики, без залучення спеціальних термінів і детермінологізованої лексики.

Більшість відомих українських мовознавців відзначають, що англломовні лексичні запозичення проникли в словниковий запас української мови і засвоїлися там в основному через російську мову, де вони опинилися або завдяки посередництву інших західноєвропейських мов, зокрема французької, або при безпосередньому контакті з носіями англійської мови.

Різкий приплив західноєвропейської лексики в російську і, відповідно, українську мови розпочався у 30-ті роки і тривав до 90-х років ХІХ ст. Значну частку запозиченої у той період лексики склали слова-інтернаціоналізми. З другої половини 1920-х років процес запозичення активізується за рахунок наукових та технічних термінів, спортивної та культурної лексики, назв предметів побуту. Статистична обробка одного з перших українських словників іншомовних слів [Словник 1955] виявила, що до його складу на той час було включено 707 англломовних слів, або 28,3% усього словникового реєстру (20 000 одиниць). З середини 1950-х років їх кількість зростає, а їх частка серед інших західноєвропейських запозичень стає найбільшою, за період з 1955 р. до 1985 вона збільшується на 34%.

Англломовні запозичення в сучасному україномовному обігу стосуються таких галузей життя й діяльності суспільства, як техніка; різноманітні галузі науки; політика, державне управління, засоби масової інформації; економіка, торгівля, фінанси; сільське господарство; флора і

фауна; мореплавання та військова справа; спорт; одяг і тканини; їжа та питво; музика, мистецтво, культура; ігри, розваги, відпочинок; одиниці вимірювання. Серед них розрізняють такі категорії:

1) безпосередні запозичення, в яких назва поєднується з поняттям, разом з яким вона переймається, наприклад: *бампер, бармен, гейм, мюзик-хол, парк, пуловер, ринг, сервіс, стюард, футбол, хол, шампунь, шхуна* т. ін. Варіантом цієї категорії є також лексика, яка ввійшла до англійської мови з інших живих мов і по відношенню до якої англійська мова виступає як засіб транспортування форми й поняття в інші мови: *алігатор, бумеранг, горила, джунглі, іглу, мохер піжама, поло* тощо.

2) штучні запозичення - використання історичного мовного джерела, яке вже позбулося на даний час своєї живої основи. Ця категорія стосується головним чином вершин цивілізації - науки, мистецтва, організації суспільства, тобто таких понять, які за умовами свого існування швидко інтернаціоналізуються і семантично мало свідчать про свою історичну основу. Вона складається з великої кількості грецизмів і латинізмів, наприклад: *аболіціонізм* (англ. abolitionism від лат. abolitio скасування, знищення), *вердикт* (англ. verdikt від лат. vere dictum букв. вірно сказане), *капітал* (англ. capital від лат. capitalis головний) тощо. В основі таких слів можуть поєднуватися дві різні за своїм початковим походженням морфеми: англійська і, як правило, грецька чи латинська: *автостоп* (від авто... і англ. stop.), *акваланг* (від аква... і англ. lung), *телетайп* (від теле... і англ. type).

Поповнення словникового складу літературних мов через запозиченням відбувається також завдяки калькам - словам або зворотам, повністю або частинами перекладеним з іншої мови (наприклад, *хмарочос* - приблизний переклад англ. skyscraper, де sky - небо, scraper - той, хто чеше).

У 50-х роках ХХ ст., коли культурний діалог між державами соціалістичного й капіталістичного таборів штучно стримувався політикою "холодної війни", вважалося, що безпосередній вплив мов однієї на другу є меншим, ніж традиційні способи утворення термінологічних найменувань з успадкованого етимологічного матеріалу античних мов [Булаховський 1955: 100]. Проте порівняння реєстру слів словників 1955 та 1985 років видання свідчить, що з 242 нових англомовних поповнень останнього переважно більшість склали саме прямі запозичення. Відсоток термінологічної лексики з грецькими чи латинськими морфемами був значно меншим.

Деякі англомовні слова, входячи у мову-запозичувач, зберігають нехарактерні для неї фонетичні й граматичні риси і тому відчутно сприймаються як чужинці, як наприклад *віскі, генрі, денді, динго, інтерв'ю, какаду, кенгуру, кокні, леді, лорі, міс, пенні, поло, ноу-хау, торі, фоб* тощо. Утім у переважній більшості вони підпорядковуються графічній, звуковій та граматичній системам мови, яка їх приймає (асимілюються). Про повне їх засвоєння лексико-семантичною системою мови-запозичувача свідчить:

1) передача іншомовного слова фонетичними та графічними засобами мови-запозичувача;

2) граматичне засвоєння слова, тобто його відмінювання за граматичними законами мови-запозичувача - переважна більшість запозичених англійських слів зберігають свою приналежність до тієї ж самої частини мови, отримують характерні для неї словотвірні суфікси й закінчення (порівняйте англ. *blockade* з укр. *блокада, блокади, блокадою*);

3) морфологічне освоєння іншомовних слів полягає в тому, що форми, яких немає в українській мові, замінюються такими, які властиві їй;

4) фонетичне засвоєння іншомовного слова, тобто його пристосування до фонетичної системи мови-запозичувача; іншомовне слово зі звуками, не властивими сучасній українській мові, засвоюється в такому звуковому складі, який відповідає її фонетичній системі; часто при цьому має значення написання слова в тій мові, звідки воно запозичується;

5) іноді в процесі засвоєння в іншомовному слові змінюється й наголос, наприклад, слова *волейбол, стандарт, кінгстон, хуліган* в українській мові наголошуються на останньому складі, а не на першому, як в англійській, звідки вони походять; утім наголос іншомовного слова здебільшого зберігається на тому складі, на якому він є в оригіналі;

6) словотвірна активність слова, їх здатність до суфіксації (*стандарт, стандартизація, стандартизований, стандартизування, стандартизувати, стандартний, стандартність*) й утворення складних слів (*дренажно-шляховий, експрес-аналіз, суперліга, танк-амфібія*);

7) семантичне засвоєння, тобто перерозподіл смислових сфер між суміжними з ними чи близькими за значенням словами; при цьому значення запозиченого іншомовного слова може відрізняється від того, яким було в мові свого походження, наприклад, в англійській мові слово *вагон* означає назву воза взагалі, а в українській - засобу перевезення вантажів чи людей по рейках (залізничний вагон, трамвайний вагон) тощо;

8) регулярне вживання слова у мовленні - найбільш широко запозичуваними є повнозначні слова, переважно іменники, які утворюються від англійських іменників, зберігаючи граматичну форму; проте часом зустрічається засвоєння множини, що набула значення однини (укр. *бутси* "футбольні черевики" (однина - бутс) з англ. *boots* "черевики" (однина - boot).

Часто важко стверджувати напевно, від якої саме частини мови походить запозичене слово: від іменника чи дієслова. Причиною є такий активний в англійській мові спосіб словотворення, як конверсія, яка зумовлює однаковість форми двох слів при одночасній їх належності до двох різних частин мови. Порівняйте: *блеф* (імен. bluff, дієсл. to bluff).

Можуть запозичуватись також прикметники, які звичайно набувають більш або менш помітних словотвірних прикмет української мови: *комфортабельний* (від англ. comfortable), *лояльний* (від англ. loyal), *фешенебельний* (від англ. fashionable). Проте у ряді випадків запозичені

прикметники перетворюються в українській мові на іменники: англ. *pink* (рожевий) перетворилося на *пінк* (рожева фарба з окисів олова і хрому) тощо. Подібне перетворення відбувається з дієслівними формами та англійськими прикметниками, які мають закінчення *-ing*: *дриблінг*, *рейтинг*.

Особливої уваги варті запозичення різноманітних сполучень повнозначних та службових частин мови (наприклад, дієслів з прийменниками), які в українському варіанті передаються іменниками, наприклад, *ноу-хау* (англ. *know*, знати + *how*, як). Деякі іменники виникли як результат запозичення складних слів, наприклад *банкнота* (англ. *bank-note*), *голкіпер* (англ. *goal-keeper*), *букмекер* (англ. *book-maker*) тощо.

Окрему групу утворюють запозичення, які виникли в англійській мові як аббревіатури, а в українській мові використовуються як терміни, наприклад: *лазер* (від англ. *light amplification by stimulated emission of radiation*).

Серед англомовних запозичень є низка таких, які в мові-оригіналі походили від власних назв, але у широкий вжиток в українській мові увійшли як загальні назви (асоціації за суміжністю), наприклад, *бойкот* (англ. *boycott*) у значенні "припинення стосунків з ким-небудь як міра покарання, знак протесту та ін." - від прізвища капітана Бойкотта, ірландського поміщика, до якого його орендарі в 1879 р. вперше застосували тактику "бойкотування". Деякі власні назви закріпилися в назвах речовин, мінералів: *адамсит*, *бентоніт*, *найлон*. До списку можна додати назви природних і суспільних явищ, процесів, як наприклад, *дальтонізм* чи *дарвінізм*.

На завершення відзначимо, що огляд процесів входження англомовної лексики у широкий вжиток в українській мові переконує, що мови як відображення культури передають ті об'єктивні процеси, що мають місце в міжкультурних контактах різних держав і з якими варто рахуватися.

Література

Булаховський, Л.А.: Нариси з загального мовознавства. "Радянська школа", Київ 1955.

Попова, Н.О.: Автореферат дисертації "Структурно-семантичні особливості новітніх лексичних запозичень з англійської в українську мову (90-і рр. XX ст. - початок XXI ст.)". Запоріжжя 2005.

Словник іншомовних слів / За ред.. О.С.Мельничука.. Головна редакція УРЕ, Київ 1985.

Словник іншомовних слів / За редакцією І.В.Льохіна, Ф.М.Петрова. Держвидав, Київ 1955.

Summary

The article considers the phenomenon of linguistic borrowings from the angle of cross-cultural connections and dialogue of cultures. The author deals with the bulk of the English lexical borrowings adopted by the Ukrainian language and fixed in the dictionaries. Dictionaries belonging to different time

periods are compared. The analysis of the categories of the borrowed lexis, levels of adoption, types of borrowings, and spheres of their usage is suggested.

Key words: dialogue of cultures, English borrowings, adoption of borrowings, dictionary of foreign words, category of borrowings.

Мовленнєві типи поведінки мовців у мовленнєвому жанрі 'дорікання' (на матеріалі текстів І.С. Нечуя-Левицького).

Романюк Ілона

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського*

У процесі комунікації люди обмінюються думками, почуттями, емоціями, а також взаємодіють і впливають один на одного. Т.Г. Винокур стверджує, що “функціональні варіанти мовленнєвої поведінки розглядаються як ролі мовця і слухача – учасників мовленнєвого спілкування [Винокур 1993: 5]”. Отже, особистість відіграє вагомий роль, оскільки мовець є невід’ємним складником процесу комунікації.

За І.Н. Борисовою, мовленнєва поведінка – це та, що “емпірично спостерігається, мотивована, свідомо, адресована комунікативна активність індивіда у ситуації мовленнєвої взаємодії, яка пов’язана з вибором та використанням мовних і мовленнєвих засобів відповідно до комунікативної мети [Борисова 2009: 143]”.

Діалогічні відносини функціонують у відповідних мовленнєвих жанрах, які диктує типова ситуація, тема розмови та інтенції мовців. Під мовленнєвим жанром ми розуміємо вербальне оформлення типової ситуації соціальної взаємодії мовців [Седов 2000: 38]. Саме відповідний мовленнєвий жанр і диктує мовцеві особливу форму мовленнєвої поведінки залежно від норм, прийнятих у суспільстві. Мовленнєвий жанр 'дорікання' як предмет дослідження, комунікативна взаємодія мовців та варіанти їхньої мовленнєвої поведінки у цьому жанрі лишилася поза увагою лінгвістів і тому цей аспект потребує поглибленого вивчення. Цим і пояснюється *актуальність* дослідження.

Метою статті є встановлення закономірностей та специфічних особливостей мовленнєвої поведінки мовців у мовленнєвому жанрі 'дорікання' у прозових текстах І.С. Нечуя-Левицького. Мета передбачає реалізацію таких *завдань*: 1) визначити специфіку мовленнєвого жанру 'дорікання'; 2) схарактеризувати типи мовленнєвої поведінки мовців жанру 'дорікання' у прозових діалогічних текстах І.С. Нечуя-Левицького; 3) визначити стилістичну роль тієї чи іншої мовленнєвої поведінки у процесі формування діалогічного тексту.

Т.І. Стексова зазначає, що “дорікання - це мовленнєвий жанр, який обслуговує ситуацію мовленнєвого незадоволення [Стексова 2003: 728]”. Його комунікативною метою є вираження незадоволення діями слухача. Ця

мета може досягатися через використання у мовленні інвективної лексики, ненормативної, підвищеного тону тощо [Дубровская 2005]. Жанр 'дорікання' диктує мовцям відповідну схему поведінки, оскільки він проявляється у конфліктній ситуації, тому, як правило, найчастіше пов'язаний із емоційною сферою особистості.

У конфліктних мовленнєвих ситуаціях К.Ф. Седов пропонує виділяти такі три типи мовленнєвої поведінки: 1) інвективну (передбачає пряму вербальну агресію); 2) куртуазну (домінантою якої є почуття образи); 3) раціонально-евристичну (реалізує себе у вигляді іронічного відношення до співрозмовника) [Седов 2006: 267]. Вибір варіанту мовленнєвої поведінки залежить від суб'єктивного аналізу існуючої ситуації або ситуації, яка має відбутися [Борисова 2009:50].

Отже, мовленнєвий жанр 'дорікання' реалізується у конфліктній ситуації та характеризується вираженням незадоволення, звинувачення, висловленні комусь з приводу чого-небудь та має негативне спрямування. Наприклад:

- *Чи переплакала вже? – спитав Ястшембський, виглядаючи з кабінету. – Йди собі у пекарню до роботи. Ти знаєш, що мені треба ж колись оженитись.*
- **Навіщо ж ви мене дурили? Нащо ж я вас так вірно, так щиро кохала!** – сказала Василина тоном зовсім не дитячим.
- *Отак пак! дунив! Ще вигадай що!* – сказав Ястшембський, насвистуючи на всю хату пісеньку [Нечуй-Левицький 1965: 202].

Ястшембський вдосталь нагулявшись зі своєю служницею Василиною, вирішує, що йому треба вже оженитися, але не на ній. Пан тільки кепкує з Василини. У мовленні він використовує неповні окличні конструкції. Вербальна репліка підкріплюється невербальною дією "насвистуючи на всю хату пісеньку", яка несе у собі стилістичну функцію іронії та зневаги до співрозмовника. Таким вербальним оформленням реплік пан демонструє раціонально-евристичний тип поведінки, оскільки іронізує, насміхається над почуттями дівчини. Засмучена Василина дорікає пану за це, використовуючи куртуазну стратегію мовленнєвої поведінки, демонструючи образ, дорікання діям пана. Або:

- **Чом ти не купиш нового дзвона? Чуєш, як стукає твій дзвін, неначе розбитий казан,** - сказав архієрей до отця Харитона.
- *Я... в... ваше преосвященство!.. Хлопці на великдень на radoщах так дзеленькали, що дзвін трохи луснув,* - сказав отець Харитін. [...]
- **Ти не дбаєш за дім божий. В тебе дзвони порозбивані, церква стара, антимінс старий, все старе,** - казав сердито в олтарі архієрей на всю церкву. – **В тебе все старе й нечисте. А то що?** – Архієрей показав пальцем на жертівник, де золотий промінь сонця видав кілька порошин.

- *Дурак, старий простець, неук!* – заgrimів архієрей на всю церкву [Нечуй-Левицький 1966: 255-256].

Репліка-стимул представляє собою дорікання архієрея отцю Харитону за розбитий дзвін. Отже, архієрей використовує куртуазну стратегію своєї поведінки, демонструючи некомпетентність у роботі отця. Він ображає його, називаючи *дурак, старий простець, неук*. Ці негативно-оцінні слова надають мовленню архієрея емоційного забарвлення. Використовуючи інвективну лексику у мовленні, архієрей поступово переходить на інший інвективний рівень мовленнєвої поведінки. Передбачувана репліка-реакція – це виправдання. Отже, отець Харитон, аби не дратувати архієрея, дотримується мовленнєвої поведінки виправдання, яку можна назвати кооперативною. Така поведінка спрямована на залагодження конфлікту і небажання сваритися. Інтонаційне оформлення репліки отця (безліч пауз) дозволяє передати його емоційний стан (він боїться архієрея). Але архієрей не зважає на слова отця і продовжує дорікати у грубій інвективній формі. Розглянемо наступний діалог:

- *Це, мамо, Мелашка покинула нас через вас, - обізвався Лаврін.*
- *От і через мене! ще що вигадай! Хіба я гнала її в потилицю до Києва, чи що? – говорила Кайдашиха.*
- *Бо ви її гризли, гризли, доки до свого не догризлись. Як пропаде Мелашка, то я вам цього не подарую, - говорив Лаврін, блідий, як смерть. – А оту стару відьму я за коси потягну в Київ, нехай мені шукає Мелашку* [Нечуй-Левицький 1965: 384-385].

Лаврін дорікає матері за те, що вона кривдила Мелашку і та втекла від них. Мати починає виправдовуватися. Мовлення побудоване за використанням окличних неповних конструкцій і питальної, яка провокує сина на подальший докір. Лаврін у мовленні використовує негативно-оцінні слова *гризли, стара відьма*, які є стилістично зниженими і згрубілими. Це вказує на інвективний тип його поведінки. Атмосфера діалогу негативна, напружена. Або:

- *Був чоловік як чоловік, а тепер звівся на якогось кудляня. Гидко на тебе й глянути. Сидить, як сова на клуні, та тільки сірі баньки витріщає на мене. Ой, не люблю й не дишу!*
- *Йди собі к дідьку з хати! – підняв голос Роман.*
- *Ба не піду, бо маю право! Йди сам з хати, коли тобі треба! – заговорила вже сердито Соломія і кинулась вкладати в скриню повиймані та порозкладані речі.*
- *Йди, кажу тобі.*
- *Ба не піду, доки не поскладаю усього в скриню* [Нечуй-Левицький 1966:392].

Діалог представляє собою дорікання Соломії Роману, який тільки читає книжки і вчить дітей. Роман не виправдовується, а теж реагує

негативно. Мовлення Соломії насичене зневажливими словами типу *кудлань, баньки, витріщати*, яке надає мовленню емоційно-негативного забарвлення. Отже, мовець задає тон діалогічному мовленню, приймаючи інвективний тип мовленнєвої поведінки. У своєму мовленні Роман використовує негативний вислів “*Йди собі к дідьку з хати!*”, який виражає негативні емоції до висловлювання Соломії. Така реакція Романа напружує конфліктну ситуацію між подружжям, оскільки він теж дотримується інвективної стратегії комунікативної поведінки.

Отже, у результаті нашого дослідження ми дійшли таких висновків: 1) у мовленнєвому жанрі ‘дорікання’ у творах І.С. Нечуя-Левицького представлені такі чотири типи мовленнєвої поведінки мовців: інвективний, куртуазний, раціонально-евристичний, кооперативний; 2) *кооперативна поведінка* свідчить про те, що мовець не бажає конфліктувати (діалог між Лавріном і Кайдашихою) або нижчий за соціальним статусом (діалог отця Харитона і архієрея). *Інквєтивна поведінка* мовців свідчить про їхню рівність та бажання відстояти свою власну позицію. Їхнє мовлення насичене інвективною лексикою і оформлене окличною інтонацією (діалог між Соломією і Романом). *Куртуазний тип* поведінки використовується для демонстрації образи та прямого докору, а *раціонально-евристичний тип* – для іронії та висміювання співрозмовника; 3) у подальшому дослідженні варто звернути увагу на інвективний тип мовленнєвої поведінки мовців.

Література

Борисова, И.Н.: Русский разговорный диалог: структура и динамика. Изд. 3-е. Книжный дом "ЛИБРОКОМ", Москва, 2009. – 320 с.

Винокур, Т.Г.: Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. Наука, Москва, 1993. – 172 с.

Дубровская, Т.В.: Основания для осуждений и обвинений как жанрообразующий признак: проблемы речевой коммуникации. Саратов, 2005. – С. 204-215.

Нечуй-Левицький, І.С.: Зібрання творів у десяти томах. Прозові твори. Наукова думка, Київ, 1964-1968 рр.

Седов, К.Ф.: Ссора // Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. Лабиринт, Москва, 2007. – С. 259-268.

Седов, К.Ф.: Жанровое мышление языковой личности (о риторике бытового общения) // Материалы II международной конференции “Риторика и речевая коммуникация: теория – практика – преподавание”. – М. – Вып. 2(10), 2000. – С. 38-43.

Стексова, Т.И.: Упрёк // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. Проспект / Под ред. А.П.Сковородникова. Москва, 2003. – С. 728.

Summary

In the article are analyzed types of vocal conduct communicating in the process of dialogic co-operation in the vocal genre of reproach.

Key words: sender, addressee, vocal conduct, remark-utterance, dialogic text, microintention, macrointention, vocal act, dialogic relations, vocal genre, a vocal genre is reproach, types of vocal conduct.

Суспільний чи громадський?

Труб Володимир

Інститут української мови НАНУ

Як відомо, типологічні дослідження передбачають вивчення відмінностей у тому, як різні мови структурують дійсність. У цьому плані становить, зокрема, інтерес аналіз розбіжностей у міжмовній полісемії. Йдеться про численні випадки, коли лексична одиниця (ЛО) однієї мови перекладається в іншій мові за певних обставин різними ЛО. За таких умов різні ЛО мови перекладу позначають різні підвиди того поняття, яке позначається однією ЛО вихідної мови.

1. На відміну від російської мови, яка оперує єдиним інтегруючим поняттям, позначеним ЛО *общество*, в українській мові розрізняються два поняття, позначені ЛО *суспільство* і *громада*. Відповідно на відміну від російської мови, де є один похідний прикметник *общественный*, в українській мові існують два прикметники: *суспільний* і *громадський*. Проблема полягає в тому, що рос. словосполучення на зразок *общественный X* українською мовою часто досить «примхливо» перекладається чи то як *суспільний X*, чи то як *громадський X*, хоча в деяких досить рідкісних випадках можна вживати будь-який з цих прикметників.

З тлумачень, наведених у тлумачному словнику [1], можна зробити висновок, що громада – це частина суспільства, об'єднана певною локальною територією, тобто йдеться про суспільство, члени якого здатні безпосередньо контактувати, залежати один від одного завдяки тому, що проживають у якомусь достатньо обмеженому спільному локусі. Порівн. у зв'язку з цим нормативність словосполучення *територіальна громада* і аномальність **територіальне суспільство*.

Первинний аналіз матеріалу дозволяє насамперед виділити наступні типи словосполучень:

1) *общественная нагрузка* – громадське (*суспільне) навантаження; *общественная деятельность* – громадська (*суспільна) діяльність; *общественный деятель* – громадський (*суспільний) діяч; *общественные поручения* – громадські (*суспільні) доручення; *общественные обязанности* – громадські (*суспільні) обов'язки; *общественная работа* – громадська (*суспільна) робота; *общественный совет* – громадська (*суспільна) рада; *общественные слушания* – громадські (*суспільні) слухання; *общественная приёмная* – громадська (*суспільна) приймальня; *общественная организация* – громадська (*суспільна) організація; *общественный контроль* – громадський (*суспільний) контроль; *общественный порядок* – громадський (*суспільний) порядок; *общественное питание* – громадське (*суспільне) харчування; *общественный транспорт* – громадський

(*суспільний) транспорт; общественные места – громадські (*суспільні) місця.

2) общественные науки – суспільні (*громадські) науки; общественный прогресс – суспільний (*громадський) прогрес; общественное сознание – суспільна (*громадська) свідомість; общественное явление – суспільне (*громадське) явище; общественный труд – суспільна (*громадська) праця; общественные отношения – суспільні (*громадські) відносини; общественный интерес – суспільний (*громадський) інтерес; общественные силы – суспільні (*громадські) сили; общественные отрасли – суспільні (*громадські) галузі.

Аналіз наведених прикладів приводить до висновку, що з погляду української мови можна, умовно кажучи, виділити два типи суспільств: «мікро-суспільство», яке співвідноситься з прикметником *громадський*, і «макро-суспільство», яке маркується прикметником *суспільний*. А іменник X, який утворює відповідне атрибутивне словосполучення, «підказує» мовцеві, до якого саме (мікро- чи макро-суспільства) належить позначувана ним реалія, а відтак і підштовхує мовця до вибору потрібного прикметника.

Будь-яка конкретна діяльність, обов'язки, доручення, навантаження, контроль, забезпечення порядку, які виконуються в інтересах суспільства, завжди прив'язані до конкретних виконавців в межах тієї обмеженої території (міста, села, району, області тощо), в яких проживає чи зареєстрована відповідна особа. Так само до певної конкретної території прив'язані організації, ради, заходи, що проводяться ними в інтересах широких верств населення (пор. слухання, організація харчування великої кількості людей, їх транспортне обслуговування в межах місць їхнього проживання і т.ін.). Зрозуміло, що відповідні інстанції так само розташовані в місцях, які не є чияюсь приватною власністю, а є *громадськими місцями*.

Натомість реалії, притаманні «макро-суспільству», є більш абстрактними атрибутами всього суспільства і не можуть бути прив'язані до конкретного локусу. Так, суспільні науки – це науки, які вивчають закономірності функціонування будь-якого суспільства, суспільні явища – явища, які заторкують інтереси будь-якого його члена. Суспільні відносини – це системні відносини між різними соціальними верствами суспільства, тобто відносини, на яких базується його функціонування. В багатьох словосполученнях 2-го типу передбачається, що реалія, позначувана, твірним для прикметника іменником *суспільство*, є першим актантом предиката, вираженого означуванним іменником. Так, *суспільний прогрес* – це прогрес самого суспільства, *суспільна свідомість* – свідомість суспільства, *суспільні сили*, *суспільні галузі* – це сили і галузі самого суспільства.

Разом з тим можливі нечисленні випадки, коли деякі реалії дійсності можуть бути притаманними як мікро-, так і макро- суспільству, розрізняючись лише масштабами свого виявлення. За таких умов в

українських перекладах російського словосполучення *общественный X* можуть вживатися обидва прикметники: *общественное мнение* – громадська (суспільна) думка; *общественная собственность* – громадська (суспільна) власність.

2. Російський прикметник *общий* має різні значення, які виявляють себе лише у його сполученні з іменниками, що мають різні семантичні властивості. Українською мовою цей прикметник в різних ситуаціях перекладається чи то як *загальний*, чи то як *спільний*. Розглянемо детальніше різні типи його вживання у структурі виду *общий P X*, де змінна P співвідноситься з різними семантичними типами означуваних ним іменників, а змінна X – з реаліями, так чи інакше пов'язаними з поняттям, на яке вказує P.

Словосполучення *общий P X*, вжите у контексті предикатів *равен, составляет* (укр. *дорівнює, складає, становить*) звичайно вказує на максимальне числове значення певного параметра P, притаманного **всьому** об'єкту X, тобто об'єкту, що розглядається у його цілісності: *общий объём (длина, площадь, вес, стоимость...) X-а составляет...* - загальний обсяг (*довжина, площа, вага, вартість...*) X-а становить... Схожим чином у словосполученнях на зразок *общий вид (план, проекция...) X-а (загальний вид (план, проекция...) X-а)* йдеться про вид, план, проекцію тощо всього об'єкта чи споруди X.

В інших випадках структура *общий P X* може вживатися для позначення певного заходу P, суб'єкт якого може бути тільки множинним. Відтак йдеться про те, що в цьому заході бере участь **вся** множина X: *общее собрание преподавателей (курса, института, коллектива...)* – загальні збори викладачів (*курсу, інституту, колективу...*).

Типовими є також випадки, коли в структурі *общий P X* компонент P має узагальнене значення 'властивість', а X виступає іменником у формі множини, який заповнює валентність компонента P і є збірним позначенням певної сукупності: *общие свойства металлов* – загальні властивості металів. В цьому разі прикметник вказує на ті властивості металів, які відрізняють їх від неметалів, тобто про ознаки, за якими вони виділяються в окрему групу. Інколи на поверхневому рівні компонента X може не бути через відсутність необхідності у його уточненні: *общее недомогание, общая слабость* – загальне нездужання, загальна слабкість, де йдеться про нездужання всього організму чи слабкість у всьому тілі. Словосполучення *общая угроза (загальна загроза)* вказує на загрозу, яка заторкує всіх. Так само рос. прикметник *общий* перекладається українською як *загальний*, якщо в аналізованій структурі компонент P вказує на певний ментальний стан, що виникає як результат сприймання, інтерпретації певної інформації чи «артефактного» явища, зокрема мистецького витвору. За цих умов йдеться звичайно про оцінку інтерпретацію цього явища чи ступінь поінформованості про нього у всій його цілісності, хоча і не обов'язково з

урахуванням всіх деталей: *общий вывод из (X-a)* – загальний висновок (з X-a); *общее впечатление (от X-a)* – загальне враження (від X-a); *общее представление (об X-e)* – загальне уявлення (про X-a).

Інші семантичні властивості іменника Р вимагають перекладати рос. прикметник *общий* як *спільний*. Якщо іменник Р позначає певний об'єкт, що може мати якусь споживчу цінність, то його вживання разом з прикметником *общий* вказує на те, що цей об'єкт належить не одній особі, а двом чи групі осіб. В такому разі українським відповідником для *общий* стає прикметник *спільний*: *общий дом* – *спільний будинок*; *общая кухня* – *спільна кухня*; *общая собственность* – *спільне майно*; *общий автомобиль* – *спільний автомобіль*. За цих умов йдеться про те, що кожен член групи має право на частку відповідного майна або ж має право користуватися відповідним приміщенням чи засобом за його призначенням. В інших випадках рос. прикметник *общий* перекладається як *спільний*, якщо:

– компонент Р вказує на певний емоційний стан. В цьому разі мова йде про те, що кожен член групи має однакові емоції з певного конкретного приводу X: *общая радость* – *спільна радість*; *общая печаль* – *спільна печаль*; *общая грусть* – *спільна журба*;

– компонент Р вказує на певний різновид властивості – властивість, яка відрізняє один елемент від інших (пор. *особливість*) або притаманна тій чи іншій живій істоті (*риси, якість*). За цих умов обов'язковою є поверхнева реалізація компонента X або у вигляді іменника у множині, що є збірним позначенням сукупності, елементи якої порівнюються, або ж як ряду однорідних членів, що задають відповідну множину через перелік її елементів: *общие качества (черты) друзей* – *спільні якості (риси) друзів*; *общая черта Екатерины и Марии* – *спільна риса Катерини і Марії*. В таких випадках словосполучення вказує на однаковість певних рис друзів або Катерини і Марії. Зауважимо, що на відміну від раніше розглянутого прикладу *загальні властивості металів*, де мова йде про властивості, на основі яких формується відповідна множина (тут – метали), тут йдеться про властивості, які не мають жодного відношення до виділення множини на зразок 'друзі' або 'Катерина & Марія';

– компонент Р вказує на певний усталений ментальний стан *общее мнение (о чём)* – *спільна думка (про що)*; *общая точка зрения (на что)* – *спільний погляд (на що)*, тобто на те, що всі члени певної групи мають однакову думку про те чи інше явище дійсності. Тут слід звернути увагу на досить тонку семантичну різницю між розглянутими раніше ментальними станами 'враження', 'висновок', 'уявлення' з одного боку і з 'думкою' чи 'поглядом' – з іншого. Наголосимо, що в першому випадку йдеться не про усталений, стабільний ментальний стан, а про щойно сформований ментальний результат, що виник внаслідок переважно поверхового ознайомлення з певним явищем у його цілісності.

Таким чином, низка певних семантичних ознак компонента Р в структурі *общий Р Х* (пор. ‘об’єктність’, ‘емоційний стан’, ‘різновид властивості’, ‘усталений ментальний стан’) діагностують принципову множинність пов’язаного з Р компонента Х (незалежно від наявності чи відсутності його поверхневої реалізації). На відміну від російської мови в українській мові цей факт нормативно лексикалізується у вигляді прикметника *спільний*. Саме тому є сумнівними чи аномальними словосполучення, в яких порушено нормативний розподіл сполучуваності прикметників з іменниками, що мають «не належні» семантичні властивості – пор. **загальний будинок, *загальна радість, ?загальні риси (особливості)*.

Разом з тим можливі випадки, коли прикметник *спільний* сполучається з іменниками, які нормативно сполучаються з прикметником *загальний*. Це стосується насамперед іменників, які в рос. структурі *общий Р Х* вказують на щойно сформований ментальний результат чи ступінь поінформованості про щось – пор. *спільне враження, спільний висновок, спільне уявлення*. В цьому разі йдеться про те, що враження від чогось, висновки, уявлення є однаковими у всіх членів певної групи осіб. Але з цього аж ніяк не випливає, що враження, висновки, уявлення про якесь явище Х охоплюють його у всій цілісності і є остаточними. Цей факт свідчить про те, що і в російській мові вирази на зразок *общее впечатление, общий вывод, общее представление* є неоднозначними. Для інших типів іменників, що сполучаються з прикметником *загальний*, такі словосполучення є неправильними – пор. **спільна сума, *спільний обсяг, *спільний вид (план)*.

Отже, з погляду української мови в рос. структурі *общий Р Х* чітко розрізняються «напрями» узагальнення. Випадки, коли значення компонента Р «поширюється» на весь Х чи всю множину Х, маркуються прикметником *загальний*. Натомість випадки, коли вся множина Х «охоплює» те, на що вказує Р, позначаються прикметником *спільний*.

Література

Яременко, В.В., Сліпущко, О.М.: Новий словник української мови у 4-х томах. Аконіт, Київ 1999.

Summary

The paper deals with the problem of typological researches – the cases when the lexical unit (LU) of one language must be translated in another language at least with two different LU which correspond with different subtypes of the notion being marked with one LU in the first language. The problem is considered on examples of correlation between some Russian and Ukrainian adjectives.

Key words: typological researches, notion, adjective, semantic properties of the noun, translation, generalization, society, mental result.

Експресивність і метамовний феномен вибачень за пафос у блогах

Трифонов Роман

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Коментар людини до сказаного, до використаних нею в комунікації мовних засобів – важливий спосіб подати, окреслити себе як особистість, заявити про ставлення до певного фрагмента дійсності. У цих випадках ідеться про метамовну функцію мови. Один із типів метамовних зауважень стане предметом цього дослідження: розглянемо ті випадки, коли мовець перепрошує за пафос, причому це стосується його власних слів. Такі принагідні коментарі властиві різним типам текстів і дискурсів; тут до аналізу залучено україномовний інтернет-дискурс, а саме блогосферу – індивідуальні сторінки-щоденники, розміщені на ресурсі livejournal.com.

Наявність вибачень за пафос у разі використання в мовленні певної одиниці свідчить про дві речі. По-перше, особистість більш чи менш цілеспрямовано прагне позиціонувати себе як непафосна або, можливо, й антипафосна. По-друге, у лінгвосвідомості мовця існує уявлення про зв'язок певного типу мовних ресурсів (або стилістичних засобів, тобто способів поведження з мовними одиницями) з пафосом як особливою дискурсивною категорією. Тут варто вбачати важливу мовознавчу проблему, адже сутність такої категорії, її лінгвістичний вимір нині не з'ясовані достатньо.

Зрештою, і семантика (разом із конотемним наповненням) слова *пафос* у таких метамовних рефлексивах теж потребує точнішого з'ясування. Вибачення свідчать про конотованість лексеми *пафос*, яка мусить означати щось небажане, оцінюване негативно (загалом чи за певних комунікативних умов, у певній консітуації). Водночас у визначеннях, від словникових до спеціальних, за словом *пафос* закріплено загальне значення «почуття пристрасного запалу, піднесеності, натхнення» [СУМ: т. 6, 99], «піднесення, ентузіазм, пристрасне переживання, спричинені певною подією, ідеєю, особливий стан натхнення» [ЛЕ 2007: 194]; з риторичної точки зору пафос розглядають як «використання емоційних чи мотиваційних елементів у аргументації» [Павлюк 2007: 18]. Що ж до вибачень, то негативне забарвлення притаманне поданим у «Словнику української мови» сталим словосполучкам *фальшивий (нарочитий і т. ін.) пафос* – «надмірна піднесеність тону мови, зображення запалу, в дійсності відсутнього» [СУМ: т. 6, 99]; так само в сталій сполучі подає пафос зі знаком «мінус» Ю. Ковалів: «У сучасній естетиці поширене уявлення порожнього пафосу, зумовленого велемовною риторичністю, театральністю, емоційним перенасиченням, спростовуваним нейтральною емоційною тональністю»

[ЛЕ 2007: 194]. Візьмімо до уваги, що предметом для вибачень у нашому матеріалі є не чиясь, а власне мовлення, причому не цілком спонтанне, бо йдеться про писемну комунікацію. Отже, мовець свідомо обирає певні одиниці, хоч і має потребу їх супроводити метамовним коментарем. Таким чином, вирази з вибаченнями за пафос – це мовні одиниці зі своєрідною складною прагматикою. Розгляньмо, що змушує комуніканта їх уживати.

Уявлення про надмірність у вираженні емоцій, свого ставлення до предмета може змусити ввести досліджуваний супровідний зворот. У висловленні в такому разі коментар *вибачте за пафос* із його варіантами супроводжує прикметники з семантикою найвищої міри виявлення ознаки («Antonio Pinto, "Warlord". Я вже ставив в підсумках року цю композицію на перше місце, і досі часто її слухаю і насолоджуюся. Так і хочеться, вибачте за пафос, назвати її "геніальною"») [roman-sharp.livejournal.com]; NB: усі приклади подаємо без змін, зі збереженням мовних особливостей) або у формі найвищого ступеня порівняння («...люди воліють не помічати саму реальну і страшну загрозу, яка зараз існує для кожної людини (вибачте за пафос) - глобальне потепління») [devrand.livejournal.com]; «"Я б'юсь, тому що я б'юсь", прості слова напівкомічного мушкетера Портоса містять ледь не найглибше, що можна сказати про сенс існування. Зміст життя – у боротьбі, а боротьба тоді була найвитонченішого, найнебеснішого татунку. Даруйте за пафос, день сьогодні такий:») [ідеться про річницю Помаранчевої революції – Р. Т.]» [pravda-live.livejournal.com]).

Надмірність – це, зрозуміло, оцінна категорія, і тому виникає питання про суб'єкта оцінювання. Річ у тім, що, як уже йшлося, мовець, попри вибачення, обирає все ж саме ці, а не інші мовні засоби. Виходить, що суб'єктом, в оцінці якого для мовця уявно присутня надмірність, є не він сам, а потенційний адресат. Мовець перепрошує за те, що в реципієнта може виникнути враження надмірності, повідомляє, що теж має у свідомості подібний лінгвістичний фрейм (цим сигналізує: «Я свій»), і закладає один із двох іллокутивних змістів: або «У цьому випадку вживання такого мовного знака мені не здається надмірністю», або «У цьому випадку вживання такого мовного знака мені теж здається надмірністю, але з усіх можливих цей знак найдоречніший». У будь-якому разі головне тут те, що імпліцитно мовець прагне уникнути відчуження як небажаного перлокутивного ефекту.

Додаткові підстави для метамовного коментування виникають тоді, коли людина не просто вербалізує ситуацію з уживанням найвищого ступеня порівняння, а й наголошує на своїй ролі в ній, цим, отже, виявляючи «надмірність» не просто у висловленні, а в зображенні себе. Тут до суто лінгвістичних фреймів додаються максими ввічливості, і коментар є не вибаченням, а самоіронією: «...я була з командою у її найважчі часи (Боже, який пафос! xixi:))» [live-from-usa.livejournal.com]. Знову важливо, що небажана для мовця пафосність виразу не робить цей вираз неістинним (з погляду того ж таки мовця).

Подібну природу мають і контексти, у яких використано вже інші мовні засоби зі схожою семантикою найвищої міри: *«не думаю, що хтось є, хто б Джима [Моррісона – Р. Т.] перевершив... даруйте за пафос)»* [nika_rrektno, in: a-stelmah.livejournal.com]. Тут же варто згадати одиниці, що мають «усеосяжну» референцію: *«...я людина і мені належить весь світ, вибачте за пафос, чого це мене має цікавити, вигідна комусь моя присутність чи ні, якщо я не роблю суспільної шкоди»* [saved_child, in: mavchenia.livejournal.com]. Блогери усвідомлюють, що наявність мовних одиниць із абсолютною семантикою може актуалізувати обидві частини цитованого на початку статті словникового визначення з негативним забарвленням – не лише про надмірність, а й про фальшивість «запалу, в дійсності відсутнього», тож мусять до вибачення додавати підтвердження справжності вербалізованих відчуттів: *«Аж серце стискається, коли подумаєш, що більше НІКОЛИ не побачих цих хлопців з іншої частини світу, які спробували зрозуміти країну, в якій я живу і буду гордо жити до кінця всіх днів. Вибачте за пафос, але так я це відчуваю...»* [ajvazovska.livejournal.com].

Очевидно, «надмірністю» переймається мовець загалом тоді, коли з ряду можливих синонімічних засобів обирає найекспресивніший – чи йдеться про громадянську позицію, чи про особисте життя: *«Перепрошоую за пафос, розумію що б'ю по самолюбству автора, але як батько трьох дітей ви маєте мене зрозуміти... Вахтанг. У порівнянні з тим що мінздрав сьогодні жбурнув Україну на грань гуманітарної катастрофи те, що вас і всіх глядачів, авторів і учасників "Великих Українців" "розвели як лохів" - це просто викликає іронію»* [galimsky, in: vaхо.livejournal.com]; *«Людей які свідомо хочуть зачепити і образити, коли твоя душа навиворіть (вибач за пафос) тре делітати із свого життя»* [tsilyk.livejournal.com]. Таке явище можна простежити ще й у динаміці: зростання рівня експресивності у висловленнях, з одного боку, стає для мовця своєрідним адекватним відображенням світоглядних змін, а з другого – потребує специфічних коментарів: *«Потихеньку почав цікавитися Україною, історією, політикою, людьми. І чим більше цікавився, тим більше на мене набігала та хвиля своєї, як зараз кажуть, національної свідомості. І хвиля ця потихеньку розросталася від "Хех, невже я українець, прикольно" до "Боже мій! Я Українець! Яке щастя!" І немає тут ніякого пафосу, зараз я дійсно пишаюся тим, що я можу називати себе українцем. [...] І ви собі не уявляєте, яке це приємне відчуття ;)»* [tupolev95.livejournal.com].

Подекуди можна спостерегти у вербалізації індивідуальних лінгвістичних фреймів доволі химерний зв'язок рівня художньої виразності висловлення з пафосом: *«наче сірий Лондонський туман все окутав, і валить гидкий готичний дощ) ну шось таке я собі кажу коли прокидаюсь, гы)(знову пафос(зосталось лише дописати - коли прокидаюсь шоби взяти*

ключі від лічного даху, і посидіти там у кутку :D)» [lizarge, in: so-crevedous.livejournal.com]. Метамовні коментарі досліджуваного типу з'являються тоді, коли мовець застосовує нестандартний стилістичний засіб (нижче це порівняння, але можлива, наприклад, і метафора), який претендує на те, щоб бути авторським: «...я притягую людей до себе, як відкрита форточка літом комарів /вибачте за пафос/, але зовсім не знаю, що з ними робити» [sinhell.livejournal.com]. По суті, в останньому випадку можемо говорити про крайній вияв уявлення: тотожність образності і пафосу, нерозрізнення цих понять (пафос = «сказати красиво»). Але не лише дидактичні висновки варто робити щодо цього: важить і те, що особистість навіть у разі образного мовлення про всяк випадок декларує власну непафосність, а отже, вбачає в ній одну з умов успішної комунікації. Крім того, вочевидь, до застережень щодо пафосу в таких випадках мовця підштовхує й наявність узуальних пафосних порівнянь, метафор і подібного.

Безперечно, в контексті експресивності слід розглядати й випадок одночасного вибачення за два типи мовних засобів: навівши інформацію про жорстоке поводження з тваринами, блогер коментує її: «І за це, в тому числі, ми заслуговуємо на смерть у страшних муках. Перепрошую за пафос і матюки... [далі – два речення, де обурення жорстокими діями людей висловлене з обценною лексикою – Р. Т.]» [animacube.livejournal.com]. Цікаво, що пафосні і грубо-лайливі одиниці в «класичному» випадку ніби перебувають на різних мовних полюсах, а в контексті вони поєднуються, бо те і друге – найекспресивніші мовні засоби, які автор може видобути зі свого тезауруса для вербалізації ставлення до того, що викликає в нього сильні емоції. А «крайність» («надмірність») двох типів засобів змушує перепошувати за ті й ті.

Отже, металінгвальна вербалізація наявності пафосу – як правило, здійснена у формі вибачень чи в подібний спосіб – у контексті з експресивними мовними одиницями в українській блогосфері дозволяє мовцеві не втратити контакту з реципієнтом як «свого» зі «своїм». Слово *пафос* у таких випадках набуває негативнооцінних конотем (переважає сема 'надмірність'), а його семантика почасти розмивається, оскільки референція для мовців іноді поширюється й на випадки експресивного слововживання, не пов'язані з первинним значенням лексеми.

Література

ЛЕ: Літературознавча енциклопедія у 2 т. Автор-укладач Ю. І. Ковалів. Т. 2. Академія, Київ 2007.

Павлюк, Л.: Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація. ПАІС, Львів 2007.

СУМ: Словник української мови в 11 т. Т. 6. Наукова думка, Київ 1975.

Summary

The article considers Ukrainian language blog posts in which the person uses expressive lingual means accompanied with apology for pathos.

Key words: expressivity, language in blogs, metalanguage, pathos, pragmatics.

Деякі аспекти сучасного запозичення в українську мову спортивних термінів-неологізмів

Бардіна Людмила, Назаренко Наталя

Національний університет фізичного виховання і спорту України

Усі європейські мови в останні десятиліття переживають неологічний ренесанс. Завдяки кумулятивній функції, здатності відобразити, фіксувати й зберігати інформацію про пізнану людиною дійсність у мовах з'являється значна кількість нових лексичних одиниць. Царина спорту також не стала винятком. У спортивній лексиці це, наприклад, слова *віндсерфінг (wind surfing)*, *шорт-трек (short track)*, *скейтбординг (skate boarding)*, *кікбоксинг (kick boxing)*, *фрістайл (free style)*, *бодібілдинг (body building)* та багато інших.

Наукова і практична цінність осмислення, систематизації та унормування новітньої іншомовної термінології, внесення її до словників спортивних термінів є очевидною. Один з аспектів такої роботи – впровадження спортивної лексики і термінології у навчальний процес й опанування її студентами – майбутніми фахівцями, яким вона конче потрібна, а також вироблення рекомендацій для фахівців галузі щодо правильного вживання того чи іншого терміна.

Аналіз джерел свідчить, що проблему запозичення і впровадження іншомовних термінів вивчало багато науковців (Байбакова І., Балабан Т., Вакуленко М., Виноградов В.В., Д'яков А.С., Казимира З., Кислюк Л.П., Кияк Т.Р., Куделько З.Б., Моргунюк В., Наумовець А.Г., Симоненко Л.О., Суперанська А.В., Рицар Б.Є., Рожанківський Р.В., Шуневич Б. та багато інших), і кількість розвідок, в яких розглядаються ті чи інші питання, що виникають через масову появу іншомовних слів, збільшується. Учені пропонують критерії доцільності запозичення: інтернаціональний характер терміна, ступінь засвоєння запозичення, наявність/відсутність питомих відповідників, можливості калькування, милозвучність [Кислюк 2001: 51,52]. Однак тема функціонування і засвоєння іншомовної лексики ще довго буде актуальною і потребуватиме додаткових досліджень.

Жодна природна мова у творенні термінів не може обійтися власними ресурсами, тому термінологія багатьох галузей знань використовує лексичні та словотворчі засоби високорозвинених літературних мов, поєднуючи національні та інтернаціональні елементи [Симоненко 2001: 6]. У середні віки це були класичні мови – давньогрецька і латинська. Остання дала моделі для творення термінів, здебільшого

одноосновних. З грецької запозичено модель творення композитів. Отже, латинські та грецькі терміни становили єдиний греко-латинський фонд, який запозичався багатьма мовами [Суперанская 2005: 129]. Пізніше джерелом запозичень стали німецька, французька та англійська.

Прямі запозичення формують спільний лексичний фонд навіть у неспоріднених мовах, що сприяє взаєморозумінню фахівців з різних країн, однак надмірне захоплення чужими термінами ускладнює спілкування членів одного суспільства [Д'яков 2000: 109].

Той чи інший термін є частиною спеціальної мови, засобом називання, номінацією спеціальних понять і предметів. Оскільки термін входить до складу не загальної мови, а фахової, його семантика відкрита для цілеспрямованих, регулювальних модифікацій. Фахівці вкладають у термін своє певне значення. Усе, що пов'язане з тлумаченням цього поняття, зближує лінгвістику з різними галузями наукових знань та сферами виробничої практики, професійної праці. Тут яскраво виражений зв'язок розвитку мови, його лексичної системи з історією матеріальної та духовної культури народу [Виноградов 1994].

Багато термінів походять від слів природної мови, тобто перейшли із загальної мови в термінологію. Така термінована лексика завжди образна, викликає культурно-історичні асоціації.

Проблема сприймання й закріплення нової лексичної одиниці в мові пов'язана, безперечно, із розвитком і поширенням самого виду спорту. Словосполучення загальнолітературних слів *free style*, що означає вільний стиль, у фаховій мові спорту стає спортивним терміном для позначення лижної акробатики *фрістайл*.

Цікаво відмітити, що в лексиконі фахової мови спорту існує поряд з терміном *фрістайл* (лижна акробатика) омонімічний для позначення виду боротьби й стилю в плаванні. Лексичні поняття обох термінів мають спільні (однакові) семантичні частини (СЧ), тобто ознаки, за якими їх можна внести до загального лексичного поняття «*free style*». У цьому випадку їх спільні СЧ означають вільні, ненормовані рухи. Адже коли мовні одиниці входять у систему, то їх окрема семантика є похідною від спільної семантики всієї системи. Виникнення терміна *free style wrestling* пов'язане з народженням наприкінці ХІХ сторіччя популярної серед американських студентів вільно-американської боротьби. Оскільки це лексичне поняття має еквівалентні СЧ в інших мовах, то воно є міжмовним і тому під час перекладу на іноземні мови без особливих проблем отримало точні відповідники, наприклад, у німецькій – *freier Ringkampf*, у французькій – *la lutte libre*, в іспанській – *la lucha libre*, у російській – *вольная борьба*, в українській – *вільна боротьба*.

Нові спортивні терміни в сучасній українській мові з'являються в основному двома способами: запозиченням й адекватним перекладом. Такий вид спорту як бейсбол (англ. *baseball* від *base* – база, основа; *ball* –

м'яч) прийшов до нас не так давно. І тут не тільки назва самого виду спорту бейсбол – запозичена, а й уся «внутрішня», якщо можна так висловитись, термінологія – це іншомовні термінолексеми: *бетер*, *кетчер*, *пітчер*, *ранер*, *шорт-стоп* (назви гравців), *бант*, *дабл*, *сингл*, *трипл*, *хіт* (назви ударів) тощо. Перекласти ці терміни переважно можна тільки застосувавши описову форму відтворення значення. Можливо з подальшим розвитком бейсболу в Україні будуть знайдені точні та влучні еквіваленти, як це спостерігаємо у досить популярному виді спорту регбі, назва якого теж запозичена, але багато термінів тут адекватно перекладено із збереженням усіх семантичних нюансів, тобто знайдено власне українські еквіваленти, однак також є іншомовні. Наприклад, наявні такі назви гравців як «*стопн*», «*гак*», «*замок*», «*півзахисник*» і поряд – «*флай-хав*», «*фланкер*». Однак чи варто (і можливо) перекладати такі образні короткі односкладові бейсбольні терміни як *ролінг* (англ. *rolling*) – м'яч, що котиться в цей момент, *райс* (англ. *rise*) – подача м'яча вгору, антонімічний йому термін *дроп* (англ. *drop*) – подача м'яча вниз складеним і громіздким українською, щоб тільки забезпечити пуристичний підхід у мові. Тим більше, що прийшли вони з природної англійської, де є багатозначними словами: «*rise*» – має спільну зовнішню форму як для іменника, так і дієслова. Стрижневе значення: 1. підніматися, вставати; 2. підйом, підвищення. Лексема «*drop*» має такі значення: 1. 1) крапля; 2) ковток; 3) зниження; 2. 1) впускати, кидати; 2) опускати і деякі інші.

Запозичення з англійської мови безеквівалентних слів з наведених вище причин виправдані та вмотивовані, але останнім часом в українській мові з'являються нові спортивні терміни, міжмовне лексичне поняття яких є в багатьох етнокультурах і мовних спільнотах (наприклад, в українській і англійській) й адекватно передається кількома мовами. Так, *скейтбординг* запозичений з англійської мови й означає *skate* – кататися й *board* – дошка, або *кікбоксинг* – утворений від слів *kick* – удар ногою й *boxing* – бокс, *бодибілдінг*, де *body* – тіло, тулуб, а *building* – будова [Новый 2000; Proktor 1995]. Семантичне перенесення цих слів під час засвоєння їх іншою мовою допустиме, і їх можна було б передати в українській мові за допомогою якогось словосполучення, скажімо, *скейтбординг* – «перегони на дошках» за аналогією з «перегонами на мотоциклах» або «перегонами на спортивних автомобілях», як і «бокс ногами» та «тілобудування». Цікаво, що в більш «старих» науках кількість іншомовних термінів є суттєво меншою, що свідчить про саморегуляцію мови, прагнення мати «прозоріші» внутрішні форми [Кияк 2001: 56]. Це стосується і спортивної галузі. Чим довший час певний вид спорту розвивається на Україні, тим активніше іншомовні терміни витісняються лексемами рідної мови, наприклад, у футболі: *голкіпер* – воротар, *форвард* – нападник, *бек* – захисник, *корнер* – кутовий, *пенальті* – одинадцятиметровий штрафний удар, *офсайд* – поза грою тощо.

Очевидно, що іншомовні терміни повинні містити терміноелементи, що сприяють вмотивованості всього утворення, добираючи їх, слід враховувати фактор поширення їх у сфері професійного спілкування як всередині однієї країни, так і в міжнаціональному масштабі. [Кияк 2001: 55].

Отже, можна зробити висновок, що в умовах широких міжнародних контактів, коли Україна стає самостійним активним учасником олімпійського руху, це спричинює постійне поповнення термінологічного фонду фахової мови спорту іноземною та інтернаціональною лексикою. І завдання лінгвіста полягає в об'єктивному вивченні причин, особливостей і наслідків цього явища та виробленні критеріїв і норм функціонування іншомовної лексики, визначенні допустимого рівня її кількості в мові. Але процес запозичення термінів свідчить не про недостатність й обмеженість лексичного запасу української мови, а про намагання: більш точно передати лексичне поняття певних термінів; замінити міжмовні лексичні поняття універсальним еквівалентом, що у свою чергу спрощує процес комунікації; активно долучатися через спорт до світових соціолінгвістичних процесів.

Література

- Виноградов, В.В.: История слов. Высшая школа, Москва 1994.
- Д'яков, А.С. та ін.: Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. Вид. дім «KM Academia», Київ 2000.
- Кислюк, Л.П.: Нові англійські запозичення і термінологія. Зб. наук. праць Українська термінологія і сучасність. Вип. IV. КНЕУ, Київ 2001, с. 51-53.
- Кияк, Т.Р.: Інтернаціональне та національне в термінотворчому процесі. Зб. наук. праць Українська термінологія і сучасність. Вип. IV. КНЕУ, Київ 2001, с. 53-56.
- Новый Большой англо-русский словарь в 3 тт. Под общ. ред. Апресяна Ю.Д. Русский язык, Москва 2000.
- Симоненко, Л.О.: Зб. наук. праць Українська термінологія і сучасність. Вип. IV. КНЕУ, Київ 2001, с. 3-8.
- Суперанская, А.В., Подольская, Н.В., Васильева, Н.В.: Общая терминология: Терминологическая деятельность. Едиториал УРСС, Москва 2005.
- Proktor, P.: International Dictionary of English. Bath, Cambridge University Press 1995.

Summary

The paper deals is dedicated the actual questions in the field of sports terminology in particular to the process of borrowing foreign sports terms. The perception and mastering new lexical units connected with the development of the definite sports event. Ukraine became the alleged and active Olympic Movement participant and this fosters to the constant enrichment of the terminological fund of special sports language. The article deals with pros and cons of the borrowings.

Key words: the borrowings, foreign sports terms, special sports language, new lexical units.

Румунізми в українській мові (зокрема, їх значення і тематичні групи)

Альтереова Адела

Університет імені Палацького в Оломоуці

В українській мові знайдемо багато слів іншомовного походження (напр., німецького, польського, грецького або латинського), між ними також слова румунського походження. Ці слова – румунізми – вживаються, зокрема, в діалектній мові, але й в літературній українській мові [Пономарів 2005 : 67 – 74]. Їх приблизно 350, найбільшу групу творять іменники (понад 300), далі дієслова (32), прикметники (11), вигуки (6) і прислівники (3).

Румунізми розподіляємо за способом процесу запозичення на безпосередні запозичення і запозичення посередництвом іншої мови. У процесі дослідження було з'ясовано, що значну кількість лексем (ска. 90%) складають безпосередні запозичення. До опосередкованих запозичень належать слова, які увійшли до лексичного складу української мови, переважно посередництвом румунської мови, напр.: з угорської – *баганча* „вид взуття“ (через румунське *bocânci*), з турецької – *гайтан* „пояс із гаманом“ (через румунське *găitán*), з грецької – *адзимка* „прісний хліб, маца“ (через румунське *ázimă/ádzimă*) та з латинської – *примар* „сільський староста; головний лікар“ (через румунське *primár*). Навпаки, слова румунського походження увійшли в українську мову інколи посередництвом, наприклад, польської – *байор* „крайка“ (від румунського *báier(ă)*).

Що стосується значення румунізмів, можна виділити 4 можливості : 1) румунізм має ідентичне значення, як румунське слово, від якого він походить, напр.: *ацарн* „вид клена, *Acer platanus*“ (румунське *arțár*), *вай* „вигук болю, страху, горя“ (румунське *vai*), *канестра* „оброть, вуздечка“ (румунське *căpăstru*), *примар* 1. „сільський староста“; 2. „головний лікар“ (румунське *primár*); 2) спеціалізація, тобто звуження значення, напр., *тайстра* „торба, з якої годують коней“, але значення румунського *traistă*, від якого *тайстра* походить, ширше : „торба, сумка (взагалі)“. У багатьох випадках йдеться також про звуження значення за кількістю, напр., *тарниця* „дерев'яне сідло“, в румунській мові має *tárniță* дві значення : 1. „дерев'яне сідло“; 2. „сідловина“; 3) генералізація, тобто розширення значення, напр., *сокотити* „берегти, стерегти“, але румунське *socoti* „стерегти худобу, доглядати худобу (тільки худобу!)“. Також у цьому випадку можливе збільшення кількості значень, напр., *вакар* – 1. „чередник“; 2. „загорода для худоби“, але румунське *văcár* – „чередник (лише одне значення!)“; 4)

румунізм в українській мові має зовсім інше значення ніж слово в румунській мові, від якого цей румунізм походить, напр.: *аць, гуцул, савритий, трай*.

Причини цих змін різноманітні. Зовсім інших значень могли румунізми набути, наприклад, через непорозуміння, неправильний переклад румунських слів, і таким способом вони вже почали в українській мові функціонувати (напр., *дзігерай* „нежить“, але румунське *jigăraie* „згага“), при цьому обидва значення означають фізичний стан людини, хворобу. Українське населення перейняло часто лише деякі значення румунських слів або додало інші значення до українських слів, і почало їх так використовувати, напр., *магала* – крім значення „частина передмістя“ українці собі додали ще одне значення – „частина села“, на відміну від румунського *mahalá* „передмістя“. Дальша можливість є, що українці не знали чи не вживали дані предмети або явища, які існували в румунській мові, і цьому – більш або менш - змінилися значення цих слів, напр., *одая* „загін для рогатої худоби поза селом“, але румунське *odăie* 1. „кімната“; 2. „загін для худоби, вівчарня“. Усі ці румунізми можна поділити на різні тематичні групи. Деякі тематичні групи містить багато румунізмів, інші групи менше. Найбільші тематичні групи містить, здебільшого, слова, які означають часто вживані предмети, їжу, одяг або найрізноманітніші звичайні дії, стани чи явища. З точки зору частин мови йдеться найчастіше про повнозначні слова, зокрема, про іменники та дієслова. Тематичні групи, які означають напр. вигуки або різні кольори та їх відтінки навпаки дуже обмежені. Румунізми можемо поділити на 21 тематичну групу: 1) слова з абстрактним значенням, напр.: *кін* „спосіб, манера“, *камата* „лихварство“, 2) слова з галузі фауни, напр.: *аретій* „баран“, *туртулій* „горлиця“, 3) слова з галузі флори, напр. *джигастро* „вид клена, *Acer campestre*“, 4) назви їжі і напоїв, напр.: *дзер* „сироватка“, *кращун* „обрядовий хліб“, 5) назви властивостей, напр.: *беговатий* „буркотливий, сварливий“, *сарака* „бідняк, жебрак“, 6) назви станів і процесів, напр.: *змагулити* „лестити“, *суферяти* „терпіти“, 7) назви одягу та взуття, напр.: *блан* „хутро, шуба“, *каманак* „скуфія“, 8) назви предметів побуту, напр.: *барда* „сокира“, *люнтра* „вузький довгий човен“, 9) назви, пов'язані з мірами та економікою, напр.: *вам* „мито, митниця“, *лпса* „процент від капіталу“, 10) назви різних кольорів і їх відтінків, напр.: *лаїстий* „темно-сірий“, *мургий* „темно-гнідий“, 11) назви професій, напр.: *сус* „той, хто веде плоти зі сплавного лісу“, 12) назви народів, напр.: *румун* „представник румунського народу“, 13) вигуки, напр.: *вай* „ой“, *гейс* „вигук, яким завертають волів ліворуч“, 14) назви природних явищ і частини природи, напр.: *гринджа* „град“, *лак* „озеро; став“, 15) прислівники, напр.: *варе* „хіба, невже“, *тяр* „само; дійсно“, 16) назви стосунків у сім'ї, напр.: *моша* – „дідусь“, *нанашко* „хрещений батько“, 17) назви матеріалів і сировин, напр.: *баршан* „оксамит“, *слатина* „джерело із сланою водою; багнисте“, 18) назви частин

будинку, напр.: *вуждей* „хлів“, *сояк* „приміщення, в якому зберігається в качанах кукурудза“, 19) назви хвороб, напр.: *блінда* „сильний висип на шкірі“, *джира* „іржа“, 20) назви частин людського тіла, напр.: *борлак* „гортань“, 21) назви, пов’язані з музичними інструментами, іграми, забавою, напр.: *джок* „вид танця“, *лавути* „лютня; скрипка“.

Також українська мова впливає на румунську мову. Українізми в румунській мові існують в різних сферах. До найважливіших семантичних груп належать, напр.: назви знарядь праці - *briptă* „бритва“, *năpirstoc* „наперсток“, назви абстрактних понять - *prihână* „пригана“, *șmac* „смак“, якісні прикметники – *bazaóchi* „безокий“, *pogán* „поганий“ або ряд прислівників – *húrta* „гуртом“, *tij* „теж“ [Семчинський 1958 : 3-6]. Крім цілих слів, прийняла румунська мова лише деякі елементи, зокрема, топонімічні : назви сіл, у яких суфікс –*ăuți* (напр., *Rădăuți*) та –*inți* (напр., *Mehedinți*), або антропонімічні (напр., *Andreico*, *Costea*, *Duma*, *Ivanciuc*, *Șirnenco*, *Vorona* [Українська мова 2000 : 686].

Література

Етимологічний словник української мови (в семи томах). Головний редактор Мельничук, О.С., Т. 1 – 5. Видавництво „Наукова думка“, Київ 1982 – 2006.

Пономарів, О. Д.: Сучасна українська мова. „Либідь“, Київ 2005.

Семчинський, С. В.: Лексичні запозичення з російської та української мов у румунській мові. Видавництво Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Київ 1958.

Українська мова. Енциклопедія. Ред. колегія: Русанівський, В. М., Тараненко, О. О. і колектив. Видавництво „Українська енциклопедія“ ім. М. П. Бажана, Київ 2000.

Kurimský, A., Šišková, R., Savický, N. : *Ukrajinsko-český slovník I. A– O.* Academia, Praha 1994, *Ukrajinsko-český slovník II. П – Я.* Academia, Praha 1996.

Summary

This article deals with Ukrainian words of Romanian origin. In the text there are also (at least partly) statistics data and a number of examples for better understanding. At the end there are a few sentences about influences of Ukrainian to Romanian language.

Key words: semantics, Ukrainian, Romanian, loaned words, influences, meaning

Запозичення термінів з інших мов як основна тенденція при формуванні української лінгвістичної термінології

Крислова Моніка

Університет імені Масарика в Брно

На сучасному етапі розвитку української лінгвістичної термінології значне місце в поповненні зазначеного реєстру займає запозичення іншомовних термінів. Така тенденція, як відомо, спостерігається не тільки в українському мовознавстві, але вона притаманна будь-якій галузі наукової термінології.

Основними джерелами запозичування термінів у лінгвістичній термінології стали класичні мови, тобто грецька та латинська. На їх основі формувались термінології більшості європейських мов. Терміни вказаних мов творять у мовознавстві більш, ніж 60 % усіх простих термінів.

Відомо, що грецька мова старша, ніж латинська, та створює самостійну галузь індоевропейської мовної сім'ї. Перші лінгвістичні терміни, котрі з'явилися на території колишньої Київської Русі, були запозичені саме з грецьких граматик. Грецька термінологія стала основним джерелом для формування української лінгвістичної термінології та більшість грецьких термінів в ній збереглася в ужитку аж до сучасної доби.

Найбільш представленою тематичною групою термінів **грецького походження є назви лінгвістичних дисциплін та напрямків**: *етимологія* (гр. *étymon* – «істинне значення слова»); *фонетика* (гр. *phōnētikós* – «звуковий, голосний»); *граматика* (гр. *grammatikē techne* – «мистецтво читати й писати букви»); *синтаксис* (гр. *sýntaxis* – «побудова, сполучення, порядок»); **мовознавчих одиниць (лексичних, фонетичних, морфологічних та синтаксичних)**: *алофон* (гр. *állos* – «різний» і *morphē* – «вигляд, форма»); *архаїзм* (гр. *archáios* – «давній»); *морфема* (гр. *morphē* – «вигляд, форма»); *лексема* (гр. *léxis* – «слово, вислів, зворот мовлення») та ін. Значна кількість термінів грецького походження використовується для позначення **стилістичних засобів та фігур**: *анафора* (гр. *anaphorá* – «винесення вгору»); *синекдоха* (гр. *synekdochē* – «співвіднесення»); *епітет* (гр. *èpitheton* – «прикладне, додане»). Що стосується назв **процесів та дій**, то варто зазначити, що з грецької мови збереглись, наприклад, такі терміни, як *евфемізм* (гр. *euphētia* – «утримування від неналежних слів, пом'якшений вираз»); *апострофа* (гр. *àpóstrōphos* – «повернений у бік або назад»); *емфаза* (гр. *émphasis* – «роз'яснення»). З інших мовознавчих

термінів, які ввійшли в українську мову з грецької, слід навести терміни, котрі виражають **предмети, явища, властивості** тощо: *анаколуф* (гр. anakóluφos – «непослідовний»); *евфонічність* (гр. euphōnía – «милословність»); *лексикон* (гр. léxis – «слово, вислів, мовлення»).

Лінгвістичні терміни **латинського походження** можна поділити на декілька груп, які найчастіше означають **процесуальні дії**: *абревіація* (лат. abbrevio – «скорочую»); *артикуляція* (лат. articulo – «роздільно вимовляти»); *палаталізація* (лат. palatum – «піднебіння»); *інтонація* (лат. intonare – «голосно вимовляти»); **властивості предметів, явищ**: *модальність* (лат. modus – «міра, спосіб»); *адекватність* (лат. adaequatio – «порівняння»); **назви відмінків**: *аблатив, адесив, акузатив, генітив, номінатив*; **мовознавчі одиниці, граматичні форми**: *абревіатура* (лат. abbrevio – «скорочую»); *аффриката* (лат. affricata – «притерта»); *комполит* (лат. compositum – «складне»); **предмети, явища або інші лінгвістичні найменування**: *адстрат* (лат. adstratum – «нашарування»); *суб'єкт* (лат. subiectum – «підкладене»); *амплітуда* (лат. amplitudo – «широта»). В аналізованому матеріалі зустрічаємо також декілька термінів на позначення **літературних жанрів, стилістичних фігур або мовознавчих дисциплін**: *афоризм* (лат. aphorismos – «стислий вираз»); *персоніфікація* (лат. persona – «особа», facio – «роблю»); *стилістика* (лат. stilus – «гостра паличка для письма»).

Значно меншу роль, у порівнянні із попередніми, виконували в процесі розвитку української лінгвістичної термінології західноєвропейські мови. В даних мовних середовищах виникали нові терміни, але в них можливо побачити попередній вплив класичних мов (напр., фр. *linguistique* зберігає латинський корінь lingua – «мова»). Найбільшим західноєвропейським джерелом стала французька мова, вплив якої відображається, наприклад, в таких термінах, як *арго* та *арготизм* (фр. argot та argotismes з первісним значенням жебрацтво); *фейлетон* (фр. feuilleton – «лист, аркуш»); *каламбур* (фр. calembour – «гра слів») та інші. Менш представлені терміни німецького (*аблаут, йотація, дефіс*) та англійського походження (*менталізм, інтернаціоналізм*).

Крім вище наведених європейських мов, виявилися поодинокі випадки термінів запозичених з інших мов, як наприклад *сленг* із якоїсь скандинавської мови та *мазуріння* з польської мови. Початкову та неперекручену форму в українській лінгвістичній термінології зберегли такі найменування мов світу, як наприклад *нагуатль, африкаанс, есперанто* та три терміни з індійської мови - *сандхі, сбарабхакті та санскрит*.

На думку вчених, на формування української термінології, як зазначено в різних монографіях, значно впливала російська мова. В рамках даного аналізу цей факт не був підтверджений. В новіших термінологічних словниках та енциклопедіях, якими ми користувалися, російські терміни вже не наводяться, не творять джерело формування української

лінгвістичної термінології. Російські еквіваленти до українських термінів були активними передусім за часів СРСР. Із виникненням самостійної української держави та затвердженням її мови як державної ці терміни вийшли з ужитку та були замінені власне українськими термінами.

До джерел, тобто мов, які стали основою при формуванні української лінгвістичної термінології можливо ще включити давніші слов'янські мови, зокрема праслов'янську та старослов'янську. Саме на базі них створювалася українська мова. Слова зазначеного походження спочатку не були термінами, але загальноживаними словами (*мова, голос, слово, ясна, сила*) та найчастіше вони називають частини тіла, предмети, явища та процесуальні дії, пов'язані з функціонуванням мови.

До слів із **праслов'янським коренем** треба віднести, наприклад, терміни *наголос – наголошування – приголосний* (основа від псл. *golsъ); *іменник, приіменний* (псл. корінь *jъmę); *слово – дієслово – словник – словотвір – висловлення* (слова із псл. коренем *slovo); *мова – мовознавство – мовець* (основою таких слів виступає праслов'янський корінь *mluva); *речення – наріччя* (псл. *rekti). Слід зазначити, що такі назви частин тіла як *ясна* (походить від псл. слова *desn) та *надгортанник* (псл. *grtanь) беруть початки вже в індоєвропейській мові.

Важливу роль у становленні української лінгвістичної термінології виконували **праслов'янські дієслова**, на основі яких сформовано багато лінгвістичних термінів на позначення дії або результатів дії, наприклад: *dati, davati – *додавання*; *stati – *протиставлення*; *vrtěti – *звертання*.

Що стосується **числівників**, за допомогою яких виникають терміні-композиції або які є основою інших термінів, то вони також беруть свій початок у праслов'янській мові, наприклад – *много: множина* (псл. *тъпогъ); *багато: багатозначність* (псл. *bogaty); *один: одинина, одномовність* (псл. *edinь, стсл. єдинь).

Терміни **старослов'янського походження** представлені меншою кількістю слів. До них слід зарахувати терміни *азбука* (утворений за зразком грецького слова *ἀλφάβητος* з назв двох перших літер абетки); *прикмета* (слово, яке походить від церковнослов'янського *кметь*). Старослов'янські корені містять також деякі слова на позначення процесів, напр., *приєднання* (єдин – єднати).

Як видно, значна кількість простих українських термінів має свій початок ще в добі праслов'янської мовної єдності. У меншій кількості представлені слова старослов'янського та українського походження (*прислівник, прикметник, дієслово, сполучник*). Слід зазначити, що хоча нові терміни створені вже в українській мові, їх джерелами постійно залишилися давні слова.

У нижченаведеній таблиці представлено процентуальне співвідношення простих лінгвістичних термінів в українській мові за джерелами походження.

Етимологічне джерело – мова	% вираження кількості термінів даної мови (із загальної кількості – 401 термін)
Грецька мова	30,7%
Латинська мова	31,7 %
Праслов'янська, старослов'янська та українська мови	27,7 %
Західноєвропейські мови	3,9 %
Інші мови	6 %

Література

Ганич, Д.І., Олійник, І.С.: Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.

Етимологічний словник української мови. Том 1 – 5. Редактори В. Є. Дубко, Л. М. Марченко. Київ: НАНУ, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1982 – 2006. ISBN 966-00-0785-X(5)

Німчук, В.: Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст.[online]. [цит. 2009-06-29] < <http://izbornyk.org.ua/>>

Селіванова, О.О.: Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с. ISBN 966-8791-00-2

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: Випуск 1 А. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. 151 с. ISBN 5-7702-0954-2

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: Випуск 2 Б-Богуславець. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. 151 с. ISBN 5-7702-0521-0

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: Випуск 3 Б-В. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 251 с. ISBN 5-7702-1034-6

Українсько-чеський словник лінгвістичної термінології. О. Антоненко, Н. Лобур, О. Паламарчук, Г. Стрельчук, М. Шевченко. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2009. 198 с. ISBN 978-966-613-667-4

Summary

This article is focused on the etymologic analysis of the Ukrainian linguistic terminology. There are presented main languages, which made a great

difference in the process of linguistic terminology formation and they are illustrated by the number of examples.

Key words: Ukrainian language, terminology, linguistics, etymologic analysis

Проблема запозик крізь призму Франкового заклику „учитися бути українцем”

Микитюк Оксана

Національний університет „Львівська політехніка”

Пізнайте істину, й істина зробить вас вільними

Святе Письмо

Року 1905-го Іван Франко пише „Одвертий лист до галицької української молодезі”, позаяк уважає, що тогочасні події є доленосними для України, тому перед інтелігенцією відкривається тепер „величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу у к р а ї н с ь к у н а ц і ю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй” [Франко 1986: 404]. З часу написання статті минуло понад 100 років, проте заклик „учитися бути українцем” найпошанованішого, найдостойнішого, найавторитетнішого мислителя того часу залишається актуальним і донині, позаяк переломний момент здобуття незалежності в ідеологічному плані також застав державних очільників „малими і невідготовленими”.

Не аналізуватиму стан мови на державному рівні, а спробую (за Франком) проаналізувати чи „відпорні” ми до „асиміляційної роботи інших націй.” „Прислухайтесь: *лізинг, факторинг, франчайзінг, факс, ксерокс, принтер, картридж, вінчестер* – (виявляється, це не зброя, а всього лише – частина комп’ютера) – жоден завойовник так тріумфально не окупував наші вулиці, наш духовний простір, – причому, без найменшого спротиву” [Олійник 2003: 35]. До мовних чинників запозичень належать: 1) потреба в певний історичний період в якійсь лексемі, наприклад, музична термінологія перейшла з італійської мови, кораблебудівна – з голландської; 2) заміна описової назви одним словом: *апеляція* – звернення з проханням про перегляд, *ратифікація* – затвердження верховним органом влади держави міжнародного договору; *ноутбук* – компактний персональний комп’ютер; 3) вищий ступінь термінологічної визначеності: *регенерація* (мед.) – відновлення, *реставрація* (буд.) – відновлення; 4) мода на певні слова: *амбасадор* (посол, повноважний представник), *меценат* (багатий покровитель наук і мистецтва), *раут* (урочистий вечір).

Окупація української свідомости зденаціоналізованим, цілковито чужим для ментальности словом сягає 30-х років ХХ століття. Ліквідація ІУНМ, публікація термінологічних бюлетенів призвели до виправлення 14,5 тисяч термінів, тобто деукраїнізовано приблизно 50-80 відсотків національних, самобутніх слів. Ще „РУС 1924-1933 послідовно фіксує поряд з

іншомовним словом, ідентичним з російським, своє українське” [Масенко 2004: 81]: *абажур* – *дашок*, *абзац* – *уступ*; *абсурд* – *безглуздя*, *нісенітниця*, *дурниця*; *авантюрист* – *пройдисвіт*, *автобіографія* – *саможиттєпис*; *автограф* – *власноручне письмо*, *власнотис*; *автономія* – *самоврядування*, *агонія* – *конання*, *часування*. Перекладні словники наступних років уже подавали як нормативні тільки іншомовні лексеми, що руйнувало самобутність і цілісність мови.

Працюючи над теоретичними засадами розвитку української науково-технічної термінології, усі наукові інституції торкалися проблеми вибору українського чи іншомовного терміна [див. Наконечна 1999: 54-55]. Наприклад, Степан Риндик (Українська господарська академія в Подебрадах (Чехія)) писав, що інтернаціональна термінологія – це „просто божок, фетиш, якому ми звикли поклонятися, надавши йому святости, що її він не має”. Діячі НТШ також над намагалися звільнити науку від „запозиченої, зайшлої термінології і наблизити до мови народної” [Шелудько 1928: IX]. Члени Інституту української наукової мови (Київ, 1921- 1933) вважали, що термін має бути зрозумілий, доброзвучний та побудований на народній основі. Порівняймо здобутки термінологічних інституцій щодо свого та чужого в термінології: українське *розмах* (чужомовне *амплітуда*), *прямовисний* (*вертикальний*), *доземний* (*горизонтальний*), *первень* (*елемент*), *ковань* (*метал*), *знечулення* (*наркоз*), *рівнобіжний* (*паралельний*), *вислід* (*результат*), *осяг* (*рекорд*), *живе срібло* (*ртуть*), *відбірник* (*сепаратор*), *чадний* (*угарний*), *стояк* (*штатив*), *буристин* (*янтар*), *комірка* (*ячейка*).

З 1933-го до проголошення незалежності йде цілеспрямоване усунення з вжитку українських термінів [див.: Українська мова 2005: 354-399]: 1933-35-го знищено *жмут* (замінено на *пучок*), *зайвина* (замінено на *надлишок*), *засновок* (замінено на *припущення*), *збір* (стало *сукупність*), *згортка* (стало *складка*), *косина* (замінено на *діагональ*), *мірило* (замінено на *масштаб*), *первень* (замінено на *елемент*), *розмах* (замінено на *амплітуда*), *стояк* (замінено на *штатив*); у 70-80-их роках – *долішній* (замінено на *нижній*), *достеменно*, *загодя*, *завше*, *заповзятися*, *запосісти*, *здобуток*, *здужати*, *навзаєм*, *нараз*, *позаяк*, *попри*, *себто* та інші. Нищено було не лише слова, приміром Пленум ЦК КПРС 1933-го року наказав знищити понад три тисячі українських книжок, також „лише за п’ять років (1933-1938) з 300 письменників Московщина знищила 290, хоч 95% їх належало до „трудових класів” і прихильно ставилися до „радянської” влади, а чимало з них були комуністами. Вигублено їх лише за те, що писали українською мовою” [Штепа 2003: 114].

Як наслідок українську мову було перетворено на „українську дубль-новомову”, остання ж „як лінгвістичний феномен визначається максимально можливим однозначним збігом з російською...” [Забужко 1999: 120]. Такий стан речей – наслідок російщення українців, це – „суржиковий

інтернаціоналізм” у дії. Юрій Шевельов, називає нищення мови словом „вербоцид”, під яким розуміє „гвалтовне втручання в природне життя української мови, усунення з неї сотень і тисяч слів”, мовознавець вважає, що „це цвинтар слів.., але деякі з них не мертві, а тільки приспані (або, страшніше, живцем поховані) ” [цит. за: Ткач 2003: 61]. І саме така „зросійщена („зінтернаціоналізована”) термінологія лягла в основу термінологічного мововжитку в УРСР за останні сорок кілька років” [Вовк 1979: 88]. Мовознавець В.Радчук, досліджуючи, якою ж мовою говоритиме і писатиме Україна так через роки 50, 100 чи 300 прийшов до такого тексту: „Гадаєш, піпл буде без бонусу й пресингу толерувати інвазію офшорних брендів у прайс-листах наших маркетів і на біг-бордах?” – зі смайлом на фейсі проартикулював бой-френд іміджмейкер офіс-менеджерці за бізнес-ланчем з бренді й чикен-київ у снєк-барі фітнес-центру... “Що за слоган з постера? Не жени перманентно, без тайм-ауту піарний фаст-фуд, як на брифінгу перед самітом чи на пабліситі ток-шоу зі спікером!” За мовою впізнають країну та народ, бо „слово – ключ від душі, ми шукаємо в ньому сенс і знаходимо цілий світ” [Радчук 2005: 38]. Тому відхід від англоцентризму – це не лише нагальна необхідність, це вбереження від винародовлення (про яке ще в ХІХ ст. говорив О.Потебня).

Відтак, аби орієнтувати українську мову і врятувати її від руйнації, глобалізації і денационалізації, спробуймо дібрати до низки частовживаних іншомовних слів українські відповідники: *гарантія* – *запорука*; *гіпотеза* – *припущення, здогад, передбачення, домисел, задум, засновок*; *гім* – *славень*; *дистриб’ютор* – *розповсюджувач*; *експлуатація* – *визиск*; *екстремний* – *негайний, спішний, невідкладний, надзвичайний*; *кастинг* – *відбір*; *маклер* – *посередник*; *міні-шоп* – *крамничка*; *менеджер* – *керівник, управлінець*; *моніторинг* – *спостереження, вивчення, дослідження*; *регіон* – *край, земля, місцевість, терен, сторона, простір, обишр, область, район*; *реноме* – *слава, розголош*; *репродукувати* – *відтворювати*; *референт* – *помічник*; *рюкзак* – *наплічник*; *саміт* – *зустріч на найвищому рівні, зустріч верхівки*; *спікер* – *речник*; *тираж* – *наклад*; *уніформа* – *однострій*; *фактор* – *чинник*; *фон* – *тло*; *фонтан* – *водограй*; *фрукти* – *садовина*; *хронічний* – *тривалий, довготривалий, затяжний, постійний*.

Без перебільшення про недоцільне вживання іншомовних слів можна сказати словами апостола Павла: „...коли сурма даватиме невиразний звук, то хто тоді готуватиметься до бою? Так і ви, якщо промовляєте... незрозумілі слова, то як зрозуміють, що ви говорите? Ви будете говорити на вітер” (Біблія, 1 Кор.14, 8-9).

Отже, боротьба проти запозик неминуча, позаяк мова своїми питомими засобами спроможна точно передавати більшість нових понять. „Орієнтація мови на власні сили зміцнює її внутрішню будову, посилює і гармонізує взаємодію лексичного та словотвірного рівнів, а головне – творчо розвиває її.” [Селігей 2007: 21]. На сьогодні – боротьба проти чужомовних

безпотрібних запозик в українській мові – це збереження української самобутності, це боротьба проти спланованого советським режимом втручання у розвиток мови, це нагальна потреба часу, позаяк мислення скристалізовано в слові.

Глибоко і проникливо промовляє до нас ще з 1905-го р. Іван Франко, його слово пережило свій час і сьогодні стукає до нашого розуму і серця. Титан праці закликає нас до „інтенсивної, невсипушої праці над собою”, зазначаючи: „Здобувайте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на свідомих і статочних мужів, повних любови до свого народу” [Франко 1986: 409].

Література

- Вовк, А.: Наукова мова і політика: 55 років української термінології в УРСР // Сучасність. – 1979. – Ч. 7-8. – С. 87 - 95.
- Забужко О.: Мова і влада //Хроніки від Фортінбраса. – К.: Факт, 1999. – С. 99-124.
- Масенко, Л.: Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2004. – 163с.
- Наконечна, Г.: Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення. – Львів: Кальварія, 1999. – 110 с.
- Олійник, Б.: І щоб ніхто не здогадався // Урок Української. – 2003. – № 5-6. – С.35.
- Радчук, В.: Параметри і взаємодія мов // Дивослово. – 2005. – № 6. – С. 36-44.
- Селігей П.: Що нам робити із запозиченнями? // Українська мова. Науково-теоретичний журнал Інституту української мови Національної Академії наук України. – 2007. – № 4. – С.16-32.
- Ткач, Л.: Він руйнував Карфаген нашої провінційності// Урок Української, 2003. – № 7. – С. 57 – 61.
- Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Док. і матеріали /Упоряд.: Л.Масенко та ін. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 399 с.
- Фаріон, І.: Англломовний наступ в українській дійсності / Ірина Фаріон // Сучасність. – 2000. – № 3. – С. 150 – 157.
- Франко, І.: Одвертий лист до галицької української молодезі // Повне збір. творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.45. – С. 401 –409.
- Шелудько, І.: Передне слово // Шелудько Ів. Словник технічної термінології. Електротехніка. – К., 1928. – С. VIII-IX.
- Штепа, П.: Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість. – Дрогобич: Видавнича фірма „Відродження”, 2003. – 412с.

Summary

The article is devoted to the problem of loanwords in Ukrainian, the linguistic factors of language existence are ascertained, the destruction of 14,5 thousands Ukrainian terms is illustrated, the inexpediency of the loanwords among the common and technical vocabulary is analysed. The characteristic of actual

material convincingly proves that inexpedient loanwords destroy the originality of Ukrainian.

Key words: loanwords, linguistic factors of loanwords, linguists about loanwords, inexpediency of loanwords.

Модель епістемічної ситуації та аналіз структури староукраїнського наукового тексту

Наєнко Галина

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Актуальність дослідження зумовлена значенням тексту як мовного, комунікативного та культурного феномену; увагою до взаємовідношень між організацією тексту і системністю мовних засобів як колективним знанням [Загнітко 2007: 19]; продуктивністю моделі епістемічної ситуації як пояснювальної для розгляду особливостей смислу наукового тексту.

Об'єктом вивчення є семантична структура наукових трактатів 16-18 століття у їх типовому вияві, предметом - стилетвірні функції формальних засобів вираження окремих структурних одиниць (субтекстів).

Застосування теорії політекстовості наукового тексту [Баженова: 2001] дає можливість виділити сукупність пам'яток середньоукраїнського періоду із типовими ознаками одиниць наукового стилю; класифікувати їх за засобами оформлення одиниць семантичної структури.

Спираємося при цьому на утверджені в сучасному мовознавстві положення про текст як писемну фіксацію дискурсу, елемент розширеної зовнішньої бази мовної свідомості [Борботько 2007: 283], про зміст наукового тексту як наукове знання, представлене в єдності трьох аспектів: онтологічного, методологічного та аксіологічного [Баженова, Котюрова 2003: 390] та розглянуте як цілісна система субтекстів [Баженова 2001: 82].

Метод дослідження: контекстуально-інтерпретаційний. Матеріалом є стародруковані та рукописні науково-теоретичні та практичні трактати.

У більшості з розглянутих текстів основу **субтексту нового знання** (СНЗ) складають дефініції терміноодиниць, використовуваних у відповідній ділянці знань. Так, у трактаті І.Гізеля „**Миръ съ Бгомъ члвчкѹ**” розроблені засади морально-етичної філософії, подано вчення про гріх та покаяння, їх різновиди, підвиди, матерію та форму; у трактаті Й. Галятовського „Наука albo способ зложеня казаня” СНЗ формує термінологія риторики. У „Філософії Аристотелевій” М.Козачинського визначено повний комплекс філософських термінів: **Видъ єсть совершенное бытіє всакон вещи** (ФА 40 б зв), **Законъ єсть дѣйствіє воли** (б зв). Розлогість дефініцій, їх метатекстова природа потребують окремого дослідження.

Специфіка середньовічного наукового пізнання виявляється у збігах субтекстів нового та **старого знання** (ССЗ): так, у анонімному „Душевнику”

початку XVII ст. цитати з творів отців церкви компонується в силогізм, що являє собою нове знання.

„Палінодію” З.Копистенського побудовано як нанизування цитат, ремінісценцій, покликань на Святе письмо, релігійні та світські книги: видобування нового знання полягало в конфігурації старого тексту, компонуванні, архітектоніці самого ССЗ, що цілком відповідало принципу *ipse dixit*. Виявами категорій точності, об’єктивності, логічної доказовості наукового стилю слід вважати перелік цитат, кожна з яких має спеціальну вказівку на початок, продовження та завершення: **А на доводъ того покладаю св. Амвросія (въ словѣхъ бж, на похвалу св. апостола Петра и Павла); которыи такъ мовить: ... (Пал 357); И зась той же : . . . И еще: ... (364); Поты Амвросій (357); То Адрианъ (348).**

Вироблення способів цитування, маркерів обрамлення ССЗ може визначати індивідуальні особливості стилю науковця [Котурова 2003; Чернявская 2006]. Так, для творчої манери К.Транквіліона-Ставровецького характерні загальні вказівки на попередників, цитати виконують аргументуючу роль; їх приєднано конструкцією **яко естъ писанно** (ЗБ 51 зв.). Натомість у наукових трактатах Й. Галятовського актуалізуються дієслова мовлення в теперішньому часі: **Та(к) мови(т) ап(ѣ)тл(ъ)**

Павелъ: ... (Грїхи 374); Ведутьъ апѣтла Павла мовачаго: ... (374). По-друге, основу інтертекстуальної взаємодії складає ілюстративна функція прикладів із власних текстів проповідей як композиційних зразків всередині СНЗ: **Можешъ совѣ еждіумъ до казана на погребъ взати з(ъ) моего казана второго на успеніе пр(ѣ)тви бѣи, зъ дванадцатон звѣзды, где написано: Тролкаа естъ смѣрть и прочаа** (Н, 222). Автокомунікацію розглядають також і як доказ наростання індивідуальної творчої потенції в науковій творчості.

ССЗ тісно пов’язані з **прецедентними субтекстами** (ПС). Інколи ПС потрапляють у **периферійні**: у „Палінодію” З. Копистенського це „Каталогъ книгъ учителей, которыхъ ся до тоей книги уживало”: **Квприанъ латинникъ; Книжка Острозкого друку** (Пал 328) тощо.

Методологічні субтексти (МС) виявляють залежність від риторичної теорії та визначають роль філософії Логосу у науковій діяльності. У „Науці” Й. Галятовського він репрезентує способи побудови проповіді, нерозривно пов’язуючись із СНЗ та розімкненим адресатним субтекстом, типовим для науково-популярних викладів: **З тоси Гемы учини казаньє такоє** (Н 219); **Потымъ в(ъ) наррацыи повѣдай** (219).

Виразною й цілком очевидною є філологічність аргументації: як мотивація похідного слова, так і умовність метафори для З.Копистенського виявляються органічними інструментами доказів власної позиції: **Ижъ**

вовѣмъ Христосъ – камень, Петръ – людъ христіанскій. Петра вовѣмъ начальное имя есть, для того Петръ отъ петры, то есть: каменистый отъ камене, а не Петра отъ Петра, не камень от каменистого... (Пал 351). Таким чином автор проявляє свою обізнаність з етимологічними розшуками стоїків, знання грецької мови та поняттєвого апарату риторики, осмислює процеси породження та сприйняття мови.

Рефлексивний рівень пізнавального процесу представлений субтекстами авторизації (Сав), оцінки (СО), адресації (СА) та периферійними (СП) .

Субтексти авторизації виявляють стосунки автора до себе та власної праці. Наприклад, у Й.Галатовського він експлікується дуже стримано, згідно з середньовічною традицією самоприниження: *Єкордіумъ можешъ часомъ написати, понижаючи себе, приписуючи совѣ недосконалоств(ь), слабовств и неумѣтноств* (Н, 213). Проте об'єктивно автор, наводячи як зразки свої власні тексти з попередніх казань, дає їм оцінку наряду зі словами авторитетів.

За засобами оформлення СО найбільш індивідуалізовані; на їх просторі проявляються продуктивні епітети, прислівники, вставні слова: *Леч Закон и пророци съ апостоли яснѣ выражаютъ неразделимей бити дүші от плоти.* (Душ, 182). У І.Гізеля надзвичайно лаконічний СО, зате в К. Транквіліона-Ставровєцького в СО умовно можна виділити: оцінку попередників-авторитетів, твори яких автор цитує; оцінку ПС; оцінку нових знань; оцінку пізнавального процесу-отримання нових знань; оцінку сприйняття нових знань вірними; оцінку противників-єретиків, з поглядами та тлумаченнями яких автор сперечається; визначення на адресу відступників, що зустрічаються вже в площині ознак ораторсько-повідницького стилю.

Субтекст адресації виявляє управління увагою адресата : *наприкладъ* (Н 216); *паматай тоє, жебы* (217); *треба розумѣти* (213). Тут вироблені повторювані формули звертання, типово експлікується концепт христіанської любові: *Вѣдай и то ласкавь чител(ъ)нику...* (ЗБ 4 н); *Тамо, читателю любимий, тебе отсилаю* (Душ 182).

Цілеспрямована авторська діяльність спрямована на сегментацію тексту, ієрархічна організація композиції відображається в змісті: *часть – глава – догматъ* (МБЧ), *часть - роздѣлъ – артикулъ* (Пал). Периферійні субтексти можуть мати спеціальні назви: *Епїкграма* (ЗБ 1 зв.н); *До чителника предмова* (2 -4зв); *Лексикон* (7 зв), або ні: присвята: (1 н), вірш про зазрость (5 зв); кінцева молитва (74-74 зв).

ПС, наприклад, передмова, сам може мати достатньо складну архітектоніку, тожжну до трактатної. Так, передмова до „Лексикону” І.Максимовича композиційно завершена, містить усі види субтекстів. Не всі трактати мають повну семантичну структуру: відсутність МС та ПС

дозволяє розглядати переклад „Розмови про смерть” С.Решки у площині периферії наукового стилю.

Прочитання староукраїнського наукового тексту в категоріях лінгвістики тексту, зокрема застосування до аналізу його стильових особливостей моделі епістемічної ситуації, дозволяє виявити особливості параметрів наукового стилю, показати типові та специфічні засоби оформлення основних його жанрових різновидів (трактат, передмова), окреслити шляхи формування терміносистем, означити індивідуально-авторські нюанси вибору варіанту літературної мови, композиції та слововжитку. Цілісний аналіз рукописних навчальних курсів XVIII ст. доповнить загальну картину становлення наукового стилю середньоукраїнського періоду.

Умовні скорочення назв джерел

Гріхи – „Грѣхи розмаитїи” // Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П.Чепіга. –Київ: Наукова думка, 1985 – С. 372-387.

Душ – Душевник // Пам’ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI- перша половина XVII століття) – Київ: Наукова думка, 1988. – С. 180 – 202.

ЗБ – Ставровецький Кирило Транквіліон. Зерцало богослов’ї – Почаїв: Друкарня Кирила Транквіліона Ставровецького, 1618 – [30], 84 [2] арк. - Ст-др. ЦНБВ, Ш Кир 2101 п.

МБЧ – Гізель Іннокентій. **Миръ съ Богомъ челоуку**. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1669 – [30], 666, [8] с. –Ст-др. ЦНБВ, Ш Кир.101п.

Н – Галятовський І. Наука albo способ зложеня казаня // Галятовський І. Ключ розуміння. – Київ: Наукова думка, 1985. – С. 211-238.

Пал. - Палинодія. Сочиненіе Захаріи Копыстенскаго 1621 г.// Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Кн.І– Петербургъ ,1878 – С. 312-1200.

ФА – Козачинський М. **Філософіа Арістотелева по умствованію періпатетиковъ изданна**. Львів, типографія Братства, 1745. – [60] арк. - Ст-др. ЦНБВ, Ш. 867^a

Література

Баженова, Е.А.: Научный текст в аспекте политекстуальности. ПГУ, Пермь 2001.

Баженова, Е.А., Котюрова, М.П.: Смысловая структура (смысл) текста In: Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под. ред. М.Н.Кожиной. Флинта: Наука, Москва 2003, с.388-392.

Борботько, В.Г.: Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике. КомКнига, Москва 2007.

Загнітко, А. П.: Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, Донецьк 2007.

Котюрова, М.П.: Творческая индивидуальность и цитирование. In: Стереотипность и творчество в тексте . Пермский университет, Пермь 2001, с. 244-258.

Кожина, М.Н.: Научный стиль. In: Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под. ред. М.Н.Кожиной. Флинта: Наука, Москва 2003, с.242-248.

Чернявская, В.Е.: Интерпретация научного текста. КомКнига, Москва 2006.

Summary

The article deals with the semantic structure of scientific texts of 16th - 18th century according to the model of epistemic situation.

Key words: text linguistics, history of Ukrainian language, scientific style, semantics structure, subtext.

Українська термінологія народної та нетрадиційної медицини як культурний феномен

Сімахіна Галина

Національний університет харчових технологій

Відродження традицій народної медицини особливо є актуальним для України. Викладання в більшості медичних закладів велося російською мовою, наукова медична література здебільшого була російськомовною. Лише українська народна медицина та її термінологія існували з прадавніх часів і продовжують розвиватися й нині.

Українське медичне називництво, яке існувало спочатку в усній, а потім – писемній формах, має давню історію. На думку багатьох науковців, українське термінотворення бере свій початок у витоках української писемності, зокрема в пам'ятках XI ст., в “Ізборнику Святослава” (1073, 1076 рр.), а згодом у “Руській правді” зафіксовано вислови, які можна назвати термінами.

Процес медичного називництва, а згодом і термінотворення, базувався на лексико-семантичній основі української мови і відтворював складний комплекс питань народної медицини в усіх її структурних елементах, їхнє походження й розвиток, народне розуміння про анатомію й фізіологію людини, народне розуміння етіології захворювань, погляди на народних лікарів, методи діагностики й профілактики, санітарно-гігієнічні норми й самі лікувальні засоби, що відзначаються надзвичайним багатством та різноманітністю, поєднуючи раціональні позитивні елементи з діями лікувальної магії.

Дослідження термінології народної медицини різних часів відтворює не лише уявлення народу про зазначені питання, а й указує на різний ступінь їх розробленості. Так, найбільш розробленою була термінологія, яка стосувалася засобів лікування. Менш розробленою була термінологія діагностики та профілактики захворювань, анатоמו-фізіологічних знань, що пояснювалося недостатнім їх вивченням.

Щоб остаточно розібратися в цьому питанні, треба звернутися до витоків історії термінотворення.

Як зазначалося вище, перші відомості з народної медицини було зафіксовано в “Ізборнику Святослава”, де можна знайти дані про різні види захворювань, спроби пояснити їх етіологію та поради профілактичного характеру.

За часів Давньої Русі, за твердженням дослідників, першим спеціальним рукописним твором з народної медицини був трактат “Мазі”, автором якого була онука Володимира Мономаха – Євпраксія. У ньому описано різні способи лікування медом і травами, виготовлення з них цілющих мікстур. Ужита у цьому творі термінологія базувалася переважно на загальноновживаній староруській лексиці. Зокрема, наголошувалося, що незмішане вино, мед і деякі сорти м’яса мають «теплі» властивості, тобто здатні поліпшувати кров; «будь-яка їжа і питво, наскільки в них переважає солод, настільки побільшується й тепло» [Скуратівський 2005: 270].

Подальше формування термінології народної медицини можна простежити в літописах, які є джерелом ґрунтовних знань з народної медицини, способів, методів, традицій лікування різних захворювань.

Лише з XVI ст. в Україні бере початок як церковно-монастирська медицина, так і цехова, що готувала фахівців-медиків. Набувають поширення своєрідні медичні енциклопедії: “Травники”, “Зілейники”, “Вертогради”, в яких наводилися відомості з ботаніки, фармакопеї та фармакології, анатомії, фізіології та медицини в цілому, які збереглися й до сьогодні. Створювалися вони в різних регіонах – як південно-східних, так і південно-західних. У них відбиваються деякі закономірності переходу староукраїнської літературно-писемної мови до нової літературної мови, що формувалася на народній основі.

Так, лексика опублікованих порадників відзначається повнотою й різноманітністю свого складу. Переважна її частина – це загальноновживані слова, проте багато тут і біологічної лексики, пов’язаної з існуванням людини як живої істоти, її фізичним і фізіологічним станом, ознаками, рухами, наприклад: “во сне, неспаніе, на колоченя в персях и боках, абы хорий пропотел”.

У «Книзі ліченій» домінує медична лексика, пов’язана з хворобами людини, їх лікуванням, лікувальними засобами тощо. Її можна згрупувати за такими тематичними групами:

1. Назви хвороб: *белмо, свербь albo короста, кашель, на горячку, на камень в нирках* тощо.

2. Назви способів і засобів лікування: *помазати очи, лекарство тоє, з аптеки, мазь виборна* тощо.

3. Назви природних речовин, напоїв тощо, що їх використовували як засоби лікування або для виготовлення медичних препаратів: *возми отсту мощного, з аптеки опиум, змешай меду пресного з яечним белком* тощо.

Таким чином, лікарські порадники XVI-XVII ст. повною мірою показують розвиток медичної науки в Україні того часу, в тому числі народної медицини та її термінології.

Медична термінологія сформувалася в основному на народній основі, використовуючи міжнародні елементи грецької й латинської мов.

Подальший період розвитку термінології взагалі й медичної зокрема характеризується виробленням лінгвістичних критеріїв її оцінки, визначенням кола завдань термінотворення. До цієї роботи, крім фахівців, мають залучатися й мовознавці. Якщо раніше ставилося питання про те, чи повинні лінгвісти займатися термінологією інших наук, то зараз ні в кого не виникає з цього приводу жодних сумнівів. Навпаки, загальновизнаною є думка про те, що лінгвісти повинні разом зі спеціалістами брати активну участь у розробленні термінології.

Науковці виокремлюють такі етапи розвитку сучасної української медичної термінології:

1. Підготовчий – друга половина XIX – початок XX ст. Цінний передусім тим, що видаються перші україномовні медичні тексти наукового стилю – науково-популярні видання, присвячені профілактиці та лікуванню різних захворювань. Це був час так званого “народництва”, коли в науці, культурі багатьох європейських країн “націоналізувалася” латина і створювалася національна термінологія, яка мала б бути зрозумілою простій, малоосвіченій людині без додаткового тлумачення. Перший період розвитку української медичної термінології найцінніший тим, що, по-перше, усвідомлювалася національна основа термінотворення, а по-друге, зароджувався тісний зв'язок народної та наукової медицини.

2. Творчий: 1917 р. – початок 30-х рр. XX ст. Припадає на буремні часи повалення російського царизму та недовготривалий період відновлення української державності, набуття українською мовою статусу державної. Це зумовило цілеспрямований розвиток української медичної термінології, видання цілої низки медичних словників, загальнолікарських журналів, перекладних підручників з медицини тощо. Зокрема в цей період в українській термінології усталилися такі поняття, як *білі кров'яні тільця*, *волокно*, *повіка*, *рухомий нерв*, *дихання*, *шлунок*, *зір*, *легені*, *сухожилля*, *тім'я* тощо.

Термінотворення того часу за головний напрям побудови термінів мало застосування наявних в українській мові лексем та індивідуальне словотворення. Так, лексикограф М.Галин до російських термінів “саркома”, “миома”, “остеома” (де “ома” – грецький компонент, що означає “новоутворення”) добрав українські відповідники “м'ясак”, “м'язак”, “кістяк”; до термінів на –*itis* (запалення) – кератит, ентерит, нефрит, миокардит – відповідники “рогівниця”, “кишковиця”, “нирковиця”, “м'язосердниця” [цит. за Золотухін 2001].

Одним словом, у цьому періоді розвитку для створення української медичної наукової термінології використовувався суто український мовний матеріал – термінологія народної медицини.

3. Русифікаційний: 30-80-ті рр. ХХ ст. Сутність русифікаційних процесів, які спостерігалися як в усій українській медицині, так і в медичному термінотворенні зокрема, характеризується на різних етапах розвитку суспільства по-різному.

Незважаючи на русифікацію, українська медична термінологія продовжує розвиватися. З 1948 по 1985 рр. вийшли друком ряд словників. Деякий час видаються україномовні медичні журнали: “Фармацевтичний журнал”, “Фізіологічний журнал”, “Український біохімічний журнал”, “Мікробіологічний журнал”. Українська наукова термінологія в цей час має дуже обмежене вживання.

4. Антирусифікаційний: початок 90-х рр. ХХ ст. – наш час. Цей етап у розвитку української медичної термінології почався з прийняттям Закону про мову (1989) та здобуттям Україною незалежності (1991).

У цей період бурхливо починає розвиватися термінографія, зокрема медична. Видається ціла низка фахових словників, які продовжують перервані традиції українського термінотворення. Розширюється також сфера функціонування української мови в медичній галузі, відроджуються старі та з'являються нові україномовні видання. Сучасна наукова медична термінологія базується на лексико-семантичній основі української мови, використовуючи при цьому діалектизми, просторічні лексеми, забуті терміни народної медицини.

Термінологія офіційної (наукової) та народної медицини перебувають у тісній взаємодії. Незважаючи на певні відмінності у процесі спілкування лікаря з хворим і хворого з народним цілителем, медична термінологія слугує одному виду людської діяльності – лікуванню хворих.

Не секрет, що наукова медицина на разі все частіше звертається до народного досвіду лікування, традицій лікування, народної медицини. Так, під час проведення наукової конференції з народної та нетрадиційної медицини (1993 р., Полтава) було запропоновано визначитися щодо ряду термінів народного походження, зокрема щодо назви особи, яка практикує народну медицину й не має спеціальної вищої освіти. Це – термін, який найповніше відображає суть поняття, – гарне українське слово “цілитель”.

Слово це – старослов'янське, веде своє походження від “цел”, тобто “цілий, здоровий”. Історичне дослідження цього слова переконує, що воно має давню історію (починаючи від текстів Х – ХІ ст.), відповідає специфіці та милозвучності української мови й може бути використано для якнайширшого використання. Наш сучасник Відун Рувит визначає роль цілителя так: «Сам цілитель насправді нічого не робить. Він є лише провідником між Богами і недугою людиною» [Відун Рувит 2008: 7].

Відтак відроджується й стародавня медична термінологія, пов'язана як із лікуванням хвороб, так і з умінням бути здоровими. По-новому нині сприймаються терміни «кармічний процес», яким визначається

індивідуальний стан здоров'я; «молитва» – звернення до Бога в його багатопроаявності, яке засвідчує силу слова; «чари», яке є видозміною санскритського «чакри», – енергетичні центри у тілі людини й водночас «чаші», які при правильному способі життя наповнюються світлом і благодаттю.

Отже, питання створення каталогу термінів народної та нетрадиційної медицини, підготовки на її основі нових галузевих словників і загального довідково-енциклопедичного видання з української народної термінології народної й нетрадиційної медицини є невідкладними й потребують негайного розв'язання.

Література

Відун Рувит. Уроки здоров'я в Школі відання. Вип. 1. РПК «Вінець Бога», Вінниця 2008.

Золотухін, Г.О., Литвиненко, Н.В., Місник, Н.П.: Фахова мова медика: навчальний посібник. Здоров'я, Київ 2001.

Лозко, Г.С.: Українське народознавство. Зодіак-ЕКО, Київ 1995.

Скурагівський, В.Т. «Я вас, бджоли, благословляю...». Техніка, Київ 2005.

Summary

The article gives a brief review of Ukrainian medical terminology development. There is shown that the Ancient Rus culture became one of the greatest source of medical terms, which are widely used in Ukrainian medical practice by now (particularly, in folk medicine).

Key words: word, official medicine, folk medicine, Ancient Rus, scientific works, terminology, periodization, ethnography, vocabulary.

Латинські медичні терміни як складне лінгвістичне утворення

Заболотна Людмила

Харківський медичний університет

Сучасні вимоги до спеціалістів різних сфер знань передбачають глибокі знання термінології майбутнього фахівця. Для медицини це актуально: адже від вміння правильно формулювати в усній або письмовій формі спеціальну інформацію, вільно володіти професійною мовою в спілкуванні з колегами часто залежить взаєморозуміння між ними і, як результат, вірне і грамотне лікування; крім того, ці знання допомагають більш глибоко засвоїти спеціальну літературу і розвивати професійну ерудицію. Не можна забувати й іншу можливість, яка відкривається для студентів під час засвоєння латинської термінології: одержання гуманітарних знань, розвиток мовного відчуття і вдосконалення орфографічної грамотності.

Існує значна кількість літератури з лінгвістики, але в ній багато протиріч. Це відноситься і до визначення самої сутності терміна.

На перший план часто висувається точність значення терміна. "Терміном ми називаємо таке слово (чи словосполучення), якому відповідає одне якесь цілком вивчене поняття в галузі науки, техніки, мистецтві." (Галкіна-Федорук). Ще більш категоричне тлумачення: "термін - це слово з суворо визначеним поняттям" (Будагов). Але це далеко не так. Багато термінів мають приблизне, розпливчате, незначне значення (Наприклад в мовознавстві: формоутворення (сильне і слабке) управління і навпаки, слова з цілком визначеним значенням можуть бути поза термінологією, наприклад, значення слів вправо та вліво, справа та зліва (в просторовому відношенні) є точними, але вони не є термінами.

Специфіку термінаіноді бачать у однозначності, системності, у відсутності синонімії на інших властивостях. Але реальні терміни можуть бути і багатозначними (граматика - будова мови і наука про будову мови і т.п. і синонімічними).

Часто широка розповсюдженість терміна кладається з суми специфічних уживань його в різних специфічних сферах. (Наприклад, операція в медицині, військовій справі, діло виробництві, технологічному процесі та ін.), якщо до цього додати і загальне неспецифічне вживання терміна, специфіка окремих сфер його вживання при цьому не зникне.

У ролі наукових термінів більш функціонують іменники, а всі останні частини мови, якщо вони не є структурними компонентами в складі терміна, стають необхідними тільки в процесі руху форм окремого поняття, у процесі

наукового висловлення (і в звичайній мові).

Але частіше всього лінгвісти проходять мимо цього явища, а в своїх термінологічних словниках не обмежуються субстантивними термінами і дають об'єктивні і дієслівні терміни). Так, у книзі Ж. Марузо "Словник лінгвістичних термінів" (пер. з фр.м., 1960р.) і в тексті, і в додатках дана велика кількість прикметників: неозначений, неорганічний, неродовий невідмінюваний, нульовий та ін. Оцінюючи це явище, треба перш за все мати на увазі, що багато прикметників у лінгвістичній термінології є субстантивированими: голосний, приголосний і таке інше. Багато прикметників в словниках і в додатках даються саме як прикметники. І характерно те, що вони тлумачаться і взагалі коментуються: "не родовий - так кажуть про слова, форма яких не вказує на граматичний рід."

Деякі автори однак стверджують, що номінативна функція - це загальна функція усіх слів, але це справедливо лише при зіставленні слів з іншими одиницями мови - реченнями, морфемами, фонемами, а номінативну функцію мають лише певні розряди іменників та сталі словосполучення на їх базі, таким чином, терміни і певна категорія іменників функціонально збігаються. Вивчення наукової термінології будь-якої галузі знань, у тому числі і лінгвістичної, сприяє як правильному розумінню та використанню її, так і розвитку наукової термінології в цілому.

Серед медичних термінів розрізняють: а)анатомічні терміни, або анатомічну номенклатуру, тобто найменування органів і анатомічних утворень, що дістають офіційне міжнародне визнання; анатомічна термінологія - це, як правило, латинські слова; б) клінічну номенклатуру (назви хвороб, їх симптоми, способи лікування) - в основному це грецькі слова; в) фармацевтичні терміни, номенклатуру лікарських засобів - тут маємо як латинські, так і грецькі слова і словотворчі елементи.

Однослівних термінів в анатомічній термінології менше, ніж термінів-словосполучень. Кожне анатомічне найменування служить для позначення відповідного анатомічного утворення. Оскільки це позначення повинно бути однозначним і разом з тим охоплювати всі необхідні ознаки конкретного анатомічного рівня, то ці терміни представлені окремими словами і словосполученнями. Наприклад: *cerebrum*, *maxilla occipitale*, *septum*, *nasi*, *facies articularis capitis costae*.

Структурні моделі анатомічних термінів можуть бути різними. За своєю структурою вони діляться на однослівні (термін слово), двослівні та багатослівні. Наприклад: *manubrium*, *musculus ischiadicus*, *plcae tunicae mucosae vesicae felleae*.

З точки зору синтаксичного зв'язку структурно анатомічні терміни діляться наступним чином:

1. Загальний термін - слово, яке виражене одним іменником. До цієї групи, крім кореневих слів, можна віднести однослівні похідні лексеми, які утворені шляхом словоскладання і афіксації. Наприклад: *foveola*, *reticulum*,

anhydricus, myocentrum, pneumosclerosis.

2. Двослівні терміни, які утворені за допомогою іменника з загальною назвою анатомічного утворення та означення, яке виражається прикметником, дієприкметником, порядковим числівником або іменником. Наприклад: *systema nervosum, inflammatio laryngis, pars descendens, vulnus contusum, phalanx prima*.

3. Багатослівні терміни, які складаються з основного іменника та кількох узгоджених та неузгоджених означень. За досвідом, такі терміни можуть мати в анатомічній термінології близько десяти моделей словосполучень. Наприклад: *Inflammatio purulenta acuta articulationis phalangis primae*.

Таким чином, структура латинського анатомічного терміна являє собою складне лінгвістичне утворення. Методика вивчення анатомічної термінології ВНЗ пропонує опанування способів конструювання складних і похідних термінів і володіння значеннями терміноелементів, тому що термін відіграє дуже важливу роль в системі найменувань, оскільки він виступає і як інструмент пізнання, і як словесний знак, який закріплює результат цього пізнання.

Література

Головин, Б.Н., Кобрин, А.Ю.: Лінгвістические основы учения о терминах. М., 1987.

Козовик, І.Я., Шипайло, Л.Д.: Латинська мова. К.: Вища шк. 1993.

Марузо, Ж.: Словник лінгвістичних термінів (переклад з французької). М. 1960.

Смотрцкий, М.: Граматики словенская, 1648.

Summary

The article presented covers aspects of language teaching to Ukrainian and foreign students: history of the question, anatomical, clinical and pharmaceutical terminology.

Key words: anatomical, clinical, pharmaceutical terminology.

Народноюридичні виміри фольклорного тексту

Лавриненко Світлана

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У працях дослідників фольклорного слова С. Єрмоленко [1987], Л. Дунаєвської [1997], В. Кононенка [2004], В. Давидюка [2005], В. Жайворонка [2007] неодноразово йшлося про непересічну роль народної творчості у збереженні цілісної системи важливих знаків етнобуття.

Разом з багатьма іншими різновидами компетенції усна спадщина акумулювала й правову інформативність, яка передається особливими адекватними змісту способами. Вербальні й невербальні посесори народноюридичних уявлень не включають об'єктивацій правових понять у вигляді кодифікованих законодавчих положень: правовий сегмент фольклорного масиву реалізується опосередковано, прочитується у окремих сюжетних лініях, моделях поведінки персонажів, словесних формулах тощо. Тексти різних жанрів містять спонтанні мозаїчні фіксації первісних етноправових уявлень, системний розгляд яких дозволяє реконструювати етапність формування мережі смислових контурів національної правосвідомості.

Метою нашої статті є окреслення кола народноюридичних вимірів фольклорного тексту. Одним із засобів реалізації сформульованої мети може бути концептуальний аналіз, здійснений на основі поєднання лінгвістичного, культурологічного, логічного підходів до об'єкту дослідження, що має ініціювати розгортання пошукової роботи у інтердисциплінарних зонах різних наук й забезпечити комплексне осягнення семантики та синтактики сакральних архетипів права.

Відтворені мовною системою фольклорної традиції народноюридичні погляди пов'язуються з невимушеними текстовими фіксаціями відповідних гештальтів української культури. Адже, на думку А. Загнітка, “знання та уявлення зберігаються свідомістю у вигляді когнітивних структур, які являють собою певну “змістову” форму кодування та збереження інформації” [Загнітко 2006: 163]. Місце народноюридичних гештальтів у світоглядній системі усної народної творчості визначається їх антропоцентризмом, оскільки джерелом права є людина, її воля, прагнення порядку. Абсорбовану усним поетичним словом соціокультурну інформацію слід сприймати як семантичний інвентар або фонд первісних знань правової культури. Можливість вивчення механізмів концептуалізації архетипних правових уявлень українців великою мірою забезпечується гіпертекстовими параметрами національного фольклору, що об'єднує міфологічний, епічний та ліричний конструкти, кожний з яких включає тексти різних вузлів. Ознаки децентралізованості (наявність функціонально

зумовленого, константно не презентованого ядра), інтертекстуальності (зв'язок між усіма складниками гіпертексту та відсилки до його сакральної частини), нелінійності (здатність реалізовувати синкретичні повідомлення, у яких одна й та сама інформація відтворюється за допомогою різних засобів: вербальних, предметних, кінетичних) дозволяють фольклорному масиву презентувати об'єктивації первісних прецедентів цивільного, адміністративного, трудового, земельного, економічного, кримінального права, універсальні для текстів, які відрізняються за часом виникнення, територіальною локалізацією, способом фіксації. Трансляторами правових ідей, норм, взаємодій та цінностей, серед яких розум, воля, потреба, інтерес, примус, влада, виступають як персонажі конкретних творів, так і наратори.

Виразний антропоцентризм народноюрідичного поля фольклорного тексту засвідчується на рівні казки, пісні, думи, легенди, народної оповіді, переказу, у яких широко представлені мовні маркери персонажів, що мають ознаки фольклорної правосуб'єктності, як-от: *цар, лакей, козак, отаман, бранець, султан, жінка, дівка, багатій, бурлака, позивач, злодій* тощо.

Фольклорне слово увібрало кванти інформації, співвідносні з параметрами правової реальності, які засвідчують наявність у свідомості носіїв усної поетичної традиції смислових контурів наївної правосуб'єктності й правоздатності. В українському фольклорі широко представлені мовні позначення суб'єктів права і суб'єктів правовідносин. Суб'єкти правовідносин мають реальні права та обов'язки, у той час як суб'єкти права наділені лише здатністю до правової реалізації, але з різних причин можуть ніколи не брати участі у правочинах. Ідентифікація суб'єкта права спирається на усвідомлення проспективності його ролі в організації народноюрідичного поля тексту: *«В пана господаря // Тернові двори! // Тернові двори, // Тисові столи»* (календарно-обрядова пісня). *«З города Озова, з тяжкої неволі // Три брати утікали»* (дума). Мовна характеристика суб'єкта правовідносин реалізує інформативність щодо конкретної правової активності: *«Царський син перебрав царство»* (спадкування, казка). *«А мачуха прийшла, украла хлопчиків, понесла у сад і закопала»* (злочин, переказ). *«Посилає мене пан хазяїн у поле орати, // А хазяйка свою наймичку та волів поганяти»* (розпорядження, наймитська пісня). *«Проїздять мимо чумаки, то вже знають, яку подать їм треба давати: той висипле сухарів, той солі, той риби, і їдуть собі далі»* (угода, легенда).

Сукупність чинників, які детермінують зміст та обсяг уявлень про можливість фольклорного персонажу, складають антропні риси, властиві людині як біологічній істоті; внутрішньо-соціальні (культурно-історичні, національно-економічні) та ситуативні параметри. Отже, суб'єкти права українського фольклору мають індивідуальні правові програми, які можуть варіюватися відповідно до особливостей конкретного жанру.

Ядром сюжетних колізій фольклорних текстів завжди виступає конфлікт, що супроводжується прецедентами родинних стосунків, побутових контактів, міжнародних взаємин та ін. Найчастіше акцентовано одну об'єктно-суб'єктну опозицію, пов'язану з певною правовою ситуацією, яка й перебуває у центрі композиції: *громада покарала крадіїв, гетьман звелів козакам, свекруха побила невістку, шинкарка обдурила чоловіка, селянин найнявся до пана, батько заповів синам* та ін. Основні правові прецеденти, інтерпретовані усною творчістю, стосуються держави, народу, влади, території, податків, органів правотворчості, кордонів, зовнішніх відносин, війська, наказів, каральних заходів, конфліктів, оборони, охорони правопорядку, державної символіки, виборчої системи, громади, інформації, казни, правосуддя, миру й війни, угод, розпорядження земельними ресурсами, керування майном, договорів, проступків, співучасті, необережності, недбалості, втрати власності, купівлі, продажу, спадкування, заповідання, шлюбу, піклування, захисту честі й гідності тощо.

Предикативний ряд наївних уявлень сфери права – *сплачувати, відбирати, домовлятися, служити, паювати, присудити* та ін. – логічно вибудовується у кореляції з низкою антропорелевантних позначень діячів. Вивчення предикації як логіко-мовного утворення, точки перетину мислення з мовою, що, по суті, є конденсованою моделлю світу (адже компоненти мовно-логічної предикативної структури корелюють з науково-філософським трактуванням процесу існування об'єктивного світу у часі й просторі) [Жаборюк 2006: 40], забезпечує лінгвософське осмислення народноюрідичного світобачення. Процесуальність структури світу передбачає взаємодію субстанції, властивості та відношення. Саме тому паралельно з суб'єктами й предикатами у фольклорі функціонують численні позначення артефактів права, як-от: *наказ, гроші, кайдани, темниця, корозви, нагорода, бунчук, булава, шабля, пицаль, нагайка, китайка* – чим ще раз підтверджується вагомість юридичного сектору традиційного мовомислення.

Фольклорно-правові рефлексії постають з міфологічних уявлень про конкретну дію, яка порушує порядок, що має бути відновлений шляхом виконання певної процедури, і співвідносяться з планом вираження – різнорідними (власне лексичними, фразеологічними, синтаксичними) засобами. Отже, у народних казках, піснях, думках баладах, легендах, переказах наявні три групи пов'язаних між собою смислових вузлів, які утворюють ядро фольклорно-правового поля: порядок, злочин (порушення порядку), покарання (відновлення порушеного порядку). Фольклорні тексти презентують гештальти сфери природного, звичаєвого (детермінованого волею групи людей) і позитивного (нормативного, законодавчого) права. *«Ей, мати моя, вдово, старенька жено! // Благослови мені, козаку молодому, у першому разі на герці погуляти»* (дума) *«А у неділю пішла до вїйта, // Робити скаргу на чоловіка»* (суспільно-побутова пісня).

Таким чином, українська народна творчість презентує феноменологічний досвід сфери цивілістики й криміналістики на рівні рецепцій індивіда, соціуму, етносу. Провідними народноюрідичними вимірами фольклорного тексту є правосуб'єктність, правоздатність, атрибутивність, амбівалентність (протилежна оцінність), медіарність (міжцикловий зв'язок на рівні сюжетів і героїв), каузальність (детальний коментар різних етапів і колізій буття), прагматизм. Фольклорні індексації суб'єктів, предикатів артефактів права забезпечують трансляцію різносубстратних, свідомо-позасвідомих одиниць семантичної пам'яті, первісний інвентар яких складають смислові скрипти свободи, як стану безперервного самовдосконалення, й порядку, що регламентує норми співіснування людей.

Перспективи дослідження пов'язуються з подальшим когнітивно-ономасіологічним вивченням правового ракурсу українського фольклору.

Література

Дунаєвська Л.: Українська народна проза: Еволюція епічних жанрів. Вища школа, Київ 1997.

Давидюк В.: Первісна міфологія українського фольклору. Волинська обласна друкарня, Луцьк 2005.

Єрмоленко С.: Фольклор і літературна мова. Наукова думка, Київ 1987.

Жаборюк О.: До питання про філософські аспекти мовознавства. Ін: Мовознавство 1/2006, с.39 – 43.

Жайворонок В.: Українська етнолінгвістика: Нариси. Довіра, Київ 2007.

Загнітко А.: Сучасні лінгвістичні теорії. Юго-Запад, Донецьк 2006.

Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. Веселка, Київ 1989.

Кононенко В.: Концепти українського дискурсу. Плай, Івано-Франківськ, 2004.

Максимов С.: Правовая реальность: Опыт философского осмысления. Право, Харьков 2002.

Summary

The article addresses folk juristical parameters of folklore texts: law subjectivity, ambivalence, mediateness, causation, pragmatism, which represent phenomenological experience in the sphere of civil and criminal law on the level of individual, social, ethnic perception and reflect cultural identity in the development of the ethnic law discourse.

Key words: Ukrainian folklore, law subjects markers, verbalization of legal actions, juristical artefacts nominations.

Електронний словник української лінгвістичної термінології тезаурусного типу

Дарчук Наталія

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Логіко-понятійне моделювання терміносистем окремих наук і галузей знань – одне з актуальних міжгалузевих завдань нашого часу, тому що моделі терміносистем необхідні при укладанні термінологічних словників, тезаурусів, класифікаторів, рубрикаторів та створенні баз даних, систем штучного інтелекту. Частковим випадком моделювання знань можна вважати побудову електронного тезауруса, який, з одного боку, є способом формалізованого представлення термінології, тому що досить строго представляє семантичні відношення між термінами, а, з іншого – вважається важливим джерелом постійного вдосконалення систем знань конкретних наук. Цій проблемі присвячений проект «Електронний словник української лінгвістичної термінології», який виконується на кафедрі сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета проекту – 1) укладання електронного **Словника лінгвістичних термінів** з використанням нової формалізованої **методики конструювання тезауруса**, що відповідає сучасним стандартам термінографії, і представленням його в мережі Інтернет; 2) завдяки розробленим комп'ютерним технологіям верифікація теоретичної тезаурусної моделі шляхом застосування її для аналізу корпусу текстів з різних розділів лінгвістики.

Робота над проектом здійснювалася у два етапи. На **першому етапі** створювався електронний тезаурус у вигляді лексикографічної й енциклопедичної електронної бази українських лінгвістичних термінів, який складається з трьох словників: **алфавітного, тлумачного та тезаурусного**.

В **алфавітному словнику** для кожного слова-терміна (3400 термінів) надається англійський та російський еквіваленти і тлумачення з авторитетних джерел (близько тридцяти): термінологічних словників, граматик, монографій. До словника включаються загальнолінгвістичні терміни, переважно іменники або іменникові словосполучення з усіх розділів граматики, лексикології, прикладної та комп'ютерної лінгвістики. Відбір словникових одиниць до бази даних здійснювався на евристичних засадах (знання укладачів тезауруса, експертів-лінгвістів). Словниковими одиницями є: вживані загальнолінгвістичні терміни з морфеміки,

словотвору, парадигматики, синтаксису, лексикології, семантики; терміни окремих прикладних напрямків, відомих в українській, російській, зарубіжній лінгвістиці; терміни з комп'ютерної лінгвістики, пов'язані з автоматизацією лінгвістичних процесів.

Тезаурусний словник становить перелік логіко-семантичних зв'язків (функцій) між лінгвістичними термінами (список функцій запозичено з роботи С. Нікітіної [1979], але доповнено і модифіковано нами). Побудова тезауруса (ТЗ) передбачає розкриття всіх типів відношень між поняттями, основними з яких є гіпонімія (рід / вид), супідрядність на одному рівні – парціація (частина / ціле), синонімія, кореляція, асоціація, локалізація об'єкта, його призначення, функція, способи вираження функції, відношення тощо.

Словникова стаття побудована у вигляді анкети, «пропонованої» кожному терміну. В анкеті вміщено стандартний перелік відношень, які щодо реєстрового слова є понятійними. Назва відношення є двомісним предикатом R (A, B), який зв'яже заголовне слово статті (A) і введений цим предикатом термін (B). Наприклад,

Рід / Вид («частини мови», «несамостійні частини мови»): R= Рід / Вид, A = термін «частини мови», B = термін «несамостійні частини мови» (читається: термін «частини мови» є родовим щодо терміна «несамостійні частини мови»).

Корелят («агент», «пацієнс»): R= Корелят, A = «агент», B = «пацієнс» (читається: термін «агент» є протилежним терміну «пацієнс»).

Відповідно, електронний словник містить не тільки множину окремих термінів, представлених у вигляді алфавітного списку з їхніми тлумаченнями, а й самі моделі представлення зв'язків між термінами. Тезаурус має й інше представлення – у вигляді семантичної мережі – це ієрархізована структура даних, в якій виділяються вузли (терміни) і дуги, що виражають різні типи відношень між вузлами.

Мережеве представлення даних має не тільки суто прикладне значення, а й дозволяє глибше проникнути в систему логіки певної науки, точніше змодельовати терміносистему з лінгвістики. Тезаурус містить 3394 терміни, які охоплені семантичною мережею у 9265 семантичних відношень.

Представлену модель тезауруса можна розглядати як семантичний та інформаційний опис лінгвістичної термінології, вона модифікується як: а) алфавітний словник з дефініціями; б) блочний термінологічний словник за розділами (морфологія, синтаксис, когнітологія, комп'ютерна лінгвістика...); в) словник синонімів; г) словник родо-видових відношень; д) автоматичний інформаційний довідник. Створена на цьому етапі модель є **статичним представленням** логіко-поняттєвих відношень між термінами лінгвістичної терміносистеми.

Можна розглянути цю модель у плані відображення **динамічних аспектів** структури наукового знання, а саме як верифікацію теоретичної

тезаурсної моделі шляхом застосування її для аналізу корпусу текстів з різних розділів лінгвістики. Важливість такого дослідження пояснюється тим, що будь-яке знання має текстове вираження і пізнається через тексти. Текст – якісно інша форма існування наукового знання. Тут знання функціонує вже як семантика тексту, а саме знання поступово набуває статусу наукової інформації.

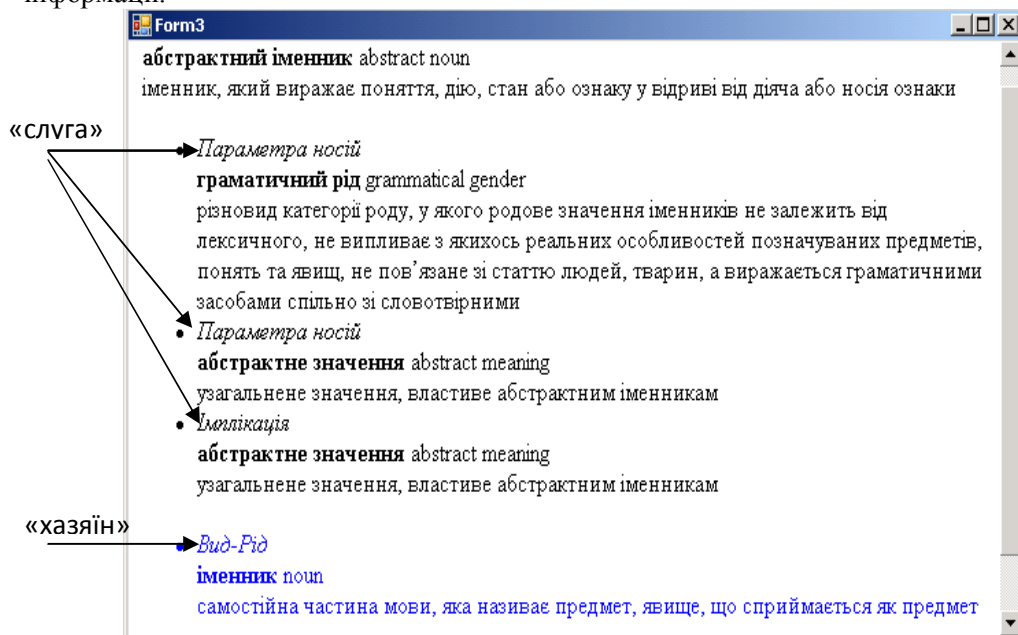

Рис. 1. Семантична мережа терміна «абстрактний іменник»

Семантична модель мови науки – це інваріант мікромоделей окремих часткових текстів, по відношенню до яких тексти виступають як його варіанти. По відношенню до множини термінів певної науки логіко-понятійна система галузі знання – це модель плану змісту галузі знання. Логіко-понятійна структура тексту відображає основні елементи семантичної парадигматики текстів. Моделювання семантики наукових текстів передбачає виявлення всіх типів семантичних відношень між усіма словами – назвами понять, їхніх ознак і властивостей тощо.

Тому на **другому етапі** здійснювалася побудова динамічної логіко-понятійної моделі шляхом накладання тезаурсної моделі лінгвістичних термінів у вигляді ієрархічної класифікаційної схеми – мережі на словник наукового тексту. У результаті одержуємо також ієрархічну класифікаційну мережу конкретного аналізованого тексту з абсолютною частотою вживання терміна у конкретному тексті. Цим забезпечується підхід – від термінологічного словника до тексту. Наступний методичний крок – створення додаткового словника слів за текстом з відповідними частотами без урахування тих термінів, які увійшли до тезаурсної мережі. Шляхом

перегляду слів одержаного словника можна сформувати список слів, які вважатимуться претендентами на терміни. Цим забезпечується підхід – від тексту до словника, причому частота вживання і контексти дають можливість концентрувати розпорошену термінологічну інформацію для розв'язання різноманітних термінологічних завдань, зокрема аналізу доцільності включення передтерміна до створеного словника термінів.

Методика складається з таких основних етапів: а) лематизація та впорядкування за частиномовною приналежністю; б) визначення для кожної леми (іменникової або прикметникової) абсолютної частоти вживання; в) побудова тезаурусного графа термінів конкретного тексту з абсолютними частотами вживання у тексті шляхом накладання тезаурусної мережі терміносистеми; г) зняття омонімії значень термінів (напр., *граматика 1* і *граматика 2*) через звертання до контексту; д) побудова допоміжного словника слів з абсолютними частотами, які не увійшли до ТЗ; е) пошук слів-претендентів на терміни і фіксація їх з ілюстративним контекстом у додатковому термінологічному словнику. Перевірка роботи методики здійснювалася на матеріалі корпусу наукових статей з мовознавства (тексти 72 статей збірника «Українське мовознавство»; довжина тексту 82418 слововживань).

Важливість Проекту полягає в тому, що, по-перше, електронний тезаурус у мультимедійному просторі забезпечить широке коло мовознавців сучасним стандартизованим словником лінгвістичних термінів; по-друге, здобутком Проекту є методика конструювання тезаурусів, а також комп'ютерний інструментарій для реалізації цієї методики; по-третє, тезаурус сумісний з інтелектуальними системами опрацювання текстової інформації, в яких він може бути використаний як база знань та інструмент розпізнавання смислу текстів.

Проект виконується на замовлення Міністерства освіти і науки України. З результатами дослідження можна ознайомитися на лінгвістичному порталі www.mova.info.

Література

Никитина, С. Е. : Тезаурус по теоретической и прикладной лингвистике. Наука, Москва 1979.

Summary

The article is devoted to the description of the lexicographical and encyclopedic electronic database of linguistic terms which is arranged and sorted in 3 ways, in particular, by alphabetic order, by the meaning, and as thesaurus, containing totally 2 000 entries from the following fields: morphology, syntax, lexis, semantics, computer linguistics. It was developed a technology of information retrieval system i.e. thesaurus which may function as reference system or as an integral part of any other intellectual system.

Key words: term, information retrieval system, thesaurus, thesaurus relations, generic relations, associative relations.

Створення лексико-тематичної моделі дискурсу на основі синтаксичних критеріїв

Чейлитко Наталія

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Виявлення смислу в текстах, які репрезентують певний дискурс, є однією з наукових проблем, над якою лінгвісти працюють вже протягом кількох десятиліть. Семантичні моделі мають різну складність залежно від глибини відображення семантичних процесів у тексті. Найбільш узагальнено семантику дискурсу відображає тематична модель, яка містить інформацію, про що, коли, кому, ким і з якою метою повідомляється в дискурсі.

Перспективним шляхом створення тематичної моделі дискурсу є підхід, який полягає у виявленні в тексті тематично важливих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) та групуванні їх в лексико-тематичні групи, оскільки, як слушно зазначив В. С. Баєвський, кожне повнозначне слово у тексті становить тему і тому близькі за значенням слова в межах певного тексту утворюють великі сюжетні теми [2001: 193]. Е. Ф. Скороходько показав, що тематична значущість певного ЛСВ визначається кількістю його семантичних зв'язків з іншими ЛСВ у межах тексту. Більше того, дослідником показано, що в ролі формального показника семантичного зв'язку між словами можна вважати синтаксичний зв'язок, оскільки згідно з законом семантичного узгодження «будь-які два слова, які пов'язані синтаксично, завжди пов'язані й семантично (зворотне в загальному випадку неправильно)» [1983: 103]. Таким чином, ЛСВ, які потрапляють в осередок синтаксичних зв'язків, можуть вважатися такими, що перебувають також і в центрі семантичних зв'язків у межах певного тексту, і, відповідно, є тематично важливими/значущими для цього тексту.

Методом, який враховує синтаксичні й лексико-семантичні зв'язки речення й тексту, є метод зон зв'язків словоформ. **Зоною зв'язків словоформи (ЗЗС)** називають ту частину речення, у якій реалізуються всі синтаксичні зв'язки словоформи. ЗЗС визначаються з урахуванням особливостей входження словоформи до складу певного члена речення. ЗЗС відображаються графічно шляхом проведення відрізка через усі словоформи, пов'язані з аналізованою. Зони зв'язків будуються для всіх послідовностей буквених символів, розділеними пробілом (далі такі послідовності названі елементами речення (ЕР)), незважаючи на те, є вони синтетичною словоформою чи частиною аналітичної словоформи, репрезентують повнозначні чи службові словоформи.

Представивши в такий спосіб зони зв'язків для всіх елементів речення, стає можливим обчислити, скільки ЗЗС припадає на інтервал між кожними двома елементами речення, лінійно розташованими поряд, тобто визначити силу їхньої синтаксичної спаяності. На рис. 1 відображені ЗЗС для всіх дванадцяти елементів речення: в інтервалах між кожними двома елементами, розташованими поряд, наведено числовий показник, що дорівнює кількості ЗЗС, які містяться в цьому інтервалі (на рисунку кожна зону зв'язків позначено числом, яке вказує на порядковий номер у реченні того ЕР, для якого визначена ця зона). Цей показник називають **силою спаяності ЕР**. Чим більша кількість ЗЗС припадає на інтервал між двома елементами речення, тим більш зв'язними в лінійному потоці мовлення вважаються ці елементи. Найбільший показник сили спаяності в реченні називають **піком спаяності ЕР**. Елементи речення, між якими сила спаяності максимальна, утворюють **блок спаяності ЕР**.

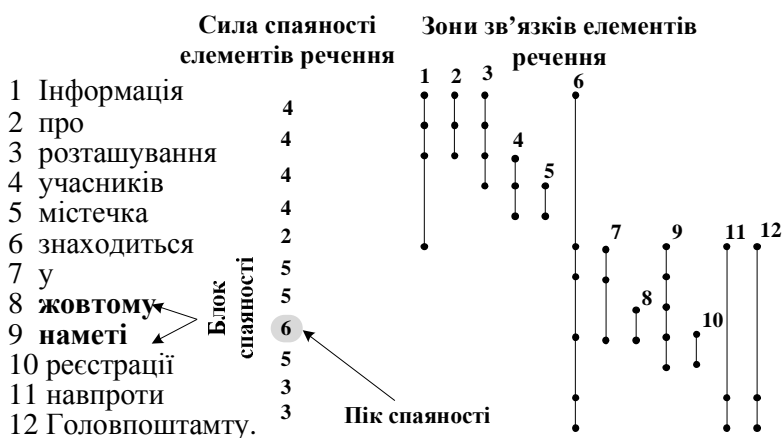

Рис. 1. Пік та блок спаяності елементів речення

Блоки спаяності є осередками максимальної синтаксичної зв'язаності елементів речення, отже, їх можна розглядати як сильні позиції речення. Разом з тим, на провідній ролі блоків спаяності не лише в позиційній, але й семантичній організації речення наголошується в колективній монографії «Закономірності структурної організації науково-реферативного тексту» [Гриднева, Л. М., Грязнухина Т. А., Дарчук Н. П. и др. 1982: 219]. Автори припустили, що до блоків найвищої спаяності ЕР потрапляють ті ЛСВ, які мають найбільше смислове навантаження в межах речення.

Ми вирішили перевірити цю гіпотезу. Узнявши за основу метод ЗЗС, довели, що сукупність усіх ЛСВ, які ввійшли до блоків спаяності у текстах аналізованого дискурсу, адекватно відобразили тематичну спрямованість цього дискурсу. Матеріалом для проведення експерименту стала сукупність текстів публікацій газети «Українська правда», присвячених виборам

2004 року (3217 речень). Таким чином, метод ЗЗС став підґрунтям для укладання лексико-тематичної моделі дискурсу політичних новин, присвячених виборам 2004 року. Було укладено два лексико-тематичних дерева тих менників та дієслів, які увійшли до складу всіх блоків спаяності в проаналізованих текстах. Ми припустили, що лексико-тематична модель (ЛТМ), яка становить сукупність лексико-тематичних дерев (ЛТД) повнозначних частин мови, адекватно відобразить «картину життя», що постає з текстів політичних новин, присвячених виборам 2004 р.

Процес створення лексико-тематичної моделі складався з таких основних етапів:

- 1) відбір елементів речення, які входять до всіх блоків спаяності, виявлених у досліджуваній вибірці текстів;
- 2) приведення до словникових форм та впорядкування ЕР за частиномовною віднесеністю;
- 3) визначення для кожної словникової форми її значення на основі вивчення контекстів її вживання – відповідно, надалі у фокусі уваги перебувають не леми, а лексико-семантичні варіанти (ЛСВ);
- 4) присвоєння кожному ЛСВ числового індексу, який відображає кількість випадків, коли аналізований ЛСВ увійшов до складу блоку спаяності;
- 5) впорядкування ЛСВ, які належать до одного лексико-граматичного класу слів, у лексико-тематичне дерево (ЛТД).

Структуру лексико-тематичного дерева описано через рівні глибини дерева: ЛТД розглядається як ієрархія вузлів (назв тематичних полів/груп тощо) різних рівнів. Відповідно, ЛТД становить ієрархію, організовану за принципом: від цілого до його частини. У ЛТД міститься кількісна характеристика кожного ЛСВ та кожного вузла – індекс (І). Індекс показує, скільки разів ЛСВ увійшло до складу всіх блоків спаяності, визначених у проаналізованих текстах.

На жаль, через невеликий обсяг цієї публікації ми не зможемо детально описати створену лексико-тематичну модель дискурсу політичних новин, присвячених виборам 2004 р., тому обмежимося лише загальною характеристикою побудованих лексико-тематичних дерев іменників і дієслів.

Загальна кількість ЛСВ, які потрапили до ЛТД іменників, становить 1740 одиниць. Глибина дерева сягає шести рівнів. Від вершини дерева відходить п'ять ребер. Відповідно, п'ятьома основними вузлами дерева є вузли другого рівня, які найбільш загально окреслюють явища дійсності, названі іменниками в проаналізованому дискурсі: «Буття», «Абстрактні відношення», «Людина», «Суспільство», «Природа». Найбільш наповненими лексико-семантичними варіантами є вузли «Людина» – 42,53 % від загальної кількості ЛСВ, «Суспільство» – 41,32 % ЛСВ. Ці ж два вузли характеризуються найбільшими показниками індексу, тобто частотою

потрапляння ЛСВ до блоків спаяності, – 41,56 % для «Людини» і 42,99 % для «Суспільства». Цей факт яскраво свідчить про основну тематичну спрямованість дискурсу – суспільне життя людини. Піддерево «Людина» містить чотири розгалуження: «Людина як соціальна істота», «Людина як фізична істота», «Людина як психічна істота», «Людина як розумна істота». Значно переважають показники сумарного індексу по піддереву першого вузла (10,19 %), що вказує на тематичну домінанту дискурсу – соціальну діяльність людини.

До лексико-тематичного дерева дієслів увійшло 902 ЛСВ. Максимальна глибина дерева – п'ять рівнів. Дерево має три розгалуження від вершини – вузли «Дія та діяльність», «Буття, стан, якість», «Відношення». Значна кількість ЛСВ з високими показниками індексу в першому з трьох піддерев – «Дія та діяльність» (сумарний індекс по піддереву – 58,06 %) засвідчує те, що проаналізовані тексти, насамперед, присвячені відображенню активних дій, а не станів або процесів. Тому, на нашу думку, цей дискурс правомірно віднести до діяльнісно-прагматичного типу політичних дискурсів. Вивчивши, які ЛСВ найбільше представлені в ЛТД дієслів, можна стверджувати, що в текстах, які репрезентують досліджуваній дискурс, персонажі мислять, спілкуються, пересуваються й досягають мети.

Таким чином, нами підтверджено гіпотезу про можливість створення лексико-тематичної моделі дискурсу на основі блоків спаяності ЕР. Упорядковані в лексико-тематичну модель ЛСВ іменників та дієслів адекватно відобразили тематичну спрямованість дискурсу політичних новин, присвячених виборам 2004 року. Убачаємо великий потенціал в описаній методиці, оскільки на її основі стає можливим проаналізувати різноманітні дискурси, визначити домінантні та периферійні теми.

Література

Баевский, В. С.: Лингвистические, математические, семиотические и компьютерные модели в истории и теории литературы. Языки славянской культуры, Москва 2001.

Скорухин, Э. Ф.: Семантические сети и автоматическая обработка текста. Наукова думка, Киев 1983.

Гриднева, Л. М., Грязнухина Т. А., Дарчук Н. П. и др.: Закономерности структурной организации научно-реферативного текста. Наукова думка, Киев 1982.

Summary

The article is devoted to the correlation of semantic and syntactic text structures. A new approach for compounding the lexico-thematic model of discourse is represented.

Keywords: lexico-thematic model of discourse, lexico-thematic tree, meaning, sentence syntactic structure, zone of word form's connections.

Моделювання комп'ютерних систем для української мови: «Електронна лексична картотека українських діалектів» (ЕЛКУД)

Сірук Олена

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

1. Українська лінгвістика: рецепція світового інноваційного досвіду

Важливим завданням сучасної української лінгвістики в контексті глобалізації є проектування таких систем, які б задовольняли потребу інформатизованої спільноти у систематизованій і вільно доступній інформації. Сьогодні користувач-фахівець відповідно до поставленого лінгвістичного завдання прагне швидко отримати всебічні і ґрунтовні дані у вигляді, придатному для їхнього оперативного опрацювання. На часі стоїть укладання корпусів текстів різного типу і спрямування, розроблення комп'ютерних навчальних програм для української мови, комп'ютерних систем-аналізаторів тексту на різних мовних рівнях, комп'ютерних алфавітно-тезаурусних словників. Комп'ютерний словник, забезпечуючи ту ж ґрунтовність, що й паперовий, дає можливість суттєво розширити види й обсяг даних лексикографічної системи, краще підготувати лінгвістичний матеріал для подальшої обробки і пришвидшити роботу в цілому. Тож актуальним є створення комп'ютерних словників, картотек і супровідних програмних засобів.

Це питання важливе і для діалектної мови. Саме в діалектології зараз розробляють комп'ютерні джерела інформації (електронні діалектні атласи, корпуси текстів інтерв'ю з респондентами, поштові питальники та корпуси історичних текстів) та методи (комп'ютерне картографування, статистичне опрацювання зібраних до атласів чи репрезентованих на картах даних та ін.). Перші спроби застосування комп'ютерних методів для обробки даних були здійснені словацькими діалектологами, зокрема П. Жиго, для «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» [Жиго 1996: 57–63]. Тоді ж почали застосовувати статистичні методи до діалектологічних досліджень і польські вчені [Kaś 1994: 117–123; Zarębina 1997: 35–50]. Змінюється підхід до діалектології в цілому: діалектні одиниці залежно від часу їх фіксації починають розглядатися або в контексті історії мови, або в рамках соціолінгвістики [Językoznanstwo 2003: 66–67]. На сьогодні в Польщі чи не вперше на слов'янських теренах практично завершено онлайн-довідкову систему «Gwary polskie. Przewodnik multimedialny» (за редакцією Н. Карась), присвячену діалектології та діалектам під кутом висвітлення не лише

лінгвістичним, але загалом культурологічно-етнографічним [Gwary]. Активно розвивається інформатизація діалектологічних досліджень у Росії [Тер-Аванесова 2006: 493–498]. На початку 90-х років діалектні тексти починають усвідомлюватися як один з основних ресурсів діалектології; діалекти досліджуються як окремі комунікативні системи. Ідея створення діалектного корпусу текстів як оптимальної бази для збереження та подальшого опрацювання текстового матеріалу діалектів реалізується у вигляді діалектного підкорпусу у складі Національного корпусу російської мови Інституту російської мови РАН [Диалектний] та Саратовського діалектного корпусу [Крючкова 2007: 30–34; Крючкова, Гольдин 2008: 268–273]. Осмислення діалектології з погляду застосування до її об'єкта точних методів обчислення та новітніх технологій розвивають і в США [Kretzschmar 1996: 13–39; Nerbonne, Kretzschmar 2006: 387–397]. При цьому увагу зосереджують на **діалектометрії** (математично вираженому ступені тотожності-відмінності між зіставлюваними діалектними системами, із залученням частотного аналізу та орієнтацією на психологічні висновки). Математичне моделювання ареальної варіативності діалектних рис у поєднанні з переглядом традиційного уявлення про діалект, на думку В. Кретчмара [Kretzschmar 1996: 13–39], має всі шанси оновити наші знання про мову та її регіональні відмінності. Проблемі методів у діалектології, інноваційним підходам та, зокрема, сучасним теоретичним і методологічним тенденціям у цій царині була присвячена XII Міжнародна конференція Methods XII (Université de Moncton) [Methods XII].

Перспективність і доцільність застосування математичної складової в осмисленні діалектних матеріалів та використання комп'ютерних технологій є очевидними. Важливим і невідворотним є комп'ютерне впорядкування й розвиток діалектних словників як різновидів джерел інформації про діалектну мову [Гриценко 2005, 19]. Досвід комп'ютерної лексикографії [Сірук 2006, 2; Siruk 2009, 177–182], сформований насамперед на опрацюванні стандартних ідіомів, може прислужитися новітній діалектній лексикографії [Grytsenko, Siruk, Sorokin 2009: 132–144].

2. Теоретичні засади формування ЕЛКУД

«Електронна лексична картотека українських діалектів» (ЕЛКУД) – це лінгвістична дослідна база даних (ЛБД), створювана на основі друкованих діалектних словників та неопублікованих рукописних лексичних картотек інших фондів (українські матеріали до лексичної частини «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу», до «Атласу української мови» та «Лексичного атласу української мови»).

Метою формування ЕЛКУД є зведення всієї сукупності виявлених за різними джерелами лексичних одиниць українських діалектів, їх опрацювання як елементів інформаційної системи та забезпечення оперативного доступу користувачів до цього джерела мовних даних. Метою

проекту, опрацьовуваного співробітниками відділу діалектології Інституту української мови НАН України та лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, є створення лінгвістично-програмного комплексу ЕЛКУД, що передбачає **формалізацію** мовного матеріалу, тобто представлення діалектних одиниць у структурованому, придатному для комп'ютерного опрацювання вигляді.

3. Етапи роботи та проблеми укладання ЕЛКУД

Реалізація проекту здійснюється у три етапи. На **першому** етапі передбачено створення ЛБД реєстрових одиниць на основі словникового матеріалу. Це етап конвертації наявних електронних варіантів словників у базу даних, яка включає: 1) заголовковий ЛСВ; 2) змістову частину словникової статті. На **другому** етапі відбувається збільшення ЛБД шляхом імпорту нових словників і окремих діалектних одиниць, відстеження та виправлення помилок конвертації, а також коригування тексту словникових статей без втручання до їхнього змісту. На **третьому** етапі деталізується тлумачна частина словникових статей шляхом виділення різних типів лінгвістичної інформації.

Важливим для створення ЕЛКУД є розв'язання низки **проблем**, які можна представити такими ключовими запитаннями: 1) який тип лінгвістичної інформації має репрезентувати ця ЛБД; 2) яким чином представляти інформацію; 3) як додавати нову інформацію; 4) які напрями опрацювання інформації; 5) який формат готового продукту.

У межах **першої** проблеми вирішено орієнтуватися на словникові статті опублікованих праць, що не виключає можливості додавати словникові статті з недрукованих джерел.

Друга проблема вимагала додаткового експериментального дослідження. Опрацювання діалектних словників виявило розбіжності щодо структури, наповнення та представлення словникових статей не тільки різними авторами, але й у того самого автора. Наприклад, структурні елементи словникової статті для однозначного іменника у „Словнику поліських говорів” [Аркушин] мають досить чіткі формальні ознаки та послідовність викладу (див. Таблицю 1).

Структурний елемент	Формальні ознаки	Приклад 1	Приклад 2
Заголовне слово	Слово. Йде після абзацу. Подається заголовними буквами.	ОБЛІПЛЯНЕЦЬ	ОБИТАЄМЦИ
Фонетична транскрипція	Слово у квадратних дужках	[обл'іпл'анец']	[обитайемци]
Форма р.в. одн. (мн. – для Pluralia tantum)	Частина слова. Починається дефісом, закінчується комою	-нц'а,	-ив,
Показчик роду	Мала літера(и)	ч.	мн.

ім. або числа для Pluralia tantum	курсивом; закінчується крапкою		
Стилістичний маркер	Мала літера(и) курсивом; закінчується крапкою	<i>кулін.</i>	відсутній
Тлумачення лексеми	Речення; починається символом □, закінчується символом □ і крапкою після нього.	пиріжок з тертої картоплі	звірі, які постійно живуть на одному місці
Приклад вживання	Текст. Стандартним шрифтом, не курсивом, з додатковими знаками фонетичної транскрипції	відсутній	То наши обитайтемци, живуть в нашому л'іси
Локалізація діалектизму	Цифра від 1 до 601, відповідно до переліку обстежених автором населених пунктів, або „всі н. пп.”	463	244

Таблиця 1. Співвідношення між структурними елементами та їхніми формальними ознаками у словниковій статті для однозначного слова.

Але окремі „вічка” заповнюються нерегулярно (у першому прикладі відсутній текст-приклад вживання діалектизму, у другому – стилістичний маркер), і ця нерегулярність є наскрізною.

Структура статті може варіюватися залежно від частини мови, кількості значень, способів вимови заголовної лексеми, відповідно змінюючи і формальні ознаки. Формальні ознаки, у свою чергу, можуть видозмінюватися як відповідно до структурних змін, так і внаслідок зміни формальних ознак іншого структурного елемента. Зокрема, кількість складових вокабули впливає на формальні ознаки фонетичної транскрипції та форми р. в. одн. (мн. – для Pluralia tantum): вокабула БАГНОВИЙ ЛИС складається з двох слів, отже, маємо два затранскрибованих слова [багновий лис] і дві частини слів на позначення форми р.в. одн., які починаються дефісом і закінчуються однією комою – -ого –а (БАГНОВИЙ ЛИС [багновий лис] -ого -а, ч. □лис, який живе на болоті (в багнах); у нього шерсть темно-коричневого кольору□ 122) [Аркушин]. Це ускладнює алгоритмізацію додавання лінгвістичної інформації до ЛБД.

У кожного словника є власні структурні елементи, розташовані за своєю послідовністю, оформлені за допомогою індивідуального набору шрифтів та їхніх характеристик. Опрацювання двох словників різних авторів за однаковим лінгвістичним алгоритмом, спрямованим на максимальну деталізацію структури словникової статті, є проблематичним. Потрібно для кожного нового словника розробляти свій алгоритм внесення словникових статей або структурувати ці дані поетапно.

Тому постало три варіанти структури електронної картки (ЕК) за ступенем складності: проста, стандартна і розширена. На цьому етапі роботи було обрано простий варіант картки як такий, що найкраще відповідає поняттю картотеки і найшвидше практично реалізується, оскільки складається з двох елементів, які вичленовуються однаково в усіх авторів – реєстрової одиниці та змістової частини словникової статті.

Інша проблема – програмне відображення інформації у базі даних та проектування інтерфейсу. Зараз програмне вікно картотеки містить пошукову форму, алфавітний покажчик, вікно для картки, редакторське меню, меню імпорту та друку, маркер кількості реєстрових одиниць, форму сортування карток за алфавітом/індексом та автором (рис. 1).

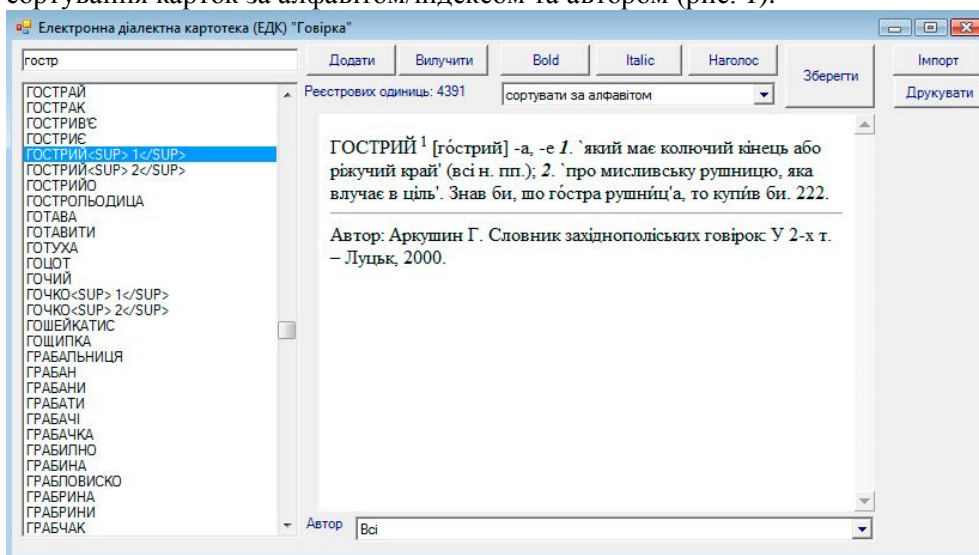

Рис. 1. Вигляд вікна програми ЕЛКУД.

ЕЛКУД є відкритою системою і має два способи додавання інформації: 1) додавання одиничних мовних одиниць шляхом застосування кнопки меню «Додати»; 2) додавання множини одиниць шляхом «втягування» до бази даних двох заздалегідь підготованих файлів через меню «Імпорт». Рекомендується втягування підготованих файлів до ЛБД спершу в тестовому режимі (якщо є помилки у структурі підготованих файлів, то програма додавання про них попередить). Можна також вказати дозволена кількість слів вокабул, які додаються, що дає додаткову можливість перевірки файлу. Але незважаючи на подвійну систему перевірки підготовлених для додавання файлів залишається потреба виправлення текстових та структурних помилок. Для цього розроблено меню редагування, яке дає можливість працювати як на рівні втягнутих реєстрових одиниць, так і на рівні тексту карток. Можна виправляти

помилки у тексті та редагувати стилі шрифтів, а також об'єднувати помилково роз'єднані словникові статті.

Сьогодні існує також **проблема комплексного відображення локалізації** діалектних одиниць – у базі даних список локалізацій та реєстр картотеки існують окремо. Прив'язка ускладнюється тим, що одна картка об'єднує кілька значень і відповідно кілька локалізацій, позначених скорочено. Вирішення цієї проблеми передбачається на подальших етапах роботи з ЛБД паралельно до деталізації структури словникової статті.

Проблема пошуку та сортування пов'язана з проблемою відображення локалізації. Сьогодні працює пошук за словом і сортування за словом, автором та індексом слова у ЛБД. Розширення системи пошуку та сортування можливе за умови деталізації структури картки.

Щодо **п'ятої** проблеми, то картотека представлена як ЛБД у форматі Microsoft Access з відповідною програмою, розробленою інженером Сорокіним В.М. у Visual Studio з використанням мови програмування C#.

4. Перспективи розвитку електронної картотеки

Наступним і найголовнішим завданням є деталізація картки для загального поліпшення роботи з матеріалом. Це фактично початок нового етапу роботи, нового проекту, метою якого є переведення картотеки у формат комплексної електронної лексикографічної системи, яка долучить масив діалектної лексики до загальнолітературного масиву лексики СУМ та дасть можливість надалі структурувати інформацію за поняттєвим критерієм. Деталізація картки є також шляхом до вдосконалення системи пошуку та сортування. Це підґрунтя для створення запитів як за одним із критеріїв, так і за кількома, що є цінним для комплексного лінгвістичного дослідження.

Проект розрахований на фахівців та всіх, хто цікавиться діалектним шаром української лексики. Електронна картотека може використовуватися як база для діалектологічних розвідок, як довідкова система, а також із навчальною метою. У поєднанні з іншими лінгвістичними програмними засобами ЕЛКУД може бути підґрунтям для аналізу ідіостилю та для комплексного дослідження української мови на різних етапах її розвитку.

Зведення в одному лінгвістично-програмному комплексі ЕЛКУД всієї сукупності виявлених за різними джерелами лексичних одиниць українських діалектів, їх опрацювання як елементів інформаційної системи та надання оперативного доступу до цього джерела мовних даних дає можливість забезпечити філолога-дослідника всеукраїнською палітрою мовного матеріалу, дозволяє пришвидшити і поглибити його дослідження.

Література

- Аркушин, Г.Л.: Словник західнополіських говірок. Вежа, Луцьк 2000.
- Гриценко, П.: Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти). In: Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. РВВ ГДПУ, Глухів 2005, с. 5–23.
- Диалектный корпус Национального корпуса русского языка. In: <http://www.ruscorpora.ru/search-dialect.html> [23.09.2009].
- Жиго, П.: Опыт использования ЭВМ в обработке материалов ОЛА. In: Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 21/1996, с. 57–63.
- Крючкова, О.Ю.: Электронный корпус русской диалектной речи и принципы его разметки. In: Известия Саратовского университета. Серия «Филология. Журналистика» 1(7)/2007, с. 30–34.
- Крючкова, О.Ю.; Гольдин, В.Е.: Текстовый диалектологический корпус как модель традиционной сельской коммуникации. In: Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной Международной конференции «Диалог» 7(14)/2008, с. 268–273.
- Сірук, О.Б.: Тезаурус дієслів української мови: лінгвістичні проблеми та методика конструювання: Автореф. дис... канд. філол. наук, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ 2006, с. 2–17.
- Тер-Аванесова, А.В.; Крылов, С.А.: Лексико-грамматические базы данных как инструмент диалектологического описания. In: Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды международной конференции «Диалог 2006», Изд-во РГГУ, Москва 2006, с. 493–498.
- Kaś, J.: Metody statystyczne w badaniach dialektologicznych. In: Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica 12/1994, p. 117–123.
- Zarębina, M.: Słownictwo mieszkańców wsi Polski południowo-wschodniej (analiza statystyczna). In: Z polszczyzny historycznej i współczesnej, Rzeszów 1997, p. 35–50.
- Jezykoznanstwo w Polsce: stan i perspektywy. Uniwersytet Opolski, Opole 2003.
- Gwary polskie. Przewodnik multimedialny / Pod red. H. Karaś. In: <http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl> [27.07.2009].
- Siruk, O.: Non-Technical Computer Thesaurus versus Specialized Computer Thesaurus. In: Metalanguage and Encoding Scheme Design for Digital Lexicography. Innovative Solutions for Lexical Entry Design in Slavic Lexicography. MONDILEX Third Open Workshop. L'. Štur Institute of Linguistics, Bratislava 2009, pp. 177–182.
- Grytsenko, P.; Siruk, O.; Sorokin, V. Electronic Lexical Card Index for the Ukrainian Dialects (ELCIUD). In: NLP, Corpus Linguistics, Corpus Based Grammar Research: Fifth International Conference “SLOVKO 2009”. Proceedings. L'. Štur Institute of Linguistics, Bratislava 2009, p. 132–144.
- Kretschmar, W.A.: Quantitative Areal Analysis of Dialect Features. In: Language Variation and Change 8(1)/1996, p. 13–39.
- Methods XII. In: http://www.upei.ca/methodsxii/html/e_speakers_papers.html [18.09.2009].
- Nerbonne J., Kretschmar, W. Progress in Dialectometry: Toward Explanation. In: Literary and Linguistic Computing 21(4)/2006, p. 387–397.

Summary

The aim of this paper is to present an Electronic Lexical Card Index for the Ukrainian Dialects (ELCIUD). Our investigation focuses on the main issues that occur during the compilation process, such as searching for the optimal database and card index structure, and possible ways of resolving them. We also review future trends of ELCIUD development, especially its transformation into a computational lexicographical system, and how to use it as a base for further linguistic experiments as a computational method of dialect text research.

Key words: dialect, lexical databases, systems for computational lexicography.

Структурний аналіз художнього тексту

Кузьменко Дмитро

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Структуралізм здійснив великий вклад у різні мовознавчі дисципліни, породив багато наукових шкіл, а потенціал його наукових методів досі не вичерпаний і залишається актуальним. Утім, науковці зазвичай застосовують ці методи до суто лінгвістичних досліджень, хоча структурні і формальні методи аналізу можна успішно використовувати і в процесі аналізу художніх текстів. Нам видається, що подібний підхід є корисним для більш строго наукового вивчення творів художньої літератури. Також він може бути залучений до численних проєктів з комп'ютеризації лінгвістичних і літературознавчих баз даних, під час створення електронних бібліотек, у ході досліджень з комп'ютерної лінгвістики. Метою нашої розвідки є коротко схарактеризувати основні принципи одного з можливих шляхів здійснення такого формально-структурного аналізу.

Розгляд тексту з позицій структуралізму дає можливість проаналізувати текст як явище культури (а не тільки як явище мови) цілком формально. Досить повно цей підхід розкрив французький структураліст Ролан Барт, на теоретичні положення якого ми й спиратимемось.

Аналізуючи текст як явище культури, структурне літературознавство послуговується тими термінами і поняттями, що й лінгвістика (і семіологія). Текст розглядається як структура, як знакова система. Таким чином, ми можемо застосовувати один метод — структурний — для двох принципово різних явищ — мовних і літературних (культурних), поєднуючи у разі потреби аналіз в одне комплексне дослідження.

Ми виходимо з того, що кожен текст має структуру, котра властива й іншим текстам [Барт 1987: 388]. Відповідно, найкращим шляхом організації дослідження є використання прийомів, які базуються на дедукції. Спочатку слід створити узагальнену модель опису і застосувати її на конкретних художніх текстах. Ці тексти можуть повністю чи частково реалізувати цю модель та певною мірою від неї відхилитись. Завдяки такій апробації модель випробовується, удосконалюється і змінюється. Зрозуміло, що повну всеохопну модель художнього тексту створити ніколи не вдасться. Як не вдасться створити і всеохопної моделі мови. Ця модель і не повинна бути такою, вона потрібна тільки як інструмент аналізу, щоб можна було представити множину текстів у єдиній системі координат, їхню історичну, географічну і культурну різноманітність. Спроби створення такої моделі зазвичай ґрунтуються на структурних моделях мови.

Першим лінгвістичним поняттям, що використовується для опису художнього тексту, є поняття **рівня опису**. Рівні поєднуються між собою відношенням ієрархічної залежності. Усі вони мають свої власні одиниці й власні правила їх поєднання, що уможлиблює опис кожного з рівнів. Проте певна одиниця розкриває своє значення лише як складова одиниць вищого рівня. Таким чином, існують два типи відношень між елементами:

- 1) дистрибутивні, тобто відношення між елементами одного рівня;
- 2) інтегративні, тобто відношення між елементами різних рівнів [Бенвенист 1974].

Ролан Барт виділяє три рівні тексту:

- 1) рівень функцій;
- 2) рівень дій, тісно пов'язаний з поняттям актанту (агента дії);
- 3) рівень оповіді.

Ці три рівні пов'язані між собою зв'язком послідовної інтеграції: окрема функція набуває змісту, тільки коли входить до кола дій певного актанту, а ці дії розкривають свій остаточний зміст, тільки коли про них хтось оповідає, тобто коли вони стають об'єктом оповідного дискурсу.

Мінімальною одиницею художнього тексту вважається будь-який елемент сюжету, що пов'язаний з іншим елементом відношенням кореляції. Через функціональний характер цих одиниць їх називають **функціями**. Кожна функція має певний зміст, який зумовлює згодом появу нового елемента оповіді на цьому самому або на іншому рівні. Існує кілька типів функцій залежно від типів кореляції між ними. Ці елементи значущі через саму свою природу, через особливості структурної організації тексту. Автор або читач можуть не надавати їм значення, проте це не свідчить, що вони його не мають. У крайньому разі вони можуть утілювати ідею абсурдності, парадоксу, порожнечі тощо [Барт 1987: 395].

Оскільки одні одиниці корелюють з одиницями того ж самого рівня, а інші — з одиницями іншого рівня, одразу можна виділити два великі класи функцій: дистрибутивні та інтегративні. Прикладами перших, які ми називаємо власне функціями, можуть бути такі: купування револьвера корелюватиме з тим моментом оповіді, коли з нього вистрелять (або не вистрелять); підняття телефонної трубки корелює з моментом, коли її покладуть на місце. Клас інтегративних одиниць ми називаємо ознаками, тому що така одиниця відсилає не до одиниці, яка доповнює її, а до більш чи менш чіткого уявлення, що розкриває смисл сюжету. До цих одиниць належать характерологічні ознаки персонажів, інформація про їхні визначальні риси, про атмосферу тощо. Щоб зрозуміти, яку функцію виконує певна ознака, необхідно перейти на більш високий рівень — рівень дій або рівень оповіді.

Виділення цих двох великих класів відразу дає можливість класифікувати оповідні тексти. Частина з них має великий ступінь

функціональності: народні казки, белетристичні романи (пригодницькі, детективні, фантастичні). У інших, навпаки, важливішу роль відіграють ознаки — це психологічні романи. Між цими полюсами є багато проміжних форм.

Одиниці, які входять до класу функцій, зовсім не рівноцінні. Частина з них має дуже важливу роль у тексті, вони є опорними пунктами сюжету, інші ж тільки заповнюють собою оповідний простір, що розділяє опорні функції. Р. Барт називає перші "кардинальними, або ядерними функціями", а інші "функціями-каталізаторами". Ми назвемо їх, відповідно, опорними та допоміжними функціями.

У класі ознак теж можна виділити два підкласи. Перший з них — це власне ознаки, що допомагають розкрити характер людини, її емоційний стан, атмосферу, де розгортається дія. Поряд з ними існують інформативні ознаки, що дають можливість ідентифікувати людей і події у часі та просторі. Ознаки потребують розшифрування, читач повинен докласти зусиль, щоб навчитись розуміти певний характер, певну обставину. Інформанти несуть цілком готові відомості, як і допоміжні функції.

Окрім цього, існує своєрідний функціональний синтаксис. Звичайні ознаки та інформанти сполучаються між собою. Допоміжні функції пов'язані з основними відношенням імплікації: наявність допоміжної функції передбачає обов'язкову наявність опорної, від якої ця допоміжна функція залежить, проте не навпаки. Опорні функції пов'язані відношенням солідарності, тобто наявність функції передбачає наявність ще одної функції цього ж типу і навпаки — це і є каркасом художнього тексту.

Функціональному плану оповідного тексту притаманна така організація відношень, де базовою одиницею буде тільки невелика група опорних функцій з відношенням солідарності, яку називають послідовністю.

Наступним рівнем художнього тексту є **рівень дій**. Ключовим у цьому випадку є поняття персонажу як агента дії. Тобто персонажі оповідних творів описуються й класифікуються не залежно від того, ким вони є, а залежно від того, що вони роблять. Звідси їх назва — актанти. Їх можна розподілити за трьома семантичними лініями, що організують не лише текст, але й речення (суб'єкт / об'єкт, додаток, обставина). Це вісь комунікації, вісь пошуку та вісь випробувань. Оскільки актанти розподілені попарно, то всі персонажі, що зустрічаються в оповідних текстах, знаходять своє місце в парадигматичній структурі: Суб'єкт / Об'єкт, Дарувальник / Отримувач, Помічник / Суперник. Ця структура реалізується протягом усього тексту, оскільки певний актант включає цілий клас персонажів, він може втілюватись у багатьох обличчях.

Відношення обміну та комунікації між актантами існує не тільки на рівні дій. Воно існує і на наступному **рівні оповіді**, оскільки і сам текст є об'єктом комунікативного акту: кожна оповідь має оповідача і читача. У межах мовної комунікації наявність оповідача і читача (слухача) є

обов'язковою, без неї не відбудеться комунікативний акт. Р. Барт стверджує, що фізичний автор тексту ні в чому не співпадає з оповідачем тексту: "Той, хто оповідає (у тексті), — це не той, хто пише (в реальному житті), а той, хто пише, — це не той, хто існує" [1987: 412]. Оповідний рівень тексту, як код оповідача, створений (як і мова) двома системами знаків: особовими і безособовими. Ці форми, як правило, існують у текстах поряд. Іноді вони можуть чергуватися кілька разів у межах одного речення. На оповідному рівні існують механізми, які забезпечують зв'язок функцій та дій нижчих рівнів з комунікацією між оповідачем і читачем на вищому рівні. Рівень оповіді є найвищим, доступним для формального літературознавчого аналізу.

Таким чином, формально-структурний аналіз художнього тексту передбачає виділення трьох рівнів тексту (рівень функцій, рівень дій та рівень оповіді), розгляд ключових елементів і відношень на всіх трьох рівнях, що уможлиблює формалізований аналіз структури художнього тексту. Такий аналіз корисний як складова комплексного літературознавчого аналізу художнього твору, також він може застосовуватись у різноманітних лінгвістичних дослідженнях, особливо у комп'ютерній лінгвістиці (бо надається до алгоритмізації та моделювання).

Література

Эко, У.: Отсутствующая структура: Введение в семиологию. Петрополис: Москва 1998.

Барт, Р.: Введение в структурный анализ повествовательных текстов. In: Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Издательство МГУ: Москва 1987.

Бенвенист, Э.: Общая лингвистика. Прогресс: Москва 1974.

Пропп, В.Я.: Морфология волшебной сказки. Лабиринт: Москва 1998.

Summary

Methods of structural linguistic analysis of text also can be applied to the literary or cultural examination of fiction. An article describes main principles of such analysis.

Keywords: structural analysis, structuralism, text, discourse, level of text.

Дружба в українських пареміях

Губарева Галина, Калашник Юлія

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Поняття дружби належить до визначальних у сфері людських взаємин і виявляє свою значущість у всі періоди існування людства. Як вияв потреби людини в спілкуванні, заснованому на близькості інтересів, довірі й відвертості, цей феномен важливий для будь-якої культурної спільноти, у якій він набуває статусу етичної цінності. Завдання нашої розвідки – розглянути особливості репрезентації концепту *дружба* в українському паремійному фонді.

В українській мові концепт *дружба* представлений розгалуженим лексико-семантичним полем, ядром якого є лексеми *друг*, *дружити*, *дружба*. Слово *друг* походить від індоєвропейської основи *drou- «міцний, стійкий, надійний» (таку ж має лексема *дерево*), тобто буквально має значення «надія, опора». Праслов'янське *drugъ спочатку означало «супутник, товариш у поході» [Етимологічний словник, т. 2: 133–134; Колесов 2000: 53, 62]. У сучасній мові лексема *друг* має таку семантичну структуру: «1. Особа, зв'язана з ким-небудь дружбою, довір'ям, відданістю; товариш, приятель; прот. *ворог*. // Особа, зв'язана з ким-небудь взаємним коханням, любов'ю; коханий, любимий. // Уживається в кличній формі при ввічливому, поблажливому або іронічному звертанні. 2. *чого*. Прихильник, захисник кого-, чого-небудь» [Словник української мови, т. 2: 422]. Напрями семантичного розвитку цієї лексеми значною мірою зумовлені її первинним етимологічним значенням.

Хоч перше значення слова *друг* репрезентоване через синоніми *товариш* і *приятель*, проте семантичний обсяг цих трьох лексем не тотожний. Так, *приятель* – це «людина, з якою хто-небудь перебуває в дружніх, товариських стосунках; близький знайомий. // Те саме, що *друг*» [Словник української мови, т. 8: 105]. Лексема *товариш* має, зокрема, такі значення: 1) людина, яка спільно з ким-небудь виконує якусь справу, бере участь у якихось діях; компаньйон, спільник // людина, зв'язана з іншими спільною професією, місцем роботи, навчання, службою в армії і т. ін.; колега; 2) людина, зв'язана з ким-небудь дружбою, щирий друг, приятель [Словник української мови, т. 10: 160–161]. Отже, слова *приятель* і *товариш* лише в одному зі своїх значень є синонімами *друга*. У наївній картині світу *друг*, *приятель*, *товариш* можуть називати учасників різних моделей дружніх стосунків [Вежбицкая 1999: 340–375]. Однак, як засвідчують функціональні контексти, лексеми *друг* і *приятель* часто є взаємозамінними (*Друг пізнається в нещасті* [Прислів'я: 24], *В пригоді пізнавай приятеля*

[Прислів'я: 22]), на відміну від *друг і товариш* – лише поодинокі (*Вірного друга народ прославить, бо він в біді товариша не оставить* [Прислів'я: 22]). Утім, одне прислів'я підкреслює принципову відмінність цих двох понять: *Приятелів тьма, а вірного друга нема* [Прислів'я: 25].

За ступенем значущості дружба може розглядатися як побратимство. Відомо, що в народі друг цінувався часом вище, ніж кровний брат: *Не так тії сто братів, як сто друзів* [Жайворонок 2006: 201]. Загалом слід відзначити семантичний зв'язок лексем *брат* і *друг*, що мотивується давньою семантикою останньої й відсилає до військового побратимства (фольклорне *друже-брате*; *брат-товариш* у козацькому війську; обряд братання; *братчик* – приятель, однодумець).

В українських прислів'ях засвідчено також концептуальний зв'язок *дружби* і *любові*: *Без вірного друга великая туга; Нема кращого друга, як вірна подруга* [Прислів'я: 23], – де *вірний друг, вірна подруга* – це образ коханої людини.

Показово, що лексеми *служба* і *дружба* позначають сфери стосунків, які не перетинаються: *Дружба дружбою, а служба службою* [Прислів'я: 23]; *Не в службу, а в дружбу* [Прислів'я: 24]. Ці прислів'я підкреслюють добровільність дружніх взаємин, готовність допомагати безкорисливо.

Дружба як «ідеальний конструкт, що втілює етичний еталон дружніх стосунків» [Антологія концептів 2007: 50], мислиться обов'язковим елементом життя людини: *Яку дружбу заведеш, таке життя проведеш* [Прислів'я: 24]; *Чоловік без друга – що їжа без солі* [Прислів'я: 23]. Тому аналізований матеріал засвідчує велике значення самовідданості в дружбі: *Для доброго друга випряжу коня з плуга* [Прислів'я: 22]; *Свого вколупав би здоров'я для милого приятеля, якби можна* [Прислів'я: 25].

Серед якісних характеристик концепту *дружба* насамперед виділяється вірність. Ця морально-етична категорія є мірилом справжньої дружби: *Вірного друга народ прославить, бо він в біді товариша не оставить* [Прислів'я: 22]. Саме тому в пареміях підкреслюється цінність старих друзів, їх перевага над новими, оскільки вони перевірені часом: *Нових друзів май, старих не забувай; Одежа краща нова, друзі краще старі; Старий другий ліпший нових двох* [Прислів'я: 23]; *Для приятеля нового не покидай старого* [Прислів'я: 25]. Вірність у дружбі оцінюється через ознаку *міцний*: *Дерево міцне корінням, а людина – друзями* [Прислів'я: 22], *Дружба міцніша від кам'яних стін* [Прислів'я: 24]. Звернімо увагу на зв'язок із метафорою дерева як етимологічною основою концепту, вірність, по суті, є виразником первинного значення «надійний, міцний».

Дружні стосунки передбачають відвертість, бажання поділитися сокровенним [Шмелев 2002: 181]. Але паремії формулюють життєві поради, пов'язані з негативним досвідом у спілкуванні друзів: *Не все другу знати,*

що на серці треба мати [Прислів'я: 23]; Дружи, а за пазухою камінь держи [Прислів'я: 24].

У зв'язку з цим слід відзначити, що за первинною семантикою слово *дружба* мало б позначатися лише позитивними ознаками. Проте прислів'я повчального змісту застерігають від нещирих, удаваних друзів, які мають риси вдачі, що можуть стати причиною розриву дружніх стосунків: *Найти друга, за якого можна померти – легко, а такого, щоб за тебе помер – важко* [Прислів'я: 22] – егоїстичність; *Не май друга вірного, не будеш мати зрадного; Як не матимеш друга, не матимеш ворога; Злосливий друг спереду ласкає, а заду кусає* [Прислів'я: 23] – підступність; *Друг боягуз – гірше ворога* [Прислів'я: 22] – легкодухність.

Феноменальність дружби особливо виразно виявляється в її осмисленні як неповторного явища, яке неможливо повернути в разі порушення дружніх стосунків: *Дружба – як дзеркало: розіб'єш, не складеш* [Прислів'я: 24]. При цьому зауважимо, що любов, на відміну від дружби, може повертатися, оживати.

Дружба як духовна цінність є вищою за все матеріальне: *Не май сто рублів, а одного друга; Не май сто кіп у полі, а май друзів доволі* [Прислів'я: 23]; *Дружба – найбільший скарб; Дружба та братство – дорожче багатства* [24].

Справжність / несправжність дружби перевіряється в різних ситуаціях: через випробування часом (*Друзі до гробової дошки* [Прислів'я: 22]; *Прятељство що старше, то сильніше* [Прислів'я: 23]); складними життєвими ситуаціями (*Друзі пізнаються в біді* [24]; *Як прийде туга, пізнаєш друга; При добрій годині всі друзі й побратими* [Прислів'я: 23]). Як не парадоксально, у пареміях серед випробувань називається щастя, хоча й у поодиноких випадках: *Де щастя упало, там приятелів мало* [Прислів'я: 24]. Порядність у дружбі перевіряється позичанням грошей як своєрідною спокусою: *Позич другові гроші – матимеш ворога; Коли хочеш приятеля позбутися, то позич йому гроші* [Прислів'я: 136]. Справжня дружба передбачає довірливі стосунки. Тому одним із випробувань виступає правда, сказана другові: *Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже; Говорити правду – втратити дружбу* [Прислів'я: 23]. Можливо, це пояснюється розумінням правди як дороговказу в житті людини.

В ідеалі в дружбі має бути рівність стосунків, близькість поглядів, інтересів: *Скажи мені, хто твій друг, то я скажу, хто ти* [Прислів'я: 23]. Підкреслення відмінностей одного з учасників означає його відмову вступати в дружні зв'язки. Ідея нерівності передається найчастіше через образи тварин: *Вовк вівці не товариш; Медвідь корові не брат* [Прислів'я: 25]; *Кішка миші не товариш; Свиня коню не товариш* [Прислів'я: 26] та ін. Серед номінацій людей у подібних пареміях використовуються ті, що позначають різні фахи: *Ситник берднику не товариш; Шорник ситникові не товариш* [Прислів'я: 26]. Велика кількість прислів'їв, побудованих за

однією моделлю, засвідчує різну нерівність як перешкоду в дружбі: соціальну, культурну тощо.

Розвитком уявлень про дружбу є позитивне оцінювання ознак цілісності, згуртованості: *Дружні сороки орла заклюють; Як дружні сороки, то й гуску з'їдять* [Прислів'я: 24]. У цьому вбачається культурна мотивація першопричин виникнення такого типу стосунків людей для спільного захисту.

Отже, концепт *дружба* виявляється через такі ознаки, як вірність, самовідданість, відвертість, її справжність перевіряється часом, різними життєвими випробуваннями. Семантичний розвиток лексем *друг, дружба*, з одного боку, пов'язаний зі збереженням їхнього етимологічного значення, з другого, – відштовхуванням від нього, що виявляється в оксюморонних, по суті, характеристиках *дружби* як нещирої, зрадливої. Загалом можемо говорити про те, що український паремійний фонд розкриває спільне для багатьох народів уявлення про дружбу як найважливішу умову існування людини в соціумі, відображує ідеалізацію дружніх стосунків.

Література

Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. Гнозис, Москва 2007.

Вежбицкая, А.: Семантические универсалии и описание языков. Языки русской культуры, Москва 1999.

Етимологічний словник української мови у 7 т. Наукова думка, Київ 1985, т. 2.

Жайворонок, В.: Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Довіра, Київ 2006.

Колесов, В. В.: Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. Филологический факультет Санкт-Петербургского гос. университета, Санкт-Петербург 2000.

Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк. Наукова думка, Київ 1991.

Словник української мови в 11 т. Наукова думка, Київ 1970–1980.

Шмелев, А. Д.: Русская языковая модель мира: Материалы к словарю. Языки славянской культуры, Москва 2002.

Summary

In the article, concept *druzhiba* (*friendship*) is characterized on the material of Ukrainian proverbs, its semantics and cultural base are identified.

Key words: proverb, lingual picture of the world, concept, lexico-semantic connections, estimate.

Сегмент українського паремійного фонду з лінгвістичними знаками глутонії (на матеріалі глутоніма *каша*)

Руденко Світлана

Харківський державний університет харчування і торгівлі

Актуальними завданнями сучасної мовознавчої науки є вивчення концептного наповнення, будови, етимології, мотивування, омонімії, синонімії, антонімії **паремій**, їхньої реалізації в структурі синтагматично-парадигматичних відношень мови. Ця проблематика відбилася в наукових працях таких сучасних українських дослідників, як О.В. Лабашук, Г.В. Марченко, І.М. Пасічнюк, Г.Ю. Садова, Н.В. Салтовська та ін.

До класу паремій належать прислів'я і приказки (75%), примовки, загадки, прикмети, небилиці, нісенітниці, скоромовки, казкові формули тощо. Це тексти, які мають "три структурні плани: лінгвальної структури, логічної (і семіотичної) структури та план реалій" [УМЕ 2000: 425]. Паремії є семіотичними феноменами мови, оскільки вони мають подвійну спрямованість: з одного боку, це знаки системи мови, що виявляють парадигматичні ознаки й мають певну синтаксичну природу, з іншого, це мікротексти, занурені у відповідні дискурсивні сфери, репрезентанти різних мовленнєвих жанрів [Селіванова 2006: 448]. Вони, як і фразеологізми, "є специфічними мовними формулами, картинками світу із закодованою інформацією про минуле, наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінку всього суцього; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації" [Ужченко 2007: 8]. Упродовж багатьох віків наші пращури вчилися якомога краще господарювати на землі й передавати свої знання та вміння нащадкам у формі лаконічних і точних, розважливих і образних висловів-порад [Міщенко 1998: 10-11], які легко запам'ятовуються і швидко актуалізуються в дискурсивному мовленні. Семантика паремій різноманітна, "це своєрідна крилата енциклопедія, що охоплює всі сфери життєдіяльності українського народу: уявлення про світобудову, час, про рослини, тварин, господарську працю, взаємини між людьми" [Дмитренко 2008].

Реалемний структурний план багатьох паремій з домінуючими семантичними конкретними та абстрактними характеристиками пов'язаний з ментальним

лексиконі українців з номінаціями їжі та харчування – глютонімами. **Глютоніми** (від лат. *gluttio* – ковтати, споживати) – лінгвістичні знаки з широким спектром плану вираження (від слова до тексту) та плану змісту (репрезентують харчову картину світу в складі кулінарного коду, а також прагмасемантичну аксіологічну категоризацію через домінуючі семи у складі паремійного сегменту антропоцентричного, анімастичного, зоолатричного, мантичного та інших культурних кодів).

Як справедливо зазначає А.В. Олянич, "різноманітні паремії посідають значне місце в метафоричному арсеналі глютонії як аксіологічному феномені: немає такої лінгвокультури в світі, яка не зафіксувала б прислів'я та приказки, пов'язані з їжею. Лише в російському пареміологічному фонді ми нарахували 80 одиниць" [Олянич 2007: 415].

Цей факт став поштовхом для дослідження нами сегменту українського паремійного фонду, до складу якого входять глютоніми. Однак вибірка складала таку "мегакількість" одиниць, яка не могла б бути проаналізована в межах однієї наукової статті. Тому ми зупинилися на пареміях, до складу яких входить лише один глютонім – *каша*. Вибірку здійснено лише з трьох українських етнографічних джерел [Номис 2004, Дмитренко 2008, Міщенко 1998], тому цей паремійний фрагмент (188 одиниць на противагу 80 російським, наведеним А.В. Оляничем) є далеко не вичерпаним.

Метою нашої статті стала спроба створення семантичного рубрикатора паремійного масиву з глютонімом *каша* та визначення частотних характеристик його семантичних домінуючих.

Виникаючи здебільшого в контексті кулінарного культурного коду і продовжуючи функціонувати, в першу чергу, в його межах, деякі паремії з глютонімом *каша* внаслідок своєї популярності перекодувалися, метафоризувалися, а деякі взагалі виникли поза межами кулінарного коду, актуалізуючи зрозумілі образи, пов'язані з глютонічною сферою. За таких умов увиразнюється підмічена ще В. Гумбольдтом тенденція "понять нематеріального характеру" виражатися через "незвичайні метафори" [Гумбольдт 1960: 70] як засіб осмислення певної абстрактної сфери в термінах більш відомої, як правило, конкретної сфери [Ченки 1996: 70, 73], як засіб унаочнення абстрактних сутностей.

"В інтегрованому змісті слова-компоненти втрачають буквальну семантику і позначають інші культурні коди – характеристичний, поведінковий, духовний, моральний тощо" [Ужченко 2007: 7]. Серед кодів культури виділяють також біоморфний, предметний, соматичний, мовний, тощо [Бацевич 2007: 74-76]. У нашому дослідженні ця стереотипна низка кодів буде доповнена ще одним – водночас малодослідженим і, безперечно, загальновідомим – глютонічним. Розглянемо, які саме домінуючі семи

превалюють у складі *паремійних кодів* (ПК) і якими є їхні частотні показники (див. цифри, що стоять у дужках, у колонці № 2 табл. 1).

Таблиця 1

Домінантна сема паремії	Приклади паремій із зазначенням частотності
І. Глютонім каша як реалема у складі кулінарного ПК	
1	2
доповнення до каші	(19) <i>Бориц та каша, а ще кваша – ото їжа наша. Де хліб та сіль, та каша, там і домівка наша.</i>
види каш	(17) <i>Каша ячна дуже смачна. Крупник – кулішів брат.</i>
склад каші	(12) <i>Якби пионо та сало, то й каша смачніша б стала.</i>
важливий продукт харчування	(10) <i>Від каші діти ростуть. Їж кашу, бо не виростеш. Їж кашу – здоровим будеш. Каша – хліб чумацький. Наша каша смакота – для душі і живота.</i>
неякісне приготування	(4) <i>Де дві кухарки, там і каша задимлена. Кухарів багато, а каша пригоріла.</i>
кулінарна майстерність	(2) <i>Добра страва хвалить кашовара. Хороший кухар і без пиона кашу зварить.</i>
ІІ. Глютонім каша як мовний знак у складі антропоцентричного ПК	
вік людини	(20) <i>Не їв ти ще каші козацької. Мало ти ще каші з'їв.</i>
іронія	(13) <i>Уморився, поки каші наївся.</i>
повчання, поради	(12) <i>За таку роботу кашу будеш їсти шилом. Коли дрова горять, тоді й кашу варять.</i>
єдність	(11) <i>Чим більший гурт, тим смачніша каша.</i>
неробство, лінощі	(10) <i>Руки в ледачого тільки до каші й тягнуться. І кашу хочу, і по воду не піду. Зі сну каші не звариш.</i>
бідність	(8) <i>Порожні ложки, де каші трошки.</i>
людська вдача	(7) <i>Не дасть в кашу наплювати.</i>
побажання, настанови	(7) <i>Кашу вари густу, бо рідини і в озері вистачає. Не хвали каші, не посіявши проса.</i>
щедрість	(5) <i>В нас просто: смакуй і бориц, і кашу, але не забудь про квашу.</i>
достаток	(2) <i>За піччю сиди і кашу їж.</i>
жадібність	(4) <i>Воліє кишка тріснути, як має каша скиснути.</i>
гумор	(3) <i>Чумакові аби каша, а солі він привезе.</i>
працьовитість	(3) <i>У кого добра паша, в того розсипчаста каша.</i>
недовіра	(2) <i>Хіба з ним кашу звариш.</i>
покарання	(2) <i>Довів до дерев'яної каші. Дати березової каші.</i>
оптимізм	(1) <i>Аби пионо – каша буде.</i>
наполегливість	(1) <i>Добилися до своєї каші.</i>
нав'язливість	(1) <i>Передав куті меду.</i>
подяка	(1) <i>Дякуємо за хліб-сіль, за кашу і за милість вашу.</i>
смерть	(1) <i>Він уже від їв каші.</i>
ІІІ. Глютонім каша як мовний знак у складі анімастичного ПК	

прикмети	(4) <i>Після Юрія буде каша і в дурня.</i>
шанування природи	(1) <i>Почекай, маю: зварю тобі каші в гаю.</i>
IV. Глютонім каша як мовний знак у складі зоолатричного ПК	
шанування тварин	(2) <i>На тобі, куций, кашки, щоб і ти знав Великдень. Кім воркоче, бо кашки хоче.</i>
V. Глютонім каша як мовний знак у складі мантичного ПК	
ворожильні формули	(3) <i>Варися, кашо, смачна та весела. Іди, Доле, до нас кашу їсти. Як кутя, так і дитя.</i>

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що найбільшу частотну динаміку мають паремії з глютонімом *каша* у складі антропоцентричного (114 одиниць) та кулінарного ПК (64 одиниці) і значно меншою мірою – у складі анімастичного, зоолатричного та мантичного ПК (5, 2 та 3 одиниці відповідно). Таким чином, прагмасемантична аксіологічна категоризація одиниць українського паремійного сегменту з лінгвістичними знаками глютонії доводить, що в ментальному лексиконі українців превалюють мовні знаки, пов'язані з цінностями духовної, а не матеріальної природи.

Література

- Бацевич, Ф.С.: Словник термінів міжкультурної комунікації. Довіра, Київ 2007.
- Гумбольдт, В.: О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Учпедгиз, Москва 1960. - Ч.1. С. 68–86.
- Дмитренко 2008* – Прислів'я та приказки / Упоряд., передмова М.К. Дмитренка, Видавець Микола Дмитренко, Київ 2008.
- Мищенко, Н., Мищенко, М.: Слово батьків з усіх віків. Богдана, Київ 1998.
- Номис 2004* – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упорядкув., прим та вступна ст. М.М. Пазяка. Либідь, Київ 2004.
- Олянич, А.В.: Презентационная теория дискурса: Монография. Гнозис, Москва 2007.
- Селіванова, О.: Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Довкілля, Полтава 2006.
- Ужченко, В.Д., Ужченко, Д.В.: Фразеологія сучасної української мови: Навчальний посібник. Знання, Київ 2007.
- УМЕ* - Українська мова: Енциклопедія. Українська енциклопедія, Київ 2000.
- Ченки, А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в методах и целях // Вопросы языкознания, Москва 1996. – № 2. – С.68-78.

Summary

Semantic division of paremia is represented in the article «Segment of Ukrainian Paremia Fund with Linguistic Sings of Gluttony». This division deals with gluttonym *kasha*. The conclusion is the predominance of notions of

anthropocentric nature in the mental vocabulary of the Ukrainians. Culinary (animatic, zoolatrous and mantic) paremia codes are represented in less extent.

Key words: gluttonym *kasha*, linguistic sings of gluttony, paremia.

Демінутиви в анімалістичних фразеологізмах в українській та інших слов'янських мовах

Фойту Петра, Вронський Міхал

Університет імені Палацького в Оломоуці

За даними словника лінгвістичних термінів, демінутиви – “слова зі зменшувальним значенням, часто із позитивною оцінкою” [Lotko: 25]. Як відомо, використання демінутивів в українській та інших слов'янських мовах дуже популярне. Мета нашої статті – показати функціонування таких демінутивів у складі фразеологізмів з компонентами, які означають тварину. Фразеологізми з компонентами-анімалізмами проаналізовано як на матеріалі літературної мови [напр., Архангельская 2002], так і в діалектах [напр., Rak 2006].

За спостереженням Й. Млацека, 80 % фразеологічного фонду – фразеологізми, що перейняті із сільськогосподарського життя та постали внаслідок спостереження людини за природою. Більша частина таких фразеологічних одиниць (ФО), яка, не зважаючи на констатування Й. Млацека про зменшення кількості активно використовуваних фразеологізмів [Mlasek 2007: 207], вживається в сучасній мові, належить до фразеологізмів з компонентами-анімалізмами. Фразеологізми з компонентами-анімалізмами – важлива частина так званих типологічних інтернаціоналізмів (термін Л. Степанової), які виникли за подібних економічних та культурних умов незалежно в різних мовах [Stěpanova 2004: 110].

Причиною активності використання ФО з компонентами-анімалізмами може бути більша метафорична сила, яка міститься в назві певної тварини. Більшість фразеологізмів з анімалістичними компонентами – порівняння. Порівняння як фразеологічна одиниця має, як підкреслює Л. Кржелінкова, функцію інтенсифікації [Křelinková 2007: 75]. У більшості випадків назва тварини вживається як самостійний символ певної властивості, тому вона є найзручнішою для використання у функції інтенсифікації.

Варто зазначити, що назва тварини, яка становить символ певної властивості, є часто використана у цілій групі фразеологізмів, у яких вона потім реалізує значення такої властивості. М. Янковичова довела, що значення фразеологічного гнізда з компонентом-символом цілком залежить від значення символу: коли символ містить у собі лише одне значення, усі ФО цього фразеологічного гнізда включають компоненти з таким символічним значенням. Якщо ж символ має більше значень, ФО фразеологічного гнізда реалізують або всі значення символу, або тільки

одне з них [Янковичова 2001: 424-425]. Назви тварин є одним з прикладів символів, що мають кілька значень.

Розглянемо причини використання демінутивів порівняно з назвами тварин. М. Сота́к стверджує, що фразеологізми швидко втрачають експресивність [Soták 1989: 19]. Оскільки більшість фразеологізмів – вторинні мовні знаки, роль яких у мові полягає не в називанні, а в надаванні оцінки, із втратою експресивності вони перестають виконувати свою роль, а їх експресивність потрібно підвищити. Одним із засобів підвищення експресивності фразеологізму може бути якраз використання демінутива. Як приклад можна навести семантичне поле тупості. У ряді фразеологізмів, які служать для опису тупості людини, використання демінутива функціонує на підставі опозиції молодий – старий – тупий – мудрий [Толстая 2006] [напр., польське *głupia gąska*]. У певних випадках наведена опозиція реалізується не за допомогою демінутива, а за допомогою додаткових компонентів, які вказують на сему 'молодість', напр., чеські ФО *dováďet / skotačit...jako (mladé / bujně) hřibě* та його німецький відповідник *hupfen / herumspringen wie ein (junges) Füllen, frieren wie ein junge Hund*. Демінутив, використаний у такому випадку, підкреслює недосвідченість тварини, яка сама часто вже служить символом тупості (напр., польській ФО відповідає у словацькій мові фразеологізм *hlúpa hus*; словацька ФО *čumíš ako teľa*, яка є еквівалентом української ФО *дивитися як теля на нові ворота*, має більш експресивний варіант *čumíš ako teliatko*). За допомогою демінутивів у фразеології розвивається опозиція великий – малий, шустрий – немоторний. У ФО наведеної групи символом шустрості служить мала тварина, символ якої за допомогою демінутива інтенсифікується через те, що демінутив інтенсифікує сему 'малий'. Як приклади можна навести український ФО *бджілкою / мушкою літати* та чеські ФО *hbitý jako lasice / lasička, běžet jako gazela / srna / srnka, běhat / být čilá jako koroptvička / koroptev*, російські ФО *юркий как волчок / ящерица / ящерка, юркнуть как мышка*.

Близькою до наведеної є опозиція, у якій використання демінутива збільшує експресивність на підставі відношення молодий – старий – сильний – слабкий. Прикладом може бути ФО *běhat jako laň*, у якому *laň* використовується як символ швидкості та варіант *běhat jako laňka*.

Інший випадок, у якому використання демінутива зумовлює збільшення експресії – ФО, які мають значення 'малий'. Для підкреслення малого розміру використовуються ФО з компонентами, що позначають малу тварину, яка часто сама служить символом малого розміру, наприклад *муха*, *блоха*. Підвищення експресії таких ФО досягається шляхом використання демінутива, який містить у собі підкреслення малого розміру (українська ФО *ні мушка не забринить*, чеська *písmenka jako blechy / blešky*). У міжмовній еквівалентності таку опозицію добре демонструє польська ФО *jeść jak wróbelek* та її словацький еквівалент *jest' ako vrabec*. Такий спосіб

інтенсифікації частий у ФО зі значенням 'малий', але працювотий, наприклад, чеське *být pilný / pracovat pilně jako mravenec / mravenček*, польське *pracowita pszczołka / pracowity jak pszczołka*. Варто ще згадати асоціацію малий – несміливий, непомітний, яка реалізується в українській ФО *сидіти як мишка в нірці* та в польській ФО *szara myszka*. У випадку ФО *комара / комарика придавити* значення 'малий' підкреслює сему 'трошки'.

У деяких випадках значення 'малий' у фразеології реалізує не демінутив, а назва недорослої тварини (чеське *neublíží ani kuřeti*).

Рідше надання позитивної оцінки ФО через використання демінутива служить для інтенсифікації позитивної конотації: українське *як ті голубки жити*, чеське *vrkat jako holoubek / holub*, польське *kochać się jak para gołąbków, gruchać jak dwa gołąbki, gołąbek pokoju*, словацьке *dobrú jalovičku aj v maštali nájdu*.

Тепер розглянемо випадки, коли використання демінутива з метою підвищення експресії неможливе. У фразеології зустрічаються певні анімалістичні символи, які реалізують у своєму нейтральному варіанті інше символічне значення, ніж створений від них демінутив. Так, анімалістичний компонент *баран* виступає у складі фразеологізмів для позначення тупості, упертості (*розбиратися як баран в аптеці, дивитися як баран на нові ворота*, словацьке *navešať si ako baran na rohy, hlúpy / sprostý ako baran, hrnúť sa do niečoho ako baran, tvrdohlavý / zaťatý ako baran*). Навпаки, його демінутивний варіант реалізує у фразеології значення 'терплячий, неагресивний, тихий, невинний' (польські фразеологізми *łagodny jak baranek / oweczka*, словацьке *krotký ako baránok, nevinný ako baránok, trpezlivý ako ten baránok, obtetný baránok* (у наведених прикладах, звичайно, наявні біблійні асоціації), російське *добр как ягнёнок, невинный как ягнёнок*). Використання нейтрального та демінутивного варіантів в одному фразеологізмі можливе тільки у рідких випадках (напр., ФО *držat' ist' ako baran / baránok*, у якому зустрічається і значення тупість, упертість, і значення терпеливість). Таку саму ситуацію маємо щодо анімалізму *pes* та його демінутивного варіанта *pejsek* у чеській мові. У зв'язку з названими варіантами варто звернути увагу на те, що демінутивні варіанти назв різних тварин у певних випадках реалізують східне значення (російське *щуплый как котёнок, щенок*, чесь. *chodit za někým jako pejsek, chodit za někým jako beránek*, нем. *hinter jemandem laufen wie ein Hündchen*, рос. *ходить как ягнёнок за кем*). Оскільки демінутиви за своїм значенням становлять зменшувально-пестливі слова, їх використання у складі фразеологізмів неможливе у випадку, коли анімалістичний компонент реалізує у складі фразеологізму значення величини, наприклад, *бик, віл, слон* у ФО *бик на вухо ратицею наступив, як віл на ногу наступив, як чорний віл на ногу наступив, слона не помітити*, у чеській мові *kráva, slon (je to jako když dáš krávě / slonovi jahodu / malinu / višni)* та з нею пов'язане значення сили (*працювати як чорний віл у ярмі*,

чеське *mít sílu jako medvěd, bojovat jako lev*), незручності (чеське *být / motat se / chovat se jako slon v porcelánu*). Від багатьох анімалістичних компонентів утворення демінутива неможливе, тому воно, звичайно, не зустрічається у фразеології. Крім того, у мові є рідкі випадки, коли слово, яке було створене за моделлю демінутивів, використовується для позначення іншої тварини. Як приклад можна навести у чеській мові слова *kobyła – kobyłka* та утворені з ними фразеологізми *být žravý jako kobyłka – řehtat se jako kobyła – být hubený jako drožkářská kobyła*. Є також випадки, коли таке слово має повністю інше значення, наприклад, чеське *moucha – muška (být slabý jako mouchy, je tam lidí jako much, zabít dvě mouchy jednou ranou – mít dobrou mušku, mít špatnou mušku, vzít si na mušku)*.

Література

Архангельская, А.: Етнолінгвістика світобачення чеського та українського народів на тлі фразеології споріднених мов. In: "Слово, фраза, текст". Москва 2002, с. 35 – 41.

Мокиєнко, В.М.: Словарь сравнений русского языка. Санкт-Петербург 2003.

Словник фразеологізмів української мови. Київ 2003.

Толстая, С. М.: Славянский и балканский фольклор. Москва 2006.

Янковичова, М.: Русские фраземы с компонентами-символами и европейский фразеологический фонд. In: "Rossica Olomucensia XL". Olomouc 2001, část 2, с. 421 – 426.

Kolektiv autorů: Česko - německý frazeologický a idiomatický slovník. Olomouc 1999.

Křelinková, R.: Funkce a modifikace hovorových frazémů v psané publicistice. In: "Čeština - bádání a učení". Brno 2007, с. 74 – 78.

Mlacek, J.:Štúdie a state o frazeológii. Ružomberok 2007.

Mosiłek-Kłosińska, K., Ciesielska, A.: Słownik frazeologiczny języka polskiego. Warszawa 2001.

Mrhačová E, Poncová, K.: Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice. Ostrava 2003.

Rak, M.: Antropocentryzm gwarowej frazeologii zwierzęcej z Gór Świętokrzyskich: Podtatrze. In: "Język polski" 5 / 2006, с. 367 – 375.

Slovník súčasného slovenského jazyka. Bratislava 2006.

Soták, M.: Slovní fond slovenských a ruských frazém. Bratislava 1989.

Stěpanova, L.: Česká a ruská frazeologie. Diachronní aspekty. Olomouc 2004.

Lotko, E.: Slovník lingvistických termínů pro filology. Olomouc 2005.

Summary

Many phraseological units of Slavonic languages are connected with the names of animals. In many of them there are used the diminutives. The author of the article describes the usage of the diminutives in Ukrainian, Russian, Polish, Czech and Slovak phraseology. The paper presents the aims of the usage of diminutives in this Slavonic languages.

Key words: phraseological unit, diminutive, Slavonic languages, animalism, internationalism.

Концепт “людина” в індивідуальній моделі світу Марії Матіос (на матеріалі фразеологічних одиниць сімейної саги в новелах “Майже ніколи не навпаки”)

Євтушина Тетяна

*Південноукраїнський державний педагогічний
Університет ім. К. Д. Ушинського*

Поява останнім часом низки праць, присвячених когнітивним аспектам лінгвістики, засвідчує активізацію дослідницьких зацікавлень до концепту як одного з центральних понять когнітивної лінгвістики.

Т. А. Космеда, наприклад, вважає, що “поняття концепту відповідає уявленню про ті значення, якими оперує людина в процесі мислення і які відображають зміст досвіду й знання, зміст результатів усієї людської діяльності і процесів пізнання світу у вигляді певних квантів знання [Космеда 2000: 263]”.

Отже, *концепт* – це ментальне утворення, пов’язане з процесами пізнання світу, яке акумулює знання про певні фрагменти дійсності і має вербальне вираження, крім того, необхідно аналізувати функціонування концептів саме у текстах.

Серед лінгвістичних досліджень більшою мірою розглянуто фіксацію концептів внутрішньої чи біологічної сфер буття людини. Для нашого дослідження в цьому напрямі доцільним видається звернення до фразеологічних одиниць, які репрезентують концепт “людина” в українській постмодерній прозі.

Для досягнення мети необхідно розв’язати такі завдання: систематизувати філологічні дослідження поняття *концепт*, з’ясувати дефініції фразеологічної вербалізації концепту “людина” в прозовій мовотворчості Марії Матіос, що дасть змогу визначити особливості індивідуальної моделі світу письменниці на основі сімейної саги в новелах “Майже ніколи не навпаки”.

Художні твори, зокрема сімейна сага в новелах “Майже ніколи не навпаки” Марії Матіос – лауреата Шевченківської премії – за майстерністю та глибиною викладу зачаровують читача. Теза письменниці про те, що “важить не час, а людина в обставинах часу”, розкривається через драматичну історію гуцульських родин часів Австро-Угорської монархії, першої світової війни та першої третини ХХ століття. Пристрасті звичайних людей, марево містики, багатоярусний сюжет, ненав’язливі роздуми над вічною дилемою Любові – Ненависті, Гріха – Спокути, дивовижне мовне

багатство викликають потребу занурюватися в колоритний світ письменницької уяви й реальних знань.

На основі класифікації Ю. Степанова [1997: 54], який зазначав, що концепт “людина” має такі загальноприйняті параметри у своєму складі: людина по відношенню до світу, до бога; людина по відношенню до інших людей; людина та суспільство, ми з’ясували, що фразеологічні одиниці (далі - ФО) у збірці Марії Матіос “Майже ніколи не навпаки” репрезентують концепт “людина” за допомогою двох ядерних підконцептів - “ментальна діяльність людини” і “біологічне буття людини”. Зауважимо, що ФО на відтворення соціологізації людини не є характерними для індивідуальної моделі світу письменниці.

Одним із головних методів дослідження є концептуальний аналіз логічного плану (С. Жаботинська, О. Селіванова), тобто метод когнітивної дефініції [Bartminski 1988].

Провідним у структурі фразеологічного концепту “людина” є підконцепт “ментальна діяльність людини”, оскільки ментальність дає змогу виявити характеристику особистості, її поведінку й характер. З перших рядків новел Марії Матіос спостерігаємо понурення у психоемоційні стани героїв, їх настрої. У центрі уваги письменниці перебувають почуття гуцул, які мають загальнолюдське значення.

Наприклад, у новелі “Чотири – як рідні – брати” авторка подає читачеві портрет однієї з героїнь - вагітної Доці - без відтворення рис характеру: “*Доця гасла на очах, лише її донедавна запале черевце почало вивершуватися, як на дріжджах* [Матіос 2007: 12]”; “*Та мені очі вилазять коло того сапання, дитина вже просилася на світ Божий, а мама казали: “Гай, сапаємо два рядочки, та й буде. Все одно сапаєш не так, як треба* [Матіос 2007: 10]” (пор.: *очі вилазять*) – “кому-небудь неприємно, незручно, совісно від чогось [ФСУМ 1999: 598]”. Зазначені фразеологізми є стилістично значущими. Вони виступають інтенсифікаторами межового стану героїні, роблять зображуване максимально достовірним.

Низка ФО підконцепту “ментальна діяльність людини” співвідноситься із семою “переживання”. Тяжкий душевний стан людини як наскрізний мотив індивідуального стилю Марії Матіос супроводжується вживанням фразеологізмів, які захоплюють, на наш погляд, не тільки увагу, а й подих сучасного читача: *тіло вкривають мурашки* [Матіос 2007: 72]; *б’ють дрижкаки* [Матіос 2007: 140]; *бухнула кров у голову* [Матіос 2007: 149]; *скине камінь із душі* [Матіос 2007: 163]; *бухає кров у скроні та в серце* [Матіос 2007: 131] тощо.

Численними є фрагменти сімейної саги Марії Матіос “Майже ніколи не навпаки”, в яких авторка завдяки ФО підконцепту “ментальна діяльність людини” інтерпретує *духовну сферу* гуцульських селян: “*Бог у поміч, Докійко!* [Матіос 2007: 69]” (пор.: *Бог на поміч*) – “уживається як побажання кому-небудь успіху в роботі, в якій-небудь справі [ФСУМ 1999: 38]”;

“**Слава Богові**, вона здорова – як цвях [Матіос 2007: 100]” (пор.: *слава Богові*) – “2. Уживається для вираження задоволення, морального полегшення [ФСУМ 1999: 824]”; “**Боже помагай!** – тієї ж миті привітався Варварчук із Кейваном і ступив у скошену траву під горіхом [Матіос 2007: 116]” (пор.: *помагай Боже*) – “уживається як побажання кому-небудь успіху в роботі, в якійсь справі [ФСУМ 1999: 671]”; “**Слава Христові-Богові**, що вертають живі-здорові... [Матіос 2007: 144]”. Зазначені фразеологізми творять довірливо-добродушний настрій, підсилюють загальнолюдські ціннісні орієнтації мовного етикету О. Іваночко з цього приводу стверджує, що “у ці слова вкладається особливий зміст. Вони є свідченням того, що Бог в уяві українця, - це опікун, який оберігає від усіляких негараздів, від усього лихого. Ці вітальні конструкції демонстрували наявність щирої віри в Бога та його науку [Іваночко 2000: 101]”.

Не залишаються поза увагою ФО на зображення *духовності* персонажів досліджуваних творів Марії Матіос, що ускладнюють комунікативний план речень: “**Святий Боже!**..[Матіос 2007: 165]” (пор.: *Боже мій*) – “уживається для вираження відчаю, розпачу, великого захоплення [ФСУМ 1999: 43]”. У наведених фрагментах звернення до особи і пов’язані з ними емоції виражаються фразеологічним звертанням підкресленої експресії. А підпорядкування вставних ФО (зі значенням констатуючої і переповідної модальностей) інтонаційній структурі речення також забезпечує їхнє входження до комунікативного плану відповідних синтаксичних конструкцій: “**Дякувати Богу**, живий-здоровий Іван Варварчук якоїсь-то весняної днини щодуху вертав із війни додому, аж курилося з-під обношених його постолів з онучами [Матіос 2007: 17]” (пор.: *дякувати Богові*) – „уживається в значенні: на щастя [ФСУМ 1999: 287]”; “**Видить Бог**, я не хотів її займати” [Матіос 2007: 25]” (пор.: *бачить Бог*) – “уживається як запевнення в правдивості висловленого; справді, дійсно [ФСУМ 1999: 36]”; “**Дасть Бог**, за якийсь місяць у Павла буде четвертий рот [Матіос 2007: 28]” (пор.: *дасть Бог*) – “1. Уживається для вираження сподівання на успішне завершення чогось [ФСУМ 1999: 39]”; “**А колись-то, прости Боже**, не зважав ні на піст, ні на Великдень, ні навіть мерця по сусідству [Матіос 2007: 100]” (пор.: *прости Боже*) – “уживається як традиційна формула вибачення [ФСУМ 1999: 40]”. Віддзеркалюючи духовну красу гуцулів, ФО надають мові творів невимушеності й усномовної природності.

Розглядаючи процеси *волі* людини із сімейної саги в новелах „Майже ніколи не навпаки”, помічаємо ФО із семантикою “настирливо примушувати когось робити щось”: “**І маму-небіжку мою лиши в спокої!** [Матіос 2007: 10]” (пор.: *лишати в спокою*) - “не турбувати кого-небудь; не чіпати чогось [ФСУМ 1999: 432]”; “**І не можуть собі дати ради** ні перші, ні другі [Матіос 2007: 14]”; “**Подекуди ті, хто приходив коло Дмитрика**

посидіти, поговорити самі **просили в Бога** для нього смерті, як би просили здоров'я чи щастя [Матіос 2007: 21] (пор.: *молити Бога*) – “1. Турбуватися, переживати за когось, бажати комусь всього доброго [ФСУМ 1999: 502]”; “Молода дружина Петруня залишилися з немалим маєтком самасамісінька, коли добре, а коли й не дуже **даючи раду** розрослому своєму господарству [Матіос 2007: 15]” (пор.: *дати раду*) – “2. З успіхом поратися, порядкувати біля кого-, чого-небудь, справлятися з кимось-чимось [ФСУМ 1999: 210]”; “Я вам тут **ради не дам** [Матіос 2007: 58]” (пор.: *дати раду*) – “1. Підказувати кому-небудь, навчати когось, як треба діяти, що робити в конкретних обставинах; радити [ФСУМ 1999: 210]”; “Але ні один багач **Бога за бороду ще не тримав** [Матіос 2007: 34]” (пор.: *вхопити Бога за бороду*) – “досягти чогось особливого, незвичайного, вимріяного [ФСУМ 1999: 165]”.

До інтерпретації *інтелектуальних якостей* людини письменниця не вдається на рівні фразеології, однак із новели “Будьте здорові, тату” дізнаємося про Гаврила, який нерозважливо (хоч у нього і “рветься серце”) віддає доньку-сироту за поважного газду і не наважується нікому довірити важливу справу – стерегти перше безсоння молодих. Оскільки “якщо вже на те пішло, то молодий старший навіть від тестя (Гаврила). Але мало кому з хмелю чи цікавості може **прийти до голови** що дурне – та й сіпне хто дверну клямку до молодих [Матіос 2007: 88]” (пор.: *лізти до голови*) - настирливо з'являтися у свідомості; ставати предметом думки [ФСУМ 1999: 435]”.

Із наступних контекстів сімейної саги довідуємося, що Марія Матіос продуктивно використовує у новелах ФО підконцепту “біологічне буття людини” із лексемою *душа*: “Доця ще ніколи не тримала в руках живої людини, яка на очах **відпускає свою душу на небеса** [Матіос 2007: 23]”; “А багато хто з побратимів-вояків **віддав Богу душу** після тої газової атаки [Матіос 2007: 112]” (пор.: *віддати Богові душу*) – “померти [ФСУМ 1999: 118]”. Інтерпозиційний щодо контексту образний фразеологізм сконденсував у собі аспекти християнського вчення, за яким провідним у формуванні життя і смерті людини стає образ всевладного Бога. Оскільки “у народній міфології сприйняття Бога протиставлене людині, яка смертна і після смерті віддає Богові свою душу [Голстой 2002: 45]”.

Однією з показових особливостей формування індивідуальної моделі світу письменниці можна вважати використання ФО, які ґрунтуються на уявленні про смерть як подорож: “**Пішов у глину** через молоду свою кров [Матіос 2007: 67]” (пор.: *піти в могилу*) – “загинути, вмерти [ФСУМ 1999: 643]”.

На основі проаналізованого матеріалу ми переконуємося, що фразеологізми як номінативно-експресивні одиниці цілісно відображають у прозі Марії Матіос драматичні картини дійсності, внутрішній стан людської душі, навіть найменші психічні конфлікти, емоції та пристрасті. Її манера наскрізь оригінальна і далека від будь-якого шаблону.

Таким чином, досліджуючи фразеологічну вербалізацію концепту “людина” в новелах сімейної саги Марії Матіос “Майже ніколи не навпаки”, можна зазначити, що в індивідуальній моделі світу письменниці *людина* відображається як багатогранна особистість, в якій домінують вольові й емоційні риси характеру. Актуальною залишається проблема зіставного дослідження фразеологічних одиниць на відтворення концепту “людина” в сімейних сагах Марії Матіос “Майже ніколи не навпаки” і “Солодка Даруся”, акцентуючи увагу на ментальній характеристиці гуцульських селян початку ХХ століття.

Література

Іваночко, О.: Християнсько-релігійні елементи у формулах ввічливості українського народу. In: Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Слов’янська філологія. 87/2000, с. 101 – 103.

Космеда, Т. А.: Мовна свідомість і семантика мови (на прикладі концепта ВОЛЯ у тексті Т. Шевченка). In: Семантика мови і тексту: Зб. статей VI Міжнародної наук. конф. (26 – 28 вересня 2000 р.). Плай, Івано-Франківськ 2000, с. 263 – 266.

Кресан, Е. Я. Концепт в тексте: номинативные ракурсы в свете функционализма // Вісник Черкаського університету. Сер.: Філологічні науки. Черкаси 11/1999, с. 76 – 82.

Матіос, Марія: Майже ніколи не навпаки. ЛА “Піраміда”, Львів 2007.

Символы, знаки, эмблемы: Энциклопедия / Под ред. В. Л. Темизина. Локид-Пресс, Москва 2003.

Сковорода, Г.: Твори у 2-х т. Київ 1994. – Т. 1.

Старовойт, І. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей. Київ – Тернопіль 1997.

Степанов, Ю. С.: Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997.

Толстой, Н. И. Бог // Славянская мифология. Москва 2002.

ФСУМ: Фразеологічний словник української мови / Укл.: Білоноженко В.М. та ін. Наукова думка, Київ 1999.

Харчук, Р. Б.: Сучасна українська проза: постмодерний період: Навч. пос. Академія, Київ 2008.

Bartminski, J.: Definicja kognitywna jako narzedzie konotacji. Lublin 1988.

Summary

The main object of work is the functional problem of the concept “person” in Mariyi Matios individual view of the world with using on material phraseological units of family saga in the novells “Майже ніколи не навпаки”.

Key words: concept, underconcept, individual view of the world, idiom, phraseological unit, a lexeme, semantic structure, e mental work of e person, biological exist of e person.

Функціонування біблійних у творях Лесі Українки та Василя Стефаника

Крупеньова Тетяна

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д.Ушинського»*

У загальній системі художніх знаків, що моделюють комунікативну систему, особлива роль належить заголовку художнього тексту. Його значущість обумовлена перш за все його здатністю репрезентувати художній твір у контексті культури: заголовок зумовлює місце твору в художній спадщині автора, репрезентує ім'я автора в культурно-історичному світі, дає можливість літературному твору придбати свою самостійність і впізнаність в культурному контексті кожної епохи. При текстовому підході правомірним представляється розуміння заголовка художнього твору як першого знаку тексту [Кухаренко 2004: 95]. Заголовок художнього твору відповідає всім ознакам власної назви: означаючи об'єкт, заголовок виділяє, індивідуалізує його у ряді однорідних об'єктів. Як специфічні властивості необхідно відзначити його матеріальну однорідність із позначеним об'єктом і відсутність аналогів у сфері загальнонародної ономастики: заголовок властивий винятково художньому творінню, він – продукт породження творчої свідомості [Карпенко 1986: 39]. Значущість заголовка як унікальної художньої сутності носить логічно впорядкований характер, детермінована рівнем модельованих відносин заголовок – текст. За формально-структурними ознаками заголовки поділяються на групи в такий спосіб: а) однолексемні заголовки підібрано до 50-х творів В.Стефаника („Ангел”, „Давнина”, „Злодій”, „Підпис”, „Роса” та ін.) та до 4-х драм Л.Українки („Прощання”, „Одержима”, „Кассандра”, „Оргія”); б) дволексемні - до 20 новел В.Стефаника („Вечірня година”, „В корчмі”, „Такий панок”, „Дурні баби...” та ін.) та 10 драм Л.Українки („Блакитна троянда”, „Вавилонський полон”, „Осінь казка”, „Лісова пісня” та ін.); в) трилексемні - до 6 новел В.Стефаника („Виводили з села”, „Раненько чесала волосся”, „З міста йдучи” та ін.) та 4 драм Л.Українки („Руфін і Прісцилла”, „На полі крові”, „Айва та Мохаммед”, „Йоганна, жінка Хусова”); г) чотирилексемні та більше - до 7-ми новел В.Стефаника („У нас все свято”, „У воздухах плавають ліси”, „Городчик до Бога ридав” та ін.) та 1 драма Л.Українки („В дому роботи, в країні неволі”).

Лаконізм письма, стисла манера творчого почерку письменників, на нашу думку, позначаються на тому факті, що найбільше однолексемних та дволексемних заголовків. Серед них є назви-апелятиви і назви замітники імені. Таких біблійних переважна більшість – 48 у В.Стефаника („Гріх”,

„Дорога”, „Підпис”, „Злодій”, „Побожна”, „Мати” та інші) та 4 у Лесі Українки („Прощання”, „Оргія”, „Камінний господар”, „Одержима”). По 3 бібліоніми у кожного письменника - це власні імена персонажів - “Марія”, “Катруся”, „Дід Гриць”; „Кассандра”, „Айша та Мохаммед”, „Руфін і Прісцилла”.

Не відразу був знайдений заголовок драматичної поеми Лесі Українки „У пущі”. Разом з автографом зберігається окремий аркуш з написом „Річард (чорновик)”. Рукою К.В.Квітки під заголовком до дії 1 написані варіанти назви драми: „Артист”, „Життя артиста”, „У пущі”, „За океаном”, „Забута трагедія”, „У шурхах”, „Річардсон”, „Похований артист” [Українка: 5, 296]. Заголовок „У пущі” підкреслений. Очевидно, поетеса не лише шукала й вагалася, якому із заголовків віддати перевагу – кожен її чимось не влаштовував. Думається, вона радилась з К.В.Квіткою, щоб іще раз перевірити дію назви твору на друга-співбесідника. Можливо саме К.В.Квітка віддав перевагу назві „У пущі”. В усякому разі, здається, що саме цей варіант найкращий з усіх наведених у списку. Тривала 12-річна робота над драмою (1897-1909) завершилася успішно, а заголовок увійшов органічним компонентом у художній твір, утворивши численні зв’язки-перегуки і ставши символом того середовища, що прагне зруйнувати долю Річарда – людини неординарної, творця, художника.

Робота Василя Стефаника у низці новел зафіксована в епістолярній спадщині майстра як своєрідні варіанти художнього тексту. У листах до Софії Морачевської-Окуневської та В.Морачевського знаходимо такі начерки-варіанти до творів “Портрет”, „Діти”, „Лист”. А раніше, працюючи над новелою „Сама саміська” в листі до цієї родини автор надсилає незакінчений варіант, який значно різниться з остаточним. Письменник начебто в іншій площині - епістолярній перевіряє себе, своє текстотворення, радиться з друзями. Епістолярна спадщина митця засвідчує особливо копітку роботу над новелою “Новина”, тематика якої вразила уяву майстра, його згорьоване долею простої людини серце. В трьох листах автор переказує сюжет твору: у 1897 р. до В.Морачевського та в двох листах до О.Кобилянської (14.X. і 16.XII за 1898 р.). Цікаво, що в листі до В.Морачевського навіть змодельовано початковий фрагмент остаточного тексту з лексемою новина: „В сім селі сталася **новина**” [Стефаник 1949: 1, 277]. У листах письменника до цих кореспондентів, а також до О.К.Гаморак, зустрічаються невеличкі начерки і до новел, і до поезій у прозі. Автор вводить їх у листи без назви, як просто оповідь, яка крає його серце, і лише пізніше ці фрагментарні уривки так або інакше „обрастають” текстом і дістають бібліоніми. Відшукуючи найбільш влучний заголовок до своїх творів, письменник у деяких випадках змінює його на інший. До 5-ти новел існує один заголовчий варіант: до новели „Засіданне” існує варіант назви

„Старі і молоді”; до твору „Нитка” – варіант „Коверець”; „Вечірня година” має варіант „Мужицька дитина”; „Кленові листки” – „Мужичка”; „Виводили з села” – „Виводини з села”. Три новели мають по два варіанти заголовків: „Моє слово” – варіанти „Мої слова”, „Confiteor”; „Вона – земля” – варіанти „Земля”, „Вона – то земля”; „Morituri” – варіанти „Сонце”, „Богачі”.

Леся Українка не раз акцентує заголовчу лексему, неодноразово посилює її, вживає багато раз у тексті п'єси – і в мові дійових осіб, і в текстах ремарок. Так, вживши лексему *оргія* у першій вступній ремарці [Українка: 6, 163], авторка ніби забуває про неї і повертається лише через 15 сторінок в діалозі *Антея* і *Неріси* [Українка: 6, 177]: тут на чотирьох сторінках цю лексему вжито 4 рази в мові *Антея* і 4 – в мові *Неріси*, а поряд цілий каскад, заміників лексеми: *гетерія співців, святе безумство, позорище, захват палкий, невидимий холодний гад розпусти і зневаги* тощо. Через 4 сторінки лексема *оргія* знову зринає в мові *Федона* і знаменує поворот сюжетного дійства - запросини до *Мецената* [Українка: 6, 184] ; через 12 сторінок знову з'являється вона в мові *Антея* - він забороняє *Нерісі* йти на *оргію* [Українка: 6, 193], а через 2 сторінки виникає в мові *Евфрозіни* [Українка: 6, 198]. Скупчення таких повторів у тексті створює певні лексичні посилюючі центри, які співвідносяться між собою й усіма мовно-сюжетними рівнями. Самий текст, що складається з двох дій, будується поетесою з помітною „перекличкою” лексеми *оргія* у ремарках (вступних) і у фрагментах тексту, пов'язаних з діалогічними партіями головних персонажів. Заголовок „*Оргія*” одразу вводить читача/глядача у світ давнини - виникають асоціації з давньогрецькими або давньоримськими обрядами чи бенкетуванням панівної верхівки цього рабовласницького суспільства. Звернімося до словника: *оргія* — 1) Культовий обряд на честь давньосхідних, давньогрецьких і давньоримських богів (напр. Вакха); 2) Переносно - розгульний бенкет [Словник іншомовних слів 1974: 485]. Можемо твердити категорично: усі лексеми, весь лексичний шар в цілому цілеспрямовано працює на заголовок, додаючи до нього цілий комплекс нюансів і, перш за все, особлива вагомість припадає на онімний шар і безіменність, а також супроводжувальні лексеми. Назвавши свою драматичну поему „*Оргія*” , посиливши цю назву повтором в ремарці „Діячі”, поетеса значно примножує її силове поле усім добором засобів художнього письма. На чільному місці – номінацій не поле і весь онімний простір. В його арсеналі багато барв, що переносять нас в античні часи, співвідносяться з позначеною у вступній ремарці топонімією і заміником хрононіма. Наведемо приклади деяких з них: 1) топоніми – *Афіни, Корінф, Рим, Еллада, Греція, Коринфська затока, Танагра*; 2) теоніми – *Аполлон, Юпітер, Феб, Афродіта, Ніке, Терпсіхора, Прометей, Андромеда, Персей*,

Діоніс, Медуза; 3) міфотопоніми – *Олімп, Парнас*; 4) імена митців – *Гомер, Гораций, Демосфен*; 5) назви творів – „*Антигона*”.

У майстерні Василя Стефаніка та Лесі Українки тривала й наполеглива робота над бібліонімами, безпосередньо, дає плідні результати, поєднуючи в єдиний художній комплекс дві нерівнозначні величини - текст і його дотекстовий показник - бібліонім, поглиблюючи загальний психологічний малюнок образної системи. Майстерність письменників полягає в тому, що вони зуміли показати, а не тільки описати “роботу” свідомості. При цьому створюється так званий “ефект присутності”, коли читач переживає разом з героєм його болі, страждання. Досягають цього письменники несподіваним перенесенням „авторського кута зору на кут зору героя”. У цій „роботі” свідомості точний, влучний, іноді незвичайний формою чи сполученням компонентів бібліонім відіграє одну з найважливіших партій в загальному словесному оркестрі – їх вишуканих, вистражданих, написаних кров’ю серця шедеврах.

Література

Карпенко, Ю.А. : Имя собственное в художественной литературе. In: Филологические науки 4/1986, с. 34-39.

Кожина, Н.А.: Заглавие художественного произведения: онтология, функции, параметры типологии. In: Проблемы структурной лингвистики. Москва 1984.

Кухаренко, В.А.: Інтерпретація тексту. Навчальний посібник. Нова книга, Вінниця 2004, 272 с.

Словник іншомовних слів. Київ 1974.

Стефанік, В.: Твори в 2-х т. Київ 1949.

Українка, Леся: Зібрання творів: У 12 т. Київ 1975-1979.

Фонякова, О.И.: Имя собственное в художественном тексте. Учебное пособие. Ленинград 1990, 103 с.

Summary

The article is devoted to research of features of functioning of title in the short stories of Vasiliy Stefanik and dramatic seats of Lesya Ukrainka. In our research we go out from the well-known theses about a title as first sign of text development, his visiting-card, display of author style and add a postulate about his artistically-vivid saturation, through communication with all work, his linguistic-artistic features, in essence, communication with all levels of artistic value.

Key words: onomastics, proper noun, biblionym, antroponym, context.

До проблеми кодифікації абревіатур

Калашкова Ленка

Університет імені Масарика в Брно

З процесом перебудови української держави, створення та реформування відповідних інституцій, а також з формуванням у суспільстві нових політичних, економічних і культурних відносин, з'являється одночасно потреба поповнення лексичного фонду сучасної української мови. Між інноваційними засобами виникають абревіатури, котрі фіксують нові або відновлені реалії громадсько-політичного життя.

Абревіатури часто вживаються в текстах функціонального виду літератури, тобто ділового, наукового, навчального й ужиткового стилів. Вони також використовуються у засобах масової інформації, де їхнім вживанням досягається заощадження та ефективного використання місця на газетних та журнальних шпальтах, і, зокрема сьогодні, в щоденній комунікації людей.

На підставі компонентів, які входять в їхній склад, українські вчені виділяють різні типи абревіатур і встановлюють їхню більш-менш детальну класифікацію. Так, зокрема, М. Я. Плющ виділяє за способом їхнього творення три типи : **складовий тип**, нап.: л-ра – література, літред – літературний редактор, швейц. ф. – швейцарський франк; **змішаний тип**, наприклад: біопаливо – біологічне паливо, бавовнозавод – бавовняний завод; **ініціальный тип**, котрий далі розподіляється на та три підтипи: **звуковий підтип**, нап.: БОЗ – боротьба з організованою злочинністю, БЮТ – Блок Юлії Тимошенко; **буквений підтип**, нап.: МВС – Міністерство внутрішніх справ (ем-ве-ес); **буквено-звуковий підтип**, наприклад: ДТСААФ – Добровільне Товариство Сприяння Армії, Авіації і Флоту (де-те-са-аф).

Слід зазначити, що вище наведена класифікація зовсім не торкається написання діакритичних знаків у скороченнях. Мова йдеться про крапку, дефіс та ламану лінію. На нашу думку, ці складові абревіатур варті окремої уваги.

- **Крапка** найчастіше приєднується до деяких абревіатур складового типу, тобто до а) скорочених або б) складноскорочених слів, нап.: а) **Луг.** – Луганська область, **листоп.** – листопад, **біблійн.** – біблійний та ін.; б) **швейц. ф.** – швейцарський франк, **б. М-бу** – без масштабу та ін. У формі останнього прикладу з'являється одночасно крапка та тире, що означає пропущену частину слова.

Крапка приєднується також до деяких ініціальних абревіатур буквеного підтипу, нап., **б. в.** – без видавництва, **б. д.** – без даних, **б. М.** – без місця та ін.

- **Дефіс** означає пропущену частину слова у абревіатур, що виникли усіченням основи, наприклад, **л-ра** – література, **б-ба** – боротьба, **б-ка** – бібліотека та ін.

Дефіс необхідно писати також в абревіатурах складового типу, а саме у скороченні, створеному усіченням кореневої частини слова, наприклад, **б. м-бу** – без масштабу та ін.

Особливими випадками є ініціальні абревіатури, у котрих, на нашу думку, дефіс виконує розрізнявальну функцію або приєднує до скорочення яке-небудь пояснювальне слово, наприклад, **БАЛ-м** – блок абонентських ліній модернізований та ін.

- **Ламана лінія** виникає, наприклад, у таких абревіатурах: **ш/у** – шахтопрохідне управління, **б/в** – форма навчання без відриву від виробництва, **б/п** – безпартійний та ін. Найчастіше йдеться про скорочення, утворені від словосполучень, у формі котрих використаний прийменник. Іншою причиною написання ламаної лінії можна вважати її вживання у розрізнявальній функції, щоб не плутати дві однакові за формою абревіатури, напр., **ш/у** – шахтопрохідне управління, пор. **ШУ** – швидкість укорочення.

Питання правопису українських абревіатур ускладнено, перш за все, відсутністю однозначних правил в термінології абревіатур. Таким чином виникають абревіатури-синоніми, напр.: ¹Нацрада, ²НР – Національна рада, ¹о., ²о-в – острів ¹в. о., ²в/о – виконуючий обов'язки; **полісемії**, напр.: **засн.** – заснований, засновник, **верх.** – верхній, верховний; **омонімії**, напр.: ¹А – ампер, ²А – анкета, ³А – амортизація, ¹Пг. – Петроград, ²ПГ – парникові гази, парниковий газ, ³ПГ – природний газ, ⁴ПГ – пожежний гідрант, ⁵ПГ. – пізній гестоз, мед.

Проблема правопису торкається також абревіатур, запозичених з інших мов, найчастіше з англійської, котрі поширені, зокрема, у текстах публіцистичного й адміністративного стилів, у терміносистемах нових наукових галузей, а крім того вони теж використовуються у щоденній комунікації людей. У текстах можна знайти абревіатури, запозичені посередництвом транслітерації або транскрипції, а є й навіть такі, що пишуться в оригінальному вигляді, тобто латиницею. Є і такі абревіатури, що записані по-різному, наприклад, термін комп'ютерної термінології *Unicode* – *universal code* – універсальне кодування, у текстах записаний як: *Юнікоде*, *Унікод*, *Unicode*.

Запозичені абревіатури з англійської мови присутні, між іншим, у щоденному спілкуванні людей, зокрема, у повідомленнях, надісланих мобільним телефоном, вони написані латиницею. Найчастіше йдеться про абревіатури ініціального типу, напр., **KIT** – *keep in touch*, **HAND** – *have a nice day*, **AKA** – *as know as* та ін.

Поширені також звукові абрєвіатури, створені літерами, цифрами, комбінацією цифр із літерами або з частиною слова, напр., *U* – you, *4* – for, *L8* – late, *2nite* – tonight, *WAN2TLK* – want to talk, *RUOK* – are you OK та ін.

Менш часто виникають абрєвіатури – складноскорочені слова, напр., *Thx* – thanks, *Wknd* – weekend, *MSG* – message та ін., які створюються пропусченням частини слова або словосполучення.

Абрєвіація з англійських слів не дотримується жодної кодифікованої норми, люди їх вживають так, як їм зручно. Внаслідок цього виникають:

- абрєвіатури-синоніми: напр., *AFAIC*, *AFAIK* – as far as I know та ін.

- абрєвіатури-омоніми: напр., *4* – for, *4* – four та ін.

- абрєвіатури-пароніми: напр., *IDK* – I don't know, *ІДК* – індивідуальний дозиметричний контроль та ін.

Отже, у сучасній українській мові абрєвіатури внаслідок економії передачі інформації дуже широко використовуються і саме тому необхідно знати правила їхнього укладання та можливості інтерпретації. Допоміжним для вирішення зазначеної проблеми вважаємо створення *Українсько-чеського словника скорочень*, над яким працюємо вже три роки. Українсько-чеський словник скорочень буде призначений не лише для професіональних перекладачів, але сподіваємося, що він стане корисним для широкої громадськості та допоможе кожному зі своїх користувачів орієнтуватися в абрєвіатурах, тобто правильно використовувати та створювати скорочення.

Література

Бабій, І. – Лісняк, Н: Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Навчальна книга Богдан, Тернопіль 2006, 88 с.

Горпинич, В. О.: Українська словотвірна дериватологія. ДДУ, Дніпропетровськ 1998, 190 с.

Мова – народ. Висловлювання про мову та її значення в житті народу. Упоряд. Олекса Тихий, післяслово О. Зінкевича. Смолоскип, Київ 2007, 416 с.

Сучасна українська літературна мова. За редакцією М. Я. Плющ. Вища школа, Київ 2003, 430 с.

Сучасна українська літературна мова. За редакцією І. К. Білодіда. Інститут мовознавства АН УРСР. Книга 4. – Лексика і фразеологія. Наукова думка, Київ 1973, 439 с.

Український правопис. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Інститут української мови НАН України. Наукова Думка, Київ 2008. 288 с.

Чумак, Л. М.: Складноскорочені слова як особливий клас слів у сучасній англійській мові. [онліне]. In: Житомирський державний університет імені Івана Франка: Вісник Житомирського університету. Dec 2008. [цит. 2009-06-28]. <<http://eprints.zu.edu.ua/2534/>>. УДК 802.0-087.

Summary

The article is talking about the process of word abbreviation in Ukrainian language and about problems flowing from their wide use.

Key words: process of word abbreviation, classification of abbreviations, orthography of abbreviations, loan abbreviations from English.

Problémy literatury

Антропоцентризм українського шістдесятництва: персоналістський вимір

Тарнашинська Людмила

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

Індивідуальне «Я», голосно заявлене молодими українськими поетами на початку 60-х рр. ХХ ст., стало не тільки своєрідним антрополого-персоналістським маркером літературного покоління, а й визначило його художньо-стильові пошуки. У той час акцентція на персональному, вирізненому «з-поміж усіх» «Я» трактувалася як справжній виклик суспільним приписам тотальної нівеляції й всіляко підтримуваному інститутами влади знеособленому колективному «ми». Адже, за визначенням класичної психології, субстанція «Я» тісно пов'язана з поняттям самосвідомості – як суб'єктивне психічне явище, що визначається пам'яттю і, відповідно, спадковістю свідомості і яке виявляється як протиставлення себе всьому іншому («не-я»). За Ю. Лотманом, *структура „Я”* – один із основних показників культури; „Я” як займенник значно простіше за своєю структурою, ніж „Я” як власне ім'я; останнє ж не являє собою твердо окресленого мовного знака [Лотман 2004: 127].

Саме на початку 60-х рр. у «лоні» тоталітарного суспільства прозвучала афористично містка, безапеляційно заявлена, виклично проголошена формула покоління, сконденсована у відомих рядках В. Симоненка: *«У кожного Я є своє ім'я,/На всіх не нагримаєш грізно./,Ми – це не безліч стандартних „Я”,/ А безліч всесвітів різних»*. До його ствердного «Я» (*«Я не можу мовчати!»*) органічно й впевнено долучалися й інші, цілком самодостатні «Я»: від роздуму-заклику — до духовної внутрішньої ревізії *«Навіщо я? Куди моя дорога?!»* (І. Драч), до тріумфального відчуття власної самосвідомості й духовної сили М. Вінграновського: *«Я встав з колін і небо взяв за зорі»*, що попри романтизм прозвучало досить переконливо – як заявлений виклик звичному станові речей. І навіть тоді, коли шістдесятницьке коло було розсічене утисками, цензурою, репресіями й арештами, це персональне «Я» не змаліло, оскільки в основі його оприЯвлення лежав імператив вільного вибору: від усвідомлення самого цього вибору (*«Я вибрала Долю собі сама»* — зринуло з уст Ліни Костенко) до усвідомлення власної відповідальності перед таким вибором і такою долею: *«...і що зі мною не станеться – /у мене жодних претензій нема/ до Долі – моєї обраниці»* – теж у Ліни Костенко чи *«Я не клену своєї долі...»* – у І. Світличного. Уже тоді самосвідомість покоління, уявно-провіденційно окресливши коло земного буття, змогла дістати відчуття «із майбутнього»: *«Я поза колом часу...»* (Є. Сверстюк). Зрештою,

саме це самоусвідомлене «Я» й дало право по десятиліттях випробувань підсумувати: «*Я народився під щасливою зіркою...*» (Є. Сверстюк); «*...Попри все я вдячна долі*» (М. Коцюбинська). Адже над усім важким, несправедливим, та все ж проминальним, торжествувало вітаїстичне: «*Я так люблю життя земне!*» (І. Жиленко). Персональне «Я» має тут власний осмислений аксіологічний вимір: право, потребу й мотивацію *залишатися собою*. Тим-то стверджене В. Шевчуком «*Мав дерзновення бути самим собою*» – поза всіма кон'юнктурами й випробуваннями долі: воно як сутнісний пароль тих, хто чесно йшов за своїм призначенням. Саме із суми яскравих індивідуальних «Я» складається покоління 60-ків.

За психологічною персоналістською теорією В. Штерна (а їй передувала персоналістсько-психологічна школа, що постала із «розуміночої психології» Дільтея, вчення про ідеографічні науки Віндельбандта й теорії інтенціональності Brentana: їх складові комбіновано синтезувала персоналістська теорія Е. Шпрангера) особистість постає як єдність багатоманітностей, де по-різному організовані характеристичні риси визначають унікальність кожної особистості [Роменець, Маноха 1998: 533]. З-поміж персоналістських теорій Штернівська є найбільш визначальною для покоління 60-ків, оскільки проголошує *самодостатність особистості* і водночас її *відкритість назовні*, де індивідуальне «Я» постає як *Я-влене світові* і *Я-обернене світові*. Модальність людського життя, що розгортається на трьох рівнях (як-то біосфера особистості, світ об'єктів та світ цінностей) [Роменець, Маноха 1998: 535], передбачає активність самовиявлення, напрям самореалізації, що в світі цінностей виявляє себе як інтроцепція, специфічними формами якої є любов, розуміння, творчість, посвята та інші ключові поняття в етико-аксіологічному полі 60-ва. П. Рікер саме *ідею особистості* вважав найплототворнішою з-поміж усіх ідей персоналізму і найперспективнішою для філософських досліджень. *Особистість* є синтезом (своєрідною тотальністю) багатоманітного, останнє ж *постає інтегральним поняттям*. «Цей інтеграл є співзвучністю багатоманітності з особистісним цілим і особистості зі світом, який робить людське життя можливим» [Роменець, Маноха 1998: 535]. Так само має *персоналістський інтеграл* і покоління 60-ків – як *сума окремих особистостей* (розсипана у верстці книжка Ліни Костенко мала знакову назву «Зоряний інтеграл»). «*Зоряний інтеграл*» покоління 60-ків можна трактувати *сутнісною квінтесенцією*, «видобутою» із суми багатоманітностей. У цій величині яскравих індивідуальних «Я» кожне з них є «зоряно» самодостатнім і водночас включеним у пасіонарне силове поле покоління як «...*безліч всесвітів різних*» (В. Симоненко).

Антропоцентризм 60-ків – та підвалина, на якій формувалися їхні світоглядні координати, починався, безперечно, із Я-центризму (его-центризму), на що вказує їхня досить експресивна *персоналістична риторика*, де власне «Я» постає індивідуальною призмою, крізь яку

віддзеркалюються проблеми людини й цілого світу. За Е. Муньє, персоналізм жодною мірою не пов'язаний з індивідуалізмом, який розглядає «Я» як ізольовану реальність, першопочатково відокремлену од світу і від інших «Я» [Муньє 1994: 55]. Персоналізм 60-ків не є ані абстрактним, ані анти- чи позаісторичним: він сприяв саморозвитку і був основним принципом духовного утвердження – тим-то його можна розглядати як *ідею особистості в конкретно історичному контексті* ХХ ст. Хоча персоналізм – як проект, метод і соціальна вимога – зродився на Заході для заперечення капіталістичного способу виробництва, де капіталістичні структури перешкоджали вільному розвитку особистості; проте як філософська течія не був надміру заідеологізованим, оскільки намагався проникати у засадничі основи людського існування й визначив світоглядні пріоритети, що мають за мету «утвердження цілісного характеру індивідуального буття в його істинності» [Современный филос. словарь 2004: 515]. Так само 60-во опосередковано оберталося і в силовому полі українського філософа О. Кульчицького, який, обстоюючи позиції етнопсихології як основи для кристалізації філософських узагальнень, перебував також під впливом М. Шеллера, А. Бергсона, М. Гартмана і, зокрема, Е. Муньє і сповідував «переконання у персоналістській доцільності життя особи» [Кульчицький, 1995: 10]. Саме національне (як самобутнє, непроминальне) бачилося 60-м тим фундаментом, на якому варто зводити «новий світ», наближений до ідеального. Адже вони жили потребами соціуму, були включені в нього екзистенційним пережиттям, хоча не мали адекватного соціального статусу. *Гуртова сила* окремих яскравих особистостей утверджувала себе *через комунікацію свідомостей*, тим-то це літературне покоління здобулося на незаперечний зразок комунікації окремих виборів, об'єднаних спільними устремліннями, які (кожен у свій спосіб) протистояли тоталітарній системі способом *поколінневої солідаризованості*.

Згідно теорій персоналізму, особистість фактично «протистоїть не «Ми», яке її обґрунтовує і дає їй живильні соки, а «оп» (op – у фр. мові безособовий «займенник» (пор. з нім. man) – світові безвідповідальності і тиранії [...] вона – єдина у Всесвіті реальність, здатна на істинну комунікацію, вона живе своєю *відкритістю «іншому»* (і це годі заперечити з огляду на новітні теорії соціальної та персональної комунікації – Л.Т.) і навіть «в *іншому»*, вона одна спрямована *до світу* й існує *в світі»* [Муньє 1994: 56]. Антропоцентрична відкритість 60-ків світові віддзеркалена в тематиці та художньо-поетикальних структурах і засобах їхніх творів, через які вони намагалися «розімкнути» свій гармонійний «гуртовий світ» у світ великий, дисгармонійний – у соціум. Важко говорити про «присутність» у житті й творчості 60-ків філософії як однієї стрункої теоретичної системи, що опановувалася б системно й цілеспрямовано: на це є певні причини. Екзистенціалізм, що ним досі найчастіше обґрунтовували філософсько-

світоглядні засади покоління, здобувався ним здебільшого на рівні чину, практичного пережиття – як і генетично присутній у його ментальності кордоцентризм, тож з погляду ширшої аналітики не вичерпує сукупності світоглядних підвалин. *Персоналістична орієнтація сковородинівського* наповнення якраз і стала усвідомленою внутрішньою настановою, що освітлювала топологію шляху й допомогла здобути *індивідуальний голос*. Вона стала головним фокусом, із допомогою якого 60-ки намагалися подолати ситуацію розірваності національної культури й неповноти буття, підпорядкованість людини ідеологічній тотальності всередині пережиття есхатологічної драматургії ХХ ст., тієї антрополого-гуманітарної катастрофічності, що її несла з собою *концепція* формування *homo soveticus* засобами єдино можливого для всіх тогочасних соціалістичних країн методу соціалістичного реалізму [Див., зокрема: Ústav pro českou literaturu AV ČR: 133-135]. Така персонально загострена позиція причетності й відповідальності є альфою та омегою поетичної, публіцистичної та літературно-критичної риторики 60-ків; із цього глибоко персоналізованого світу поставала й цілком інша, психологічно «закроена» проза.

Література:

Кульчицький, О.: Основи філософії і філософічних наук. – Український Вільний Університет. – Мюнхен. – 1995.

Лотман, Ю.: Культура и взрыв // Семиосфера. – СПб., 2004.

Мунье Э. Что такое персонализм? – М.: Изд-во гуманитарной лит-ры. – 1994.

Роменець, В., Маноха, І.: Історія психології ХХ століття.—К.: Либідь. – 1998.

Современный философский словарь.— За заг. ред. В. Кемерова. М.: Академический Проект. – 2004.

Ústav pro českou literaturu AV ČR / Literatura socialistického realismu: východiska, struktury a kontexty totalitního umění (11-12 října) // Čecka literatura. – 2006—6.

Summary

Creative work of Ukrainian 1960's generation characterizes expressive anthropocentrism with its dominating idea of human as creative force.

Article considers philosophy of personalism in life and creative practice of representatives of this literature generation, which was underway in conditions of totalitarian society of 20th century. Author stresses the fact that 60s generation was a sum of bright individualities, their star integral, who made it possible to express themselves through a word.

Keywords: 1960's generation, 60's people, generation, personalism, integral, philosophic reception, anthropocentrism, totalitarianism.

Василь Стус проти романтизму: стилістичні пошуки поета у 1960-х роках

Ходаківська Ярина

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Предметом нашого розгляду стали літературно-критичні погляди Василя Стуса, які він висловлював у статтях та нотатках 1960-х років (час навчання в аспірантурі Інституту літератури).

Дві тогочасні статті Василя Стуса "На поетичному турнірі" і "Найбудем щирі...", побудовані як огляд тогочасної української поезії, були надруковані в журналі "Дніпро". У них він не просто вказує на досягнення й прорахунки українських літераторів, а й з теоретичних позицій акцентує увагу передусім на питаннях стилю, зокрема Стус визначає дві головні стилістичні опозиції, довкола яких будуватиметься зміст більшості його літературознавчих робіт.

Перша з опозицій – це протиставлення логічної поезії емоційній. Якщо в основу твору покладено логічну конструкцію або абстрактну ідею, такий твір, на думку Стуса, знаходиться поза межами художності. До творів, витриманих у логічному дусі, поет відносить і "вірші чисто байкового типу, які нібито й писані задля моралі" [1994: 167], і публіцистичну поезію. Про один із творів Б. Олійника Стус пише: "перенесення пекучої життєвої проблеми в алегоричний план звузило саму тему" і додає: "адже в самому алегоричному задумі є вже момент логізованого абстрагування від дійсності, спроба виділити з неї тільки один якийсь план" [1994: 183].

Проте зауважимо, що Стусове поняття логічності не обмежується строго рамками раціональності. У цьому можна перекоонатися, зокрема, з тих синонімічних рядів, які вибудовує автор на пояснення і розширення цього поняття. До широкої категорії "естетичної лжі" поет відносить *абстракції та умовності, неконкретність, безплотність, нереальність, нежиттєвість, несправжність, вигаданість, нецікавість*. Характерно, що частина з них створена за допомогою заперечних префіксів *не-* та *без-*. Для Стуса царина абстрактно-логічного, схоже, була тотожною сфері неправдивого. Це він мимохіть проказує неодноразово, вимагаючи "правди художнього бачення світу" [1994: 224]. І у цих вимогах криється не стільки полеміка з далекою у часі абстрактністю доби класицизму, скільки заперечення сучасної поетові практики порожньої маніпуляції потрібними цитатами, практики замовчування "незручних" фактів історії та проведення закритих судових процесів над інакодумцями.

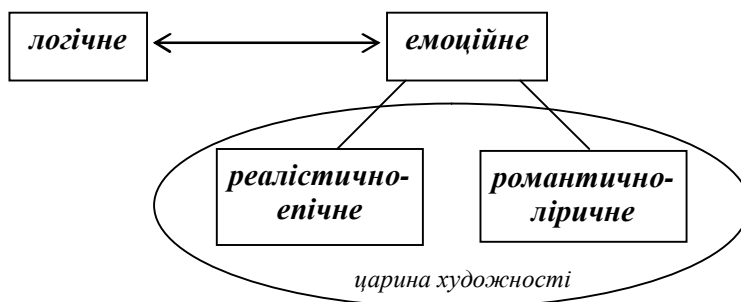
У невідісланому листі до П. Шелеста, написаному в середині 1960-х років, Стус пише про свій досвід усвідомлення неправдивості

довколишнього світу. Зокрема, він зауважує: "Теперішній "соціалізм" продукує лицемірство, брехню, підлість, безпринципність, нечесність і інші супутники рабства. Лицемірство возводиться в квадрат" [1994: 414]. Саме проти цього холодного лицемірства та брехні спрямовані заклики поета вдаватися до емоційності. Йдеться не просто про показ реальних відчуттів та почуттів, а про емоційну правдивість – щирість. Надаремно слова Івана Франка "Най будуть щирі, щирі, щирі!" винесені у заголовок однієї зі статей – вони стали своєрідним мотто тогочасної творчості Василя Стуса.

Отож, ліками від недуги логічності, на думку Стуса, є відхід від надмірної абстрактності у напрямку до емоційності. Адже "поет, який збивається на байковий стиль, визнає свою нездатність емоційно вплинути на читача" [1994: 168], так само і публіцистичні твори мають "меншу здатність емоційно заражати читача" [1994: 167], Стус пише, що поезія потребує "гострої і переконливої авторської пристрасності" [1994: 167].

Кожен предмет, "навіть будучи віддзеркаленим, зберігає свою емоційну послідовність" [1994: 187], – стверджує поет. Емоційна послідовність – один із важливих постулатів у теорії Стуса. Закликаючи літераторів звертатися до конкретики, фактів реального життя і водночас вимагаючи емоційності, поет визначає принцип поєднання цих двох вимог. Через накладання категорії емоційності на поняття енергії (!) він виводить своєрідну поетичну норму, згідно з якою емоційність твору має відповідати масштабів зображеного факту (вимога закону збереження енергії).

Друга зі згаданих вище опозицій базується саме на мірі емоційної наповненості художнього твору. "Емоційна незграбність", характерна, на думку Стуса, для романтично-ліричного стилю, чи емоційна вправність, притаманна реалістично-епічному способу письма, – такі два полюси визначає він у власне художній сфері.

Романтичний стиль, якому Стус приписує "своєрідну естетичну спекуляцію на емоціях" [1994: 255], поет маркує різко негативними оцінками. Надмірний вияв емоційності, на його думку, зумовлює й низку інших особливостей романтичного стилю, зокрема надуживання стилістичними оздобами, тропами, багатослів'я.

Василь Стус вважає, що романтично-ліричний струмінь у сучасній йому літературі – це стиль віджилий і неактуальний, який виник на ґрунті багатой фольклорної поетики, а в XIX столітті був "індивідуалізований" творчістю Шевченка. Цей стиль посів головні позиції в українській літературі, через те що інші стильові традиції, які мали стати наступниками романтичної, розвинулися не змогли "в силу, умовно кажучи, домінуючої суспільної (переважно сільської) психології читача, в силу "одвічно-романтичних" умов існування української літератури" [1994: 221]. Власне кажучи, йдеться про тривале колонізоване становище української культури: "Вбачати в цьому романтично-ліричному стилі якусь національну своєрідність української літератури – значить тільки констатувати особливості виявлення письменницьких талантів нашої класики, виролої в специфічних підцензурних умовах царської Росії, в умовах всякого (коли поминути часом дозволені твори на сільську тему) стильово-тематичного остракізму" [1994: 221]. Та й набір виражальних засобів лірико-романтичного стилю (від "важко експлуатованої довгими когортами поетичних бездар багатой української флори <...>, де в кожному гаї традиційні солов'ї вже вкотре рятують убогість поетичної фантазії" [1994: 166], до надуживання "солодкавими" пестливо-зменшувальними суфіксами) – свідчення того, що твори, витримані в його дусі, становлять "типову колоніальну літературу-забавку" [1994: 496]. Зауважимо ще й те, що сфера романтичного усвідомлювалася Стусом як чужа авторам-чоловікам (детальніше в нашій статті [Ходаківська 2006]).

Якою ж має бути альтернатива до романтичної поезії? У невеликому літературознавчому дописі про творчість Гете Василь Стус принагідно згадує, що німецький поет "романтичний, суб'єктивний, хворобливий ліриці" протиставляв так звану "об'єктивну поезію", яка втілювала "позицію мужнього, впевненого активного оптимізму <...> трималася землі, виходила з віри в людське діяння як єдино можливу формулу оптимізму, в поступ" [1994: 240]. Б. Брехт, Е. Хемінгуей, І. Франко, молодий Рильський, В. Мисик, М. Бажан – ось представники епічного письма, яких називає Стус. Втім, вочевидь, це вакантне місце він планував заповнити і своєю творчістю.

Нагадаємо, що епічний стиль, за Стусом, визначається емоційною доречністю на противагу емоційним надмірностям романтичного. Його можна схарактеризувати Стусовими ж словами, як "конкретність вражень від конкретної ситуації", що "робить конкретним і вірш" [1994: 189]. У цьому формулюванні визначено загальну суть реалізму ("конкретна ситуація"), тобто зображення дійсності без ідеалізації, прикрас та вигадок, і водночас вказано на психологічне розуміння реалістичного стилю ("конкретність вражень"). Недаремно у зміст поняття "правди художнього бачення світу" [1994: 224] Василь Стус вкладає сенс не тільки предметно-

подієвої точності, але й емоційної правди, обстоюючи яку, він відкидає і романтичний надмір емоцій, і так зване "суб'єктивістське свавілля над об'єктом" [1994: 225].

Чи вдалося дослідникові втілити свої теоретичні постулати у власній творчості? Ця тема заслуговує окремого вивчення. Зауважимо лише, що свої корективи в еволюцію поетичного стилю Василя Стуса внесли і певні життєві перипетії, і панівні мистецькі тенденції ХХ століття.

Література

Стус, В.С.: Твори: Том 4 (Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. З таборового зошита). Просвіта, Львів 1994.

Стус, В.С.: Твори: Том 6 (дод.), кн. 1 (Листи до рідних). Просвіта, Львів 1994.

Ходаківська, Я.В.: Література крізь призму гендера в оцінках Василя Стуса. In: Молода нація 1/2006, с. 80-89.

Summary

We consider the Vasyl Stus' theoretical views of poetic style, his participation in the debate about realism and romanticism.

Key words: Vasyl Stus, style, romanticism, realism, artistic truth.

Образи церкви і в'язниці як виразники топосу ліричного героя у варіантах тексту В. Стуса

Колодкевич Галина

Київського національного університету імені Т. Шевченка

Психологія творчості завжди буде залишатися певною мірою незбагненою, адже сам митець не в силі пояснити, як саме народжується твір мистецтва. Складно простежити динаміку від першоз'яви задуму до його реалізації на різних етапах становлення твору.

Своєрідна манера письма В. Стуса – палімпсестність – зумовила народження творів у їх варіативності. Використання ліричних текстів у новому літературному дискурсі дало можливість поету більшою мірою здійснити творчий задум «Палімпсестів». Цей період охоплює три збірки «Час творчості – Dichtenszeit», «Свіча в свічаді» та власне «Палімпсести». Досліджуючи варіанти, варто звертати увагу на першу і третю збірки, оскільки «Свіча в свічаді» – це компіляція творів, які увійшли в попередні збірки. Тому її варто розглядати просто як вибране, створене не автором, а упорядниками, що послуговувалися хронологічним принципом.

Кожен з варіантів певного твору безперечно є самодостатнім, але разом вони творять цілісність, всередині якої можна простежити найтонші зміни світовідчуття ліричного героя, входження вглиб поетичної фактури. Варіанти у творчості В. Стуса не є грою з текстом, адже «гра» завжди лишається сама собою і вже через це перестає працювати на зміст» [Стус 1994: 234]. Не варто також застосовувати термін «автоцитуння», адже це поняття несе у собі семантику навмисних раціональних потуг, де автор способом колажу намагається створити інший текст, а поезія – це, перш за все, сфера духу. Тому, досліджуючи творчість В. Стуса, варто користуватися і особливою термінологією, що послугує інструментом для заглиблення у його поетичний світ. Варіативність творів В. Стуса можна окреслити як певне **самоповертання** митця, де, «опираючись на вже мовлене, він вказує на ще досі не мовлене» [Літературознавча енциклопедія 2007: 431], тим самим кожен з варіантів набуває іншого культурного буття. Постійне зміщення акцентів спричинює варіювання настроїв, інтонації. Але кожного разу – це **новий вихід на рівні духу, осяяння**.

Зустрічаються твори, котрі увійшли до загальної канви «Палімпсестів» навіть тричі, серед них відома поезія «Церква святої Ірини», яку спробуємо проаналізувати у статті, користуючись усіма основними варіантами тексту.

Варто нагадати, що два варіанти поезії В. Стус включив до «Часу творчості», третій – увійшов до збірки «Палімпсести». Перша «Церква...»

була написана у слідчому ізоляторі, коли В. Стус одночасно звивав до гіркоти нового життя і був осяяний своїм новим поетичним даром.

Перш за все, варто звернути увагу на образ церкви. У всіх світових релігіях храм – це духовний центр, ядро, що є образом небесного храму. Вимоленість стін, спокій, хор, дарована благодать народжують внутрішнє світло радості. Стусова «Церква святої Ірини» складає абсолютну протилежність, адже «криком кричить з-під землі» [Стус 1995: 173]. Вона протиставляється образу св. Софії у творчості поета.

У всіх варіантах початок однаковий, де постає персоніфікований образ церкви не як святині, а як тіні, примари.

*Церква святої Ірини
криком кричить із імлі,
мабуть, тобі вже, мій сину,
защори в душу зайшли*[Стус 1995: 52].

Вона апелює до ліричного героя, назвавши його сином, і це природно, адже якщо героя відсторонено від його світу, новий антисвіт потребує і нової матері.

При поверненні до творення певної поезії В. Стусові властиво робити текстові зміщення. У першому варіанті рядки: «*Мороком горло огорне, // ані тобі продихнуть. // Здрастуй, Бідо моя чорна, // здрастуй, страсна моя путь*» [Стус 1995: 52], – присутні майже на початку. На той час для героя було важливо одразу означити свою позицію, адже він лише відчув цей новий світ. У двох пізніших варіантах автор перемістив їх у кінець, де вони звучать більш трагічно, з неочікуваною приреченістю. Якщо читати усі три варіанти один за одним, таким чином, ці рядки творять своєрідне обрамлення.

У ранньому варіанті «Часу творчості» проглядаються нотки іронії:

*Ходить Господь із кадилом –
чадом безсонних ночей
щось мене світом водило,
а не розкрило очей* [Стус 1995: 52].

Іронічність такого стибу загалом властива раннім варіантам „Часу творчості”. Вона засвідчує опір, не готовність ліричного героя до цілковитого прийняття фатальної приреченості свого життя. Він ще наповнений розпачем, що „*не нагодує довіку геть перехлялих чекань*” [Стус 1995: 52]. Наприкінці з’являється мотив сподівання на ранок, який хоч світлом крізь шпарину відвідає героя.

*Зводиться тихо, мов віко,
шарою шпарою рань*[Стус 1995: 52].

Цей прийом надає творові незавершеності, очікування на зміни, які прочитуються вже у пізніших варіантах твору.

Дві наступні поезії відтворюють мотив поступового осягання долі, доростання до своєї духовної сутності. У другому варіанті герой вже не очікує на повернення, для нього немає *«ані дружини, ні друга»*. Заперечуючи, по суті, попередню іронію, митець відтворює розгубленість людини, що перебуває у світі бінарних опозицій: *„прагнемо кохання, мов люті, прагнемо добра, ніби зла, грішний, віддайся покуті...”* або *„хто вони жертви й кати”* [Стус 1995: 173], які він не протиставляє, а зiставляє, бо **усі, хто прагнуть** не здобудуться на спасіння. Тут присутнє відлуння східної філософії, де через самонастанову „не хотіти” можна досягнути просвітлення.

Варто наголосити, що у перших двох варіантах «Церкви святої Ірини» образи надзвичайно емоційні, чуттєві: еринії – демонічні богині прокляття, кари і помсти, що втілюють докори сумління і є символом провини, спрямованої на знищення винного [Керлот 1994: 593], вони виконують роль церковного хору (1 вар.); хаотично переплітаються різноманітні прагнення, пошуки справедливості, намагання спокутування гріхів, суди (2 вар.). Така чуттєвість образів зумовлена перебуванням ліричного героя ще у колі тяжіння попереднього життя і неприйняттям фатальної дійсності.

Третій варіант, що увійшов до збірки «Палімпсести», надзвичайно відрізняється від попередніх, як за змістом, так і за формою. В. Стус подає його найкоротшим, залишаючи лише скристалізовані образи. Ця поезія позначена *емоційною втишеністю, самозаглибленістю ліричного героя, стилем наближається до молитовного*. З цього приводу можна згадати М. Гайдеггера, котрий писав про те, що справжня поезія – це завжди певна недомовленість, «жоден із окремих віршів, та й усі вони, не кажуть усього» [2007: 42]. Тому саме пізніші варіанти «Палімпсестів» можна назвати найглибшими кристалами Стусового духу.

Спогади про минуле вже не захоплюють в хаотичний вир образів, ліричний герой неначе відсторонює їх від себе. Навіть згадка про Київ не породжує образи рідних, друзів, а вписується у квадрат вікна.

*Київ – за тратами Київ –
весь у квадраті вікна*[Стус 1999: 32].

Образ Києва у «квадраті вікна» якраз ілюструє переживання ліричним героєм свого минулого. Ця окресленість у квадрат символізує стабільність, визначеність буття, внутрішню впорядкованість. Поетичні візії історичних подій відтворюють часовий зсув.

*Похід почався Батийв,
ачи орда навісна?* [Стус 1999: 32].

Це певне накладання, де усвідомлюється час як нелінійна категорія. Ліричний герой втрачає зв'язок з часопростором людського світу. Немає і натяку на очікування змін, зустрічі з близькими людьми. Гостре відчуття самотності перестає відчуватися, образи вже не такі емоційні. Складається враження, що ліричний герой чимось урівноважує свою космічну самотність. Лише у останньому варіанті відсутня згадка про Бога. Адже те, що уже з тобою не потребує означення, називання. Можливо, саме це втишує біль ліричного героя, допомагає долати самотність.

Цікаву розв'язку отримує центральний образ твору в третьому варіанті. У поезіях «Часу творчості» двічі використаний персоніфікований **образ церкви**, але в останньому він трансформується у персоніфікований **образ в'язниці**

*Глипає оком в'язниця,
наче сова із п'тьми* [Стус 1999: 32]

Чому ж тоді ці образи взаємозамінні? Як вказують історичні джерела, церква святої Ірини справді існувала, її доля незвичайна. Вона колись розміщувалася у Києві приблизно там, де у 70-х, 80-х роках був слідчий ізолятор Київського КДБ [Стус 1999: 418]. Отже, таке містичне поєднання крайнощів, яке постало у поетичних візіях В.Стуса, не безпідставне. У даному випадку, найпізніший варіант тексту стає ключем до розуміння двох попередніх поезій.

Підсумовуючи, важливо наголосити, що, навіть перебуваючи у режимі тотальної несвободи, В. Стус віднаходить у своїй в'язниці церкву, де творчість – єдиний порятунк. Кожен наступний варіант поезії, як своєрідне самоповертання, самонавернення вказує на перманентну духовну працю митця, і, можливо, В. Стус у своїй церкві-в'язниці таки пізнав Бога.

Література

- Гайдеггер, М.: Дорогою до мови. Літопис, Львів 2007.
Керлот, Х: Словарь символов: Мифология. Магия. Психоанализ. «REFL-book», Москва 1994.
Літературознавча енциклопедія: У двох том. Т. 1. «Академія», Київ 2007.
Стус В: Твори у 4 т. 6 кн. Т. 2. Просвіта, Львів. 1995.
Стус В: Твори у 4 т. 6 кн. Т. 3. Кн. 1. Просвіта, Львів 1999.
Стус В: Твори у 4 т. 6 кн. Т. 4. Просвіта, Львів 1994.

Summary

The article “Variability of V. Stus’s poetical thinking” deals with the variants of poetry that belongs to the “palimpsests’ period”. It also includes the analysis of poetry “St. Iryna’s church” in three variants.

Key words: Stus, poetry, “palimpsests’ period”, variability, church, prison.

Михайло Максимович і його традиції: усна словесність як соціальний факт

Федас Валентина

Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

«Історія давньої руської словесності» Михайла Максимовича прийшла до читача 1839 року з постановкою питання: «Про словесність та її історію взагалі». М.О. Максимович зауважив, що «словесність означає сукупність пам'яток, у яких виразилась душа та життя народу завдяки мові усно або письмово; під мовою розуміється жива, органічна сукупність слів, якими виражає себе народ.

Безсмертна та розумна *душа* разом з божественним даром *слова* складає високу відмінність людини від всіх земних істот і належить усім людям: тому кожен народ говорить відомою мовою, своєю власною або запозиченою в інших народів і кожен народ споконвіку має свою словесність.

Історією словесності називається наука, предметом якої є усні та письмові пам'ятки словесності певного народу, мова його та письмові джерела – у їх поступовому розвитку та взаємозв'язку, й у зв'язку з усім життям того народу, особливо з його освіченістю» [Максимович 1839].

Терміном «словесність» послуговувався знаний славіст Осип Бодяньський. У магістерській дисертації він, зокрема, зазначає, що «для словесності взагалі і її історії, пісні [...] складають початок, вихідний пункт її як найперші її твори, вічно квітуча, жива, свіжа словесність, справжній вираз народного духу» [Бодяньський 1837:28].

Ізмаїл Срезневський розподіляв пам'ятки української словесності на два роди: 1) народні перекази і 2) твори «більш чи менш учених письменників». До першого роду Ізмаїл Іванович зараховує: 1. Думи і пісні. 2. Казки. 3. Похвалки. 4. Прислів'я та приказки. 5. Загадки. 6. Замовляння [Срезневський 1850].

У «Мыслях об истории русского языка» Ізмаїл Срезневський формулює нерозривний зв'язок історії мови й історії словесності – усної і писемної – як основних елементів народності.

Позиція Пантелеймона Куліша: «Українська писана словесність має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає. Споконвіку мав простолюдець український свої словесні твори, що переказом ішли од старшого коліна до молодшого. Творами такими були: казки, прислів'я, пісні» [Куліш 1910:429 – 431].

Питання словесності постійно цікавило Івана Франка. Він поділяв літературу на усну і писану, паралельно вживаючи терміни: «усна

словесність», «усна література». Відповідно Іван Якович виділяв дві школи: культурно-історичну і критично-естетичну.

У «Плані викладів літератури руської» Іван Франко писав: «З того самого культурно-історичного становища щезає для історика літератури різниця між т. зв. усною, людвою і писаною літературою. Школа критично-естетична не могла собі з нею ніяк дати ради і або полишала усну словесність зовсім на боці, – як на найвищі виплоди національного генія, для котрих не були писані ніякі естетичні закони» [Франко 1984: 30, 48 – 49].

Іван Франко в «Історії української літератури» викладає свою позицію щодо історії літератури: «Що треба розуміти під історією літератури взагалі? В найширшій розумінні сього слова література – се збір усіх духових виплодів чи то якогось одного народу (національна література), чи то більшої групи народів або й усього людства, зложених у людській мові. Отже, буде тут збір переказів та споминів, досвідів та дослідів, вигадок та пісень чи то передаваних із пам'яті, з уст до уст і з покоління в покоління (усна словесність), чи то закріплених письмом (письменство)» [Франко 1983: 7].

Цікаву інформацію подає Іван Франко у листі до Михайла Драгоманова 14 – 15 листопада 1891 р. Вживши термін «усна словесність, Іван Якович пише: «Я думаю, що після Огоновського конче треба забратися до зладження більш наукової історії нашої літератури» [Франко 1986: 308 – 309].

Термін «словесність» зафіксований у назві різних праць:

1. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство – Львів, 1899, 1900, 1906, 1907. Зі змісту окремих томів. Том перший: Україна в першій словесности. Про конечність досліду народньої словесности в прикарпатській Русі. Том третій: Студії народньої словесности в Великій і Малій Русі.

2. Сумцов Н. Ф. Заметки о народной словесности (по поводу «Введения в историю Русской словесности проф. П. В. Владимирова. – Варшава, 1905. – 22 с.)

3. Сумцов М. Старі зразки української народньої словесности. – Харків, 1910. – 20 с. Друге вид.: Черкаси, 1918.

4. Кузеля Зенон. Угорський король Матвій Корвін в славянській устній словесности. Розвід мотивів, звязаних з його іменем. – Львів, 1906. – 154 с.

5. Гнатюк В. М. Українська народна словесність (В справі записів етнографічного матеріалу). – Відень, 1916.

Михайло Грушевський у вступі (посвята: Пам'яті Михайла Максимовича) до своєї «Історії української літератури» спеціально виділив питання: «Словесність усна й писана»: «Що в писаній літературі індивідуальність часом в певних епохах виступає сильніше й яскравіше, ніж в словесності усній, – се не тільки прикмета самої категорії творчості як такої, а почасти залежить від прикмет традиції, почасти від більшого або меншого

індивідуалізму сучасного життя. Усна традиція має тенденцію стирати індивідуальні прикмети твору, цінячи його загальний елемент.

Словесне мистецтво єдине в своїх основних психологічних прикметах на всім протязі людського життя, без різниці, чи воно записується чи ні, але характер традиції кладе на нього свою глибоку печать.

Твір незаписаний – перепущений через усну традицію поколінь, часом довгого ряду їх – тратить сі контури, обтирається, шліфується, як камінь, несений водою.

Творчість усна й письменна являються до певної міри антитезами, які розвиваються одна коштом другої. В міру, як писана література розвивається і захоплює все ширші верстви й інтелектуально сильніші елементи входять в круг її впливів, користають з неї, послуговують нею, – так усна продукція спадає все нижче і вартість її маліє. Вона не перестає бути важним соціальним фактом – її витвори повинні збиратись і студіюватись, включно до нинішньої уличної, шантанної, корчемної словесності. Але вага її для тих завдань, як собі ставить історик літератури, зменшується дуже сильно, при співіснуванні розвиненої писаної чи друкованої літератури, преси і. д.

Для тих епох, в яких писана словесність слабша, не опановує в такій мірі життя, і поруч неї існує багата, впливова, характеристична словесність усна, або ся усна, словесність стає головним показником словесної творчості та взагалі народного життя, дослідження словесної творчості, її форми і характеру, способів реагування людини на оточення і переломлення в ній сього оточення – мусить зарівно вживати обох категорій творчості.

Отже, розділяти різко сі дві категорії, писану і усну, нема ніякої рації. Між писаною і неписаною словесністю завсіди існує певний зв'язок, часами дуже тісний і нерозривний. Розуміється, історія літератури писаної, так само як і історія словесності усної, може мати свій спеціальний інтерес. Але ні одна, ні друга зокрема не будуть тим, чим повинна бути історія красної словесності в її цілості, як сума взаємовідносин її обох категорій [Грушевський 1993: 55 – 59].

Чітку позицію займає Філарет Колесса. Книга «Українська усна словесність» (першодрук: Л., 1938) починається розділком: «Що таке усна словесність», де йдеться про те, що «у всіх народів, що досягли вищої культури й витворили своє письменство, попередив письменство розвиток усної словесности».

Таким чином, хоча твори усної словесности так само, як і твори письменства, випливають із джерела індивідуальної (особистої) творчости, то, наслідком усної передачі, вони вдержуються в незакріпленій, пливкій формі, дають широке поле для імпровізації та приймають подекуди ознаки збірної, колективної творчости.

Та українська усна словесність сягає своїми початками у глибину передісторичних часів, коли уклад суспільних верств був зовсім інший, ще й за княжих часів у плеканні усної словесності беруть участь різні верстви

суспільства: і селяни-хлібороби, що співають свої стародавні обрядові пісні, і дружинники, серед яких витворюється лицарський епос, що згодом переходить і під сільську стріху. Усна традиція дуже полегшувала перехід від одної верстви суспільності другої [Колесса 1938: 3 – 4].

Нитки терміна «словесність» тягнуться з першої половини ХІХ ст. і до наших днів [Лановик М., Лановик З. 2000].

Література

- Бодянский, Иосиф: О народной поэзии славянских племен. Москва 1837.
Грушевський, М. С.: Історія української літератури в 6 т. 9 кн. т. 1. Либідь, Київ 1993.
Колесса, Філарет: Українська усна словесність. Львів 1938.
Куліш, Пантелеймон: Погляд на усню словесність українську. Львів 1910. Т. 6.
Лановик, Мар'яна, Лановик, Зоряна. Українська народна словесність. Посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. Літопис, Львів 2000.
Максимович, М.: История древней русской словесности. Киев 1839.
Срезневский, И.: Мысли об истории русского языка. СПб 1850.
Срезневский, И. И.: Взгляд на памятники украинской народной словесности: Письмо к профессору И. М. Снегиреву. In: Ученые записки имп. Московского университета. 5/1834. с. 134 – 150.
Франко, І.: [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви]. In: Зібр. тв. у 50 т. Наукова думка, Київ 1984. Т. 41.
Франко, І.: Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. In: Зібр. тв. у 50 т. Наукова думка, Київ 1983. Т. 40.
Франко, І.: Листи (1886 – 1894). In: Зібр. тв. у 50 тт. т. 49. Наукова думка, Київ 1986.

Summary

The article finds out the term “literature” as a social phenomena, particularly including in the history of literature, in the works of such scientists as O.Bodyanskiy, I.Franko, M.Grushevskij, M.Dragomanov, P.Kulich. Both works making of verbal literature and written literature, originate from the sources of individual (personal) creativity.

Key words: social phenomena, verbal literature, history, literature.

Експериментальний характер українського роману і романних форм 20-30-х років ХХ ст.

Васьків Микола

Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка

Зорієнтованість художньої літератури на оновлення змісту й форми є її іманентною рисою, без якої неможливий літературний процес, розвиток мистецтва загалом. У розвитку світового, насамперед європейського, мистецтва періодом абсолютної ревізії здобутків минулого у світовому мистецтві, який, швидше за все, не мав аналогів у попередніх епохах, стає початок ХХ ст. Він «сприймається як надпотужний вибух, що був підготовлений багатьма духовними чинниками» [Біла 2006: 12]. Модерністсько-авангардистське докорінне оновлення змісту й форми мистецьких витворів, зокрема й літературних, захоплює у своє силове поле також українське мистецтво, яке цілком уписується в загальноєвропейські тенденції. Проте саме в цей період яскраво виявляється і самотність вітчизняної літератури, яка зуміла компенсувати тугу, безцільність існування «втраченого покоління», породжені безсенсовістю світової бойни, безмежним оптимізмом, вітальністю національного відродження і вірою в велику перетворювальну силу соціальної революції.

Європейську й українську літературу 1920-х років споріднює, серед інших рис, зорієнтованість на новаторський пошук, експеримент. Однак вітчизняна література не тільки підхоплює модерністсько-авангардистську інтенцію на новаторство, але й суттєво доповнює її, надає їй небачених масштабів. Письменство «Розстріляного відродження» «вибухнуло [...] розмаїттям жанрово-стильових пошуків, вразило читачів експериментальними інтенціями [...] Особливий акцент припадає на експериментальну літературу. Вона відкривала нові перспективи в українському письменстві, яке вписувалося в європейський мистецький контекст, іноді навіть випереджало творчі пошуки західних письменників [...] Літературний процес в Україні впродовж 20-х років видається приголомшливо багатим» [Ковалів 2009: 3-5].

Новаторсько-експериментальні пошуки охоплюють усі без винятку роди і жанри літератури. Не стали винятком українська проза й такий малопродуктивний у ній раніше жанр як роман. «Українська розповідна проза “розстріляного відродження” спочатку поступалася перед бурхливим потоком поезії, спроквола утверджувалася, еволюціонуючи від малих епічних форм до великих [...] до романного мислення. Дедалі виразнішим ставав модерністський експериментальний наратив, що в середині 20-х років став визначальним [...]» [Ковалів 2009: 320]. У другій половині 20-х

років роман стає провідним жанром вітчизняної літератури, і без новаторської трансформації форми, без експерименту він не існує. Українські романісти «гучно заявили про себе експериментальними творами, що їх критика невдовзі нарекла “лівою прозою”, аналог якої інші європейські літератури навряд чи й мали» [Мовчан 2008: 15].

Опосередкованим свідченням становлення постколоніальної нації стає формування власної романістики, яка стає продуктивним жанром, формує власний наратив, що протистоїть іншим наративам, насамперед імперському. І, нарешті, ключова теза про те, що роман стає літературним відповідником сформованої нації: «[...] роман [...] відіграв надзвичайно важливу роль у формуванні імперських досвідів, ставлень і референцій [...] в основі того, що дослідники й письменники говорили про незнані частини світу, лежать оповіді. Вони ж стали методом, який колонізовані народи застосовували, обстоюючи власну ідентичність та історію [...] За словами одного критика, нації самі по собі є нараціями. Здатність оповідати або перешкоджати формуванню й виникненню інших наративів дуже важлива для культури [...]» [Саїд 2007: 12-13]. Така теза видається життєспроможною і щодо української літератури 1910-1920-х років.

У цей час творилися вершини української романістики. Вражаючим є той факт, що ці вершини досягали зовсім молоді автори, хоча традиційно вважалося, що до роману літератори приходять у дуже зрілому віці. Цілком можливо, що молодий вік романістів був віянням часу, бо подібне явище спостерігаємо і в російській літературі цього часу. Поєднання молодості й експериментальності є цілком зрозумілим і закономірним явищем.

Для 1920-1930-х років є характерною насамперед досить широка парадигма роману. З перших років становлення цього жанру немає якогось одного шаблону, канону, за яким би писалися романи 1920-х – початку 1930-х. Майже кожен цікавий твір є жанрово своєрідним, неповторним. Цей період у розвитку вітчизняної літератури дає зразки інтелектуального, соціального, психологічного, психоаналітичного, філософського, історичного, пригодницького, авантюрного, сатиричного, фантастичного, утопічного тощо романів. І найчастіше, знову ж таки, кожен роман стає неповторним поєднанням декількох жанрових різновидів у одному творі. Зрештою, це неодноразово відзначалося науковцями [Дзюба 1994: 442-443; Бернадська 2004: 96-193 та ін.].

Попри декларативні заяви про творення нової літератури, нового роману, які протистоять здобуткам попередніх епох, попри заперечення тягlosti вітчизняної традиції (досить згадати заяви Ю. Яновського про його улюблену художню лектуру і ставлення до українського письменства [Див.: Луцький 1997: 139, 142]), насправді романісти 1920-х років дуже часто займалися комбінаторикою, трансформацією, пере-творенням вітчизняних і світових літературних набутоків. «Модернізм 1920-х років [...] не так

руйнував попередні парадигми, як відтворював попередні тенденції в нових комбінаціях, конструював нові форми й тут же їх заперечував» [Мовчан 2008: 10], хоча так само він нерідко і «руйнував попередні парадигми», що цілком стосується прози загалом і романістики зокрема.

Взаємодія різних, за змістом і за формою, жанрових модифікацій роману не мала виключно ідилічного характеру впливу і запозичень. Часто ця взаємодія набувала форм гострої полеміки, заперечення одних модифікацій та ідей і пропонування на противагу їм інших форм та ідей. Це стосується не тільки позицій літературних критиків чи ідеологів, а й власне романістики як полігону для теоретичної полеміки. Яскравим прикладом такого художнього протистояння можуть бути роман М. Могилянського «Честь» як опозиція до «Робітніх сил» М. Івченка і «Міста» В. Підмогильного і роман В. Підмогильного «Невеличка драма» як опозиція, у свою чергу, до «Честі» М. Могилянського. Це була опозиційність з запереченням і одночасним розвитком того, що заперечувалося.

Романні форми органічно вписувалися в українську експериментальну прозу 1920-1930-х рр. своїм пошуковим характером. По-перше, уривки, незавершені твори були спробами митців досягнути новий для них романний жанр, були ніби підступом до нього. До їх появи у часописах також спонукала незвична для українських літераторів форма публікації творів із числа в число. Раніше вітчизняні письменники не мали великого вибору журналів, та ще й таких, які би періодично виходили з місяця в місяць. Тепер літературних часописів з'явилося багато і вони відчували брак текстів для повноцінного функціонування. Видавці змушені були пускати у друк фрагменти незавершених творів, навіть якщо не було твердої надії на їх завершення у найближчому майбутньому. Не були у цьому впевнені й самі літератори: адже часто уривки творів були тільки пробою пера в нових для себе формах, які могли виявитися поки не під силу митцеві або викликати у нього відчуття невдоволення.

По-друге, майже усі незавершені твори романних форм були новаторськими за належністю до жанрового різновиду (роман-пародія, пародія на роман, пригодницький, агітаційний роман, новели-повісті з незавершеного роману, «уривки із ненаписаного роману» як самостійний жанровий різновид на межі «малої прози» і роману тощо), композицією, нараційними особливостями, зображально-виражальними засобами та ін. Не потребує особливих доказів теза про важливість «Вальдшнепів» М. Хвильового для української літератури, насамперед за їх експериментальний характер, який відкривав нові шляхи перед вітчизняною літературою, романістикою зокрема.

По-третє, завершені романні форми теж були новаторськими для української літератури дифузним характером (наприклад, синтез епосу й лірики, мімесису й символіки в «кольорових романах»), сюжетними, структурними, нараційними особливостями. Ціла група творів може бути

об'єднана означенням жанрового різновиду «роман у віршах» (три твори В. Поліщука, «Арсенал сил» Г. Коляди, «Тарас Трясило» В. Сосюри, «Степ» Т. Масенка, «Скелька» І. Багряного, «Молодість Брата» Л. Первомайського, «Фронтвики» С. Голованівського, «Дніпробуд» Я. Гримайла та ін.), але воно є дуже умовним, бо самі автори визначали жанрову природу в кожному конкретному випадку по-різному: ритмований роман, роман нової конструкції, роман у віршах, біографічно-ліричний роман, віршований роман та ін. В авторських жанрових самовизначеннях, безперечно, є певна частка епатажу, декларативності, але загалом вони є свідченням пошуку нових шляхів у розвитку вітчизняної літератури, і ці шляхи спираються як на новаторство у трансформації здобутків європейської та навіть східної літератур, так і на експериментаторство з деструкцією традиційних форм та намаганням витворити принципово нові форми.

Література

Бернадська, Н.І.: Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція. Академвидав, Київ 2004, 368 с.

Біла, А.М.: Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки. Смолоскип, Київ 2006, 464 с.

Грицак, Я.Й.: Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття. Генеза, Київ 1996, 360 с.

Ковалів, Ю.І.: Полісемантика «Розстріляного відродження» з обірваною перспективою. МП «Леся», Київ 2009, 504 с.

Кравченко, Б.: Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. Основи, Київ 1997, 423 с.

Луцький, Ю.: Ваплітянський збірник. Мозаїка, Едмонтон 1977, 260 с.

Луцький, Ю.: Літературна політика в радянській Україні 1917 – 1934. Гелікон, Київ 2000, 248 с.

Мовчан, Р.І.: Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі. ВД «Стилос», Київ 2008, 544 с.

Саїд, Е.: Культура й імперіалізм. Критика, Київ 2007, 608 с.

Summary

The article deals with an experimental nature of Ukrainian literature of the first decade of the XXth century, which organically fits into the European context. It is also stated about the Ukrainian novel and its forms (unfinished novels, excerpts, episodes, quasi-novels, works on the edge of small and medium-sized epic and novel genres, copyright marking "novel", novels in verse" etc.) of this period, their genre diffusion.

Keywords: experimental, novel, genre, novel form, genre diffusion.

Екзистенціальні мотиви у “Щоденнику”

О. П. Довженка

Видашенко Наталія

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

Український екзистенціалізм, як явище ще недостатньо окреслене, є предметом дослідження як філософів, так і літературознавців. Ними відмічається, що він мав свою специфіку і зростав на літературному ґрунті. В українській літературі цей напрям не мав широкого розповсюдження через політичні ситуації часу та обмеженість контактів з Європою. Але прогресивні українські письменники були зорієнтовані на європейську літературу і екзистенціалізм уперше виявився у творах 20-х рр.. 20ст.. Н. Михайлівська, досліджуючи екзистенційний характер української філософської думки як відображення специфіки національної ментальності, відмічає, що українські письменники 1-ої половини 20ст. (В. Винниченко, В. Підмогильний, М. Хвильовий та інші) відтворювали у своїх творах екзистенціальні “межові ситуації”, життя без віри, Бога та Батьківщини, передавали трагізм, породжений існуванням осіб в умовах бездержавності, тоталітаризму, комунізму на Україні у час антитез і парадоксів, а фіналом такого життя ставало “самогубство, божевілля або смерть героїв, які не досягли внутрішньої гармонії, миру з Богом і закінчили боротьбу, не розв’язавши конфлікту [Михайловська 1998: 3 – 4]”. На специфічному характері українського літературного екзистенціалізму, що мав національне підґрунтя і питання щодо існування особи розглядав “крізь призму двох парадигм – національної та екзистенціальної”, які, зливаючись, утворили філософський ракурс під загальною назвою “буття української людини в умовах колоніальної агресії”, наголошує Ю. Бондаренко [2003: 64].

Екзистенційна проблематика у “Щоденнику” О. Довженка пов’язана з відтворенням особистого кризового стану та кризового стану людей та українського народу у воєнний та післявоєнний період до смерті автора. Письменник та інші образи твору відчують внутрішній конфлікт з новою реальністю, “закинутість” у світ, що людина не обирає. Іде війна, “*вють собаки, віщують недолю, і небачені птиці літають уночі над селом і віщують недолю* [Довженко 2001: 144]”. Але не тільки війна є джерелом жалю, болю і смутку. Післявоєнне будівництво не менш хвилює О. Довженка: “*Немає вже багатющого старовинного села. Де-не-де залишилися тимчасово недорозібрані хати, контора і т.ін. і недовирублені фруктові дерева. Враження незабутнє, страшне, хвилююче. Це так само хвилює, як і будівництво Каховської ГЕС. Це її зворотній бік.* [Довженко 2001: 471]”. А пізно увечері письменник, “*йдучи зруйнованою і залишеною*

вже людьми вулицею”, зустрів сумного, заклопотаного рибалку, який повідав йому, що *“йому дах не збудували, він боїться зими, у нього дружина й маленькі діти і він пригнічений і стурбований <...> невдоволений* [Довженко 2001: 473]”. Руйнація каховських сіл у часи післявоєнного будівництва УСРС є такою ж причиною смутку для письменника і для народу, якою була війна.

У “Щоденнику” сучасна письменникові буденність несе руйнівні наслідки: знищення сіл і міст, фізичне і моральне знищення людей, ненависть, туга, біль, самотність. А людина стає гвинтиком радянського суспільства. Суспільство поглинає особистість, вимагає від неї повної віддачі сил і здібностей на благо держави і не турбується про матеріальне забезпечення та гідний моральний стан. У “Щоденнику” проста людина постає *“як кінь, тяглова сила*”, у якої *“одібрано щось велике і важливе”* *“смутно і страшно, і безрадісно їй”*, вона *“стала безпорадною в серці своєму, піщинкою в океані.* [Довженко 2001: 324]”. Також *“піщинкою”* і *“волом”* відчуває себе у світі і сам автор. Душевні, сердечні люди постають *“піщинками в океані”*, а ті, що мають владу, позбавлені людських якостей і зображені як машини. Члени партії, філософи, ерудити, політики і секретарі великих людей, журналісти *“абсолютно позбавлені почуття реальності, знання живих простих людей, взаємин, труднощів* [Довженко 2001: 223]”, *“не знають народу, не люблять його. Некультурні і душевно убогі, бездухі і безсердечні* [Довженко 2001: 257]”. У цій машині багато дилетантів, непрофесіоналів, *“поверхових безвідповідальних нероб”* і дурнів-керівників, що борються за посади, перекидають їх *“як шматки”* і *“радіють вони своєму послужному спискові* [Довженко 2001: 172]”. І у мистецтві *“роблять <...> довгі роки люде слабі і немічні духом* [Довженко 2001: 359]”. Ця машина керівництва прагне перетворити український народ на “гвинтиків”, позбавляючи національного коріння (*“Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців.* [Довженко 2001:204]” *“Чи ігнорування храмів, краси будинків, вулиць, хат, кольору, одержі, людської зовнішньої гідності, пам’ятників старовини, охайності і многого другого не обернуло нас у масу ...* [Довженко 2001: 315]”). Підкореність іншому і іншим, невизначеність власного шляху та небажання вибору, насолода несвободою зводить людину до рівня об’єкта.

Поряд з цим О. Довженко відмічає багато абсурдних, ірраціональних моментів у житті радянського суспільства. У часи війни багато людей *“загинуло і ще загине через дурнів, яким доручено історією кидати людей до бою. <...> жодної пристойної операції за рік війни. Все тримається на величезній сумі маленьких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями.* [Довженко 2001: 228]”, *“Раніше солдату, що втік з полону, давали нагороду. Зараз саджають у тюрму. Нема нічого страшнішого за оточення, особливо для комуніста. Тих, хто були в*

оточенні, вважають інкорпоре за шпигунів і зрадників [Довженко 2001: 255]”. Достатньо абсурдною є радянська ідея, “що любов до свого народу є націоналізм”. У щоденникових записах яскраво постає тема “дуроводства” керівництва в усіх сферах (“Дурню, де твої межі? Дурню, як багато тебе розвелось! Наказово циркулярний дурню, як пишно розцвів ти на національному полі! [Довженко 2001: 255]”), кар’єризму (“Усі прагнуть посад. Труд став ділом доблесті, честі й героїства. Просто труда вже немає. На героїство не всякий здібний. Але всяка куховарка мусить уміти керувати державою [Довженко 2001: 349]”), духовної малості як результату втрати національного коріння та відсутності національного виховання та освіти (“Жалюгідне становище учителя матеріально і морально-правове, і хибна система виховання – ось причина перша і найголовніша всіх труднощів <...> Ось причина наших перебільшених утрат, хаосу, слабкодухості ... [Довженко 2001: 240]”). Війна стала “межовою ситуацією”, що відкрила багато негативних якостей радянського суспільства у сфері керівництва, виховання, освіти та мистецтва, і поштовхом до написання “України в огні”, яка спричинила конфлікт між О. Довженком і владою, створила особисту “межову ситуацію” і поглибила думки про абсурдні боки радянського устрою і самотність письменника.

Кожна подія у “Щоденнику”, крім героїзму українського народу, викликає у серці автора біль, смуток і жаль. Записи автора є чашею особистого і національного горя, у них яскраво окреслюється мотив страждання (“Батькове життя – це цілий роман, повний історичного смутку і жалю [Довженко 2001: 282]”, “Я написав оповідання чесно, отак, як воно є і як я бачу життя і страждання мого народу. [Довженко 2001: 282 – 283]”, “Потопаючи в стражданнях народу, я просив хліба поради. Мені подали камінь осуду. [Довженко 2001: 319]”). О. Довженко “так навчився страждати, що вже почав знаходити якусь ніби потребу в стражданні і якусь навіть втіху в стражданні за красиве і справедливе майбутнє. [Довженко 2001: 411]”, він сприймає “вже світ як страждання”, “міряється воно глибиною потрясіння внутрішнього, всієї душі, а не тільки гнітом зовнішніх обставин [Довженко 2001: 422]”. Письменник тужить за втраченим минулим України, за зруйнованими війною і радянською владою національними святинями, за морально і фізично поруйнованою душею українського народу. Ця ситуація призводить до кризового стану автора, на цьому тлі актуалізується особистісне начало, загострюється самосвідомість, переосмислюється сенс життя, відбувається самовизначення особистості.

Довженко переживає неадекватність власної життєвої стратегії виклику Буття, втрату національної автентичності і нереалізованість у родинному і мистецькому бутті (“У мене нещасливий дім. У молодості в ньому не лунали дитячі крики, плач, і сміх, і зойк. [Довженко 2001: 314]”, “Я був добрим вчителем, добрим сценаристом, добрим публіцистом і першокласним кінорежисером. Зараз я тільки зрозумів, що це зовсім не так.

Я інтендант другого сорту. [Довженко 2001: 221]”, “І чим далі, тим все більше переконуюсь, що 20 років кращого свого життя потратив я марно. Що б я міг створити! [Довженко 2001: 330]”).

Жахливі, абсурдні епізоди війни, післявоєнного і особистого життя автора породжують тугу, а потім відчай письменника і приводять його до відчуття моральної безвихідності, безутішності й скорботи (“*Життя людське скорботне. І моє життя скорботне [Довженко 2001: 301]*”).

Самотність також є провідним екзистенційним мотивом у “Щоденнику” О. Довженка. Самотність письменника є результатом обставин, що прийшли до нього ззовні, і стали причиною як зовнішнього, так і внутрішнього відокремлення О. Довженка від природного для нього середовища. Ситуація духовного відриву від рідної національної стихії і існування у новій радянській реальності визначало трагічне екзистенціальне гостре світовідчуття письменника, що був на той момент “самотнім”, “чужим” і “зайвим” у тодішньому радянському мистецтві.

О. Довженко – це особистість, яка залишається вірною собі самому, своїм національним корінням, рідному народові й Україні. Його єство бунтує проти абсурдної реальності. Досить часто письменник називає себе Дон Кіхотом. Подібно до Дон Кіхота О. Довженко стикається з жорстокою реальністю, яка не має спільного з його уявленнями про життя радянської України. Письменник відчуває необхідність зміни суспільного устрою, бо “*осатаніло людство*”, і вірить у “*можливість його самогубства*” [Довженко 2001: 342]. Як Сумний Лицар О. Довженко виступає проти абсурдної дійсності, сподіваючись на допомогу Сталіна. Образ Дон Кіхота стає у “Щоденнику” досить містким. Це символ абсурдної боротьби, благородної справи, приреченої на невдачу, благородства, великої душі, прагнення приносити користь людям та самопожертви. Образ Дон Кіхота безумовно трагічний і несе екзистенціальне навантаження. У “Щоденнику” з смертю автора він стає символом гибелі епохи, символом гибелі великої особистості, що стверджувала себе у власних очах і в очах громадськості [Лосєв 1993: 31].

Автор “Щоденника” пізнає навколишній світ чуттям і серцем. Серцем він відчуває абсурдність життя у СРСР, ним переживає біль, смуток, тугу, відчай і самотність. Таким же екзистенціальним образом як і Дон Кіхот, що розкриває екзистенціальні мотиви, у записах є образ серця. У О. Довженка серце – це духовна криниця душі людини, глибинні думки і почуття, Бог у людині, любов (“*ношу я царство свободи в своєму серці*”). [Довженко 2001: 382]. Автор пізнає себе серцем, серцем любить і ненавидить, відчуває майбутнє (“*Всю Україну, весь народ ношу в серці своєму [Довженко 2001: 384]*”). Серце стає внутрішнім “Я”, до якого звертається автор, відчуваючи свою самотність.

Мотив самотності показаний через тему “безгрунтарства”, втрату

Батьківщини і свого місця у мистецтві. У своїй самотності і безвиході О. Довженко приходиться до Бога, а черпання сил у мистецтві і внутрішньому національному естві стає шляхом подолання внутрішнього розпачу і “закинутості” у тоталітарне радянське суспільство. Мистецтво для письменника є сенсоутворюючою сферою буття, що приводить до самопізнання, самозречення, забезпечує зв'язок між буттям і “серцем” (М. Хайдеггер), дозволяє проникнути у “істинне буття” (К. Ясперс), виводить розум автора за межі повсякдення, забезпечує процес духовного очищення (А. Камю). Питання самореалізації пов'язане з мистецтвом, з майбутнім. Вибір О. Довженка націлений у майбутнє – жити і творити понад усі перешкоди.

На сторінках “Щоденника” Довженко інтуїтивно окреслив основні поняття екзистенційного вчення. Тема “межової ситуації” є наскрізною у цих записах. На основі суспільної і особистої “межової ситуації” у “Щоденнику” проявляються екзистенційні мотиви абсурдності світу, туги, відчаю, самотності, страждання, відчуженості, любові, осмислення свого місця у світі, самореалізації, що розкриваються через проблему “безгрунтарства”, теми війни, людини та українського народу, мистецтва і митця в умовах існування в тоталітарній державі, екзистенційні образи серця, Дон Кіхота та Бога. У “Щоденнику” О. Довженка відмічається національно-екзистенційна специфіка відчуття ворожості світу до українського народу, комплекс жертви, що характеризується намаганням тоталітарної держави знищити українця і фізично, і морально, зламавши його волю та знищивши його коріння.

“Щоденник” О. Довженка можна вважати одним з паростків у розвитку українського екзистенціалізму середини 20 століття.

Література

Бондаренко, Ю. Національна парадигма українського екзистенціалізму. In: Слово і час 6/2003, с. 64 – 69.

Михайлівська, Н. А.: Екзистенційний характер української філософської думки як відображення специфіки національної ментальності. Львів 1998.

Довженко, О. П.: Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941 – 1956): Дніпро, Київ 2001.

Лосев, А. Ф.: Эстетика Возрождения. Москва 1993.

Summary

The article is devoted to the analysis of the existential motives in O. Dovzhenko's 'Journal' ('Schodennyk'). The author believes that this work has many existential motives what are expressed clearly. They are absurdity, despair, loneliness, and others. Existential motives are created by existential images (Heart, God and Don Quixote) and themes of the war, human and the Ukrainian nation, art and artist in the USSR.

Key words: existentialism, existential motive, existential image, despair.

Францисканський монастир в українській літературі (на матеріалі повісті Наталени Королеви «1313»)

Усачова Катерина

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

«1313. Повість із середньовіччя» – перший великий прозовий твір Наталени Королеви, що протягом 1934-1935 років друкувався у львівському часописі «Дзвони», а в 1935 році вийшов окремою книгою. Повість одразу викликала дискусію у тогочасній галицькій пресі. Хвалили твір одноголосно за високий ідейний та мистецький рівень. А ось закиди були різні: велика кількість «філософських розмислів», відсутність напруженого сюжету, незнання середньовіччя, тощо. Повість і справді була незвична на тлі тогочасної української літератури. Справжній зміст її легше прочитується у зіставленні з європейською літературою, особливо – з німецькою, оскільки твір має виразні ремінісценції на історію Фауста. Саме фаустівський мотив повісті, а також її філософські підтексти найчастіше стають об'єктом аналізу сучасних літературознавців. Проте поза увагою дослідників опиняється той факт, що значна частина подій твору відбувається у францисканському монастирі, а головний герой є францисканським ченцем.

Належність Бертольда до ордену францисканців – умова легенди, на якій базований сюжет твору. Відповідно до неї, німецький юнак Костянтин Анклітцен під іменем Бертольд вступив у францисканський монастир, там він багато займався хімією, через що й отримав прізвисько Шварц. Десь між 1313 та 1353 роками Бертольд винайшов стрільний порох, який і призвів до його смерті, чи то через вибух, чи то через звинувачення у чаклунстві та страту [Бертольд Шварц]. Сучасні вчені справжнім винахідником стрільного пороху вважають Роджера Бекона, який також був францисканцем. Тож приписування винаходу стрільного пороху францисканському ченцю не є випадковістю ні в легенді про Бертольда Шварца, ні у повісті Наталени Королеви, яка не просто подає це як один з фактів життя героя, а відтворює букву й дух життя францисканського монастиря початку XIV ст. Оскільки названі аспекти досі не були об'єктом спеціального дослідження, було б доцільно розглянути кожен з них окремо.

Попри те, що сам Франциск Ассізьський, проповідуючи ідеал повної вбогості, любові до всього, створеного Господом, смиренності та покаяння, вважав хибою будівництво церков чи будинків для своїх послідовників, а до книжної мудрості ставився з осторогою, існування та діяльність великої кількості членів нового ордену вимагала організації. Вже за головування над

Ордену учня Франциска Іллі Кортонського починається будівництво монастирів, храмів та шкіл. А у середині XIII ст. сьомий наступник св. Франциска св. Бонавентура впорядковує та структуризує життя Ордену, зокрема, підтримує розвиток великих монастирських громад, наголошує на обов'язковості навчання ченців для уможливлення їхньої праці у різних сферах апостольської діяльності. 1256 року Папа дав дозвіл францисканцям викладати в університетах, що призвело до появи цілої плеяди талановитих мислителів, учених, поетів, митців, адже, відповідно до францисканського ідеалу, добродійною була будь-яка діяльність, що сприяла полегшенню життя людей і відбувалася у смиренні перед Богом [Задворний].

Таким чином, на початок XIV ст. францисканські монастирі стали справжніми осередками освітньої та наукової діяльності. Саме такий монастир відтворює у повісті «1313» Наталена Королева. Перша згадка про францисканський монастир біля Фрейбурга у тексті – *«праведний кляштор»*, головує у якому патер *«Герхард-звардіян – не лише людина безмежно добра, але ж і сам вчений, і мудрий чоловік»* [Королева 1991: 175]. Таку рекомендацію дає фізикус Брудерганс своєму учневі Костянтину Анклітцену, який бажає не тільки сховатися від гніву батька, але й продовжити свої наукові заняття. Францисканський монастир для цієї мети обом видається найкращим місцем. У монастирі Костянтин, тепер вже брат Бертольд, дійсно отримує змогу працювати *«Богові на славу, кляшторові – на хвалу, а добрим християнам на користь»* [Королева 1991: 192]. Перші роки такої праці змальовані як натхненне виконання всіх складових названої формули. Варто зауважити, що Бертольд працює не над теологічними, а над суто практичними питаннями: винаходить нове вітражне скло, розробляє метод швидкого вичинювання шкіри для чобіт та ін. Йому ніхто не перешкоджає, патер Герхард робить полегшення у чернечих повинностях, щоб дати можливість розвиватися здібностям і таланту Бертольда.

Все це має свідчити, що францисканський чернець-вчений, чернець-фізикус – річ звична для тієї доби. А проте, межа, що відділяла у народній свідомості вченого, що знається із сатаною, та вченого, що працює *«Богові на славу, людям на користь»* була досить умовна, що цікавим чином позначилося, зокрема, на народних історіях про доктора Фауста, який, *«підписавши умову з дияволом, вимагав, щоб його прислужник – дух Мефістофель, коли він тільки його покличе, – з'являвся до нього в образі й одязі ченця-францисканця з дзвіночками, подаючи попередньо кілька знаків, щоб за дзвінками той довідувався про його прихід»* [Набитович 2007: 21]. У творі Наталени Королеви змальований і сатана в образі ченця, і срібні попереджувальні дзвіночки, і ще багато алюзій на легенди про Фауста. Але фаустівський мотив не єдиний, хоча й найбільш очевидний, у тексті. Загалом вся повість «1313» є історією смертоносного винаходу, як наслідку смерті душі, тільки проникнення зла в душу героя відтворюється поступово і паралельно до прикрих змін, що відбуваються у монастирі. І Бертольд, і

його оточення поволі втрачають відданість францисканському, базованому на євангельському, ідеалу і мають бути за це покарані.

Сама письменниця характеризувала свою повість так: «провідна її думка – що людина наміривши свій шлях – мусить ним йти, а не вагатись. Бертольд – вагається, відступає, шкодує, що поступив так, а не інакше... І в результаті – гине» [Копач 1962: 35]. Думка, що прямо апелює до рядків Євангелія «Ніхто з тих, хто кладе свою руку на плуга та назад озирається, не надається до Божого Царства!» [Лк. 9: 62], які вписані в другий розділ Уставу Ордену Францисканців 1223 року. «Спокуса» Бертольда починається саме з вагань та спроб озирнутися назад на те, що він залишив за мурами монастиря. Приїзд вчених ченців-бенедиктинців лише поглиблює кризу в якій перебуває Бертольд, бо *«вже здавна в глибинах його душі розрісся якийсь міцний корінь почувань зовсім інших, як любов і до ближніх, і до старших»* [Королева 1991: 215]. Характерно, що в боротьбі з цими почуваннями Бертольд вирішує відмовитись від молитви, бо вона заважає праці. А *«предобрий патер Герхард»* воліє за краще не помічати цього, бо ж і він *«радий був похвалитися перед приїжджими незвичайними успіхами свого молодого вченого»* [Королева 1991: 216].

Письменниця переконливо відтворює *«безплідний танок злих духів»* [Королева 1991: 225] у душі Бертольда, який одне за одним відкидає молитву, любов до людей, милосердя, смирення, – все в ім'я праці, яка без названих рис *«Богом благословенна не була»* [Королева 1991: 260], а значить мала призвести до «диявольських» наслідків. Але поряд з Бертольдом змінюється і монастир: *«раніш мовчазний і спокійний кляштор тепер до пізньої ночі гудів у зайвих балачках, суперечках і сварках, що цілком не сміли б бути в його стінах»* [Королева 1991: 235]. Останню та повноцінну картину, на що перетворився Бертольд та весь монастир незадовго до фатального вибуху дає у листі колишній вчитель Костянтина Акнклітцена – фізикус Брудерганс, зазначаючи, зокрема, що *«ці новітні вчені забули, що наука існує для блага широкого людства, інакше ж вона – лише зло!»* [Королева 1991: 259]. Забувши францисканські та євангельські приписи смиренності та любові, лише заради власного вивищення працював Бертольд, а ченці монастиря на чолі з патером Герхардом *«про скарби все говорили, про славу марну думали»* [Королева 1991: 215]. Тож не дивно, що навколишній люд сприйняв вибух пороху, який знищив монастир, як кару Божу, за порушення Божеських та чернечих приписів.

Єдиною протипагою зображуваного у тексті зла виступає образ брата Нарциса – старенького, дитинно-доброго, сповненого смирення й любові до всього оточуючого садівника. Брат Нарцис уособлює той францисканський ідеал, що від нього відпадає спочатку Бертольд, а потім і весь монастир. Саме ставлення героя до брата Нарциса є певним лакмусом змін в його душі. Спочатку це приязнь та допомога у роботі, потім різкість

та злість, далі байдужість та ворожість, зрештою – погорда й зневага. Нарцис покидає стіни монастиря та оселяється в курені у саду в той час, коли починаються сварки між братами. Смерть Нарциса прямо пов'язана з моментом, коли диявол остаточно з'являється у житті Бертольда та у стінах монастиря. Винятковість образу брата Нарциса у повісті підкреслюється кінцівкою, – оповіддю старого пустельника, що живе недалеко від колишнього монастиря за сторіччя по події, – яка недвозначно показує як святість Нарциса, так і його прямий зв'язок із св. Франциском Ассізьським. Таким чином, письменниця не просто подає образ справжнього францисканця, а змальовує варіант очевидної, до певної міри – ідеальної, святості: лагідність, милосердя, любов до людей, душевна чистота, працьовитість та скромність. Подібними рисами у своїй подальшій творчості Наталена Королева наділятиме героїв, чий «шлях до спасіння» має бути показаний як очевидний, найбільш праведний, але тільки у повісті «1313» письменниця відтворює францисканське коріння цього ідеалу.

Піднесено-шанобливе ставлення самої Наталени Королеви до францисканських ідей можна частково прочитати з її автобіографічної прози, частково зі спогадів її чоловіка – Василя Короліва-Старого. Але крім ревної релігійності, на творчість письменниці вплинули також особливості розвитку західноєвропейської літератури, де у кінці XIX – на поч. XX стт. з'являється тенденція, що її пізніше назвуть францисканізмом. Безумовно, повість Наталени Королеви значно складніша, як сюжетно, так і за змістом, щоб її можна було пояснити, обмежити лише рамками францисканізму. Але безперечним залишається факт, що у своїй прозі письменниця орієнтувалася на європейську літературу й, вочевидь, з цієї причини не завжди знаходила розуміння серед українських критиків та літераторів.

Література

Бертольд Шварц. In: Энциклопедический Словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>

Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Українське біблійне товариство, Київ 2003.

Задворный, В. Л.: История францисканского ордена. http://www.krotov.info/libr_min/08_z/zad/vorny_1.htm

Копач, О.: Наталена Королева. Вінніпег 1962.

Королева, Н.: Предок: Іст. повісті; Легенди старокиїв. Дніпро, Київ 1991.

Набитович, І.: Художній всесвіт на палімпсестах минулого (Літературні обрії Наталени Королеви). In: Королева Н. Без коріння. Во дні они. Quid est veritas? Видавнича фірма «Відродження», Дрогобич 2007, с. 3-36.

Summary

It is investigated in article how the image of Franciscan monastery, Franciscan scientist and Franciscan idea on the whole was pictured in Natalena Koroleva's novel "1313".

Key words: Natalena Koroleva's novel, scientist, idea.

Модель наратора-критика як літературознавча проблема (на матеріалі книги Дмитра Донцова «Дві літератури нашої доби»)

Колкутіна Вікторія

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д.Ушинського*

Комунікативна тріада «автор-текст-читач» стала однією із найскладніших, найсуперечливіших, але й найпопулярніших проблем у сучасному літературознавстві, а актуалізація відносин автора-критика-реципієнта відкрила широкі перспективи для дослідження літературно-критичних текстів, рецептивні ресурси якого невичерпні. Незважаючи на серйозні здобутки наратології в українській (Папуша І.[Папуша 1999], збірка «*Studia methodologica*» [*Studia methodologica* 2005]) та зарубіжній (французькі структуралісти, чеські вчені) літературознавчій науці, переважна більшість праць досліджує *художній* текст. І це цілком вмотивовано, тому що наративний код чітко простежується саме в тексті оповідального характеру. А як же бути із *літературно-критичним*, адже і в цьому жанрі важливо зрозуміти та окреслити позицію як розповідача, так і реципієнта ?

Одним із ключових аспектів дослідження літературно-критичного тексту є усвідомлення його перш за все комунікативної природи, адже апріорі такий текст передбачає, як мінімум, двох співбесідників: читача та автора розвідки, літературного критика. Виступаючи знавцем літератури, власний дослідницький інтерес, свої міркування, припущення критик адресує читачеві, який обов'язково передбачається, тому що такий текст не існує автономно, він у своїй генезі спирається на читацьку присутність, а літературна критика є своєрідною посередницькою ланкою між автором (письменником) і читачем.

Оскільки наратив – це оповідь, яка може бути інтерпретована та розказана по-іншому, в тому числі мовою не тільки кіно чи живопису, а й літературно-критичною, науковою (рецензією, відзивом, статтею), ми прийняли такі робочі інструменти: наратор у літературно-критичному тексті – це суб'єкт повіствування, посередник між автором (літературним критиком) та художньо-критичним світом книги; уявна постать, що викладає для різнотипного читача перебіг подій та впливає на нього. Безперечно, наше визначення потребує подальших уточнень.

Не зважаючи на те, що книгу Д.Донцова «Дві літератури нашої доби» вважаємо єдиним художнім організмом, суцільним явищем, вона

складається із низки статей, у текстах яких можна помітити наратора, котрий виступає у ролі критика. Звісно, це *не постать* Дмитра Донцова – автора численних оригінальних літературно-критичних студій, відомого політика 20 років ХХ століття, у той період - редактора «Літературно-наукового вісника». Автор літературно-критичних студій не ідентичний нараторові, перед нами *інша* постать розповідача, що виступає у ролі критика і виконує його функцію. Припускаємо, що у цій книзі можна виокремити два типи наратора-критика: *активний та поміркований*. Конкретизуємо наші міркування.

Стаття «Криза нашої літератури» написана у 1923 році та відтворює тогочасну, актуальну для української літератури проблему – кризу, що була зумовлена браком талановитих, глибоких творів та політичним хаосом на Україні, а пізніше –ідеологічною заангажованістю письменства. Оскільки структуралісти включають поняття наративу у сферу творів всіх видів, «излагающих тем или иным образом историю» [Шмид 2003: 19], ми висловимо припущення, що ця криза (декаданс, занепад) – це *історія*, а нехтування «цілої плеяди наших письменників і поетів, класиків, нових і наймолодших» [Донцов 1958: 48] «героїчними» [Донцов 1958: 50] емоціями, уникнення ними у творчій спадщині «драматизму, сарказму, протесту, динамізму» [Донцов 1958: 54] та обставини переходу їх до пролетарського «советського» реалізму –*подія*, яка розповідається наратором упродовж тесту книги.

Звернемося до поетики назви цієї розвідки. Криза (будь-якого походження: політична, соціальна, культурна або історична) передбачає виважений *вибір* людини між контрастними, протилежними поняттями, ознаками, явищами, категоріями, позиціями. Тому йдеться не тільки про описувану кризу в українській літературі, а й про боротьбу активного наратора за адресата. Ми схильні виразити припущення, що найбільш виразним в тексті статті «Криза нашої літератури» виступає *читач-сучасник тієї епохи*, до якого звертається активний наратор. На нашу думку, ним може виступати співвітчизник-митець, котрий визначається, яким мистецьким шляхом йому торувати або пересічна людина, що вагається щодо вибору своєї громадської позиції.

Характерно, що книга «Дві літератури нашої доби» *переважно* містить такі заголовки статей, які можна розглядати як згорнені тексти, бо їм властиві всі ознаки, форми та функції текстової реальності. Поетика заголовків у стислому вигляді *моделює ту історію*, яку буде розгорнуто представлено в тексті статті: «Естетика декадансу», «Модерна література розкладу», «Криве дзеркало нашої літератури», «*L'art pour l'art* чи як стимул життя?», «Наше літературне гетто» (підкресл. наше – В.К.). Це наративні синоніми, що уможливають адекватне суцільне тлумачення тексту книги. Ці статті виступатимуть об'єктом нашого дослідження.

Ми схильні вважати, що у статті «Криза нашої літератури» домінує *активний тип наратора*. Це всюдисущий та всезнаючий розповідач-літературознавець, який дуже часто вдається до критично-оцінних суджень розвитку української літератури 20 років ХХ століття, до беззаперечності, категоричності, демонструючи єдино правильну власну точку зору. Це видно вже із перших рядків, тому що стаття починається безапеляційним, не потребуючим ніяких спростувань, твердженням: *«Ніхто не заперечить, що духова творчість нації переходить болючу і тривожну кризу... Старі таланти всі в минулім, з честю обходять свої ювілеї, шановані синами з пієтизму до смаку батьків, безсилі дати нове слово, за яким тужить душа нації. Немов параліжом скутий, не здатний наш колективний мозок ні кидати нових думок, ні творити нових образів, ні викликати нових емоцій»* [Донцов 1958: 47] (підкресл. наше – В.К.).

Активний наратор «заворожує», «гіпнотизує» *читача-сучасника* своєю переконливістю та безпомилковістю суджень, не дає йому змоги самому оцінити складність літературної ситуації на Україні в описуваний період, а висловлена ним оцінка історичних катаклізмів епохи якнайбільше увиразнює масштаб занепаду української літератури, підкреслює актуальність та важливість обраної теми: *«І в який час? Якраз тоді, коли по кривавих бурях війни, на цілім світі йде переоцінка вартостей.»* [Донцов 1958: 47]. Відтак, завдання активного наратора - «захопити» увагу адресата, спонукати відкласти нагальні справи та проблеми і зробити вибір, тому що того потребує час, адже «характер літератури» [Донцов 1958: 47] суголосний із «характером доби» [Донцов 1958: 47]. Помічаємо спонукально-закличний тон та прагнення активного наратора опанувати, повернути до себе увагу читача. Тут донцовська ідеологічність (Сосновський М. [Сосновський 1974], Єндик Р.[Єндик1955], Квіт С. [Квіт 2003]) передана його нараторові. Наставлення розповідача на переконливість для українського адресата зумовило уникнення будь-якої однобічності розповіді та двозначності сприймання тексту. Завдяки відкритості та зрозумілості висловлених ним ідей наголошено на двох контрастних ключових темах літератури – «краса і гармонія, енергія і сила» [Донцов 1958: 47].

Упродовж статті активний наратор переймається тогочасною мистецькою кризою. Він визначив ті емоції, що генеруються твором та *здатні змінити* пасивну психологію і світогляд його співбесідника. Це, передусім, «героїчні» почуття – енергія, рух, напруження волі, зусилля, боротьба та неспокій: *«Що ж суттю емоцій, які я назвав «героїчними»? ... пожадання, жадоба життя, шал упокоєння, нестямний порив, погорда небезпеки, насолода ризиком, бажання нездержного лету – ось елементи цих емоцій...»*[Донцов 1958: 49](підкресл. наше– В.К.).

Активний наратор домінує у книзі «Дві літератури нашої доби», але подекуди спостерігаємо певне зміщення. Емоційно-експресивні вигуки, риторичні речення, риторичні звертання та питання, спонукальний тон, що властивий, зазвичай, активному нараторові, змінюється розлогою, обґрунтованою, неквапливою манерою викладу *поміркованого* розповідача. Наприклад, активний наратор гостро не сприймає розуміння «ніжно мрійної» [Донцов 1958: 57] зорі-волі у віршах О.Олеся та М.Вороного : «В крові й болоті купається перш «зоря воля», заки зійде. І чи може зворушити нас «поет-борець» , для якого воля злітає «ніжно мрійно» без ніяких зусиль з його сторони, як вареники гоголівському Пацюкові, що самі стрибали йому до отворених уст?....» [Донцов 1958: 57]. Раптом гостро звинувачувальна патетика зникає, і активного наратора, на наш погляд, *змінює, зміщує* поміркований, який відразу ж вмотивовано, неспішно, аргументовано переконує: «Такий характер української літератури не був випадковий. Він відповідав тому ідеалові краси, який вона собі виробила. ...» [Донцов 1958: 57-58].

Отже, наратор-критик за своєю суттю і функціями, за глибиною усвідомлення ситуації максимально наближається до автора, тому це – аукторіальний тип. Враховуючи ідеї французьких структуралістів, ми можемо припустити, що в структурі проаналізованих нами літературно-критичних текстів «присутній» гетеродієгетичний розповідач, бо він не фігурує в історії як дійова особа. А у цілому з наратологічної точки зору літературно-критичний текст постає як поліфункціональний дискурс-полілог між критиком, автором твору (письменником) та реципієнтом (або адресатом).

Література

Донцов Д. Дві літератури нашої доби. Гомін України, Торонто 1958.

Єндик Р. Дмитро Донцов – ідеолог українського націоналізму . Мюнхен 1955.

Квіт С. Донцов . Наукова думка, Київ 2003.

Папуша І: Між розповіддю і дискурсом: українська література в наративній перспективі. In: Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Літературознавство 5/1999, с.67-71.

Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. Нью-Йорк 1974.

Шмид В. Нарратология. Языки словянской культуры, Москва 2003.

Studia methodological. Наративні виміри літератури. In: Матеріали міжнародної конференції з наратології 16/2005.

Summary

This article is devoted to the analysis of literature arguments on peculiarities of the text.

Key words: literary process, of addressee-orientation, writer, article, crisis in literary, active narrator, slow narrator, Dmytro Dontsov .

Наукові пошуки С. Смалья-Стоцького празького періоду

Горбатюк Олег

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

Останні дослідження українських літературознавців відкрили велику кількість літературних течій і напрямків, які раніше не висвітлювалися належним чином або розглядалися лише з негативного боку, що, без сумніву, значно розширило коло наукових інтересів дослідників літератури. Разом з тим стало можливим по-новому оцінити діяльність багатьох наших літературознавців, а разом з тим відкрити для себе нових. Саме до таких учених і належить С. Смалья-Стоцький. Про історію повернення із забуття імені цього вченого вже писалося. Наукова спадщина академіка привертає увагу як представників класичного літературознавства, так і модерного. Громадсько-політичну діяльність ученого висвітлили В. Даниленко та О. Добржанський у праці „Академік Степан Смалья-Стоцький: Життя і діяльність”. Б. Мельничук та автор цієї праці своїми публікаціями на сторінках „Буковинського журналу” та виступами на конференціях почали відкривати його літературознавчий доробок.

Празький період життя академіка позначений вагомим доробком у галузі українознавства. Взявши активну участь в організації діяльності Українського Вільного університету в Празі, С. Смалья-Стоцький у перший же рік навчання запровадив такі курси: „Українська мова в сім'ї слов'янських мов”, „Історія української літератури і культури XVI – XVII віку”, семінар „Питання творів І. Франка і О. Кобилянської”. Так уже склалося, що тільки опинившись на еміграції, учений отримав змогу повністю віддатися науці, про що він сказав у своєму виступі на Другому українському науковому з'їзді у Празі: „Доки ми самі там (на українських землях – О. Г.) працювали, мусіли ми з konieczности займатись і іншими справами, не тільки наукою. Ми мусіли бути діяльними і багато часу витратити в просвітніх, культурних, економічних, а також і політичних організаціях і установах. Треба по ширості сказати, що від того терпіла наша наукова праця. Тут, на чужині, стали ми свідомими цієї нашої вини. Тут можемо сконцентрувати вповні усі наші сили коло науки і аж тут ширіше можемо дбати і про те, об для значіння наукової праці, як могутнього чинника національного визволення, не тільки здобути серед українського народу повне зрозуміння, але і загальну пошану...” [1934: 16].

Наукові пошуки академіка цього періоду були спрямовані на продовження розвінчання теорії праруської мови. Статтею „Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення” (1925)

(друге доповнене видання – 1927) С. Смаль-Стоцький всебічно подав огляд історії досліджень спорідненості слов'янських мов, проаналізувавши праці Й. Добровського, П. Шафарика, О. Шахматова, В. Ягича, академік у черговий раз наголошував на тому, що теорія О. Шахматова про праруську мову хибна.

Окремої уваги вартий внесок ученого в розвиток українського правопису, адже у 20-их роках ХХ ст. С. Смаль-Стоцький вислав для державної правописної комісії ґрунтовний реферат та опублікував ряд статей на сторінках періодичних видань. У цій дискусії мовознавець полемізував з академіком А. Кримським, звинувачуючи його в русифікації українського правопису, та відстоював ліквідацію апострофа, написання „ся” окремо від дієслова та ін.

Однак чи не найбільшим доробком празького періоду академіка вважаються дослідження творчості Т. Шевченка. Саме тоді він написав найґрунтовніші праці, що дають підстави вважати його одним із найкращих і найглибших інтерпретаторів Кобзаревих текстів. У цей період з'являється ряд статей, присвячених творчості поета: „Чигирин”, „Великий льох”, „Чого мені тяжко, чого мені нудно...”, „Бували війни й військовій сварі”, „Шевченкова етика”, „Іван Підкова”, „Тарасова ніч”, „Концепція Шевченкової поеми „Сон”, „Шевченкове „Послання”, „Шевченкові „Думи” та ін. Для глибшого розуміння і, відповідно, тлумачення Шевченкових текстів академік послуговувався філологічною методою, про що зазначав сам неодноразово: „дійшовши філологічним і логічним розбором поеми...” [С. Смаль-Стоцький 2003: 57], „із нашої філологічної аналізи виходить...” [С. Смаль-Стоцький 2003: 138], „досі тільки тому не розуміли поем Шевченка так, як треба, бо не розбирали їх філологічною методою” [С. Смаль-Стоцький 2003: 145] (підкреслення наші. – О. Г.). Цей науковий метод професора підкреслювали: В. Сімович у передмові до першого видання „Інтерпретацій”, Л. Луців – до другого, а також інші вчені.

Працюючи в Чернівецькому університеті, учений виробив власну методу дослідження літературного тексту. Наукові пошуки вченого, що присвячені творчості І. Котляревського, Ю. Федьковича, С. Воробкевича, В. Стефаніка, І. Франка, О. Кобилянської, та перші шевченкознавчі студії характеризуються значним впливом старої культурно-історичної школи. Мова цих праць відзначається складними синтаксичними конструкціями та багата на образні порівняння, що було характерним для барокової літератури.

Продовжуючи наукові пошуки у Празі, С. Смаль-Стоцький поступово відходить від старої школи й застосовує у своїх дослідженнях методи філологічної школи. Послуговуючись компаративним, психологічним, соціологічним, естетичним методами згадуваної школи, вчений глибоко тлумачив Шевченкові тексти. Науковий підхід до інтерпретації художнього тексту характеризує його як одного з перших

українських герменевтів, що слушно підкреслив сучасний український дослідник В. Пахаренко [2003: 11].

Отже, як бачимо, серед методів, застосовуваних академіком, що можуть бути зараховані філологічною школою чи то до суб'єктивних, чи то до об'єктивних, не така вже й велика кількість, та й зі згадуваних учених найчастіше послуговувався компаративним і соціологічним. Застосування якогось одного наукового підходу в дослідженні Шевченкового генія не передбачало повного його розуміння – це лише різносторонні погляди, які шляхом поєднання мали дати ширшу картину для тлумачення Шевченкового тексту, завдяки пізнанню якого можна дослідити концепцію творчості поета. Тому не варто зараховувати С. Смаля-Стоцького виключно до філологічної школи, навіть попри те, що сам він так вважав.

Такі міркування дають нам підстави зараховувати літературознавчі студії академіка як до філологічних, так і до герменевтичних, адже шевченкознавчі студії вченого становлять цілісну структуру, що чітко простежується формулою герменевтичного кола: розуміння може прийти тільки через інтерпретацію, а для того, щоб проінтерпретувати, потрібно зрозуміти. Інтерпретація текстів поета мала довести читачам націоналістичний світогляд поета. Такий висновок дослідника підмітив ще Є. Маланюк: „В його завзятій боротьбі за справжнього Шевченка [...] дається напрям до великої правди: розуміння творчості Шевченка і висвітлення його особистості можливі лише за національного підходу до національного поета” [1997: 124].

Ми ж на підставі наших досліджень доходимо висновку, що вже нині варто говорити про школу інтерпретації С. Смаля-Стоцького, принаймні в шевченкознавстві. Адже, послуговуючись компаративним, психологічним, соціологічним, естетичним методами філологічної школи, запроваджуючи герменевтичні засади в наукові дослідження, С. Смалья-Стоцький виховав цілий ряд послідовників свого методу дослідження тексту, що виразно простежується в працях найвідоміших його учнів – Василя Сімовича, Омеляна Цісика, Миколи Навроцького, Дмитра Цибушника, Миколи Равлюка, Луки Луціва, Миколи Гнатишака.

У своїй невтомній праці науковець пройшов шлях від виступів-агіток до філологічно-герменевтичного аналізу творів поета, створивши власну методу інтерпретації художнього тексту.

Результати наукового пошуку С. Смаля-Стоцького є надзвичайно цінними для українського літературознавства, адже вперше було заперечено думку багатьох учених про виключно романтичний характер першого періоду творчості Т. Шевченка. Дослідник аргументовано довів, що, віддаючи данину тогочасній моді, поет з перших своїх творів критично дивився на становище свого народу й держави, а якщо точніше, то – бездержав'я.

Учений чітко окреслив ставлення Т. Шевченка до Гетьманської держави та її лідерів, заперечивши поширену думку, що нібито в зрілому віці поет критично сприймав козаччину. С. Смаль-Стоцький переконливо обґрунтував свою думку про те, що у Т. Шевченка не було ані ідеалізації, ані розвінчання козацької доби, а було постійне вдумливе осмислення згаданого періоду української історії з героїчною і зрадницькою ролями в ній козацької старшини.

Аналізуючи світоглядно-релігійні погляди Т. Шевченка, С. Смаль-Стоцький прагнув уникати поняття „релігійні погляди”, зумисне використовував словосполучення „християнська етика”, що дає можливість показати не вузько релігійні, а загальнолюдські ідеали світогляду поета.

Розглянувши критичні праці, що стосуються віршознавчих поглядів С. Смалья-Стоцького, відкидаючи при цьому вимушену ідеологізацію досліджень українських літературознавців радянського часу, ми робимо висновок, що вчений у своїх судженнях про ритміку Шевченкового вірша помилявся. Безсумнівним залишається той факт, що народнопісенна основа відіграла визначальну роль для поета, але незаперечним залишається й те, що великий відсоток віршів написано ямбом. Аналізуючи віршознавчу теорію С. Смалья-Стоцького, потрібно враховувати й те, на якому рівні перебували в той час наукові дослідження, зокрема й шевченкознавчі, а висунутою гіпотезою, хоч і помилковою, вчений спонукав до дискусії та вироблення точнішого погляду на метричну систему Шевченкового вірша.

Література

Даниленко, В., Добржанський, О.: Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. Київ ; Чернівці, 1996.

Другий Український науковий з'їзд у Празі. Прага, 1934.

Маланюк, Є.: Ранній Шевченко. Книга спостережень : Статті про літературу. Дніпро, Київ 1997.

Пахаренко, В.: Філологічний подвиг / [передмова до книги:] С. Смаль-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації. Брама, Черкаси 2003, с. 3 – 16.

Смаль-Стоцький, С.: Т. Шевченко. Інтерпретації. Брама, Черкаси 2003.

Summary

The article is devoted to the S. Smal'-Stockyj's scientific work in Prag.

Key words: scientific, work, Prag.

Рецепція міжвоєнної Чехословаччини у творчості Івана Чендея

Васьків Майя

Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка

Іван Михайлович Чендей народився у 1922 році в селі Дубовому на території теперішнього Закарпаття, а тодішньої Підкарпатської Русі. Його дитинство і юність припали на перебування Закарпаття у складі Чехословаччини, ще зовсім свіжими були спогади про жорстоке угорське панування часів Австро-Угорщини та визвольні змагання після Першої світової. На час навчання у Хустській гімназії припадають місяці здобуття автономії, а потім незалежності Карпатської України, яка була проголошена у тодішній столиці нової держави – Хусті, та кривавого захоплення Закарпаття угорцями. П'ятирічний період тоталітарного гортистського та німецького панування в роки Другої світової згодом змінюються приходом іншої тоталітарної машини – радянської, яка, однак, принесла нарешті возз'єднання з братами-українцями, до якого закарпатці йшли протягом кілька століть. Усе це знаходить художнє відтворення у текстах Івана Чендея.

Останні роки життя письменника припадають на роки незалежності України, проте цей період творчого переосмислення у творах І. Чендея уже не знаходить, бо він фактично відходить від активної літературної діяльності. Тому майже весь творчий шлях письменника вкладається в роки життя у складі УРСР (СРСР). Попри прагнення дати панорамну й за можливості об'єктивну картину життя закарпатських українців у ХХ ст., письменник змушений був враховувати політичні чинники.

Сьогоднішня вітчизняна історіографія схильна наголошувати на прогресивному характері чехословацької влади порівняно з тоталітарною мадаризацією до і після входження Підкарпатської Русі у склад Чехословаччини: «Єдиною, хто більш-менш задовільно склав [...] іспит на демократію, була Чехо-Словаччина [...] За двадцять років перебування у складі Чехо-Словаччини українці Закарпаття і Пряшівщини швидко наздогнали усе те, чого їх було позбавлено за попередні п'ятдесят років угорського панування» [Грицак 1996: 192]. Якщо мадаризація Закарпаття в останні роки Австро-Угорщини призвела до повної ліквідації українських шкіл, то в 30-х роках у краї було вже понад 500 шкіл із навчанням рідною мовою (у різних школах ця мова була близькою або до української, або до насадженого москвофілами «язичія», яке синтезувало місцевий діалект зі старослов'янською й російською мовами. Широко розвивалася транспортна

інфраструктура, яка на кінець Першої світової війни перебувала у жалюгідному стані.

Одночасно науковці не закривають очі на негативні наслідки чехословацької держави для закарпатців. Так, погодившись у Сен-Жермені 1919 року надати Підкарпатській Русі автономію у власній державі, празьке керівництво зреалізувало це зобов'язання тільки у 1938 році, та й то лише під тиском зовнішніх обставин. Значно індустріалізованіша порівняно з країнами-сусідами Чехословаччина не збудувала за двадцять років панування жодного промислового підприємства у краї. Абсолютну більшість чиновників становили «чехословаки», серед яких словаки становили всього близько 10%. Спостерігалися, хай не жорсткі, кроки в бік чехізації краю, прагнення витворити гомогенну державну націю. Робилося все можливе для роз'єднання національного руху закарпатців на кілька таборів та ін. [Стерчо 1965: 29-36].

Усього цього не міг не знати й не бачити Іван Чендей. Про життя закарпатців у чехословацькій державі у творчому доробку І. Чендея є кілька творів. На перший погляд, складається враження, що письменник чітко дотримувався вимог радянсько-компартійної ідеології й зосереджувався на експлуаторській сутності буржуазно-капіталістичного устрою Чехо-Словаччини стосовно до закарпатського селянина. Саме до таких творів можна зарахувати і повість «Терен цвіте», яка повністю присвячена відтворенню долі малоземельного селянина Василя Порадюка, мешканця Забережжя, у 30-і роки, тобто за часів Чехословаччини. Позірно виглядає так, ніби письменник постійно акцентує на ворожості влади до будь-якого бідного селянина, на тому, що він не може вибитися зі злиднів через системну суспільну невлаштованість. Навіть коли чехословацька держава проводить на його користь парцеляцію земель, то й тоді це перетворюється, нібито, на чергову вишукану форму визиску й наживи для заможного селянства та євреїв-лихварів.

Насправді земельна реформа була корисною для закарпатського селянина, хоча й вирішувала проблему тільки частково, про що сьогодні заявляють українські історики. «На відміну від сусідів, чехо-словацький уряд у 1920-х рр. викупив у мадярських поміщиків землю, поділив її на дрібні парцели і продав через банк селянам» [Реєнт 2004: 483]. Землю верховинці отримували від держави за гроші, але самі вони визнавали, що її вартість значно нижча за ринкову («То будуть землю ділити за малі гроші!» [Чендей 1982, т. 2: 20]). Свою аргументацію такого факту має влада: «[...]Коби чоловіку дали землю без гелера, він думав би, що то не його земля [...]» [Чендей 1982, т. 2: 20].

Василь Порадюк таки отримав землю на полонині гори Ясенової, яку постійно оспівує у своїй творчості Іван Чендей. Оспівує її й новий землевласник Порадюк та його дружина. Біда в тому, що Василь належить до життєвих невдах, які ніяк не можуть вирватися зі злиднів. Він любить і

вміє працювати, але зовсім не вміє хитрувати чи берегтися. Меншою бідною для нього було б продати наділ перед конфіскацією, щоб так поправити хоча б частково матеріальне становище, але, засліплений прагненням не розлучатися з рідною землею, він і на це виявляється нездатним, тому повністю позбувається її.

Про важкі часи чехословацького панування йдеться дотично у романі «Птахи полишають гнізда...». Головний герой твору Михайло Пригара згадує про те, як «вдарила по нас на Верховині голодна криза» 30-х, про обіцянки панів, що «всі білого хліба будуть ситі, а пиво попивати», однак ці обіцянки ніколи так і не збулися. Натомість благополучне життя настало за радянських часів. Але через позірні докори державі «ще за Масарика» повідомляється про те, що саме чехи першими розглядали можливість побудови гідроелектростанції з метою покращити побутові умови життя горян, забезпечити їх роботою, яка послабила би проблему безробіття. Побіжно згадується у романі також про те, що чеська влада дбайливо зберігала культурно-етнографічну спадщину Закарпаття, про що свідчать наступні й ніби мимохідь кинуті слова Каліни: «Я був у такому музеї в Празі. Чого тільки там не видів! І наші вишивки, і наші писанки, і наші покровці там були... Видів я і одяги з усіх округів Верховини. Були там писані дзбани, довжані, глеки ...» [Чендей 1982, т. 1: 453].

Дуже цікавими є згадки про страйки закарпатців 1930-х років у новелах (наприклад, «Чорна сальва») і романі «Скрип коліски». Безперечно, у творах йдеться про негаразди життя робітників і селян, які породжували ці страйки. Але розповідається і про те, що влада майже не чинила жодних перешкод для народних зібрань і виступів, які апріорі були неможливими за угорського панування та за радянської влади. Забите і безправне закарпатське селянство саме в Чехословаччині досягнуло того національно-політичного, соціального рівня розвитку, коли змогло згуртовано виступати на захист власних інтересів.

Окремі штрихи негативів життя в Чехословаччині розкидані у багатьох творах І. Чендея. Так, у «Казці білого інею» автор опосередковано веде мову про чехізацію й погорду чиновника до місцевого населення [Чендей 1982, т. 2: 361]. У «Криничній воді» каменотес протиставляє високий рівень механізації в Чехії та Моравії, де «ручна робота дорога, бо й сам робітник не такий дешевий, як у наших Карпатах...» [Чендей 1982, т. 2: 430]. Це й констатація меншовартості русинів за чехословацької влади, але і сподівання змін на краще: адже живуть в одній державі.

Особливе місце у творчості письменника займає образ Праги. Він набуває романтизованого характеру під впливом розповідей тих, хто там був, навчався у міжвоєнному двадцятиріччі. Насамперед, це стосується письменникового односельчанина Петра Вурсти, чий ім'я без жодних змін переноситься в оповідання «Рукавички» (тут він головний герой твору) і

згадується у романі «Скрип колиски». Цей юрист здобув освіту в Празі й потім незмінно ностальгував за цим містом, яке стало безмежно рідним. Мабуть, не скільки персонаж, скільки його ностальгія стає головним образом твору, бо згадки про Прагу, туга за нею від розлуки через німецьку окупацію міста в 1939 році проходить через весь твір, один і той самий мотив у різних варіаціях кількаразово повторюється в невеличкому за обсягом (8 сторінок) тексті.

Окремо кілька слів варто сказати про міжнаціональні взаємини в Чехословаччині й Підкарпатській Русі зокрема. П. Стерчо зазначає, що празьке керівництво дбало не тільки про розвій українських шкіл, але й усіх інших національних меншин, аж до відкриття «мадярських, румунських, жидівських, а навіть циганської школи в Ужгороді» [Стерчо 1965: 27]. Нелегка доля єврея Мортха Шумільлейба постає в оповіданні «Весільний кулон». Ветеран Першої світової війни, який мав поранення і нагороди, він у подяку за це від чехословацької влади перебував на посаді бохтера – дрібного чиновника, посиленого в сільському уряді. Однак Угорщина, яка була правонаступницею Австро-Угорщина, підігруючи союзникам німцям, секретним декретом звільняє усіх службовців-євреїв. Так нещасний Мортхо, який не має жодного ремесла і землі, на схилі років залишається без жодних засобів до існування, що призводить до його передчасної смерті.

Письменник змушений був «викривати» експлуаторський характер «буржуазної» Чехословаччини, але він жодним словом не покритив проти істини. Натомість окремими штрихами, завуальованими натяками, «поміж рядками» І. Чендей дає читачеві чимало інформації про демократичний устрій міжвоєнної Чехословаччини, прогресивний характер реформ, перетворень, які вона здійснювала в Підкарпатській Русі.

Література

Грицак, Я.Й.: Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття. Генеза, Київ 1996, 360 с.

Жулинський, М.Г.: Історія його краю – в його творах. In: Чендей, І.М.: Вибрані твори: В 2-х т., т. 1, Дніпро, Київ 1982, с. 5-18.

Реєнт, О.П., Коляда, І.А.: Україна між світовими війнами (1914-1939 рр.): Події. Люди. Документи. Школа, Київ 2004, 542 с.

Стерчо, П.: Карпато-Українська держава. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Торонто 1965, 288 с.

Чендей, І.М.: Вибрані твори: В 2-х т., т. 1, Дніпро, Київ 1982, 623 с.

Чендей, І.М.: Вибрані твори: В 2-х т., т. 2, Дніпро, Київ 1982, 516 с.

Summary

The article describes the personal subjective perception by Ivan Chendey of peasant life in the interwar twenty years and the transformation of this perception in his works. The impact of socio-political factors in the last rehearsal are analyzed by means of Ezop language in order to create progressive, 216

democratic nature of the Czechoslovak government, which, however, established Czech chauvinism.

Keywords: rehearsal, artistic transformation, genre, short story, novel.

Карел Гинек Маха та Віктор Забіла як романтики природи

Мерзова Радана

Університет імені Палацького в Оломоуці

Романтизм – це художній напрям, який часово і змістово нелегко визначити. У ньому зустрічається історія, сучасність та майбутнє. Сьогодні, при інтерпретаціях романтизму, можуть з'являтися тенденції до його історизації, незважаючи на те, що у сучасній художній творчості часто використовують романтичні підходи. Рішенням складної ситуації щодо меж та опису романтизму може служити порівняльний метод.

Романтизм потрібно сприймати як сукупність компонентів, кожний з яких включає різні положення й художні форми, існуючі в одній культурі [Hrbata 2005:3]. Проте, пізнання різних, часто суперечних явищ (характерних елементів, присуджених романтизмові), не означає розуміння романтизму. Згідно з думками Зденька Грбати та Мартіна Прохазки [Hrbata 2005] плюралітет романтизму не є наслідком історичних подій, ані не виникає внаслідок індивідуального та експресивного характеру романтичного мистецтва, але, навпаки, ця своєрідна поява та творчість часто вважається завершальним синтезом, висловлюючим динамічну підставу світу [Hrbata 2005:10]. Йдеться про сполучення багатьох думок, про цілість унікального погляду на світ. Кожен романтичний поет, можна сказати митець, стає сильним індивідом, який передає світу нагромаджені емоційні та раціональні роздуми способом зовсім своєрідним і незамінним. Отож, метою нашого дослідження будуть дві особи, які своєю творчістю й добою належать до періоду романтизму в Чехії та в Україні.

Романтизм належить у Європі та Америці до найвпливовіших та найінтенсивніших напрямів. Він став одночасно останнім напрямом, який включив кожен вид мистецтва, маємо на увазі літературу, музику, образотворче мистецтво й архітектуру, але також сферу життєвого стилю, щоденної культури та суспільної комунікації. Часово визначити романтизм дуже важко. З одного боку, він обмежений якимсь підготовчим періодом, названим преромантизмом. Про чеський романтизм можемо говорити, маючи на увазі останній період національного відродження, тобто про 30 -ті роки ХІХ-го століття.

В Україні він обмежений виникненням нової літератури, мови, з'явленням „Енеїди“ Котляревського у кінці ХVІІІ-го століття і, пізніше, впливом сентименталізму, який приходив з Європи та також виникненням бурлескної школи романтиків. Вона внесла у літературу нові положення, нову тематику. З другого боку, можна обмежити романтизм реалізмом (та

ще іншими художніми напрямими). Цікавим стає зміст слова «романтичний», залежно від способу сприймання та розуміння. Конкретно кажучи, прикметник «романтичний» може означати сад – симетричний, правильний і досконалий та одночасно сад – буйний, нечепурний і безладний [Hrbata 2005:11]. Тому, що романтизм є напрямом дуже розмаїтим та плюралітним, аналіз думок та художньої концепції мусить бути індивідуальним.

Для аналізу та ілюстрацій спільних та відмінних рис ми вибрали деякі поеми поетів сучасників: чеського Карла Гинека Маху (1810-1836) та українського Віктора Забілу (1808-1869).

До романтиків віднесемо не тих, хто відкрив зображення природи в літературі, але ті, які перегрупували основні частини просвітительської та сентиментальної розмови (дискурсу). Поки класики та просвітителі підкреслювали універсальність, можливо досконалість природи як джерела всіх художніх значень, романтики опиралися передусім на уяву про автентичність та самотність, яка заснована на індивідуальному почутті, яке становить найважливішу частину поеми. Обидва вибрані поети відзначаються дивовижною імагінарністю, здатністю творити, «малювати», відображати краєвид із її різноманітністю, щоправда кожен з іншою метою.

У творчості К.Г.Махи можна помітити два основні різновиди місцевостей. З одного боку, поет спостерігає конкретну місцевість та записує. (напр., у щоденник), сприймає природні ефекти, сценарії, з другого боку, перетворює краєвиди, створює нові, підготовляє, інтерпретує. Супроти Махові, Віктор Забіла не описує реальний краєвид а фіксує тільки традиційні відображення і явища природи (*захід сонця, сяйво зірки, темну ніч*). Відображення Забіли бувають зв'язані з внутрішніми почуттями людини. Все сказано прямо (*розірвана людська душа, яку ще більше мучить спів соловейка, закоханий молодий, блукаючий темною ніччю*). Тобто почуття закоханої людини та стан її душі конфронтовані з пташиним співом або певною частиною дня чи ночі. Так само в іншій poemі з'являється шум повітря, ламання галуззя у лісі або плач козака, який проклинає свою долю. Природа та стихії служать для уподібнення й підсилення людських почуттів, для піднесення ефекту. Віктор Забіла характерний своєрідним, типово романтичним способом порівняння природних явищ та стану душі чи настрою. Наприклад, в англійському ранньому романтизмі тільки спостереження за природою справляє деякі рефлексії. За характером лірики можемо К.Г. Маху зіставити із завершальним періодом англійського романтизму байронівського типу.

Маха – маляр людського настрою, художник душі, митець поглинений природою та її змінами.

Забіла - поет делікатний, більше національний, його поглинання природою характерне класицизмом, не є вражаючим та всі зміни, які

відбуваються у природі, завжди певні, безперечні, таким самим способом, як зміни людської долі. Можна сказати, що в його творчості не бачимо „бунтарські“ тенденції.

Протягом XVIII-го століття виникли два способи інтерпретації. Перший спосіб вважає природу концептом, інспірацією, другий спосіб - проблемою, своїм існуванням та значенням неоднозначною [Hrbata 2005:28] Махова творчість характерна багатозначністю природи, як головного фактора. Наприклад, природа у вірші «Май» стала амбівалентною – вона є одночасно матір'ю і могилою. Маха вибрав країну ідилічно-баладну, драматичну, динамічну, конкретно йдеться про вплив Чеського міжгір'я (*stříbrotoká Vltava, tmavé stíny vlasteneckých hor* – з кореспонденції незнайомій дівчині 1833). У таких символічних краєвидах можуть з'являтися тематичні мотиви й теми або природні (*море, хмари, скелі, дерева*), або культурні (*хрест, кладовище, руїни*). Для Віктора Забіли нехарактерний тематичний краєвид, його вибір неконкретний, а більше йдеться про імагінарний простір природної сценерії. Краєвид у поезії Забіли звичайний, ординарний, завжди функціональний.

К.Г.Маха справді здатний спостерігати за природою з великим почуттям деталі. Схід й захід є постійним характерним елементом Махової творчості. Арне Новак, який досліджує творчість та кольорове бачення К.Г. Махи, демонструє, що улюбленим кольором Махи став рожевий колір – тобто знов, це колір заходу й сходу сонця. Рожевий колір потім часто поєднується з червоним, рудим, синім, чорним чи золотим кольорами (рожеве небо, темно - синій ліс, синя блакить, золоте сяйво)[*řízné středoškolské rozboru Máje*]. Самий Маха визначає, що його вірші дуже часто починаються заходом або сходом сонця. Навіть декілька віршів має схожі часові записи, коли мають зустрітися молоді кохані. Ця магічна мить представляє початок усього. Далі в його творчості представлені символи часових періодів доби для утотоження з етапами людського життя, тобто вечір-дитинство, ніч-молодість, ранок-зрілий вік, полудень-похилий вік. Він описує, що найкраща мить доби знаходиться десь між світлом та темнотою, в іншому часопросторі. Інколи з'являється у вірші веселка або дим, явища, які мають усю картину перенести у мальовничий простір.

Віктор Забіла був романтиком стихій і тварин. У творчості В. Забіли велику роль відіграли стихії та їхні вияви (вітер, вихор, снігова, метелиця, морський прибій) в також поодинокі птахи (ластівка, соловей, голуб). Щодо семантики, то завжди йдеться про уподібнення характеру тварини до стану душі людини та про почуття у важкій життєвій ситуації, неприхильності долі. Ще додамо, що з формального погляду Віктор Забіла поет пісенний. Його вірші ритмічні, мелодійні та приємно правильні на відміну від поезії Махи.

Романтизм загалом характерний втіканням у природу. Це твердження треба відрізнити від традиційного означення „романтичний“,

яке буває поєднане з культурним сприйманням природи після завершення романтизму. Романтичні автори природу не тільки «кровно» сприймали та поєднували з творчістю та репрезентацією, але також в своїх думках й творах „відкривали“ природу як простір можливостей. Оспівування природи, її метаморфоз та драматизація цих ефектів є дуже типовою рисою в усіх країнах, де з'являються романтичні методи та митці вживають романтичні поступки.

Література

- Abrams, M. H.: Zrcadlo a lampa : romantická teorie a tradice estetického myšlení. Praha 2001.
- Hrbata, Z.: Romantismus a romantismy : pojmy, proudy, kontexty. Praha 2005
- Procházka, M.: Romantismus a osobnost : subjektivita v anglické romantické poezii a estetice. Pardubice 1996.
- Procházka, M. :Český romantismus v evropském kontextu. Praha 1993.
- Білецький, О. І.: Історія української літератури. Том перший, Дожовтнева література. Київ 1954.
- Гостиняк, С.: Антологія української поезії. Київ 1954.
- Жулинський, М. Г.: Історія української літератури XIX століття. Книга друга. Київ 2005.
- Забіла, В., Петренко, М.: Поезії. Київ 1960.
- Левчик, Н. В.: Хрестоматія з української літератури (XIX-XX ст.). К. 1997.

Summary

The article compares the work of two representatives of romantic poetry in Czech and Ukrainian – K. H. Mácha and V. Zabala. It gives examples of their artistic style and approach and emphasizes the differences in connection with the artistic traditions of particular countries.

Key words: romantism, landscape, romantic poetry, comparative approach, romantic poet, romantic approach.

Реалістичне зображення жінки у творах Марка Вовчка та Божени Немцової

Когутікова Анна

Університет імені Палацького в Оломоуці

Основним літературним жанром у творчості Марка Вовчка (1834-1907) й Божени Немцової (1820-1862) виступають оповідання, які охоплюють кілька головних тем, тобто образів жінок. Письменниці найчастіше будують свої оповідання від імені жінки, яка розповідає про долю жінок взагалі. В оповіданнях завжди присутній значний соціальний компонент.

Вовчок й Немцова активно брали участь у суспільному житті, яке було джерелом тем для майбутніх оповідань. Навколо себе письменниці бачили матерів рекрутів („Два сини“ й „Karla“), жінок – кріпачок („Горпина“, „Одарка“ „Інститутка“, „Ледащиця“), або найминок („Varuška“), жінок які змарнували своє життя нерівним стосунком із чоловіком з багатшого суспільного прошарку („Козачка“ й „Sestry“) і врешті – решт бачили спосіб життя панночок („V zámku a podzámčí“).

Визначальною темою стало зображення злиденного загального становища жінки кріпачки й жінки наймички. Вовчок й Немцова усвідомлювали несправедливість їхнього соціального становища. Для Вовчка зображення трагічної долі жінки-кріпачки посідає центральне місце в творчості. Немцова, яка пише більш романтичні та ідилічні твори, соціальне становище жінок окреслила в оповіданні „Varuška“, кінець котрого, безперечно, ідилічний. Оповідання „Горпина“ змальовує трагедію молодої матері, яка через панський деспотизм втратила дитину й здоров'я і збожеволіла. Оповідання розпочато в ідилічному ключі. На початку - звичайні піклування щасливої матері: „Так-то вже кохає та пестить Горпина свою первичку, і з рук не спускає; [...]“ [Вовчок 2001: 63]. Пани гнали людей на панщину навіть голодних, перегоняли од праці до праці, не даючи відпочинку. Така доля зустріла й Горпину. Вона, як і тисячі дальших, була абсолютно залежною від бажання пана: „[...] всі на панщині. Далі й за Горпиною прийшли: – Чому не йдеши? – В мене дитинка нездужає, [...] – Панови треба робити, а про твою дитину байдуже. Мусила йти. [...] Згадала Горпина, що чула колись, як дитина не спить, то настояти макові головки на молоці та й дати випити. Так вона й зробила.“ [Вовчок 2001: 64 – 65]. Дитина померла. Невдача радикального Горпининого лікування зробила ще одну трагедію – Горпина збожеволіла. „Цілісінський день ходить мовчки та городній мак ізбирає; а спитати – нащо? „А се – каже, – для моєї дитинки.“ [Вовчок 2001: 66-67].

Вовчок цим оповіданням ніби хотіла сказати, що „не перероблювати панську істоту“ треба, а скасувати кріпосницьку систему. Кріпосницький лад, представлений жорстоким паном, позбавив кріпачки права на материнську радість, та знищив її життя. Той, хто заподіяв, що єдина Горпинина радість стала „сидити та перекидатися маківочками“ був пан.

Критичний реалізм Марка Вовчка в оповіданні „Інститутка“ виявився на повну силу. Без сентиментальної чутливості Вовчок, через розповідь Устини, розповіла правду про життя покріпачених селян, про які їхні пани „[...] говорять собі, наче про коней [...]“ [Вовчок 2001: 127]. В повісті зображена також атмосфера українського села непередодні ліквідації кріпацтва, коли нарастають антикріпосницькі настрої у суспільстві, молоді кріпаки (Назар, Порокп) протидіють панським знущанням, прагнуть жити на волі.

З подібним зображенням жінки дуже тісно пов'язана постійна увага як Немцовой, так Вовчка до необхідності рівності людини, незалежно від соціальної верстви, до якої вона належить. На жаль, у той час, коли жили письменниці, існувала чітка градація соціальних верств та будь-який зв'язок мав завжди певні обмеження і вважався винятком. Соціально нерівні зв'язки закінчувалися трагічно, наприклад, у оповіданнях „Козачка“ й „Sestry“. „Козачка“ – оповідання Марка Вовчка, розповідає про долю вільної дівчини із козацького роду Олесі, яка одружується із кріпаком. Погляди й поради селян були такі: „Не йди за кріпака, не йди! Як такого ходу, то лучше з мосту та в воду!“ [Вовчок 2001: 28]. Оповідач-Вовчок устами Олесі каже на той час відважні ідеї й співмешканцям відповідає: „Що, по тому, що буде вільний, коли не буде любий?“ [Вовчок 2001: 29].

Ця колізія становить зав'язку й творить основну лінію сюжету оповідання. Вовчок надзвичайно яскраво показала, що щирі прагнення й почуття жінки-селянки, зумовлені чистим природним інстинктом, були несумісні з тогочасним ладом життя, який існував у кріпосному селі. Олеся, через суворий соціальний лад, із молоді безтурботної дівчини стане, насамперед, нещасною молодницею і життя закінчує як самотня безпритульна бабуся.

„Sestry“ – оповідання Божени Немцовой, де розповідається про молоду, довірливо-наївну дівчину Гедвіку, яка спокушена молодим князем, котрий сказав їй, що він панський мисливець. Гедвіка, чиста душа, це зрозуміє пізно. Коли у неї народиться мертва дитинка, сестра Йогана засипе її землею на краї лісу. Дитину знайдено, Гедвіка із своєю сестрою зізнаються, вони суджені й засуджені. Гедвіка в тюрмі вмирає.

Героїня завжди молода, бертзурботна, сповнена ідеалів. Олеся, за словами оповідача: „Жила в батька-матері, не знаючи горя, ані лиха. [...] тільки й думки, як би погулять весело [...]“ [Вовчок 2001: 26]. Подібно ідилічний також початок оповідання „Sestry“. Гедвіка, „*krásné děvče, hodno*

malování“ [Němcová 1972: 55] нічого злого не думаючи, дожидає в малому лісочку свого любого. Ідилія в обидвох оповіданнях швидко закінчилася. Олеся вирішить, наперекір суспільній думці, одружити кріпака. Романтика для Гедвіки скінчиться після зустрічі із її мисливцем в панському одязі, тобто паном. Дві різні обставини - дві однакові трагічні долі. Чому? Тільки через приналежність до соціальної верстви.

Наболілою темою й турботою кожної жінки-матері була солдатчина. Тема рекрутчини- солдатчини була надзвичайно актуальною як у митців ХІХ століття, так у звичайних людей, яких це явище стосувалося найбільше. Проблему рекрутчини Вовчок й Нємцова художньо опрацювали по-своєму. Бідображення матерів рекрузів знайдемо в оповіданнях „Два сини“ і „Karla“.

„Два сини“- оповідання Марка Вовчка, яке представляє майстерно зроблений аналіз внутрішнього світу матері-вдови, котра емоційно розповідає про втрату своїх двох синів-солдатів. Окреслення рекрутського прийому – сильне художнє свідчення проти царського війська. Всюди чути плач і ридання матерів, які би дали все, щоб повернути своїх синів додому. „Якийсь москаль сидить: головач, розкошланий, невмиваний, під щетиною увесь, як їжак. [...]“ [Вовчок 2001: 111]. Та цей „москальський хабарник“ заспокоює жінку: „Трошки ваші синки поскучують – без того не можна в світі, а там злюбиться – молодці будуть, от як і я, приміром кажучи [...]“ [Вовчок 2001: 112]. Молодці, про які говорив москаль, закінчили своє життя – один з війська не повернувся й другий прийшов додому вмирати.

„Karla“, оповідання Божени Нємцової, жива картина зроблена із „домажліцьких спогадів“. Пригода матері, яка виховує свого сина Карла вже з дитинства у дівочому одязі, щоб порятувати його від тяжкої військової долі. Коли дитинка вирсте „статною Карлою“, яка закохається до своєї подруги, дочки сільського старости, більше неможливо втримати цю таємницю. Нарешті, Карел із допомогою свого кума офіцера іде у рекрути. Після повернення з військової служби він одружиться із своєю дівчиною, тобто оповідання відрізняється від попереднього, бо закінчиться позитивно. Фактично оповідання „Два сини“ й „Karla“ близькі тільки за темою. Мати із „Двох синів“ розповідає про втрату синів. Ця лірична злива має характер народної скарги на жорстокість військової системи. Мати Карли живе на вигляд спокійно, а всередині повна хвилювань й питань. Але її пригода закінчується весіллям: „*Za krátký čas potom vrátil se Karel co vysloužilce domů, stal se řádným sedlákem a žije snad posud se svou Hanou.*“ [Němcová 1975: 47], але подія матері із „Двох синів“ завершується трагічно: „Тільки мені й потіхи, що коли присняться мої дітки.“ [Вовчок 2001: 113].

І, нарешті, становищу цих трудящих низів й селян письменниці протиставляють умови життя панства. В оповіданні „*V zámku a podzámčí*“ головною рисою контрастність, тобто різниця між життям у замку й життям „поза замком“. Безтурботне, розкішне життя у замку контрастує із

злидненим життям бідних людей, які вмирають внаслідок недостатньої гігієни від холери. Хоч ціле оповідання Немцовой дуже реалістичне, кінець, як, звичайно, ідилічний. На кінці здійснюється мрія Немцовой про досконалий світ.

Погляд зосередимо на „замковій пані“. Прізвище Скордополе вона покращила закупленням німецького „von Springenfeld“, й тому що „*Titul byl, muselo být i panství. – Za peníze se všechno spraví. [...] koupili se koně, chrti, [...] jelo se do lázní, dávaly se hostiny a bály.*“ [Němcová 1972: 169-170].

Коли „поза замком“ епідемія холери нищить злиднених людей, панійка турбується тільки про гулянки й про свою собачку. Собачка „[...] *snídala kávu neb smetánku [...]*“ [Němcová 1972: 171].

Та який був робочий день панночок? Наприклад, пані із „Козачки“ працює так: „*Де вони на роботі, і вона туди вийде, і столинок за нею винесуть; сяде та все картами розкидає: се вже у неї перва була забавка.*“ [Вовчок 2001: 35].

Панночка з „Інститутки“ заборонила старій пані її улюблену розвагу, тільки, тому що „не для пані“: „– *Покиньте ж бо, покиньте, бабуню, плести! [...] Хто приїде, а ви все за чулкою манячите, наче прислужниця абощо.*“ [Вовчок 2001: 129].

Співчуття до нещасної долі кріпаків було мінімальне, скоріше ніяке. Панійки цікавилися тільки собою. На запитання, чи чоловік на службі здоровий, відповіла панні із оповідання „Козачка“ так: „– *Та що ти собі думаєш! [...] Пан буде мені писати, чи здоровий твій чоловік! Мабуть, ти п'яна або зроду така навіжена.*“ [Вовчок 2001: 36].

Вони хотіли тільки гарними бути, щоб добре вийти заміж: „*То заплете коси, то розплітає, то стрічками перев'є, то вквітається...*“ [Вовчок 2001: 128].

Панночки, як у Марка Вовчка, так у Божени Немцовой дуже реалістично окреслені. Немцова має тенденцію ідеалізувати. Тому, наприклад, княгиня із „Babičku“ хоч живе панським життям, не байдуха до селян. Або в оповіданні „V zámku a podzámčí“ пані накінець зрозуміє, що її поведінка не була правильна, а знайде в собі силу змінитися. Немцова завжди почне оповідати „гарно реалістично“ і закінчує вірою в добро.

Отже, центральне місце у нами досліджуваних оповіданнях займають жінки-кріпачки, жінки-наймички, істоти, які були залежні від милосердя чи немилосердя панства. Для Вовчка жінка-кріпачка, або швидше конфлікт кріпачка-паночка, став великою художньою темою. У творах Немцовой можна знайти й інші зображувані типи жінок (ідеальні жінки, які жертвують собою для інших, наприклад, мати із оповідання „Karla“) і, що найхарактерніше, її тенденцію ідеалізувати. Тому, наприклад, княгиня не байдуха до селян (в оповіданні „Babička“), а коли байдуха,

накінець зрозуміє, що її поведінка не була правильна, знайде в собі силу змінитися (прикладом може бути оповідання „V zámku a podzámčí“).

Література

Вовчок, М.: Народні оповідання. Повісті. „Наукова думка“, Київ 2001.

Němcová, B.: Povídky. Odeon, Praha 1972.

Němcová, B.: Karla, Divá Bára, Dobrý člověk, Pan učitel. SPN, Praha 1975.

Summary

This article deals with exploration the „realistic period” of the creation of Marko Vovcok and Božena Němcova. The article explain the life of this female writers, their view on femal’s role in society and analysing the art work of these female heroines in the selected stories. Vovcok was concentrating the most on the woman serf. The heroines of Němcova was also concerned with women mostly from lower social societies. Whilst both writers are extremely interesting and offer realistic views and facts, Němcova does has a tendency to idealise.

Keywords: Božena Němcová, Marko Vovčok, czech and ukrainian literature of 19 century, representation of women, femal’s role in the society of 19 century, feminism.

Чеський літературний авангард в Україні: до постановки проблеми

Забіяка Ірина

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Процес взаємодії національних літератур, їх взаємного проникнення й адаптації - один із найважливіших процесів у розвитку літератури, оскільки, як пише Г.Вервес, «кожна національна література ... розвивається не лише по вертикалі, в рамках своєї етнічної спільності, а й по горизонталі, входячи в творчі стосунки з іншими літературами, а відтак з світовою, відбиваючи її ритм, її закони» [1990: 276]. Знайомлячись із досвідом іномовних, інонаціональних культур, кожна окрема культура розширює свої власні можливості, зростає й урізноманітнюється. Можна навіть стверджувати, що чим багатші зв'язки однієї літератури з іншими, тим розвинутішою вона є.

Саме тому стан взаємодії української літератури з іншими світовими, а зокрема й слов'янськими літературами, може слугувати показником її реальної вартості і виявом її здобутків. Вивчення ж такої взаємодії - необхідний елемент вивчення самої літератури.

Взаємини України і Чехії, їх культур тривають не одну сотню років, стаючи часом доволі тісними, часом - поодинокими. Перша третина ХХ століття - час, важливий для обох країн у політичному, економічному, соціальному, культурному аспектах - позначена цікавими схожостями і відмінностями у розвитку літературних процесів двох країн. Саме на цей час припадає виникнення й активне функціонування авангарду - одного з найцікавіших і найсуперечливіших явищ в історії літератури і мистецтва. Питання взаємодії двох авангардів - чеського та українського - цікаве, неординарне, але на даний момент не достатньо досліджене через ряд причин історичного характеру. Тому у цій статті ми спробуємо окреслити коло основних проблем, пов'язаних із дослідженням сприйняття чеського літературного авангарду в Україні.

Першою й, імовірно, найголовнішою є проблема вкрай малої обізнаності сучасного українського читача з історією чеської літератури взагалі і з явищем авангарду зокрема. Проблема ця має низку причин, а також взаємопов'язаних «підпроблем».

Якщо в 20-30-ті роки ХХ століття (час поширення авангардної культури) українська інтелігенція мала вільний доступ до першоджерел, безпосередні зв'язки із за кордоном, прагла і мала звичку читати інонаціональні тексти, то нині ці передумови майже відсутні. Знайти тексти чеських авангардистів - як оригінальні, так і перекладні - в Україні дуже важко. Це переважно тексти півстолітньої давнини, які можна розшукати в

центральных бібліотеках і в поодиноких поціновувачів. Крім того, навіть серед знайдених текстів (особливо серед перекладів) переважатимуть ті, що написані в пізні періоди творчості і мають прорадянських характер (маємо на увазі тексти Ї.Волкера, В.Незвала, К.Бібла). Така відсутність текстів призводить до невключення чеського авангарду (зокрема його найцікавішої, оригінальної частини - поетизму) до кола зацікавлень сучасних вчених, перекладачів, пересічних читачів.

Окремо варто сказати про проблему перекладу. Можна говорити про три «хвилі» перекладів чеських авангардистів українською мовою. Перша - 20-30-ті роки, переклади, які майже збігалися в часі з виходами оригіналів. Це переклади А. Павлюка, В. Поліщука, М.Ірчана, С.Масляка. Друга хвиля припадає на 60-ті роки, її яскраво репрезентує видання «Чеська поезія. Антологія» за ред. Г. Кочура та М. Рильського [Чеська поезія 1964]. Серед перекладачів цього періоду - Г.Кочур, М. Лукаш, М.Бажан, П.Тичина, В.Житник, Є.Дроб'язко, А.Малишко, М.Москаленко, М.Рильський, М.Пригара, О.Новицький та деякі інші. Остання хвиля – 1980-90-ті роки, серед перекладачів – П.Перебийніс, Р.Лубківський, С.Заславський, В.Куценко, П.Марусик, В.Дяченко, Л.Череватенко, Д.Павличко. Найбільше в усі періоди перекладали з Ї.Волкера, він відповідав духові часу і в 20-ті, і в 60-ті, не втрачає мистецької вартості і сьогодні. Крім нього, популярним є В.Незвал, порівняно мало К.Бібл і вражаюче мало - нобелівський лауреат Я.Сейферт. Окрема книжка перекладів є тільки з Ї.Волкера [Волькер 1986].

Таким чином, першою проблемою при науковому осмисленні чеського авангарду і його впливу на літпроцес в Україні є проблема нестачі текстів. Однак якщо дослідник впорається з цією перешкодою, віднайде тексти, почне знайомитися з ними, перед ним постане іще ряд проблем, більш фахових і специфічних.

Чеський літературний авангард - за чеськими джерелами - складають пролетарська література, поетизм та сюрреалізм. Для адекватного розуміння цих течій український дослідник має зіставити їх з відповідниками українського авангарду, у зв'язку з чим виникає ряд труднощів. По-перше, пролетарську літературу в українській науці не всі зараховують до авангарду і взагалі до явища мистецтва. Її навіть не завжди виділяють як таку, тому порівнювати її з чимось важко. По-друге, чеський поетизм - унікальне явище в історії світового авангарду, він сполучив кілька різних течій, відомих іншим національним літературам, а також додав своєрідний чеський світогляд - позитивного ставлення до світу, життєлюбства, гумору. Відповідно зіставлення з українськими авторами можливе тільки на рівні компонентів (наприклад, конструктивізму, що увійшов як складова до поетизму і представлений в українській літературі творчістю В. Поліщука). По-третє, чеський та український сюрреалізми кардинально відрізняються один від одного: чеський має характер синтезу залишків поетизму, французького сюрреалізму і радянських канонів мистецтва, його

представники створили групу і активно маніфестували свою позицію; український представлений творчістю поодиноких митців (Б.-І.Антонич), має індивідуалістичний характер, заперечував групи і маніфести.

Отже, відмінності між течіями авангарду, представленими в історії двох культур, є перспективною темою досліджень.

Цікавою є проблема рецепції і наукового осмислення чеського авангарду в Україні. У 20-30-их роках побачили світ цікаві розвідки А.Павлюка (в журналі «ВАПЛІТЕ») [Павлюк 1927], В.Поліщука (у його праці «Пульс епохи. Літературні назадники чи конструктивний динамізм») [Поліщук 1927], окремі замітки в «Авангард-Альманасі» [Авангард-Альманах 1930]. У цей час чеський авангард оцінювався переважно з позицій революційності, новизни, радикальності й отримував за цими критеріями високі оцінки. Пізніші дослідження чеського авангарду припадають на 1960-ті. Це, наприклад, статті Г.Кочура «Кілька порівнянь...» [Кочур 1962] та «Про поезію В. Незвала» [Кочур 1960]; праці Н.Копистянської; колективна робота «З історії чехословацько-українських зв'язків» [З історії... 1959]. Ці роботи вирізняють погляд «з відстані», більш об'єктивний і узагальнюючий, однак все ж присутня деяка заангажованість і вибірковість у відборі текстів для аналізу. Роботи останнього двадцятиліття - насамперед, п'ятитомна «Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті» [Українська література... 1987-1990], статті Г.Вервеса «Українська література у світовому контексті» [Вервес 1990], «Український авангардизм у контексті європейських маніфестів і програм» [Вервес 1992] – позначені спробами повної і незалежної оцінки чеського авангарду та його зв'язків із українським. Загалом можна говорити про поодинокі факти наукового осмислення цієї проблеми, про розгляд її лише як елемента більш широкої проблематики, а також стверджувати, що глибоке дослідження з цієї теми відсутнє.

Вплив Празького лінгвістичного гуртка і чеського авангарду на становлення українського літературознавства – ще одна варта уваги проблема. Зокрема цікавими видаються зіставлення наукових поглядів Д.Чижевського та Я. Мукаржовського, які дають змогу простежити процес становлення наукових теорій українського вченого.

Отже, можемо говорити про цілу низку питань, пов'язаних із взаєминами чеського та українського авангардів 20-30-тих років ХХ століття. На нашу думку, ці питання є важливими для осмислення літературних процесів двох країн, але малодослідженими. Сподіваємося, що ця стаття, структурувавши основні напрями зацікавлень, стане початком великого і ґрунтовного дослідження вказаної теми.

Література

- Авангард-Альманах а/1930, с. 96-99.
- Вервес, Г.: Український авангардизм у контексті європейських маніфестів і програм. In: Слово і час 12/1992, с. 37-43.
- Вервес, Г.: Українська література у світовому контексті. In: Вервес, Г. Як література самоутверджується у світі. Дніпро, Київ 1990.
- Волькер, І.: Поезії. Дніпро, Київ 1986.
- З історії чехословацько-українських зв'язків. Словацьке видавництво художньої літератури, Братислава 1959.
- Кочур Г.: Кілька порівнянь... In: Всесвіт 6/1962, с. 123-127.
- Кочур Г.: Про поезію В. Незвала. In: Всесвіт 6/1960, с. 130-134.
- Павлюк, А.: Нова чеська поезія. In: ВАПЛІТЕ 2/1927, с. 171-179; 3/1927, с. 179-187.
- Поліщук, В.: Пульс епохи. Літературні назадники чи конструктивний динамізм. Державне видавництво України, Харків 1927.
- Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті: В 5 т. Київ 1987-1994.
- Чеська поезія. Антологія / За ред. Г. Кочура та М. Рильського. Держлітвидав УССР, Київ 1964.

Summary

This article is about main problems in studying Czech literature avant-garde in Ukraine. These problems are absence of texts, differences in terms, problems of science reception. To solve these problems means to know more about both literatures separately and their co-operation.

Key words: avant-garde, Czech literature, Ukrainian literature, translation, science reception.

«Вірш на листівках» В. Незвала та «Вірші на перфокартах» І. Драча: мистецтво мейл-арту

Науменко Наталія

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Поштова листівка є одним із специфічних різновидів образотворчого мистецтва. Найбільшу групу листівок становлять репродукційні, об'єктами відтворення у яких є різні художні витвори: живопис, графіка, скульптура, прикладне, зокрема народне, мистецтво. Окрім естетичного, вони мають неабияке пізнавальне значення, а тому широко використовуються у виховній практиці середніх і вищих навчальних закладів.

Філософія листівки проста – приносити радість. До цього твердження можна додати відомий постулат: якщо ти бажаєш комусь добра, подумай про того когось і надішли йому «свої добрі думки». Саме листівка й є сучасним способом вираження «добрих думок», імпульсом любові [Вакуліч 2005: 15].

Техніка, у якій художник виконує оригінал поштової мініатюри, визначає можливість застосування того чи того прийому. Так, у малюнку штрихом художник повинен передавати обрис предметів та їхню пластичну форму винятково системою ліній, розташованих поруч одна з одною, або ж ліній, які перетинаються. Малюнок тоном дозволяє художникові застосувати плями, різні за градацією відтінку, варіюючи потемніння або повітління окремих ділянок поверхні зображення [Бокарева 2008: 13]. Завдяки цим прийомам живописні поштові мініатюри стають особливо виразними.

Нині, з розповсюдженням електронного листування та спілкування засобами Інтернету, листівка несподівано відродилася на новому рівні: вона перетворилася на витвір мистецтва – якщо не художника, то дизайнера або навіть літератора. З другої половини ХХ століття у науковий обіг увійшов термін «мейл-арт» як визначник особливого «поштового мистецтва».

Деякі науковці схильні відносити твори мейл-арту до вірців зорової поезії, адже у них зображення нерозривно сполучується з конкретним словесним виразом – листом [див. Кулініч 2008: 442; Макаров 1994: 16]. Хоча самі вірші на листівках не можна однозначно ототожнювати з візуальною поезією, адже зоровий елемент – репродукція – не завжди присутній у друкованому творі.

Мета нашої статті – утвердити «Вірші на листівках» В. Незвала та «Вірші на перфокартах» І. Драча як вірці особливого метажанру слов'янських літератур ХХ століття – мейл-арту, де засадничим

композиційним та образотворчим чинником є синтез мистецтв, сполучений з виразною комунікативною спрямованістю поетичного тексту.

Для мейл-артиста неабияке значення має комунікативний аспект творчості, передусім – на рівні діалогу між ліричним героєм та його адресатом, між автором і реципієнтом. Цей діалог творять передусім заголовки та перші рядки поезій. До рецепції заголовка та його ролі у подальшому пізнанні текстів поетичного мейл-арту можливо застосувати потєбнівську нерівність $a < A = X$, де:

a = заголовок як компонент цілого тексту;

A = запас наших думок і асоціацій;

X = те пізнаване, на що вказівкою має бути a , тобто заголовок.

За умови сталості a й мінливості A змінною величиною буде й X , тобто прочитання тексту варіюватимуться під однією назвою [Науменко 2005: 32].

Сама собою поштова листівка є унікальним різновидом мистецького синтезу. Адже її призначення – популяризація витворів людського генія, які експонуються у музеях і на виставках, за допомогою засобів поліграфії, фотографії, комп'ютерних технологій.

Прикметним явищем у слов'янській поезії 20-х років є збірка «Вірші на листівках» чеха Вітезслава Незвала. Завдання, які ставив перед собою митець – оспівати буденні речі, видобути з них прихований поетичний зміст за допомогою образів і асоціацій – зумовили звернення до жанру ліричної мініатюри, помежованої з народною піснею та частівкою [Инов 1990: 62]:

Граммфон в саду играет

Я открытки сочиняю

Отогрей тебя желая

В грустный день как чашка чая

[«Стихи на каждый день». Незвал 1988: 44].

В.Незвал включає до заголовків одне-єдине слово, переважно назву предмета повсякденного побуту – *Парасолька, Годинник, Яечко, Лист, Черевички, Рояль, Цукор, Термометр* тощо, тим самим розширюючи спектр сприйняття вірша, присвяченого кожному з цих предметів, і спонукаючи реципієнта самостійно віднайти в образі речі її поетичний зміст. Що ж до синтетичної природи цих поезій, можна з упевненістю сказати, що вони являють собою окремих різновид мейл-арту – поетичний дизайн, наприклад ось таке зображення друкарської машинки:

В шесть рук играет джаз на канцелярский лад.

Бумажная река в лиловых вымпелах.

Форели и лини и кисти синих крон

Танцуют под чарльстон [«Ремингтон». Незвал 1988: 45].

Яскраві взірці українського мейл-арту спостерігаємо у зрілій верлібротворчості І.Драча. У доробку 1970-х років відчувається тяжіння поета до лаконічної форми вислову – з'являється доволі своєрідний цикл

поезій із промовистою назвою «Вірші на перфокартах» (зб. «Київське небо», 1976). З одного боку, це можна сприймати як алюзію до «Віршів на листівках» В.Незвала, тобто поетизацію звичних поетові речей «кібернетичної» доби в кількох рядках. З іншого боку, перфокарта видається цікавим символічним синонімом аркуша паперу:

*Перфокарто! Ніжні рожеві груди твої
Пробива перфоратор – вірний лицар числа.
А я ж на них слово посию, посию... [Драч 2007: 324].*

Справді, «Вірші на перфокартах» видаються нам свідченням перенесення на український ґрунт традицій чеського «поетизму», для якого характерною була «поетика деталі»: асоціативний принцип віршування [Літературознавча 2007: 233] та пов'язаний із цим інтерес до східної поезії. Адже, за її жанровими канонами, згадані в оповіді річ, назва або ім'я стають художніми деталями загальної картини світу [Капранов 2004: 90]. Крім цього, тут наявний і український фольклорний (я... *слово посию, посию...*) та вітменівський епічний первінь:

Я блукав з нею торік / Цими вулицями, цими завулками – / Її поховали без мене. / Друга дружина вже рік / В мого прекрасного друга. / Чому я не можу простити їй / Ані посмішки, ані краси? [Драч 2007: 326].

Порівняймо з В.Вітмена:

*Людним містом колись проходив я, відбиваючи в мозку задля майбутнього вжитку його краєвиди, будівлі, традиції, звичаї,
Та зараз пам'ятаю з усього тільки жінку, стрінуту там випадково, тільки її, бо вона мене полюбила... [Пісні 2004: 157].*

Лейтмотивом Драчевих «Віршів...» є взаємодія природного та рукотворного світів, явлена у показі міського, машинного довкілля мовою, наближеною до народних ліричних і навіть обрядових пісень:

*Ввечері мільйон стільників міста
Мерехтить у вулії над Дніпром –
Рано бджоли летять на роботу,
І я з ними [Драч 2007: 329].*

Характерна для В.Незвала «присвята речі» відбивається й у циклі Драча, де предмет повсякденного побуту уводиться в стан поетичної градації:

*Лампа самотня
Як свічка.
Свічка самотня,
Як стеблинка.
Стеблинка самотня
Вдвох із вітром [Драч 2007: 327].*

Для поетичних листівок І.Драча характерна ритмічна форма оповіді, підпорядкована розкутій картинності, розлогу побутописанню. Іван Драч

веде розповідь неквапно, йому треба згадати деталі, поміркувати, оцінити, ствердити. Навіть медитативні інтонації реалізуються через звичайну розповідність на грані з космічністю, з сув'язі яких постає духовна велич ліричного героя, його внутрішня краса, людська простота, інтелект та багатство природи:

Вчора вибухла в надвечір'ї зоря – чи не Альфа Центавра.

Вчора помер у московській квартирі Михайло Бахтін.

Вчора з першого цвіту мигдалю впала бджола од вітру... [Драч 2007: 325].

Драчева фраза на перший погляд може здатися цілком випадковою, невігладливою, проте вміщає багато того, що в житті людини ніколи не є випадковим, а, навпаки, значущим та необхідним.

«Мейл-арт» виявляється плідним прийомом у творенні варіацій на тему «Поетичне мистецтво» як для Незвала, так і для Драча:

Летом на яйцах сидит синичка

Рифма моя – это то же яичко

Тише! Сейчас скорлупа распадется

Вылетит птица и песней зальется [«Яичко». Незвал 1988: 44].

Від мене

Втік олівець

Від мене

Втекла авторучка

Лишилось

Писати кров'ю [Драч 2007: 328].

У «Віршах на перфокартах» привертає увагу «Ненаписана поема», де картинність поєднується з профетичною інтонацією в інтерпретації бінарної опозиції «кохання – смерть»:

Шарлотта фон Штайн

Виїздить однією брамою з Веймара.

Йоганн Вольфганг Гете

Виїздить іншою – для конспірації.

Там, де вони обіймаються в лісі,

Прив'язавши коней до буків столітніх,

Через століття гудітиме

Бухенвальд... [Драч 2007: 328-329].

Прочитуючи твір «мейл-арт», дослідник поезії виконує практично ту саму роботу, що й колекціонер художніх листівок, – атрибуцію. Адже філокартист, вивчаючи поштівку, користується методом порівняння невідомого зображення з відомим, спирається на літературні вказівки, вивчає написи на листівці тощо. У цій роботі віршознавцеві, так само як і колекціонерові, потрібні знання, інтуїція, навички читання репродукції.

Картина завжди передбачає «співтворця» – глядача з його зосередженим проникненням у світ, зображений на полотні. Якщо

репродукцію картини віддруковано на листівці, то у її сприйнятті бере участь іще один «співавтор» – філокартист, у ролі якого виступає літератор.

Власне, можна говорити про твори і Незвала, й Драча не лише як про вірші на листівках, а й як про вірші на поштових марках – особливо виразні та лаконічні, де головною дійовою особою є *рiч*.

Тому духовний і естетичний досвід поета, привнесений у структуру поетичної листівки, забезпечує численним зоровим образам повноцінне існування в культурологічному контексті словесного виразу. Слово як проміжна ланка між видимим образом предмета та його поетичним осмисленням концентрує породжені ним у автора та читача асоціації в єдиний комплекс духовного сприйняття. Завдяки цьому у слов'янській поезії по-новому утверджується бачення людини-у-світі як світу-в-людині.

Література

- Бокарева, Ю.С.: Ексклюзивні поліграфічні можливості на поштових марках. Ін: Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв, 4/2008, с. 12-16.
- Вакуліч, Д.А., Лазаренко, Е.І., Петрик, П.Б.: Листівки: історія, філософія, дизайн, технологія виготовлення. Українська академія друкарства, Львів 2006.
- Драч, І.Ф.: Берло. Книга поезій. Грамота, Київ 2007.
- Инов, И.В.: Судьба и музы Витезслава Незвала. По страницам воспоминаний, дневников, писем, рукописей. Худ. литература, Москва 1990.
- Капранов, С.В.: «Все Моногатарі» як пам'ятка релігійно-філософської культури доби Хейан. Видавн. дім «КМ Академія», Київ 2004.
- Кулініч, Т.О.: Інтермедіальні зв'язки в поезії Ігоря Калинця. Ін: Акт. пр-ми слов. філології XVII/2008, с. 440-446.
- Літературознавча енциклопедія. – Т. 2. ВЦ «Академія», Київ 2007.
- Макаров, А.О.: Світло українського бароко. Мистецтво, Київ 1994.
- Науменко, Н.В. Символіка як стильова домінанта української новелістики кінця XIX – початку XX століть. НУХТ, Київ 2005.
- Незвал, В.: Избранное: В 2-х т. – Т. 1. Худ. литература, Москва 1988.
- Пісні Нового світу: улюблені вірші поетів США та Канади. Факт, Київ 2004.

Summary

The article gives a comparative analysis of Vitezslav Nezval's Poems on the Postcards and Ivan Drach's Poems on the Perforated Cards in the aspect of mail art. There is shown that the communication function, initial for composing the postcards, is dominant in creating the new genre kinds of verse, especially free verse poetry.

Keywords: mail art, postcard, Nezval's poem, Drach's poem, verse, free verse, composition, thing, poetic art.

Візія занепаду світу в поезії Г. Тракля і В. Свідзінського

Калашник Ольга

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Істина, – писав про поезію Георга Тракля М. Гайдегер у розвідці “Мова в поезії”, – може здійснитися тільки поетично, відкриваючи нам таємні глибини мови-буття. Передавати ці “таємні глибини”, “тонкі потоки”, бути посередником між Духом і людиною, і є покликанням поета-візіонера. Таке поетичне діяння, що є у певному сенсі релігійним, безумовно, потребує відречення від усього, що в нього не вкладається. Словами “відречення”, “самозаглиблення”, “відстороненість”, “трансцендентація” сучасники і дослідники означають життєву позицію і поетичну творчість австрійця Георга Тракля й українця Володимира Свідзінського, імена яких можна поставити поруч ще й тому, що обидва належали до одного покоління (роки народження – 1887 і 1885), а життєвий шлях їх позначений печаттю передчасної смерті. Однак факти життя нічого не скажуть про перегук внутрішніх, духовно-поетичних світів обраних митців, які до того ж є творцями нової поетичної мови ХХ ст., що тяжіє до розкутого й сутнісного вираження духовного досвіду. Тому наша синхронна типологія базується на тих характеристиках їхньої творчості, які збігаються з поняттям візіонерського переживання, “візіонерської реальності”. Зіставлення світоглядно-естетичних позицій і поетик обох митців виявить нові грані їхнього художнього світу, а також розкриє явище поетичної візії. Такий компаративний аналіз й інтерпретація творів Тракля і Свідзінського в літературознавстві проводиться вперше. Для порівняння обираються поетичні тексти “Себастьянових снів” Тракля [Тракль 2004] з одного боку і збірки Свідзінського [Свідзінський 2004, т.1] різних років з іншого. Вірші Тракля цитуємо у перекладі Тимофія Гаврилів за згаданим виданням.

“Відстороненість”, “самозаглиблення” – цими особливостями душі пояснюється той факт, про який пишуть усі дослідники творчості митців, а саме, – що вони контрастували з літературною атмосферою, у якій перебували. Тракля зараховують до експресіоністів, однак його поезія стояла окремо, вона виходила за межі одного напрямку, руху, стилю: у ній є риси й імпресіонізму, і романтизму, і символізму, і бароковості. Як слушно зазначає Т. Гаврилів, “крик” поета не мав нічого спільного з патетикою і грою, якою характеризувалася поезія австрійського експресіоністичного руху першого двадцятиліття ХХ ст.: “Це тихий крик, який лунав з глибин і просочував безмежжя пластів життя, що говорило про його справжність як поета, істинність його картин...” [Гаврилів 2001: 39]. Траклевий

експресіонізм – це правдиве ословлення духовних пошуків, екзистенційних катастроф, прозрінь і самовідкриттів. У листі до сестри Тракль пише, що шукає порятунку від “тваринних інстинктів, які котять життя крізь часи” у просторі власних одухотворених мелодій і картин, у світі, повному “нескінченного суголося” [Тракль 2004: 365-366].

Як і Тракль, серед своїх сучасників Свідзінський виявився найбільш зануреним у проблематику особистісної екзистенції. Його поетичні рефлексії зовсім позбавлені суспільної тематики й епатажу. Митець ніяк не вписувався в тодішню “пролетарську” літературу Харкова. “Упокоєння особистісного тремтіння в незмірному плині універсуму, – пише В. Моренець, – й визначає собою особливу трансцендентність його поетичних візій” [Моренець 2002: 276]. В. Стус зазначав, що поетова асоціальність і самоховання у духовний вимір світу “допомогла йому віднайти міцні підвалини земної віри” [Стус, т. 4: 348]. І далі: “Тут мазки художнього пензля значно густіші: овал ефемерної злагоди духу видовжений **тугою** за життям, що стало вже неможливе” [Стус, т. 4: 346].

Саме туга (Klage), біль – слова-концепти поетичних світів Тракля і Свідзінського. Світова туга веде поетів на пошуки і переживання духовного простору, тієї візійної реальності, що, за Олдосом Гакслі, є антиподом розсудливості. А що більш незбагненне, ніж смерть, небуття? Візійне переживання смерті, її “зникоме розцвітання”, проникнення у її царину – основний мотив їхніх поезій. Щоб оприяти сутнісне, Тракль і Свідзінський занурюються у сутінок, морок, смерть. Смерть, тління, катастрофа світу і власної долі постають в обидвох поетиках через натурфілософію. Краєвид стає основним інструментом передачі візійного переживання. Простір парку, саду, міста художньо віддзеркалює сферу душі, де відбувається незвичайне переживання інфернального характеру.

Візія занепаду світу постає через краєвид. Основні кольори у поетів подібні, тільки у Тракля вони більш насичені і мають символічне значення. Отже, чорний, сірий, брунатний, червоний (крававий) і їхні відтінки – основна палітра катастрофічних візій: Свідзінський – “*війнули зорі холодом*”, “*крававою шипшиною*”, “*коли дні сірили мертво, як сухі торішні стебла*”, Тракль: “*збігають чорні роси, щоб жахати*”, “*поникло сонце в чорний саван*”, “*вечір у кривавих шатах пропливає над лісами*”. Сутінки, ніч (і її атрибути – місяць, зорі) – сакральний час і простір - це перехідний стан, коли “відкривається щілина між світами” і дух більше явлений:

Тракль

*На чорні бескиди
Летить хмільна від смерти,
Бенкетна буря...*

Свідзінський

*Потьмилася небесна синьота!
З полудня парко мгліє день –
Нагусла хмари сонна тягота.*

Хміль, сновидність, потьмарення – стан світу, що помирає. Метафорика у поетів виходить на дуже експресивний рівень, що одразу звернуло на себе увагу сучасників. Слово тут чітко накладається на бачення, кристалізуючи у собі всі можливі відтінки переживання, зокрема немовності, застиглості і великої туги, що схоплена у “тонких”, “вибухових” словосполуках:

*З гроба, де сонце котиться у У гробі сонце. Дерево замовкло,
смерть, / Б'є сміхом кров – І, холодом у чашечках тюльпанів
Попід дубами / Немовно! Зачинені, позастигали бджоли....*

Візіонерський пейзаж міста також зустрічається в обидвох поетів. Вірш Свідзінського “Де не йшов я, одне й те саме” змальовує пустку, де колись було місто з древніми баштами. Сонце стало протилежне собі – місцем з чорними плямами: “*Але скрізь було пусто. На всьому / Лід лежав, як поламане скло, / І, як місяць, обличчя сонця / Покопане смертю було.*” Також катастрофа світу представлена у Свідзінського віршами, що не є візіями, а навіяними реальними картинами життя радянського міста під час голоду: “*Я знаю: усе вмирає. / Квітка у полі, / Дерево в лісі, / Дитина в місті. / Усе вмирає, ладо моє...*” Ці надривні рядки, зі щемлячим “*ладо моє*” не менш вражають, ніж візійний (за всіма поетикальними ознаками) вірш Тракля “Прошепотівши надвечір’я”, де також мовиться про смерть дитини: “*О подих смерти. У кам’яному мурі / Схилилася русява голова, / німотне дитинча, / Як місяць спав з лиця тамтого березня.*”

У сакральному просторі поезій австрійця й українця “мешкають” померлі, як безмовні учасники страждання і споглядачі занепаду світу, але також вічні стражі духовності і вічності. Тракль постійно звертається до них: “*Померлі, ми спочиваємо під бузиною / і дивимося за лотом сірих чайок...*” (“Вечірня пісня”). Також у “Себастьянових снах” ми натрапляємо на образ Чужинця, який є цікавим і багатозначним. Сутність його двоєдина, він зі світу тління і мороку, символ містерії страждання, яке розлите довкола, а з іншого боку – він, немов містик, споглядає нерозривність горіння життя і смерті: “*Чужинець білий входить в дім...*”, “*Вечірньої пори чужинець губиться у чорній падолиській руїні...*”. Символом чистоти, мешканкою духовного простору, у який намагається потрапити у своїх візіях поет – є сестра. Тінь сестри, її голос, порух постійно присутній у віршах: “*Зоряним небом всякчас лунає місячний голос сестри / крізь духовну ніч...*”, “*Сестри нестримний сум*” (“*Schwester stürmischer Schwermut*”). Сестра є містком між світом явним і духовним, вона не належить до померлих, але й не належить до видимого світу. Вона – символ ніжності, неприкаяності у цьому світі тліну і смерті, учасниця поетового пошуку “*стежин смерті*”. Тому, у тих рядках, де згадується сестра, – символічні срібна і біла барви. Там де вона – смерть “*могутня*”, тобто смерть-перехід, а не конечність: “*Сестро, тебе знайшов самотню на галяві /*

*У лісі, й південь був й урочою мовчанка звіра, / І білина під диким дубом;
срібно квітнув терен. / Могутня смерть і полум'я у серці*” (“Весна душі”).

У Свідзінського схожий образ – померлої коханої у циклі “Mortalia” (1933) зі збірки “Медобір” (дружина поета померла від тифу). У першому вірші циклу йде мова про смерть, яка ось-ось прийде до коханої. Неодмінно краєвид відбиває час смерті: синій вечір, червнєве зелене поле і земля, що *“тихо лежить, прорізно вкована в вечір синій”*. У другому вірші кохана відійшла в *“безвісті темні”*, де *“бистрий вогонь не в’ється і дуб не шумить...”*. Кохану розібрано, тіло дано покірній землі, а душа – вже у тому світі. Душа благала безсмертя, та її віддано на руйнування *“хижим вітрам”* – з тоном провини звучать рядки. Поета бентежить незбагненність цього відходу. *“Як же ти перестала бути?”* – питає він й у відповідь чує: *“Хіба зелений острівко може зробитися хвилию і розпливтися в морі?”*. Через особисту драму поет глибоко занурюється у простір смерті, щоб пізнати, чи є вона тим Великим Переходом. В одному з віршів через прийом сну відбувається уявний діалог з коханою, яка стала Русалкою, в іншому – кохана асоціюється з голубкою, яку шукає ліричний герой у похмурому лісі. *“Ти лежала високо й спокійно”* – мовить поет. Тут образ коханої зроджує ще більше алюзій. Хоч сама непорушна, вона всіх “вела”: сонце текло, кріп тиснувся, іволга “голос приєднала”. Картина схожа до плачу природи над померлою у відомому вірші “Офелія” Артюра Рембо. Плинність з одного боку і непорушність з іншого – це характеристики іншого виміру, виміру вічності. *“Зітхнуло сонце. Повіяв подих Тиші великої”* – природа знову натякає на світ, що є більший за нас.

Наша коротка порівняльна інтерпретація поетичних світів двох митців засвідчує типологічно-універсальний характер їхнього духовного і художнього досвіду, який виявляє себе, зокрема, у вираженні інфернальних візіонерських переживань смерті заради пізнання цілості буття і сутності страждання заради життя.

Література

Гаврилів, Т.: Знаки часу. Спроби прочитання. – Ів.-Франківськ: Лілея-НВ, 2001.

Моренець, В.: Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст. Україна і Польща. – Київ: Основи, 2002. – 327 с.

Свідзінський, В. Є.: Твори: У 2 т. – Т. 1. Поетичні твори. – К.: Критика, 2004. – 584 с.

Стус, В.: Зникоме розцвітання. // Стус, В. Твори у 4 томах., 6 книгах. – Т. 4. – Львів: Просвіта, 1994. – С. 346 – 361.

Трактль, Георг: Себастьянові сни. Упорядкування і переклад Т. Гаврилів. Львів: ВНТЛ-Класика, 2004. – 400 с.

Summary

The article provides a comparative interpretation of poems written by V. Svidzinskiy and G. Trakl. An insight into the artistic positions of the two poets reveals many parallels in the modes of poetic expression of infernal feelings (as concentrated on death and world degradation) that tend to be visionary.

Key words: comparative interpretation, visionary poetry, visionary landscape.

Структурно-семантичні особливості афоризмів Ірини Вільде

Зубець Наталя, Кравченко Валентина
Запорізький національний університет

Антропологічний підхід у сучасних філологічних дослідженнях спричинився до вивчення творчих мовних особистостей, які володіють талантом відчуття колективного досвіду у розумінні естетичної природи слова і трансформації його в такі мовні формули, що за природою творення, характером сприймання постають як мовно-естетичні знаки національної культури. Такою особистістю була українська письменниця Ірина Вільде, внесена ЮНЕСКО до числа знаменитих людей і кращих прозаїків ХХ ст. Її постать перш за все асоціюється з романом „Сестри Річинські”, який у свій час привернув увагу багатьох літературознавців і лінгвістів. Однак І. Вільде зробила також помітний внесок у розвиток української афористики, залишивши нащадкам книжку мініатюр „Окрушини” (1969), в якій домінують власне афоризми і яка несправедливо обійдена увагою вчених. Під власне афоризмом розуміємо лаконічне, узагальнене, експресивно насажене художнє втілення унікальної, зовнішньо ізольованої думки відомого автора.

І. Вільде вважала афоризми „духовною їжею в тюбиках” [Вільде 1969:43], адже ці перлини „завжди містять у собі більше значення, ніж мовлено” [Літературознавчий словник-довідник 1997:71].

Серед структурних різновидів афоризмів І. Вільде виокремлюються еквіваленти простих, складних речень, а також надфразових єдностей. З інформативної точки зору вони зображують дійсність з різним ступенем об’єктивності, а завдяки семантичній цілісності, стереотипній відтворюваності являють собою своєрідні мікротексти з оригінальними назвами, які захоплюють, інтригують. Так, афоризм *Конвалії – застигли сльози Молочної Дороги* [Вільде 1969:47] називається *Натюрморт*, заголовок *Обережно на мості!* до афоризму *Спогади – дірявий місток між минулим і сучасним* [Вільде 1969:43] допомагає розширити зміст цього образного висловлювання, що лаконічно сформульований у простому реченні. Заголовок *Лікар-Художник* стосовно поняття „час” можна сприймати своєрідним ірреальним визначенням до подальшого афоризму *Час – не тільки найкращий лікар. Він чудовий художник. Скільки сірих подій позолотив він нам у спогадах* [Вільде 1969:55]. Нерідко у заголовках авторка називає тих, кому адресує свої твердження (*жінки, син, діти, критики, начальники, блазні*), або тих, кого вони не стосуються (*закохані, короткозорі* тощо). Деякі заголовки відразу налаштовують на відповідне сприйняття

висловлювання, типу *Найвищий рознач, Стара істина, Сумне, Найцінніше, Увага!, І це добре, Наш девіз, Єдине бажання.*

Прикметною рисою афористики І.Вільде є те, що мікротексти існують у вигляді **загадок** (*Що це таке? Всі його шукають, а ніхто не знає, як воно виглядає.* (Щастя) [Вільде 1969:22]), **ребусів** (*Брак часу чи, може, брак вміння організувати його?* [Вільде 1969:48]), *Візьмеш невродливу – звикнеш. Візьмеш красуню – теж звикнеш. У чому ж тоді проблема?* [Вільде 1969:123]), **парадоксів** (*Якщо геніальність – два проценти вміння, а дев'яносто вісім – потіння, то що тоді думати про навантаженого віслюка?* [Вільде 1969:54]) і навіть **діалогів** (*„Не знаєте, які найкращі ліки проти старості?“ „Знаю. Ігнорування її!“* [Вільде 1969:38]). На нашу думку, геніальним витвором письменниці є афоризм під назвою *Сума та сама*, який адекватно сприймається не лише на слух, але й зорово:

<i>Мама</i>	<i>Діти</i>	<i>Ти</i>
<i>Діти</i>	<i>Ти</i>	<i>Мама</i>
<i>Ти</i>	<i>Мама</i>	<i>Діти</i>

*Як не варіювати доданками, загальна сума завжди залишається та сама: **найдорожчі*** [Вільде 1969:121].

З метою створення ефекту певної загадкової недомовленості, залишаючи читачеві можливість здогадатися, домислити, про що йдеться в афористичному висловленні, І.Вільде послуговується стилістичною фігурою – апосіопезою, наприклад: *Кукурудзяна олія і шипшина – перші ліки, але і ... перші послі старості* [Вільде 1969:39], *Всюди потрібні... симпатичні люди* [Вільде 1969:114].

В афоризмах-простих реченнях подано образні судження про навколишній світ у дефінітивній (*Кохання – ялинка, обвішана цяцьками ілюзій закоханих* [Вільде 1969:127], *Брехати в живі очі – це не вміння, а вроджений талант* [Вільде 1969:17]) або імперативній (*Авторитет, побудований швидкісним методом, може бути блискучим, але недовготривалим* [Вільде 1969:3], *Довір'я, як і нервові клітини, не регенерується* [Вільде 1969:82]) формах. Іноді письменниця прагне давати власні визначення відомих понять (*Лайка – рознач слабшого* [Вільде 1969:14], *Обман часто буває правдою, перефарбованою на ясніший чи темніший колір* [Вільде 1969:86]) або уточнює уже відомі (*Не в кожному випадку мовчання люду – знак згоди* [Вільде 1969:120], *Слово впору – ложка до обіду* [Вільде 1969:11], *Скільки б не було визначень поняття „національність“, мова є і залишається його душею* [Вільде 1969:120]).

Афоризми-еквіваленти надфразових єдностей досить часто завершуються риторичними питаннями, наприклад: *Прийняти рішення, власне, найлегше. Тільки – як сприймуть його ті, від імені кого ми приймаємо його?* [Вільде 1969:123], *Почавши від стародавніх, хвалимо тих, що вміють впору замовчати. А впору замовити потрібне слівце – хіба не заслуговує такої самої, якщо не більшої, похвали?* [Вільде 1969:122]. Слідом

за дослідницею української афористики Н.Шармановою, вважаємо такі висловлювання „емфатичними твердженнями” [Шарманова 2004:39], бо їх питальна організація свідчить про змістову насиченість.

В „Окрушинах” іноді спостерігається тонка грань між авторською думкою й афористичною народною мудрістю: *Не відкладай забагато „на завтра”, бо воно має теж лише 24 години і ні хвилини більше* [Вільде 1969:47], *Стара сумна істина: якщо дитина вдалася – заслуга батька, якщо навпаки – вина матері, – поповнилась ще одним положенням: якщо учень зразковий – заслуга педагогів і комсомольської організації, якщо навпаки – вина батьків* [Вільде 1969:58], *Перефрази церковної заповіді: не кради у біднішого від себе* [Вільде 1969:103].

Афоризми І.Вільде відзначаються широтою охоплення дійсності, базуються на вічних морально-духовних категоріях і поняттях, утворюючи тематичні групи з відповідними стрижневими центрами: **Батьківщина** (*Коли йдеться про Батьківщину, пропоную слово „заслуга” замінити на „обов’язок”* [Вільде 1969:15], *Не пам’ятаю вже точно, коли, хто і де прищепив мені того віруса. Знаю тільки одне: любов до України вмере в мені з останнім моїм подихом* [Вільде 1969:128]); **моральні риси людини** (*Єдина чеснота, якою не можна похвалитися, це – скромність* [Вільде 1969:38], *Не бути падлюкою – це не означає бути порядною людиною, бо порядність, друзі, зобов’язує, як і всяка інша чеснота* [Вільде 1969:122]); **батьки і діти** (*Кожна мати прагне, щоб її дитина була „надзвичайною”, забуваючи, що найбільше щасливих саме серед звичайних людей* [Вільде 1969:24], *Найвищим авторитетом для своїх дітей стаємо тоді, коли їм треба нашими вадами прикрити свої помилки* [Вільде 1969:41]), **кохання** (*Не любити – справа серця. Зраджувати – справа честі* [Вільде 1969:4], *В молодості любов може обійтися і без взаємності: її запасу вистачає на двох* [Вільде 1969:35]) та інші.

За характером вираження основної думки це найчастіше можуть бути **афоризми-закономірності** (їх найбільше): *Простити й забути може тільки мати. Жінка може простити, але не забути. Сестра може забути, але не простити. Дочка і не забуде, й не простить* [Вільде 1969:75], *Хатини, дитини, тишини – треба жінці на цій планеті. Все інше – функції цих понять* [Вільде 1969:127]; **афоризми-поради**: *Не заспокоюйтесь тим, що ваша совість мовчить. Цей апарат може бути й запізненої дії* [Вільде 1969:62], *Метод привчання людей до точності: не спізнуйся, коли тебе чекають, і не чекай, коли до тебе запізнюються* [Вільде 1969:103]; рідше – **афоризми-передбачення**: *Для успіху в мистецтві мало самої „божого іскри”. Потрібна ще й „щаслива зірка”* [Вільде 1969:43], *Коли б народ знав, скільки злочинів крізь всю історію вчинено од його імені, він, напевно, підняв би клопотання про зміну свого прізвища* [Вільде 1969:79].

Глибока смислова прозорість лежить в основі афоризмів, присвячених темі „жінка і чоловік”. Заглибившись у природу статей, письменниця показує, наскільки вони різні: *Коли б наші чоловіки частіше заглядали в дзеркало, до них дійшло б нареши, що старіють не тільки їхні жінки* [Вільде 1969:8], *Вічне непорозуміння статей: жінка прагне говорити.. говорити.. говорити, а чоловікові потрібно, аби його слухали, слухали.. слухали...* [Вільде 1969:74].

Письменниця демонструє глибоке знання жіночої психології: *Жінки, як картини: ефектніші здалека* [Вільде 1969:24], *Відомо, що жіночий рід з природи химерний і непослідовний. В юності хочуть бути старшими за свої роки. У зрілому віці – молодшими. Проте в жодному випадку не хочуть бути старими. Є це єдина послідовність химерного жіночого роду* [Вільде 1969:78].

Як показує аналіз збірки, І.Вільде виявила себе справжнім майстром афористичної мудрості, бо її лаконічні, відточені за формою висловлювання вчать розмірковувати, розширюють світ духовних потреб людей. Спостереження над витонченими і художньо досконалими виразами І.Вільде відкриває нові можливості для детального вивчення інших аспектів афористичної спадщини письменниці (наприклад, стилістичного, функціонального тощо), а також для з'ясування або уточнення загальнотеоретичних положень лінгвістичної афористики (зокрема, її обсягів, типології, класифікацій; розробки теорії афористичного стилю).

Література

Вільде, І.: Окрушини. Радянський письменник, Київ 1969.

Гнатюк, І.С.: Афоризм. In: Українська мова. Енциклопедія. Видавництво „Українська енциклопедія“ ім. М.П.Бажана, Київ 2000.

Літературознавчий словник-довідник/ Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. ВЦ „Академія”, Київ 1997, с.71.

Шарманова, Н.М.: Особливості афористики Уласа Самчука. In: Мандрівець 1/2004, с.38 – 40.

Шарманова, Н.М.: Українська афористика: структурно-семантичний та функціональний аспекти: Автореф. дис... канд. філол. наук, Харків 2005.

Summary

The article is devoted to the peculiarities of the logical and figural apt expressions structure and semantics in the works of Irina Vilde. They are manifested as the selfsufficient microtexts with different problematics.

Key words: linguistics of apt expressions, proper apt expression, microtext, judgement, semantic intergrity, stereotype reproduction.

Новітні методики вивчення образів-персонажів у курсі літературної освіти учнів

Удовиченко Лариса

Київський міський педагогічний університет ім. Бориса Грінченка

З ініціативи українського поета і перекладача Дмитра Павличка Міністерство освіти і науки України у 1992 році, яка щойно здобула незалежність і почала провадити самостійну політику в галузі освіти, прийняло ухвалу про впровадження до навчальних планів загальноосвітніх закладів нового предмета “Зарубіжна література”. Важливість такого кроку полягає у тому, що він виконує загальнодержавне завдання інтеграції у світовий культурний простір, є важелем розвитку національної літератури та культури загалом. До того ж, на думку Дмитра Затонського, вагомість нововведень підкреслюється тим, що не всі випускники шкіл в сучасних умовах напруженої й інтенсивної життєдіяльності і надалі матимуть можливість “вивчати зарубіжних авторів і через їхнє посередництво долучатися до скарбів духовної культури людства” [2003: 3]. Як і науковці, методисти інститутів післядипломної освіти, так і вчителі-русисти були схвильовані цим вельми відповідальним завданням, оскільки вітчизняною методикою не розроблено ані концепції нового курсу, ані підходів до вивчення творів зарубіжних авторів, ані принципів його структурування.

До вироблення наукових засад нового предмета долучилися провідні фахівці різних вузів України. Було переглянуто методологію навчання літератури, розроблено низку Проектів Концепцій літературної освіти учнів, створено Державний стандарт освітньої галузі, винесено на обговорення програми курсу та навчально-методичний комплекс для забезпечення ефективності навчально-виховного процесу.

Сучасна методика викладання зарубіжної літератури на перше місце ставить спілкування учнів із художньою літературою, тому навчання постає як складний літературно-психолого-ментальний процес взаємодії свідомості читача, автора художнього твору і самого твору, який репрезентує певне художнє буття, культуру тощо. За Михайлом Бахтіним, висловлювання і, зрештою, текст необхідно вивчати в діалогічній орієнтації на слухача (читача) [1996: 322]. Учені-методисти розглядають літературу як мистецтво слова, яке відрізняється від інших проявів людської культури власне “матеріалом”: оточуюче середовище, світ і людину в їхній складності та взаємодії вона втілює у художньому слові, одночасно виявляючи в художніх образах свідомість того, хто пізнає світ і створює його картину, та того, хто спілкується із писемними пам’ятками. Тому вчені прагнуть розробити таку науково обґрунтовану технологію навчання літератури, яка, за

пересторогою Михайла Бахтіна [1996: 322], не абсолютизуватиме “комунікативний бік тексту, особливо художнього”, не перетворить його на звичайне повідомлення, не спрощуватиме його смисловий, особистісний зміст.

Упровадження у навчальні плани шкіл України курсів “Українська література” та “Зарубіжна література” ставить перед ученими та вчителями низку питань, пов’язаних із специфікою вивчення художніх творів різних національних літератур. І одне з основних – донести до учнів кожний художній твір як явище національної культури на певному етапі її розвитку з характерними етичними та естетичними домінантами. Відтак розуміння конкретного художнього твору певною мірою залежить від усвідомлення специфіки національної культурної системи і національного контексту, в межах яких його було створено. Тому цілком умотивованим, як зазначає вчений-методист Леся Мірошніченко, є виділення національного аспекту художнього твору в процесі його вивчення [2007: 164]. У методиці навчання це питання досліджують вчені Зінаїда Кирилук, Жанна Клименко, Леся Мірошніченко, Ольга Ніколенко, Борис Шалагінов та багато інших.

Особливо важливою, на переконання вчених, є проблема вироблення науково обґрунтованої методики вивчення образів-персонажів. По-перше, вказаний компонент художнього твору відіграє визначальну роль у формуванні людини як особистості, у розвитку високих інтелектуальних і моральних якостей, здатності вмотивовано добирати адекватні засоби для реалізації особистих і суспільно значущих прагнень. По-друге, мистецтво художнього слова – це та галузь духовної діяльності людини, де чи не найкраще увиразнюються особливості національної психіки, які склалися під впливом не лише природних умов, але й багатовікової історії суспільного і культурного розвитку етносу. Врахування національної специфіки образів-персонажів уможливить глибше проникнення в таїну інонаціональної літератури, допоможе усвідомити особливості художньої дійсності, яка попервах може виявитися специфічною для українського читача.

Визначення національного аспекту образів-персонажів необхідно здійснювати з декількох причин. По-перше, теми, проблеми, конфлікти, образи-персонажі та художній світ твору не можна глибоко осягнути й оцінити, не маючи необхідних знань про ту національну культуру, якою вони породжені. Національна зумовленість визначається не тільки специфікою національного світобачення, психології, що є основою внутрішнього світу зображуваного персонажа, але й притаманним тогочасному суспільству рівнем розвитку національної культури.

По-друге, для змісту курсу “Зарубіжна література” питомим є введення таких пам’яток письменства, в яких зображено представників різних народів і культур, релігій і філософій. Інонаціональні художні твори дають можливість розглянути літературний процес у різнобарвному

етнокультурологічному контексті, сформувані уявлення про основні національні погляди на світ, людину, цінності, сенс життя, які закарбувалися в довершених пам'ятках мистецтва слова. Тоді стає можливим простежити діалектику загального (вселюдського) та особливого (національного), що, безперечно, є важливим чинником у розумінні мистецтва. Адже універсальні закони та тенденції художнього процесу, які характеризують значення мистецтва для людства, виявляються через характеристику національних художніх культур, що відіграють в різні часи авангардну роль у художньому розвитку.

Урахування основ світосприйняття представників певного народу загалом та кожного національного поета чи письменника зокрема особливо важливе не тільки для розуміння етичного та естетичного концептів виучуваних художніх творів, а й для встановлення закономірностей розвитку літературного процесу. Це й зумовило пильну увагу вчених до питання про вивчення проявів національної ментальності у творчості зарубіжних письменників.

З метою з'ясування специфіки національного компонента доцільно звернутися до національних поглядів на світ, гносеології, національної художньої "логіки", складу мислення; визначити, якою "системою координат" певний народ вимірює світ, і, відповідно, який космос (у давньому смислі слова: як будова світу, світопорядок) постає перед його очима.

Учителеві необхідно зосередити увагу учнів на тому, як у художньому творі відображаються та втілюються національна культура та цінності залежно від періоду національної історії. Ця теза особливо справедлива щодо поняття національного характеру. Проте, на жаль, у шкільній практиці часто втрачається різниця між характером у дійсності, його узагальненим філософським, історичним, соціологічним розумінням та його художнім утіленням. А останнє є важливим джерелом пізнання характеру в мистецтві слова. Оскільки національний характер в житті як узагальнене поняття настільки складний і динамічний, то легко вказати на безліч образів, які можна назвати національними характерами тому, що вони втілюють риси, властиві представникам певного етносу. Але в той же час складно визначити образ-персонаж, який би вичерпував уявлення про національний характер навіть у певний історичний та культурний період. Тому ми пропонуємо застосувати у шкільній практиці аспектний аналіз героїв твору, коли національний аспект постає одним із чинників формування персонажу.

Вивчення національного колориту пропонуємо здійснювати шляхом диференційованого аналізу його конкретних проявів: специфіки побуту, свідомості, психології та їхньої матеріальної, соціальної, історичної, філософської зумовленості. З іншого боку, необхідно зважати на

особливості національного художнього мислення, досвіду, літературного стилю, репрезентованих у творі.

Останнім часом учителі почали зосереджувати увагу учнів на загальновідомих уявленнях про певний національний тип. Проте такі зауваження, як “легковажний француз”, “педантичний німець”, “манірний англієць”, “усміхнений японець” не виходять за межі побутових життєвих узагальнень. При цьому певні характеристики, що використовуються для означення поведінкових особливостей образів-персонажів різних національних літератур, у більшості випадків є розпливчастими, суб’єктивними, а подекуди навіть довільними. Такі ознаки не дають можливості досягнути істинну природу поведінки та самовиявлення героїв твору, а тому стануть на заваді розумінню ідейно-естетичного змісту цілого твору. Відповідно, постала потреба науково обґрунтувати **зміст навчальної роботи** щодо визначення національного аспекту в аналізі образів-персонажів. На нашу думку, вивчення національного аспекту має враховувати:

- 1) визначальні риси кожного окремого періоду в історичному, культурному, ідеологічному, політичному, соціальному житті певної країни і народу;
- 2) специфіку естетичної системи національного мистецтва;
- 3) національні реалії життя та їхнє смислове наповнення;
- 4) національно-психологічні особливості представників певної країни;
- 5) особливості символічного світу;
- 6) ціннісні орієнтації;
- 7) етнічну свідомість і самосвідомість, сформовані історично;
- 8) історичні передумови виникнення та національні особливості відповідного літературного напрямку в письменстві;
- 9) національну специфіку творчого методу письменника.

Необхідно зазначити, що вчитель може запропонувати учням дослідити національний аспект у характері персонажа на будь-якому етапі вивчення художнього твору. Найголовніше, щоб методика визначення цього аспекту відповідала логіці роботи над текстом та розумовим здібностям учнів.

Література

- Бахтин, М. М.: Собрание сочинений: В 7 т. Русские словари, Москва 1996.
- Затонський, Д. С.: Шкільний курс зарубіжної літератури. Ін: Всесвітня література в середніх навчальних закладах України 3/2003, с. 3-5.
- Мірошниченко, Л. Ф.: Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах: підручник. Вища школа, Київ 2007.

Summary

The article shows main trends of development of methods of teaching the world literature in Ukraine. Educational and pedagogical potential of determination of the national aspect of literary images is analyzed.

Keywords: methods of teaching the world literature, the national aspect of literary images.

Problémy kultury

Принцип функціональної рівності перекладу

Радчук Віталій

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Привід для дискусії про суть літературного твору і критерій якості перекладу часто знаходять, заблукавши в тріаді понять, якими є 1) походження (етимологічна глибина, історія написання) оригіналу – іноді навіть самий задум, засвідчений висловлюваннями автора в листах, інтерв'ю тощо, розглядають як автентичний зміст чи доконечне тлумачення, 2) наслідкова (об'єктивована внутрішня) структура тексту, матеріалізована у звуках і абеткою – літературними “скрижалями”, що їхня незрушність може навіювати ілюзію про питомий вічний зміст і прийнятність буквального перекладу і 3) “суб'єктивне”, а насправді цілком закономірне враження від твору (зокрема перекладацьке від оригіналу) в різних середовищах – позамовних контекстах, що здатні відтінювати, акцентувати і навіть докорінно змінювати зміст у самій словесній тканині. Через те побутує множинність або щонайменше двоїстість критеріїв оцінки перекладу. Д. Кетфорд виділяє формальну відповідність і текстуальну еквівалентність [1965: 27], Ю. Найда розмежовує еквівалентність формальну і динамічну [1964], що її інші називають прагматичною (Келлер) або функціональною (Ньюмен, Нойберт) [Routledge 2004: 77]. Говорять про вірність тлумача наміру, настанові чи сподіванню автора, про адекватність художньої структури перекладу і передачу найістотніших елементів-домінант, про естетичну рівнодію перекладу як запоруку його повноцінності. Оскільки між цими орієнтирами постають суперечності, вихід зазвичай знаходять у визнанні відмінних за призначенням типів перекладу. У такому разі можливий історичний підхід, що його, наприклад, застосував Гете, виділяючи три роди перекладів. Проте це не знімає питання про те, в чому слід вбачати художню суть оригіналу – його зміст.

Вплив на читача прийнято вважати функцією твору. Але таку зчепність, взаємодію твору з мінливим світом можна розглядати і як його зовнішню структуру, адже й читач додає до твору своїх відтінків тлумачення і своєї пристрасті. Дихаючи киснем довілля, усотуючи життя, твір наповнюється актуальним змістом. Власне, структура, контекст і функція – тісно пов'язані поняття. Контексти – особистісні, національні, історичні тощо – можуть бути авторські (генезисні, джерельні) і читацькі та перекладацькі (функційні). Будь-яка структура тяжіє до цілісності, через те лише умовно ділиться на внутрішню і зовнішню. Структура – це зв'язки між елементами, що взаємодіють. Разом з елементами структура складає систему. У мовній же системі – а такою слід визнати не лише етномову, але

й художній стиль – слова (мовні знаки) мають двоїсту прагматику, тому і стилістику ділять на ту, що „від автора” і ту, яка його розгадує, – стилістику сприйняття.

Досі нерозв’язаною в теорії є проблема співвідношення експресії першотвору й імпресивної здатності продукту перекладацької праці. До перекладу зазвичай ставлять вимогу функціональної рівності, до перекладу художнього – збереження естетичної функції. Рівноцінним оригіналу, чи адекватним, називають такий переклад, який здатний справити на читача таке саме враження, зокрема й забезпечити такий самий художній вплив, чи ефект. Вважають, що красу треба перекладати красою, печаль – печаллю, тривогу – тривогою, гордість – гордістю, сміх – сміхом, інтригу – інтригою, пієтет – пієтетом, огиду – огидою тощо. “Сенс перекладу, – зазначає С. Ковганюк, – полягає в тому, щоб передати зміст, думки й почуття, виражені в формах чужої мови, засобами своєї мови, тобто надати їм нової форми, але зберегти створюване оригіналом враження, його емоційну функцію” [1968: 10].

При цьому до уваги не береться той факт, що функція твору міняється з плином часу і в просторі. Зазубрені колись у школі “Вірші про радянський паспорт” В. Маяковського тепер аж ніяк не викликають тих самих почуттів у краян поета. Годі вимагати від шведів, щоб вони “адекватно” переймалися рядком з цього твору, де йдеться про “всіляких інших шведів”. Або від англійців – щоб вони шикувалися кланами, зачувши “Поклик Брюса до шотландців” Р. Бернза. Чи конче повинні українці надихатися польським патріотичним гонором, читаючи роман Г. Сенкевича “Вогнем і мечем”? А поляки – з симпатією чи емпатією до українців сприймати “Тараса Бульбу” М. Гоголя? Невже “Полтаву” О. Пушкіна українець має тлумачити на імперський манір, а росіянин – захоплюватися в “Боярині” Лесі Українки тим самим, що і її співвітчизники? Чи смішні чукчам перекладені чукотською мовою анекдоти про чукчів? І як перекласти ромською “циганство” (шахрайство, обман; бродяжництво?), “циганське тепло” (просто холод?) і “вициганити” (виканючити обманом, видурити)?..

У структуру змісту лексеми включають семи денотації (предметно-логічного ядра значення) і різних видів конотації – стилістичної, оціночної, емоційної, образно-фігуральної, підсилювальної тощо. Розкладаючи значення слова на елементарні складники, тлумачний словник нехтує імплікаціями – асоціативною аурую слова, яку до лексичного значення не включає, бо вона належить виключно смислу – категорії мислення, а не мови. Якщо перекладач і вловлює ці асоціації в тексті оригіналу, він нерідко безсилий створити їх у своїй аудиторії з тієї простої причини, що його аудиторія інша: в її свідомості немає тих фонових знань (тезауруса), ціннісних настанов і орієнтирів, на актуалізацію яких розраховував автор

оригіналу. Зате є свої, теж своєрідні, які здатні надати творові відмінних функцій. Не можна вважати перекладом твір лише на підставі схожості його естетичного впливу з впливом твору-аналога в іншій культурі. Не годиться й від перекладу конче вимагати, щоб він діяв на читача так само, тобто мав усі ті самі функції, що й оригінал. Перекласти національний гімн не означає ані викликати ті самі почуття в іншій країні, ані замінити його гімном цієї іншої країни, нібито рівнозначним щодо втілення духу, волі та ідеї єднання народу.

Ця суперечність відбилася і в теорії. Вже формула перекладача Біблії Ієроніма „non verbum ad verbum sed sensum ad sensum” містила функційний принцип і визнання можливості на його основі повноцінного перекладу. Ієронім же покликався на Цицерона, який писав, що перекладає грецьких ораторів як оратор – „не слово в слово, а відтворюючи сукупний сенс і силу слів, сказати б, відплачуючи борг не монетою за монету, а тією ж сумою” (інший варіант тлумачення – „не за рахунком, а на вагу” [The Translation 2004: 23]. Звернімо увагу на слова „сенс і сила” і спитаймо себе: чи сенс слова у його силі? Чи навпаки, сила слова у його сенсі? Попросту кажучи, чи є змістом функція? І що таке зміст без функції? Річ у собі і сама для себе? Примітно, що згаданий С. Ковганюк полемізував з приводу співвідношення духу і букви з О. Фінкелем, який теж обстоював критерій естетичної рівності, вказуючи на збіжність функцій різномовних засобів (відмінних структур). А К. Чуковський, вимагаючи від буквалістів перекладати “усмішку – усмішкою”, водночас шпетив за свавілля перекладача, який замінював “невдалі” жарти автора оригіналу своїми [1968: 61, 289].

1791 року в Англії А.Ф.Тайтлер вказував, що читач перекладу повинен відчувати те саме, що й читач оригіналу, а досягається це, на його думку, передачею змісту, стилю і легкості першотвору. Його земляк М. Арнольд 1861 року теж зазначав, що переклад має впливати на своїх читачів так само, як, вірогідно, впливав на своїх перших читачів оригінал. Проте М. Арнольд зразу ж підкреслював, що ніхто із сучасників достеменно не відає, як греки сприймали Гомера, а тому відповідність перекладу оригіналові залишається перевіряти на почуттях тих, хто знається на грецькій мові й літературі. Філолог-еллініст Віламовіч-Меллендорф, вважаючи, що мета перекладу – справити на сучасника таке саме емоційне враження, яке справляв у свій час першотвір, ілюстрував свою засаду перекладом з німецької мови давньогрецькою і латинською, хоча, як слушно зауважує А. Федоров, судити він міг лише про враження своїх сучасників, а не про сприйняття в добу античності [1983: 35].

Парадоксально, але саме А. Федорову належить таке визначення: „Повноцінність перекладу означає вичерпну передачу смислового змісту першотвору й повноцінну функціонально-стилістичну відповідність йому” [1983: 127]. Ці слова часто цитують, не помічаючи, що функцію тут

поширено лише на стиль, а зміст ототожнено зі „сміслом”, тобто категорією мислення, а не мови, для якої був би більш прийнятним термін „значення”. Але чия свідомість має бути орієнтиром для перекладача, крім власної? У чийй ще слід знаходити смисл? З яким колом читачів звірятися, крім свого?

К. Чуковський визнає, що готовий взяти епіграфом до розмови про “неточну точність” слова О. Толстого: „Я думаю, що не слід перекладати слова, а іноді навіть смисл. Головне – передати враження. Треба, щоб читач перекладу переносився в ту саму сферу, в якій перебуває читач оригіналу, і щоб переклад діяв на ті самі нерви” [1968: 94]. Утім, іншого разу О. Толстой так пояснив свою теорію: „Слід перекладати враження від оригіналу, а тому деякі переклади можуть передати думку поета краще, ніж він сам це зробив”. Якщо художній образ віддає суть предмета краще, ніж самий цей предмет, розмірковує письменник, то похвальна й робота скульптора, який витворив погруддя Гете, хоча ніколи не бачив його в обличчя і керувався лише власною уявою [Русские 1960: 321]. За браком об’єкта це навіть не маніфест перекладацького імпресіонізму. Важко сказати, чого в такій позиції більше: невдалої екстраполяції на переклад азів естетики чи наївної віри у первинність „комплексу відчуттів”. Як тут не згадати Д. Дідро, який признався, що він прочитав книжку двічі, потім закрив і став перекладати... 1966 року Б. Вахтін, навіть заявив, що мета перекладача – „не повідомлення точної інформації, а передача певного враження” – власного, неповторного. Це, на його думку, звільняє від будь-яких нормативних вимог, адже можливість безкінечного ряду тлумачень доводить, що ніякої об’єктивної поетичної реальності не існує, а „є лишень сума суб’єктивних прочитань” [Актуальные 1967: 23–24].

Тоді ж Ю. Левін обстоював „те саме враження на читача в новому мовному середовищі” [Актуальные: 90], говорячи про порівняльну стилістику. Протилежного погляду вчений дотримувався щодо національно-історичного осмислення літератури, підкреслюючи пізніше, що за кордоном твір завжди сприймається інакше, але це не означає, що чуже сприйняття неправильне. Хоч би яке воно було, “воно цілком закономірне” [1979: 17].

Цікаву ідею подав С. Петров, протиставляючи філологічно точному перекладу імпресивно адекватний, такий, який рівняється на враження від оригіналу *сучасних співвітчизників* автора. Дослідник запропонував зрівнювати коефіцієнти мовної імпресії та експресії: „Ми і в побуті, і в літературі настільки звикли до сильної мовної експресії, що германські і навіть романські мови здаються нам в цьому аспекті пріснуватими”. Отже, на думку С. Петрова, щоб імпресія була такою самою, експресію слід відповідно підсилити. Щоправда, грань власне перекладу в питанні стилістичної модифікації вчений переходить: він переносить на мову властивості її носіїв, чим, власне, ізолює мовні спільноти: „Мови схожі на людей... Мова – це особистість із силою-силенно соціальних рис і деталей, з

темпераментом, настроєм і манерами. ...Мова – це стиль” [Актуальніе 1967: 232, 229]. Логічно, що стиль не переходить з мови в мову, коли його замінюють іншим стилем, як мундир. До модифікацій стилю вдаються тоді, коли він не являє собою особливої цінності, але щодо перекладу художньої літератури слушною є протилежна теза з семіотики: стиль є мовою – окремим кодом, який слід будь-що зберегти, перенісши його з етномови в етномову. У такому разі доведеться визнати неминуче відбігання імпресії від експресії. Але це не знімає проблеми адекватності такого перекладу.

Таким чином, теорія перекладу вперлася у клубок загадок, який слід розплутати. Практика ж перекладу так чи інакше завжди розв’язує свої задачки.

Сказане тут щодо структур, контекстів і функцій (вражень) можна проілюструвати на прикладі вірша Е. По “Ельдорадо”, де мандрівний лицар шукає країну своїх мрій. Чи фабула його – це вже й зміст, сяк-так заримувати переказ якого досить для перекладу? Цей вірш українською мовою переклали П. Грабовський, Л. Мосендз, Г. Кочур, М. Тупайло, А. Онишко, Г. Гордасевич, М. Стріха, В. Кикоть, С. Ткаченко, В. Лавренов, Є. Сварожич, О. Баранов, О. Грязнов, В. Марач, Т. В’єнц. Наводимо оригінал та його прочитання А. Онишком і М. Стріхою, які в українському контексті прагнули структурної точності і водночас естетичної рівності, а проте зважали на вимоги віршування і своєї мови.

<i>Gaily bedight, A gallant knight, In sunshine and in shadow, Had journeyed long, Singing a song, In search of Eldorado.</i>	<i>Ще в юні дні В ясній броні Відважний вершник радо У спеку й сніг Шукав доріг В країну Ельдорадо.</i>	<i>В ясній броні Він день при дні, Наспівуючи радо, У спеку й сніг Шукав, де міг, Країну Ельдорадо.</i>
---	---	---

<i>But he grew old – This knight so bold – And o’er his heart a shadow Fell as he found No spot of ground That looked like Eldorado.</i>	<i>Ідуть літа, І гіркота Бере над серцем владу, – Пройма відчай, О, де ж той край – Щасливе Ельдорадо?</i>	<i>Минувся час І запал згас, Лунає спів нерадо. За кроком крок, Минає строк – Ні сліду Ельдорадо.</i>
--	--	---

<i>And, as his strength Failed him at length, He met a pilgrim Shadow; “Shadow,” said he, “Where can it be – This land of Eldorado?”</i>	<i>Ось Вічна Тінь На тиху ринь, На край дороги пада. Її пита, – “Де ж золота Країна Ельдорадо?”</i>	<i>Вже сил нема І все – дарма... “О тіне, дай пораду: Іду здаля, Та де ж земля, Що зветься Ельдорадо?”</i>
--	---	--

“Over the Mountains

“Пройди Доли-

“За непокірні

<i>Of the Moon,</i>	<i>нами Імли,</i>	<i>пасма гір,</i>
<i>Down the Valley of the Shadow,</i>	<i>На чорні гір громади</i>	<i>Де нізвідкіль ждуть ради,</i>
<i>Ride, boldly ride, ”</i>	<i>Здіймайся ти,</i>	<i>Ще довго йти –</i>
<i>The Shade replied, –</i>	<i>Щоби знайти</i>	<i>Як справді ти</i>
<i>“If you seek for Eldorado!”</i>	<i>Країну Ельдорадо”.</i>	<i>Шукаєш Ельдорадо!”</i>

Власне, що хотів сказати Е.По? Привертає увагу те, що через усі чотири строфи проходить наскрізна рима shadow – Eldorado, яку неможливо зберегти в іншій мові. Обидва ці слова мають по кілька смислів, що зливаються в одне єдине емоційно нерозщепне. Тінь у першій строфі як антонім сонячного світла і, отже, осяйних передчуттів, здогадів, радощів і сподівань, – це перипетії подорожі і долі, сутінки, морок, непроглядність, невідомість, прикромі на шляху, зокрема життєвому. У другій строфі це алегорія сумніву, хитань, але й ще чогось, що треба вгадати. Смутку? Втоми? Безнадії, зневіри, розчарування? Прямо ж бо нічого не названо! Гіркоту і відчай угледів А. Онишко, схожий настрій – М. Стріха (“*I все – дарма...*”). У третій строфі Тінь (примара, привид, мана, фантом) – це “уособлення ілюзії, обманливої надії, нарешті, в четвертій – символ смерті” [1976: 14]. Хоча та Тінь, мабуть, – повсякчас супутня, двійник самого лицаря і передвістя, адже вона теж мандрівна (pilgrim). А подорожує лицар-прочанин до святині за високим ідеалом і духовною наснагою, а не до своєї могили. Символ Долини Тіні (тіней смерті?) – урізаний біблеїзм the Valley of the Shadow (of death?) – є лише недомовкою, загадковим натяком. Розшифрувати його до кінця означало б позбавити поезію романтичної чарівності. Якщо у П. Грабовського в тій долині “*царство вічної ночі*”, то шлях через імлу на вершини (А. Онишко) – це підбадьорливий, оптимістичний мотив, а через “*пасма гір*” униз на бездолиння (М. Стріха) – просто загадка. Тінь римується з назвою землі і за звуком, і за семантикою, забарвлюючи настроєм предмет пошуку. Ельдорадо – так само розгорнута метафора, щоправда в кожній строфі постають зразу всі її смисли. Це – багата індіанська країна в Південній Америці, що її скарби шукали конкістадори XVI століття (первісно – вождь, що його при “інавгурації” індіанці посипали золотим піском: el dorado іспанською означає позолочений). Це – Каліфорнія доби золотої лихоманки, “аргонавтів 1849 року” (коли й написано поезію). Один з каньйонів по дорозі до неї і справді був безводною пасткою для золотошукачів. Географія вірша світлова, адже недосяжні Місячні гори уявлялися в центрі Африки – віддавна вважалося, що з них витікає Ніл. Ельдорадо – це художній ідеал поета-експериментатора, до якого він стремів усе життя, це таїна поезії, яку він пробував пізнати в есе “Теорія віршування” (“The Philosophy of Composition”). Це ідеал щастя, у кожної людини свій, до якого всяк і йде по-своєму довіку. Це також синонім чаші Грааля – втілення шукової істини і сили осяйного духу. Що ще?

Література

- Актуальные проблемы теории художественного перевода: Материалы Всесоюзного симпозиума (25.2– 2.3 1966 г.). – Т. 2. – Москва, 1967.
- Захаров В. :Лирика Эдгара По // По Э. Лирика. Ленинград, 1976.
- Ковганюк С.: Практика перекладу (З досвіду перекладача). – Київ, 1968.
- Левин Ю.: Перевод и бытие литературы // Вопросы литературы, 1979, №2, с.10–18.
- Русские писатели о переводе (XVIII–XX вв.). – Ленинград, 1960.
- Федоров А.: Основы общей теории перевода (Лингвистические проблемы). Изд. 4-е. – Москва, 1983.
- Чуковский К.: Высокое искусство. – Москва, 1968.
- Catford, J. C.: A Linguistic Theory of Translation: An Assay in Applied Linguistics.– London, 1965.
- Nida, E. A.: Toward a Science of Tranlating. – Leiden, 1964.
- Routledge Encyclopedia of Translation Studies. Edited by Mona Baker. – London, New York, 2004.
- The Translation Studies Reader. Ed. by L. Venuti. 2nd ed. – Routledge, 2004.

Summary

The article exposes contradictive views on the contents of a literary piece and on the criterion for translation assessment.

Key words: literary contents, translation adequacy.

Загальні проблеми перекладу поетичних творів

Корольова Тетяна, Боса Тетяна

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського»*

Важливим у процесі перекладу є також вибір твору, який найчастіше обумовлений внутрішніми потребами літератури, яка сприймає її здатністю певним чином засвоїти іншонаціональне літературне явище, її здатністю певним чином (інтеграційно чи диференційно) зреагувати на його художні особливості. Перекладацька діяльність особливо активізується у періоди переходу до нової стильової формації, у періоди нестійких літературних норм і кризових явищ у панівній до цього часу стилістиці. Тоді літературі необхідно заповнити існуючі в її еволюційному потенціалі прогалини. За таких умов найяскравіше проявляється функція перекладу як зв'язки між літературами. Твір не можна вирвати зі стихії рідної мови і “пересадити” на новий ґрунт, він повинен народитися наново у новій мовній ситуації завдяки здібностям і талантові перекладача. Кожний мовний елемент, послуговуючись найтоншими асоціативними зв'язками, впливає на образне мислення носія цієї мови і витворює в його уяві конкретно-чуттєвий образ. Щоб твір продовжував жити як мистецький витвір у новому мовному середовищі, перекладач повинен перейняти на себе функції автора і в чомусь навіть повторити творчий процес його створення, наповнити твір новими асоціативними зв'язками, які викликали б нові образи, властиві для носіїв певної мови.

При перекладі поезії перекладач працює з одним й тим самим матеріалом – мовою, через яку виражаються думки і почуття. Однак, для поезії характерним є інше художньо-образне мислення, інша образна будова, тому усі аспекти поетичної творчості повинні розглядатися особливо, окремо від прози, включаючи і такий аспект як навчання поетичному перекладу, тобто передачу тих знань, які допоможуть молодим перекладачам ще зі студентської лави виховати свій поетичний смак, включитися до цієї захоплюючої роботи.

Поетичний твір – це єдність ідей, образів, слів, звукопису, ритму, інтонації, композиції. Не можна змінити один компонент, щоб це не вплинуло на загальну структуру твору. Зміна одного компоненту обов'язково спричинює зміну усієї системи. Художній твір повинен перекладатися “не від звуку до звуку, не від слова до слова, не від фрази до фрази, а від ланки ідейно-образної структури оригіналу до відповідної ланки перекладу”. У поетичному перекладі чіткіше відображається ця перекладацька концепція. Спроба відтворити у поетичному творі усі конструктивні елементи неодмінно призведе до втрати гармонії твору, отже необхідно визначити які елементи у цьому творі є

головними і відтворити їх з усією можливою точністю, не звертаючи або звертаючи увагу на інші.

Поетична організація художньої мови впливає на закономірності віршованого перекладу. Тут, як і при аналізі прози, слід говорити про "стилістичний ключ" - ритм, інтонацію, синтаксичну будову, художні образи та інші літературні компоненти. Однак, усі ці елементи регламентуються жорсткими межами законів поезії. Переклад, як відомо, характеризується цілковито визначеним і струнким ритмом, що знаходить вираження в законах віршоскладання - в метричних одиницях та їх різноманітних сполуках.

Сучасна наука про фонологічну (смыслоразрізнявальну) роль звуків мови виходить з того, що звучання і значення у мові дуже тісно переплетені. Це особливо чітко проявляється у поетичній мові. Отже, при перекладі поезії, як і при перекладі художньої прози, що закономірно організована у звуковому відношенні, завдання полягає не в передачі звукових повторів і звукопису як такого, а в передачі зв'язків між звуковим оформленням тексту і його значенням. Необхідність передачі не тільки тих самих значень, що є у тексті оригіналу, а й тих самих співвідношень між значенням і звучанням, утруднює завдання перекладача, тому що усі мови, навіть близькоспоріднені, відрізняються неповторними співвідношеннями між звуком і змістом. Перекладач неминуче видозмінює те, що перекладає, й якщо відтворюються усі відтінки змісту, то виникає необхідність змінити або кореневий склад, або звукову інструментовку, ритміку тощо. При перекладі доводиться відтворювати щось одне і жертвувати іншим, і тоді твір перестає бути органічним. Задля збереження органічності твору необхідно певною мірою пожертвувати усіма трьома аспектами мови: змістовим, граматичним і звуковим, і наново створити іншою мовою якийсь інший твір - "відповідь духу певного народу на ідеальну тему, втілену іншим народом" [Лисиченко Л. 1998: 123-124].

Поетичний синтаксис дуже відрізняється як від звичайного розмовного, так і від синтаксису художньої прози. У ньому часто порушується звичний порядок слів, і це вважається закономірним. "Зрозуміло, бувають випадки, коли наближення синтаксичної будови вірша до синтаксису прози вважається ознакою великої майстерності. Але буває навпаки: прозовий синтаксис призводить до спрощення, до примітивності вірша, позбавляє вірш його специфічного піднесеного характеру, знижує його музичність і перетворює на ритмічну прозу, тобто на інший вид літературної творчості" [Гачечиладзе Г.Р. 1980].

Українські перекладачі (як, зрештою, і російські) традиційно прагнуть зберігати і літеру, і дух оригіналу. Римовані вірші завжди перекладаються із дотриманням рим. Головною рисою поетичного перекладу, порівняно з прозовим, є його доволі вільний характер. Чітка композиція й умовність поезії не дозволяють знаходити прямі відповідники значно більшою мірою, ніж це

відбувається при перекладі прози. Серед специфічних особливостей поетичного перекладу слід назвати і проблеми передачі системи рими та особливості ритмічного складу поетичних творів.

Рима – звукова єдність слів; повторення окремих звуків, або звукових комплексів, що пов'язує закінчення двох, або більше рядків. Як явище, рима належить до звукових повторів, але виконує низку функцій, що організують поетичну мову [Лексикон загального та порівняльного літературознавства 2001: 476]. В організації вірша рими належить дуже важлива роль: вона пов'язана зі звуком, ритмом, лексикою, інтонацією, синтаксисом, строфікою. Лексична функція рими полягає в тому, що вона виділяє слова, пов'язані звуковим повтором і, тим самим підсилює його асоціативну сферу. За розташуванням у рядках рими поділяються на парні, або суміжні (АА ББ), перехресні (АБ АБ) і кільцеві (АБ БА).

Ритм - це повторюваність подібних явищ через певні, сумірні проміжки. Те, які саме елементи поділяють текст на сумірні відтинки, визначає систему віршування. Ритм може будуватися на кількості складів у вірші (силабічний вірш), або на наголосах у вірші (тонічний вірш), або на чергуванні певних груп складів, що розрізняються як довгі і короткі (метричне віршування), як наголошені і ненаголошені (силабо-тонічне віршування). В усіх випадках віршований ритм виникає лише зі співвіднесення віршів, як сумірних відтинків [Лексикон загального та порівняльного літературознавства 2001: 477].

Метр – це віршований розмір, визначення головних особливостей ритмічної одиниці, що покладена в основу певного віршованого твору, це міра вірша, його загальна схема, до якої тяжіють, з певними варіаціями усі його одиниці. Метр не виявляє себе при звичайному читанні поетичних творів, а лише при скандуванні, тобто штучному відтворенні ритмічної закономірності рядка [Лексикон загального та порівняльного літературознавства 2001: 325].

Сприйняття рими та розміру вітчизняним та іноземним читачем може зазнавати деяких змін, однак лінгвістичні факти, а саме безкінечно велика можливість римування у слов'янських мовах, що витікає з їхньої флективної природи, залишаються незмінними. Відносність і часова обмеженість будь-якої перекладацької стратегії і тактики, їхня залежність від перемінних чинників – викликає необхідність або бажаність доволі часто робити нові переклади визначних поетичних творів, оскільки змінюється «фон культури, яка сприймає» [Львовская З.Д. 1985: 126].

Отже, проаналізувавши загальні проблеми перекладу поетичних творів, ми дійшли таких висновків: поезія – це невеликий прозовий твір, близький до вірша ритмічністю мови, емоційністю і ліризмом. Рима – ознака віршованої мови, що полягає в ритмічному розташуванні однакових або дуже близьких звуків у кінці слів. Рими є чоловічі (на голосний звук), жіночі (на приголосний), бідні (один кінцевий голосний), багаті (кілька звуків), парні, перехресні, переплетені та кільцеві. Ритм – періодичність звукової

послідовності, що характеризує живе мовлення, а найвиразніше виявляється у поетичному мовленні (віршовому). Ритм може бути однорідний, правильний, рівномірний (повторення відбувається через однакові проміжки часу), складний (з варіаціями), кількісний (за інтенсивністю та довжиною), якісний (з повторами змін висоти та тембру звуків), суб'єктивним (за слуховими враженнями). Поетична організація художньої мови впливає на закономірності віршованого перекладу. Тут, як і при аналізі прози, слід говорити про "стилістичний ключ" - ритм, інтонацію, синтаксичну будову, художні образи та інші літературні компоненти. У подальшій роботі вважаємо за потрібне розглянути окремо проблеми перекладу драматичних та прозових творів.

Література

- Гачечиладзе, Г.Р.: Художественный перевод и литературные взаимосвязи. - М.: Советский писатель, 1980. - 255 с.
- Корунець, І.В.: Вступ до перекладознавства. Підручник. – Вінниця: Нова Книга, 2008. – 512 с.
- Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
- Лисиченко, Л.: Мовна картина світу та її рівні // Зб. Харк. істор. - філол. товариства. Нова серія. - X., 1998. - Т.6. - С. 129-144.
- Львовская, З.Д.: "Теоретические проблемы перевода", М., 1985.
- Некряч, Т.С., Чала, Ю.П.: Через терни до зірок: труднощі перекладу художніх творів. Для студентів перекладацьких факультетів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2008. – 200 с.
- Новиков, Л.А.: Художественный текст и его анализ. – 2-е изд. - М.: Едиториал УРСС, 2003. - 301 с.
- Рецкер, Я.И.: Теория перевода и переводческая практика. – М.: Изд-во "Международные отношения", 1974.
- Селіванова, О.: Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716с.
- Федоров, А.В.: Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): Для ин-тов и фак-тов иностр. языков. Учеб. пособие. - 5-е изд. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: ООО Издательский Дом Филология Три, 2002. - 416 с.
- Чередниченко, О.І.: Міжкультурні аспекти перекладу // Мовні та концептуальні картини світу. – Спец. вип.: Мови, культури та переклад в контексті європейського співробітництва. – К.: КНУТШ, 2001. – С. 485-489.

Summary

In our article is considered the problem of transfer of poetic products. The literature takes an especial place among other art forms. And, therefore, transfer takes also an especial place in literary process. While translating poetry works the translator with the same material - language. While translating poetic products it is necessary to endow something. It is necessary to name the main line of a poetic translation its free character.

Key words: The art text, poetry, rhythm, metre, art language, poetic product.

Два основні підходи до перекладацького процесу

Холод Уляна

Університет імені Палацького в Оломоуці

Відомий чеський теоретик перекладу створив психолінгвістичну модель перекладацького процесу „спочатку макро, тобто прагматична сторона, потім семантичний та синтаксичний синтез (до нього входить лексичний обсяг) і, врешті, створення тексту перекладу мовою перекладу” [Levý 1998: 123].

Якщо мається на увазі переклад творів художньої літератури, то в такому випадку варто звернути увагу на два базові рівні: рівень мовних засобів в рамках конфронтації двох мовних систем та базу так званої мовної творчості. Щодо еквівалентності мовних засобів (граматичних, лексичних і фразеологічних), переклад оцінюється або як правильний, або помилковий. Але елементи другого базового рівня переважно зараховуємо до різних ступенів еквівалентності (формальної, семантичної, функціональної, комунікативної та ін.), проте, не просто однозначно визначити правильність чи неправильність їх вибору. Між системною конфронтацією та мовною творчістю не можна провести точну межу. Адже саме системна конфронтація є основою для кожної початкової діяльності під час перекладу, на якій виникає творча складова. Згідно з думкою Ї.Лєвого, до компетенції лінгвістичного аналізу перекладу належить тільки порівняльний аналіз двох систем, тобто першого базового рівня перекладу, а другий базовий рівень перекладацького процесу належить до сфери мистецтва та повинен піддаватися аналізу за літературно-естетичними методами. Перекладацька ж діяльність обмежується якраз мовною сферою. Але результат творчої праці із мовними засобами потрібно аналізувати також лінгвістичними методами. А тому предметом літературно-естетичного аналізу стають літературні та естетичні результати мовної творчості.

До найчастіших операцій при перекладі художніх текстів належить трансформація. Йдеться про творчість перекладача під час вибору правильного еквіваленту з нормативних та ненормативних мовних засобів із добрим знанням системної різниці обох мов, багатства мовних засобів та словотвору.

Цікавим прикладом трансформації може бути переклад казки Яна Веріха українською мовою. Казка особлива тим, що вона написана за допомогою односкладових слів, що є проблематичним для перекладу, зважаючи на тенденційність до довших слів в українській мові у порівнянні із чеською. Український перекладач Ілля Галайда успішно переклав

казку, застосувавши розмовні та діалектичні мовні елементи для дотримання форми та стилю оригіналу:

Žil kdys kdes chlap. Dá se říct též muž či kmán, jak kdo chce. Já ho zvu chlap.

Nu a on krad, ten chlap. Krad, co moh a kde moh. Zvlášť, když měl hlad. (č.)

[Werich 1987: 215]

*Жив раз десь злий хлоп... Мож'го звать теж муж чи збій – як Вам це під
стать. Для мня він хлоп.*

*Ну, а він крав, той хлоп. Крав, що міг і де міг. Тим більш, як мав хіть до
страв.* [Кундрат 2006: 53]

Наступною операцією при перекладі є стилізація, яка передусім стосується розподілу певного вибору мовних засобів усіх рівнів: фонетичних, морфологічних, синтаксичних, лексичних і фразеологічних. Перекладач повинен перенести потрібний стильовий еквівалент з тексту оригіналу до тексту перекладу, який може бути відхиленням від мовної норми. У такому випадку перекладач спочатку здійснює трансформацію мовних засобів на відповідних рівнях, тобто вибирає потрібні звукові, морфологічні, синтаксичні, лексичні, також фразеологічні елементи, а потім стилізує-вирішує їх оптимальну фреквенцію та комбінацію у тексті перекладу. Сюди належить передача мовою перекладу різноманітних деформацій (правописних, фонетичних, морфологічних, лексичних), які часто застосовуються у художньому стилі із стилістичною метою – для актуалізації важливих місць у тексті.

Цікавою у цьому плані є творчість сучасного українського письменника-постмодерніста Юрка Іздрика, який часто користується різними мовними засобами для маркування тексту, особливо графічними, морфологічними, синтаксичними.

Наприклад, у оповіданні «Арктичні сни», письменник використовує великі літери для написання особових займенників, щоб підкреслити важливість цього місця у тексті: «*От і сьогодні привиділось ЙОМУ, ніби знайомі з попередніх візій люди (а за дивною логікою снів, ВІН був цілком подібний до них, нічим з-посеред них і не виділявся) намагаються включити ЙОГО в якусь свою, незрозумілу гру.*» [Іздрик 2005: 49-50]

Або у наступному прикладі можемо бачити, як автор використовує сполучення вигуків для опису звуків, щоб передати звуки, які супроводжують ремонт будинку:

«На здачу мені дали Загір... - стук-грюк-тара-бум-тара-бум-стук-стук-тр-р-р-рах! - на здачу мені далі...уопть-уопть-бемц!-...я у гадки не мав, що всі ці думки снувалися с метою якось захиститися від Загіра...» [Іздрик 2005: 58]. Письменник також застосовує «розривання» слів та вкладення в ці структури різних символів. Таким чином, утворюються цікаві шматки тексту, у яких або виникає нове - літературне слово, яке утворене з двох складів різних слів: «...мене знову мов по!!пла=вок...» [Іздрик 1993: 62] ,

або слова з зовсім новим значенням: «...відтовхуюся ногами від сте млі...
«, де з'єднанням частин слів стіна та земля за допомогою символу % виникає нове, нелітературне слово, яке несе одночасно семантику цих двох іменників.

Твір класика чеської та світової літератури Ярослава Гашека „Пригоди бравого вояка Швейка”, написаний так званим наддіалектом чеської мови -obespá čeština, переклав українською мовою із використанням „ галицького інтердіалекту” Степан Масляк.

У сучасній чеській літературі до значно стилістично маркованого тексту можна віднести твори Богуміла Грабала, які були перекладені багатьма мовами, включно української, зокрема його роман „ Я обслуговував англійського короля” та збірка творів „Вар'яти”. Письменник у своїх творах часто послуговується міським празьким жаргоном. Автор для перекладу „празької говірки” використав „львівську говірку” і тим самим геніальний чеський поет ніби став галичанином, тобто перекладач блискуче переніс його твори до іншого, але дуже схожого культурного середовища, що є однією із запорок вдалого перекладу. Адже для багатьох читачів переклад - це власне оригінал, через який вони наближаються до іншої, інколи незрозумілої, незвичної ментальності.

Своєрідною мовною творчою операцією під час перекладу художнього тексту є субституція, тобто заміна елементів тексту, які пов'язані з культурним контекстом. Сюди можуть належати власні назви, назви реалій, фразеологізми.

Щодо перекладу атропонімів та топонімів, то їх обов'язково треба подавати в національній подобі.[Кундрат 2009:70] Це стосується, наприклад, українських імен та власних географічних назв типу Микола, Ігор, Тарас, Назар, Олеся, Львів, Тернопіль,Київ, які чеською мовою слід перекладати як *Mykola, Ihor, Taras, Nazar, Olesja, Lviv, Ternopil', Kyjiv* (а не *Lvov, Ternopol, Kujev* як нині прийнято вживати у чеських мас-медіа) та інші. І навпаки, чеські імена типу *Ján, Mikuláš, Helena, Anna, Anežka, Kroměříž, Olomouc, Střížov* слід українською мовою перекладати як *Ян, Мікулаш, Гелена, Анна, Анежка, Кромнержжж, Оломоуць, Стришижов* та ін. Для ілюстрації передачі українських реалій методом субституції у чеських перекладах творів українських письменників наведемо чеський переклад роману Ю.Андруховича”Рекреації”, який переклав Томаш Вашут.Таким методом у чеському перекладі передано реалії: *гуцульський шицель – hucul'ský řízek, Зелені свята-svatodušní svátky, фінський папір - finský papír,Золоті дрімбари-Zlatí grumlaři*. Тут йдеться про випадки, коли вирішальною є функціональний аспект даного поняття, а не відповідність зовнішній формі.

Отже, у процесі перекладу усі наведені операції мовної творчості перекладача взаємно переплітаються та доповнюються.

З одного боку, мета перекладу – це якісне перевтілення оригіналу для зацікавлення читача та з другого боку, для збагачення мови, якою переклад здійснюється. Функція перекладу змінюється „ залежно від жанру і призначення твору, контексту традицій, потреб і смаків доби, вимог конкретного замовника”[Радчук 2005:180].

Література

- Андрухович, Ю.: Рекреації, Львів 2005.
Іздрік Ю.: – “АМ^{TM}” Львів: Кальварія. 2005.
Іздрік Ю.: – “Острів Крк та інші історії” // In: Сучасність 1993 с. 63
Іздрік, Ю.: Острів Крк та інші історії, Івано-Франківськ 1998.
Корунець, І.: Теорія і практика перекладу. Вінниця 2001.
Кундрат, Ю.: „ Злий пес”. In: Duklja, 6. Prešov 2006, s. 51-53.
Кундрат, Ю.: Переклад реалій, або матеріальної і мовної специфіки. Dukl'a č. 1, Prešov 2009.
Пономарів, О.: Стилiстика сучасної української мови. Тернопіль 2000.
Радчук.В. „ Держава тлумачів”. Всесвіт, 5-6, 2005, с.173-185.
Andruchovič, J.: Rekreace aneb Slavnosti Vzříšeného Ducha, Překlad Tomáše Vašuta, Olomouc 2006.
Kofenský, J.: Konstrukce gramatiky ze sémantické báze. Praha 1984,139-147.
Levý, J.: Umění překlady 1983.
Werich, J.: Fimfárum, Praha 1987, s. 215-220.
Vilikovský J. Překlad jako tvorba. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1984, s.130-172

Summary

The author offers an analysis of two basic approaches to translating fiction. This process has a twofold functional aims: to arise the reader`s interest and to provide cultural context. Individual style of the translator is essential, combine with talent, creativity, experience, education, intimate knowledge of both languages and also ability to convey pragmatic information without any loss in content and form of the translated text.

Key words: two basic approaches, reader`s interest, cultural context, individual style, talent, creativity, experience, education, intimate knowledge of both languages, pragmatic information.

Chyby a chybičky při překladu právních textů

Micháliková Jitka

Masarykova univerzita v Brně

Konec 20. století byl nejen na Ukrajině, ale i v celé střední Evropě ve znamení velikých politických, sociálních a ekonomických změn. Ukrajina, stejně jak i Česká republika, se staly nezávislými státy.

Tyto změny mají za následek velké transformační procesy v jednotlivých společenských oblastech. Vznikají nové politické strany, mění se systém správy a řízení státu, prohlubují se a vznikají nové mezinárodní vztahy v oblasti ekonomiky, politiky, kultury, průmyslu, vzdělání, otevírá se trh pracovních příležitostí. To vše s sebou nese problém vytváření a formování nových zákonů, regulující vztahy nejen na státní, ale také na mezinárodní úrovni.

Co se týká vztahů mezi Českou republikou a Ukrajinou, můžeme konstatovat, že se od začátku 21. století značně prohloubily. V roce 2005 došlo ke zrušení vízové povinnosti, což mělo za následek podstatné otevření hranic. Ukrajinské firmy se snaží prosadit na českém trhu, ale i naopak, spousta českých firem zakládá své pobočky na Ukrajině. V oblasti školství vznikají výměnné programy, univerzity navazují nové přátelské vztahy nejen v oblasti vzdělávací, ale také výzkumné. To vše samozřejmě musí být pečlivě doloženo nejruznějšími dokumenty, zmiňme např. různé druhy smluv, plné moci, ujednání...atd. Jelikož veškerá jednání se vedou na mezinárodní úrovni, tyto dokumenty jsou většinou vyhotovovány v jazycích obou zúčastněných států, v tomto případě v jazyce českém a ukrajinském.

Neméně důležité jsou taktéž překlady dokumentů různých odvětví práva. Nejčastějšími jsou soudní rozhodnutí, odvolání, popř. překlady částí zákonů týkajících se rodinného, pracovního a trestního práva. K tomu je potřeba, aby měl překladatel nejen náležitou jazykovou přípravu, ale také určité právní povědomí. I jedna nepatrná chybička může způsobit velké problémy.

Na naší fakultě se již několik let pravidelně otevírá kurz Ekonomické, politické a právníké ukrajinštiny, který vede doc. Myronova, a před dvěma lety byl vytvořen kurz nový – Ukrajinština v právní sféře, jenž vedu já, doktorand, zabývající se právníkou terminologií.

Cílem tohoto kurzu je seznámit studenty s nejdůležitějšími termíny, které se objevují v osobních dokumentech. Po teoretickém úvodu, jenž je věnován charakteristice úředního (administrativního) stylu, charakteristice termínu, obecné charakteristice právních termínů, následují praktická cvičení – překlad ukrajinských dokumentů do českého jazyka a naopak. První semestr je zaměřen na matriční dokumenty, např.: rodný list - свідоцтво про народження, oddací list - свідоцтво про одруження, svědoctvo pro rozlučnění, úmrtí list - свідоцтво

про смерть, доклад o registrovaném partnerství atd. Ve druhém semestru se studenti zaměřují na překlad následujících dokumentů: řidičský průkaz - посвідчення водія, technický průkaz - свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу (технічне посвідчення), výpis z trestního rejstříku - довідка про несудимість, plná moc - довіреність (доручення) atd.

Chyby, které studenti při překladu dělají, jsme rozdělili do dvou kategorií: špatný překlad termínu a špatná gramatická konstrukce, což většinou znamená postavení podstatného jména v jiném pádu, než je vyžadováno, špatné použití předložky, popř. její vynechání (např. „doklad o státním občanství“ - **документ про громадянство** [Myronova, Gazdošová 2009] studenti překládali jako *документ о громадянстві* nebo naopak *документ громадянства*) anebo záměna písmen (např. *освідчення* místo **посвідчення**, *відроблений* místo **підроблений**, *орган правління* místo **орган управління**). Uvedenou kategorii pomíneme, neboť tyto chyby jsou způsobeny spíše nepozorností ze strany studentů a soustředěním se na volbu správného termínu.

Nejčastější chyby jsme vymezili jako „poukrajinštěná“ česká slova. Pokud si student nemůže vzpomenout na správný termín, pokouší se z toho dostat pomocí českého slova, kterému přidá ukrajinský afix, koncovku nebo alespoň přízvuk. Jako příklady můžeme uvést překlad termínu „rodinný stav“ – jako *родинний стан* místo **сімейний стан**, „osvojení“ – *освоєння, присвоєння* místo **усиновлення**, „notářský zápis“ jako *нотарський запис* místo **нотаріальний запис**, „sbírka zákonů“ – *збірка законів* místo **Збірник, Звід законів**, „správa“ – *справа* místo **управління, керування, адміністрація**, ukrajinské slovo „статут“ – do češtiny překládají jako *statut*, které sice existuje, ale v českém právu se pro zakládací listinu společnosti vžil termín **stanovy**, termín „подати апеляцію“ místo **подат одwołání, одволат се** byl do češtiny přeložen jako *apelovat*, což se v současnosti používá jako slovo obecně užívané ve významu „něčeho se od někoho dožadovat, domáhat se“, takže v tomto případě bychom se drželi spíše výše uvedeného překladu **подат одwołání, одволат се**.

Další velmi rozšířenou skupinou chyb jsou slova ve špatném tvaru, kdy studenti použijí jiný sufix/prefix, nebo naopak sufix/prefix přidají, popř. ho nepřidají vůbec. Tuto skupinu dokládají následující příklady: „žádost“ - *заявлення, заявність* místo **заява**, „právnícká osoba“ – *юримична особа* místo **юримична особа**, „odpovědnost“ – *відповідність, заповаженість* místo **відповідальність**, „osvojení“ – *осиновлення* místo **усиновлення**.

Často se také během seminářů a dále i v písemných pracích setkáváme s tím, že si studenti pletou základní pojmy, základní termíny, jako je např. v ukrajinštině **дія x діяльність**, kdy termín „doba platnosti“ byl přeložen jako *доба діяльності*, což je v podstatě možné, ale bohužel význam je poněkud odlišný. Dalším příkladem mohou být **місто x місце** a od nich přídavná jména **міське x місцеве**, jenž v češtině zní „městské“ a „místní“ a dají se považovat za paronyma, ale při jejich záměně se poněkud změní význam názvu úřadu: *орган*

місцевого управління x *орган міського управління*. To samé se týká záměny termínů „okres“ a „oblast, kraj“, v překladu **район, область**, což jsou odlišné samosprávné jednotky, a od nich odvozených přídavných jmen **районний, обласний**. Takže místo překladu „okresního soudu“ jako *районного* se setkáváme s *обласним судом*, „районна прокуратура“ je do češtiny přeložena jako *krajské zastupitelství* místo **okresní zastupitelství** atd. Do této skupiny patří i záměna termínů *státní občanství* a *národnost* – **громадянство** i **національність**, ovšem dle mých zkušeností se použití těchto termínů plete i v běžném životě, nehledě na jejich překlad do cizího jazyka.

Velmi často se objevují problémy při překladu následujících termínů (tyto údaje byly získány z kontrolních a zápočtových prací studentů):

- český termín „číslo jednací“ překládají jako *реєстраційний номер, порядковий номер* – tyto termíny se užívají, ale ve významu „registrační číslo“, „pořadové číslo“, - a také jako *адміністративний номер* – takové slovní spojení se ovšem v ukrajinštině nepoužívá. Správný překlad je **номер справи**;

- český termín „orgán místní správy“ jako *орган місцевого управління* – správný překlad **орган місцевого управління**;

- u ukrajinského termínu „додаток“ jsme se setkali s následujícími překlady do češtiny: *doplnění, poznámka, připomínka*, přičemž správný překlad je **пříloha**;

- ukrajinský termín „місцезнаходження“ ve spojení s výrazem „юридична особа“ jako *místo, trvalé bydliště, sídliště*, což v podstatě v sobě nese příbuzný tematický prvek, ale do češtiny toto spojení překládáme **sídlo firmy, právnická adresa**, abychom rozlišili adresu fyzické a adresu právnické osoby.

Nakonec bychom se rádi zmínili o specifitějších termínech, spojených především s trestním právem. Jelikož zmíněný kurz je jakýmsi úvodem do právnické terminologie a je zaměřen spíše na matriční dokumenty, setkají se studenti jen s několika termíny trestního práva. Přesto, nebo právě proto, jim překlad a použití těchto termínů dělá největší problém. Začneme jen u názvu nejdůležitějších pramenů trestního práva, mezi něž patří „trestní zákon“ a „trestní řád“. Trestní zákon překládáme jako **кримінальний кодекс**. Ovšem termín „kodex“ si většina z nás spojí s pojmem „řád, zákoník“, a studentům proto zní lépe *кримінальний закон*. Trestní řád zní v ukrajinštině **кримінально-процесуальний кодекс**. V ukrajinštině tedy více odpovídá skutečnosti, neboť trestní řád je zákoník trestního práva procesního, který upravuje normy trestního řízení.

Dalším pojmem, nad kterým si studenti lámou hlavu, je termín „státní zastupitelství“, v ukrajinštině **прокуратура**. Studenti překládají i přídavné jméno „státní“, a tak se objevují výrazy typu *державна прокуратура* popřípadě *генеральна прокуратура*, což je Nejvyšší státní zastupitelství, tj. vrchol státního zastupitelství. I v češtině existuje termín „prokuratura“ jako synonymum k termínu „státní zastupitelství“, ovšem v oficiálních dokumentech se jako název instituce nepoužívá.

Poslední o čem bych se chtěla ve svém krátkém příspěvku zmínit, jsou české termíny „rejstřík trestů“, „výpis z rejstříku trestů“ a ukrajinský termín „довідка про несудимість“. V těchto případech nejde o doslovný překlad, ale musíme najít odpovídající ekvivalent v obou jazycích. Zde nám ještě vyvstává problém, protože dosud v ukrajinštině neexistuje jednotný termín pro název české instituce, která vede evidenci obyvatel pravomocně odsouzených v trestním řízení – pro překlad do ukrajinštiny používáme termíny *Реєстр покарань* або *Реєстр судимостей*. Studenti přišli s takovými návrhy: *кримінальний реєстр* nebo *реєстр трестів*. Na Ukrajině vede evidenci trestů „Управління інформаційних технологій ГУМВС України“, v češtině „Správa informačních technologií Hlavní správy Ministerstva vnitra Ukrajiny“.

Pokud jde o samotný dokument, tzv. výpis z rejstříku trestů, existuje na Ukrajině ekvivalent *довідка про несудимість* nebo *довідка про відсутність судимості*. Při překladu do ukrajinštiny nejsou žádné problémy, jiné je to naopak. Studenti ve svých pracích doslova „vymýšleli“ následující termíny: *potvrzení o bezúhonnosti*, *potvrzení o nevinně*, popř. *zpráva o trestním řízení*.

Ve svém příspěvku jsem nastínila pouze nejčastější a nejtypičtější chyby, se kterými jsem se setkala a myslím, že nejsem jediná, která na tohle chtěla a mohla upozornit.

Literatura

Чесько-український словник у двох томах. Наукова думка, Київ 1989.

Юридичні терміни. Тлумачний словник. За редакцією В. Г. Гончаренка. Либідь, Київ 2003.

Kurimský, A., Šišková, R., Savický, N.: Ukrajinsko-český sklovník. Academia, Praha 1994.

Myronova, H., Gazdošová, O.: Česko-ukrajinský právní slovník, Masarykova univerzita, Brno 2009. 374 s.

Summary

This article is focused on Ukrainian and Czech law terminology. We show the most common mistakes students make when translating Czech documents to Ukrainian language and vice versa.

Key words: Law terminology, translation, mistakes, Ukrainian, Czech.

Граматичні, стилістичні й термінологічні помилки при перекладі правових текстів

Газдошова Оксана

Університет імені Масарика в Брно

При підготовці статті я виходила з коректури монографії «Арбітражний процес у Чеській Республіці», яку проф. Олександр Белоглавок написав англійською мовою. Книга містить сім мовних версій (англійську, німецьку, французьку, іспанську, польську й українську). Я брала участь у коректурі українського варіанту. Коректорську роботу ускладнював, зокрема, факт, що український переклад зроблено з російської версії та при коректурі не був у розпорядженні оригінальний текст (знайти можна було лише цитати з чеських чи словацьких законів). Коректура була складною також у зв'язку з тим, що над перекладом працювало кілька осіб, котрі попередньо не домовилися щодо використання термінології, а також довелося узгоджувати різний стиль перекладачів і різні переклади однакових цитат законів.

Перекладачі чеського походження можуть допускатися під впливом своєї рідної мови наступних **граматичних помилок**:

Після негачії повинен стояти іменник у родовому відмінку: *жодна зі сторін не має намір*, правильно *не має наміру*;

Присудок «бути» у формі «є» вимагає орудний відмінок: *є також типове*, правильно *є також типовим* чи *також типове*.

Яке закінчення слід вибрати в **родовому відмінку однини іменників чоловічого роду 2 відміни**, викликає проблеми не лише в перекладачів української мови, котрі не є носіями мови, але і в українців. Необхідно вивчити перелік значенневих груп слів, у яких в родовому відмінку додається закінчення **-а, -я**, а в яких **-у, -ю**. Часто відрізняються флексії в українських термінів і їх чеських відповідниках: *предмета X předmětu, закону X zákona, світу X světa*. Про відмінні закінчення в іменників іншомовного походження поговоримо пізніше.

Деякі українські іменники можуть мати в родовому відмінку як закінчення **-а, -я**, так закінчення **-у, -ю**. Вибір відповідного афікса залежить від контексту. У таблиці наводимо кілька українських слів, у яких найчастіше трапляються помилки, додано теж чеські еквіваленти:

наз. в.	родовий відмінок	
<i>акт</i>	<i>акта</i> – akt, listina, spis	<i>акту</i> – akt, čin; dějství
<i>елемент</i>	<i>елемента</i> – prvek, složka, element (конкретне)	<i>елементу</i> – element (абстрактне)

<i>рахунок</i>	<i>рахунка</i> – (документ) <i>účet, faktura</i>	<i>рахунку</i> – <i>účet, konto; počet, výsledek</i>
<i>термін</i>	<i>терміна</i> – <i>termín, odborný název</i>	<i>терміну</i> – (<i>čas. údaj</i>) <i>termín, lhůta</i>

Субстантивні терміни інколи мають в чеській та українській мовах **різне число**:

ЧМ	число	УМ	число
<i>informace</i>	<i>одн., мн.</i>	<i>інформація</i>	<i>одн.</i>
<i>schůze</i>	<i>одн., мн.</i>	<i>збори</i>	<i>мн.</i>
<i>stanovy</i>	<i>мн.</i>	<i>статут</i>	<i>одн., мн.</i>

Іменники, що позначають юридичні терміни, можуть відрізнятися в українській і чеській мовах також **родом**, найчастіше це стосується лексики іншомовного походження, наприклад:

ЧМ	рід	УМ	рід	ЧМ	рід	УМ	рід
<i>arbitráž</i>	<i>ж</i>	<i>арбітраж</i>	<i>ч</i>	<i>kontrola</i>	<i>ж</i>	<i>контроль</i>	<i>ч</i>
<i>depozitum</i>	<i>с</i>	<i>депозит</i>	<i>ч</i>	<i>narkotikum</i>	<i>с</i>	<i>наркотик</i>	<i>ч</i>
<i>dividenda</i>	<i>ж</i>	<i>дивиденд</i>	<i>ч</i>	<i>procento</i>	<i>с</i>	<i>процент</i>	<i>ч</i>
<i>imunita</i>	<i>ж</i>	<i>імунітет</i>	<i>ч</i>	<i>recidiva</i>	<i>ж</i>	<i>рецидив</i>	<i>ч</i>

При **перекладі інтернаціоналізмів і слів іншомовного походження** треба бути обережними, адже між ними знаходиться значна кількість так зв. «фальшивих друзів перекладача». Під впливом рідної мови можемо помилково вважати, що в іноземній, в нашому випадку українській мові, такі слова і терміни звучать однаково. Однак часто існують відмінності, які пов'язані з історією мови – інтернаціоналізми чи іншомовні слова запозичуються з різних мов-посередників, пристосовуються до орфографічних правил, до системи конкретної мови. Ми вже згадували про відмінності в числі та роді, зараз торкнемося трохи ближче відмінювання.

Чеські слова типу *vízum* зберегли частково латинські закінчення (*vízum* – *víza, ...*), а також приналежність до середнього роду, на відміну від українських слів на **-ум**, які належать до чоловічого роду, закінчення змінилося на суфікс, що при відмінюванні залишається: *подіум* – *подіуму, ...*

Чеські іменники середнього роду з закінченням **-о** змінюються, як і питомі субстантиви, на відміну від українських відповідників, що є незмінними: ч. *embargo* – *bez embargo* X укр. *ембарго* – *без ембарго*.

У деяких випадках можуть чеські й українські юридичні терміни відрізнятися у закінченні іменників чоловічого роду в родовому відмінку, наприклад: ч. *certifikát* – *certifikátu, dokument* – *dokumentu* X укр. *сертифікат* – *сертифіката, документ* – *документа*.

У слів зазначених груп може спостерігатися відмінна структура чи правопис.

ЧМ	УМ
<i>advokacie</i>	адвокатура
<i>census</i>	ценз
<i>de facto</i>	де-факто
<i>konzulát</i>	консульство

ЧМ	УМ
<i>licence</i>	ліцензія
<i>majoritní</i>	мажоритарний
<i>manažer</i>	менеджер
<i>notář</i>	нотаріус

При коректурі зустрічалися також стилістичні огріхи. У наступній таблиці наведені приклади найчастіших **росіянізмів**:

росіянізм	правильно УМ	росіянізм	правильно УМ
<i>бувший</i>	колишній	<i>по відношенню до</i>	стосовно, відносно
<i>в першу чергу</i>	насамперед, передусім	<i>по закону</i>	за законом
<i>в якості</i>	як	<i>приймати до уваги</i>	брати до уваги
<i>витікає</i>	впливає	<i>приймати участь</i>	брати участь
<i>з другого боку</i>	з іншого боку	<i>слідувати</i>	впливати; наступати
<i>мова йде</i>	йдеться	<i>у значній мірі</i>	значною мірою
<i>на протязі 3 днів</i>	протягом 3 днів	<i>у смислі</i>	у розумінні

Під впливом рідної мови можуть чехи допускатися помилок у словах, які звучать в обох мовах подібно. У зазначеному тексті траплялися наступні випадки **богемізмів**: ч. *na rozdíl* → на розділ, правильно на відміну, ч. *vysoká úroveň* → висока рівень, правильно високий рівень.

У тексті іноді з'являлися **термінологічні неточності**, наприклад дослівні переклади чеських термінів, коли перекладачі не перевірили поняття у відповідних українських кодексах чи документах.

ч. термін	укр. калька, неправильний термін	адекватний укр. відповідник
<i>majetkové právo</i>	майнове право	право власності
<i>právní čin</i>	правова дія	правочин
<i>výslech svědků vyslýchaný</i>	заслуховування свідків заслуханий	допит свідків допитуваний
<i>popření rodičovství</i>	опростування батьківства	оспорювання батьківства
<i>rozhodčí smlouva</i>	арбітражний договір	арбітражна угода

<i>soudní senát</i> <i>rozhodčí senát</i>	<i>сенат</i> <i>форум</i>	<i>(судова) колегія</i> <i>арбітражна колегія,</i> <i>колегія арбітрів</i>
<i>společné jmění</i> <i>manželů</i>	<i>спільне майно подружжя</i>	<i>спільна сумісна</i> <i>власність подружжя</i>
<i>trestný čin</i>	<i>кримінальний злочин</i>	<i>злочин</i>

Між недоліки перекладу належала також неєдність термінології, про яку згадувалося вже вище. Як приклади можемо навести переклад чеського терміна *Obchodní zákoník – T(m)orgovельний кодекс / T(m)орговий кодекс / Комерційний кодекс*.

У тексті зустрічалося також багато **орфографічних помилок**, які стосувалися, передусім чергування У – В, І – Й – ТА, З – ІЗ – ЗІ (*в зв'язку*, правильно *у зв'язку*), написання Г і Г (напр., *обгрунтування*, правильно *обтунтування*), використання дефісу (*Кримінальний процесуальний кодекс*, правильно *Кримінально-процесуальний кодекс*).

Як підсумок хочемо нагадати, що переклад юридичних текстів, зокрема законодавчих, дуже складна справа та необхідно, щоб перекладач досконало знав не лише мови, з якої та на яку перекладає, але й добре орієнтувався в правничій термінології обох мов.

Література

Великий енциклопедичний юридичний словник. За редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Юридична думка, Київ 2007.

Сербенська, О.: Антисуржик. Світ, Львів 1994.

Український правопис. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. Наукова думка, Київ 2007. 288 с.

Bělohávek, Alexander, J.: Arbitration law and practice in the Czech Republic: (with regard to the arbitration law in Slovakia). Praha : Linde, 2009. 3108 s.

Hendrych, D. a kol.: Právnícký slovník. C. H. Beck, Praha 2001.

Myronova, H., Gazdošová, O.: Česko-ukrajinský právnícký slovník, Masarykova univerzita, Brno 2009. 374 s.

www.franko.lviv.ua/lknp/mova/sur/s/sl.htm [10 жовтня 2009 р.]

www.sbcr.cz [6 жовтня 2009 р.]

www.zakon.rada.gov.ua [10 жовтня 2009 р.]

Summary

The paper focuses on the most common grammatical, stylistic and terminological mistakes that are made when translating Czech legal texts to Ukrainian.

Key words: Translation, law terminology, Czech, Ukrainian, mistakes, russism.

Основні джерела української університетської традиції

Білик Олексій, Білик Ярослав

Харківський державний технічний університет будівництва і архітектури

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Політичний і культурний розвиток сучасної України, а також її майбутнє багато в чому сьогодні залежать від наявності адекватної інтерпретації особливостей власної національної історії та культури. Ці та інші фактори визначають і актуалізують потребу в ретельних і глибоких історико-культурних дослідженнях, адже відомо, що без знання власного минулого неможливе і майбутнє країни.

Освітня традиція, яка завжди поставала необхідною основою національного історико-культурного поступу, залишається зараз в українській науковій думці однією з найменш досліджених. Зауважимо, що сучасний стан вивчення цієї проблематики в Україні постає насамперед результатом дії цілої низки політичних і історичних факторів, частина з яких є чинними і до теперішнього часу. Відомо також, що у радянські роки такі дослідження не віталися і перебували фактично під забороною.

Поява освітньої (і насамперед університетської) традиції в українських землях фіксується істориками дещо пізніше за західноєвропейські регіони. Перші навчальні заклади, які мали визнане право надавати ступінь магістра своїм випускникам (а саме таким був тоді європейський критерій вищої освіти), з'являються тут з п'ятнадцятого-шіснадцятого століть – у Львові, Кременці, Луцьку. А в наступні два століття кількість університетських навчальних закладів помітно зростає.

Варто зауважити, що загальною особливістю європейської середньовічної культури був її хвилеподібний характер розвитку. Культурні новачі, народжуючись в основних культурних центрах цієї історико-культурної доби, поступово поширювались до периферійних регіонів. Тому і феномен університетської традиції, з'явившись спочатку в Італії, поступово поширився до Франції, Англії, Іспанії, Німеччини та країн Східної Європи, утворюючи своєрідне мереживо освітніх закладів різного типу. Таким чином за декілька століть виник єдиний європейський освітній простір.

Що ж поєднувало такі навчальні установи, які знаходились на територіях різних держав і різних європейських регіонів, де навчалися представники різних соціальних груп? Єдиний і гомогенний європейський культурно-освітній простір – від Шотландії на півночі і Італії на півдні, від

Португалії на заході і до України на сході – поєднувався і підтримувався системою освітньо-наукових комунікацій.

Основні характеристики європейського освітнього простору забезпечувалися традиціями постійного мандрівництва тодішньої професури і студентства, типологічною єдністю світоглядних чинників за часів Високого Середньовіччя, але також і мовним фактором.

Постійні мандри студентства і професури з одного навчального центру до іншого, які часто могли знаходитись у зовсім різних регіонах Європи, забезпечували універсальний і всеохоплюючий характер освітніх процесів. Відповідно до існуючих тоді уявлень, всі члени вченої корпорації незалежно від свого походження прирівнювались за своїми привілеями до суспільного стану духівництва, причому студенти – на час навчання, а викладачі – постійно. Проте найбільший соціо-культурний вплив на освітню традицію був зумовлений мовним фактором.

Зауважимо, що культурний універсум середньовічної доби взагалі був би зовсім неможливим без мовної єдності. Саме середньовічна латина протягом багатьох віків забезпечувала таку світоглядну і комунікаційну єдність. Позбавлена національної маніфестації, ця мова поставала важливим засобом особистого та соціального соціо-культурного конструювання власної буттєвості.

Особливістю розвитку освітньої традиції в українських землях була та обставина, що традиційна латина в освітньо-наукових центрах органічно доповнювалась давньогрецькою мовою. Тому за мовно-культурними традиціями усі вищі навчальні заклади українських земель поділялися на „латинські” та „греко-словенські”, оскільки викладання університетських дисциплін давньогрецькою мовою обов’язково супроводжувалося наявністю частини курсів на церковнослов’янській мові. Частина українських вищих навчальних закладів поєднували в собі ці дві мовні традиції, найвідомішою з них була Острозька академія.

Вплив цих двох мовних традицій не обмежувався лише тим, якій мові викладання і спілкування віддавали перевагу у тому чи іншому навчальному закладі. Такий мовний поділ був насамперед маніфестацією двох основних напрямків культурного впливу і розвитку протягом багатьох віків у тогочасній Україні.

Послідовники латинської традиції переважно перебували під західноєвропейським впливом. Інша традиція була зумовлена значним впливом візантійської культури, який протягом багатьох віків відчувався в українській культурі. Кожна з цих традицій зумовила існування стійкої системи світоглядно-філософської символіки, їх послідовники маніфестували присутність двох окремих світоглядних парадигм. Так, зокрема, латинська світоглядна парадигма тяжіла до раціоналізму – це чудово видно на прикладі творів Феофана Прокоповича, відомого

представника Києво-Могилянської академії. Греко-словенська традиція першочергово передбачала символізм і кордоцентризм, що й постає основною характеристикою філософських і художніх творів відомого українського мислителя і поета Григорія Сковороди.

Summary

Ukrainian culture developed under different influences. The main influences were: Western European and Byzantine ones. Results of these influences can be followed in educational tradition of Ukraine.

Key words: culture, Western European, Byzantine, tradition.

Формування проектної культури студентів як передумова ефективної професійної діяльності

Гармаш Сергій

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Між якістю освіти і ВВП – прямий зв'язок.
Успіх на ринку праці – це якість освіти.

За останні роки у галузі науки і техніки, економіки і політики, у демографічних і соціальних структурах відбулися суттєві зміни. Ці зміни не минули і систему вищої освіти, в якій також було здійснено якісні перетворення. Протириччя між потребами суспільства і можливостями освітніх закладів призвели до кризової ситуації в освіті. З початку 90-х років в українській системі освіти відбулися значні реформи. Суттєві зміни у цій сфері не тільки відкрили широкі можливості для розвитку інноваційних процесів, а й породили суттєві проблеми та небажані тенденції.

Об'єкт нашого дослідження – проектна культура студента як передумова ефективної професійної діяльності особистості у майбутньому.

Мета дослідження – доведення необхідності безперервності освіти через виокремлення проблем та тенденцій у системі вищої освіти України та акцентування основоположного значення духовної культури у процесі становлення особистості.

Цим та іншим актуальним питанням вищої освіти приділяли увагу такі вчені, як О.В. Горелій, В.О. Євстратов, В.Г. Андрєєв, В.Ф. Сидоренко, В.П. Зінченко, С.І Кружкова, М. Шмельов та ін.

Методи дослідження: обсерваційний (педагогічне спостереження), діагностичний (тестування, анкетування), моделювання та метод статистичної обробки інформації. Було проведено аналіз філософської, психологічної, педагогічної, методологічної літератури зазначених проблем.

В сучасних умовах питання конкурентоспроможності вітчизняної освіти, її ефективності та ключової ролі в розвитку країни є дуже важливим. Проблема удосконалення якості освіти актуальна для сучасних вищих навчальних закладів. Сьогодні ці заклади змушені вести конкурентну боротьбу за споживачів своїх навчальних послуг. Абітурієнти мають можливість обрати той чи інший навчальний заклад залежно від якості навчання, яке їм пропонується, та від умов вступу до певного навчального закладу (проблема зарахування пільгового контингенту на бюджетну форму навчання набула особливого наголосу під час приймальної кампанії 2009 року в Україні).

Вимоги ринку праці до кваліфікації випускника також помітно зросли. В зв'язку з цим виникає проблема створення таких умов функціонування вищого навчального закладу, які б гарантували випускникам не тільки конкурентоспроможність, але й високу якість навчання. Для того, щоб задовольнити ринок праці, сучасні навчальні заклади значно розширили коло професій та спеціальностей, за якими відбувається підготовка кадрів. Це професії сфери обслуговування, інформаційного та банківського забезпечення підприємств та ін. Тут виникає інша дуже суттєва проблема. Це – перенасичення ринку праці представниками таких професій, як економісти, юристи та ін., проблемність працевлаштування, особливо в умовах кризової ситуації, яка охопила всі сфери діяльності. Але, якщо світова криза має тимчасовий характер, то кризова ситуація в Україні триває десятиліття і має системний характер, а ми, на жаль, вже звикли за ці роки виживати в ній. Це стосується не тільки економіки, а навіть більшою мірою, духовної сфери. І тут на перше місце виступає освіта як фундамент становлення всебічно розвинутої особистості.

У зв'язку з приєднанням України до Болонського процесу слід приділити особливу увагу сфері вищої освіти, безпосереднім завданням якої є необхідність «дати наступним поколінням освіту та виховання», навчити їх «поважати велику гармонію навколишнього середовища та самого життя» [Гармаш, Садковська 2004: 9].

Підготовка конкурентоспроможного працівника у будь-якій сфері не повинна зосереджуватися лише на забезпеченні високого рівня його професійної компетенції. В сучасних економічних умовах спеціаліст повинен мати також і соціальну підготовку, яка здійснюється за допомогою суспільствознавчих та гуманітарних дисциплін. У технічних університетах наявний дефіцит гуманітарного блоку знань, а тенденція гуманітаризації та гуманізації технічного навчання набуває скорочення через брак коштів, що погіршує функції виховання, підготовки та розвитку, які є змістом навчання. Як один із виходів виникає необхідність формування проектної культури студентів технічного закладу у процесі навчання, оскільки відсутність системних зв'язків між технічним та гуманітарним навчанням призвело до того, що культурна домінанта стає нехарактерною для технічного навчання. Тому виникає розрив між змістом навчання і культурою суб'єкта діяльності проектування.

Усвідомлення необхідності проектування практично всіх сфер життєдіяльності висуває в ролі інваріантної вимоги до будь-якого спеціаліста «здатність до проектування».

Прагнення України приєднатися до ЄС та входження України в єдиний європейський навчальний простір з метою вирішення загальноекономічних проблем за рахунок підвищення якості вищої освіти є передумовою розширення контактів із закордонними партнерами, розробки

спільних проектів, що потребує від спеціаліста не тільки соціально-професійної компетенції, але і проектної культури.

Необхідно зазначити, що розвиток освіти все більш тісно пов'язується з інтеграцією України у глобальний освітній простір, що передбачає зміну підходів до процесу підготовки спеціалістів технічного профілю. Аналіз матеріалів учасників спільних європейських проектів, реалізованих у контексті Болонського процесу, показав, що попит на висококваліфікованих інженерів, на творчу інженерну думку, що здатна знаходити нові ресурси розвитку, не тільки ніколи не знижувався на світовому ринку праці, а підвищується навіть і в умовах соціально-економічних протиріч.

Але не тільки професіоналізм є фактором успішної професійної діяльності. На перший план завжди виходить фактор духовної культури, моральності. Як сказав Патріарх Московський та всієї Русі Кирило під час зустрічі з діячами культури та молоддю України: «Не можна побудувати ефективну економіку без морального виміру». Цей вислів підтверджує думку видатного вченого-економіста М. Шмельова: «Погана мораль – погана економіка!» [Коротич 2002: 8]. Таким чином, можна зробити припущення, що низький рівень духовної культури, відповідальності спеціаліста за свою діяльність негативно відбивається на технічному рівні, роблячи суспільство безпорадним. Навпаки, високий культурний рівень, розвинута творча уява та системна думка допомагають людині будувати цілісну картину світу, вирішувати проблеми у різних сферах професійної діяльності. Культура, освіта, творчі можливості стають факторами, які визначають успіх фахівця.

Виникає проблема формування проектної культури студентів під час навчання у вищому навчальному закладі. Як визначила С.І. Кружкова, «...проектна культура є освітнім середовищем, у якому відбувається взаємодія людських, інформаційних і технічних ресурсів...» [Кружкова 2006] при проектуванні змістовного, соціального та діяльнісного елементів системи. Потреба людини і суспільства у проектному розвитку активізувала процеси удосконалення системи безперервної освіти.

Професійні освітні програми здійснюють послідовне підвищення освітнього рівня, який уже сформувався: від грамотності та освіченості до професійної компетентності та професійної культури як найвищого їхнього прояву.

У широкому сенсі проектна культура студента вищого технічного навчального закладу, яка є передумовою його ефективної професійної діяльності після закінчення вищого навчального закладу, представляє собою інтегративну властивість особистості. Ця властивість систематизує когнітивний, рефлексивний та операційний компоненти, обумовлені функціональними особливостями проектування, що репрезентується у

формі динамічної системи діяльностей (пізнавальної, перетворювальної, комунікативної та ціннісно-орієнтаційної), які здійснюються шляхом подолання суперечностей між спрямованістю особистості у майбутнє, проектністю – характерною особливістю творчого мислення, детермінованого абсолютною цінністю і імперативністю прогресу, і рефлексивним мисленням, яке інтенційно спрямоване на усвідомлення задуму, який проектується, з метою закріплення позитивного (з гуманістичних позицій) досвіду у конкретному результаті [Кружкова 2006: 107-110].

Аналіз розглянутої проблеми формування проектної культури студентів вищого технічного навчального закладу у процесі навчання, які отримані у ході проведення дослідно-експериментальної роботи, дозволяє зробити висновок, що зміна політичної та економічної ситуації в Україні, її приєднання до Болонського процесу (входження в єдиний європейський освітній простір) з метою вирішення загальноекономічних проблем суттєво змінює характер професійної підготовки спеціалістів технічного профілю, навчання яких повинно забезпечити вироблення здібностей до продуктивного розв'язання професійних задач на основі науково-дослідної проектної діяльності, а суперечність між вимогами до випускника вищого технічного навчального закладу в професійній сфері, серед яких інваріантним є здатність до проектування, і готовністю особистості до реалізації цих вимог може бути вирішено у ході фахової підготовки, що забезпечує розвиток професійно значущих властивостей особистості.

Література

Гармаш, С., Садковская, В.: Сучасні тенденції в освіті при формуванні гуманітарно-технічної еліти. In: Збірник наукових праць «Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти». Харків: НТУ «ХПІ», 6/2004, с 8-14.

Коротич, В.: Ведущий российский экономист Николай Шмелев. In: Бульвар 50/2002, с. 8.

Кружкова, С., Леднев, А.: Учебная среда конструктивно-развивающего взаимодействия человека с миром. Самара: СамГТУ 2006, с.107-110.

Summary

Forming of project culture of students is one of the main conditions for their effective professional activity. Some problems of modern higher education in Ukraine are analyzed in the article. The obvious conclusion is: «Culture, education, creative abilities of specialists are the factors, which define the success of professional activity».

Key words: project culture, effective professional activity.

Формування мовної культури як умова гуманізації особистості в освітньому просторі

Бужина Ірина

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К. Д. Ушинського*

У національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті відзначено, що система освіти має забезпечити формування людини демократичного світогляду і культури, формування культури миру та міжособистісних відносин, формування високої гуманістичної культури особистості, здатної протидіяти проявам бездуховності.

Сучасні зміни в освіті передбачають інтеркультурність освітнього процесу, і в цьому сенсі актуалізується роль сучасної мовної освіти, яку ми вважаємо важливою складовою гуманітарної освіти, оскільки мета її – допомогти сучасній особистості сформувати певну метамову – полікультурний код, що дає можливість не заблукати у хаосі інтеграції, полегшує і збагачує життя у світі багатоманітних зв'язків епохи глобалізації.

Екстраполюючи проблему становлення крос-культурного діалогового мислення на мовну освіту, звертаємо увагу на ті методологічні підвалини, які, на нашу думку, можуть лежати в основі крос-культурного навчання учнів національних спільнот української мови.

Протягом останнього десятиліття у світлі процесів глобалізації в інформаційному суспільстві серед великої кількості різноманітних культурологічних парадигм особливої значущості набуває діалогічний підхід (парадигма діалогу культур), провідним принципом якого є акцентування конструктивної ролі зовнішніх імпульсів у становленні та розвитку національної духовності.

Ця ідея пройшла тривалу еволюцію від художньо-філософських рефлексій XIX – XX ст. (І. Гете, А. Ламартін, Ж. Сартр, Е. Фромм, Ж. Дерріда та ін.) – через теоретичні розробки ідеологів М. Бахтіна, Ю. Лотмана, В. Біблера, починаючи із середини XX ст. – до їх широкого застосування в сучасній гуманітаристиці.

Проблема діалогізації освітнього простору почала активно розроблятися наприкінці XX століття в результаті зміни парадигми людського світовідчуття і світосприйняття. Гуманітарне мислення, яке постає сьогодні діалогом освітньої культури, рівноправним спілкуванням різних культур, втілене в художніх надбаннях і в спілкуванні людей, коли голос кожної людини, яка висловлює свої думки й уявлення про світ, важливий для всіх. Згодом думка про міжособистісне, суб'єкт-суб'єктне спілкування як основу людського існування в культурі від тлумачення

культури як антропологічного феномену була перенесена на соціокультурну тематику (П. Гуревич, В. Махлін, О. Махов, Л. Новикова, І. Пешков, Е. Целма) до спроби виділити окремі етапи й принципи діалогу культур у Ю. Лотмана, Д. Лихачова. Надалі проблема діалогу культур вирішувалася через постмодерне усвідомлення поняття тексту як головного носія культурних традицій – розкривалася переважно через проблему взаємодії текстів («текст у тексті» в Ю. Лотмана і текст у культурному контексті у Ж. Дарріда), що вивело діалогову парадигму на рівень кореспондування з методологічними принципами історизму, феноменології, герменевтики, деконструктивізму.

Засвоєння соціокультурного досвіду під час навчання мови, що має характер не залучення до надбань цивілізації як результатів культурної творчості, а співучасті у процесах творення культури, спирається на постмодерний принцип плюралізму. Це означає, що в ідеальній моделі крос-культурного навчання на рівноправних принципах наявності національні та світові цінності культури, репрезентовані різноманітними традиціями, стилями мислення, галузями діяльності. Вхідження індивіда до такого «діалогічно збентеженого» (термін М. Бахтіна) культурного середовища відбувається на основі «єдності онтогенетичних та філогенетичних процесів», коли людина, яка ніби «зростає» у культурі й одночасно з культурою, акумулює у своїй свідомості як синхронні та взаємопов'язані всі духовні спектри історії (про результатність культурно-діалогічного підходу свідчать «між вікові уроки» у школі В. Біблера).

Розвиваючись у цьому напрямку, сучасна філософія намагається вийти на рівень, який сприяє рішенню проблем, що охоплюють планетарне суспільство взагалі, звертаючись до наднаціональних, крос-культурних, загальнолюдських цінностей. Беручи до уваги універсальний характер явища крос-культурності, є можливим будувати позитивні моделі спілкування в лінгвістиці, моделі успішного навчання мов у лінгводидактиці. Термін «крос-культурний діалог» говорить про те, що значна увага в цьому напрямі лінгвістики й лінгводидактики має приділятися досягненню певного порозуміння між представниками різних культур, світогляду, тобто головним завданням є вирішення основного питання нового світогляду – досягнення згоди між представниками різних культур у вирішенні найважливіших проблем сучасного людства.

Одним із підсумків зіставного дослідження мов у ХХ столітті стало визнання того факту, що вивчення мов як в теоретичному, так і в прикладному аспектах, повинно передбачати не тільки лінгвістичну специфіку національної мови, але й специфічні для того чи того народу способи світосприйняття, його розуміння та уявлення, тобто національно-культурний фон. Отже, тенденція сьогодення у вивченні мови та культури певної нації – від конфронтації і зіставлення мов та культур до крос-культурного діалогу. Саме за умови володіння цілісною системою уявлень про національні звичаї, традиції, реалії країни, мова якої вивчається,

можлива повноцінна міжкультурна комунікація, а оволодіння певною мовою неможливе без звернення до етносоціокультурних знань народу-носія.

Дедалі більшої ваги набуває суспільна роль діалогу, пов'язана зі зміною насамперед соціокультурних зв'язків, кодів. Формування глобальної людської цивілізації, численні міжнаціональні, міжрегіональні конфлікти, потреба пошуку взаєморозуміння, співробітництва і партнерства зумовили актуальність саме крос-культурної діалогічної форми спілкування, спричинили поглиблення діалогічності не лише мислення людини, а й самого її цивілізованого існування. Для подолання ідеологічних стереотипів, монополії думки, для виховання особистості, котра була б здатна будувати свої взаємини на основі гуманізації стосунків, пошуку розумного компромісу, взаємоповаги і толерантності необхідним на сьогодні стає проблема формування в учнів крос-культурного діалогічного мислення.

Спираючись на ідею толерантності, яка, на думку К. Ясперса, необхідна в людських стосунках, мету мовної освіти вбачаємо у формуванні культурної толерантності як особистісної позиції, котра дозволяє терпимо ставитися до інших культур, і здатності жити в полікультурному світі. Ця мета може досягатися через наступні завдання: формування здатності сприймати думку іншого, приймати протилежні ціннісні позиції; стимулювання інтересу до інших поглядів, побудова стосунків на основі поваги до іншої культури; формування уміння бачити позитивні моменти у фактах неспівпадань позицій, культур і ціннісних орієнтацій; уміння використовувати культурні відмінності для збагачення і розвитку власної культури.

Виховання особистості неможливе без опори на мовні знаки культури народу, мова якого вивчається. Тільки той, хто здатен засвоювати мовну культуру в усій її багатогранності, може стати творцем мовних цінностей і найповніше виявити себе в будь-якій галузі суспільної діяльності. Вузькопрагматичний, утилітарний підхід до мови як до засобу спілкування заступив останнім часом усі інші функції мови.

Кожна національна культура світу підлягає зіставленню, увазі з боку інших, що необхідно для зворотного зв'язку, самокорекції. Звісно, що в ситуації зіткнення культур учасники комунікаційного акту через неототожнення концептуальних культур світу постійно зіставляють рідну культуру з нерідною, рідну мову з нерідною, фіксуючи не тільки компоненти, що співпадають, а й ті, які розрізняють мови унаслідок інтерференції культур – ширше інтерференції національного світосприйняття.

У реальній ситуації навчання української мови вчителі і учні неминуче змушені порівнювати українські реалії життя та культуру з рідними, через пошук відмінного та схожого йти до моменту зіткнення,

оскільки саме рівень спорідненості, ідентичності людей різних культур, а також загальнолюдський зміст цінностей можуть слугувати початком входження в іншу культуру. Звертати увагу на спільне й національно-специфічне під час вивчення української мови, а також «вчити розумінню нової культури (міжкультурного взаєморозуміння) та допомагати оволодінню міжкультурною комунікацією, тобто вмінням спілкуватися з носіями іншої культури» допомагають крос-культурні знання, толерантне ставлення. На основі знань про свої національні ознаки (мову, історію, культуру, особливості менталітету) та ознаки інших спільнот формується поняття «ми-вони», яке можна назвати основою національної ідентифікації.

Гуманістичний підхід в полікультурному освітньому просторі дозволив реалізувати принцип світогляду, в основі якого лежить повага до людей, турбота про них, переконання в їхніх великих можливостях до самовдосконалення.

Література

Балл, Г.: На гранях логіки культури/ - М.: Рус. феноменологическое общество, 1997. – С. 126.

Бахтин, М.: Проблемы поэтики Достоевского/ - М.: Советская Россия, 1979. – 320, [80] с.

Библер, В.С.: Культура. Диалог культур (опыт определения)//Вопросы философии. – 1989. - №6. – 342, [38] с.

Бубер, М.: Диалог. Два образа веры/ - М.: Республика, 1995. – 464, [174] с. – (Мыслители XX века).

Лугай, В.С.: Філософія сучасної освіти: навчальний посібник [для студ. і аспірантів вищ. навч. закл.] -К.: Центр «Магістр-S» Творчої спілки вчителів України, 1996. – 256, [98] с.

Рікер, П.: Сам як інший/ - К.: Дух і літера, 2000. – 450, [185] с.

Українська мова: програма для 5-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання/[Н.В. Бондаренко, О.М. Біляєв, Л.М. Паламар, В.Л. Кононенко]. - Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2005. – 152, [4] с.

Яковлева, Е.С.: К описанию русской языковой картины мира// Русский язык за рубежом. – 1996. - №№1-3. – С.47-56.

Ясперс, К.: Смысл и назначение истории/ - М.: Политиздат, 1991. – 527, [274-280] с. (Мыслители XX века).

Summary

The article examines the possible ways of forming the dialogical thinking in the subject fields of language study. Regarding language as a key component of humanitarian education, the author makes an emphasizes on dialogical principle as a methodological ground, which further formation of the dialogical thinking of a personality.

Key words: dialogical principle, intercultural approach, self-consciousness, tolerance, sociocultural component of teaching.

Християнські засади української традиційної культури

Сушко Валентина

Харківська обласна станція юних туристів

В українській етнологічній науці багато явищ як обрядової, так і взагалі традиційної культури тривалий час вважалося вірним розглядати як архаїчні, суто язичницькі [Велецкая 1978]. Християнський компонент сприймався як такий, що з'явився під впливом візантійської та європеїської культури, не маючи жодного місцевого підґрунтя.

Відаючи належне дослідникам XIX — початку XX ст. (Я.Головацький, митрополит Іларіон, К.Сосенко та ін.) та їхньому внеску у вирішення цієї проблеми, мусимо висловити зауваження, що як історичні джерела (літописи в місцях, де описуються язичницькі культури; «слова» церковних ієрархів проти «непотребних» дій пастви), так і зображувальні джерела, мовні дані свідчать, що картина світу русів перед прийняттям християнства була вже досить подібна до церковної догматики. Це і тричасний поділ світу, і наявність у народному світогляді щасливої країни ірію (вирію), куди йдуть душі померлих і звідки приходять новонароджені члени громади, уявлення про щасливу долю не тільки для живих, а й для померлих тощо. Очевидно, тодішні народні уявлення вже розвинулися не лише до наявності світлих та темних сил, а й до їхньої антропоморфізації. В християнські часи відбулася остаточна поляризація «нижніх» божеств, що уособлювали та опікувалися силами природи, і закріплення за основною масою з них негативних якостей [Українці 1991: 3-10]. Виняток становили хіба що Душа та Доля [Булашев 1992: 190-203; Українці 1991: 342-374], образи яких за християнських часів, на нашу думку, навіть розвинулися, не втративши жодним чином позитивних якостей.

Вже наприкінці XIX ст. збирачами етнографічних відомостей І.Манжурою, П. та В.Івановими, Г.Булашовим та іншими був зафіксований цілий масив фольклорних матеріалів, головними персонажами яких були Ісус Христос та християнські святі. Навіть фабули та дійові особи космогонічних оповідей (наприклад, опублікованих у збірнику Г.Булашевим) свідчать про їхній виразно православний характер. Крім того, широко розповсюдженими були оповіді суто християнського спрямування, які можна класифікувати таким чином: оповіді про страсті Христові та муки Богородиці; апокрифічні житійні передання; оповіді «завмиральників»

(людей, які з певних причин потрапляли на той світ та поверталися з нього) про «тамтой світ» [Білий 1930; Терещенкова 1930].

Демонологічний персонаж Смерть в народному світогляді є яскравим прикладом глибокого входження в народну культуру православної християнської догматики [Сушко 2006]. Ми детально вже зупинялися на цьому персонажі, який з одного боку, є антропоморфним, на зразок «нижніх» богів дохристиянського пантеону, однак має всі ознаки та атрибути, що з'явилися цілком під впливом православної релігії. Цікаво, що подібне відбулося і в інших християнських культурах, напр., в грузинській, де є відповідний Ангел смерті Мікаел-Габріел. Однак християнізація Грузії відбулася майже на ½ тисячоліття раніше, ніж України, в культурі якої також був вироблений людиноподібний образ. Характерно, що в українській культурі, як і більшість персонажів, Смерть жіночого роду і має такі ж ознаки, як і відьма та подібні демонологічні образи, головною з яких є можливість перетворюватися, змінювати вік та вигляд, навіть видимість за власним бажанням.

Цінний матеріал стосовно нашої тематики дає обрядова поезія, зокрема канти, виконувані в поминальній обрядовості [Свята та побут Слобожанщини 2004: 67; Бенько 2002; Маценко 1981]. В етнографічних матеріалах XIX – XX ст. значне місце займають також народні анекдоти та приповідки різного характеру.

Головними героями усних матеріалів є Богородиця (в основному, апокрифи, частково, релігійні пісні, пов'язані із поховальною та церковно-календарною обрядовістю – псалми та канти), Ісус Христос (усі види наративів), святі Петро та Павло, Миколай Чудотворець, святі Варвара та Катерина (розповіді, псалми та канти), в меншій мірі – святі Георгій (Юрій, Єгорій, Ягорій).

Аналіз зображувальних джерел дозволяє додати до цього переліку святого Пантелеймона, образ котрого був вельми шанованим, його ім'я нерідко згадується навіть у спеціальних лікувальних замовляннях з відчутною християнською компонентою.

Таким чином, можна цілком пристати на думку відомої сучасної української вченої-етнолога та мовознаці М.В.Гримич про домінування православного світогляду в українській традиційній побутовій культурі та взаємовплив і взаємопроникнення православної ідеології та народного світогляду, які й створили феномен українського народного православ'я [Гримич: с. 36–37].

На нашу думку, саме ця концепція знаходить дедалі більше прихильників у вітчизняній науці [Бенько 2002; Страхов 1992 та ін.].

Література

Астахова, О.В., Крупа, Т.М., Сушко, В.А.: Свята та побут Слобожанщини. Колорит, Харків 2004.

Бенько, Н.: Особливості народного трактування образів християнської традиції в українських псалмах (з поетики українських народних псалм: система персонажів та своєрідність їх народної інтерпретації). In: Матеріали до української етнології: збірник наукових праць. В. (5). Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України, Київ 2002, с. 349-353.

Бернштам, Т.А.: Новые перспективы в познании и изучении традиционной народной культуры: (теория и практика этнографических исследований). Республіканська асоціація українознавців, Київ 1993.

Білий, В.: Оповідання українських завмиральників. In: Етнографічний вісник. 1930. Кн. 9. С. 53-95.

Булашев, Г.: Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування. Довіра, Київ 1992.

Велецкая, Н.Н.: Языческая символика славянских архаических ритуалов. Наука, Москва 1978.

Гримич, М.В.: Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія). Накладом автора, Київ б.р.

Давидюк, В.Ф.: Українська міфологічна легенда. Світ, Львів 1992.

Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд. Очерки по этнографии края / Под ред. В. В. Иванова. Т. I. Издание губернского статистического комитета, Харьков 1898.

Иванов, П.В.: Дни недели (К малорусской этнографии). Харьков 1905.

Иванов, П.В.: Из области малорусских народных легенд In: Этнографическое обозрение. 2-3/1892.

Иванов, П.В.: Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. In: Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков 1907, с. 74-109.

Иванов, П.В.: Народные представления и верования, относящиеся к внешнему миру (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда). In: Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1888 год. Издание Харьковского Губернского статистического комитета, Харьков 1888. Вып. 2, с. 81-99.

Иванов, П.В.: Очерк воззрений крестьянского населения Купянского уезда на душу и на загробную жизнь. In: Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков 1909. Том 18. Издан в честь проф. Н.Ф.Сумцова. С. 244-255.

Іларіон, митр.: Дохристиянські вірування українського народу: Іст. реліг. моногр. АТ "Обереги", Київ 1991.

Косів, Р.: Українська похоронна хоругва XVI-XVIII ст.: запозичення чи національний феномен? In: Мистецтвознавство'01. Львів 2002, с. 105-120.

Костомаров, М.І.: Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І.П.Бетко, А.М.Полотай; вступна ст. М.Т.Яценка. Либідь, Київ 1994.

Макаров, А.М.: Світло українського бароко. Мистецтво, Київ 1994.

Манжура, И.И.: Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях. In: Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1890. Т.2. Вып. 2.

Маценко, П.: Українські канти. Товариство "Волинь", Вінніпег 1981.

- Носова, Г.А.: Язычество в православии. Наука, Москва 1975.
- Страхов, О.: Народна духовна культура та християнство. In: Родовід. 4/1992, с. 41-43.
- Сумцов, Н.Ф.: Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен. Типография. Давыденко, Киев 1888.
- Сушко, В.А.: Взаємодія народних та догматично-православних вірувань (за матеріалами поховальної обрядовості українців Слобожанщини). In: Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. Поліграфічний центр "Фоліант", Київ 2005. Т. VI, с. 310–317.
- Сушко, В.А.: Образ Смерті в українському традиційному світогляді. In: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць ХНУ імені В.Н.Каразіна, Харків 2006. Вип. 8, с. 34–40.
- Терещенкова, С.М.: Перекази про завмирання. In: Етнографічний вісник. 1930. Кн. 9. С. 97-109.
- Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1. Українське народознавство, Опішне 1999.
- Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А.П.Пономарьова, Т.В.Косміної, О.О.Боряк. Вст.ст. А.П.Пономарьова. 2-ге вид. Либідь, Київ 1991.
- Головацький, Я.Ф.: Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. Довіра, Київ 1991.

Summary

This text is about the religious aspect of the traditional national culture of the Ukrainians in the period when the traditional culture was dominated. The article had written on the materials collected by the ethnographers in the end of the 19-th – at the beginning of the 20-th centuries and in our days in the region of Slobidska Ukraine by the authoress herself.

Key words: Slobidska Ukraine, the Ukrainians of Slobidska Ukraine, the Ukrainian traditional national culture, Orthodox church, national religion.

Реалізація культурної та крос-культурної соціалізації у вищій школі сучасної України

Шейна Лариса

Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”

Становлення багатонаціонального та мультикультурного типу суспільства актуалізує потребу активізації таких напрямів соціалізації як культурна та крос-культурна.

Різноманітні аспекти соціалізації було досліджено у роботах Н. Беспятової, Д. Яковлева, Ю. Богінської, О. Малахової, О. Маньковської, Р. Пріми, Л. Босої, В. Іванова, Д. Малкова, Г. Овчаренко, С. Савченка, Н. Слюсаренко, О. Панагушиної, а також; Н. Головіна, Н. Дембицької, В. Зінчука, Н. Ісхакової, Ю. Загороднього, В. Курила, Н. Пробийголови, О. Сольського, П. Горностай, Н. Завальної, Т. Карабіна, О. Кікінежді, О. Кізь, Н. Самохіної, що дозволило нам говорити про різноманіття суб’єктів та об’єктів, засобів, видів соціалізації.

Роботи зазначених авторів містять значний теоретичний та емпіричний матеріал, проте, незважаючи на значний обсяг інтенсивних різнопланових досліджень, ретельно було вивчено тільки окремі види соціалізації, зокрема, політичну [Загородній, Курило, Савченко 2004; Ісхакова 2006], гендерну [Горностай 2004; Кікінежді, Кізь 2004], правову [Казурова 2006], громадянську [Самохіна 2005].

Культурна та крос-культурна соціалізація були виділені нами під час проведення наукового дослідження щодо вивчення потенціалу студентського самоврядування як засобу соціалізації.

Культурна соціалізація має на меті сприяти становленню індивідуума як спадкоємця культурного надбання власної національної групи, народу, країни. Усвідомлення себе нащадком попередніх поколінь, які мешкали у конкретній місцевості, входження до системи певних звичаїв та традицій, призвичаєння до певних свят, залучення до обрядового комплексу створює для особистості власну культурну картину світу. Вона, в свою чергу, є базовою для формування світосприйняття людини.

Крос-культурна соціалізація дозволяє особистості ознайомитися і прийняти як значеннєві і варті поваги здобутки іншої нації, народності, держави, одним словом – іншої культури. Цей вид соціалізації категорично не передбачає заміщення первісної культурної картини світу, отриманої в оточенні, зокрема, родини, на іншу. Мета крос-культурної соціалізації – призвичаїти до надбань іншої культури, дозволити побачити світ через призму інакшого світосприйняття.

Культурна та крос-культурна соціалізація не є протилежними. Навпаки, розвиток сучасної цивілізації вимагає, щоб ці два види соціалізації здійснювалися паралельно.

Сучасна вища школа України може виступати як базове середовище для здійснення як культурної так і крос-культурної соціалізації. Якщо перша є звичайною у стінах українських ВНЗ, має багатовікові традиції, то друга почала набирати оберти після виходу українських вищих навчальних закладів у всесвітній освітній простір. Останнім часом спостерігається тенденція до збільшення кількості іноземних студентів в Україні, що надає нові можливості для здійснення крос-культурної соціалізації у вищій школі нашої держави.

Наприклад, дуже поширеними у ВНЗ України є заходи, які популяризують народні звичаї та традиції. Серед них можна виділити тетралізовані виступи із колядками, щедрівками, веснянками. У Харківському національному педagogічному університеті імені Г. С. Сковороди збережено традицію посвяти студентів в “однокашники”, а також впроваджуються у практику нові ідеї, які базуються на культурній спадщині, зокрема, козацька організація у ВНЗ.

Значеннєвими, проте не єдиними, трансляторами культурних традицій є колективи художньої самодіяльності, які можуть популяризувати, наприклад, пісні і танці різних народів. Інтенсивність крос-культурної соціалізації пов'язана також із кількістю студентів-носіїв культури, які прагнуть брати участь у подібних заходах і можуть представити публіці різноманіття власного культурного надбання. Культурна соціалізація передбачає проведення заходів культурно-масового спрямування і відбувається у процесі розробки, організації та участі у святкових заходах, концертах, фестивалях, ювілеях тощо.

Спільні заходи різного спрямування за участі носіїв відмінних культур дозволяють у спілкуванні ознайомитися із особливостями іншого світосприйняття, побачити та проаналізувати реакції на ті чи інші особливості певної культури. Це можуть бути спільні походи до музею, кінотеатру, звичайні ознайомчі екскурсії містом, святкування днів народження, трудовий десант, робота у команді веселих та кмітливих, клубі “Що? Де? Коли?”, участь у конкурсах та фестивалях, обговорення проблем і шляхів їх вирішення тощо.

Значним соціалізуючим впливом характеризуються заходи, спеціально розроблені з метою розповсюдження та обміну інформацією про культурні особливості різних народів. В їх основу має бути покладено міжособистісну комунікацію.

Для інтенсифікації як культурної, так і крос-культурної соціалізації необхідна зацікавленість та активність носіїв культури, а також усвідомлене бажання реципієнтів при звичаїтис до культурної спадщини того чи іншого народу.

На жаль, деякі вищі навчальні заклади вважають за потрібне навчати студентів-іноземців в окремих групах. Подібна ізоляція перешкоджає природньому взаємопроникненню різних культур, яке відбувається під час спільного навчання, а також під час позанавчального спілкування молодих людей. Психологічні особливості мікросоціуму групи сприяють кращому порозумінню, невимушеному спілкуванню представників різних культур. Сприйняття представника іншої культури як “однокашника” допомагає подолати психологічні бар’єри відчуження.

Згідно із проведеним нами дослідженням, одним з ефективних засобів соціалізації студентської молоді є самоврядування. За сприяння діяльності органів студентського самоврядування може бути здійснено культурну і крос-культурну соціалізацію.

Наприклад, ключову роль у Національному фармацевтичному університеті в організації та проведенні заходів, спрямованих на культурну соціалізацію особистості, відігравали Культурний центр та Культурно-масовий комітет Студентського Парламенту університету.

Культурний центр університету традиційно займається активізацією культурного життя студентської молоді, залученням її до національних та світових художніх цінностей, здійснює розвиток естетичних ідеалів та почуття прекрасного, формування індивідуальної етичної та естетичної культури молодої людини; проводить популяризацію творчого культурного відпочинку серед студентської молоді. Допомагає в організації та проведенні заходів на зразок “Дня біотехнолога” та “Дня факультету”. У центрі працюють ансамбль естрадного танцю “Парадіз”, студія бального танцю “Нон стоп”, студія східного танцю “Мірабелла”, Театр естрадної пісні “Ексклюзив”, Студентський театр ляльок “Аніма”, які беруть участь у конкурсах молодіжної творчості.

Культурний центр бере участь в організації та проведенні заходів гуманітарної спрямованості у підшефній спеціалізованій школі-інтернаті №8 для хворих на поліомієліт та церебральний параліч. Крім традиційних подарунків, які збирали усім університетом, Культурний Центр організовує та проводить святкові концерти. Новорічні виступи в інтернаті набули постійного характеру.

Національний фармацевтичний університет є навчальним закладом із світовим ім’ям, що продовжує багаторічну традицію навчання іноземних студентів з понад 50 країн. Відповідно, характерним є співпраця цього ВНЗ із земляцтвами іноземних студентів. Варто взяти до уваги той факт, що земляцтва – самоврядна структурна одиниця, яка об’єднує представників певної народності на території компактного проживання іншої народності, нації. Земляцтва співпрацюють із Студентським Парламентом НфаУ. Спільні зустрічі представників органів студентського самоврядування та лідерів земляцтв іноземних студентів із ректором сприяли обміну

інформацією про звичаї та традиції, сучасну специфіку проживання молоді у різних країнах.

Потрібно зазначити, що не всі земляцтва є активними. Деякі з них, наприклад, білоруське, не потребує постійних заходів для налагодження постійного контакту своїх членів, їх адаптації до нових соціо-культурних умов, адже білоруські та українські культура та традиції є дуже близькі. Натомість, активними виявилися марокканське та ліванське земляцтва. Вони постійно проводили збори своїх членів, святкували національні свята. Діяльність цих земляцтв не зосереджувалася тільки на розважальних заходах та внутрішніх потребах. Зокрема, за ініціативи лідера ліванського земляцтва відбувалися заходи, які сприяли інтеграції іноземних студентів до українського соціуму: походи до музеїв, театрів, і відповідно, сприяли крос-культурній соціалізації. Серед інших соціалізуючих заходів можна назвати дискусії з обміном інформації використовувалися спільні засідання, дискусії для обміну інформацією щодо культурних, релігійних, звичаєвих особливостей, спільні тематичні свята.

Потенціал вищого навчального закладу щодо здійснення культурної та крос-культурної соціалізації потребує більш детального вивчення та практичного використання.

Література

Горностай, П. П.: Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності In: Основи теорії гендеру. К.І.С, Київ, 2004 с. 132-156.

Загородній, Ю. І., Курило, В. С., Савченко, С. В.: Політична соціалізація студентської студентської молоді в Україні: досвід, тенденції, проблеми. Генеза, Київ 2004.

Ісхакова, Н. Г.: Політична соціалізація як складова демократизації сучасного суспільства. Автореферат, Київ 2006.

Казурова, О. Ю.: Правовая социализация студенческой молодежи в условиях современного российского общества. Автореферат, Волгоград 2006.

Кікінежді, О. М., Кізь, О. Б.: Особливості гендерної соціалізації депривованого юнацтва. Навчальна книга-Богдан, Тернопіль 2004.

Самохіна, Н. М.: Громадянська соціалізація майбутніх учителів засобами мистецтвознавчого краєзнавства. Автореферат, Луганськ, 2005.

Summary.

The article is devoted to the possibilities given by higher school in cultural and cross-cultural socialisation. We proclaim that both kinds of socialisation can be realized when students study and spend their free time in a higher educational establishment. One of effective means of socialization is students self-governing.

Key words: cultural and cross-cultural socialisation, higher school, self-governing.

Модальність мислення й почування як релевантний чинник у розкритті концептуальних поглядів письменника

Криворученко Світлана

Карпатський інститут підприємництва ВНЗ «Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Розвиток комунікативного, когнітивного напрямів лінгвістики зумовив появу ряду досліджень, об'єктом вивчення яких виступає модальність. Останнім часом сформовано новий аспект вивчення категорії модальності, а саме текстоцентричний. Так, на думку О.Баранова, «гносеологічним та психологічним підґрунтям модальності тексту виступають ціннісні параметри відображення дійсності суб'єктами текстової діяльності як настанови опису світу, його трансформації, оцінки, які знаходять своє втілення в системі когнітивних, поведінкових, комунікативних функцій мови, що формують ієрархічну залежність: цінність - оцінка - модалізація» [Баранов 1990: 10]. Така інтерпретація досліджуваної категорії зумовлює врахування антропоцентричного підходу, який дозволяє значно ширше інтерпретувати категорію модальності. Зокрема, передбачає розкриття її істиннісної природи. На нашу думку, при вивченні семантичного багатства художнього дискурсу необхідно розглядати модальність як логіко-філософську категорію. Під модальністю розуміємо «модальність (від. лат. *modus* – міра, спосіб), тобто «спосіб існування якогось об'єкта чи перебігу якогось явища (онтологічна модальність) або ж спосіб розуміння судження про об'єкт, явище чи подію (гносеологічна, або логічна модальність)» [ФЭС 1989: 373].

Філософський підхід у вивченні категорії модальності акцентує увагу на розумінні двох сутностей, пов'язаних між собою: людина і реальність, - які в історії філософії постійно набували нового змісту. Враховуючи об'єкт власного вивчення, визначаємо домінантною логіко-філософську природу реальності. У філософії простежується зміна знань і переконань, що виявляється в способах осягнення людиною дійсності. В пізнавальних процесах значущість обох, раціональної та емоціональної, сфер свідомості індивіда підкреслювалася ще філософами античної доби.

Уважаємо, що модальність мислення й почування розкриває індивідуальну картину світу особистості. Варто зазначити, що логічна семантика передбачає вивчення істинного відображення в мові гносеологічних процесів людини. Домінантною тут виступає концепція інтенціональної референції, в якій під інтенціональністю мають на увазі

ступінь істинного розуміння об'єктів дійсності, а під референцією, слідом за Н.Арутюновою, – відношення актуалізованого, включеного в мовлення імені або іменного вислову до об'єктів дійсності з погляду істинності [Арутюнова 1982: 6].

З огляду на це, вважаємо, що основою світорозуміння й світобачення індивіда виступає істина. Під нею розуміють адекватне відтворення в пізнанні об'єктивної дійсності, результат певного, визначеного практикою гносеологічного відношення, при якому пізнавальний образ суб'єкта виступає як адекватне відображення дійсного стану об'єкта. Тому вважаємо, що істинні переконання – єдині, вони мають індивідуальний характер. Істинні переконання, на нашу думку, складають ментальну дійсність індивіда, яка репрезентується за допомогою модальних значень «істинно можливого»/ «істинно неможливого», які в процесі здійснення референції та визначення інтенціонала певного об'єкта, розкривають його істинність в інтенціональній сфері особистості. Істинність розкривається й відображається в ментальній дійсності за допомогою сильних модальних операторів модальностей мислення й почування: «необхідність», «знання», «потреба», «позитив». З погляду логічної семантики, ментальність індивіда можна описати за допомогою наступної формули:

$$M_{IND} = A_+ + D_+ + A_{X_+} + E_+,$$

де A_+ - алетична модальність, D_+ - деонтична модальність, A_{X_+} - аксіологічна модальність, E_+ - епістемічна модальність із сильними модусами.

Концептуальна система особистості також твориться на основі модальних операторів, що являють собою складники модальності мислення й почування особистості. Процес становлення когнітивного потенціалу індивіда відбувається за рахунок безперервної взаємодії об'єктивної реальності з його ментальністю. При цьому вважаємо, що процес інтенціоналізації об'єктів дійсності відбувається за теорією альтернатив Я.Хінтіккі, за якою істинними будуть лише ті об'єкти, які мають місце в епістемічному світі W суб'єкта a . Ураховуючи зазначене положення, вважаємо, що кожен факт, предмет об'єктивної реальності в процесі сприйняття й пізнання буде набувати в концептуальній системі індивіда a особистісного модального смислу, що об'єднуються в модуси «допустимого», «необхідного», «відомого», «бажаного» тощо.

З погляду логічної семантики, немає єдиної формули, яка б дозволила описати повністю структуру концептуальної системи індивіда. Це явище зумовлено тим, що в процесі життєдіяльності особистість прагне до розкриття істини, яка має абстрактний характер, що конкретизується в певний період життя індивіда. Тому модальності мислення й почування особистості в кожній конкретній ситуації, що мають місце в процесі комунікації «внутрішнього» та об'єктивного світів, реалізуються в різних модусах, що в подальшому забезпечує перехід світобачення особистості в

новий стан. Уважаємо, що весь цей процес можна передати за допомогою наступної логічної формули:

$$CS_{IND1} = (CS_{IND} + CS_{OR}) / M_{IND1},$$

де CS_{IND1} та M_{IND1} - одна з можливих змін концептуальної системи індивідів та один із його можливих ментальних станів. У процесі життєдіяльності особистості гносеологічні процеси відбуваються безперервно, тому вважаємо доцільним процес формування індивідуальної картини світу, а також становлення свідомості передати за допомогою наступної логічної формули:

$$CS'_{IND} = CS_{IND1} + CS_{IND2} + CS_{IND3} + CS_{IND4} + CS_{IND5} + \dots, \text{ при чому} \\ M'_{IND} = M_{IND1} + M_{IND2} + M_{IND3} + M_{IND4} + M_{IND5} + \dots$$

Варто зазначити, що становлення концептуальної картини світу особистості відбувається в результаті трансформації та взаємодії модальних операторів усіх різновидів ментальних модальностей. До таких модальних операторів зараховуємо епістемічні – «віра», «сумнів», «переконання», «знання» тощо, деонтичні – «бажання», «заборона», «потреба» тощо, аксіологічні – «заперечення», «байдужість», «схвалення» тощо, алетичні – «неможливість», «необхідність» тощо. При цьому критерій істинності визначає характер – слабкий чи сильний – того чи іншого модального оператора в процесі пізнання й інтенціоналізації реалії об'єктивного світу.

Розкриваючи специфіку вираження світоглядних позицій особистості, доцільно звернути увагу на те, що реальність, у якій вона живе, повинна бути наділена певним смислом, який в першу чергу надає життєдайності будь-якій онтологічній категорії. Поряд із реальністю людини особистісного смислу набувають реалії, що її наповнюють. У своїй семантичній теорії Р.Карнап на позначення назви певної реалії та її смислу вводить терміни «екстенціонал» та «інтенціонал» [Карнап 1959: 194]. Ураховуючи вищезазначене, вважаємо, що в дійсності певного індивіда *a* екстенціоналом виступатимуть представлені в ній об'єкти, що відповідають його істинним переконанням, інтенціоналом – особистісний смисл, яким вони будуть наділені в процесі інтеріоризації. Кожен інтенціонал являє собою окремий концепт, які в сукупності становлять концептуальну систему індивіда, специфіка репрезентації якої визначається видом діяльності людини.

Відтак, концептуальні погляди письменника розкриваються в його творчому доробку. Однак його внутрішня сутність у цьому випадку має двоякий характер: з одного боку, письменник – особа, яка живе в оточенні подібних їй пересічних людей; з іншого, він – індивідуальність, яка знаходить своє самовираження в мистецтві слова. Творець слова функціонує в двох абсолютно різних реальностях, що, на нашу думку, зумовлює часткове втілення власних світоглядних позицій, зокрема домінант ментальної сфери, у художній реальності. Поряд із цим, визначальними

чинниками виступають художній метод, обраний автором, місце, час, передумови його створення, а також його переосмислення тощо.

Свідомість письменника розглядаємо як складну самостійну нелінійну систему, в якій взаємодіють психічні особливості самого індивіда, його духовний стан, окремі властивості етнічної свідомості, представником якої він виступає, явища об'єктивної реальності тощо. У процесі творчого мислення креативним атрактором синергійної дії цих складових авторської свідомості виступає зовнішня й внутрішня модальні рамки. Під внутрішньою модальною рамкою інтенціонального світу письменника розуміємо сукупність світоглядних позицій індивіда на той чи той факт об'єктивної реальності, оскільки розглядаємо особистість автора. Зовнішня модальна рамка являє собою індивідуальний спосіб художньої репрезентації певної інформації, що пояснюється перевагою «автора-творця» над «автором-людиною». Як єдине ціле, вони визначають концептуальність художнього твору. Враховуючи той факт, що в окремому творі розкривається конкретний концепт, вважаємо, що в мистецькому доробку письменника відображається вся концептуальна система «автора-людини», визначена модальністю мислення й почування «автора-творця».

Отже, модальність мислення й почування митця визначає специфіку його творчої манери письма, формує його доробок, який виступає репрезентантом його індивідуальної картини світу, для якої характерний багатий концептуальний потенціал та сукупність істинних переконань.

Література

Арутюнова, Н. Д.: Лингвистические проблемы референции // НЗЛ. – Вып. XIII. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – М.: Радуга, 1982. – С. 5 – 40.

Баранов, А. Г.: Тексточентричность модальности // Тезисы докладов научной конференции. – Иркутск, 1990. – С. 9 – 10.

Карнап, Р.: Значение и необходимость. Исследование по семантике и модальной логике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1959. – 382 с.

Философский энциклопедический словарь/ Ред. кол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – Изд. 2-е. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.

Summary

The article deals with the mental modalities of writer as component of his mentality in the process of embodiment of the conceptual system and truth intensional world author of his artistic work and artistic style.

Key words: the intensional world, the mental modalities, the truth, the mentality writer, the creative attractor, the intension of discourse, the extension of discourse, the synergetic action, the concept.

Політики пам'яті та полікультурність у соціокультурному аналізі українського суспільства

Малес Людмила

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Полікультурність, як правило, розглядається тільки як наявність національних меншин, що, з одного боку, протиставляє її ідеї унітарності країни. А, з іншого боку, - не дозволяє розцінювати самотутні культури соціальних груп і стилів життя у спільному контексті, тобто як рівнозначні більш традиційній, так званій загальній культурі, зводячи їх до субкультурного статусу. Звідси і труднощі міжкультурної комунікації, виховання толерантності, сприйняття культурного розмаїття як джерела багатства нації. Для субкультурних груп закарбувати значущі символи, позначити пам'ятні місця, згадки в історії – важчий, проте чи не головний спосіб презентації і протривання себе.

У більшості країн місця пам'яті одних груп пошановуються на національному рівні, а культурні цінності інших – то справа їхнього внутрішнього життя. Зазвичай, політика пам'яті пропонує свої практики пошанування як спільні, але частина людей не може долучитися до них. Дослідники політики пам'яті відзначають неминучу їх ідеологізованість. Як зазначає Пол Коннертон [2004: 17], політика пам'яті і практики вшанування, здатні як збільшити розкол суспільства, так і сприяти його консолідації довкола загальнозначущих подій і дат, спільної історії.

Практики вшанування особливо прив'язуються до місця, об'єктивізованість та довговічність якого сприяє живучості в колективній пам'яті асоційованих з ним дат, людей і подій, організованості самого ритуалу, а його символізація підсилює інтегративний ефект у відповідних ритуалах. Виникає ситуація місць пам'яті не для всіх.

Чи не найбільш асоційований з полікультурністю Львів, чия історія у складі багатьох держав, імперій нині активно обговорюється як академіками, так і обивателями, і стала дуже модною, чимось на кшталт бренду міста. Але уважний погляд знайде в цьому прагненні не тільки розібратися, але і вигідно використовувати тему, а може навіть прикритися нею. «Ми звикли назовні хизуватися нашою мультикультурною історією. Проводимо конференції і семінари, виголошуємо «правильні» тексти, сподіваємося стати туристичним центром Європи. Але коли дивитися на пам'ятники - пам'ятаємо тільки себе, навіть якщо ми тут і не завжди були...» пише В.Расевич [Расевич 2008].

Та ж ситуація зі столицею. Етнічний склад киян за ХХ сторіччя помітно змінився: Київ, попри культурні та мовні спроби влади русифікувати, етнічно українізувався, учетверо зменшилася кількість росіян, майже зникли з етнічної карти міста польські і єврейські групи [Чорний 2001], але їх внесок в образ міста помітний, що і намагаються показати через позначення місць пам'яті активісти відповідних національно-культурних товариств. Покладатися на колективну пам'ять нечисленної етнічної громади нині недостатньо, і за сприяння посольств видаються «Єврейські адреси Києва», а згодом «Польські адреси Києва» - своєрідні меморіальні карти міста.

Але навряд чи стали ці польські і єврейські адреси спільним надбанням киян. Меморіальні дошки, погруддя, пам'ятники, хоч і розміщені у публічному просторі міста - це місця пам'яті не для усіх. Хтось покладе букетик до барельєфу Алли Горської на вул. Терещенківській, а хтось - Олександрю Корнійчуку на вул. Шовковичній, інші ж навзаєм знімуть капелюха, відповідаючи на вітання Шолом-Алейхема на вул. Рогнідинській, а ще інші можуть пригадати революційну біографію Артема, простуючи однойменною вулицею Києва.

Багато в чому зрозуміти проблему місць пам'яті „не для всіх” дозволить нам концепт приватне-публічне. Саме через «флуктації» від приватного до публічного можна виявити динаміку і механізм появи загальнозначущих місць пам'яті і їхніх зникнень з поля зору більшості. Яскравий приклад тому надгробки, стели пам'яті, меморіальні дошки, підтримувані в більш-менш доглянутому стані силами родичів або поодиноких шанувальників, а потім, через поновлення інтересу до ймення, ці місця стають центром помпезних церемоній, і - навпаки.

Таким чином, місця пам'яті змінюють свою «локалізацію»: від приватного (особистої пам'яті окремих осіб, вузького кола друзів, родини) або ж від повного небуття до публічного – введення у хрестоматії, реєстр нагород і премій, святкування річниць, масового цитування.

Зворотній шлях подолали численні погруддя радянських вождів - ще на зорі незалежності вони були прибрані в підсобні приміщення і внутрішні дворики підприємств та організацій. А от міські їх пам'ятники переважно збереглися, увага до них міської влади мінімізувалося, зате увага городян – не ослабла, хоча й розділилася. Для одних вони стали героями сміхової культури: добродушно, обсценно, саркастично обіграються місце і жести пам'ятника (так, один з київських пам'ятників Леніну вказує на «Бесарабку» - найстарший київський ринок - дія оксюморонна). Та чимало киян приносять квіти до підніжжя постаменту В.І. Леніна щорічно 22 квітня. Про це вже не пишуть газети, не повідомляють на зборах, це особиста справа кожного.

Монументи М.Щорсу, М.Ватутіну, Д.Мануїльському і ще деяким військовим і партійним діячам не викликають нині ні великого політичного,

ні туристичного, ні якогось іншого суспільного інтересу – вони якщо не буквально, то фігурально на задвірках суспільно-політичного життя.

У випадку із пам'ятниками загиблих у Другій світовій війні зміни не завжди однозначні. Нині із архівів КДБ і родинних розповідей активно виводяться у публічний простір місця поховання воїнів УПА, але частіше вибудовуються відразу ж у ньому - на центральних площах і вулицях міст - пам'ятники і меморіали. У той же час пам'ятники бійцям радянської армії не занурюються у приватність. Через споконвічну анонімність цих монументів, масова поява яких припала на часи культури-1 (60-ті роки ХХ ст.), коли, відповідно до типології В.Паперного [1996], акцентувалася роль анонімних народних мас.

Офіційно і колективно шанований кожного 9 травня, пофарбований у срібне і обсаджений чорнобривцями Невідомий солдат у сільській місцевості прив'язувався до духу місцевих громад списками загиблих односельчан, але, усе-таки був далекий від традиційних поховань, не включався у загальну традицію поминального тижня після Великодня.

Таким чином, сучасне суспільство буде свій образ не репрезентативно, а скоріше в актуальних ідеологічних домінантах. Культурна своєрідність життя численних груп громадян, історичні події часто залишаються лише в сімейній або груповій пам'яті. Але зі змінами в політичному житті, з черговим переглядом історії зі сфери приватного виводяться імена людей і значимих подій, які підлягають подальшій глорифікації та публічному вшануванню. Тож у бажанні еліт об'єднати суспільство його розмаїття слід розуміти не лише як причину розколу, а й як джерело багатства нації.

Література

- Коннертон, П.: Як суспільства пам'ятають. Ніка-Центр, Київ 2004.
Паперный, В.: Культура Два. НЛЮ, Москва 1996.
Расевич, В.: Політика пам'яті і пам'ятники: Львів – Чернівці. Ін. www.Zaxid.net, 11.07.2008.
Рубл, Б.: Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві. Критика, Київ 2007.
Чорний, С.: Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. ДНВП „Картографія”, Київ 2001.

Summary

Depending on an actual political situation the memory places can be moved from the public space to the privacy and backward. When the places of memory are already irrelevant, they are moved from the public space and become a part privacy of a narrow circle of the people, such as happen with the monuments and the names of the Soviet leaders. Their place in the public space is occupied by rediscovered names and events, which were kept in the private

memory and personal archives.

Key words: Memory places, commemorative practices, multicultural society.

Слово як чинник сугестивного впливу

Шаніна Ольга

Одеський державний медичний університет

Сто п'ятдесят років людство шукало взаємозв'язок між словом і свідомістю. Точніше, воно намагалося зрозуміти, як це відбувається. Ученим випало довести, що кожне вимовлене нами слово дуже виразно впливає на наші ж гени. Результатом дії слова через якийсь час стає не просто передання видозмінених генів нащадкам, але й зміна власного генетичного коду людини, який стосується темпів старіння і терміну життя. Виявляється, різні слова по-різному заряджені, причому так само, як і у фізиці, зарядів може бути тільки два: позитивний і негативний.

Мистецтвом лікувати словом володів відомий український композитор і співак Гулак-Артемівський, що співав не лише на сценах петербурзьких і московських театрів, але і в Італії. Талант його мав ще одну рису. Останні п'ятнадцять років свого життя він допомагав хворим в одному з московських монастирів. Причому лікував виключно молитвами та рукоположенням. На його рахунку – десятки одужань від неврозів, хронічного алкоголізму, астми, виразки шлунку тощо.

Слово, належно і своєчасно сказане, має велику чудодійну силу, воно лікує, приносить добро. Гіпократ, Авіценна, лікарі давніх часів дуже високо цінити СЛОВО. Проникнення сприйнятих слів у свідомість у цьому стані різко збільшується і дозволяє провести «кодування» організму людини в потрібному напрямку. Адже хвора людина вже знаходиться у трансі.

Таким чином, вплив лікаря на пацієнта має позитивний характер. Хоча ми говоримо, що все буде добре, хоча це може бути не так, але цими словами лікар налаштовує хвору людину на надію, яка їй так потрібна.

У повсякденному спілкуванні з пацієнтами, колегами лікар використовує лексичні засоби, характерні для офіційно-ділового, публіцистичного і навіть художнього стилів мовлення.

Віра в магічну, чудодійну силу слова притаманна всім релігіям, фольклору, давній народній медицині. У ній слову завжди віддавали перевагу перед рослиною і ножем. В єгипетському папірусі Еберса (XVI ст. до н.е.) хворому нагадують: «Заклинання благотворні у супроводі ліків, а ліки благотворні у супроводі заклинань». З часом слово стало самостійним засобом лікування і профілактики. Вважалося, що слову підкоряються злі духи, хвороби, воно впливає на хід подій, перед ним відступають природні напасті, його чують боги. Христос, який зцілював людей від фізичних та душевних страждань, теж покладався на слово, що лікує. Головне - усвідомлювати: «По вірі вашій нехай буде вам». Тому іноді кажуть: професія

психотерапевта бере свій початок від Ісуса Христа, а Новий Завіт — перший, так би мовити, підручник з цієї галузі медицини.

Фахова мова медика - це діалоги фармацевта з покупцем в аптеці або лікаря з хворим у поліклініці чи лікарні, написання різних довідок, протоколу операції, історії хвороби чи реферату. Обов'язковим для будь-якої фахової мови є вживання специфічних термінів високого рівня стандартизації, зваженість і точність формулювань. І цілком природно, що саме терміни перебувають у центрі уваги, коли йдеться про опанування фахової мови. Однак і загальнонавчана лексика у фаховій мові зазнає певних змін, окремі слова набувають нових значень або нових відтінків.

Слово за своїм змістовним багатством, узагальнювальним значенням принципово відрізняється від умовних подразників першої сигнальної системи і є подразником другої сигнальної системи. Діапазон психічної і фізичної дії слова розширюється завдяки тембру, силі голосу, інтонації та швидкості його вимовляння. Напевне, саме тому Гете стверджував, що написане слово не більше, ніж сурогат слова сказаного. Найбільше вражає, запам'ятовується все те, що сприймається насамперед на рівні емоцій, почуттів. Необережне слово здатне спричинити задишку, кашель, серцебиття, підвищення артеріального тиску, з'яву холодного поту, відчуття нудоти тощо. Навпаки, слово зважене і своєчасно сказане надає впевненості в успіхові лікування, додає, як-то кажуть, життя до років, а не років до життя.

Майже завжди соматична хвороба супроводжується страхом, переживаннями, очікуваннями, які здатні спричинити стресовий, депресивний стан. Хворого можуть відштовхнути, налякати навіть темп, висота звучання голосу, інтонація, яку іноді називають душею слова. Інтонація може змінити зміст одного і того ж слова. Воно може підбадьорити, стати «щитом і бальзамом для ран», і навпаки, знищити, перекреслити всі сподівання. Причому інтонація мовлення лікаря, так само, як і актора, повинна узгоджуватися з його виразом обличчя, жестами. Для пацієнта все це є джерелом інформації, яку він потім прискіпливо аналізує, щоб винести вирок: довіряти чи ні.

Свідченням культури мовлення є також логічний наголос. «Наголос, - писав К. С. Станіславський, - вказівний палець, що відмічає головне у фразі чи в тексті! У слові, що виділяється, прихована душа, внутрішня сутність, основні моменти підтексту... Наголос - це любовне або злісне, поважне або презирливе, відкрите або хитре, двозначне, саркастичне виділення наголошеного складу чи слова».[Золотухін, Литвиненко, Місник 2002: 13].

Між «що сказати» і «як сказати» не існує альтернативи. І все ж принцип «не зашкодь» вимагає від лікаря бути особливо уважним, обережним у виборі слів, тим більше, коли йдеться про трагічний діагноз і треба зробити вибір: казати правду чи утриматися. Тут рецептів на кожен випадок немає. Не слід висловлювати думки з приводу попереднього

діагнозу. Лише остаточний висновок дає підстави для призначень, порад, рекомендацій. Біля ліжка хворого не можна зловживати медичною термінологією. Вона дратує його, примушує нервувати в очікуванні чогось несподіваного. Є слова-табу, які необхідно виключити із словника медика. Насамперед, це зневажливі, грубі, безцеремонні звертання до колег, пацієнтів, запитання, репліки, коментарі в умовах, коли хворий не може бути відвертим, або коли вони змушують його засоромитися, замкнутися. Стосується це і побутового, професійного жаргону. Скажімо, принизливо людину, що страждає, називати за діагнозом: діабетик, астматик і таке інше. Слово, поведінка лікаря можуть стати причиною багатьох так званих ятрогенних захворювань. І це тема окремої розмови. А ось комплімент, так само як і висловлене співчуття, не тільки покращує настрій, а й, за твердженням деяких учених, навіть подовжує життя.

На нашу думку, лікар завжди повинен пам'ятати найголовніші ознаки культури мовлення: змістовність, послідовність, правильність, точність, багатство, доречність, виразність.

Звертаючись до пацієнтів, лікар повинен дотримуватися мовного етикету, виявляючи ввічливість, пошану, стриманість, такт.

Медичним працівникам декілька раз на день доводиться вітатися, прощатися з пацієнтами бажати успіху, вибачатися, співчувати комусь, радіти, просити, запрошувати.

Термін «етикет» походить від французького слова *etiquette*, що означає ярлик, етикетка.

У медичному дискурсі формулами згоди є: *Із задоволенням! З радістю! Будь ласка!* Відмови - *На жаль, не можу...* Прохання – *Дайте мені, будь ласка...! Коли ваша ласка, допоможіть...!*

Знайомство – важлива ситуація, що супроводжується особливими формами мовного етикету лікаря: *Дозвольте з вами познайомитись! Дуже приємно з вами познайомитись!*

При зустрічі варто вживати інші вирази: *Ласкаво просимо! Доброго дня! Як ваші справи? Яка приємна зустріч! Радий вас бачити!*

На прощання: *Будьте здорові! До побачення! На все добре! Хай вам щастить! Одужуйте! Щасливої дороги!*

Найголовніші вимоги мовного етикету – ввічливість, чемність, уважність і стриманість.

«Ніщо не обходиться нам так дешево і не ціниться так дорого, як ввічливість», - писав іспанський письменник Сервантес.

В українській мові є чимало засобів вираження ввічливості: *дякую, на все добре, будь ласка, доброго здоров'я*, тощо.

На превеликий жаль, медичні навчальні заклади не давали та й не дають знань із найголовніших питань медичної етики. Адже відомо, що у такій тонкій сфері людської діяльності, як медицина, можна притягти до

відповідальності за певні моральні вчинки лише в тому разі, коли сам звинувачений знає про їхнє існування. А для цього спочатку потрібно спробувати його навчити, що дозволяється говорити у присутності хворого, а що ні. Тут, можливо, справа навіть не у знаннях, а в людяності й порядності. Ось два приклади. Заходить у палату тяжкохворого лікаря професор із супроводом – лікарями-ординаторами, завідувачем відділення, студентами. Формально запитавши про самопочуття хворого, він у присутності колег вдається до розгляду питань щодо віддаленого прогнозу хвороби, можливих ускладнень тощо. Уявіть собі, який душевний біль такими, з дозволу сказати, умовиводами наносить він своєму хворому колезі? І чи має вже тут якесь значення його професійна підготовленість, коли елементарна професійна культура відсутня? Чи можуть йому стати у нагоді знання з медичної етики? Напевно, ні. Інший (протилежний) випадок: під час вечірньої зміни у цю саму палату заходить молодша сестра (санітарка), проста сільська жінка, і вже з порога разом з радісним привітанням наголошено заявляє, що хворий сьогодні виглядає значно краще. Ось де внутрішня культура, ось де еліксир здоров'я! І не потрібні їй знання з етики, бо в неї природний, воістину Божий дар уміння творити людям добро.

Від особистих стосунків лікаря та пацієнта залежить віра хворого в одужання. Вміло і доречно сказане слово лікаря надає сили на одужання.

Кожна людина має пам'ятати, що вона сама творець свого буття, своїх проблем і радощів. Існує так званий «секрет сили притягання»... так ось саме він і зазначає силу слова і думки. Людина сама ладна змінювати все для себе. Для цього потрібна лише віра і «слово»! Але слід пам'ятати, що слово може не тільки допомогти при вирішенні проблеми, а й навпаки створити її та затягнути в свої сіті.

Література

- Антоненко-Давидович, Б.: Як ми говоримо. – К., Освіта, 1991. – 228с.
Вихованець, І.Р.: Таїна слова. – К., Культура, 1990. – 142с.
Золотухін, Г.О., Литвиненко Н.П., Місник Н.В.: Фахова мова медика: Підручник. – К.: Здоров'я, 2002. – 392с.
Назар, П.С., Віденський, О.А., Грандо, О.А.: Основи медичної етики. – К.: Здоров'я, 2002.

Summary

In the article is examined a word as method of suggestive influence on a patient, and also the forms of co-operation are analysed between a doctor and patient.

Key words: word, suggestive influence, medical discourse, communication.

Володіння українською мовою як складник професійної діяльності державного службовця

Плотницька Інна

*Національна академія державного управління
при Президентові України*

В останні десятиліття набуває актуальності соціальний контекст використання мови державними службовцями. Кількість чинників, які впливають на мовну поведінку цих осіб, виявляється настільки великою, а самі вони настільки різноманітними, що потрібно вивчати їх не тільки в лінгвістиці, а й в державному управлінні.

Поняття “володіння мовою” з недавнього часу в мовознавстві усвідомлюється як термін. В.Кононенко [2000: 43] вважає, що володіння українською мовою як найважливішим чинником національної самоідентифікації не лише забезпечує комфортне існування індивіда в соціальному просторі, а й сприяє виробленню загальнонародних, національно окреслених поглядів і переконань, визначає національний мовний тип.

Ю.Д. Апресян [1967: 8] вважає, що володіти мовою – це означає вміти: а) виражати певний зміст різними (в ідеалі - всіма можливими) способами (здатність до перифразування); б) витягати зі сказаного певною мовою зміст, зокрема розрізняти зовні подібні, але різні за змістом висловлювання (розрізнення омонімією) і знаходити загальний сенс у зовні різних висловлюваннях (володіння синонімією); в) відрізняти правильні з мовного погляду висловлювання від неправильних.

Головним завданням вивчення української мови автори в „Методичних рекомендаціях щодо вивчення української (рідної) мови” [2006: 29] визначають підготовку мовнограмотної людини з високим рівнем комунікативної компетентності, що ґрунтується на системі знань про мову та її граматичну будову, самобутньої мовної особистості, яка має значний словниковий запас, засвоїла основні норми літературного мовлення, здатна вільно виражати свої думки та почування в усній та писемній формі, у будь-якому стилі та жанрі, що якнайкраще відповідають ситуації спілкування; також рідна мова формує високий рівень духовності й інтелекту людини, у свідомо-практичній мовленнєвій діяльності формує її світогляд, свідомість і психотип.

У сфері державного управління використовуємо досвід мовознавчої теорії, зокрема погляд Л.П.Крисіна [1994: 70-74], щодо рівнів володіння мовою. До власне лінгвістичного рівня, що складає основу навичок володіння мовою, належать уміння, або здатності, мовця вільно

“маніпулювати” мовою безвідносно до характеру її використання в тих або інших сферах людської діяльності.

Державний службовець може гарно знати норми сучасної української літературної мови, уміти використовувати різні мовні засоби для висловлення однієї і тієї ж думки, мати гарне лінгвістичне чуття щодо різних мовних неправильностей, але при цьому не мати необхідних навичок ефективної та результативної комунікативної поведінки у сфері державного управління. Недостатньо вміло використовувати лінгвістичні знання і здібності в реальній управлінській мовній (мовленнєвій) ситуації. Саме тому, крім власне лінгвістичного рівня володіння мовою, доцільно виділяти ще й інші.

Національно-культурний рівень передбачає володіння національно зумовленою специфікою використання мовних засобів. Державні службовці з дитинства крім оволодіння словниковим складом мови, граматичною системою, іншими нормами сучасної української літературної мови свідомо і/або несвідомо всмоктують національні форми матеріальної та духовної культури. Нерідко культурні традиції та звичаї бувають пов'язані зі специфічним використанням мови, її виражальних засобів, наприклад, формули мовленнєвого етикету (вітання, прощання, звертання, висловлення згоди, незгоди тощо). Національно зумовлені мовленнєві стереотипи закріплені за певними ситуаціями.

Енциклопедичний рівень - володіння не тільки самим словом, але і “світом слова”, тобто тими реаліями, що стоять за словом, і зв'язками між цими реаліями. Енциклопедичний рівень володіння мовою припускає знання не лише значення певного слова, але й лексичної та граматичної сполучуваності цього слова з іншими словами.

Ситуативний рівень передбачає вміння використовувати мовні знання і здібності, як власне лінгвістичні, так і ті, що належать до національно-культурного й енциклопедичного рівнів, у тій або іншій конкретній ситуації управлінського спілкування. Комунікативна ситуація у сфері державного управління, як і будь-яка інша, містить такі компоненти: 1) продуцент (мовець або той, хто пише) і його соціальна роль; 2) реципієнт (слухач або той, хто читає) і його соціальна роль; 3) відносини між мовцем і слухачем; 4) тональність спілкування (офіційна – нейтральна – дружня); 5) мета; 6) засіб спілкування (стиль мови, невербальні засоби); 7) спосіб спілкування (усний – письмовий, контактний – дискантний); 8) місце спілкування [Нумес 1970]. Зміна значень кожної із ситуативних змінних призводить до зміни мовної ситуації і, отже, до варіювання мовних засобів, використовуваних державними службовцями, і їхньої мовної поведінки в цілому. Так, спілкування керівника і підлеглого на роботі характеризується більшою офіційністю використовуваних обома сторонами мовних засобів, ніж спілкування цих же осіб під час неслужбових ситуацій (змінюється

місце, але соціальні ролі, як і всі інші ситуативні змінні, зберігаються такими ж).

Знання мовцем ситуативних умов мови, володіння певним набором уявлень про ситуативну доречність/недоречність тих або інших форм мови дуже важко експлікувати й описати як деякий набір умінь (як це зроблено, наприклад, стосовно власне лінгвістичного рівня володіння мовою) унаслідок складності і багатоплановості самих цих уявлень. Однак перші кроки на шляху створення так званих ситуативних граматик робляться - шляхом вирахування комунікативних ситуацій, їх детального аналізу, опису поведінкових тактик комунікантів тощо. Наукові праці з цих питань незаперечно свідчать, що володіння ситуативними механізмами мовної поведінки становить важливий компонент більш складної психічної навички - володіння мовою.

Відомо, що за ознакою володіння мовою виділяються чотири групи населення України: україномовне, російськомовне, білінгви, а також група населення, яка розмовляє так званим суржиком і тому взагалі погано орієнтується в питанні мови. Цю класифікацію можна застосувати і до характеристики рівнів володіння мовою державними службовцями.

Деякі державні службовці до нині мають недостатній рівень володіння українською мовою, оскільки законодавчо про нього не визначено. Так, у Законі України “Про державну службу” [1993] не виокремлюється положення про володіння державною мовою і, звісно, і не визначається рівень володіння нею. Проте у статті 13 “Загальні вимоги до осіб, що претендують на зайняття посад державної служби” проекту Закону України “Про державну службу” передбачається вільне володіння державною мовою.

Стаття 3 “Державна мова в Україні” проекту Закону України “Про мови в Україні” проголошує: “Державна мова є робочою мовою вищих органів влади в Україні, інших органів державної влади та місцевого самоврядування, що передбачає її пріоритетне використання у веденні документації і діловодства, а також під час проведення офіційних засідань.

Органи державної влади та місцевого самоврядування створюють усі необхідні умови для користування громадянами України державною мовою”. У цьому проекті йдеться про те, що “всі державні службовці повинні володіти українською мовою в обсязі, достатнім для виконання їх службових обов’язків”. У згаданих документах є розбіжності у визначенні володіння українською мовою державними службовцями.

Пропонуємо такі поетапні дії щодо визначення рівня володіння українською мовою, що буде сприяти формуванню національно свідомих державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування: 1) опрацювання кваліфікаційних вимог і створення методики проведення тестування; 2) підготовка пакету тестових завдань із ділової української

мови; 3) проведення тестування державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування; 4) аналіз результатів тестування; 5) створення Центру тестування з ділової української мови державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування; 6) запровадження системи тестування з ділової української мови для осіб, які претендують на посади державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування; 7) ліцензування сертифікатів з української мови управлінського спілкування для державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування.

Результати тестування враховувалися б під час атестації державних службовців, що стимулювало б працівників підвищувати свій рівень мовної та мовленнєвої компетенції. У межах конкурсних іспитів на заміщення вакантних посад варто було б запровадити тестування з української мови управлінського спілкування або передбачити подання сертифікату про рівень володіння мовою, відповідного до функційних обов'язків.

Складна нинішня мовна ситуація у країні вимагає системних заходів, спрямованих на підвищення рівня володіння мовою державних службовців і запровадження державного контролю щодо використання інших мов у державних установах.

Література

Апресян, Ю.Д.: Экспериментальное исследование русского глагола. М. 1967.

Закон України „Про державну службу” (Відомості Верховної Ради України 1993, № 52, ст. 490) // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3723-12>

Кононенко, В.: Етнологічні засади вивчення української мови // Українська мова в освіті: Зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. Плай, вано-Франківськ 2000, с. 43–56.

Крысин, Л.П.: Владение языком: лингвистический и социокультурный аспекты. In: Язык – культура – этнос. С.А.Аругтюнова, А.Р.Багдасаров, В.Н.Белоусов и др. Наука, М. 1994, с. 66-77.

Федоренко, В., Скуратівський Л.: Методичні рекомендації щодо вивчення української (рідної) мови у 2006–2007 навчальному році. In: Дивослово. 8/2006, с. 29–40.

Hymes, D.: The ethnography of speaking. In: Readings in the sociology of language. Ed. by J.Fishman. The Hague, Paris, 1970.

Summary

This article investigates the concept “language proficiency”. The principles of the linguistic theory are used to determine language proficiency levels of public servants. The author also analyses foreign experience of solving such problems.

Key words: Language proficiency, linguistic theory, public servants.

Мовні конфлікти як об'єкт державного управління

Ковальова Тетяна

*Національна академія державного управління
при Президентові України*

У західноєвропейській науці існують концепції, що визнають конфлікт одним із рушійних і навіть визначальних факторів суспільного розвитку. В одному з перших визначень соціального конфлікту американський соціолог Л. Козер відзначає, що це ідеологічне явище, яке відбиває почуття й спрямування соціальних груп та індивідів у боротьбі за об'єктивні цілі (влада, зміна статусу, перерозподіл прибутків, переоцінка цінностей тощо), будь-яке суспільство має певні елементи напруги та потенційної конфліктності, тому сам конфлікт – це важливий елемент взаємодії, який сприяє зміцненню та/або руйнуванню соціальних зв'язків [Coser 1956]. Оскільки мова соціальна за своєю природою, то, говорячи про мовний конфлікт як суспільне явище, можна мати на увазі різні явища – від конфлікту між наявними засобами вираження та функціями мови до конфлікту дискурсів. Мовний конфлікт може розгортатися у внутрішньомовному (на одному чи різних щаблях функціональної парадигми мови) та в міжмовному (міжетномовному) просторі. Щодо першого можна згадати гостру (чи не найгострішу в україністиці за всю другу половину ХХ століття) дискусію щодо засад і правил "нового" українського правопису 1999 року – "проекту", який фактично пропонує змінити лінгвокультурний вектор з інноваційного на архаїзуючий. У той же час сама мова (точніше, система соціальних цінностей і оцінок, які з нею пов'язуються) може бути основою конфлікту. Таким чином, Проте в сучасній суспільній свідомості все ж таки переважають міжетномовні чинники не без впливу традиційної аналогії *народ – мова*.

Конфлікують не мови, а люди. Сьогодні академічні й політичні кола вже підходять до усвідомлення необхідності вивчати процеси мовної взаємодії в розрізі міжособистісних та міжгрупових конфліктів.

Виділяють кілька рівнів мовного (міжмовного) конфліктування [Саплін 2001]. Це, зокрема: **мегарівень** – рівень світового мовного процесу: на цьому рівні всім іншим мовам народів світу протистоїть англійська як найбільш впливова, домінуюча у міжнародному

спілкуванні і така, що потроху витискає інші національні мови з певних сфер функціонування, зокрема, мова Інтернету – англійська; **макрорівень** – рівень мовних регіонів (ареалів) та окремих держав: на цьому рівні регіональні мови-макропосередники протистоять іншим національним мовам, зокрема в Україні міжмовний макроконфлікт характеризує стосунки між українською та російською мовами; **мезорівень** – рівень соціальних прошарків, класів та малих груп; **мікрорівень** – рівень взаємодії індивідів (мовних особистостей);- **інтрорівень** – внутрішньоособистістний рівень взаємодії мов у свідомості неодномовної особи. На кожному з рівнів конфлікт по-різному себе виявляє: якщо на мікрорівні – це характер взаємодії особистостей, то на мезорівні – це характер взаємодії соціальних стратегій, а на макро- та мегарівнях – характер взаємодії мовних (комунікативних) культур. Відповідно до цих рівнів держава повинна формувати механізми подолання мовних конфліктів та запобігання їм.

Часто причиною мовного конфлікту є політика глотофагії – витіснення мови меншини мовою домінуючої групи, перехід від багатомовності до одномовності, тобто мовна асиміляція. Мовні конфлікти глотофагічного типу поширюються на емігрантів у чужій країні, є типовими для територій всередині країни, де проходять мовні кордони (наприклад, Ельзас - Лотарингія, Бельгія, Швейцарія, Автономна Республіка Крим). Усі ці області є зонами потенційного мовного конфлікту.

Чим більше держава намагається не помічати мовні проблеми, тим більше на них зосереджується меншина. Мова стає символом етнічної самобутності, і будь-яка неповага до мови з боку держави породжує конфлікт, який населення визнає як мовний. Приклад цьому – стан каталонської мови у Франції: оскільки мовна меншина не задоволена заходами держави щодо підтримки цієї мови, то в будь-який момент може виникнути мовний конфлікт. Щодо України можна говорити про постійну напругу в суспільстві навколо мовного питання, особливо це стосується співіснування української і російської мов. Невирішеність ситуації становить потенційну загрозу вибуху мовного конфлікту.

Визнавати, що мовні конфлікти відіграють у суспільстві лише руйнівну роль, було б примітивно. Насправді мовні конфлікти виконують низку функцій. Зокрема, вони можуть маскувати позамовне зіткнення. Наприклад, регіональний перерозподіл впливу між бізнесово-кримінальними структурами може відбуватися під гаслами мовного

конфлікту – "відновлення мовної справедливості". У цьому разі відповідні угруповання або користуються ситуацією, яка склалася, або навіть загострюють її відповідними засобами. Мовний конфлікт може відігравати й позитивну роль, формуючи нову структуру відносин через "піднесення ступеня усвідомлення членами групи групового інтересу" [Конфликт социальный 1990: 44].

Причиною виникнення мовних конфліктів є також престижність/непрестижність мов, що функціонують у певному соціумі. Дехто з дослідників вважає, що надто закорінені в масовій свідомості архаїчність українського якрас і є чи не головною перешкодою на шляху поширення української мови й української культури. "Між українською і російською мовами поділено сфери: українській залишено сільське життя, карпатську екзотику, окремі сфери мистецтва, насамперед пов'язаного з фольклором, а те, що сучасне (Інтернет) та молодіжне (спорт, шоу-бізнес) є переважно російськомовним" [Васютинський 2001]. Проблема престижності мови і вибору мови є замкненим колом: вибір мови є показником престижу, а престиж – чинником, що впливає на вибір мови. Якщо дивитися ширше, то термін *престиж* виражає позитивну оцінку мови, її корисність, культурну цінність, соціальний статус, емоційне значення. Престиж мови невід'ємний від престижу тих, хто нею розмовляє, тому мова економічно домінуючої групи вважається престижною і зазвичай – це мова панування (Bourdieu and Passeron:1977). У європейському контексті престиж мови часто розглядається як "вікно у світ" (Kahane 1986), як, наприклад, англійської мови сьогодні. Kahane вважає найочевиднішою і майже єдиною ознакою престижу функціонування мови стан білінгвізму.

Одним із чинників мовного престижу є престиж країни, яка проголошує цю мову державною. Як зазначає В.Сквірська, коли українська мова дискурсивно постулюється як мова титульної нації, тоді вона розглядається як мова-самозванка, мова чинної правлячої еліти ("помаранчевих"). Однак коли про неї говорять як про мову, невіддільну від української державності/суверенності, її престиж як державної сприймається як цілком належний ("мова нашої свободи"). Але престиж української мови підривається уявленням про нестійку природу української державності, нездатність пишатися своєю країною через корупційність, погіршення рівня життя. Для деякого сама ідея, що Україна буде існувати як незалежна національна держава, є сумнівною [Сквірська 2008].

Сьогодні вбачаються ефективними, зокрема, такі шляхи подолання мовних конфліктів в Україні: державна підтримка розвитку української мови, української культури та освіти, причому не за рахунок інших мов і культур, а з урахуванням інтересів мовних меншин; всебічна інтелектуалізація всього українськомовного та українізація всього інтелектуального, створення привабливого сучасного образу всього українського.

Література

Васютинський, В.: Українська ідентичність російськомовних: між відчуженням і долученням. In: Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. Мат-ли наукової конференції 28-29 травня 2001 року. ВПЦ “Київський університет”, Київ 2002, ruthenia.info/txt/konf/.../index.html.

Конфликт социальный. Социологический справочник. / Под общ. ред. В. И. Воловича. Политиздат Украины, Київ 1990.

Саплін, Ю.: Мовний конфлікт як взаємодія особистостей соціальних стратегій та комунікативних культур. In: Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. Мат-ли наукової конференції 28-29 травня 2001 року. ВПЦ “Київський університет”, Київ 2002, ruthenia.info/txt/konf/.../index.html.

Сквірська, В.: “Мова – зброя політики” або про мовні проблеми у пострадянській Одесі. In: Мовна політика та мовна ситуація в Україні. ВД “Києво-Могилянська академія”, Київ 2008, с.167-195.

Bourdieu, P., Passeron, J-C.: *Reproduction in Education, Society and Culture*. Sage, London 1977, p. 495-508.

Coser, L. A.: *The functions of social conflict*. Glencoe (Illinois) 1956.

Kahane, H.A. *Typology of the Prestige Language*. In: *Language* 62/3/1986, p.495-508.

Summary

The article examines the character of language conflicts, levels, role in the social development, factors their rise, overcoming means. The glottophagia politics and prestigious/no prestigious criterion are mark out as a special factors.

Key words: language conflicts, language prestigious, language problems, language relations.

Особливості мовленнєво-комунікативної підготовки соціального педагога

Заверико Наталія, Веретенко Тетяна

Запорізький національний університет

Київський міський педагогічний університет ім. Б. Д. Грінченка

Розбудова Української держави та її прагнення увійти до європейської спільноти ставить перед вищими навчальними закладами завдання підготовки фахівця на рівні міжнародних стандартів. Реалії українського сьогодення вимагають розширення підготовки фахівців, що працюють у сфері „людина-людина”, а саме соціальних педагогів, соціальних працівників, практичних психологів. Професійним завданням фахівців цих напрямків є створення умов для соціалізації та самореалізації особистості, надання допомоги людям, що опинилися у скрутних життєвих обставинах, підтримка дітей, сімей та людей з особливими потребами.

Цілком очевидно, що специфіка професії соціального педагога передбачає залежність успіху роботи не лише від особистісних характеристик фахівця, а й від мовленнєвої комунікації. Тому особливого значення набуває мовленнєво-комунікативна підготовка соціального педагога, метою якої є формування професійно значущих якостей мовленнєвої культури, мовленнєвих здібностей та навичок. Специфічність професійного мовлення соціального педагога знаходить своє втілення в тому, що він виступає як особистість, яка має свою індивідуальність, свій понятійний апарат, специфічні мовні конструкти, що передбачає володіння багатьма професійними комунікативними навичками та вміннями, а також мовними засобами.

Професійне мовлення та комунікація соціального педагога регламентується певними цілями, завданнями, засобами та способами діяльності, потребує постійного удосконалення. Тому мовленнєво-комунікативна підготовка є складовою професійної підготовки кваліфікованого фахівця - соціального педагога.

Мовленнєво-комунікативна підготовка соціальних педагогів здійснюється у процесі навчання, позанавчальній, науково-дослідній діяльності, у волонтерській роботі студентів, під час навчальної практики. Найбільш орієнтованими курсами, що сприяють формуванню комунікативної компетентності майбутніх фахівців, ми вважаємо „Технології соціально-педагогічної діяльності”, „Консультавання у соціальній роботі”, „Робота з „групами ризику”, „Методика роботи з волонтерськими студентськими групами” та ін.

Мовленнєво-комунікативна підготовка соціального педагога ґрунтується на принципах гуманістичної психології, а саме: визнання цінності людини як особистості, її прав на свободу, щастя, захист і охорону життя, здоров'я; створення умов для розвитку особистості, її творчого потенціалу, здібностей; надання допомоги у життєвому самовизначенні, інтеграції в суспільство, повноцінної самореалізації.

Особливістю мовленнєво-комунікативної підготовки соціального педагога в сучасних умовах стає необхідність переходу від інформаційних форм навчання до проблемно-ситуативних; більшого насичення навчального процесу технологіями, що передбачають реальні дії тих, хто навчається, у ситуаціях мовленнєвої взаємодії.

Сутність мовленнєво-комунікативної підготовки майбутніх соціальних педагогів полягає у створенні ситуацій та підтримки дій, які можуть привести до формування професійних компетенцій. Це, в першу чергу, стосується ситуацій, які є життєво важливими для студентів, несуть на собі потенціал невизначеності, вибору можливостей, знаходять відгук у їхньому соціальному та професійному досвіді. Найбільш адекватною можливістю формування мовленнєвої та комунікативної компетенцій є ситуації залучення студентів до змодельованої майбутньої професійної діяльності, ситуації взаємодії „соціальний педагог - клієнт”.

Нестандартно-стимулюючі ситуації заохочують студентів до сприйняття себе як суб'єкта власних змін через умови ситуації, власні дії та впливи. Суб'єкт, що залучається до інтеракції, набуває досвіду самопізнання, самодослідження, самовдосконалення, віддзеркалюючи себе через інших. „Нестандартні професійно-орієнтовані ситуації моделюють систему взаємин та взаємодій, в основі якої лежать і загальнолюдські, й професійні цінності, надають можливість емпірично випробувати різні стилі мовленнєвої поведінки через виконання різних ролей, набувати умінь і навичок, необхідних для розв'язання ситуацій мовленнєвої взаємодії [Паскевська Ю.А. 2007: 129]”.

Мовленнєва діяльність соціального педагога відбувається у діаді „соціальний педагог – клієнт” і передбачає створення специфічного простору – простору діалогу, тобто особливої реальності, яка, за розумінням Мартина Бубера, різниться від психологічної – внутрішньої, інтрапсихічної – сфери кожного партнера і від соціологічної - міжособистісної сфери. За М.Бубером, повноцінна участь у тому, що відбувається (діалозі), можлива лише завдяки повній відкритості та увазі того, хто говорить, і того, хто слухає. Слід зазначити, що однією з головних професійних компетентностей соціального педагога вважається вміння слухати. Професійне слухання включає не лише процес отримання та переробки інформації, а емпатичну підтримку, креативне мислення, спонтанне реагування, спонукання до дій та ін., тобто активне слухання. Слухати активно – відкрити себе іншому, зрозуміти співрозмовника, усвідомити значущість його проблеми. Це не

лише професійна навичка, це – мистецтво. Елементами активного слухання є:

- *розуміння* - приймати співрозмовника та його систему цінностей; розглядати його як людину, яка не має не вирішуваних проблем; ставитися до клієнта без прагнення звинуватити, засудити або спрямувати на шлях істини;
- *емпатія* - налаштуватися на емоційні переживання співрозмовника, допомогти йому у визначенні почуттів; працювати з почуттями, уловлюючи момент їх зміни, і всіма силами підтримувати співрозмовника;
- *відвертість* – дати можливість співрозмовнику виявити почуття; сприйняти їх, надаючи клієнту можливість бути почутим;
- *об'єктивність* – зберігати незалежність від проблем співрозмовника; занадто не ототожнювати себе з ним і ні в якому разі не маніпулювати;
- *з'ясування* – допомогти клієнту визначити і зрозуміти його проблеми, не поспішати із цим; не відштовхувати, якщо проблема виявиться вигаданою; допомогти співрозмовнику висловитися, звертаючи увагу на розбіжності в його розповіді;
- *дослідження* - працювати разом з клієнтом над пошуком можливого виходу із ситуації; допомогти йому у визначенні альтернативних рішень, їх можливих наслідків і стратегічного плану подолання складностей;
- *завершення* – переконати клієнта у перевазі подолання проблеми; підтримати його впевненість і позитивні емоційні зміни.

Активне слухання передбачає використання специфічних прийомів:

- *уточнення* - звернення до клієнта з проханням доповнити, пояснити деякі моменти з його розповіді для того, щоб більш точно зрозуміти наміри та інтереси співрозмовника („Будь ласка, повтори його слова...”, „Пригадай, що ти відчував, коли вона це говорила...”);
- *переказ* – включає, крім пояснення сказаного клієнтом, ще й проміжний висновок: „Твоїми основними ідеями, як я зрозуміла, є...”, „Іншими словами, ти вважаєш, що...”, „Отже...”;
- *мовчазне слухання* – очікування, коли клієнт виговориться і буде готовий до діалогу;
- *заохочення* (спрямоване на демонстрацію зацікавленості фахівця та стимулювання діалогу: „Я розумію”, „Угу..”, „Це цікаво”);
- *внесення коректив* – коригування діалогу, використовуючи, наприклад, такі репліки: „Давай перейдемо до обговорення проблеми, що тебе хвилює...”, „Мені здається, ми з тобою знайшли вирішення проблеми...”;

- *відображення, рефлексія* (відобразити – значить визначити провідні почуття або відношення, про які клієнт може і не казати, але котрі лежать в контексті його слів. Для цього необхідно слухати не лише слова, але й тон, модуляції, експресію, відстежувати манеру говорити, жести, міміку та ін.);

У процесі взаємодії з клієнтами соціальний педагог використовує різні комунікативні засоби: мовленнєві (вербальні) – лексика, стилістика, граматики, семантика, стиль, правильність мови; невербальні – кінестичні (міміка, жести, пози); паралінгвістичні (тембр, інтонація, тональність); екстралінгвістичні (пауза, сміх, покашлювання); проксемічні (просторовість), предметно-контакти (дотик до рук, поглажування, обнімання тощо), які студенти опановують у тренінгах, практичних вправах, під час навчальної та виробничої практик.

Таким чином, мовленнєво-комунікативна підготовка майбутніх соціальних педагогів включає достатньо розвинуту практичну складову, яка спирається на соціальні реалії сьогодення, а також особливості соціально-педагогічної практики, тобто роботу з різними категоріями населення, з різними психічними станами особистості, організацію партнерської взаємодії у громаді.

Література

Бубер, М.: Избранные произведения: Пер.с нем..- Библиотека_Алия, 1989.- 345с.

Паскевська, Ю.А.: Технології професійної підготовки майбутніх практичних психологів у вищому навчальному закладі //Вісник Запорізького національного університету. Серія „Педагогічні науки”. - 2007.- № 2.- С.126-130.

Summary

The article describes the experience of social worker speech and communicative training in higher educational establishments of Ukraine, discloses main approaches and conditions of educational organization. Main attention is paid upon specification of practical training for the development of future social pedagogue's speech and communicative competence.

Key words: speech and communicative training, social pedagogues, specification of practical training of social pedagogues.

Вплив креативної економічної освіти на культурний розвиток особистості

Віхляєва Світлана, Віхляєва Наталія
*Національний технічний університет «Харківський
політехнічний інститут»*

Однією з актуальних проблем освіти на сучасному етапі є розвиток духовної культури особистості в ході управління педагогічним процесом. Розвиток особистості є однією з основних цілей освіти і проходить не спонтанно, а в результаті педагогічного управління. Сьогодні ми знаходимося в процесі зміни уявлень про здібності, потенціал і цілі людини. Народжується нове бачення можливостей і суті людства в цілому, формується новий погляд на людську природу як цілісну, складну систему. Освіта, що розуміється сьогодні не як многузнання і володіння набором професійних навиків, а як розвиненість різноманітних здібностей системного характеру, високий ступінь їх продуктивності, припускає моделювання такої системи освіти, в якій очолюючу роль займала б не традиційна трансляція знань, цінностей, норм поведінки, а створення умов для максимально можливої адаптації і розвитку конкретної особистості.

Проте, навіть емпіричний аналіз результатів діяльності системи освіти говорить про те, що процес розвитку і формування адаптивних властивостей особистості носить більшою мірою стихійний, безсистемний характер і практично не керований з боку педагогів. Незаперечною видається така теза у праці Б. Будзана: «викладачі мають навчати студентів не свого минулого, а їхнього майбутнього» [Будзан 2003]. Тож, розробляючи навчальні плани, структуру курсів, навчальні програми, плани семінарських занять, викладачі муситимуть про це пам'ятати. Актуальною стає якісна складова дисциплін, а особливо – економічних.

Майбутнє випускників залежатиме від багатьох чинників, однак, чотири, на нашу думку, найважливіші:

- 1) реакція ринку праці на структурні зрушення в економіці;
- 2) потреби підприємств у знаннях, уміннях і навичках;
- 3) самовизначення особистості й динаміка життєвого (освітнього) циклу людини;
- 4) можливості швидкого кар'єрного зростання випускника.

Саме поняття "розвиток" спочатку зводиться до деякого розгортання. Проте, існуючі теорії розвитку особистості: психосексуальна (З.Фрейд), психосоціальна (Е.Еріксон, Д.Б.Ельконін), когнітивна (Ж.Піаже), теорія етичного розвитку (Л.Кольберг), теорія поведінки (Д.Уотсон, Б.Ськіннер), гуманістично орієнтовані теорії (А.Маслоу, К.Роджерс), діяльнісна

(Л.С.Виготський, П.П.Блонський, А.Н.Леонтьев) - суперечливі і недостатньо розроблені. Сьогодні немає єдиної теорії, здатної дати системне уявлення про дану проблему; ті, що є - розробляють різні аспекти розвитку особистості: біологічні, психологічні, соціальні. Виявити сутнісний статус сучасної освіти можна спробувати, якщо віднести до нього як феномену культуротворчості, тобто розглянути його в контексті культуротворчих процесів. Поняттям культуротворчість позначається єдність культурної діяльності соціуму і індивідуального буття і такий механізм спадкоємності, який заснований на здатності людини об'єктивувати сутнісні творчі сили, що виявляється як в породженні нових культурних форм, сенсів, цінностей, так і у введенні вже наявних культурних сенсів через їх виявлення, інтерпретацію, оцінку в свій духовний космос, в своє буття-в-культурі.

Теорія розвитку особистості розглядає цей процес через логіку культури, від неї йде до логіки розвитку дитини, а далі до логіки становлення культурної і творчої особистості. Як ембріон людини проходить величезну кількість стадій еволюції біологічних форм, так і людина, стаючи особистістю, проходить етапи, відповідні стадіям руху і еволюції культури. Одним з основних принципів, що реалізуються в культуротворчій моделі, може стати принцип відповідності, допомоги, ізоморфності: культурне становлення людства аналогічно культурному становленню особистості.

Основна складність полягає в корекціональному співвідношенні стану розвитку особистості, освітнього простору і логіки розвитку культури. Педагог повинен оволодіти не тільки теорією і методиками розвитку, володіти певною аналітико-діагностичною культурою, здатністю проектувати досягнення своїх студентів, як учбові, так і особові, але і стати своєрідним посередником між студентом і соціокультурним простором, перекладачем з мов культури на мови індивідуального сприйняття.

Поняття «Креативна освіта» достатньо часто зустрічається в сучасній літературі, присвяченій питанням загальної і професійної освіти. Цим терміном позначається нова - інноваційна модель освіти, протилежна традиційній - репродуктивній моделі, заснованій на повторенні, освоєнні і безперервному накопиченні існуючих знань і досвіду. Креативна освіта припускає навчання через творчість, тому вона орієнтована на активізацію творчої діяльності і розвиток творчих здібностей тих, хто навчається. У педагогічній літературі така спрямованість освіти декларувалася і обговорювалася багато разів і позначалася термінами «проблемне навчання», «навчання, що розвиває» та ін. Але креативна освіта має на увазі також і навчання творчості, зокрема методам генерування нових ідей і вирішення нестандартних проблем. Цей елемент креативної освіти останнім часом досить часто зустрічається в системі шкільної освіти, але у вузівській системі безперервність навчання творчості явно порушується. Лише у декількох українських вузах читаються спеціальні курси по методах і

технологіях творчості, під якою в даному випадку розуміються здібності і процеси знаходження оригінальних і ефективних рішень.

Стаття присвячена обґрунтуванню необхідності включення в навчальні плани спеціального курсу по теорії, методології і технології творчості для студентів і аспірантів економічних і управлінських спеціальностей.

Не дивлячись на те, що більшість працівників вищої школи, мабуть, погодяться з необхідністю для випускника вузу вміння творчо мислити, перехід від традиційної освіти (безперервного засвоєння нових знань і їх накопичення) до креативної освіти в наших вузах йде дуже повільно. Складається ситуація, при якій викладачами, з одного боку, підкреслюється зацікавленість в творчості, але, з іншого боку, направлене навчання творчості стримується. Очевидно, що для випускника вузу сьогодні недостатньо мати гарні знання по загальних і професійних дисциплінах і вміння аналітично мислити. Необхідне вміння «творчо переосмислити» отримані знання, виявити пропуски в знаннях і недоліки в методах, вміння генерувати ефективні ідеї в нестандартних ситуаціях.

Засвоєння накопиченого іншими досвіду і знань стає майже даремним в багатьох професійних областях. Зараз потрібно не стільки знати щось (велика частина знань все одно забудеться), скільки розуміти, що потрібно знати для вирішення того або іншого завдання, уміти знаходити її рішення, задіюючи творчі здібності або вміння самостійного придбання знань. Тільки творчо орієнтована освіта може сформувати нестандартно мислячих людей, здатних ефективно працювати в самих різних областях знань незалежно від їх спеціальності. Це особливо важливо за ситуації, коли випускник вузу не може знайти роботу за фахом або з різних причин повинен часто міняти роботу.

Ставка на вузьку спеціалізацію вищої освіти по західному зразку багатьом вітчизняним фахівцям представляється безперспективною, оскільки для ефективної роботи і створення чогось нового необхідно володіти широким кругозором і уміти творчо вирішувати проблеми. Але вузів, де цьому спеціально учать, зараз одиниці. Сьогодні фахівцем високої кваліфікації може вважатися лише той економіст або менеджер, який здатний генерувати ефективні творчі ідеї, здатний працювати творчо. Якщо працівник навчений лише виконавській праці, він, в кращому разі, зможе лише підтримувати показники роботи підприємства. При підготовці економістів на перше місце (або на одне з перших місць) слід ставити здібність до творчої праці, хоча виконавська праця, безумовно, теж необхідна в економічній сфері.

У економіці навіть в тих областях, де новачки вважаються небажаними (розрахунок заробітної плати, податків, визначення витрат, що включаються в собівартість і тому подібне), творчість також можлива: легальне зниження податкової бази, зменшення виплат із заробітної плати і так далі. Особливо

важливий для економістів творчий підхід в областях маркетингу, реклами, торгової справи, аналізу господарської діяльності підприємств, виявлення резервів зростання, складання планів і прогнозів. Разом із зростанням економічного значення творчості, змінилися як організаційні принципи управління, так і якості самих працівників. Економічно значущими виявилися не тільки знання і досвід, але і уява, адаптивність, гнучкість мислення, здатність генерувати нові ідеї, вирішувати нестандартні завдання і тому подібне. Сьогодні на ринку перемагають ті організації, які активно розвивають творчий потенціал своїх співробітників.

Для підготовки економістів як генераторів ефективних ідей теж повинен бути спеціальний курс, який може називатися «Креативний менеджмент» або «Теорія, методологія і технологія творчої діяльності»). Основна мета цього предмету - навчити думати творчо і навчити управляти індивідуальною і колективною творчістю. При навчанні всім предметам студентів учать вирішувати різного роду конкретні завдання, але ні на одному з них не пояснюють, як можна і потрібно вирішувати будь-яку проблему в цілому, хоча в практичній діяльності випускникам часто доводиться вирішувати завдання, які не укладаються в шаблони підручників і довідників. Навчання економістів творчості повинне включати теоретичну, практичну і методолого-дослідницьку підготовку: вивчення специфіки і закономірностей творчих процесів, вивчення способів активізації творчих здібностей, освоєння технологій і методів вирішення нестандартних завдань в областях економіки і управління, освоєння спеціальних комп'ютерних програм для генерації нових ідей.

Література

Будзан, Б.: Викладачі мають навчати студентів не свого минулого, а їхнього майбутнього. In: Синергія. – 1/2003, с. 42–44.

Ілляшенко, С.М.: Управління інноваційним розвитком: проблеми, концепції, методи ВТД "Університетська книга", Суми 2003.

Клименко, В.В.: Психологія творчості. Центр навч. літ-ри, Київ 2006.-

Summary

The main point of concept «cultural development of personality» is considered, the component elements of the system of creative economic education are selected, and also influence of creative economic education is on the increase of creative potential of personality proven.

Key words: Creative management, development of personality, cultural development, economic education, creation

Рідна мова в українській лінгводидактиці: сучасні тенденції та перспективи

Кучерук Оксана

Житомирський державний університет ім. Івана Франка

Нині на зміну традиційному образу рідної мови як навчального предмета приходять нове її трактування, пов'язане з антропологічним, когнітивно-герменевтичним, лінгвокультурологічним, функціонально-комунікативним принципами, оскільки саме вони визначають стратегію і тактику формування духовно багатой національно-мовної особистості. Ось чому предметом дослідження лінгводидактики стає комплекс підходів до мовної освіти, що утворюють, по суті, структурно-інтегративну парадигму.

У світлі сказаного взаємозв'язок напрямів (*когнітивного, соціокультурного, функціонально-комунікативного*) і парадигм (*особистісно орієнтованої та системно-структурної*) сучасної лінгвометодики закладає підвалини для розбудови нової "збагаченої" *інтегративної освітньої парадигми*, яка зумовлює позитивний вплив на мовно-мовленнєвий розвиток підростаючого покоління.

Потрібно зазначити, що актуальний сьогодні і в перспективі комплексний (інтегративний) підхід до організації мовної освіти підготовлений довготривалим розвитком педагогічної, лінгвістичної і психологічної думки.

Наша мета – окреслити найбільш виразні тенденції сучасної української лінгводидактики та її перспективи. Серед основних завдань є розгляд провідних концепцій мовної освіти, обґрунтування інтегративної моделі організації навчання мови в контексті пошуку методів формування мовної особистості.

Провідні дидакти-філологи наголошують: "Методика навчання рідної мови у ХХІ столітті просто зобов'язана спиратися на новітні напрями лінгвістичних досліджень: теорію мовленнєвої діяльності, психолінгвістику, лінгвокогнітологію, соціолінгвістику, інженерну лінгвістику, комунікативну лінгвістику та ін... Антропософський, антропологічний підхід до вивчення і навчання мови, синергетичний, холистичний, сферично-голографічний, ноосферний – це магістральні, перспективні напрями теорії та практики методики мови" [Потапенко та ін. 2006: 56].

Поширеним є твердження, що вивчення мови в школі не може зводитись лише до засвоєння правил орфографії і пунктуації та елементів граматики [Іванишин, Радевич-Винницький 1994: 206].

В українській лінгводидактиці, як і в мовознавстві, посилюється інтерес до ідей антропоцентричної філософії. Різні аспекти вчення про мовну

особистість розглядаються в науково-методичних працях М.С. Вашуленка, С.Я. Єрмоленко, С.О. Карамана, Л.І. Мацько, М.І. Пентилюк, О.І. Потапенка, О.М. Семенов, Т.В. Симоненко, Л.В. Струганець, І.М. Хом'яка та ін. Потрібно зауважити, що сучасні дослідження в галузі української лінгводидактики активізуються дослідженнями російських мовознавців і методистів (Г.І. Богін, О.А. Ворожбитова, Ю.М. Караулов, В.А. Маслова, І.М. Рум'янцева та ін.).

З огляду на те, що в мові (мовленні) відбивається людське начало (думки, почуття, поведінка), антропоцентричний підхід до наукового вивчення мови є продуктивним у мовознавстві, а отже, у свою чергу, потребує переосмислення змісту і методології переважно структурно-системного навчання мови в інтегративному руслі (в плані синтезу структурно-системного і особистісно орієнтованого підходів), що передбачає, крім іншого, розуміння мови як посередника між світом і людиною. У зв'язку з цим для реалізації стратегічної мети шкільної рідномовної освіти потрібні адекватні способи навчання, тобто такі методи, які б дали змогу вивчати рідну мову не просто як замкнену систему знаків, а пізнавати її крізь призму людського виміру (індивідуального, національного, загальнолюдського), розуміти її екзистенційну роль, що забезпечить від формалізму в знаннях і стане запорукою особистісного розвитку школяра.

Глибока думка пронизує висловлювання академіка Л.І. Мацько: "Теоретико-пізнавальний аспект мовної особистості виявляється через розуміння нею надзвичайно важливої екзистенційної ролі рідної мови як визначальної ознаки *homo sapiens*, що за силою впливу на все життя людини не поступається перед законами природи" [2006: 8]. Автор цих рядків виходить із того, що мовна особистість – це узагальнений образ носія мовної свідомості, національно-мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій і мовної моди [Мацько 2006: 6].

В українській лінгводидактиці актуальною є когнітивна концепція мовної освіти [Пентилюк М.І. та ін. 2004], відповідно до якої метою когнітивної методики є опанування учнями мовних засобів як концептів – глибинних значень розгорнутих змістових структур тексту.

У рамках цієї концепції важливо враховувати, що текст – це "...цілісна семіотична форма лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегрована, що служить прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури" [Селіванова 2006: 599-600]. Упровадження ідей когнітивної методики з опорою на таку теорію тексту дасть змогу формувати вміння адекватного сприйняття текстової інформації та створення власних висловлювань з урахуванням комунікативних цілей і наміру, розвитку пізнавальної активності учнів, підвищення їхнього інтересу до вивчення рідної

(української) мови, виховання національної самосвідомості, поваги до мовних традицій рідного народу, бажання наслідувати естетичні й етичні норми спілкування.

Когнітивний напрям мовної освіти пов'язаний з реалізацією *функціонального* підходу до вивчення мовних одиниць, тобто з'ясування призначення мовних засобів у мовленні, тексті.

Функціонально-комунікативний підхід як один із проявів особистісно орієнтованого навчання мови, з одного боку, зумовлюється особливостями комунікативно-інформаційної організації тексту, а з іншого – передбачає розгляд мови через комунікативну функцію, яку вона виконує в суспільстві.

У шкільній практиці комунікативна (діалогічна) стратегія мовної освіти може виявлятися у вигляді міжособистісного діалогу або внутрішнього (спілкування учня з самим собою), діалогу мов і культур тощо. Важливо пам'ятати: "... діалог – це не просто розмова, бесіда, тим паче не простий обмін монологіями... Діалог не може закінчитися на тому, з чого він починається – констатацією розбіжностей у розумінні чогось. Діалог означає певні зрушення на шляху виявлення нових для себе смислів і впізнання знайомого, відкриття чогось нового, що стає для нас істотним" [Саух 2009: 72].

Діяльнісно-комунікативна потреба мовної особистості спонукає не обмежуватися системно-структурним вивченням мови, який сьогодні домінує в школі, а тісно поєднати його з психологічним і антропоцентричним, бо мова, за І.І. Огієнком, – "це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості.

Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб...

...Мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я..." [1995: 239-240].

Насамкінець зазначимо, що актуальний перехід до "збагаченої" інтегративної моделі організації навчально-виховного процесу з мови потребує застосування системи різних методів (когнітивних, герменевтичних, психолінгвістичних, комунікативних – концептуальний аналіз, інтерпретація тексту, "діалог культур", мовленнєвий тренінг, "рольова гра" та ін.), орієнтованих на інтереси учня, спрямованих на збагачення лінгвістичного світогляду, активізацію навчання, самоосвіту, розвиток творчої мовленнєво-мислительної діяльності, вироблення навичок ефективного спілкування тощо, тобто не на окремі знання і вміння, а на формування національно-мовної цілісної особистості, суттєвим показниками якої є виконання нею "рідномовних обов'язків", культура мовлення й духовне обличчя.

Питання, пов'язані з методами навчання рідної мови, будуть предметом

наших подальших досліджень.

Література

Іванишин, В., Радевич-Винницький, Я.: Мова і нація. Відродження, Дрогобич 1994.

Потапенко, О.І., Потапенко, Г.І., Кожуховська, Л.П. та ін.: Інноваційні технології навчання методики української мови у вищих навчальних закладах та середніх освітніх закладах. Міленіум, Київ 2006.

Мацько, Л.І.: Аспекти мовної особистості у перспекції педагогічного дискурсу.

Ін: Проблеми формування мовної особистості учнів середніх загальноосвітніх закладів, Видавництво МЕНУ ім. академіка Степана Дем'янчука, Рівне 2006, с. 5-9.

Огієнко, І.: Українська культура. Абрис, Київ 1991.

Пентилюк, М.І., Нікітіна, А.В., Горошкіна, О.М.: Концепція когнітивної методики навчання української мови.

Ін: Дивослово 8/2004, с. 5–9.

Саух, П.Ю.: Новий образ освіти в контексті ідей сталого розвитку суспільства.

Ін: Проблеми освіти у Польщі та в Україні в контексті процесів глобалізації та євроінтеграції. КІМ, Київ 2009, с.63-74.

Селіванова, О.: Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Довкілля, Полтава – Київ 2006.

Summary

The article outlines the most vivid tendencies of modern Ukrainian linguodidactics. Basing on the conceptions leading didactic-philologists, language education, grounded the integral model of organization native language study in the context of search of methods of forming language personality.

Key words: native language, linguodidactics, language personality, integral paradigm of language education, methods of teaching language.

Лінгводидактичні дослідження інфінітивних речень

Шевцова Лариса

Житомирський державний університет ім. Івана Франка

Методика вивчення синтаксису як частини граматики має певні надбання. Морфологія і синтаксис найповніше виявляють ознаки мови як цілісної системи. Під час вивчення синтаксичних одиниць ураховуються ознаки морфологічних категорій. Як зазначає А. Нікітіна (Методика навчання української мови.../ за ред. М. Пентилюк. - К., 2006), засоби кожного мовного рівня набувають повноти свого значення тільки в найменшій комунікативній одиниці (реченні), що є об'єктом вивчення синтаксису. Звідси його важлива роль у формуванні мовленнєвих умінь і навичок.

Основні засади методики вивчення синтаксису закладені в підручниках, методичних посібниках. В українській лінгводидактиці теоретичні засади навчання синтаксису розроблені вченими О. Біляєвим, В. Горяним, Н. Іваницькою, К. Плиско, Р. Христіаніною, М. Пентилюк та ін. Останнім часом вийшли українські публікації з методики синтаксису С. Карамана, О. Горошкіної, С. Омельчука, М. Кравець та інших учених.

У роботі над засвоєнням синтаксису можна виділити кілька напрямів, між якими існує тісний зв'язок.

1) Практичні спостереження за синтаксичною будовою, інтонаційним оформленням речень; побудова різних за кількісною і якісною характеристикою речень за поданим зразком та схемою.

2) Формування уявлень про одиниці синтаксису – словосполучення, речення, зв'язне висловлювання (текст).

3) Засвоєння структури речення і найважливіших синтаксичних понять: зв'язок між словами у реченні, граматична основа речення, головні й другорядні члени речення, однорідні члени речення; прості, складні, односкладні речення, їх види тощо. Засвоєння синтаксичної термінології.

4) Поглиблення знань і вмінь з синтаксису під час опрацювання несинтаксичних тем (частин мови, лексики, фразеології, будови слова, словотворення та ін.)

5) Формування умінь використовувати у власному мовленні різні речення за метою висловлювання, за інтонацією тощо. Формування пунктуаційних навичок.

6) Застосування набутих знань і умінь з синтаксису у практиці зв'язного мовлення.

У методиці навчання синтаксису вправи з реченням ділять традиційно на аналітичні, якщо переважає аналіз готових речень, і синтетичні, які передбачають самостійне складання речень. Ці види вправ використовуються на різних етапах навчання. Найчастіше синтетичні вправи виконуються на основі аналітичних. Спочатку аналізують готове речення, а потім самостійно конструюють речення такої ж самої будови. Синтетичні вправи можуть виконуватись і без попередніх аналітичних, але обов'язково супроводжуються внутрішньою аналітичною роботою мислення, у процесі якої здійснюється контроль за правильністю побудови речень.

За ступенем самостійності й пізнавальної активності вправи з реченням діляться на три групи:

- 1) на основі зразка,
- 2) конструктивні,
- 3) творчі.

Вправи *за зразком* використовують на різних етапах навчання. Суть їх у тому, що учні спостерігають, аналізують речення, відтворюють їх інтонаційну будову і складають власні такої ж будови на основі наслідування зразків. Спостереження речень має велике значення для засвоєння граматичної будови мови, для розвитку мовлення. Граматичний аналіз може не проводитись, головне в тому, щоб відтворити зразок.

До *конструктивних* відносять вправи на побудову і перебудову речень. Під час їх виконання спираються на теоретичні знання. Мета конструктивних вправ – закріпити набуті знання на практиці. До них відносять:

1. Відновлення або побудова речень із розрізнених слів. Може бути декілька варіантів таких вправ:

- а) усі слова деформованого речення подаються у потрібній формі,
- б) деякі слова подаються в початковій формі,
- в) всі слова подаються в початковій формі.

2. Поділ деформованого тексту на окремі речення. Таку роботу слід проводити, поступово її ускладнюючи добром деформованого тексту з більш поширеними реченнями.

3. Поступове розгортання (поширення) речень за допомогою запитань.

4. Поступове згортання (скорочення) речень. Такі вправи допомагають простежити, як речення втрачає виразність, усвідомити, до якої межі можливе скорочення.

5. Об'єднання кількох речень в одне з однорідними членами.

6. Складання речень з конкретними завданнями: з головних і другорядних членів, залежних від підмета або присудка; з двома і більше головними членами, з однорідними другорядними членами, з ускладненими конструкціями і т. п.

7. Складання речень за схемою. Схема може доповнюватись і видозмінюватись залежно від навчального матеріалу і мети заняття.

Творчі вправи передбачають повну самостійність виконання. Тому важливо сформулювати завдання так, щоб не сковувати творчої ініціативи студента. До таких вправ належить складання речень:

- а) на задану тему,
- б) за опорними словами і словосполученнями,
- в) за сюжетним або ситуативним малюнком,
- г) за порівняльними зворотами, фразеологізмами,
- д) речень-запитань і речень-відповідей,
- е) на основі власних спостережень,
- є) складання різних варіантів речень про одне і те саме.

Оскільки вправи творчого характеру часто позбавлені творчих завдань, то виконанням їх важче керувати. Тому використовують різні види заохочень у формі творчого змагання. Творчі вправи слід проводити систематично і цілеспрямовано при підготовці до переказів і творів.

До вправ з реченням відносять і різні види синтаксичного розбору. Елементи синтаксичного аналізу включені у схеми морфологічного розбору: встановлюється залежність між словами за допомогою граматичних запитань, з'ясовується синтаксична роль слова у реченні.

Традиційно у методиці вивчення односкладних речень проводиться певна робота: засвоєння їх особливостей за складом граматичної основи. Необхідно показати на конкретних прикладах, що відсутність одного головного члена не впливає на розуміння смислу. Такі речення слід розглядати в контексті, звертати увагу на їх роль – називати стан, час дії, почуття, ситуацію, місце та ін. Такий вид аналізу сприяє не тільки засвоєнню лінгвістичної теорії, а й виробленню комунікативних умінь та навичок. Розуміння стилістичної ролі комунікативних одиниць в конкретних текстах сприяє точному відбору видів речень, типів головних і другорядних членів речення для вираження власних думок.

Орфоепічне й інтонаційне оформлення для усного мовлення таке ж важливе і необхідне, як дотримання норм орфографії та пунктуації на письмі. Невміння чути і відтворювати у внутрішньому мовленні інтонацію, яка на письмі позначається розділовими знаками, є причиною втрат у сприйнятті змісту написаного, численних пунктуаційних помилок, невиразності, спрощеності творчих письмових робіт, уривчастості, непереконливості монологічного мовлення.

У полі зору викладача повинна бути робота над усіма елементами інтонації (силою, напрямом, швидкістю, тембром). Студентів слід познайомити з функціями інтонації (граматичною, комунікативною, експресивною і модальною), виробити навички членування речень на синтагми.

У роботі над інтонацією важливо правильно поєднувати спостереження з тренуванням. Практичне засвоєння інтонаційних особливостей мови відбувається в процесі виконання вправ, мета яких – зосередити увагу на інтонаційних особливостях конструкцій, виробити вміння й навички вслухатися в своє і чуже мовлення. Робота проводиться у такій послідовності: відтворення інтонаційно правильного читання, прослуховування речення декілька разів у читанні різними студентами, зіставлення особливостей вимови, порівняння вимови того самого речення з різним логічним наголосом, читання певних конструкцій з дотриманням правильності усіх елементів інтонації, визначення на слух видів інтонації, виправлення неправильної інтонації речень у своєму і чужому мовленні, систематичне порівняння структури й інтонації, розв’язання інтонаційних задач.

Інтонація питального речення вивчається у порівнянні з інтонацією розповідного речення. Необхідно дати уявлення про комунікативну функцію інтонації, поглибити розуміння граматичної функції на такому матеріалі, де інтонація є засобом розрізнення розповідних і питальних речень: *Принести роботи на виставку. (?)*

Аналіз речень, різних за метою висловлювання (повідомити чи дізнатися) поєднується з інтонаційним аналізом. Для наочності зіставлення можна використати перезапис на стрічку останніх слів обох речень. Робиться висновок про підвищення голосу в кінці питального речення, виразно читаються питальні речення або складаються кілька речень на задану тему.

Під час вивчення граматичної основи речення приділяється велика увага інтонаційно-смісловому членуванню речення, виробляється вміння визначати й у вимові виділяти голосом (за допомогою паузи) синтагми. Для прикладів спочатку добирають речення, в яких межі синтагми збігаються з групою підмета і присудка. Роботу пов’язуємо із спостереженням над інтонацією, якій на письмі відповідає тире (підмет і присудок виражені іменниками).

Ці завдання можна доповнити такими вправами: читання речень у нешироких текстах, колективна робота над створенням невеликого зв’язного тексту за поданим початком, складання двох паралельних текстів за початковими реченнями, що мають однакову будову, але різні за актуальним членуванням, спостереження за інтонацією і порядком слів у невеликих зв’язних висловлюваннях. Опанування інтонаційними особливостями окремих речень пов’язане з роботою над інтонацією цілого тексту.

Важливим і мало дослідженим залишається питання методики вивчення інфінітивних речень як виду односкладних. Особливості інфінітивних речень вивчаються у вищій школі, але методика їх вивчення мало розроблена і потребує детальнішого розгляду.

Література

- Андерш, Й.: Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Наукова думка, Київ 1987.
- Біляев, О.М.: Сучасний урок української мови. Радянська школа, Київ 1980.
- Пентиліук, М.І. та ін.: Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах. Київ 2005.
- Плиско, К.М.: Організація навчання синтаксису в середній школі. Харків 1996
- Плиско, К.М.: Теорія і методика навчання української мови в середній школі. Харків 2003.
- Христіанінова, Р.О.: Просте речення в шкільному курсі української мови. Київ 1991.

Summary

The article explains the importance of the acquisition of syntactic standards which formulate the communicative and stylistic Competence of the Students of language disciplines.

Key words: criteria of syntactic exercises, systems approach, extralinguistic information, stimulation of students' cognitive activity, simulating pedagogical situations.

Місце оцінного компонента в професійно-мовленнєвій діяльності вчителів української мови й літератури

Орехова Лариса

*Південноукраїнський державний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського*

На сучасному етапі розвитку України ставляться нові вимоги до підготовки вчителя-словесника, здатного реалізовувати у своїй професійно-мовленнєвій діяльності завдання з розвитку в учнів свідомих національно-мовних особистостей, що володіють усіма лінгвістичними компетенціями, необхідними для їхньої повноцінної реалізації у різних сферах життя. Актуальність нашого дослідження обумовлена концептуальними засадами мовної освіти, що визначаються Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті й сучасними концепціями навчання державної мови. В аспекті означеного завдання розглядаються інноваційні підходи до організації навчання вчителями української мови і літератури, визначаються завдання, зміст і технології їхньої професійної підготовки.

Проблеми педагогічної діяльності та підготовки вчителя посідають одне з центральних місць у педагогіці вищої школи. Особливий інтерес учених викликають питання професійно-мовленнєвої діяльності педагога.

Аналіз феноменів діяльність, педагогічна діяльність, педагогічне спілкування підвів нас до усвідомлення можливості виокремити професійно-мовленнєву діяльність у структурі професійної діяльності педагога, яку ми розуміємо як спеціалізоване використання вчителем мовлення у процесі соціально-психологічної взаємодії з учнями для розв'язання завдань освітнього характеру. Означене, у свою чергу, дозволило дійти висновків щодо феномена професійно-мовленнєва діяльність учителя української мови і літератури, під якою ми розуміємо спеціалізоване використання вчителем мовлення у процесі навчальної та позанавчальної соціально-психологічної взаємодії з учнями для розв'язання завдань, пов'язаних з формуванням із цих учнів мовних особистостей.

Основою мовленнєвої діяльності вчителя є добре розвинутий оцінний компонент. Сучасна дидактика концентрується у своїх дослідженнях з питань оцінки і оцінювання на чотирьох основних проблемах: 1) функції перевірки і оцінки знань у навчальному процесі, вимоги до знань, умінь і навичок учнів, методи оцінки, способи вимірювання знань і т. ін.; 2) вивчення виховних функцій оцінки, її впливу на формування самооцінки учнів, на інтерес і ставлення школярів до

предмета; 3) зв'язок оцінки з розвитком програмованого навчання і широким залученням у навчальний процес технічних засобів навчання; 4) оцінка як специфічний компонент діяльності вчителя.

Оскільки основним завданням професійно-мовленнєвої діяльності вчителя-словесника є формування свідомої національно-мовної особистості, яка володіє мовною, мовленнєвою, комунікативною й лінгвоестетичною компетенціями, вважали за доцільне з'ясувати місце оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності вчителя для розв'язання означеного завдання. Ми припустили, що в багатоаспектній мовленнєвій діяльності вчителя української мови і літератури найбільш вагомими для виконання професійних функцій є інформативний, впливовий і естетичний компоненти. Кожен з них забезпечує окремі сторони формування мовної особистості.

Інформативне мовлення вчителя є стрижнем усієї навчально-виховної роботи, тому місце оцінного компонента ми шукали саме в ділянці організації освітнього процесу. Оцінний компонент виявляється у доборі навчально-мовленнєвого матеріалу, способів презентації навчальної інформації для учнів, доборі видів навчально-пізнавальної активності учнів, що забезпечують найбільш ефективний розвиток їхніх лінгвістичних компетенцій.

Аналіз впливового аспекту професійно-мовленнєвої діяльності вчителя української мови і літератури дозволив розкрити такі основні моменти: 1) оцінка впливу мовлення вчителя на формування особистості учня; 2) формування в учнів відповідальності за результати власної мовленнєвої діяльності; 3) здатність і вміння вчителів-словесників здійснювати оцінку навчально-мовленнєвої діяльності учнів вербальними засобами. Оцінний компонент застосовується вчителем української мови і літератури правильно лише в тому випадку, якщо 1) педагогом чітко визначаються критерії оцінки мовленнєвої діяльності учнів, 2) еталони, за якими здійснюється оцінювання, зрозумілі учням і прийняті ними, 3) оцінювання супроводжує весь процес навчально-мовленнєвої діяльності школярів, 4) «малі форми» оцінювання, що виконують стимулювальну і спрямовальну функції, супроводжуються розгорнутими вербальними оцінками, в яких визначається перспектива мовленнєвого зростання учня.

Естетичний аспект у професійній мовленнєвій практиці вчителя української мови і літератури повноцінно реалізуватиметься лише за умови, якщо він уміє адекватно оцінити лінгвістичні засоби з погляду їх естетичної цінності. Естетичну оцінку вчитель повинен давати як своєму мовленню, так і мовленню своїх вихованців. Оцінний компонент дає настанову мовленнєво-мисленнєвим органам на відбір відповідних мовних засобів, пошук найоптимальнішого варіанту з кількох альтернативних, при звичаю

до самоконтролю, самокоригування, тобто стимулює постійне мовленнєве самовдосконалення.

У процесі дослідження, враховуючи результати анкетування, ми з'ясували, що студенти філологічних факультетів мають певні уявлення про оцінну діяльність учителя, однак їхні знання були загальними, специфіку застосування оцінного компонента у професійно-мовленнєвій діяльності вчителя української мови і літератури вони уявляли нечітко, переважно однобічно, часто зводили її виключно до оцінки результатів навчально-мовленнєвої діяльності учнів. Одилично були представлені відповіді студентів, які розглядали оцінну діяльність педагога як таку, що покликана стимулювати розвиток особистості учня, мотивувати його навчальну діяльність, спонукати до розвитку самоконтролю й самооцінки. Водночас, лише незначна частина вбачала в оцінній діяльності педагога засіб для вдосконалення навчального процесу, який орієнтує його в рівнях, досягнутих учнями знань, умінь і навичок, а відтак, визначає шляхи організації вчителем навчального процесу, його конкретних форм, методів і т. ін. Майже одностайно позитивні (понад 90%) відповіді студентів на запитання анкети щодо доцільності роботи над формуванням оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності вчителів української мови і літератури підтвердили наші прогнози про її необхідність.

Для перевірки адекватності застосування оцінного компонента в інформативному мовленні вчителя-словесника було запропоновано студентам підготуватись і провести пробний урок. У результаті аналізу професійно-мовленнєвої діяльності студентів упродовж реалізації уроку нами оцінювалися такі моменти: 1) вміння оцінити навчальний матеріал (його складність і специфіку) з метою подальшого визначення способу його вербальної презентації; 2) вміння оцінити навчальний матеріал (його структуру) з погляду добору адекватних мовленнєвих партій учителя; 3) вміння враховувати при побудові інформативного висловлювання результати оцінки екстралінгвістичних умов комунікації; 4) вміння добирати мовленнєві засоби, адекватні меті і змісту інформативного висловлювання; 5) вміння добирати такі види навчально-пізнавальної діяльності учнів, які найбільш ефективно стимулюють розвиток їхньої мовної, мовленнєвої, комунікативної і лінгвоестетичної компетенцій.

Друга група експериментальних завдань була спрямована на визначення рівня розвитку оцінних умінь щодо реалізації впливового аспекту професійно-мовленнєвої діяльності вчителя української мови і літератури. Запропоновані студентам завдання були покликані перевірити їхні вміння здійснювати такі види діяльності: 6) оцінювати можливий вплив на учнів змістового компонента висловлювань учителя, дібраних ним допоміжних, роздаткових і т. ін. дидактичних матеріалів; 7) оцінювати вплив формального аспекту мовлення на розвиток національно-мовленнєвої особистості учня, забезпечення його лінгвістичних компетенцій; 8) залучати

учнів до моніторингу власної мовленнєвої діяльності, її оцінювання, коригування, вдосконалення; 9) оцінювати процес і продукти мовленнєвої діяльності учнів; 10) давати розгорнуті оцінні судження щодо мовленнєвої діяльності учнів задля визначення перспектив їхнього мовленнєвого зростання.

Рівень розвитку оцінного компонента щодо естетичного аспекту професійно-мовленнєвої діяльності вчителя-словесника з'ясувався у низці завдань лінгвоестетичного характеру: 11) вміння оцінити лінгвістичні засоби з погляду їх естетичної цінності; 12) вміння оцінити мовлення учнів з погляду його естетичної цінності.

Виконання запропонованих експериментальних завдань перевірялося шляхом експертної оцінки. Вміння, перевірка яких і було власне предметом нашого дослідження, не підлягали кількісному обчисленню, а відтак, потребували розробки спеціальної шкали вимірювання, заснованої на якісних критеріях оцінювання. У ній ми виділили чотири оцінних еталони („правильно” – виконання завдання відповідає усім вимогам; „переважно правильно” – поодинокі або незначні відхилення від вимог, які в цілому не позначаються на виконанні навчальних функцій; „переважно неправильно” – частотні і значні відхилення від вимог, які негативно позначаються на виконанні навчальних; „неправильно” – повна невідповідність вимогам. Для кожної з 12 позицій, за якими відбувалася діагностика сформованості оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності в майбутніх учителів української мови і літератури, була розроблена система вимог. Результати виконання завдань кожним студентом заносилися до спеціальної таблиці, в основу якої була покладена розроблена шкала.

Загальний аналіз результатів виконання експериментальних завдань засвідчив, що ступінь їх правильності неоднаковий у різних груп студентів. Уніфікувавши одержані дані, ми помітили, що студенти, які неправильно виконали завдання на перевірку сформованості оцінного компонента в інформативному аспекті професійного мовлення, припускалися значних помилок і при перевірці сформованості означеного компонента і в інших аспектах мовлення, і навпаки. Це дало підстави і можливість розподілити всіх респондентів за певними категоріями, відповідно до рівня сформованості оцінного компонента їхнього професійного мовлення. Для виділення рівнів сформованості оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності вчителів української мови і літератури, ми розробили відповідні критерії та їх показники.

Критеріями сформованості оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності вчителів української мови і літератури стали: 1) вміння оцінити навчальний матеріал з погляду визначення способів вербальної роботи з ним (показники: вміння визначати адекватний стиль,

форму і жанр мовлення; вміння правильно визначати текстотвірну основу висловлювання і адекватно її реалізовувати); 2) вміння добирати такі види навчально-пізнавальної діяльності учнів, які найбільш ефективно стимулюють розвиток їхньої мовної, мовленнєвої, комунікативної і лінгвоестетичної компетенцій (показники: вміння добирати лінгвопсихологічні стимули для розвитку мовної компетенції учнів; вміння добирати лінгвопсихологічні стимули для розвитку мовленнєвої компетенції учнів; вміння добирати лінгвопсихологічні стимули для розвитку комунікативної компетенції учнів; вміння добирати лінгвопсихологічні стимули для розвитку лінгвоестетичної компетенції учнів); 3) вміння адекватно оцінити вплив продуктів професійно-мовленнєвої діяльності на розвиток мовної особистості (показники: вміння оцінити вплив змістового аспекту мовлення; вміння оцінити вплив формального аспекту мовлення); 4) вміння організувати роботу учнів над оцінкою продуктів власної мовленнєвої діяльності (показники: вміння визначати еталони оцінки мовленнєвої діяльності; вміння залучати учнів до освоєння означених еталонів; вміння стимулювати навички самоконтролю учнів за продуктами власної мовленнєвої діяльності); 5) вміння оцінити результати мовленнєвої діяльності учнів з метою визначення перспектив їхнього мовленнєвого зростання (показники: вміння визначати критерії оцінки мовленнєвої діяльності учнів; вміння здійснювати оцінку мовленнєвої діяльності учнів на всіх етапах її реалізації; вміння реалізовувати розгорнуті вербальні судження для забезпечення мотивації зростання учнів у мовленнєвому аспекті).

Підсумовуючи, можна сказати, що професійно-мовленнєва діяльність учителя української мови і літератури – це спеціалізоване використання вчителем мовлення у процесі навчальної та позанавчальної соціально-психологічної взаємодії з учнями для розв'язання завдань, пов'язаних з формуванням з цих учнів мовних особистостей. Відтак, компонент у цілісній структурі професійно-мовленнєвої діяльності вчителя-словесника, що визначає, регулює і, за необхідності, коригує таку організацію навчально-виховного процесу з предмета, яка забезпечує найбільш ефективне формування з суб'єктів освітнього процесу (учнів) мовних особистостей, ми розглядали як оцінний.

Оцінний компонент виявляється у трьох основних аспектах професійно-мовленнєвої діяльності вчителя української мови і літератури – інформативному, впливовому й естетичному. Інформативне мовлення вчителя є стрижнем усієї навчально-виховної роботи, тому оцінний компонент має місце в ділянці організації освітнього процесу. Він виявляється у доборі навчально-мовленнєвого матеріалу, побудові висловлювань, способах презентації навчальної інформації для учнів, визначенні тих видів навчально-пізнавальної активності учнів, які забезпечують найбільш ефективне практикування в усіх видах мовленнєвої

діяльності. У впливовому аспекті професійно-мовленнєвої діяльності вчителя української мови і літератури оцінний компонент розглядався у таких виявах: 1) оцінка впливу мовлення вчителя на формування особистості учня; 2) формування в учнів відповідальності за результати власної мовленнєвої діяльності; 3) здатність і вміння вчителів-словесників здійснювати оцінку навчально-мовленнєвої діяльності учнів вербальними засобами. Щодо естетичного аспекту мовлення оцінний компонент виявляється в уміннях учителя-мовника оцінити власне мовлення і мовлення учнів з погляду їх естетичної цінності.

Упродовж дослідження було встановлено окремі тенденції процесу формування оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності учителя української мови і літератури. З-поміж них: а) цілісність у формуванні оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності в майбутніх учителів української мови і літератури досягається шляхом обов'язкової роботи над його формуванням в інформативному, впливовому й естетичному аспектах мовлення педагога; б) ефективність означеного процесу має двобічний характер, бо залежить як від спільних зусиль викладача методики української мови і студентів, так і від умов цілісної організації підготовки студентів філологічних факультетів до здійснення професійно-мовленнєвої діяльності у вищій школі.

Література

- Ващенко, Л.Ф.: Формування оцінного компонента у майбутніх учителів: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. – Одеса, 1996. – 24 с.
- Волков, А.М., Микадзе, Ю.В., Солнцева, Г.Н.: Деятельность: структура и регуляция. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 216 с.
- Гоголь, О.В.: Формування педагогічного мовлення майбутніх учителів активними методами навчання: Дис. канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1997. – 183 с.
- Загнітко, А.П., Домрачева, І.Р.: Основи мовленнєвої діяльності: Навчальний посібник. – Донецьк, Український Культурологічний Центр, 2001. – 56 с.
- Залесский, Г.Е.: Психологические вопросы формирования убеждений. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 119 с.
- Захлопана, Н.М., Кочан, І.М.: Словник-довідник з методики викладання української мови. – Львів: Видавничий центр ЛДУ ім. Івана Франка, 2002. – 250 с.
- Зимняя, И.А.: Лингвopsихология речевой деятельности. – М.: ППСИ, Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2001. – 432 с.

Summary

Phenomenon 'professional speech activity of the Ukrainian language and literature teachers' was clarified. For the first time in scientific practice phenomenon 'evaluative component in the professional speech activity of future teachers of the Ukrainian language and literature' was defined, the place of the above-mentioned component in the professional speech activity of the Ukrainian language and literature teachers was found out. Criteria, indices, levels of formation of evaluative component were determined.

Key words: language, literature teachers, pedagogical assessment.

Антропологічні та світоглядні виміри української народної медицини

Даренська Віра

Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля

Однією з найбільш актуальних проблем сьогодення є дослідження народної духовної культури як основи формування національного образу світу. Народна медицина є одним з виявів світогляду і життєвого досвіду культури, а отже, культурологічний аналіз народної медицини представляє для дослідників особливу цінність. Він дозволяє висвітлити базові смислові елементи національного образу світу і людини в ньому, на яких заснована українська *народно-медична система лікування*. Важливою особливістю образу світу, як зазначає дослідник національних образів світу Г. Гачев, є те, що образ світу „осягається лише спільними зусиллями розсудкового та образного мислення, й тому робота тут йде «мислеобразами»” [Гачев 2007: 9]. На сучасному етапі вивчення цього фрагмента культури важливим є не тільки виявлення всього кола народномедичних знань (демонологічних, лікувально-терапевтичних, фольклорних тощо), їх системний опис і класифікація, але і урахування розгорнутих в просторі ментальних проєкцій практики народної медицини. Своєчасною також можна визнати постановку питання про те, який саме образ світу стоїть за комплексом знань народної медицини, яка саме прагматика активно існуючих в традиційній культурі народномедичних текстів (в широкому семіотичному розумінні цього слова – від замовлянь, раціональної практики лікування до демонологічних уявлень), якими ціннісними орієнтирами послуговуються в цій сфері. Оскільки „народна медицина – складний комплекс, в якому поєдналися позитивні емпіричні знання і засоби лікувальної магії, народна традиція і пізніші елементи, що влились в народну медицину з професійної, явища широкого міжнародного побутування і досвід місцевих спостережень, нашарування різних епох” [Болтарович 1990: 4], в силу цього факту розглядати феномен народної медицини можна з різних точок зору.

Метою даної статті є дослідження антропологічного і світоглядного сенсу народних уявлень про сутність хвороб і засоби лікування в контексті специфіки традиційного українського образу світу. Дана мета розбивається на два послідовних завдання: 1) проаналізувати уявлення про персоніфіковану сутність хвороб; 2) визначити світоглядні та ціннісні аспекти лікувальних засобів традиційної народної медицини.

Народні медичні знання становлять суттєву частину та важливий змістовний стрижень всієї традиційної культури, оскільки в медичних текстах і відповідних ментальних стереотипах зберігаються найбільш

значущі елементи архаїчної етнокультурної інформації. Це підтверджує російський дослідник Вл. Г. Власов: „Народна медицина, як неодмінний компонент, входить до складу традиційно-побутового шару етнічної культури, виконуючи основні етнічні функції” [Власов 2003: 130]. Варто зауважити також існування *унікальної специфічної системи народних медичних знань* кожної нації та етнічної групи (хоч це і не суперечить існуванню східнослов'янської системи народної медицини, далекосхідної і т.п.), оскільки народна медицина – завжди неодмінно етнічна медицина; втрата нею етноспецифічності, її деетнізація є рівноцінними забуттю цієї медичної культури чи відмові від неї. Тому народні медичні знання етносу пристосовані для лікування хвороб, які найчастіше зустрічаються саме в цій етнічній групі. У свою чергу, народна медицина не є автономною сферою культури, вона є реалізацією певних соціокультурних навичок, що пов'язані із фольклорною та міфо-ритуальною традицією.

Носіями народномедичних знань в традиційній культурі виступали як чоловіки, так і жінки. Розрізнення за статтю майже не існувало, однак винятковим правом приймати пологи у породіль мали тільки жінки, „повитухи” і костоправами здебільшого були чоловіки. Існувало багато назв спеціалізацій: ворожбит/ворожка, планетник, зільник/травник, баба-повитуха/бранка/пупорізка, чаклун, знахар, відьма. Наразі ці слова сприймаються як синоніми, хоча між цими „спеціалізаціями” є нюанси, які сучасна людина може не розуміти в силу суттєво інших соціокультурних реалій нашого часу. 1) *Баба-повитуха (бранка, пупорізка)*. Функція цієї жінки (і ні в якому випадку чоловіка) – приймати пологи у породіль, тобто функції акушера-гінеколога та педіатра, і серед всіх носіїв народномедичних знань ця спеціалізація була найважливішою через її суспільну значущість. Баба-бранка повинна була володіти досить великим багажем медичних та психотерапевтичних (з нашої точки зору, раціональних) та сакральних знань (замовляння, які з часом „синтезувалися” із християнськими молитвами, були найважливішими при прийманні пологів). 2) *Знахарі/травники*. Представниками цієї спеціалізації народномедичних знань могли бути як чоловіки, так і жінки. Травники – це сільські „лікарі”, які здебільшого займалися виключно лікувальною справою за допомогою трав, основним лікувальним компонентом виступало „зілля” – різноманітні, здебільшого запашні трав'янисті рослини, а також навар або настій з деяких із них, який використовується в народній медицині. Але другою складовою травницького уміння було знання певних замовлянь, заклинань, молитов, які мали язичницьке походження, а також певних молитов, з якими зверталися до зілля, яке збиралися рвати. Але при цьому важливо наголосити на переважно лікарському напрямку діяльності знахаря. 3) *Хірурги – костоправи*. Представники цієї спеціалізації (здебільшого чоловіки) жили майже в кожному селі, і володіли раціональними знаннями медичної

практики: вміли складати зламані кості, накладаючи пов'язки з берести, вправляти вивихи та диски, розтираючи мазями: „Серед лікарів такого типу... були вправні знавці своєї праці, справжні народні цілителі, що успадкувавши досвід своїх предків, добре володіли методом мануальної терапії, тобто ручного вправлення дисків, вміли розпізнавати переломи, знали про можливість зміщування уламків” [Болтарович 1990: 39]. Окрім знань з мануальної терапії, костоправи також вміли робити різні мазі та рослинні примочки для пришвидшення загоювання. 4) *Чаклуни та відьми*. Представники цієї найбільш зловісної галузі народної медицини відрізнялися від всіх інших тим, що могли робити зло та лихо людині, і ніколи добро, їх остерегались та боялись. При чаклунстві зверталися до темних сил природи, а з точки зору Церкви – до чорту та сатани.

Хвороба в образі світу української народної медицини була персоніфікованою істотою, яка уявлялася в: 1) антропоморфному (людському) вигляді, але могла бути і бесплотною та невидимою. Концепт лікування був багатоплановим, він включав *ірраціональний* (магічні ритуальні дії), *словесно-магічний* (замовляння, заклинання, молитви) та *раціонально-лікувальний* аспекти (масаж, бальнеологія, гомеопатія, рефлексотерапія, гіпноз і навіювання, фітотерапія: обкурювання сумішшю трав, розтирання, напари, настойки, відвари, мазі). Якщо хвороба – це жива істота, тому при лікуванні з хворобою поводитися відповідно: 1) з нею розмовляють, її вмовляють піти геть, їй погрожують з замовляннях; 2) крім словесних вмовлянь (замовлянь, молитв), хворобу намагалися змусити вийти з тіла під впливом різних фізичних чинників, які також мають і спіритуальне значення.

Література

- Болтарович, З. Є.: Народна медицина українців. Наукова думка, Київ 1990.
Власов, В. Г. Современный человек и традиционная медицина In: Человек 1/2003, с. 129-137.
Гачів, Г.Д.: Космо-Психо-Логос. Национальные образы мира. Академический проект, Москва 2007.

Summary

The author considers the specific character of folk medicine in traditional Ukrainian culture in this article. Here author demonstrates that in this type of culture the principles of healing are strictly defined and founded upon fundamental understanding of natural environment as well as knowledge of spiritual life rules. The basic professional types of traditional medical practice are defined here.

Key words: Ukrainian medicine, healing, environment, anthropology, worldview.

Гендерний аспект української інвективи

Форманова Світлана

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського*

На відміну від категорії *sexus* гендерний статус, гендерна ієрархія та гендерно обумовлені моделі поведінки створюються не на рівні генетики, вони конструюються суспільством (*doing gender*) та регламентуються культурними традиціями [Воронина 1999: 169]. Гендерні стосунки є важливим аспектом соціальної організації. Вони відбивають її системні характеристики та структурують стосунки між тими, хто говорять. Гендерні відношення фіксуються в мові як культурно обумовлені стереотипи, які відбивають поведінку особистості, її мовлення у процесах мовної соціалізації.

Отже, термін «гендер» використовувався з метою описування соціальних, культурних, психологічних аспектів «жіночого» відповідно до «чоловічого».

Варто зазначити, що питання розрізнення гендерного та інших чинників, які впливають на мовну компетенцію та комунікативну інтеракцію (соціальний аспект, професія, вік, спосіб життя та ін.) набагато складніші і мають бути докладніше вивчені. Особливо нашу увагу привернув гендерно специфічний вибір одиниць лексики, тому наша розвідка є **актуальною**.

Дослідженню гендерних особливостей приділяли увагу Т. Б. Крючкова (1975), А. А. Вейлерт (1976), О. А. Рижкіна, Л. І. Реснянська (1988), Л. Р. Мошинська (1978), І. Г. Овчиннікова (1996), О. А. Земська (1993), Н. Ф. Верхованцева (1989), О. І. Горошко (1996), О. М. Холод (1996; 1997), А. Кириліна (1999).

У різних суспільствах чоловічі та жіночі ролі можуть бути різними, але у всіх діє одне правило: те, що вважається за чоловіче, маркується суспільством як пріоритетне і домінуюче; все, що вважається жіночим, визнається вторинним і підлеглим. Так було з'ясовано одну з особливостей гендерних ролей і відносин – конституювання домінування у суспільстві маскулінного і придушення фемінного. Гендер, таким чином, виявляється одним з базових принципів соціальної стратифікації. Іншими такими принципами виступають етнічність (національність), вік, соціальна приналежність тощо.

Важливим аспектом міжкультурної комунікації є володіння комунікантами стратегією і тактикою спілкування, що базується на

володінні мовцем варіативними мовленнєвими засобами. Адже в кожен конкретний момент спілкування людина вибирає найбільш адекватні стилістичні та лексико-граматичні варіанти передачі думок та почуттів, найдоречніші шляхи розвитку бесіди, найбільш ефективні способи вирішення можливих комунікативних задач і проблем, найдоцільніші альтернативи реагування на ремарки співрозмовника. Коли у розпорядженні немає таких варіантів, мовлення людини набуває жорсткості та ригідності, що детермінується наявністю в запасі лише одного варіанта не завжди придатного для розмови. Вибір усіх перерахованих компонентів залежить від статусу співрозмовників, їхніх соціальних, психологічних та лінгвістичних ролей, гендерної приналежності, авторитету, обставин комунікації та поведінкових стереотипів.

Гендерні особливості використання стилістично забарвленої лексики в мовленні відображають більшу чутливість жінок, порівняно з чоловіками, до комунікативних норм суспільства, яке табує вживання стилістично зниженої лексики, прагнення жінок створити дружню атмосферу спілкування й бажання чоловіків справити враження на співрозмовника своєю ерудицією та безкомпромісністю.

Лексико-стилістичні засоби у певній комунікативній інтеракції мають гендерну маркованість і характеризують відображану вербальну поведінку представників певної статі. Типовою рисою жіночої вербальної поведінки є прагнення створити позитивну атмосферу спілкування, прагнення уникати засобів, що можуть образити співрозмовника, демонструвати загальну емоційно-експресивну налаштованість. Чоловіча вербальна поведінка демонструє загальний негативний настрій комуніканта, зосередження на своїх власних проблемах, небажання враховувати інтереси співбесідника, певна агресивність тощо.

У лінгвістиці існує термін «інвектива», тобто спосіб існування вербальної агресії, який сприймається в тій чи тій соціальній групі як різкий або табуований. Але інвектива має два різновиди: агресивний та експлетивний. Останній ще має назву вигуківий, тобто некодифіковані вислови замінюють евфемізмами, як-от: «блін», «лихий», «нечиста сила», «нічний метелик», «врізати дуба», «склеїти ласті», «щоб тебе хапун ухопив», «афедрон», «вскочити у матню», «заськи» та ін. Варто зазначити, що останнім часом саме цей різновид інвектив надто популяризується, оскільки така інвектива швидко втрачає свою силу, нівелюється її межа, що дозволяє їй перейти до розряду жаргону. Звернімо увагу на той чинник, що інвектива має національно-культурну специфіку, тому не можна з впевненістю сказати, хто більше лається: українці, росіяни чи угорці. Виходить, це залежить від релігійності народу: чим людина більш релігійна, тим вона більше лятиметься.

Зауважимо, що лінгвістична категорія інвективи у більшості випадків є яскравим соціальним портретом самого мовця. Тому що склад

лайливої лексики кожної людини хоча і досить індивідуальний, проте має певні ознаки, які можуть точно вказати на належність цієї людини не лише до тієї чи іншої статі, але й на рівень освіти, соціальний стан і, навіть, на вік мовця.

Для вербальної поведінки чоловіків властивими є порушення табу на вимову слів, що позначають окремі частини тіла та стосунки між представниками протилежних статей, як-от: *Падлюка! Курва! Сука! Холера! Лайно! Гондон!* та ін. Для жіночої вербальної поведінки типовим є використання комунікативів, що мають у своєму складі евфемізми, які замінюють табуйоване слово, як-от: *Обскубаний папуго! Божевільний алкаш! Навіжений! Охочий потримати молодих дівчаток за колінця! Малолітній злочинець! Гидкий ошуканець! Дурень! Схиблений! Злодій! Мотлох життя! Ідіот! Маніяк!* та ін.

Дорослі вживають інвективи, щоб отримати емоційну розрядку, інші – від невистачання культури, молодь – щоб відчутти себе дорослими. Залежно від статі адресата або адресанта ставлення до матірньої лайки суто відрізняється. Матюгальщина сприймається як риса чоловічої поведінки, бо чоловікам більш властива фізична агресія. «Але зменшення питомої ваги ненормативної лексики взагалі, (...), у публічному або діалоговому спілкуванні у змішаних групах не означає, нібито жінки уникають ненормативної лексики» [Ставицька 2005: 165].

Отже, вживання інвектив з метою підсилення їх експресії й на емоційному підґрунті властиве майже усім категоріям населення. «Обсценну лексику вживають вільніше в середовищі однорідному за статтю і віком, ніж у гетерогенному (тобто, наприклад, жінки-ровесниці у спілкуванні одна з одною вільніше використовують мат, ніж у змішаних компаніях і тим більше, звертаючись до чоловіків)» [Земская та ін. 1993: 384].

У вербальній поведінці жінок простежується залежність частоти вульгаризмів від статусних властивостей адресата-чоловіка, віку самої жінки та стилістичної маркованості лексеми. Інвективи типові лише для висловлювань молодих жінок і дівчат-підлітків при вираженні високого ступеня негативних емоцій.

Наприклад, *Сволота! Гадина! Покидьок! Потрох! Прошмандовка!* та ін.

На думку Д. Синяка, лайка – це «елемент культури». Людині не заборониш лаятись! Тож нехай хоч вона виражає свої емоції культурно-письменницькими словами. Емоційний характер інвектив залежить від тієї дійсності, яку ці засоби виражають. Але «потреба у лайці, навіть невинній – це практично збочення, наслідок неправильного виховання. Хіба ж можна полегшувати сваркою святу й вічну душу» [Синяк 1998: 6-7].

За Д. Лихачовим, «лайка – це замовляння, за допомогою яких темна свідомість намагається встановити хоча б емоційний контроль над природою речей, якщо інших форм впливу на життя у нього немає» [Там само: 12].

Українському менталітетові лайка не властива. Це явище в Україні – породження новітніх часів, тому що в українських традиціях не було вживання брудних слів і лайок для «плавності» мовлення, його «орнаментування» і т. п. [Радевич-Винницький 2001:179].

Спостерігаючи за мовною поведінкою студентів, викладачів та інших груп населення ми помітили, що словник лайливої лексики чоловіка й жінки суттєво відрізняється. Незважаючи на феміністичні настрої та намагання жінки ні в чому не поступатися чоловікові, жінки з меншою частотністю вживають суто лайливі лексеми, але з більшою винахідливістю утворюють нові форми образ, евфемізми та фразеологізми. В українській мові лайливі лексеми у вустах жінки з'являються рідше, оскільки це невластиво їм по суті, що свідчить про ментальні риси українців, але більшу частину їх можна віднести до зневажливих, як-от: *Дідько! Матір Божя! Бісова душа, матері твої чорт! Лихий би тебе побрав! Дурень! Каламутна особа! До біса! Стара баржа! Залізобетонна конструкція! Ненормальний! Старий алкаш! Пішов геть!*, а також образи, пов'язані з тваринним світом: *хитрий, як лис; дурний, як індик; впертий, як осел; боягузливий, як заєць; надоїдливий, як муха, лисичка-вертихвістка, курка облізла, бугай, жеребець, кобель* та ін.

Чоловіче мовлення відрізняється суворістю, жорсткістю, негативною експресивністю та агресією: *Свиня! Собака! Виблядок! Сука! Курва! та ін.*

О. А. Рижкіна та Л. І. Реснянська [1988] з'ясували, що однакові лексеми сприймаються чоловіками та жінками як такі, що мають різний ступень позитивної чи негативної оцінки.

Ще Аристотель співвідносив жіночий початок з пасивною, підкореною матерією, а чоловічий – з активною формою, яка володарює [Рябова].

Отже, порушення табу дає відчуття свободи, яку у реальному світі відчутти майже не можливо. Такою свободою користуються люди, які за рахунок своєї посади, віку або з інших причин не можуть собі дозволити кинути інвективу.

Інвектива – прекрасний засіб встановлення контакту: якщо ти говориш нашою мовою, то ти такий самий, як ми.

Інвективу пов'язують з певним соціальним тлом та рівнем інтелекту, що й демонструють останнім часом все частіше не лише у побутовому мовленні, а й з телерадіоэфірів та газетних шпальт.

У чому все ж таки полягає магнетична сила цієї лексики? Причин тут кілька. Не на останньому місці стоїть її утилітарність, зручність, доступність, простота і навіть гнучкість. Ступінь етико-естетичної зниженості сприяє

інтенсифікації ознаки, закладеної в значенні слова. З накопиченням грубості, непристойності підвищується ступінь вираженої словом властивості. У такий спосіб зростає використання згрубіло-просторічної лексики, жаргонних слів не лише в побутовому мовленні, а й у художньому, публіцистичному, теле- та радіоефірі.

При цьому велике значення має позамова ситуація, тобто, кому належать ті чи ті висловлювання, які містять лайливу лексику, кому їх адресовано, за яких обставин і з якою метою. Це може стати тим чинником, який визначить правильність вибору адекватної лексеми у певній мовній ситуації, оскільки створюється ілюзія про особливе і високе становище жінки в Україні, що насправді має мало спільного з існуючими соціальними реаліями. Тому, на нашу думку, вживання жінкою інвективної лексики не властиве їй по суті. Це привілея чоловіків. Мовлення чоловіків та жінок чітко окреслює їхні характери, поведінку, і, врешті-решт, їхню долю, що впливає на сучасне слововживання та на ставлення до людей на підставі їхньої статі.

Отже, вживання інвективної лексики спричинено ненормативністю вимог до формально-логічної та тематичної організації висловлювання, його контекстної доречності, знання яких є головним чинником міжкультурної комунікації.

Результати роботи окреслюють шляхи подальшого лінгвістичного дослідження гендерного аспекту інвективи у комунікативній поведінці мовця.

Література

Воронина, О.: Свобода слова и стереотипный образ женщины в СМИ // Знамя. - 1999. - № 2. – С. 165-175.

Земская, Е.А., Китайгородская, М.А., Розанова, Н.Н.: «Особенности мужской и женской речи». Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект.- Ленинград: Наука,1993.- С.384-408.- В кн.: Ставицька Леся. Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови.-К.: Критика, 2005.-464 с.-Бібліогр.: С.426-449.

Радевич-Винницький, Я.: Етикет: культура спілкування. – Львів: Сполум, 2001. – 224 с. (розділ Антиетикет у спілкуванні. – С. 176-189).

Рябова, Т.Б.: Женщина в истории западноевропейского средневековья. – Иваново, 1999. – С. 35.

Синяк, Д.: Навіщо нам російська лайка, коли маємо свою, не таку брутальну? // Високий замок. – 1998. – 30 жовтня. – С. 6-7.

Сорокин, Ю.А.: Психолінгвістическіе проблемы восприятия и оценки текста // Сорокин Ю.А. Психолінгвістическіе аспекты изучения текста. – М., 1985. – С. 5-34.

Ставицька, Л.: Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови. – К.: Критика, 2005. – 464 с. – Бібліогр.: С. 426-449.

Summary

The article investigated features of the communicative behavior of gender-Ukrainian (men and women), representatives of students and middle class society, the situation investiven crossgender communication.

Key words: Gender, Communication, invectiva.

Українська політична загадка: семантичний аспект

Панасенко Тетяна, Форманова Світлана
Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки є чимало праць, присвячених вивченню основних питань загадки. Але незважаючи на те, що розробка теоретичних засад цієї категорії дослідження починається ще від Аристотеля і продовжується до сьогодні, існує досить велика кількість малодосліджених проблем та аспектів загадки, серед яких – політична загадка. На наш погляд, перспективним і актуальним є дослідження політичної загадки, оскільки саме в цих народних перлах вбачаємо мовне вираження ставлення людей до влади в цілому. Аналіз політичної загадки здійснено на матеріалі політичної кризи України 2007 року.

Метою статті є висвітлення семантичного аспекту політичної загадки. Мета передбачила розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати умови виникнення політичної загадки в Україні 2007 року; 2) здійснити семантичний аналіз політичної загадки.

В україністиці дослідження загадки, на жаль, не є активним. На російському ґрунті дослідженню загадки присвячено значно більше уваги.

Проте політична загадка не була предметом дослідження ані в українському, ані в російському мовознавстві.

Писемні різновиди мови не можуть нормально функціонувати без підґрунтя, без постійного підживлення з рухливого усного мовлення, в якому, власне, і відбувається реальне життя народу, постійне його, хоч і непомітне у щоденному спілкуванні, ставлення до ситуації в країні. Загадка спочатку побутує саме в усному мовленні, а потім вже вона записується і стає різновидом мови писемної.

У політичному стилі вживання комічних засобів є найбільш невмотивованим. Проте, змінюючи семантику деяких слів або цілих виразів, тексти загадок досягають своєї художньої мети. Тому, вживання безлічі вульгаризмів, приказок, мовної суміші, зниження або заміна лексичного значення використовується для того, щоб показати саме таку Україну, якою вона була у момент розвитку подій 2007 року.

Загадки, як і інші фольклорні жанри, відбивають особливості суспільного, побутового та політичного життя свого народу, як-от:

*Цей балакати уміє
Як нюхне добряче
Шморга носиком постійно*

*По трибуні скаче
Хоч від яблуні далеко
Та близько до каси
Хто це є? вгадати легко...
(Чорновіл Тарасик)*

Вбачаємо специфічні особливості суспільного ставлення до членів політичної спілки, які виражаються мовними характеристиками: вживання слів негативно забарвлених («балакати» вжито в значенні вести промову, але обрано навмисно знижену семантику; «шморга» – в значенні звуконаслідувального слова шморг-шморг, яке позначає застуджену особу, але вжито навмисно у розмовному стилі; «скаче» – тобто ходить, дещо жваво, емоційно, проте використано саме у розмовно-вульгарному стилі); відображення публічної не толерантної поведінки (нюхне добряче / Шморга носиком постійно / По трибуні скаче).

Суть кризи полягає у протистоянні гілок влади (Юлія Тимошенко, Віктор Ющенко, Віктор Янукович), яке мало водночас інституційний і персональний характер. На першому плані — амбіції двох популярних діячів. Один із публіцистів так висловився з приводу протистояння двох політичних таборів: час уже з'явиться третій силі — громадянському суспільству (якщо воно в нас існує), щоб сказати своє вагоме слово.

Як писав К. Скотт Літлтон, «існує істотний зв'язок між мовою та ідеологічною характеристикою її носія». Громада, створивши політичні загадки, таким чином, мовила своє слово отак:

*Він із космосом на зв'язі
(Кожний день виходить)
В релігійному екстазі
Сесії проводить
До столиці як до неба
Харкову й донецьку
Бо в Києві мер як треба -
(Льоня Черновецький)*

За допомогою іронії та русизмів (він із космосом на зв'язі вжито у значенні «чудодійні» можливості; кожний день виходить мається на увазі не пропускає; в релігійному екстазі – занадто захоплений, забуваючи про «справжні» політичні обов'язки) виявляється негативне ставлення народу до загадуваного суб'єкта.

Слово надто багато важить у людському житті. Воно вмить змінює настрої, робить щасливим або нещасливим, радісним чи пригніченим. Зважаючи на політичні події 2007 року, настрої та розуміння ситуації відображені у текстах саме політичних загадок, наприклад:

*Ось іше один товариш
За людей горою
Не розбили б окуляри*

*Нашому герою
Бореця із криміналом
Як працівник МУРа
Дружно хором прокричали!
Це – (Луценко Юра)*

Щодо цієї загадки, то відчувається саме іронічне незадоволення – негативне переосмислення об'єктів критики, якими є явища і події, які уявляються неспіввідносними з ідеалом і потребують сатиричного викриття. (Ось іще один товариш – тут відбулося зміщення семантики на лексичному рівні слова товариш, яке вжито в значенні негативному), злість (Не розбили б окуляри / Нашому герою), відчай та страх (Бореця із криміналом / Як працівник МУРа). Саме невірне тлумачення слів допомагає створити семантичний комічний засіб.

Окрім того, мова – це саме життя. Створені народом у 2007 році політичні загадки є відповіддю на події того часу, а саме політичну кризу – політичне протистояння законодавчої та виконавчої влади з одного боку та Президентом України з іншого боку, що виникло після підписання Віктором Ющенком Указу «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України», котрим припинялась дія повноважень депутатів парламенту України та на 27 травня 2007 призначались дострокові вибори.

Розглянемо мовний матеріал:

<i>Хто у нас тепер</i>	(Тимошенко Юля)
<i>прем'єра</i>	
<i>Іспolja роботу?</i>	
<i>Про старих</i>	
<i>пенсіонерів</i>	
<i>Проявля заботу?</i>	<i>Любить пасіку і</i>
<i>Добре стало в нашій</i>	<i>пчiлок</i>
<i>краї</i>	<i>Глечики і суші</i>
<i>І дорослим й дітям</i>	<i>Та відроджує</i>
<i>Нумо, хто ж його не</i>	<i>трипілля</i>
<i>знає?</i>	<i>В зачерствілих</i>
(Януковіч Вітя)	<i>душах</i>
	<i>А жона його -</i>
<i>Ця воровка і брехуха</i>	<i>шпiонка!</i>
<i>Із косою дама</i>	<i>Цру агентка!</i>
<i>Забиває людям вуха</i>	<i>Кричимо</i>
<i>Сладкими словами</i>	<i>"імпічмент" звонко</i>
<i>Обіця молочні ріки</i>	(Віктор Ющенко)
<i>А в кишені дуля</i>	
<i>Хто ця жінка, любі</i>	
<i>дітки?</i>	

Усі загадувані суб'єкти є активними діячами політичної ситуації в Україні як 2007 року, так і досі. У загадках яскраво зображені найхарактерніші риси цих осіб (Із косою дама – зовнішня особливість (зачіска) політичної діячки Юлії Тимошенко; Любить пасіку і пчілок – тут ми зустрічаємо явище полісемії та переносне значення слів (пасіка – Україна, пчілки – українці) / Глечики і суші – відповідно інші національності (росіяни та японці); Їхня праця (прем'єра / Ісполня роботу вжито в значенні «відтворювати» обов'язки прем'єра; Забиває людям вуха / Сладкіми словами – відбулося зміщення семантики на лексичному рівні слова забивати, яке вжито в значенні казати; відроджує трипілля) та ставлення народу (спостерігаємо глузливо-критичне ставлення авторів загадок до суб'єкта зображення: Добре стало в / нашім краї / І дорослим й дітям; Обіця молочні ріки – перебільшення, неймовірні факти / А в кишені дуля – семантичне зміщення лексичного значення слова дуля, можна дібрати синонімічний ряд: нічого, порожньо, нуль).

Проведене дослідження дозволяє зробити такий висновок: 1) раніше загадкам надавали суто магічного значення аби звірі та люди не зрозуміли про що йдеться, пізніше загадки стали засобом випробування, у наш час загадки – є засобом не лише відпочинку та розваги, а й активним супутником політичних подій в Україні 2007 року; 2) загадки народжуються та живуть у повсякденному побуті народу, головним чином, як культурна розвага, як джерело кмітливості, тямучості, уважності. Отже, особливостями українських політичних загадок є більш оцінний характер загадуваного, негативно закарбовані, розраховані на дорослу аудиторію (принаймні, людей обізнаних у політичних подіях 2007 року). У тексті політичних загадок вбачаємо велику кількість вульгаризмів, жаргонізмів, діалектизмів та русизмів. Проте, проаналізувавши саме політичні загадки, ми з'ясували, що вони побутують як завуальований жанр протесту, гніву та обурення народу на політичну ситуацію 2007 року.

Література

www.children.edu-ua.net/storage/1370.doc

<http://www.lib.ua-ru.net/inode/17694.html>

http://www.universum.org.ua/journal/2008/bahan-radev_9.html

<http://pravda.com.ua/news/2007/4/22/57834.htm>

http://uk.wikipedia.org/wiki/Політична_криза_в_Україні_2007

<http://board.gameplay.org.ua/showthread.php?t=482>

<http://www.lib.ua-ru.net/inode/17694.html>

Summary

This text deals with the researching of the Ukrainian political riddles. As exactly in these folk pearls we can see linguistic people's relation expression to government. The analysis of political riddles is carried out on material of political crisis of Ukraine of 2007.

Key words: political riddle, linguistic relation, political crisis, semantics.

Оцінний потенціал кулінарної лексики у структурі метафори на позначення жінки

Сукаленко Тетяна

*Національний університет державної податкової служби
України*

Від 70-х років ХХ ст. активізувалися гендерологічні дослідження в європейській, американській соціолінгвістиці, а від початку 90-х років ХХ ст. – і в мовознавстві на пострадянському просторі. В україністиці до цієї проблеми зверталися Ф. Бацевич, Я. Пузиренко, Л. Ставицька, О. Тараненко та ін.

Водночас проблема відображення статі в українській мові залишається однією з найменш розроблених. До розв'язання цієї інтердисциплінарної проблеми ми підійшли з позицій лінгвокультурної та соціокультурної реконструкції гендерного концепту ЖІНКА в українській мові на матеріалі вторинних метафоричних номінацій, які об'єктивізують цей концепт.

В. Карасик, досліджуючи концепт з лінгвокультурологічних позицій, справедливо наголошує на триєдності в концепті образу, поняття й оцінки [Карасик 2004:117].

Мета цієї статті полягає в систематизації й описі метафоричних номінацій (далі МН) жінок у межах типізованої парадигми *жінка – продукт харчування*.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше в українському мовознавстві комплексно проаналізовано систему МН на позначення жінки як одного із засобів образної вербальної репрезентації концепту ЖІНКА в українській лінгвокультурі.

Однією з домінант метафоричного ряду на позначення жінки постає ототожнення жінкою з їжею, тобто продуктами харчування. У межах даної парадигми розглянемо такі МН: *карамелька, шоколадка, пампушечка, пасочка, булочка, пишка (пишечка), тістечко, сметана, м'ясо, свіжина*.

Побутує така думка, що «МН активно торкаються і групи “кулінарної лексики”, застосування якої для характеристики особи визначає знижений, оцінний характер метафори» [1983: 93]; цікаво простежити оцінний потенціал кулінарної лексики у структурі метафори на позначення жінки. Асоціювання жінки з *продуктами харчування* є

семантичною універсалією, яка визначає активність метафори *апетитна жінка* в узусі.

В живому жіночому уснорозмовному мовленні ми зафіксували слово *карамелька* на позначення жінки, яка вчасно вміє виконати роботу і як слід відпочити, при цьому отримуючи максимальну насолоду.

В одному з оповідань В. Слапчука з'являється номінація *шоколадка* і в ролі апелятива, і в значенні “апетитна жінка”: *Тс-с, шоколадко...* (В.Слапчук, Коротка стрілка жіночого годинника, с. 25).

Слово *пампушечка* вживається на позначення товстої, пухкої дитини або жінки [2005: 879] у буковинських діалектах постає метафорою на позначення пишної жінки [1983: 381]. В усному мовленні можна почути слово *пасочка* зі значенням “пишнотіла жінка”.

У народній пареміології фіксуємо номінації *пишка* (*пишечка*), *тістечко*, *булочка*, які вживаються на позначення жінки й актуалізують як ознаки зовнішності: *гарна як пишка* [Доброльожа 2003: 78] – вродлива, приваблива, принадна жінка; *пухкенька як пишечка*; *пухкенька як тістечко* – товста жінка [Доброльожа 2003: 102], так і риси вдачі: *викабелюється як булочка за три копійки* [Доброльожа 2003: 69] – чванлива жінка.

У слові *сметана* закладена оказіональна сема “приваблива, принадна”, і тому слово набуває здатності виступати метафорою на позначення жінки, яка дає задоволення: *смачна жінка* як варіант узуальної метафори *апетитна жінка: ... маю любовку, смачну, як сметана* (М.Матіос, Солодка Даруся, Михайлове чудо, с.103).

Семантична паралель *жінка – м'ясо* є архетиповою за своєю суттю, про що свідчить хоча б розгалужена система гендерно маркованих номінацій, які містять слово *м'ясо*. Асоціювання особи жіночої статі з *м'ясом*, як влучно зазначає Л. Ставицька, «виявилось напрочуд життєздатним у сучасному жаргоні, щоправда з виразною тенденцією акцентування негативно оцінних сем, серед яких типізованою є “зайва вага”, звернена до уявлення про відгодовану худобу [Ставицька: 2003: 247]. Зневажливий погляд на жінку як *м'ясо* закоріненний у кримінальному і молодіжному жаргонах. Слово *м'ясо* вживається на позначення повної жінки, дівчини [Ставицька 2008: 250].

У молодіжному жаргоні номінація *свіжина* набуває значення «дівчина, жінка як нова сексуальна партнерка або цнотливиця» [Ставицька 2008: 332].

Отже, назви борошняних виробів *пампушечка*, *пасочка*, *булочка*, *пишка*, *тістечко* забезпечують переважно позитивно-оцінний ореол

метафори, тоді як одиниці мікрополя *м'ясо* потенційно несуть у собі зневажливий конотативний ореол.

Література

Великий тлумачний словник сучасної української мови. Перун, Київ 2005.

Добролюбова, Г.М.: Красне слово – як золотий ключ. Волинь, Житомир 2003.

Карасик, В.И.: Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Гнозис, Москва 2004.

Русская разговорная речь. Фонетика, морфология, лексика, жест. Наука, Москва 1983.

Ставицька, Л.О.: Гендерні аспекти жаргоновживання. In: Наукові записки Луганського національного педагогічного університету 4/ 2003, с. 240–253.

Ставицька, Л.О.: Українська мова без табу. Критика, Київ 2008.

Summary

The article explores the concept WOMAN in the aspect of metaphoric nominations of a woman ("person of female sex", "adult person of female sex/gender") functioning in the Ukrainian language. Using the method of total (complete) sampling from phraseology, dialectic and other Ukrainian dictionaries, metaphors are selected that enable a cognitive and onomasiological analysis of metaphoric nominations of the woman within the "woman – foodstuff" paradigm.

Key words: gender, WOMAN concept, paradigm, metaphoric nominations.

Організація й проведення семінарських занять з педагогіки в формі метафоричної гри на основі аналізу українських народних казок

Жукова Оксана

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

У кожного народу є високі духовні ідеали, що відбиті в його творчості. Одним з таких видів творчості є казка. Вона: зміцнює спадкоємність поколінь; вчить усвідомлювати приналежність до своїх коренів і правильно розуміти своєрідність народних традицій; сприяє усвідомленню й прийняттю цінностей і моделей поведінки, характерних для власної культури.

Казки проходили багатовікову перевірку часом, видозмінювались і удосконалювались таким чином, що порівняно невеликі за об'ємом тексти несли в собі гігантські шари змістів, цінностей й конкретних практичних рекомендацій відносно майже всіх сфер життя і діяльності людини.

Являючи собою культурний духовний феномен, в якому відображені емпіричні знання, ідеї, ідеали, погляди, уявлення, установки виховних дій, вони поєднують педагогічну мудрість з педагогічною діяльністю того чи іншого народу та віддзеркалюють:

- народні виховні традиції та їх емоційно-психічне сприйняття;
- структуру потреб і смаків;
- розуміння місця людини в структурі світобудови;
- уявлення про право й звичаї;
- відношення до свободи і несвободи, праці, власності, багатства, бідності.

Дослідження казок дозволяє з'ясувати психологічний зміст метафор, які на протязі всієї історії відігравали значну роль в еволюції мудрості.

В контексті навчання метафора стає тим потужним і творчим інструментом опису ситуації або проблеми, що пропонує альтернативу, допомагає побачити ситуацію в іншому світлі і зазначає додаткові (а іноді й нові) способи усунення труднощів.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб:

1) визначити особливості, роль і можливості використання казок і метафор у навчальному процесі;

2) скласти алгоритм, що дозволяє:

- провести паралель між казковим метафоричним сюжетом і реальною життєвою проблемою;
- здійснити перенос і структурування отриманої інформації на подібні педагогічні ситуації.

У своїй практичній діяльності ми вирішили скористатися метафорою й казкою в контексті організації і проведення семінарських занять з педагогіки. Звернення до казки і метафоричності не припускає відмову від здорового раціоналізму. Наш варіант роботи з казками і метафорами припускає наявність певного алгоритму, складеного на основі аналізу робіт Д.В. Дмитрієва [Димитриев 2008], Ж.В. Зав'ялової [Завьялова 2006], Керол і Стівена Ленктонів [Лэнктон К, Лэнктон С. 1996], Т.Д. Зинкевич-Євстигнєвої [Зинкевич-Евстигнеева 2008], А.О. Реана і Я.Л. Коломинського [Реан, Коломинский 1999], І.І. Скрипюка [Скрипюк 2009].

Для реалізації поставленої мети семінарські заняття з педагогіки із студентами третьокурсниками, які пройшли літню виховну практику в оздоровчих таборах та школах, ми проводимо в формі метафоричної гри, в межах якої вони обговорюють і аналізують: отримані теоретичні знання на основі практичних прикладів, що мали місце в їхній практичній діяльності; оптимальні методи і способи вирішення задач, що стояли перед ними; моделі поведінки, установки й навички, які вони будуть застосовувати для запобігання аналогічних ситуацій у майбутньому.

Для організації цих занять з трьох видів метафоричних ігор (класифікація запропонована Дмитрієвим Д.В. [Димитриев 2008: 60-61]

- комплексна
- динамічна
- актуальна

ми обрали останній варіант, призначений для багатобічної й тонкої проробки найбільш значимих і типових педагогічних ситуацій, що допомагає: знайти несподівані й творчі способи рішення подібних ситуацій; скорегувати штампи, стереотипи, установки й переконання учасників щодо розглянутої теми; сформувані більш ефективний погляд на ситуацію.

Алгоритм побудови метафоричної гри в сфері бізнесу, запропонований Дмитрієвим Д.В. [Димитриев 2008: 196-199], був

перенацілений нами на педагогічну галузь знання і частково змінений. Він має наступний вигляд.

1. Визначення проблемної педагогічної ситуації та її опис.
2. Вибір казки (метафори) із сюжетом, що має аналогії з реальною проблемною ситуацією.
3. Визначення ключових ролей та цілей учасників у цих ролях, критеріїв успішності їх досягнення, умов взаємодії.
4. Підготовка питань для аналітики, що дозволять провести паралелі з реальністю й зробити висновки.
5. Підготовка матеріалів: загальний опис ситуації (казки), письмові інструкції для кожного учасника, інші матеріали (якщо це необхідно).
6. Аналіз результатів.

На першому етапі розглядається складна педагогічна ситуація (після проходження практики в дитячих оздоровчих таборах або в школі), пережита кимось з учасників. Студент, який представляє цю ситуацію, озвучує свою особисту точку зору, яка може і не збігатися із точкою зору інших учасників. Далі пропонуємо діяти за алгоритмом, запропонованим А.О. Реаном та Я.Л. Коломинським [Реан, Коломинский 1999: 379-399], згідно з яким виступаючий презентує корекцію осмислення дій та корекцію поведінки.

На другому етапі студент, який виступає на семінарі, надає метафоричний опис тієї ситуації, у якій він опинився. Казка підбирається й аналізується ним завчасно.

Найбільш типове використання казок зводиться до того, щоб студент підібрав казку, яка максимально відповідає суті реальної проблемної ситуації, взятої із життя, а потім «навів місток» між сюжетом казки і цією ситуацією.

З усієї сукупності українських народних казок вибираємо тільки соціально-побутові, які відрізняються від інших казкових сюжетів за трьома основними ознаками:

- 1) вихід із конфліктних ситуацій героєм відбувається без втручання чарівних сил, а за допомогою власної кмітливості;
- 2) відображення побуту й умов проживання героїв;
- 3) застосування гумору і сміху у вирішенні проблемних ситуацій чи завдань.

Для аналізу казки використовуємо алгоритм, запропонований Зінкевич-Євстигнєвою Т. Д. [Зинкевич-Евстигнеева 2008: 78-79]

На третьому і четвертому етапах використовуємо алгоритм зіставлення казкових і реальних персонажів, використовуючи методику учениці Димитрисєва Д.В. - Зав'ялової Ж.В. [Зав'ялова 2006: 16-18]:

На п'ятому етапі студент видає в користування кожному учаснику заняття опис реальної педагогічної ситуації, короткий текст казки (якщо в цьому немає необхідності, то просто нагадує сюжет), аркуш із завданнями або питаннями для кожної із команд. Студенти, що представляють ту або іншу команду, працюють над поставленим завданням або питаннями. При цьому обговорення проводиться в три прийоми.

Спочатку висловлюються з рольових позицій з обліком метафоричної ситуації.

Потім обговорення ведеться з конкретної позиції конкретних персонажів. Кожен з учасників говорить від своєї актуальної ролі без прив'язки до метафоричної ситуації.

І, нарешті, відбувається деролінг (вихід із ролі), обговорення проводиться з зовнішнього погляду стосовно метафоричної гри.

Через 10 хвилин вони озвучують своє бачення даної проблеми відповідно до прийнятої на себе ролі.

На шостому етапі проводиться аналіз досягнутих результатів відповідно до поставленої мети.

Досвід проведення семінарських занять в формі метафоричної гри на основі аналізу українських народних казок показав наявність: принципу усвідомлення взаємозв'язку змісту казкової ситуації і реального життя, в яких з позицій казкових героїв йде осмислення життєвої ситуації під новим кутом зору; процесу генерації ідей учасників для вирішення непростих життєвих ситуацій; прагнення розглянути явище з різних боків та знайти якомога більше потенційних рішень.

Таким чином, актуальна метафорична гра: відображає конкретну ситуацію, а також її причини, джерела, основні складові частини, чинники, можливі оптимальні шляхи рішення; забезпечує прийняття й ефективне запам'ятовування матеріалу; актуалізує творчий потенціал; стимулює групову динаміку; дозволяє учасникам сформувати і засвоїти уміння й моделі поведінки, за допомогою яких вони зможуть ефективно вирішувати в майбутньому аналогічні ситуації та практичні задачі.

Література

Димитриев, Д.В.: Семь инструментов успеха в работе бизнес-тренера. Речь, СПб 2008.

Зинкевич-Евстигнеева, Т.Д.: Формы и методы работы со сказками. Речь, СПб 2008.

Золоті українські казки. Сталкер, Донецьк 2001.

Лэнктон, К., Лэнктон, С.: Волшебные сказки: ориентированные на цель метафоры при лечении взрослых и детей. НПО "МОДЭК", Воронеж 1996.

Завьялова, Ж.В.: Метафорическая деловая игра: Практическое пособие для бизнес-тренера. Речь, СПб 2006.

Реан, А.А., Коломинский, Я.Л.: Социальная педагогическая психология. Питер Ком, СПб 1999.

Скрипюк, И.И.: 111 баек для тренеров: истории, мифы, сказки, анекдоты. Питер, СПб 2009.

Summary

The article deals with the features of Ukrainian fairy-tales and metaphors and the possibility of using them in the educational process. The article describes the algorithm of drawing parallels between the subject of the fairy tale and real life situations; structuring the available information and transferring it on similar situations analyzed as part of the educational process.

Key words: the educational process, games, Ukrainian fairy tales, metaphor, algorithm.

Концепт „колодязь” в українських та німецьких казках

Баденкова Вікторія, Баденкова Юлія

Миколаївський державний університет ім. В.О.Сухомлинського

За останні десятиліття у мовознавстві помітно посилюється науковий інтерес до культурної конотації фольклорного слова. Носієм національної специфіки є мовна картина світу [МКС]. Концептуальна картина світу [ККС] тією чи іншою мірою “спроєктована” на всі рівні мовної системи, а на лексико-семантичному рівні вона особливо виразна. Дослідники розмежовують МКС та ККС, але їх межа є нечіткою [Селіванова 2008: 407].

Значний внесок у теоретичне дослідження питання концепту, МКС зробили такі науковці, як Н.Арутюнова, А.Вежицька, В.Жайворонок, О.Кубрякова, О.Селіванова, А.Уфімцева, Т.Цив’ян та ін. Окремі виміри МКС українського народу опрацьовували фольклористи, лінгвісти. У кінці ХХ- на початку ХХІ ст. у ряді дисертацій – Вавринюк Т., Василько З., Жук Т., Леонтєвої О., Олійник О., Тараненко О. – спостерігається посилена увага до вивчення особливостей казкового дискурсу. Відзначаємо певні нароби вчених в порівняльних дослідженнях МКС на матеріалах фольклору, напр.. В.Шабліовського [1997] та О.Гронської [1998].

Свої давні традиції має й німецька фольклористика. Визначний учений В.Вундт на основі казок написав 250-сторінкову монографію "Völkerpsychologie", філологи брати Грімм започаткували міфологічну школу у фольклористиці. З 1935 р. відбувалися міжнародні казкознавчі конгреси, виходило чимало наукових праць, у т.ч. з лінгвофольклористики.

Основним елементом когнітивних лінгвістичних досліджень є концепт. Актуальність даної розвідки зумовлена тим, що, попри наявні публікації, в українському мовознавстві концепт *колодязь* як складник концептуальної системи і один із базових культурних концептів досліджений недостатньо. Об’єктом нашої розвідки обрано українські та німецькі казки братів Грімм, представлені як у друкованих джерелах, як-от «Українські народні казки» (Київ, 1976), Brüder Grimm «Märchen» (Москва, 1959), так і в Інтернет-джерелах.

Мета статті – виявити та описати засоби вербалізації концепту «колодязь» в українських та німецьких народних казках.

Лексикографічними джерелами закріплено прямі і переносні значення, що тотожні в обох мовах [Тлумачний словник української мови: 448, 469; Большой немецко-русский словарь:189]. У дефініціях експліковано семи «водний резервуар», «джерело», «яма». Три синонімізовані та структурні українські варіанти *колодязь* /найуживаніший/, *криниця* та *криничка*, за нашими спостереженнями, не виявляють специфічних для окремих значень синтагматичних зв'язків, а останнє утворення свідчить, що “український світ” емоційніший порівняно з іншими.

Концепт «колодязь» в казковому дискурсі відзначений досить високою частотністю вживання та має розгалужену структуру. У фольклорному тексті твориться додаткова інформація, що нашаровується на об'єктивну. Вона може бути описана, як і МКС, через набір бінарних опозицій [Цив'ян 1990: 5]. Так, через концепти *початку* та *кінця* вводиться категорія часу – фольклорного часу та простору, що описується через опозиції *довго/швидко*, *близький/далекий*: *«І вирушив Пливунчик в дорогу. Йдучи так, приходить на одну велику гору, а тут уже й ніч почала наближатися. Дивиться — а недалеко біля дороги стоїть криниця»*; *ging den ganzen Tag, bis er abends in einen Wald kam*. Криниця – це дещо стійке, глибоке, вічно живе, точка, із якої все виходить і в яку все повертається: *Зібралися додому. Оглядаються, оглядають дорогу, а знайти дорогу не можуть. Ходять сюди-туди, бігають, та марно. Наче їм хтось очі зав'язав. Ходили, блукали до темної ночі і знову попали до криниці під явором / «Про гору, що верхом сягала неба»/*.

Казковий дискурс відбиває рівень міфоритуального сценарію та підготовку до нього, що не допускає порушення. Є певний набір елементів оточуючого простору, які мовби не пов'язані безпосередньо з цим сценарієм, але є рівноправними членами класифікаційної системи МКС, її концептуального опису. Мова є кодом в уявленні людини про модель світу, яку, зокрема, можна представити як «просторово-часовий» словник через комплекс семантичних полів. Словник має такий склад: поле культури – *країна, місто, палац, площа*, поле природи – *дорога, шлях, степ, гора, ліс (за густими хащами, за високими горами, за швидкими ріками є колодязь із живою водою; степова криниця; Страшний ліс) тощо*. Національно конотованими є флороніми, що у текстах українських казок представлено лексеми *яблуня, верба*,

явір, груша, горіх, у німецьких – липа, дуби («in dem Walde unter einer alten Linde war ein Brunnen»; «einer Brunnen, bei dem drei alte Eichbäume standen»).

Має власні характеристики предметний і персонажний набір концептосфер «звірі», «знаряддя праці», «людина», зокрема назви системи спорідненості *батько, мачуха, дід, баба, дочка, брат*, людина як одиниця соціуму – *багач, бідняк* та ін., що пов'язані з концептом «колодязь», знаки видобування, збереження, використання води з чарівного колодязя.

Концепт включений в універсальну антропоцентричну модель світу. Підтвердженням концептуальності образу є антропоморфні метафори *«озвалася до нього криниця людським голосом»* та їх ототожнювальні або порівняльні персоніфікації – колодязь може винагородити героя чи покарати антагоніста, бере участь у діалозі наряду з тваринами, людьми / *«Дід і баба», «Von dem Tode des Hühnchens»*/. Соціальне протиставлення *чоловіче/жіноче*, реалізоване в казці «Іванко»: *«Йди за сонцем до криниці, що має дві нори. В ній дідові очі на правому боці, а бабині - на лівому»* – може пов'язуватися з універсальною опозицією *праворуч/ліворуч*, актуалізованій також у інших текстах: *вам по праву руку криничка*. Праве у народній свідомості пов'язане з чистотою, із чоловічим на протигагу лівому – жіночому.

Семантична група «ознаки» вербалізована в обох мовах прикметниками *холодний (der kühl Brunnen), глибокий, чистий, старий, висохлий*, . Сема «глибокий» у казковому дискурсі конотована метафорою та гіперболою *«глибока луна йде», «з криниці як не відіб'ється його голос вдвоє сильніше, мов з величезної труби»* /«Як заць ошукав ведмедя»/, *«der Brunnen war tief, so tief, daß man keinen Grund sah»* /“Dat Erdmännekan»/. В описах фіксуємо ознаки втручання людини по її облаштуванню: *серед лісу криниця кам'яна, оцямрована; цементований колодязь* .

У казковому дискурсі складники лексем набувають нові валентності у межах цієї системи. *Колодязь* стає об'єктом, по відношенню до якого здійснюються якісь фізичні дії, спрямовані насамперед на збереження його чистоти, тому що тільки чиста вода зцілює: /«Казка про Пливунчика», «Der Wasser des Lebens» *та ін.*/, перетворюється на вино: /«Дідова дочка й бабина дочка»/, стає золотоносним джерелом /«Der Eisen Hans»/. Почистити або вимувувати криницю – завдання-випробування героя, пов'язані з опозицією *ледачий/роботящий*. Протиставлення *сухий (висохлий), старий колодязь*

(«у криниці ні краплі води») та повноводний («аж повнісінька криничка води») є відбитком опозиції *закритий/відкритий*. «Моралізація» є додатковим підкріпленням опозиції: колодязь може митєво закриватися (висихати) при появі антигероя, щоб піддати його випробуванню: «Дивиться —... криничка: вода так і летється; вона туди стрімголов кинулась, а криничка закрилась» /«Дідова дочка й бабина дочка»/.

Колодязь – спеціально виділений і визначений вхід – пов'язаний із концептом **межі**, перед якою треба зупинитися і яку треба перейти, входячи в безмежність, в інший (підземний) світ в універсальній семіотичній опозиції *верх/низ, увійти/вийти, свій/чужий*. Членування простору в німецьких казках актуалізує категорію посесивності: дівчина повинна дістати з криниці веретено /"Frau Holle"/, солдат – блакитну свічку /«Das blaue Licht»/. Специфікою німецького дискурсу є докладні описи підземного світу, у який потрапляють через колодязь: «Das Männchen nahm ihn bei der Hand und führte ihn durch einen unterirdischen Gang, vergaß aber nicht, das blaue Licht mitzunehmen. Es zeigte ihm unterwegs die Schätze, welche die Hexe zusammengebracht» /«Das blaue Licht»/.

Колодязь є точкою відрахунку не лише на шляху випробування персонажа, а й у зустрічі з представниками сфери непізнаного, чужого світу, помічниками-провідниками, як-от: *das kleine Männchen, das Erdmännchen, Frau Holle, die Wassernixe, ein Drachen, залізний вовк, чорт, змії, шаркань-змії*, із такими зачарованими персонажами, як *рак-неборак, der Froschkönig*

До семантичного поля концепту входять знаки: а) «відпочинок»: біля колодязя зупиняються, щоб втамувати спрагу; б) «перевтілення» красуні в гарну рибку /«Чарівні зернятка»/; гусятниці – в дівчину: «*Sie zog eine Haut ab, die auf ihrem Gesicht lag, bückte sich dann zu dem Brunnen und fing an sich zu waschen. Als sie fertig war, tauchte sie auch die Haut in das Wasser und legte sie dann auf die Wiese, damit sie wieder im Mondenschein bleichen und trocknen sollte*» /«Die Gänsehirtin am Brunnen»/; в) «смерть із подальшим врятуванням»: до колодязя кинули молодого велетня («Der junge Riese»), золотокучерявих царевих синів, цареву жінку.

Когнітивні дефініції концепту «криниця» виражені в бінарній опозиції *втікач/переслідувач*. При поверненні з «того світу» в царство живих відбувається перетворення або втікачів, або переслідувачів у заманливу криницю. Етнолексема *козак* є відбитком ментальної картини

українського народу: «—Тепер ми пропали – за нами женеться батько. Ну, ти будь козаком, а я стану криницею...» /«Змієва дочка»/.

Отже, зіставний аналіз виявив спільні ознаки у вербалізації концепту *криниця* у національних картинах світу: орієнтації на максимальну інформативність та образність; пов'язаність із архетипною моделлю світу з її комплексною системою бінарних опозицій, що свідчить про багаторівневність знакових структур народного дискурсу та його глибину.

Література

- Большой немецко-русский словарь. 11-е издание. Медиа, Москва 2004 .
Гронская, О. Н.: Языковая картина мира немецкой народной сказки: Автореф. ... докт. филол. наук. /Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена. СПб 1998.
Селіванова, О. О.: Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Підручник. Довкілля, Полтава. Київ 2008.
Тлумачний словник української мови. Прапор, Харків 2006.
Цивьян, Т.В.: Лигвистические основы балканской модели мира. Наука, Москва 1990.
Шабліовський, В.Є.: Поетико-стильові традиції східнослов'янської та східнороманської фантастичної казки (Спільне та специфічне. Контактні зв'язки): Автореф. дис... канд. філол. наук. Київ 1997.

Summary

The article discusses one of the aspects of the analysis of concept a well, representativ its structure in the Ukrainian and German linguistic pictures of the world on material of folk tales.

Key words: concept, a well, water, binary oppositiones, linguistic world vision.

Фольклор Поділля у записах Олени Пчілки: методика збирацької практики

Шалак Оксана

*Інститут мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М. Т. Рильського НАН України*

Подільський період (1920 – 1924) у житті Олени Пчілки пов'язаний з переїздом до Могилева-Подільського, де на той час мешкала її дочка Ізидора Борисова: «Олена Пчілка не сприйняла більшовицької ідеології. Вона виступила з палкою промовою на Селянському безпартійному з'їзді (1920), закликаючи до рішучих дій проти окупації. Переслідувана радянською владою, змушена була виїхати в Могилів-Подільський до дочки» [Искорко-Гнатенко 2000: 259].

Усі роки в містечку Могилеві-Подільському позначені пильною увагою Ольги Петрівни Косач до народної творчості подолян. Про це свідчить і «Мандат», наданий ВУАН 1920 р. (і поновлений 1924 р.), із підписом Неодмінного секретаря Академії наук А. Кримського [ВР ІЛ, ф. 8, од. зб. 2084]. Переїзд для 71-річної письменниці видався нелегким, однак вона не тільки сама записувала фольклорний матеріал, а й спонукала до цього своїх кореспондентів – місцевих учителів (а через них, очевидно, учнів). Такими були записи Єлизавети [Карагиної] в с. Долиняни – учительки Могилів-Подільської жіночої гімназії [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 307], Василя Парасунька [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 312] в м. Озаринцях та с. Коньові Озаринецької волості – учня місцевої школи, Р. Бензара, І. Гуцуляка та ін. Частину цих записів Олена Пчілка передавала К. Квітці, який із 1921 року очолював Кабінет музичної етнографії ВУАН. Кілька рукописних збірок пісень Олени Пчілки та записи її кореспондентів засвідчують особливу зацікавленість письменниці обрядовим фольклором: колядками, гаївками, купальськими, весільними піснями. Так, пісенні зразки, що містяться в ф. 8, од. зб. 309 у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (принагідно щиро дякуємо за допомогу у пошуку рукописів канд. філол. наук Третяченко Т. Г.) – це польові записи зі значними лакунами та скороченнями: «Колесом сонце на гору іде», «У суботоньку за сонця...», «Плакала Ярися віночка...», «Благословився Темішко...» та ін. Колядки увійшли до інших невеликих рукописів – ф. 28, од. зб. 310 (5 арк.) і ф. 28, од. зб. 308 (7 арк.). Перший із них – польові

записи, другий – «вибілені», що дає змогу простежити етапи роботи Олени Пчілки над фольклорним матеріалом. Характерно, що рукописи здебільшого не містять паспортів, однак діалектизми, які ретельно зберігала записувачка, дають змогу припускати, що пісні записано на Поділлі: «святий» (святий), «надылась» (приваблювала). Прикметно також, що польовий запис здійснено українською графікою, а «вибілений» – метаграфовано російською практично без змін.

Серед рукописів із ф. 28 є й купальські пісні, записані рукою Олени Пчілки [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 314 та ф. 28, од. зб. 315]. Обидві збірки не містять паспортів, але в першому з них (ф.28, од. зб. 314) на 2 арк. є малюнок, зроблений В. Парасуньком, котрий записував у с. Озаринцях Могилівського повіту. Отже, ці записи з великою часткою вірогідності можна вважати «подільськими», однак від кого, коли і де саме зафіксовано пісні, з'ясувати вже не можливо. Текстологічний аналіз 11 зразків купальських пісень дає змогу твердити, що це – матеріал із Поділля з численними діалектизмами: «ходе» (ходить), «цюлой» (цілуй), «Андрее» (Андрію), «душою» (душею). Помітно, що рукопис містить польові записи, хоч і без лакун та з дуже незначними перекресленнями. Усі пісні – це найпоширеніші на Поділлі купальські сюжети. Інший рукопис (ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 315) містить 5 купальських пісень: «Ой під вербою обметяно», «А в Прокопа на подвір'ї явір», «Ой на тім боці купайлиці», «Наше купайло з верби, з верби», «Перекладу кладку». Ці сюжети також поширені на Поділлі [Єфремова 2009: 147].

Ще один рукопис (ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 319) – це чорнові записи колядок, родинно-побутових пісень та балад, здебільшого без паспортів. Тільки під баладою «Ой заїхав козак та з Україноньки...» зазначено: «Наймичка з Бердичіва» [ВР ІЛ, ф.28, од. зб. 319, арк.1]. Принагідно Олена Пчілка залишала на полях рукопису коментарі, репліки виконавців – відповіді на її запитання. Так, до слів «Зовиця іде, як змія гуде...» у пісні «Пряду, сокочу...» є примітка: «Хіба змія гуде? Так співають, от і в казках: прилетіла змія та й гу[де]» [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 319, арк. 1 зв.] Є репліки, які засвідчують, що письменниця провадила записи пісень зі співу («Не збийте мене з голосу» [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 319, арк. 4]), хоч у цьому рукопису не нотувала їх. Характерною рисою текстологічної практики Олени Пчілки була увага до варіантів. Помітне також прагнення записувачки точно відтворювати фонетичні особливості говірки: подекуди на позначення м'якості приголосних вона використовувала штрих, а окремі літери, що означають два звуки, транскрибувала. Олена Пчілка записувала уривки пісень, неповні

варіанти з однієї місцевості, що виявляє її збирацькі засади, які нині можемо назвати методикою суцільного запису.

До рукопису ф. 28, од. зб. 330 (ВР ІЛ), що складається із 24 розрізаних аркушів різного формату (без зазначення порядкового номера), увійшли записи Олени Пчілки з Поділля та з Полтавщини, про що свідчать поодинокі паспорти: «Записано в Могилеві-над-Дністром від поденщиці-селянки» [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 330, арк. не зазн.] і коментарі: «Були й не такі сумні оповідання про те, як «мана» водила одного музику, скрипаля, і казала йому грати... – і він грав цілу ніч, так і заснув він, змор[ений], а як прокинувся уже світом, то побачив, що він сидить на дуже стромкому шпилечку, що стремів серед провалля... Отам йому й казано, як їхати з Гадячого до Красної Луки» [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 330, арк. не зазн.].

На окремих аркушах, що, певно, належать до різних періодів життя й творчості письменниці, – записи веснянок, замовлянь, колядки, щедрівки, віншівки та просто цікавих висловів від людей із народу: «Пішув уже в неруш, стояв з уголлям, бо тік (про горщик)» [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 330, арк. не зазн.]. Окремо на складеному вдвоє аркуші – «Дума про втечу трьох братів з города Азова», записана, можливо, від П. Думенка, бо на іншому аркуші є відомості про його репертуар [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 330, арк. не зазн.]. Серед записів письменниці, очевидно, були й інші думи: «Якось пощастило Олені Пчілці записати на Могилівщині народну думу про Коновченка Вдовиченка. Але запис думи, надісланий з Могилева в Київ Агатангелу Кримському, десь загубився. Тоді в листі від 6 червня 1924 року К. Квітка передає їй прохання від Михайла Грушевського прислати йому хоч копію з чернетки цієї думи» [Мірошниченко 1999: 25].

Ще одна одиниця збереження містить рукопис Олени Пчілки «Різдвяна забава «Коза». Запис стародавньої гри». Запис не паспортизовано, однак згадка у пісні про с. Михайлівку (тепер Ямпільського р-ну, що межує з Могилів-Подільським р-ном) та окремі діалектизми дають підставу припускати, що варіант гри – подільський. Помітно, що пісню, виконувану під час «забави», або ж надиктовано, або це – самозапис із пам'яті, оскільки окремі слова закреслено, а інші не надписано над ними (як буває, коли фольклорист перевіряє запис повторно), а вписано далі в рядку: «Устрелять тебе в (далі закреслено «чере» – очевидно, «черево»; «сам» – певно, «самеє» - О. Ш.) правее ухо». Цінним є не тільки варіант пісні, але й опис самої «Кози» [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 327, арк. 1].

Отже, методика фіксації фольклору, до якої вдавалася Олена Пчілка, полягала у фонетичному відтворенні почутого з позначенням окремих сумнівних наголосів, записуванні пісень зі співу та нотуванні їх. Записувачка приділяла увагу варіантам, фіксувала репліки виконавців, а також принагідно коментувала записаний фольклорний матеріал.

Умовні скорочення назв джерел:

ВР ІЛ – Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Література

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 307. Запис гаївок, веснянок і т. д., с. Долиняни (Могилів-Под.).

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 308. Косач О. П. (Ол[ена] Пчілка) Записи народних пісень. Автограф.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 310. Косач О. П. (Ол[ена] Пчілка) Записи народних пісень. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 311. Записи нот народних пісень. Б. д. Записи невідомою рукою.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 312. Збірка записів народних пісень, оповідань. Записано в м. Озаринці Могилівського повіту (невідомою рукою) 1919 р.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 314. Купальські народні пісні, записані рукою Олени Пчілки. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 315. Купальські пісні. Запис рукою Олени Пчілки. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 317. «На високій горі...» Колядка, записана рукою Ол[ени] Пчілки. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 319. Чорнові записи рукою Олени Пчілки. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 327. Олена Пчілка. «Різдвяна забава «Коза». Запис стародавньої гри. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 329. Фольклорні записи. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 330. Косач О. П. (Олена Пчілка). Фольклорні записи. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 755. Лист К. Квітки до Олени Пчілки 29.04. 1923 р.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 2083. Мандат, виданий Ол[ені] Пчілці на право збирати етнографічні матеріали на Поділлі. 25.IX.1924.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 2084. Відрядження Косач О. П. (Олени Пчілки) до Могильова на Поділлі для збирання етнографічних матеріалів, видане Українською Академією наук. Київ, 16.X.1920.

Єфремова, Л.: Частотний каталог українського пісенного фольклору. Ч.1. Опис. Наук. думка, Київ 2009.

Іскорко-Гнатенко, В.: Пчілка Олена. In: Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник / [П. П. Кононенко та ін.]. Либідь, Київ 2000, с. 259 – 261.

Мірошниченко, Л.: Косачі в Могилеві-Подільському. In: Леся Українка – далека принцеса. Додаток до газети «Українська мова та література» 15-16/1999, с. 23 – 26.

Summary

The paper analyzed a folklore collecting method typical for the research practice of Olena Pchilka in 1920- 1924 in its textual study aspect. At that time the writer lived in Mohyliv-Podilsky and collected ethnographic and folklore material of Podillya by the request of the VUAN (Academy of Science) Ethnographic Board.

Keywords: manuscript, folklore collecting method, variant, field notation, variant, accent, performer, textual study.

Перший каталог українського пісенного фольклору

Єфремова Людмила

*Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України*

У літературознавстві та музикознавстві існуючі жанрові системи базуються на письмовій традиції фіксації творів. У фольклористиці систематизують, класифікують та каталогізують також переважно записані, зафіксовані на паперовому носії (рідше у фонозаписах) твори народного мистецтва. Однією з найскладніших ланок у науковому опрацюванні фольклорного матеріалу є необхідність варіантної ідентифікації того чи іншого твору, яка може не збігатися з жанровою. Виправленню цієї розбіжності сприяє усвідомлення фольклорного твору, зокрема народної пісні, як художньої цілісності у просторі творчого процесу.

Народна пісня займає умовно проміжне місце між наративним фольклором та інструментальною музикою, поєднуючи в собі слово та музику. Повторюваність сюжетів народних казок, перегукування їхніх окремих сюжетних мотивів не могло не наштовхнути казкознавців на створення більш-менш досконалих покажчиків сюжетних типів, каталогів казок (згадаємо, наприклад, систему Аарне-Томпсона, яка набула міжнародного значення, або покажчик "Восточно-славянская сказка") які спрощують орієнтацію у міжнаціональному фольклорному та фольклористичному просторі. Нам невідомі подібні ґрунтовні спроби каталогізації, наприклад, інструментальної народної музики, за винятком, власне, інструментарію, який детально систематизовано й описано.

До недавнього часу не було каталогізовано (з індексацією) також цілий масив української народної пісні, за винятком балад, каталог яких було складено і опубліковано О. І. Деєм у монографії "Українська народна балада" [1986]. В основу каталогу балад було покладено, як у казкознавстві, сюжетно-тематичний принцип. Каталогізація балад за сюжетно-тематичним принципом виявилась можливою через розвиненість, яскраву індивідуалізацію, художню цілісність баладної сюжетики. В той же час, цей принцип може бути мало дієвим щодо

каталогізації, скажімо, коломийок або весільних пісень, які мають інший тип художньої цілісності у порівнянні з баладами.

До сих пір ми не мали суцільної каталогізаційної системи для української народної пісні. Вироблена фольклористикою жанрова система [Грица, Дей 1968] та численні фольклорні збірники не закривають цю прогалину. Вони не відповідають на питання про чисельний склад української народної пісенності, частотні співвідношення окремих форм та жанрів; не становлять більш-менш досконалу пошукову систему або базу даних, хоча й можуть бути частково використані для вирішення цих завдань.

Якщо для нарративного фольклору та балад був знайдений тип художньої цілісності, який дозволив каталогізувати відповідні масиви фольклорних творів, то стосовно пісні це питання довгий час залишалося відкритим. Формалізований аналіз пісенних текстів, запропонований В. Гошовським [1964: 32], через перевантаженість процесу аналізу та не усвідомлення пісні як художньої цілісності не призвів до бажаних результатів у вигляді публікації одержаної каталогізаційної системи, яку можна було б використовувати для наукових узагальнень та досліджень. Хоча цей досвід був, безумовно, цінним, прогресивним, цікавим та близьким до мети.

Лише феномен художньої цілісності народної пісні міг стати основною передумовою створення каталогу українського пісенного фольклору (КУПФ). Він полягає в тому, що народна пісня являє собою певну цілісність, яка дозволяє їй функціонувати як окремому мистецькому музично-поетичному твору. Більшість народних пісень можуть бути ідентифіковані за різними параметрами: пісенним інципітом (початковими словами поетичного тексту пісні), сюжетно-тематичним змістом, наспівом, обрядовою функцією тощо. Так, можна згадати пісню за початковими словами ("Ой у полі криниченька", "На вгороді верба рясна", "Ой чиї ж то воли по горі ходили", "Ой там, на горі" і т. ін.), за деякими серединними ключовими словами ("А ми в парі ходить будем", "З ким ти, мила, сюди йшла", "Пливла, пливла з рожі квітка", "Серед поля тополею стала" і т. д.), за сюжетними мотивами (пісня про отруєння сестрою брата; про свекруху, яка залила вогонь; про дочку-пташку), іноді за наспівом пісні або обрядовою дією, пов'язаною з виконанням пісні (на весіллі: коровай вбирають або саджають у піч, дружко крає коровай, молода просить у матері масла для розплітання коси, тощо).

Цілісність народної пісні з метою каталогізації вимагає врахування багатомірності музично-поетичних ознак з певною їх ієрархією. Завдання ускладнюється також тим, що різні народнопісенні твори мають різну онтологічну природу. Так, в баладах та більшості пісень позаобрядової лірики провідна роль належить поетичному тексту, змісту, сюжету; в обрядовій ліриці – приналежності до певної традиції, певного обряду, типу складочислення; у танцювальних піснях – ритміці; у багатоголосному співі – типу розспіву, співвідношення голосів, сонорності, тощо. Також існує проблема ступеня фольклоризації пісенного твору, інтенсивності його побутування, поширення.

Ці проблеми наштовхують на думку про створення багатомірного частотного каталогу українського пісенного фольклору (КУПФ) як системи покажчиків з відповідною індексацією та перехресними посиланнями: а) інципітів пісень; б) сюжетно-тематичного; в) мелодичних типів; г) ритмічного; д) регіонального та ін. Проте, за основу каталогу було обрано одну пісню у сукупності її варіантів, що можливе лише за умови її художньої та семантичної цілісності, як музично-поетичного твору, що має певну жанрову приналежність, постійний або змінний інципіт, ключові слова, сюжетно-тематичну лінію, певну віршову та музичну ритміку, мелодичний тип, географічне поширення та частотність запису.

В основі створення КУПФ була покладена карткова система накопичення інформації. Кожна пісня була вміщена на звичайну каталожну картку (на розлінованому боці паспорт, а на звороті мелодію і текст). Для полегшення порівняння всі мелодії були транспоновані у тональність „соль”. Таким чином була утворена картотека каталогу на основі власних записів автора, авторських розшифровок інших записувачів з фонотеки Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, інші рукописні та друковані джерела. Картотека складалася понад півтора десятка років і налічує зараз понад тридцять тисяч одиниць. Завдяки тому, що матеріал до картотеки добирався майже довільно з намаганням суцільного охоплення, на його основі можна було робити певні висновки щодо частотності (кількісного поширення) окремих пісень, жанрів, жанрових угруповань.

Основним завданням для упорядкування пісень, за умови обрання за одиницю каталогізації однієї пісні у сукупності її варіантів, було створення надійної системи ідентифікації варіантів. Для цієї мети була вироблена оригінальна методика, яка включає в себе врахування

інципіту (відповідно до покажчика інципітів), сюжетно-тематичний зміст (відповідно до сюжетно-тематичного покажчика), віршова та музична ритміка (покажчики віршової та музичної ритміки), структурно-типологічні ознаки наспіву (покажчик мелотипів), географічне поширення, час запису тощо. Насамперед було враховано ієрархію компонентної будови пісні. Кожна пісня, що репрезентує певний жанр або жанрове угруповання має специфічну компонентну структуру, визначену ієрархією компонентів ступенем їхньої стійкості. Так, у багатьох обрядових піснях найстійкішим є типовий наспів, у баладах – сюжетно-тематична лінія тощо. В основі пропонованого каталогу лежить саме ієрархічна компонентна структура музично-поетичного тексту пісні.

КУПФ дає можливість більш точного (порівняно з емоційно-емпіричними висловлюваннями) обліку кількісного складу всього масиву української пісні, окремих жанрових утворень; частотність запису, ступеня поширеності тієї чи іншої пісні або мелодичного типу; дозволяє знайти місце цієї чи іншої пісні у загальному масиві пісень, з'ясувати її жанрову приналежність, тобто ідентифікувати її. З'являється також можливість ідентифікації неповних записів пісень за їхньою першою або й серединною строфою.

До каталогу залучено тільки україномовні записи, зроблені на території України, які мають три (рідко два) та більше (тобто з відповідною частотністю запису) записів з мелодіями та паспортами. Поза каталогом залишені нестрофічні жанри, що не можуть бути зараховані до пісень (народні думи, голосіння), пісні літературного походження, нефольклоризовані у селянському середовищі твори, наприклад міські романси. Вперше створений в Україні каталог українського пісенного фольклору покликаний допомагати при орієнтації у світовому фольклорному процесі, з'ясуванні місця в ньому української народної піснетворчості, її значення та ролі в контексті світової культури.

У 2009 р. Вийшла друком перша частина частотного каталогу українського пісенного фольклору [Єфремова 2009] – систематизований опис 960 найпоширеніших українських народних пісень, кожна з яких у середньому має 11 варіантів. На черзі видання антології-хрестоматії та покажчиків КУПФ.

Література

Грица, С.Й., Дей, О.І.: Принципи класифікації і наукового видання української словесно-музичної народної творчості на сучасному етапі. // Доповідь на VI Міжнародному з'їзді славістів. Наукова думка, Київ 1968.

Гошовский, В.: Фольклор и кибернетика: Опыт каталогизации напевов. In: Советская музыка 12/1964, с. 32-36.

Дей, О. І.: Українська народна балада. Наукова думка, Київ 1986.

Єфремова, Л. О.: Частотний каталог українського пісенного фольклору. У трьох частинах. Ч. 1. Опис. Наукова думка, Київ 2009.

Summary

Frequency Catalogue of Ukrainian Song Folklore (CUSF) is based on the card index of Ukrainian folk songs. This card index numbers about thirty thousand units. The card index and the catalogue are regulated according to the genre and thematic principle of the Ukrainian and world study of folklore. The catalogue includes only Ukrainian records, which were done on the territory of Ukraine, and number three and more variants with tunes and information about songs.

The catalogue publication is planned in three parts: description, indices with commentaries, song collection according to the catalogue (song illustrations with commentaries). The first part, the catalogue description, includes short characteristic of one of the genre groups (chapters), descriptions of the songs, which form it CUSF. The description includes the following main points.

So, the first part of the catalogue edition includes over 900 Ukrainian folk songs, which are the most widely spread. Every song has, on average, 11 variants.

Key words: Frequency, catalogue, Ukrainian, songs, folklore, card index, genre, records, variants.

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHIKA
PHILOLOGICA 100 – 2010

UCRAINICA IV

**SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA
PROBLÉMY JAZYKA, LITERATURY A KULTURY**

Sborník vědeckých článků

V. Olomoucké symposium ukrajinistů
26.–28. srpna 2010

Editor: prof. Josef Anderš, DrSc.
Odpovědná redaktorka: Mgr. Jana Kreiselová
Technická a počítačová sazba: prof. Josef Anderš, DrSc.
Mgr. Radana Merzová
Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci,
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
e-mail: vup@upol.cz

Olomouc 2010

1. vydání

ISBN 978-80-244-2500-9
ISSN 0231-634X

OBSAH

Úvodem.....	9
K sedmdesátinám profesora Josefa Anderše (<i>E.Vysloužilová</i>)	10
Soupis prací profesora Josefa Anderše (<i>U.Cholod</i>)	12
Problémy jazyka	17
Андерш, Й.: Україністика в Університеті імені Палацького.....	19
Загнітко, А.: Структурна і функційна типологія часток.....	29
Мірошниченко, М.: Способи словотворення іменників-агентивів (на матеріалі української мови)	33
Дель Гаудіо, С.: Зіставлення італійського вокалізму з українською мовою	37
Микитин-Дружинець, М.: Орфоепія українських голосних: історія та реалії	42
Арделян, М.: Вплив формальних, формально-семантичних і власне семантичних ознак на формування змісту займенниково- співвідносних речень просторової семантики.....	47
Кобченко, Н.: Сфера функціонування вільного поєднання	51
Марчук, Л.: Стилїстична функція прози Галини Тарасюк	55
Коротич, К.: Комунікативні стратегії і тактики екологічного дискурсу.....	60
Боєва, Е.: Специфіка пропріальної номінації персонажів у малій прозі Івана Франка.....	64
Мельник, М.: Специфіка онімїкону у збірці «Вибране» Лїни Костенко	68
Мисечко, О., Матис, М.: Діалог культур у лексичному складі української мови	72

Романюк, І.: Мовленнєві типи поведінки мовців у мовленнєвому жанрі 'дорікання' (на матеріалі текстів І.С. Нечуя-Левицького).	77
Труб, В.: Суспільний чи громадський?	82
Трифонов, Р.: Експресивність і метамовний феномен вибачень за пафос у блогах	87
Бардіна, Л., Назаренко, Н.: Деякі аспекти сучасного запозичення в українську мову спортивних термінів-неологізмів	92
Альтереова, А.: Румунізми в українській мові (зокрема, їх значення і тематичні групи)	96
Крислова, М.: Запозичення термінів з інших мов як основна тенденція при формуванні української лінгвістичної термінології....	99
Микитюк, О.: Проблема запозик крізь призму Франкового заклику „учитися бути українцем”	104
Наєнко, Г.: Модель епістемічної ситуації та аналіз структури староукраїнського наукового тексту.....	109
Сімахіна, Г.: Українська термінологія народної та нетрадиційної медицини як культурний феномен.....	114
Заболотна, Л.: Латинські медичні терміни як складне лінгвістичне утворення.....	119
Лавриненко С.: Народноюридичні виміри фольклорного тексту	122
Дарчук Н.: Електронний словник української лінгвістичної термінології тезаурусного типу	126
Чейлитко, Н.: Створення лексико-тематичної моделі дискурсу на основі синтаксичних критеріїв	130
Сірук, О.: Моделювання комп'ютерних систем для української мови: «Електронна лексична картотека українських діалектів» (ЕЛКУД)	134

Кузьменко, Д.: Структурний аналіз художнього тексту.....	142
Губарева, Г., Калашник, Ю.: <i>Дружба</i> в українських пареміях.	146
Руденко, С.: Сегмент українського паремійного фонду з лінгвістичними знаками глутонії (на матеріалі глутоніма <i>каша</i>)...	150
Фойту, П., Вронський М.: Демінутиви в анімалістичних фразеологізмах в українській та інших слов'янських мовах.....	155
Євтушина, Т.: Концепт “людина” в індивідуальній моделі світу Марії Магіос (на матеріалі фразеологічних одиниць сімейної саги в новелах “Майже ніколи не навпаки”)	159
Крупеньова, Т.: Функціонування бібліонімів у творах Лесі Українки та Василя Стефаника.....	164
Калашкова, Л.: До проблеми кодифікації аббревіатур.....	168
Problémy literatury.....	173
Тарнашинська, Л.: Антропоцентризм українського шістдесятництва: персоналістський вимір.....	175
Ходаківська, Я.: Василь Стус проти романтизму: стилістичні пошуки поета у 1960-х роках.....	179
Колодкевич, Г.: Образи церкви і в'язниці як виразники топосу ліричного героя у варіантах тексту В. Стуса.....	183
Федас, В.: Михайло Максимович і його традиції: усна словесність як соціальний факт.....	188
Васьків, Микола: Експериментальний характер українського роману і романних форм 20-30-х років ХХ ст.....	192
Видашенко, Н.: Екзистенціальні мотиви у “Щоденнику” О. П. Довженка.....	196
Усачова, К.: Францисканський монастир в українській літературі (на матеріалі повісті Наталени Королеви «1313»)	201

Колкутіна, В.: Модель наратора-критика як літературознавча проблема (на матеріалі книги Дмитра Донцова «Дві літератури нашої доби»)	205
Горбатюк, О.: Наукові пошуки С. Смаля-Стоцького празького періоду	209
Васьків, Майя: Рецепція міжвоєнної Чехословаччини у творчості Івана Чендея	213
Мерзова, Р.: Карел Гинек Маха та Віктор Забіла як романтики природи	218
Когутікова, А.: Реалістичне зображення жінки у творах Марка Вовчка та Божени Немцовой.....	222
Забіяка, І.:Чеський літературний авангард в Україні: до постановки проблеми	227
Науменко, Н.: «Вірш на листівках» В. Незвала та «Вірші на перфокартах» І. Драча: мистецтво мейл-арту	231
Калашник, О.: Візія занепаду світу в поезії Г. Тракля і В. Свідзінського.....	236
Зубець, Н., Кравченко, В.: Структурно-семантичні особливості афоризмів Ірини Вільде	241
Удовиченко, Л.: Новітні методики вивчення образів-персонажів у курсі літературної освіти учнів	245
Problémy kultury	251
Радчук, В.: Принцип функціональної рівності перекладу	253
Корольова, Т., Боса, Т.: Загальні проблеми перекладу поетичних творів	260
Холод, У.: Два основні підходи до перекладацького процесу.....	264
Micháliková, J.: Chyby a chybičky při překladu právních textů	268

Газдошова, О.: Граматичні, стилістичні й термінологічні помилки при перекладі правових текстів	272
Білик, О., Білик, Я.: Основні джерела української університетської традиції	276
Гармаш, С.: Формування проектної культури студентів як передумова ефективної професійної діяльності	279
Бужина, І.: Формування мовної культури як умова гуманізації особистості в освітньому просторі	283
Сушко, В.: Християнські засади української традиційної культури	287
Шеїна, Л.: Реалізація культурної та крос-культурної соціалізації у вищій школі сучасної України	291
Криворученко, С.: Модальність мислення й почування як релевантний чинник у розкритті концептуальних поглядів письменника	295
Малес, Л.: Політики пам'яті та полікультурність у соціокультурному аналізі українського суспільства	299
Шаніна, О.: Слово як чинник сугестивного впливу	303
Плотницька, І.: Володіння українською мовою як складник професійної діяльності державного службовця	307
Ковальова, Т.: Мовні конфлікти як об'єкт державного управління	311
Заверико, Н., Веретенко, Т.: Особливості мовленнєво-комунікативної підготовки соціального педагога	315
Віхляєва, С., Віхляєва Н.: Вплив креативної економічної освіти на культурний розвиток особистості	319

Кучерук, О.: Рідна мова в українській лінгводидактиці: сучасні тенденції та перспективи.....	323
Шевцова, Л.: Лінгводидактичні дослідження інфінітивних речень.....	327
Орехова, Л.: Місце оцінного компонента в професійно- мовленнєвій діяльності вчителів української мови й літератури	332
Даренська, В.: Антропологічні та світоглядні виміри української народної медицини	338
Форманова, С.: Гендерний аспект української інвективи	341
Панасенко, Т., Форманова, С.:Українська політична загадка: семантичний аспект.....	347
Сукаленко, Т.: Оцінний потенціал кулінарної лексики у структурі метафори на позначення жінки	352
Жукова, О.: Організація й проведення семінарських занять з педагогіки в формі метафоричної гри на основі аналізу українських народних казок.....	355
Баденкова, В., Баденкова, Ю.: Концепт „колодязь” в українських та німецьких казках.....	360
Шалак, О.: Фольклор Поділля у записах Олени Пчілки: методика збирацької практики.....	365
Єфремова, Л.: Перший каталог українського пісенного фольклору	370

Úvodem

Sborník obsahuje příspěvky páté mezinárodní konference „Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy“, která je svým způsobem jubilejní, a je věnován desátému výročí vzniku ukrajinistiky na Olomoucké univerzitě Palackého a sedmdesátinám profesora Josefa Anderše, který u jejího zrodu stal.

Referáty, které byly na této konferenci předneseny, se tradičně týkaly současných aktuálních problémů ukrajinského jazyka, literatury a kultury v širokém mezislovanském srovnávacím kontextu.

Tento sborník je vydán za podpory sponzorských darů firem KRESTA, spol. s r.o., REGA, spol. s r.o. a Exekutorského úřadu Olomouc, za což jim patří náš vřelý dík.

K sedmdesátinám profesora Josefa Anderše

Před několika měsíci oslavil své významné životní jubileum profesor Josef Anderš, vysokoškolský učitel Univerzity Palackého v Olomouci, jeden z mála předních ukrajinistů v naší republice.

Narodil se 26. března 1939 v české vesničce Malá Alexandrovka na jihu Ukrajiny, kde prožil své dětství. Rodinné prostředí utvářelo jeho vztah k české kultuře a českému jazyku, bylo základem jeho široké slavistické orientace. Předznamenalo i jeho cestu na Oděskou státní univerzitu, kterou po úspěšném studiu ukrajinistiky, rusistiky a slavistiky absolvoval v roce 1962. Svou profesní dráhu nastoupil v Jazykovědném institutu A.A. Potebni Národní akademie věd Ukrajiny, kde pracoval až do roku 1992. Stal se kandidátem věd (1971) a doktorem filologických věd (1987). V roce 1992 se s celou rodinou přestěhoval do Olomouce, kde pracuje dosud. V následujícím roce se habilitoval a úspěšně prošel profesorským řízením. Současně opustil život ve městě a přestěhoval se do nedalekých Dolan, odkud na své pracoviště denně dojíždí. Spolu s manželkou si dolanský vesnický domek přestavěli na příjemné bydlení, kde jak jeho interiér, tak i útulné posezení na zahrádce ve stínu pergoly s vinnou révou prozrazují, že jeho majitelé na Ukrajinu nikdy nezapomněli.

I když profesní kariéra profesora Anderše tvoří z hlediska odborného svým zaměřením na slovanskou větu jednoduší celek, z časového hlediska ji lze vnímat jako dvě období – kyjevské a olomoucké. Během kyjevského období vznikají dvě monografie, jimiž se výrazně profiloval, a to Sémantická struktura dativu v češtině a němčině (1975) a Typologie jednoduchých slovesných vět v češtině ve srovnání s ukrajinštinou (1987), která vyvolala kladnou odezvu i u našich významných lingvistů (H. Běličová, Slavica 1988,2). Kromě mnoha článků a studií se v Kyjevě věnuje i práci lexikografické, kterou ve své podstatě nikdy neopustil. Za jeho účasti vzniká dvoudílný Česko-ukrajinský slovník (Kyjev 1988-89), za který dostal akademickou cenu Ivana Franka, po několika letech pak vydává pro ukrajinskou odbornou veřejnost soubornou Mluvnici češtiny (1992).

Olomoucké období je vedle činnosti badatelské a pedagogické úzce spojeno i s činností organizační v čele sekce ukrajinistiky, u jejíhož zrodu stál a kterou již několik let v rámci katedry slavistiky vede. Pro své působení v náročné funkci vědecké i pedagogické přišel z Ukrajiny jak svými studii, tak i odbornou a publikační činností velmi dobře připraven, organizační činnosti v novém prostředí se však musel učit doslova „za pochodu“ a s přispěním ostatních kolegů ji uspokojivě zvládá až do současnosti. Olomoucké období lze charakterizovat i výraznou publikační aktivitou. Je autorem (i spoluautorem) více jak 70 titulů, jeho referáty na mezinárodních kongresech slavistů zazněly

v Bratislavě (1993), Krakově (1998) a Lublani (2003). Aktivně publikuje doma i v zahraničí statě i recenze, aktuálně reaguje na potřebu učebních textů k vysokoškolské výuce ukrajinštiny (Ukrajinština vážně i vesele, 1999, 2002, 2003; Česko-ukrajinské dialogy s jazykovou etiketou a vzory dokumentů, 1998; Ukrajinško-česká a česko-ukrajinská konverzace, 2007), tvoří slovníky (Praktický česko-ukrajinský slovník. Ekonomika.Finance. Obchod, ve spolupráci s L. Danylenkovou, 2000; Ukrajinško-český slovník. Ekonomika. Finance. Obchod, ve spolupráci s L. Danylenkovou, 2004) aj. Zvláště záslužná je jeho činnost při přípravě a organizaci mezinárodní konference Olomouckých symposia ukrajinistů, jejíž tradici v r. 2000 založil a které se vedle pečlivě připravených sborníků mohou pyšnit účastí řady významných zahraničních odborníků. Vedle pedagogických a badatelských aktivit prof. Anderše je třeba připomenout i jeho všestrannou odbornou angažovanost, ať už jako předsedy oborové rady pro obor ruský jazyk na FF UP, člena oborové rady pro srovnávací slovanskou filologii na FF UP, člena oborové rady pro polský jazyk na Ostravské univerzitě, člena komise Gramatická stavba slovanských jazyků při Mezinárodním komitétu slavistů a v řadě jiných. Je vyznamenán stříbrnou medailí Univerzity Palackého (1999).

Vždy dobře naladěného profesora Anderše neopouští jeho humor asi i proto, že se až do svého pozdního věku snaží být aktivním sportovcem. Pravidelně hraje odbíjenou a ve své obci se podílí na organizování nejrůznějších sportovních turnajů. Pravidelně tráví část své dovolené s aktivními sportovci ve Sportovním areálu UP u orlické přehrady Pastviny a ke sportovní činnosti vede i svá vnoučata.

I když je naší odborné veřejnosti znám především jako přední ukrajinista, pro své kolegy z katedry slavistiky FFUP v Olomouci je to i rusista. Skvěle plnil roli učitele ruštiny zejména na intenzivních kurzech ruštiny, pořádaných katedrou pro své studenty. Právě zde se prof. Anderš odhalil nejen jako nepřeborná studnice příležitostných veršů a dobrých vtipů, které umí nenapodobitelným způsobem vyprávět, ale i jako člověk, který v obtížné situaci dokáže druhému pomoci.

Ačkoli žije v naší republice spolu se svou manželkou a syny již dlouho, kulturu Ukrajiny, v níž se narodil, si i nadále pěstuje ve svém životě a obohacuje jí své studenty. Ať mu jeho životní elán vydrží ještě hodně dlouho!

Eva Vysloužilová

Soupis prací profesora Josefa Anderše

(pokračování, začátek: *UCRAINICA I. Současná ukrajinistika: problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Philologica 82 – 2004*, 1. vyd. Ed. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc 2004, s. 13-20)

2004

Типологія простого слов'янського речення і український мовний матеріал. - In: *Ucrainica I. Současná ukrajinistika: problémy jazyka, literatury a kultury. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc 2004*, s. 21-25.

Етапи та способи переходу іменників у прислівники. - In: *Ucrainica Brunensia. I. Ukrajinistika – minulost, přítomnost, budoucnost. Sborník vědeckých prací. Brno 2004*, s. 113-118.

Українсько-польський розмовник. За ред. В.М. Русанівського. Київ: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2004, 336 с. (spoluautor).

Ukrajinsko-český slovník. Ekonomie. Finance. Obchod. Olomouc 2004, 155 s. (spoluautor).

Мирошниченко, В.В.: Авторська концепція художнього твору: онтогенез і експансія (на матеріалі англомовної та французької україніки). Запоріжжя 2003, 283 с. In: *Opera Slavica. Slavistické Rozhledy XIV*, 2004, 2, 59-60.

Анніна, І.О. – Горюшина, Г.Н. – Гнатюк, І.С. – Жайворонок, В.В. – Качура, О.В. – Озерова, Н.Г. – Федоренко, Т.О. : Російсько-український словник. За редакцією доктора філологічних наук, професора В.В. Жайворонка. Київ: Абрис, 2003, 1401 с. ISBN 966-531-121-2.- In: *Opera Slavica. Slavistické Rozhledy XIV*, 2004, č. 4, s. 52-53.

II. olomoucké sympozium ukrajinistů. - In: *Žurnál. Roč. 14, č. 2, 17. září 2004*, s. 3.

Симпозіум українців у Оломоуці. In: *Opera Slavica. Slavistické Rozhledy XIV*, 2004, 4, 39-42.

Sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy. In: *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. Roč. 73. Praha 2004*, s. 462-464.

2 – й Оломоуцький симпозіум українців. - In: *Мовознавство. № 5-6. Київ 2004*, с. 102-103.

UCRAINICA I. Současná ukrajinistika: problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Philologica 82 – 2004. 1. vyd. Ed. Univerzita Palackého

v Olomouci. Olomouc 2004, 408 s. (Příprava k vydání a vydání sborníku vědeckých článků).

2005

Семантичний суб'єкт і його вираження в деагентних структурах (українсько-чеський типологічний план).- In: Проблеми зіставної семантики. Випуск 7. Збірник наукових статей. Київ 2005, с. 366-370.

2006

Реченнєві структури з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові.- In: UCRAINICA II. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 89 – 2006. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2006, 1. a 2. část, s. 9-14. ISBN 80-244-1316-7; ISSN 0231-634X

Větné struktury a jejich typologie (na materiálu slovanských jazyků).- In: Pocta Evě Mrhačové. Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě. Ostrava 2006, s. 27-30.

До типологічної характеристики слов'янського речення. In: Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М. Кочергана. Збірник наукових статей. Київський національний лінгвістичний університет. Київ 2006, с. 290-293. ISBN 80-7368-209-5

Ukrajiniština vážně i vesele. 3. vydání přepracované a doplněné. Olomouc 2006, 213 s. ISBN 80-244-1437-6

Міжнародна зустріч україністів Середньої і Східної Європи.- In: Opera slavica. Slavistické rozhledy, roč. XVI, r. 2006, č. 4, s. 63-66.

UCRAINICA II. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 89 – 2006. 1. vyd. Ed. Univerzita Palackého v Olomouci. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2006, 1. a 2. část, 654 s. ISBN 80-244-1316-7; ISSN 0231-634X (Příprava k vydání a vydání sborníku vědeckých článků).

2007

До типологічної характеристики слов'янського речення. In: Проблеми зіставної семантики. Випуск 8. Збірник наукових статей. Київський національний лінгвістичний університет. Київ 2007, с. 25-29. Серія ДК, № 1596 від 8.12.2003.

Setkání ukrajinistů střední a východní Evropy v Olomouci.- In: Slovo a slovesnost, 68/2007, č. 1, s. 79-80.

Ukrajinsko-česká a česko-ukrajinská konverzace. Jazyková etiketa. Vzory dokumentů. Olomouc 2007, 178 s. ISBN 978-80-244-1713-4
Zemřela Natalie Malinevská, CSc. In: Opera Slavica. Slavistické rozhledy. Ročník XVII, rok 2007, číslo 4, s. 62. ISSN-1211-7676.
Перший в Україні підручник з основ зіставного мовознавства. In: Opera Slavica. Slavistické rozhledy. Ročník XVII, rok 2007, číslo 4, s. 65-67. ISSN-1211-7676
Dvořáková, J.: *Ukrajinska mova čecham podobajetsja. Jozef Anders pro uspichy i trudnosti viddilennja ukrajinistiki v Universyteti Palackoho v Olomouci.*-In: Porohy, 4. Praha 2007, s. 6-7 (rozhovor s J. Anderšem).

2008

Valenčně-intenční modely věty se slovesně-adjektivními predikátory v ukrajinském jazyce ve srovnání s českým.- In: UCRAINICA III. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 97–2008. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2008, 1. část, s. 11-16. 1. vydání. ISBN 978-80-244-2022-6; ISSN 0231-634X
UCRAINICA III. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 97–2008. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2008, 1. a 2. část, 768 s. ISBN 978-80-244-2022-6; ISSN 0231-634X (editor, technická a počítačová sazba)
Srpnové setkání ukrajinistů střední a východní Evropy.- In: Žurnál. Roč. 18, 2, 26. září 2008, s. 4-5.
Vědec: Však oni si rozumějí.-In: Mladá fronta Dnes, XIX / 217, 15.září 2008, s. A8 (rozhovor s J. Anderšem)
Vyznačna ukrajinistyčna konferencija v Olomouci.- In: Opera Slavica. Slavistické rozhledy. Ročník XVIII, rok 2008, číslo 4, s. 49-53. ISSN-1211-7676
Mezinárodní konference ukrajinistů střední a východní Evropy.- In: ROSSICA OLOMUCENSIA –Vol. XLVII. Časopis pro ruskou a slovanskou filologii. Num. 2. Olomouc 2008, s. 89-91.
Симпозіум українців Середньої і Східної Європи.- In: Мовознавство. № 6. Київ 2008, с. 89-92.
UCRAINICA III. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 97–2008. Ed. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2008, 1. část, s. 11-16. 1. vydání. ISBN 978-80-244-2022-6; ISSN 0231-634X (Příprava k vydání a vydání sborníku vědeckých článků).

2009

Типологія речень з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові в зіставленні з чеською // Мовознавство, 2009. - № 1, s. 38-45. ISSN 0027-2833

IV. olomoucké symposium ukrajinistů střední a východní Evropy // Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. Roč. 78. Číslo 1-2. Praha 2009, s. 174-176. ISSN 0037-6736

Предложенческие структуры с глагольно-адъективными предикаторами в русском языке в сопоставлении с чешским.- In: Příspěvky k aktuálním otázkám jazykovědné rusistiky. Brno 2009, 55-61. ISBN 978-80-7399-889-9

2010

Україністика в Університеті імені Палацького.- In: UCRAINICA IV. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 100 – 2010 Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2010, s. 376. vydání. ISBN 978-80-244-2500-9; ISSN 0231-634X

UCRAINICA IV. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 100 – 2010 Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2010, s. 376. vydání. ISBN 978-80-244-2500-9; ISSN 0231-634X (Příprava k vydání a vydání sborníku vědeckých článků).

Sestavila Uljana Cholod

Problémy jazyka

Україністика в Університеті імені Палацького

Андерш Йозеф

Університет імені Палацького в Оломоуці

Говорячи про україністику в Університеті імені Палацького в Оломоуці, слід, бодай коротко, сказати про славістичні традиції Оломоуця.

Славістика в Оломоуці тісно пов'язана з ім'ям засновника славістики як науки Йозефом Добровським, який з 23 серпня 1787 р. по 20 серпня 1790 р. працював у Градіску біля Оломоуця спочатку віце-ректором, а потім ректором Генеральної духовної семінарії. У XVIII ст. славістика вивчалась на теологічному факультеті оломоуцького єзуїтського університету та в Становій академії. Після 1848 р. славістичні студії в Оломоуці припиняються і поновлюються тільки в першій половині XX ст. на Кирило-Мефодіївському теологічному факультеті. У післявоєнні роки з поновленням університету (1946 р., він починає називатися Університет імені Палацького) на філософському факультеті відкривається Семінар слов'янської філології, який згодом (у 1946 р.) був перетворений на Інститут слов'янської філології з міжфакультетським статусом. На базі цього інституту в 1950 р. була створена кафедра славістики філософського факультету, головними галузями якої були богемістика і русистика. Пізніше кафедра славістики поступово розпалася на два самостійні підрозділи – кафедру богемістики й полоністики та кафедру русистики. У 1994 р. кафедра русистики була перейменована на кафедру славістики [www] з двома секціями – русистики та полоністики, до яких згодом додалась і секція україністики. Але це було пізніше. Спочатку українська мова викладалася студентам-русистам зі спеціальності „російська філологія” як друга слов'янська, як така, що має важливе значення для глибшого пізнання історії, розвитку й функціонування російської. Із запровадженням у 1996 році нової спеціальності „російська мова в сфері комерції і туризму” інтерес студентів до української мови ще більше посилювався, оскільки знання цієї мови збільшувало їхні шанси на влаштування на роботу у фірмах і організаціях, які здійснюють свою комерційну і ділову діяльність у пострадянських країнах. До речі, це було причиною того, що і в Остравському університеті, де також готуються спеціалісти з російської мови в сфері комерції і туризму, курс практичної української мови є бажаною дисципліною.

Разом з тим виникнення незалежної держави Україна, пожвавлення чесько-українських господарських, політичних і культурних зв'язків, підвищення статусу української мови як мови державної і міждержавного спілкування зробили актуальним відкриття самостійної спеціальності

„українська філологія” в провідних чеських університетах. Так, у 1993 р. спеціальність „українська філологія” відкривається в Масариковому університеті в Брні, а згодом і в Університеті імені Палацького в Оломоуці. Відкриття нової славістичної спеціальності в Університеті імені Палацького стало можливим завдяки переїзду в 1992 р. до міста Оломоуця на запрошення керівництва Філософського факультету УП доктора філологічних наук, проф. Йозефа Андерша, наукового працівника Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України, якому й було доручено підготувати акредитацію „української філології”.

Українська філологія як спеціальність була акредитована в Міністерстві освіти Чеської Республіки в 1997 році. Вивчення української філології конститувалось як п'ятирічне магістерське навчання у комбінації з якоюсь іншою спеціальністю (англійська, чеська, німецька, італійська, російська, латинська, французька, іспанська, японська чи китайська філологія, історія, філософія, соціологія, театрознавство тощо). Навчання мало проходити паралельно в мовознавчій і літературознавчій частинах. У мовознавчій частині увага мала бути приділена як практичному й теоретичному оволодінню сучасної української літературної мови з допомогою практичних занять, лекцій та семінарів з фонетики й фонології, морфології, лексикології, синтаксису та стилістики, так і пізнанню інших різновидів національної мови, зокрема діалектів, жаргонів тощо, та тенденцій її розвитку, вивченню основ славістики і старослов'янської мови, а також однієї зі слов'янських мов – російської чи польської. У літературознавчій частині пропонувались студентам відомості з теорії літератури, розвитку української літератури з найдавніших часів до сучасності, реалій української історії і культури. Крім того, складовою частиною української філології мали стати основи усного і письмово перекладу. Для початку реалізації цієї програми було придбано в Україні найнеобхідніші навчальні матеріали й створено кілька власних посібників, зокрема: Андерш, Й.: Українсько-чеські діалоги (мовний етикет). Оломоуць 1996, 68 с.; Anderš, J.: Česko-ukrajinské dialogy (jazyková etiketa). Brno 1998, 111 s.; Anderš, J.: Ukrajínština vážně i vesele. Olomouc 1999, 268 s.).

І ось уже 28 вересня 1999 року урочисто відкривається Секція україністики [Anderš 1999: 4], а в 2000-2001 навчальному році робиться перший набір студентів. Першими студентами-україністами (їх було 7) стали Андреа Пацовська, Петра Яноушкова, Барбора Штімельова, Радана Семеракова, Вендула Гімерова, Олександра Бржезовська і Мартін Старий. Приємно відзначити, що усі ці студенти, крім Мартіна Старого, успішно завершили навчання, одержали диплом магістра і працюють у різних галузях народного господарства, а Р. Семеракова (після одруження – Мерзова) і В. Гімерова продовжують навчання в докторантурі (відповідає українській аспірантурі) зі спеціальності „порівняльна слов'янська філологія (українська філологія)”. Майже весь перший семестр практичні заняття з

української мови вів Й. Андерш, а з грудня 2000 р. до нього поступово долучалися й інші викладачі, зокрема закордонні лектори з Київського національного університету імені Тараса Шевченка кандидати наук Галина Наєнко й Наталія Маліневська, магістра Елена Оплеталова, д-р філософії Уляна Холод та магістра Радана Мерзова. Екстернами в секції україністики працювали також д-р філософії Богдан Зілинський, магістр Ростислав Стройвус, магістра Петра Рудінська та магістра Ріта Кіндлерова.

Подальші набори україністів не завжди були однаковими; були роки, коли студентів було більше, але й були роки, коли їх було менше. У цілому ж за 10 років існування спеціальності українська філологія на навчання було прийнято 80 студентів. Правда, не всі вони з різних причин завершили навчання. Зараз на трьох курсах бакалаврської програми і двох курсах магістерської програми вчиться 40 україністів.

Підготовку україністів на кафедрі славистики ФФ УП забезпечували або продовжують забезпечувати такі викладачі: професор Й. Андерш (вступ до мовознавства, основи славистики і старослов'янської мови, синтаксис, історична граматики української мови, типологія слов'янських мов (слов'янське речення), старослов'янська мова, праця з друком і ТБ, мовний етикет), професор Г. Флідрова (вступ до вивчення мови), к.ф.н. Н. Маліневська, пізніше д-р філософії У. Холод, а також частково магістр Р. Мерзова (фонетика і фонологія, морфологія, лексикологія, стилістика української мови, огляд культури, фонетичні, граматичні, розмовні, перекладні вправи, українські реалії), доц. З. Пехал (вступ до літературознавства), доц. З. Виходілова (вступ до теорії перекладу), доц. І. Добротова (основи польської граматики), д-р філософії Б. Зілинський, пізніше д-р філософії І. Комендова (Історія України), д-р філософії М. Махалова (практичні курси чеські і російської мов), магістр Е. Оплеталова (граматичні, розмовні, перекладні вправи, український фільм, практичний курс української мови), д-р філософії П. Рудінська, пізніше магістр Р. Мерзова (українська література XIX і XX ст., сучасна українська література, практичний курс української мови). До ведення семінарських занять з української мови та літератури залучаються також докторанти стаціонарної форми навчання В. Гімерова, Р. Немець, Г. Мольнарлова, Ян Габернал та Адела Альтереова. Особливо слід відзначити вагомий внесок у розбудову оломоуцької україністики к.ф.н. Маліневської, яка не тільки читала лекції та вела практичні заняття, але й активно допомагала готувати навчальні матеріали й створювати секційну бібліотеку. У нас вона підготувала монографію і готувалася стати доцентом. Та доля вирішила по-іншому – у березні 2007 –го року Наталії Маліневської не стало [Дворжакова 2007: 6].

Будування нової спеціальності стало можливим завдяки грантам, одержаним від Фонду розвитку вищих навчальних закладів Міністерства освіти Чеської Республіки та Філософського факультету УП на іновацію

магістерської навчальної програми – українська філологія. Грантові гроші було використано для підготовки власних учбових текстів, укомплектування бібліотеки підручниками, словниками, монографіями і художньою літературою, доповнення фонотеки й відеотеки фонетичними вправами, літературним і фольклорним матеріалом, художніми та документальними фільмами, забезпечення занять різними візуальними засобами – таблицями, портретами письменників та українських діячів тощо, придбання комп'ютера, принтера і діапроектора. Крім того, 10 наших студентів побували на тижневій пізнавальній практиці в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка та Львівському національному університеті ім. Івана Франка, з якими наш університет має угоди про співпрацю (до речі, така ж угода про співпрацю підписана в 2009 р. і з Чернівецьким національним університетом ім. Юрія Федьковича). Для читання лекцій у секції україністики був запрошений ряд українських і чеських учених, зокрема, д.ф.н., проф. Михайло Насенко, декан Філологічного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, який у жовтні 2001 р. прочитав лекцію на тему: „Жінки у житті Тараса Шевченка”; д-р Ростислав Омеляшко, керівник Історико-культурної експедиції для Чорнобиля, який у жовтні 2002 р. прочитав дві лекції: „Чорнобильська катастрофа і її наслідки” і „Збереження культурної спадщини в зоні чорнобильської катастрофи”; д-р Богдан Зілінський, викладач Педагогічного факультету Карлового університету в Празі, син відомого літературознавця д-ра Ореста Зілінського (він, до речі, раніше якийсь час викладав українську літературу на нашому факультеті), який у листопаді 2002 р. прочитав лекцію: „Українські традиції Оломоуця і Моравії”; д.ф.н., проф. Віталій Жайворонок, провідний науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, який у жовтні 2004 р., прочитав цикл лекцій, присвячених українській етнолінгвістиці, мові як етнографічному джерелу, типам словників і двомовній перекладній лексикографії. З 20 лютого 2006 р. протягом трьох місяців на нашій кафедрі перебувала на стажуванні аспірантка Інституту філології КНУ ім. Тараса Шевченка Катерина Усачова., працюючи в наукових бібліотеках Оломоуця і Праги над темою своєї кандидатської дисертації; у нас вона прочитала спецкурс „Сучасна українська література”. Її лекції і семінарські заняття студентам сподобались. Можна сказати, що стажування аспірантки К. Усачової було корисним як для неї, так і для студентів. Особливо запам'ятається студентам і викладачам секції україністики зустріч з сучасним українським письменником Юрієм Андруховичем, яка відбулася 2 березня 2007 р. в студентсько-мистецькій господі „Понорка”, де письменник у невимушеній обстановці читав уривки зі свого творчого доробку, співав рокові пісні у супроводі польської групи і відповідав на питання присутніх, попиваючи смачне червоне моравське вино.

Для успішного функціонування україністики в нашому університеті слід було створити власну секційну бібліотеку. Утворення і комплектування секційної бібліотеки відбувалося різними шляхами, а саме: закупівлею необхідної літератури в книжкових магазинах України та Чехії, за рахунок подарунків від бібліотек (Слов'янської бібліотеки в Празі, Наукової бібліотеки Інститутів мовознавства ім. О.О. Потебні та української мови Національної академії наук України) та колег (Я. Моравця, О. Паламарчук, Л. Даниленко, В. Брицина, В. Жайворонка, Б. Зілинського, М. Кочергана, С. Соколової, Л. Ставицької, Р. Омеляшка та ін.), а також книг, які я привіз з собою (зокрема, одинадцятитомний Словник української мови) і які привозили викладачі, студенти та докторанти з України. Сьогодні наші книжні каталоги нараховують біля 4 тисяч одиниць. Важливим джерелом поповненн бібліотеки є також книжки, які нам дають учасники оломоуцьких симпозіумів україністів; за це ми їм щиро дякуємо.

Звичайно, відкриття нової україністичної спеціальності в нашому університеті вимагало від викладачів створення відповідних навчальних програм і посібників, які б ураховували зіставний українсько-чеський план. За десять років існування спеціальності українська філологія створено й опубліковано такі праці:

Anderš, J., Danylenko, L.: *Praktický česko-ukrajinský slovník. Ekonomika. Finance. Obchod.* Olomouc 2000, 155 s.

Anderš, J., Danylenko, L.: *Ukrajinsko-český slovník. Ekonomika. Finance. Obchod.* Olomouc 2004, 155 s. Ці словники містять українські та чеські економічні, фінансово-кредитні й комерційні терміни та їх взаємні відповідники. Для студентів вони корисні при ознайомленні з українською та чеською спеціальною термінологією й особливостями двомовних термінологічних словників. Крім того, у словниках подаються не тільки терміни й термінологічні словосполучення, але й загальноживані слова, які вживаються у даній галузі, а також наводяться назви міжнародних, українських і чеських установ та організацій, скорочення та умовні позначення, що побутують у комерційній практиці.

Anderš, J.: *Ukrajínština vážně i vesele. 2. vydání přepracované a doplněné.* Olomouc 2002, 213 s.; 3. vydání doplněné. Olomouc 2006, 212 s. Підручник „Українська мова серйозно і весело” розрахований на першокурсників-початківців, тому у кожному з дев'ятнадцяти уроків подається як основний текст для читання і переказування (Родина. Місто. Їжа. Ресторан. Магазин. Пошта. Пори року. Погода. Квартира. Студентське життя. Зовнішність людини. Характер людини. Транспорт. Київ. Україна та ін.), так і граматичний і лексичний матеріал, що доповнюється різними вправами і тематичними словничками, зразками української поезії і гумору. У кожному з цих уроків присутній

українсько-чеський зіставний план подачі матеріалу, що сприяє увиразненню типологічних особливостей української мови. У додатках подано українські тексти для читання і вправ, таблиці відтворення чеських літер українськими при написанні власних назв і, навпаки, українських чеськими та таблиці відмінювання змінних частин мови. Словничок українських лінгвістичних термінів покликаний познайомити студентів з українською термінологією і допомогти їм при читанні спеціальної літератури.

Malinevska, N.: *Ukrajinské realie 1*. Olomouc 2003, 96 s. Посібник містить реалії сучасного політичного і культурного життя в Україні, знайомить читача зі звичаями і характерними рисами українців, наводить типові звороти й усталені вирази, зв'язані з сучасною суспільною комунікацією.

Маліневська, Н.: *Фонетична система української мови XVII ст. – початок XVIII ст. і латинська графіка*. Olomouc 2005, 124 s. Монографія є першою в славістиці спробою вивчити фонетичну систему української мови XVII – поч. XVIII ст. на основі збірників пісень і віршів, записаних нетрадиційною графікою – латиницею, дослідити визначальні риси української фонології в контексті культурно-естетичних процесів в Україні і Європі. Вона мала стати основою габлітаційної праці на звання доцента. Однак, не судилося: 4 березня 2007 р. у розквіті творчих сил Наталія Павлівна Маліневська пішла з життя.

Ševcova, L.: *Infinitivni věty v ukrajinštině (ve srovnání s ruštinou)*. Olomouc 2007, 127 s. Посібник має два основні аспекти – теоретичний і лінгводидактичний. Авторка виділила й описала різні структурно-семантичні типи інфінітивних речень в українській мові (у зіставленні з російською) і розробила комплекс вправ на оволодіння інфінітивними реченнями іноземними студентами-україністами.

Anderš, J.: *Ukrajinsko-česká a česko-ukrajinská konverzace. Jazyková etiketa. Vzory dokumentů*. Olomouc 2007, 178 s. Посібник-розмовник містить розділи, присвячені мовному етикету. Кожний розділ складається з словничка слів, типових висловів і діалогів, які відображають різні комунікативні ситуації. Крім того, розмовник знайомить студентів зі зразками основних українських і чеських документів, з особливостями їх складання та перекладу; це такі документи, як заяви різного типу, автобіографія, характеристика, листи, доручення, довідки, оголошення, угоди тощо, без яких у сучасному суспільному житті просто не обійтись. Цей посібник-розмовник особливо популярний серед бакалаврів-русистів, які вивчають українську мову як другу слов'янську і готують себе до роботи у фірмах і установах, що розвивають ділові стосунки з фірмами й установами Росії та України.

Холод, У., Немець, Р.: *Вибрані теми з мовознавства. Частина перша. Практичний курс для студентів-україністів*. Olomouc 2009, 64 s.

Холод, У.: *Транспозиція модального рівня та модальної інтенсивності тексту в перекладах художньої літератури*. Оломоуць 2009, 144 с.

Видано 4 збірники наукових статей, авторами яких є учасники оломоуцьких симпозіумів українців:

Ukrajínistika na prahu nového století a tisíciletí: problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník příspěvků. 1. Olomoucké sympozium ukrajinistů (15.-17. 11. 2001). Olomouc 2001, 319 s.

UCRAINICA I. Současná ukrajínistika: problémy jazyka, literatury a kultury. K 65. narozeninám prof. Josefa Anderle. Sborník článků. 2. Olomoucké sympozium ukrajinistů (26.-28. 8. 2004). AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 82-2004. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc. 2004, 408 s.

UCRAINICA II. Současná ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník článků. 3. Olomoucké sympozium ukrajinistů (24.-26.8. 2006). AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 89 – 2006. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2006, 1. a 2. část, 654 s..

UCRAINICA III. Současná ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník článků. 4. Olomoucké sympozium ukrajinistů (28.-30.8. 2008). AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 97–2008. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2008, 1. a 2. část, 768 s.

UCRAINICA IV. Současná ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník článků. 5. Olomoucké sympozium ukrajinistů (26-28. srpna 2010). AUPO. Facultas Philosophica. Philologica 97–2008. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2010, s.

Окремо слід сказати про науково-організаційну роботу, яку веде секція україністики, організовуючи, зокрема, оломоуцькі симпозіуми українців Середньої та Східної Європи. Вже відбулися 4 симпозіуми. Історичний 1-й Оломоуцький симпозіум українців з назвою „Україністика на порозі нового століття і тисячоліття: проблеми мови, літератури і культури” відбувся 15-17 листопада 2001 р. і був присвячений 10-й річниці Незалежності України. У міжнародній конференції брали участь мовознавці, літературознавці, історики й культурологи з Чехії, України, Словаччини, Німеччини та Польщі. Конференцію урочисто відкрив декан філософського факультету доц. Володимир Ржеган, а з привітанням до учасників звернувся Посол України в Чеській Республіці Сергій Устич. На конференції працювали три секції, на яких було заслухано й обговорено 50 доповідей. На пленарному засіданні було представлено доповіді Й. Андерша (Оломоуць) „Українські грамоти в історії чесько-українських зв'язків”, П. Лизанця (Ужгород) „Українська мова за кордоном: проблеми та перспективи” та М. Мушинки (Братислава) „Іван Панькевич – засновник чехословацької

україністики після Другої світової війни”. У доповіді М. Мушинки, дійсного члена НАН України, було відзначено, що в міжвоєнний і воєнний періоди центром зарубіжної україністики була Чехословаччина, де тоді функціонував ряд україністичних закладів (університет, педінститут, політехнічний інститут, академія образотворчих мистецтв, музей), виходило півсотні українських газет і журналів, було зареєстровано кілька десятків українських організацій. У повоєнний період засновником україністики в Карловому університеті в Празі став Іван Панькевич, який з 1946 по 1958 роки виховав цілу генерацію україністів, написав багато праць з мовознавства, літературознавства, фольклористики та ін. галузей україністики. Визначний україніст похований у Оломоуці, де живе його донька пані Марта Дольницька. Під час перерви учасники симпозіуму відвідали місцеве кладовище і поклали квіти до його пам’ятника. Наступні симпозіуми (другий відбувся 26-28 серпня 2004 р., третій 24-26 серпня 2006 р., четвертий – 28-30. серпня 2008 р.) збирали багато учасників і були присвячені одній глобальній темі – „сучасна україністика: проблеми мови, літератури і культури”.

Особливо численним був 4-й Оломоуцький симпозіум, у якому брало участь понад 100 учених з України, Австрії, Польщі, Італії та Чехії, а також ректор Університету імені Палацького проф. д-р Лубомир Дворжак та Посол України в Чеській Республіці Іван Кулеба. На мовознавчій, літературознавчій і культурологічній секціях було обговорено широке коло питань, пов’язаних зі структурою, функціонуванням й історією української мови, з розвитком сучасного літературного процесу й історією української літератури (класичної і сучасної), з розумінням культури як національного феномену, з місцем і функцією культури в українському національному просторі. До всіх симпозіумів було видано збірники доповідей у престижній серії *Acta Universitatis Palackianae Olomouensis*. Але чи не найбільша перевага наших симпозіумів полягає в тому, що ми маємо можливість зустрічатися, повідомляти про свої творчі плани, обмінюватися думками, бо, як влучно сказав на заключному пленарному засіданні останнього симпозіуму проф. С. Хороб, „такий обмін думками конче потрібний сьогодні, коли ми прагнемо будувати спільний європейський духовно-культурний дім, коли європейськості нашої науки нема альтернативи; хотілося б висловити щиру вдячність організаторам цього наукового міжнародного форуму і побажати їм нових творчих успіхів, нових симпозіумів, в середовищі яких відчувається справжній дух науки, думки і волі, як сказав би Іван Франко”. У свою чергу, ми хотіли б щиро подякувати ректорату Університету імені Палацького в Оломоуці, деканату Філософського факультету УП, керівництву кафедри славістики ФФ УП, Посольству України в ЧР і Консульському агентству України в Брні, а також нашим спонсорам – фірмам „KRESTA”, „REGA“, „V.Y.O.“,

Управлінню судовому виконання Оломоуць та ін. за їх посильну моральну і матеріальну допомогу у проведенні оломоуцьких симпозиумів.

Секція україністики дбає і про підготовку власних наукових кадрів. Зараз в докторантурі зі спеціальності „порівняльна слов'янська філологія (українська філологія)” 7 докторантів, які є нашими випускниками. Їх дисертації присвячені актуальним проблемам сучасної україністики, зокрема, Р. Мерзова досліджує тему „Добровський і Україна”, В. Гімерова – „Григорій Савич Сковорода в контексті європейського бароко”, Р. Немець з'ясовує співвідношення вихідних і модифікованих дієслівних реченнєвих структур в українській мові в зіставленні з чеською, Г. Мольнарова аналізує слова англійського і німецького походження в українському субстандарті (у порівнянні з чеським і російським), предметом дослідження Е. Оплеталової є структурно-семантична організація безособових речень в українській мові в зіставленні з чеською, Я. Габернала – неузгоджене означення в українському газетно-публіцистичному стилі (у зіставленні з чеським, польським та російським, А. Альтереової – румунські мовні запозичення в українській мові, А. Когутікової – сучасна жіноча проза в Україні та Чехії. Більшість з них уже має друковані праці і бере участь у наукових конференціях, зокрема, в оломоуцьких симпозиумах україністів. Ряд наших випускників (І. Двржакова, А. Елгарт, М. Кадлецова, О. Бржезовська та ін.) працює у фірмах, що співпрацюють з фірмами та організаціями в Україні.

Підготовці україністів значною мірою сприяють і зарубіжні навчальні та пізнавальні поїздки наших студентів, які особливо пошавились з підписанням 15 грудня 2003 р. Угоди між Міністерством освіти, молоді та спорту Чеської Республіки та Міністерством освіти і науки України про співробітництво в галузі освіти та науки. Буваючи в Україні на стажуванні, студенти відвідують місцеві театри, музеї, пам'ятні місця, а повернувшись додому, розповідають про побачене, готують фотомонтажі, пишуть замітки до університетської газети. Особливо цікаво й змістовно проходять щорічні україністичні вечори, на яких студенти співають українські народні пісні, коштують українські національні страви – борщ, вареники, які вони готують разом з викладачами, організують власні драматичні вистави за творами українських письменників (наприклад, „Лісова пісня” Лесі Українки, „Фея гіркого мигдалю” Івана Кочерги та ін.).

На закінчення слід сказати кілька слів про перспективи розвитку україністики в Університеті імені Палацького. Беручи до уваги сучасні потреби суспільства, зв'язані з прискореним розвитком галузей економічного спрямування, правової справи, туризму тощо, актуальності набуває, поряд з традиційною українською філологією, нова бакалаврська

спеціальність – українська мова з орієнтацією на господарсько-правову галузь і туризм, яка надає випускникам більше шансів на працевлаштування. Нова спеціальність (вона вже схвалена Міністерством освіти Чеської Республіки і з навчального року 2010/2011 почне реалізуватися) розрахована на три роки і складається з філологічної (основної) та економічної частин. Філологічна частина спрямована на засвоєння основ української граматики й лексики, обізнаність з українською літературою XIX і XX ст., ознайомлення з культурними, економічними і географічними реаліями, а також на оволодіння англійською та другою слов'янською (російською чи польською) мовами. Економічна частина передбачає ознайомлення студентів з основними засадами господарсько-правової діяльності і туризму. Оволодівши такою спеціальністю, випускник-українець матиме більше можливостей для реалізації своїх професійних знань у культурно-освітніх установах, у перекладацьких і туристських агентствах, у фірмах і організаціях, які займаються зовнішньою торгівлею.

Література

Дворжакова, І.: Українська мова чехам подобається. Йозеф Андерш про успіхи і труднощі відділення україністики в Університеті Палацького в Оломоуці.- In: Пороги. Прага, листопад – грудень 2007, рік 2007, с. 6-7.

Anderš, J.: Nový slavistický obor.- In: Žurnál UP. Roč. 9, č. 5. Olomouc 1999.

Historie slavistiky v Olomouci.- In: www.slavistika.upol.cz.

Summary

The article deals with the establishing and development of Ukrainian studies in Palacky University in Olomouc.

Key words: Ukrainian studies, Palacky University, Olomouc.

Структурна і функційна типологія часток

Загнітко Анатолій

Донецький національний університет

Сучасне розуміння частки слід обґрунтовувати з концептуальним розмежуванням широкого та вузького погляду на її природу. У першому вимірі термін «частка» ототожнюваний з усіма службовими словами (пор. протиставлення В.В. Виноградовим повнозначних частин мови (семи) категорії часток мови, до яких належать прийменник, сполучник, частки-зв'язки та власне-частки [Виноградов 1986: 544-594]), а у вузькому – частки охоплюють особливі слова. Їхній частиномовний статус у більшості наукових концепцій витлумачувано як певний «клас невідмінюваних лексичних одиниць, характер яких не постає цілком однорідним і які можна було б визначити як проміжний тип між прислівниками ... та → граматичними морфемами типу суфіксів, закінчень чи сполучників. До часток зараховують як лексичні елементарні (морфеми) одиниці, пор.: *niech* (нехай), *czy* (чи), *by* (би), *nie* (ні), так і утворення, що складаються з кількох морфем: *właśnie* (власне), *wprawdzie* (щоправда)...» [Polański 1999: 423].

Переважна більшість часток у своєму значенні містить модальні відтінки і тяжіє до категорії модальних слів. Така модальність може бути загальнореченневого / загальновисловленневого характеру або стосуватися окремої внутрішньореченневої / внутрішньовисловленневої позиції: *Село неначе погоріло*, *Неначе люди подуріли*, *Німі на паницину ідуть* (Тарас Шевченко); *Неначе й до нас звертаються* (Україна молода. – 2008. –12 жовтня). За семантикою інколи розрізняють вісім основних розрядів часток як частини мови: 1) підсилювально-обмежувальні, або видільні (*навіть*, *і* (*й*), *ж* (*же*), *хоч* (*хоча*), *це*, *та вже* і под.); 2) приєднувальні (*теж*, *також*, *до того ж*, *та й те*, *все* тощо); 3) означувальні (*якраз*, *що за*, *саме* та ін.) тощо [Виноградов 1986: 546-553]. До особливої категорії часток зараховують і зв'язки, з-поміж яких інваріантним постає слово *бути*, до якого прилягають *це* і *наче* (*неначе*), використані в значенні логічних зв'язок: *Щастя – це постійне самовдосконалення і себе самого, й інших* (Анатолій Яна); *Батько – наче дитина* (Григорій Тютюнник).

В українській лінгвістиці частку здебільшого витлумачують як службове слово, що надає різних додаткових відтінків самостійним словам або цілим реченням, а також використовується для утворення слів та їхніх форм (поліфункційність часток). Словотвірний, формотворчий та власне-реченневий статуси часток зумовлюють розмежування з-поміж них відповідних типів [Плющ 1984: 299-300]. Інколи словотвірний вимір часток не береться до уваги, елементи типу *казна-*, *хтозна-*, *будь-* / *-небудь*, *де-*, *-сь*

кваліфіковано як словотворчі афікси [Городенська 1993]. Водночас частки функціонують не в межах морфологічного слова, а «обслуговують сферу синтаксичного слова та сферу синтаксичної конструкції – речення, виділяючи та підкреслюючи тему або рему ... чи створюючи тип речення за комунікативною метою..., що свідчить про суто синтаксичне призначення часток, пор. речення, у яких частки виділяють рему або тему...» [Городенська 1993: 309-310]. Такий підхід уможливив розгляд часток: 1) за походженням (відприслівникові та ін.), 2) за функцією – частки як організатори типів речень за метою висловлення та 3) часток як засобів виділення реми і теми речення.

Усьому загалу службових слів властиві функції: а) створення синтаксичної форми слова, актуалізація слова в реченні, розширення його позиційного статусу в реченні. Ця функція найбільше наближає службові слова до граматичних морфем (прийменники та ін.): *У лісі панував вранішній спокій* (Михайло Коцюбинський); *Микола був майстром від Бога* (Люко Дишвар); б) заступання або компенсування самостійного слова як члена речення. У цьому разі службове слово виступає як член речення: (Василина:) *То подати тобі чай з цукром?* – (Остап:) *Без* (Анатолій Яна); в) сполучення членів речення або предикативних частин у складному реченні; г) вираження значень речення загалом – питання, заперечення, виділення і под. Не зовсім коректним є твердження, що «частка семантично поєднує (зв'язує) в реченні різнозначні члени речення, напр.: *Я ж тобі казала; Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Тарас Шевченко). ... частка *ж* семантично поєднує підмет *я* з додатком *тобі*, а в другому частка *не* семантично поєднує підмет *півні* з присудком *співали*, дієслово-присудок *гомонів* з обставиною місця *ніде*» [Горпинич 2004: 289], тому що ні в першій, ні в другій частині частки члени речення не поєднують, а тільки модифікують смисл. У першій частині додаток *тобі* семантично поєднаний з присудком і валентно зумовлений ним [Загнітко 2001].

Отже, найдоцільніше розмежовувати **частки** як частину мови, що входять до актуалізованої реченнєвої структури – висловлення, та **частки-фрази**, що синтаксично символізують таке висловлення. Досить складною є кваліфікація часток та часток-фраз, їхнє послідовне розмежування, тому що ті самі елементи можуть використовуватися і як частки, і як частки-речення: (Максим:) *Та й так воно нам важко..* – (Микола:) *Так* (Микола Зарудний).

Розгляд часток як частини мови передбачає можливість їхньої класифікації за: за походженням, за твірною базою, за структурою, за семантикою та ін. Також треба враховувати, що усі вторинні частки зберігають семантику твірного слова, тому наявні різноспектральні переплетення в них значень твірного і похідного елементів, пор.: *Гнуться мало не до землі струнки білі берези* (Іван Франко) – *мало не* = част. + присл.; *Зараз мені забирай своє манаття* (Михайло Коцюбинський) – *мені* = част. + займ; *Стільки праці покладено ... – ну й маєш увесь результат*

після повені (Україна молода. – 18 серпня. – 2008 року) – **ну й** = част. + спол.

За структурою слід розрізняти прості і складені частки. Прості складаються з одного слова (*а, аж, ба, було, власне, ген, годі, еге, ж / же, лиш* і под.), складені – з двох і більше слів: двох часток, частки і сполучника, частки і прийменника та ін. (*а то, а це, а чи, а хіба* тощо). Усі складені частки диференційовані на членовані і нечленовані. Компоненти останніх у реченні не можуть розриватися: *Поки збиралися, мудрували, речі пакували, раз і дощ пішов* (Україна молода. – 2007. – 11 червня); (Люба:) *Підемо?* – (Гоцик:) *Що ж, ходім* (Любоко Дереш). Розчленовані складені частки легко відокремлюють у власній структурі один елемент від іншого в межах речення: *Ось вам і результат!* (Україна молода. – 2009. – 22 травня); *Ось і грибочки вам до столу* (Там само). З-поміж складених часток особливої уваги заслуговують частки-фраземи типу *що за, та й що*.

За найзагальнішими характерними рисами увесь частиномовний клас часток у функційно-семантичному аспекті можна поділити на: 1) вказівні: *це, то, ось, от, оце, он, онде, ото* (їхньою особливістю постає зв'язане використання, співвіднесення з вказівними займенниками): *Місто – це сад споминів моїх жагучих* (Анатолій Яна); 2) категорійно-комунікативні, пов'язані з відповідними категоріями речення, що диференційовані на: а) питальні: *чи, чи ж, чи не, та чи* і под. (*Чи справді нас сьогодні так багато?* (Євген Плужник); б) спонукальні: *хай, нехай, будь, бодай, годі, ну, давай, нумо, на, лишень* та ін. (*Бодай кати їх постинали, / Отих царів, катів людських!* (Тарас Шевченко)); в) заперечні: *не, ні, ані, аж ні* тощо (*Не вернеться чорнобривий / Та й не привітає, не розплете довгу косу, / Хустку не зав'яже...* (Тарас Шевченко)); г) стверджувальні: *так, отак, авжеж, атож* і под. (Люба:) *Ти мені завдання приніс подивитися?* – (Гоцик:) *Авжеж* (Любоко Дереш)); 3) дискурсивні, що виражають зіставлення в широкому аспекті предметів та ознак, про які говориться, з іншими предметами та ознаками, а також цілих думок, міркувань. З-поміж них постають значущими: а) підсилювальні з різними логіко-експресивними відтінками: *і (й), та, аж, все, таки, так* і под. (*Аж підстрибнув від здивування Дмитро* (Валер'ян Підмогильний)) та оклично-підсилювальні: *що за, що то за, як, який* та ін. (*Ох, яка мене туга взяла!* (Леся Українка)); б) роз'яснювальні: *лиш, лише, лишень, мовляв* і под. (*Одна лише моя натура не дивувалася з усього цього* (Ірена Карпа)); в) обмежувальні: *тільки, і тільки, та й тільки* і под. (*Тільки нам з тобою розплутувати цю податкову писанин ...* (Україна молода. – 2008. – 10 березня); г) зіставні: *мов, немов, наче, неначе* тощо (*Мов не моє жито тут стоптано все* (Степан Руданський)); г) відокремлювальні: *хоч, хоча, таки, все* та ін. (*Хоча б цієї столиці не минули, – непокоївся сержант Козаков. – А то все якись Пашкані та Яслодані* (Олесь Гончар)); д) видільні: *все, ж, лише, лишень, навіть, таки, тільки, уже (вже), хоча, хоча б* і под. (*Добре-добре все продумано, бо*

треба ж лікувати відразу (Україна молода. – 2007. – 10 лютого); *А серце – хоч б'ється в мужицьких грудях, **таки** бажає щастя, **таки** рветься до кращого життя, живе надією!..* (Михайло Коцюбинський)); е) порівняльні: *наче, неначе, мов, немов, як і под.* (*Гори навколо **мовби** висіли в повітрі..* (Олесь Гончар)); є) вірогідні: *немов, немовбито, ледве чи, заледве чи, начеб, нібито* та ін. (*У чорному диму раптом стало **немовбито** видніше* (Григорій Тютюнник)) і под. Поза усяким сумнівом, послідовне розмежування функційних типів часток та встановлення їхньої належності до того чи того різновиду не постає абсолютним у силу поліфункційності багатьох часток, що зумовлено їхнім комунікативно-ситуативним навантаженням.

Особливо суттєвим є розгляд функційного і типологічного аспекту часток у контрастивному аспектах, що уможливує вияв нерівнорядних площин і встановлення різноманітних лакун, що компенсуються іншими мовними засобами. Не менш важливим є простеження функційного статусу і вияву стверджувальних / заперечних слів-фраз, первинною функцією яких постає загальне вираження відповіді. Вони реалізують позитивну або негативну реакцію на висловлення співрозмовника (згоду / незгоду, ствердження / заперечення тощо з різноманітними відтінками).

Література

Виноградов, В.В.: Русский язык (Грамматическое учение о слове). Высшая школа, Москва 1986.

Городенська, К.Г.: Частка. In: Безпояско, О.К., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. Граматика української мови. Морфологія. Либідь, Київ 1993.

Горпинич, В.О.: Морфологія української мови. ВЦ «Академія», Київ 2004.

Загнітко, А. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. ДонНУ, Донецьк 2001.

Плющ М.Я.: Морфологія In: Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Плющ. Вища школа, Київ 1984.

Шахматов, А.А.: Синтаксис русского языка. Учпедгиз, Ленинград 1941.

Adamec, P., Hrabě, V., Jiráček, J., Miloslavskij, I.G., Žaža, S.: Morfologie ruštiny I. Masarykova Univerzita v Brně, Brno 2001.

Polanski, K.: Partykula Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Wyd-wo Zakład Narodowy Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków 1999.

Summary

Regularity of selection of particles in a class of the parts of speech are certain. The basic structural and functional types of particles are defined, the features of display of particles – words-phrases are traced, the internal differentiation of categorial-communicative and discursive particles are tracked. The inner-propositional displays of particles in national and inner-position aspects.

Key words: Particles, words-phrases, functional typology, particles as the parts of speech, discursive particles, categorial-communicative particles.

Способи словотворення іменників-агентивів (на матеріалі української мови)

Мирошниченко Марія

Одеський національний морський університет

Словотвір є важливою ланкою в мовній системі, він формує позначення елементів навколишнього світу і внутрішнього досвіду людини та являє собою систему одиниць, зв'язків тощо [Ахмат'янова:95].

Словотвір – важливий засіб творення номінативних одиниць мови. Для побудови нових слів він використовує наявний у мові арсенал засобів, що може бути формально описаним. Під час словотвірного аналізу існують два похідні плани: структурний і семантичний.

Звертання до словотворчого аспекту іменників-агентивів зумовлене тим, що більшість їх є похідними одиницями. Встановлення семантики похідних слів тісно пов'язане з їхнім процесом словотворення. Ще Г.О. Винокур вважав, що ознакою семантики похідних слів є те, що вона мотивована семантикою простіших одиниць.

Поняття “діяч (агентив)”, що розглядається, - це семантична категорія, яка при лінгвістичній інтерпретації в колі суцільно оформлених назв у межах дериваційного підходу виступає як словотвірна категорія, являючи собою сукупність назв, тотожних за семантичною структурою, але відмінних за формальною структурою.

З формальної точки зору розрізняють мотивації формою твірного слова і формою твірного афікса.

Розгляньмо способи творення названої групи іменників на матеріалі української мови, а саме на прикладі 3000 назв, дібраних методом суцільної вибірки із Словника української мови в 11 томах.

За поділом І. Р. Вихованця, іменники досліджуваної групи являють собою складні семантичні структури, які у глибинній будові об'єднують у собі параметри предикатних і непередикатних знаків (слів) [Вихованець:49].

Як показав аналіз матеріалу, з точки зору формальної структури назви діячів утворені переважно від основ іменників (*гітарист, вокаліст, футболіст тощо*) та дієслів (*грабіжник, письменник, читач, носій тощо*). Такий розподіл деривації підштовхнув нас до аналізу матеріалу відповідно до того, від якого типу основ утворені аналізовані іменники, тобто до диференційованого розгляду способів відсубстантивного й віддієслівного творення назв діяча. Однак виявилось, що один і той самий формант бере

участь в утворенні одиниць від різних типів основ: іменників і дієслів, і це дало нам підставу систематизувати матеріал не за типами твірних основ, а за словотворчими формантами, диференціюючи при цьому аналізований матеріал всередині кожної групи відповідно до типу твірної основи. На нашу думку, такий спосіб опису матеріалу дозволив виявити деякі якісні й кількісні закономірності в галузі словотвору імен діячів, регулярність у способах творення. Так, наприклад, проаналізувавши пари *газетяр* <*газета*, *різальник*<*різати*, можна припустити (за умови суто механічного підходу), що ми зіткнулися з різними типами словотворення: відіменниковим і віддієслівним. Однак аналіз більшої кількості подібних утворень дозволяє виявити таку закономірність: між назвою діяча та твірним дієсловом в останній парі наявна проміжна ланка – іменник (*різання*), утворений від дієслова (*різати*). Таким чином виявляється різниця словотвірних типів: відсубстантивне утворення від назв предметів (*газета*) і відсубстантивне утворення від іменника акційної семантики (*різання*).

Під час розрізнення розгляду способів утворення агентивів за лінією “назви осіб чоловічої статі”/ “назви осіб жіночої статі”, можлива дещо спотворена мовна реальність, відповідно до якої – агентиви жіночого роду є дериватами агентивів чоловічого роду (*вчитель-вчителька*), і тут часто спостерігається структурний паралелізм як у формальному, так і в семантичному плані. Разом з тим виявляється й велика кількість випадків відсутності такого паралелізму: так, наприклад, пара *машиніст-машиністка* не виявляє семантичного паралелізму; іменник *тесля* не має паралелі жіночого роду; те саме можна, хоч і з деяким застереженням, стверджувати про слово *прибиральниця*, оскільки *прибиральник* у мовній свідомості пересічного мовця сприймається як дещо неприродне для української мови. Урахування цих обставин дозволяє розглядати імена чоловічого та жіночого родів диференційовано.

У зв'язку з невеликим обсягом статті будуть показані лише семантичні зони українського суфікса *-ач-* зі значенням “особа”, який для іменників чоловічого роду є найчисельнішим структурним компонентом.

Традиційно значення особи, закладене у словах з суфіксом *-ач-*, поділяли на “особа-діяч” та “особа за зовнішньою ознакою”. Але, після розгляду наявного матеріалу, стає очевидно, що найхарактернішою функцією для *S-ач-* є семантична функція особи-діяча або носія певної процесуальної ознаки, що актуалізується при поєднанні з дієсловом-предикатом. Приєднуючись до основи дієслова конкретної фізичної дії, *-ач-* виражає конкретне словотвірне значення: *читач* – “той, хто читає”, *орач* – “той, хто оре землю”. О. Безпояско відзначає, що особливістю таких формувань є те, що у формальній структурі іменників, утворених на базі структури дія+діяч, основна роль відводиться *S-ач-*, оскільки він визначає діяча-особу, а твірна основа лише конкретизує ознаку, за якою характеризується ця особа [Безпояско:9]. Зазвичай такі віддієслівні

іменники виражають значення особи за професійною ознакою (*опалювач*) або за здатністю до виконання певної роботи (*прокладач*).

У майже 20% від загальної кількості лексем, де морф *-ач-* є кінцевим у словотвірному акті, він має негативну конотацію. Зазвичай він вичленовується у віддієслівних іменниках, які позначають особу, що виконує ганебні, принизливі дії. *-ач-* може утворювати деривати з негативним забарвленням (*розбещувач, попихач*).

На формальному рівні семантична функція особи за характерною зовнішньою чи внутрішньою ознакою виражається поєднанням морфа *-ач-* з іменниковими (*бородач, вусач*) основами. Переважно такі деривати є стилістично маркованими.

Похідні слова зі словотвірним формантом *-ач-* на позначення особи, як правило, утворені шляхом прямої мотивації і не мають стилістичного забарвлення (94% лексем). Наприклад, *проклеювач* – “особа, яка професійно займається дією, вказаною твірною основою, тобто проклеює щось”, *силач* – “особа, за характерною номінативною ознакою, вказаною твірною основою, тобто сильна людина” тощо.

Проте наше дослідження зафіксувало, що у 6% лексем загальне лексичне значення не збігається з сумою значень похідного слова та словотвірного форманта. Наприклад, слово *попихач* з погляду семантики складових компонентів повинно позначати “особу, яка щось підпихає”. Однак, воно тлумачиться як “особа, що погано ставиться до інших, зневажає ними”. О. Земська назвала таку мотивацію асоціативною переносною мотивацією [Ахматьянова:126].

Таким чином, ми розглянули деякі питання формального аспекту словотворення імен діячів.

Цей лексико-семантичний клас характеризується деякою своєрідністю.

Словотвірні моделі, за якими утворені імена діячів, не є дуже численними. Крім того, було виявлено семантичні паралелі утворень чоловічого та жіночого родів (*розбійник-розбійниця*). Разом з тим, відчувається й чимало випадків відсутності такого паралелізму, а прагнення доповнити цю мовну “нестачу” лексичними засобами сприймається як деяке відхилення від норми: *доярка-дояр, прокурор-прокурорка* тощо. У таких випадках, вочевидь, досить впливовими є екстралінгвальні чинники: деякі професії, рід занять є пріоритетними для представників певної статі, а на фемінізацію подібних професій мова реагує прагненням надати словам типу *директор, водій* тощо статус спільного роду, за необхідності використовуючи засоби синтаксису.

У словотвірних моделях імен діячів як твірна одиниця частіше виступають іменникові та дієслівні основи. Словотвірний формант тут найчастіше суфікс.

Найпродуктивнішими для утворення агентивів чоловічої статі є форманти *-ач, -і(и)ст, -ник, -ець* (*провідник, пропагандист, машиніст, рвач, роз'єднувач, рятівник, розпутник, промисловець, підприсмець, мовець тощо*).

Іменники жіночого роду утворені переважно суфіксальним способом. Це пов'язано з тим, що більшість із них мотивовані іменниками чоловічого роду, утворюючи з ними регулярні пари (*прокатник-прокатниця, розбещувач-розбещувачка, опонент-опонентка тощо*). Але, оскільки тут наявна й відсутність паралелізму: *промисловець, пряля, псаломщик, двірник* тощо, у роботі було розглянуто агентиви чоловічого та жіночого родів окремо.

Проведена нами робота дозволяє стверджувати, що найпродуктивнішими під час творення слів жіночого роду є форманти *-ка, -ниця* (*опікунка, розкрадачка, робітниця, прибиральниця*). Рідше використовуються форманти *-ша, -еса та ін*.

Для словотвірної системи суфіксальних іменників-агентивів характерним є освоєння іншомовних елементів: *-навт, -олог, -ор, -ер*.

Отже, словотвірна категорія назв діячів посідає важливе місце у системі іменникового словотворення у всіх слов'янських мовах та в українській зокрема, і постійно поповнюється новоутвореннями, які виникають за потреби називати ту чи іншу особу за новою професією чи видом діяльності. Поряд з внутрішньою динамічною структурою групи агентивних назв властиві багатосторонні зв'язки з іншими словотвірними категоріями.

Іменники на позначення діячів становлять органічний компонент мовної дериваційної системи, тому виявлені у процесі дослідження закономірності можуть бути основою для ширших узагальнень. Методи та прийоми, апробовані на матеріалі назв діячів, можна ефективно використовувати для опису інших дериваційних систем, а також ідентичних словотвірних категорій в інших мовах.

Література

Ахматьянова, З.С.: Существительные nomina agentis в современном русском языке. Уфа 2000.

Безпояско, О.К.: Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). Наукова думка, Київ 1991.

Вихованець, І.Р.: Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. Пульсари, Київ 2004.

Дідівська, Г.Г.: Назви осіб за професією в сучасній українській мові (лексико-семантичні особливості). In: Мовознавство 5/1969, с. 18-24.

Summary

In this article the problem of Ukrainian nouns meaning persons doing actions' word building was observed and their most popular suffixes were found.

Key words: noun, suffixe, word building.

Зіставлення італійського вокалізму з українською мовою

Дель Гаудіо Сальваторе

Київський Національний Університет ім. Тараса Шевченка

Порівняльному мовознавству бракує досліджень у галузі контрастивного аналізу між італійською і східнослов'янськими мовами. Якщо й існують численні роботи, які вивчають формальні відношення європейських мов (англійська, французька, німецька) з російською мовою, і в меншій мірі з українською, то подібний порівняльний аналіз з італійською мовою, наскільки відомо авторові, відсутній.

Отже, ця стаття є початком циклу досліджень з цієї тематики. Розглянемо фонетичні та фонологічні аспекти вокалізму зіставлюваних мов відповідно до завдань контрастивної лінгвістики.

Загальні зауваження

Зіставне дослідження фонологічних систем здійснюють за такими аспектами як кількість та якість фонем. Кількісні показники фонемного складу української та італійської мов мають значні відмінності. Наприклад, в українській мові 38 фонем, в російській - 39, в німецькій - 33, в італійській – 29. Ще більша розбіжність стосується кількості голосних і приголосних. Так, в українській мові є 6 голосних, в російській - 5, німецькій - 15, італійській - 7. Також є різне співвідношення голосних і приголосних звуків, пор.: в італійській мові -7 голосних і 22 приголосних звуку, в українській - 6 і 32.

Мови з переважною кількістю голосних називають вокалічними, а з більшістю приголосних – консонантичними. Фонологічні системи мов різняться за якісним складом. У слов'янських мовах є м'які приголосні, а в інших мовах їх немає. В англійській, німецькій, латинській та інших мовах є довгі й короткі голосні, а в слов'янських мовах, за незначним винятком, така диференціація відсутня.

Однак, найголовнішим у зіставному аспекті є встановлення опозицій і кореляцій фонем. Фонологічна опозиція – це протиставлення двох чи більше фонем з метою виявлення наявності чи відсутності якоїсь лінгвістично суттєвої (що виконує семіологічну функцію) ознаки.

Так, голосні фонемі вступають в опозиції за рядом, відкритістю/закритістю. Фонологічні опозиції є специфічними для кожної мови. Якщо опозиція за рядом і піднесенням притаманна всім мовам, то всі інші опозиції наявні не в усіх мовах. Опозиція за довготою, наприклад, характерна для англійської, німецької та інших мов, однак відсутня в українській, російській, польській, італійській мовах.

Абсолютною універсальністю характеризується протиставлення приголосних за дзвінкістю і глухістю. Навпаки, специфічною для слов'янських мов є опозиція за дізністю, тобто за твердістю і м'якістю [Кочерган 2006: 107-116].

Зіставлений вокалізм

У цій частині частково використано доопрацьований матеріал колишнього колеги І. І. Петрищина, з яким автор працював над виданням порівняльної типології італійської й української мов.

В італійській мові - 7 монофтонгів і 13 дифтонгів. В усіх східнослов'янських мовах є тільки 6 монофтонгів.

Італійська мова має 7 голосних фонем, із яких 4 закриті голосні [i],[e],[o],[u] і 3 відкриті [ε], [a], [ò]. Варто звернути увагу на те, що оскільки не вистачає фонетичного символу для позначення відкритого <o>, тому замість фонетичного символу APL ми в цій статті використовуємо [ò].

В італійській мові є також 13 дифтонгів, з них 8 - зростаючих і 5 - низхідних. Зростаючі: ià, iè, iò - uà, uè, uò, uì;

Низхідні: ài; èi; òi; àu; èu.

Кількість голосних в українській мові - 6: [a] – [o] – [y] – [i] - [и] – [ε]; відсутні дифтонги і трифтонги. Можна зіставити українські та італійські голосні на основі загальних законів: за положенням язика та губ.

Опозиції, характерні лише італійським голосним: за ступенем відкриття звукового тракту, напр., [a]; за зближенням язика з твердим піднебінням, напр., [ε]; за піднесенням і зближенням з м'яким піднебінням, напр., [ò].

Протиставлення голосних за відкритістю та закритістю не характерне для української мови. Проте, можна спостерігати диференціацію в різних українських місцевих говорах чи діалектах. Схематично, за місцем положення язика італійські та українські голосні можна класифікувати так:

Таблиця № 1

	<i>Положення язика</i>	
	<i>Італійська мова</i>	<i>Українська мова</i>
<i>переднє</i>	<i>i e ε</i>	<i>i e и</i>
<i>центральне</i>	<i>a</i>	-
<i>заднє</i>	<i>ò o u</i>	<i>a o y</i>

Отже, українська мова немає центральних голосних. Італійська мова, навпаки, має лише один центральний голосний звук [a]. Як можна спостерігати в таблиці (№ 1), італійські фонemi [i, e, ε] наближаються до українських передніх голосних звуків [i, e, и].

З іншого боку, як показали нещодавні дослідження італійського мовлення українських іммігрантів в Італії, навіть фонема [i] не повністю збігається в окремих фонологічних контекстах, наприклад в сполученні C+V: <ci> y

слові *citofono* (укр. *домофон*), де україномовні іммігранти вживають голосний звук наближене до [e], [Дель Гаудіо 2009: 79-80].

Задні голосні фонемі: італійська [u] і українська [y] є ізоморфними; аломорфні риси можна знайти в італійських [a, o, ò] і українських [a, o].

Типологічно важлива також класифікація голосних фонем за піднесенням язика. Дистрибуція голосних в італійській та українській мовах також має аломорфні риси, якщо порівняємо:

Таблиця № 2

	<i>Положення язика</i>	
	<i>Італійська мова</i>	<i>Українська мова</i>
<i>високе</i>	<i>i u</i>	<i>i u y</i>
<i>середнє</i>	<i>e o ə ò</i>	<i>e o</i>
<i>низьке</i>	<i>a</i>	<i>a</i>

Очевидно, що голосні в обох мовах розподіляються в рамках однакових параметрів піднесення. Різниця є лише в тому, що українському голосному [и] притаманне високе піднесення язика, а італійському [e] - піднесення середнього рівня.

Звичайно, зіставлені мови різняться за артикуляцією голосних груп. Так, на відміну від італійської, в українській мові відсутні відкриті та закриті голосні звуки.

Фонетичні та фонологічні опозиції в голосних системах

Зазначимо, що в італійській орфографії використовують два наголоси для позначення якості голосних звуків: тупий наголос (˘) – відкритий звук; гострий наголос (˙) – закритий звук. Але наголос не пишеться на всіх словах, а тільки в окремих випадках, коли є потреба диференціювати морфофонологічну функцію деяких частин мови. У цій статті ми використовуємо наголос ширше, аби підкреслити його голосну якість.

Крім того, в зіставлених мовах існує протиставлення голосних звуків за горизонтальним рухом язика: повні передні голосні проти повних задніх: /i – u/ *pila* (батарея) – *pula* (полова); передні голосні середнього піднесення проти задніх голосних середнього піднесення: /e – o/ *pélo* (щерсть, волос) – *pòlo* (полюс); передні голосні високого піднесення проти задніх голосних середнього піднесення: /i – o/ *tìpo* (тип) – *tòpo* (миша); передні голосні середнього піднесення проти задніх голосних середнього піднесення: /e – o/ *pèste* (чума) – *pòsto* (місце).

Українська мова розрізняє 6 подібних опозицій: /i – u/ *bìk* – *buk*; /i – o/ *lìc* – *loś*; /i – a/ *vìl* – *val*; /и – y/ *mìr* – *mur*; /и – o/ *sìn* – *son*.

Опозиція, що базується на відкритих та закритих голосних звуках і формується за вертикальним рухом язика, наприклад, / e / - / e /: *accètta* – *accétta*; *èscà* – *éscà*; /ò – o/: *còlto* – *cólto*, є типовою для італійської стандартної мови, і не існує в українській.

Окрім вищезгаданих опозицій, в італійській мові спостерігається також опозиція між центральним голосним звуком / a / і передніми та задніми звуками: /a – i/: *pala* (лопата) – *pila* (стопа, батарейка); /a – e/: *ballo* (бал, танець) – *bello* (гарний); /a – e/: *cara* (дорога) – *cera* (віск); /a – o/: *pazzo* (божевільний) – *pazzo* (криниця).

В італійській мові ще можливе існування опозиції між двома передніми голосними та задніми голосними звуками: /e – i/: *era* (був, була, було) – *ira* (гнів); /ò – u/: *nòdo*(вузол) – *nudo* (голий).

Крім бінарних диференційних ознак, опозиція в італійській мові є більш численною: /a – e – ò/: *massa* (маса) – *méssa* (меса) – *mòssa* (рух); /a – e – e – o – u – i/: *sa* (знає) – *sé* (себе) – *se* (якщо) *so* (знаю) – *su* (на, над, нагору, давай) – *si* (так). І навпаки, в українській мові маємо такі опозиції: /i – e/: *lis* – *лес*; /i – и/: *piv* – *рив*; /i – e/: *clin* – *клен*; /y – o/: *kruk* – *крок*; /y – a/: *suk* – *сак*; /o – a/: *som* – *сам*.

Специфічна група бінарних опозицій спостерігається лише в італійській мові; тут мова йде про опозицію між дифтонгом та монофтонгом. Ця ознака відома в традиційній граматиці під терміном «мобільний дифтонг». В результаті, знайдемо такі опозиції: /iè – e/: *piède* – *pedestre, pedata; cièlo-celeste*; /uò – ò/: *suòno* – *sonante, sonoro, scuola* – *scolaro, scolastico*. Насправді, є тільки дві опозиції, їх можна спостерігати, коли півголосні звуки <u> /w/ та <i> /j/ втрачаються, якщо наголос падає на інший склад.

В українській мові широко використовується кореляція - чергування голосних (та приголосних) з функціональним/граматичним значенням. Ці чергування можуть збігатися з регулярними фонетичними опозиціями:

/i – o/: *niž* – *ножа*; /i – a/: *nič* – *ночі*; /i – a/: *liz* – *лазів*; /a – и/: *ruka* – *руки*; /i – й/: *idu* – *йти*; /и – у/: *beru* – *беру*; /e – у/: *nese* – *несу*; /o – і/: *gora* – *гірка*; /e – і/: *bristi* – *брід*; /o – a/: *goniti* – *ганяти*; /o – ø/: *stavok* – *ставка*; /y – a/: *trusiti* – *трясти*; /и – e/: *malij* - *маленький* тощо.

В італійській мові також маємо чергування голосних, але воно переважно обмежене не регулярними дієслівними формами, напр.: /a – é/: *fare* (робити) – *féci* (я зробив, зробила) – *féce* (він зробив, вона зробила); /a – è – é/: *stare* (бути, знаходитися) – *stètti* (я був, була) – *stésti* (ти була); /a – è – iè/: *dare* (дати), *dètti* (я дав), *dièdi* (я дав); /a – ò/: *soddisfare* (задовольняти) – *soddisfò* (він, вона задовольняв-а); /è – i/: *meglio* (краще) – *migliore* (кращий); *méttere* (ставити, класти) – *misi* (я ставив/ла); /é – iè/: *possedére* (володіти) – *possiedo* (я володів); *venire* (прийти) – *vièni* (ти прийшов-прийшла) – *venuto* (прийшовши); /è – é/: *spendere* (тратити, витратити) – *spési* (я тратив, тратила) – *spéso* (трачений) ; /é – u/: *cadére* (впасти) – *caduto* (впавши тощо).

Отже, голосні системи аналізованих мов характеризуються не лише значущими кількісними, але і якісними відмінностями, пор.:

Таблиця № 3

Українські голосні звуки	i u e a o y
--------------------------	-------------

<i>Італійські голосні звуки</i>	<i>i – e e a ò o u</i>
---------------------------------	------------------------

Схема італійських голосних показує, що італійська мова має на один голосний звук більше, ніж українська мова, півголосні звуки /j/ та /w/, які формують дифтонги разом з голосним звуком, з або без наголосу.

Крім того, є ще різниця в артикуляції зіставлених голосних обох мов, наприклад, українська /а/ є звуком заднього ряду, проте італійська /а/ є центральною. Далі, українська /и/ за звучанням наближується до італійської /е/, але ці фонемі відрізняються. Зрештою, відсутня повна відповідність між італійськими відкритою /ò/ і закритою /о/ та українською /о/.

Інші спільні риси в італійській та українській мовах, хоч і не симетрично представлені в обох мовах, такі:

- лабіалізація, італійських голосних /о/ і /у/ та дифтонгів: *ua, ue, uo, ui*. В українській мові тільки голосна /у/ є лабіалізована.

- назалізація, яка спостерігається в у деяких італійських голосних звуках перед сонорними приголосними звуками /m/, /n/ /ɲ/: *mono* (моно-), *nonno* (дідусь), *gnocco* (галушка). Слабо назалізовані є також українські голосні звуки після /м/ і /н/, напр.: *маня, гнані, тонна* тощо.

З іншого боку, не спостерігаємо редукцію чи скорочення в італійських голосних звуках. В українській мові, навпаки, ненаголошений /е/ наближається до /і/; наприклад, *бе(и)ру, ве(и)сна*; ненаголошений /и/ також вимовляється ближче до /е/: *зи(и)ма*. Можна ще додати, що ненаголошена українська /о/ вимовляється як /у/: *болото, зозуля* тощо. Ненаголошений приголосний звук /і/ в суфіксі **-ин** теж наближається до /и/, наприклад, *краї(и)на*.

Література

Дель Гаудио, С. : Итальянизмы в речи русских и украинских эмигрантов: социальные и лингвистические аспекты. In: Лексика и лексикография. Сборник научных трудов РАН, Москва 2009, Вип. 20, с.70-81.

Кочерган, М.П. Основи зіставного мовознавства. Видавничий центр «Академія», Київ 2006.

Петришин, І.І., Дель Гаудио С. Нотатки італійсько-української порівняльної типології. Київський лінгвістичний університет, 1999 [не опубліковано].

Summary

If there is abundant literature on contrastive-typological studies involving Russian, and to a lesser extent Ukrainian, compared with the most known European languages: English, German and French, a similar approach is still scanty in relation to Italian. The present article therefore intends to initiate a series of contrastive analyses aimed at filling this gap. Here the evident differences (and similarities) of the Ukrainian and Italian vowel systems have been illustrated.

Key words: contrastive-typological studies; vowel systems; Italian; Ukrainian.

Орфоепія українських голосних: історія та реалії

Микитин-Дружинець Марія

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

Володіння орфоепічними нормами на сьогодні – проблема актуальна, адже з усіх норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично є вимовні. Як відомо, орфоепічні норми, як і орфографічні, є загальнообов'язковими, їх повинен дотримуватися кожен, хто говорить по-українськи. Володіння ними полегшує процес спілкування, сприяє швидкому порозумінню людей, сприяє опануванню орфографічних норм, адже в українській мові є чимало слів, написання яких відповідає вимові ([книжка] – книжка, [ніж] – ніж).

Вимовні норми характеризуються великою стійкістю. Вони подаються у "Русско-украинском орфоэпическом словаре" О.Горпинича (1992), у 2-х томному "Орфоепічному словнику" (К., 2001; 2003).

Найістотніші вимовні риси української літературної мови, сформовані під впливом живого народнорозмовного мовлення, розглядалися у вагомих теоретичних працях П.О.Лавровського, О.П.Потебні, П.Г.Житецького, В.О.Науменка, А.Ю.Кримського, І.І.Огієнка, О.Н.Синявського, М.Ф.Наконечного, М.А.Жовтобрюха, П.Д.Тимошенка, М.М.Фащенко.

Обґрунтування вимовних норм сучасної літературної мови знаходимо у першодруках та рукописах, писаних фонетичним правописом, тому ставимо своїм завданням простежити відбиття орфоепічних норм голосних за пам'ятками кінця XVIII – середини XIX ст. – "Енеїда" І.П.Котляревського, граматика О.Павловського, твори Г.Квітки-Основ'яненка, альманах "Русалка Дністрова", словник П.Білецького-Носенка, рукописи Т.Г.Шевченка; твори Марка Вовчка, Олекси Стороженка, Л.Глібова, П.Куліша, надруковані на сторінках журналу "Основа" (1861-1862 рр.).

Літера и на місці ненаголошеного [е], що свідчить про вимову ненаголошеного [е] близько до [и], зрідка трапляється у писемних пам'ятках ще з XI ст.: наричєши (Ізб. 1079, 112), на кристѣ (157) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 263]. Літера и на місці ненаголошеного [е] часто зустрічається у пам'ятках пізнішого періоду, зокрема у Євангелії 1283 р.: учитилю, мучитилемь, у Євангелії Верховича XIV ст.: ожинися; у Крехівському Апостолі 1560 р.: чирвоний, у Літописі Величка: канциляріей (31) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 263], у "Лексиконі" П.Беринди: чирвонаго (468) [Німчук 1961: XXVIII].

Зрідка простежується фіксація вимови [e] як [и], що передається на письмі літерою и, в "Енеїді" І.П.Котляревського перед наголошеним складом з [і]: *минѠ* (I: 236), у граматиці О.Павловського перед наголошеним складом з [і], [о]: *міні* (87), *чырвоный* (65), в альманасі "Русалка Дністрова" перед наголошеним складом з [і]: *минѠ* (51), у журналі "Основа", зокрема у творах: П.Куліша перед наголошеним складом з [і], [и], [о]: *минѠ* (1862, № 1: 36), *пичи* (1862, № 1: 62), *пиромъ* (1861, № 3: 13), Марка Вовчка перед наголошеним складом з [і], [о], [и]: *міні* (1861, № 3: 5), *чырвонымъ* (1862, № 1: 91), *відчитив* (1862, № 1: 91), Леоніда Глібова: *міні* (1861, № 7: 113). У переважній більшості прикладів засвідчено вживання літери и на позначення ненаголошеного [e] у словнику П.Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [и], [і], [а], [о]: *ливиця* (208), *видмідь* (76), *висняний* (79), *чырвоный* (390). І досить часто ця вимовна особливість представлена у рукописах Т.Г.Шевченка: перед складом з [у], [и], а також [а], [о], [e], де для сучасної орфоєпії характерне не сильне наближення: *систру* (I: 36), *тыличку* (I: 16), *кошиня* (I: 26), *ришотки* (I: 37), *тиче* (II: 174). Ненаголошений [e] наближається до [и] у префіксах: *ныначе* (I: 44, II: 6), у коренях дієслів: *защибече* (II: 132), *литяць* (II: 214), у коренях прикметників: *невильку* (II: 12), у суфіксі -ен- іменників, дієприкметників: *сорочиня* (II: 259), *замучине* (I: 104), у суфіксі -ечк- іменників: *ричички* (I: 216), у закінченні дієслів II особи однини: *незнатимшь* (I: 6).

Ненаголошений голосний [e] майже завжди вимовляється із наближенням до [и], але ступінь такого наближення різний. Ненаголошений [e], на думку Н.І.Тоцької, вимовляється як [и^е] перед складом з наголошеними [і], [у]: [ни^есімо], [ни^есу] [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 117]. Між м'якими приголосними ненаголошений [e] наближається до [і]: [окрає'ц'] (окраєць). Ця норма вимови фіксується у творах Марка Вовчка: *заїць* (1862, № 1: 103), надрукованих на сторінках журналу "Основа".

Фіксація букви е на місці ненаголошеного [и], що свідчить про відповідну вимову ненаголошеного [и], зрідка трапляється у пам'ятці "Слово о полку Ігоревім": Володимерь (9), у Виголексинському збірнику XII – XIII ст.: *преде ревы* (5) [Соболевский 1884: 98], у Київському Псалтирі XIV ст.: *блговоленеємъ* (71) [Німчук 1993: 15]. Особливо часто це явище трапляється у пам'ятках XV – XVIII ст.: *нашеми* (Богд. XV, I, 290), *сидить* (ОП, Київ., з., 119), *цебули* (АЖ., 1584, 77), *метрополита* (Пер. 33), *Чегерин* (АПГУ, II, 30) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 263].

Традиція передачі ненаголошеного [и] літерою е зрідка простежується в "Енеїді" І.Котляревського перед складом з наголошеними [а], [и]: *умераю* (V: 46), *помелився* (VI: 19), у граматиці О.Павловського перед наголошеним складом з [и]: *шепшина* (74), в альманасі "Русалка Дністрова" перед складом з наголошеними [о], [а]: *лебонь* (27), *заберає*

(113), у словнику П.Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [а], [и], [е]: *вешнякъ* (74), *шепишина* (397), *веделка* (76), у журналі "Основа", зокрема у творах П.Куліша у префіксі пре-, у корені -мир-, флексії -имо: *прекладає* (1861, № 11-12: 1), *Владимера* (1861, № 10: 92), *задзвонемо* (1862, № 1: 19), у творах Марка Вовчка: *седівъ, седіла, седіти*, у творах О.Стороженка: *шепишина* (1861, № 2: 18), зь *прогаленами* (1861, № 2: 16), у творах Л.Глібова у коренях дієслів -бир-, -пир-: *убирайтеся* (1861, № 4: 60), *наперали* (1862, № 7: 62), у прислівниках *лебонь* (1861, № 6: 23), *леше* (1862, № 3: 43). І досить часто ця вимовна особливість передається у рукописах Т.Г.Шевченка: у префіксі при- *предолыни* (II: 148); у коренях іменників, прикметників, дієслів – *Чегирині* (I: 341) *вешневый* (II: 39), *розлели* (II: 48); у суфіксах -учи, -ючи, -ячи, -вши дієприслівників – *йдуче* (II: 121), *лягаюче* (II: 121), *незводяче* (II: 113), *сказавше* (II: 139); у закінченні дієслів III ос. одн. майбутнього часу – *лазитеме* (II: 69); у кінці прислівників – *ніколе* (II: 107), *всюде* (II: 110).

Згідно із сучасними нормами вимови, ненаголошений [и] сильніше наближається до [е^и] перед складом з наголошеними [а], [е]: [пи^есати], [пе^есемна].

Літера у на місці ненаголошеного [о] зрідка наявна в пам'ятках XI – XIII ст.: у Святославовому збірнику 1073 р. – оучистивъшес# (38), у Євангелії Галицьким 1283 р. – убрѣтоша [Жовтобрюх, Русанівський, Складенко 1979: 298]. Ця риса простежується у "Лексиконі" Памви Беринди – протуру [10: XXVIII], у творах Г.Сковороди – кузуб, сумнительно [Кобилянський 1965: 42]. Дуже рідко у пам'ятках нової української літературної мови фіксується у на місці ненаголошеного [о]. Це засвідчено єдиним прикладом *зузуля* (II: 111) у рукописах "Більшої книжки" Т.Г.Шевченка; прикладами *унучка* (1861, № 11: 59), *унуки* (1862, № 2: 12) у творах О.Стороженка; *унучечку* (1862, № 1: 28) у творах Марка Вовчка.

Ненаголошений звук [о] перед складом з наголошеними [у], [і] у основі слова наближається до [у]: [ко^ужух], [ко^уп'їїка]. Однак перед складом з наголошеними [у], [і], що належать до закінчення, на думку М.Жовтобрюха, ненаголошений [о] якісно не змінюється [моју], [рос'і] [1979: 118].

Усі наголошені голосні звуки у сучасній українській літературній мові вимовляються чітко, тільки початковий наголошений [і] вимовляється з наближенням до [и] чи навіть змінюється на [и] з наближенням до [і]: [і^иноді], [и^инший]. Буква и на місці наголошеного [і] фіксується тільки в одному дослідженому джерелі – у творах Г.Квітки-Основ'яненка: *инколи* (143) ("Щире серце"), *иноді* (205), *инший* (194) ("Підбрехач").

Проаналізований фактичний матеріал свідчить, що кожна орфоепічна норма має свою історію, своє коріння. Як бачимо, норми вимови виробилися досить виразно уже в II половині XIX ст., і, безперечно, на їх

формування впливало живе народне мовлення, а також традиційна орфографія.

Природні носії не дотримуються, за нашим експериментом, вимови ненаголошеного [o] як [oʲ] перед складом з наголошеним [i], вимови ненаголошеного [e] як [eʲ] в позиції між м'якими, вимови початкового наголошеного [i] як [iʲ]. Переважно респонденти опираються на написання і помилки допускають через відсутність знань теоретичних.

Тому проблема володіння орфоепічними нормами на сьогодні серйозна й актуальна. Вироблення нормативного усного мовлення забезпечить “Орфоепічний стандарт української мови” – чіткі правила вимови голосних, приголосних, звукосполук, а також бездоганне володіння орфоепічними нормами вчителями-словесниками.

Література

Білецький-Носенко, П.: Словник української мови. Наукова думка, Київ 1996.

Бондар, О.І., Карпенко, Ю.О., Микитин-Дружинець, М.Л.: Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. “Академія”, Київ 2006.

Жовтобрюх, М.А., Русанівський, В.М., Скляренко, В.Г.: Історія української мови. Фонетика. Наукова думка, Київ 1979.

Кобилянський, Б.: Лекції з курсу “Історія української літературної мови”. Львів 1965.

Котляревский, И.: Енеида на малороссійській языкъ перелиціюванна И.Котляревскимъ. 1-3. Санкт-Петербург 1978.

Малороссійския повѣсти рассказаные Грицькомъ Основьяненкомъ подъ редакцію А.А.Потебни. Харьковъ 1/1887.

Німчук, В.В.: Памво Беринда і його “Лексіконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіє// Лексикон славеноросскій Памви Беринди. Київ 1961.

Німчук, В.В.: Українська мова в Київському псалтирі 1397 р.: Мовознавство. 5/1993.

Основа: Южно-русскій літературно-ученый вѣстникъ. СанктПетербург 1861-1862.

Павловскій, О.: Грамматика малороссійскаго нарѣчія. Санкт-Петербург 1818.

Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. Держлітвидав, Київ 1950.

Соболевский, А.: Очерки изъ истории русского языка. Б.м.и.Б.и. 1884.

Шевченко, Т.Г.: Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860 рр. Наукова думка, Київ 1989.

Шевченко Т.Г.: Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850 рр. Наукова думка, Київ 1989.

Summary

The article is dedicated to the problem of the formation of pronunciation norms of the sound correlation of the Ukrainian literary language at the end of the XVIII th century – 60's of the XIX century.

Key words: orphoepics, codification, first-prints, manuscripts.

Вплив формальних, формально-семантичних і власне семантичних ознак на формування змісту займенниково-співвідносних речень просторової семантики

Арделян Марина

Харківський державний університет харчування та торгівлі

Як зміст будь-якого складного речення, семантика висловлень на зразок: *Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки* чув голос (М. Коцюбинський) формується за участю формальних, формально-семантичних і власне семантичних ознак. Особливість формального механізму таких речень, а саме тотожність співвідносного й сполучного слів (компонентів кореляційної єдності) - визначає характер їхньої схемної (найзагальнішої) семантики. Із просторовим значенням корелятивної єдності на зразок: *там, де; туди, куди; звідти, звідки* та ін., яке становить формально-семантичну ознаку досліджуваних висловлень, пов'язаний статус цих речень як семантичного різновиду всередині класу займенниково-співвідносних конструкцій ототожнювального типу. Через це вони відомі також як просторово-ототожнювальні речення. Що ж до власне семантичних ознак, то вони залежать від лексико-семантичного оформлення предикативних частин (головної та підрядної) у їхньому складі: саме лексика конкретизує загальну семантику цих речень як просторово-ототожнювальних, внаслідок чого вони співвідносяться з різноманітними ситуаціями дійсності, відображаючи їх у своєрідний спосіб.

Як відомо, мінімальне складнопідрядне речення має дві предикативні одиниці. За своєю складною синтаксичною будовою воно призначене для відображення складної ситуації дійсності, тобто ситуації, яка складається з кількох, мінімум двох, простих. Відповідно їй складна семантична структура речень симетричної будови, а саме речень типу: *І гірська країна стає руйновищем там, де промчали каламутні потоки, скинуті череватими хмарами* (П Загребельний), містить мінімум дві пропозиції, які відповідають двом ситуаціям дійсності. Ці ситуації специфічно відображені в складній семантичній структурі цих речень: вони об'єднані певним відношенням, яке можна визначити як ієрархічне. Річ у тім, що зміст цих речень становить ієрархію пропозицій. Одна з них є вершинною, головною: вона моделює ситуацію, відображення якої становить комунікативну мету мовця. Призначення другої пропозиції інше. Її залучення до змісту висловлення продиктоване інформативною недостатністю першої, головної, пропозиції: їй бракує повноцінного просторового компонента. Сформуванню уявлення про нього й допомагає друга пропозиція: вона моделює ситуацію з тією самою просторовою характеристикою, що й перша. Отже просторовий компонент у

складі першої головної пропозиції формується опосередковано -завдяки змісту пропозиції, причетної до змісту першої на основі тотожності їхньої просторової характеристики. Саме цей механізм залучення змісту однієї пропозиції до формування просторового компоненту другої й забезпечує їй референтну співвіднесеність. Семантичний механізм ієрархізації пролозитивного змісту називають включенням [3:143]: йдеться про включення змісту пропозиції, репрезентованої в підрядній частині, до змісту головної.

Складна семантична структура своєрідно відображена в займенниково-співвідносних реченнях. Ієрархічний зміст репрезентований в їхній реченнєвій структурі завдяки взаємодії різних мовних засобів. Вони й визначають ознаки різної природи, властиві цим складнопідрядним реченням: формальні, формально-семантичні й власне семантичні. Найважливішими для змісту таких висловлень є формальні і формально-семантичні чинники їхньої організації, однак, важать також чинники власне семантичні.

Як згадувалося, формальною ознакою речень на зразок: *Там, де незвичний заблукав би, Нечуйвітер і вночі пройде - хоч і з зав'язаними очима* (О. Гончар) є такий своєрідний синтаксичний механізм, як ототожнення. Його особливості визначають загальний зміст цих речень -їхню схемну семантику.

Ототожнювальний (симетричний, за І.Р. Вихованцем [2:338]) синтаксичний механізм, сутність якого полягає в тотожності співвідносного та сполучного слів, є достатньо абстрактним [3:141]. Складнопідрядні речення, побудовані на його основі, суттєво відрізняються від речень розчленованого типу. Як відомо, підрядна частина складнопідрядних речень розчленованої структури приєднується до головної за допомогою семантичного сполучника, що чітко зумовлює тип смислових відношень між предикативними частинами. У підрядній частині таких речень формується зміст, який так відноситься до змісту головної, як того потребує семантичний сполучник. В ототожнювальних реченнях смислові відношення між частинами, незалежно від семантики кореляційної єдності, зведені до такого абстрактного відношення, як тотожність. Це відношення й становить семантику структурної схеми ототожнювальних речень. Як зауважує С.В. Ломакович, конкретне значення співвідносного та сполучного слів підпорядковується значенню тотожності як вершинному смислу речення: головним для даного типу є те, що співвідносні та сполучні слова у складнопідрядних реченнях є тотожними одне одному. Водночас тотожністю співвідносного та сполучного слів зумовлена подібність предикативних частин речення, і передусім подібність їх із точки зору лексико-семантичної організації, зумовленої подібністю відображуваних у кожній із предикативних одиниць ситуацій дійсності, пов'язаних спільною просторовою характеристикою.

Ототожнювальний синтаксичний механізм є суто формальною ознакою розглядуваних речень, а те, що кореляційна єдність у їх структурі на зразок: *там, де; туди, куди* має просторове значення становить ознаку формально-семантичну: йдеться про тотожність не будь-якого компонента в складі пропозицій головної і підрядної частин, а саме просторового, що й визначає семантику цих речень

як просторових. При цьому, конкретне значення тієї чи іншої кореляційної єдності уточнює загальну просторову семантику висловлення. Наприклад; конструкціям із корелятами *там* властиве значення буття, тоді як кореляти *туди*, *звідти* формують повідомлення про переміщення в просторі і т. ін.

Характер лексико-семантичного оформлення предикативних частин у складі просторово-ототожнювальних речень визначається особливостями їхнього пропозитивного змісту. Спільним для двох пропозицій у складі семантичної структури цих речень є наявність того самого просторового актанта: *Там, де ми збиралися вчора, сьогодні зустріч з депутатом*. Відомо те, що місця для просторових актантів надають предикати певного семантичного типу у складі пропозиції, які моделюють ситуації буття, місцезнаходження та переміщення в просторі. Просторовий актант відображає сферу існування того чи іншого предмета - у широкому розумінні цього слова. У досліджуваних конструкціях просторовий компонент змісту репрезентований складною номінативною одиницею «співвідносне слово просторового значення + підрядна частина». Співвідносне слово, як будь-яке займенникове слово, виражає значення місця абстрактно - через вказівку на нього, зміст же підрядної частини залучається для конкретизації цього значення. Таке залучення стає можливим завдяки тотожності сполучного слова в підрядній частині й синсемантичного співвідносного слова (корелята) в головній.

Локальний компонент у змісті пропозицій як головної так і підрядної частин може мати різну природу. У багатьох випадках він являє собою просторовий актант при предикатах такого семантичного типу, як буття, місцезнаходження та переміщення в просторі. У цьому разі просторовий компонент зумовлений валентністю цих предикатів. Разом із тим локальний компонент змісту може детермінувати пропозитивний зміст - характеризувати відображену ситуацію з боку простору, у якому вона здійснюється, або ускладнювати його, будучи осмисленим як ознака одного з предметних актантів. Якщо просторовий актант у структурі пропозиції є обов'язковим, то просторовий детермінант або просторова ознака є факультативними. Так, у головній частині речення: *Вперто цвіте цупкий петрів батіг, цвіте навіть там, де все стирловане, вибите* (О. Гончар) корелят *там* разом зі змістом підрядної частини репрезентує обов'язковий компонент семантики - просторовий актант, зумовлений валентністю предиката буття цвіте (ϵ). Необов'язковий, факультативний, просторовий компонент займає детермінуючу позицію щодо змісту головної частини у такому простому реченні: *У Києві він розмовляв із братом*. Що ж до складного речення, то просторовий детермінант не може бути розгорнутий у його структурі в підрядне речення: у мові відсутній необхідний для цього семантичний сполучник, завдяки якому між головною і підрядною частинами встановилося б відношення місця. Для складнопідрядних речень

можливою є наявність просторового поширювача, вираженого блоком «корелят + підрядна частина», в означальній функції (у ролі неузгодженого означення), як у реченні: *Це було невеличке селище там, де шлю півострова перерізали глибокий рів та земляний вал ...* (З. Тулуб). Наявність блока «там, де...» з просторовим значенням не зумовлена в цьому реченні змістом головної частини: значення таксономії, яке в ній виражається (Це було селище), не передбачає вказівки на місце. Зміст головної частини зрозумілий і без просторового компонента. Отже, згаданий блок не передбачений валентністю таксономічного предиката *було* і є необов'язковим, факультативним. Семантичний механізм включення діє у цих висловленнях на основі а) тотожності просторових актантів (обов'язкових просторових поширювачів), зумовлених валентністю предикатів типу буття, місцезнаходження; б) залучення до змісту головної частини необов'язкового просторового компонента. Таким чином, складна семантична структура досліджуваних висловлень містить дві пропозиції, що моделюють ситуації, стани речей, спільні за місцем їхнього здійснення.

Подібність пропозитивного змісту головної і підрядної частин, зумовлена ототожнювальним синтаксичним механізмом, виходить назовні у подібності предикатних лексем у складі цих частин: вони належать до однієї групи, яка об'єднує лексеми певних семантичних типів. Це лексеми, які передбачають наявність просторових поширювачів: екзистенційні й пасесивно-екзистенційні. Тотожність співвідносного та сполучного слів (там=де), зумовлює дзеркальність головної та підрядної частини стосовно семантичного типу предикатних лексем у їх складі. Отже, дзеркальність лексико-семантичного оформлення предикативних частин є наслідком однакової сполучуваності співвідносного та сполучного слів, семантична тотожність яких є заданою формальним механізмом цих речень.

Література

Арделян, М.В.: Складнопідрядні просторово-ототожнювальні речення в сучасній українській мові. In: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Харків 2002, с. 211.

Вихованець, І.Р.: Граматика української мови. Синтаксис. К. 1993, с. 368.

Ломакович, С.В.: Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові. In: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. Терноп. держ. пед. ін-т - Тернопіль 1993, с. 382.

Ломакович, С.В.: Роль формальных и смысловых признаков в организации сложноподчиненных предложений местоименно-соотносительного типа. In: Синтаксис: изучение и преподавание: Сб. работ учеников В.А. Белошапковой. Диалог, М.: – МГУ 1997, с. 122-136.

Summary

Space-identifying sentences are analyzed in the article, i.e. sentences with adverbial clauses of place, description of the peculiarities of their formal and semantic organization.

Key words: space-identifying sentences, schematic semantics, the component of sentence structure, syntactic form, correlate.

Сфера функціонування вільного поєднання

Кобченко Наталя

Державна установа культури м. Москви „Бібліотека української літератури”

Сучасний етап розвитку науки характеризується не просто переосмисленням багатьох проблем, а й переглядом та зміною засадничих принципів дослідження. Не оминула ця тенденція й лінгвістики: сьогодні вже з певністю можна стверджувати, що функціональний підхід до інтерпретації мовних явищ остаточно домінує над морфологічним. У зв'язку з такою переорієнтацією векторів розгляду та висвітлення мовознавчих питань закономірно, що деякі поняття й категорії набувають нового наповнення, не змінюючи, проте, своєї концептуальної сутності.

Таким прикладом може слугувати категорія підрядного зв'язку, зокрема одна з її форм – вільне поєднання (услід за І.Р. Вихованцем замість традиційного терміна „прилягання” використовуємо термін „вільне поєднання” [Вихованець 2005: 23-24]). Річ у тім, що класична граматики, ґрунтована переважно на морфологічних підходах, потрактовувала вільне поєднання занадто вузько – як зв'язок синтаксичної домінанти з ад'юнктом, що належить до класів незмінних слів [Мещанинов 1945; Пешковский 1956; Булаховський 1958; Кротевич 1959; СУЛМ. Синтаксис 1972; Сиротинина 1980 й ін.], та фактично ігнорувала його різновид вільне поєднання у відмінковому вияві, витлумачуючи на підставі формальних показників цю форму підрядного зв'язку як слабке керування. Однак досвід показує, що для адекватного визначення тієї чи тієї форми підрядного зв'язку не завжди виявляється достатнім зважати тільки на морфологічні чинники. На сучасному етапі розвитку синтаксичної науки певно окреслилася тенденція розглядати закономірності сполучуваності компонентів крізь призму теорії валентності. Тому сьогодні практично не викликає дискусій запропонований І.Р. Вихованцем синтаксичний принцип кваліфікації й диференціації форм підрядного синтаксичного зв'язку, згідно з яким передумовою реалізації підрядного зв'язку в тій чи тій формі є не морфологічне вираження ад'юнкта, а його синтаксична позиція щодо опорного компонента [Вихованець 1992: 78].

З цього принципу випливає чіткий критерій розмежування подекуди важкорозрізнявальних форм підрядного зв'язку – керування й вільного поєднання. Підрядний зв'язок встановлюється у формі керування лише в тих конструкціях, у яких ад'юнкт посідає позицію, відкриту семантико-синтаксичною валентністю синтаксичної домінанти. Якщо ж позиція ад'юнкта знаходиться поза валентною рамкою синтаксичної домінанти, між

ними реалізується підрядний зв'язок у формі вільного поєднання. Послідовне застосування сформульованого критерію вможливує дещо відкоригувати традиційно визначену сферу поширення вільного поєднання та виразно її окреслити, що й постало метою пропонованої розвідки.

Насамперед вимагає уточнення потрактування форми підрядного зв'язку в конструкціях із залежними прислівниками й інфінітивами. Так, інколи при локативних предикатах позицію локативної синтаксеми посідають власне-прислівники. Очевидно, що вони в таких випадках є функціональними еквівалентами відмінкових форм, які зазвичай і спеціалізуються на посіданні позицій субстанційних локативних синтаксем, пор.: *Вітер блискавку виструга, хмара насуне з-за гір – перекидом, колесом, вистрибом вибігали діти надвір* (Л. Костенко) — *Остюк часто вибігав на вулицю, зачувши співи студентської ватаги, але веселість та була чужа йому* (Ю. Яновський); *Бійці з розформованих п'яти панцерників стоять осторонь* (Ю. Яновський) — *Пізно вночі Святослав стояв на березі Дунаю...* (С. Скляренко). Тобто, наявність адвербіативів у подібних сполуках зумовлена валентністю опорного дієслова, а отже, вони є керованими, а не вільнопоеднуваними.

Подібно до прислівників інфінітиви також можуть потрапляти до валентної рамки певних предикатів. Зокрема, у мовознавчій літературі трапляються зауваги щодо властивості інфінітива спеціалізуватися на функції об'єктної синтаксеми [Вихованець 1992: 78; Казимирова 1993: 85-94; Ледней 2003]. Так, наприклад, у реченні *Щодень рибку ловив, а мати йому обідати носила* (В. Чемерис) валентність предиката *носила* відкриває позицію для субстанційної об'єктної синтаксеми, яку зазвичай заповнює сильнокерований знахідний відмінок (*носити обід*). У наведеному ж прикладі цю позицію посідає інфінітив *обідати*, отже, він є функціональним еквівалентом знахідного відмінка, а підрядний зв'язок між синтаксичною домінантою *носила* й ад'юнктом *обідати* встановлюється у формі керування, яке, щоправда, постає в неморфологізованому вигляді. Здебільшого конструкції з інфінітивом у ролі об'єктної синтаксеми мають синтаксичні синоніми з відмінком на місці цього інфінітива, пор.: *Я хочу добре навчитися цілуватися, щоб молодий мій не вигнав від себе на другий день по шлюбі* (Т. Осьмачка) — *Я хочу добре навчитися цілуванню...*

Щодо інших різновидів субстанційних синтаксем, то інфінітив не виявляє здатності посідати їхні позиції.

У контексті окреслення сфери функціонування вільного поєднання неможливо не обійти питання про вільне поєднання у відмінковому вияві. Витоки визначення й опису цього явища спостерігаємо ще в традиційній граматиці [Потебня 1958: 536; Грамматика СРЛЯ 1970: 511-516; Русская грамматика 2 1982: 21], однак лише використання синтаксичного підходу ставить розв'язання зазначеної проблеми на реальну основу. Опрацьована

на засадах цього підходу теорія відмінка сприяє адекватному визначенню особливостей підрядного зв'язку відмінкових форм з синтаксичною домінантою. Однією з визначальних рис відмінків є їхня поліфункціональність [Вихованець 1987], яка полягає у здатності виражати різну семантику – власне-відмінкову й позавідмінкову. Власне-відмінкова семантика стосується лише предметності, що втілюється в семантико-граматичних предметних функціях. Інші значення відмінків (позавідмінкові) не зумовлюються валентністю синтаксичної домінанти, а отже, підрядний синтаксичний зв'язок цих відмінкових форм з опорним компонентом реалізується не у формі керування.

У сучасній українській мові вільно поєднуватися з синтаксичною домінантою може практично будь-який відмінок, окрім кличного, єдиною умовою цього є втрата ним предметної семантики у зв'язку з транспозицією до атрибутивної чи адвербіальної сфери, напр.: називний – *Я взяв у буфеті тарілку салату „Дністер” і березовий сік* (Л. Дереш); *Вона стояла на виставці перед картиною „Мак червоний в росі...” і розгублено мацала у себе на голові заколоту в коси маківку* (М. Гримич); родовий – *Поети – не кроти. Поета очі – це вітчизни очі* (М. Вінграновський); *Не шукав я до тебе Ні стежки, ні броду, Бо від тебе узбіччям ніколи не брив...* (В. Симоненко); *Він червонів при таких розповідях, хвилювався аж до трему в колінах...* (Ю. Покальчук); давальний – *Ми, дівчата, умовились зійтися о пів до одинадцятої коло пам'ятника Шиллерові. Ходім!* (І. Вільде); *Прости, що я не син, не син Тобі ще, Бо й Ти – не мати, бранко степова!* (Є. Маланюк); *Раді люди літу, а бджоли цвіту* (Нар. тв.); знахідний – *Мої предки не вбогі були На пісні та свячені ножі* (О. Забужко); *...але це не надто в'яжеться зі змістом і настроєм його тогочасних листів про самотність під зоряним небом* (Ю. Андрухович); орудний – *Мій біль бринить, зате, коли сміюся, То сміх мій рветься джерелом на волю!* (О. Теліга); *...гострий розумом Святослав одразу збагнув, що йому не погрожують – у нього просять* (П. Загребельний); *Ксенія прибрала зі столу залишки нехитрої вранішньої їжі й дивилася на Корнелію з неприхованим захватом* (М. Матіос); місцевий – *Утомивсь поет від праці, Третій день лежить в недугі...* (Л. Українка); *Найблискучіша в Парижі вулиця – Ріволі – вступила в годину найбільшої метушни* (Ю. Яновський); *Мені враз згадалася ніч на цвинтарі* (О. Жовна).

Отже, за синтаксичного погляду на підрядний зв'язок сфера функціонування вільного поєднання, з одного боку, розширюються – за рахунок відмінкових форм, що функціонують в адвербіальній чи ад'єктивній сфері, які традиційно вважали слабкокерованими, а з іншого боку, звужується, бо інфінітиви, що посідають синтаксичну позицію об'єктної субстанційної синтаксеми при предикатах певних лексико-семантичних груп, і прислівники, що є еквівалентами локативних синтаксем

при локативних предикатах, кваліфікуємо як керовані форми.

Література

Булаховський, Л.А.: Питання синтаксису простого речення в українській мові. In: Дослідження з синтаксису української мови. Вид-во АН УРСР, Київ 1958, с. 5-28.

Вихованець, І.Р.: Нариси з функціонального синтаксису української мови. Наукова думка, Київ 1992.

Вихованець, І.Р.: Система відмінків української мови. Наукова думка, Київ 1987.

Вихованець, І.Р.: Студії про члени речення: прислівник. In: Українська мова 3/2005, с. 22-26.

Грамматика современного русского литературного языка. Отв. ред. Шведова, Н.Ю. Наука, Москва 1970.

Казимиrowa, И.А.: Семантическая структура и парадигматические отношения глагольно-инфинитивных сочетаний в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. Киев 1993.

Кротеvич, Е.В.: О связях слов. Изд-во Львовск. ун-та, Львов 1959.

Ледней, О.Ф.: Об'єктні синтаксеми в структурі простого речення: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Одеса, 2003.

Мещанинов, И.И.: Члены предложения и части речи. Изд-во АН СССР, Москва, Ленинград 1945.

Пешковский, А.М.: Русский синтаксис в научном освещении. Учпедгиз, Москва 1956.

Потебня, А.А.: Из записок по русской грамматике 1-2. Учпедгиз, Москва 1958.

Русская грамматика 2. Наука, Москва 1982.

Сиротинина, О.Б.: Лекции по синтаксису русского языка. Высшая школа, Москва 1980.

Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. За ред. Білодід, І.К. Наукова думка, Київ 1972.

Summary

The paper is devoted to correct traditionally definite sphere of free unit's expansion.

Key words: subordinate syntactic connection, form of subordinate syntactic connection, proper free unit, free unit in a case manifestation, syntactic position.

Стилістична функція прози Галини Тарасюк

Марчук Людмила

Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка

Проблема статусу, природи і особливостей складного речення, на позначення якого використовувались різні терміни: "стягнене речення" (О.Х. Востоков), "складне ціле" (О.М. Пешковський), "складне речення" (М.С. Поспелов), була предметом вивчення зарубіжних й українських мовознавців.

Проте, незважаючи на значну кількість спеціальних лінгвістичних розвідок з теорії складного речення, в українському мовознавстві дотепер недостатньо уваги приділялося проблемі структурної і семантичної організації складної синтаксичної одиниці в художньому тексті. Вивчення цих аспектів потребує глибокого й ґрунтовного дослідження.

І.Р. Вихованець в енциклопедії "Українська мова", зробивши огляд літератури, акцентує увагу, що "...складна синтаксична конструкція є окремим різновидом складного речення, варіацією об'єднаних в одну ускладнену граматичну побудову вихідних складних речень мінімального типу" [Вихованець 2004: 603]; а формальними ознаками складнопідрядного речення є "...види підрядного зв'язку, засоби його вираження, кількісний склад предикативних частин та особливості їхньої синтаксичної будови" [там же].

Складнопідрядне речення з кількома підрядними або багатоконпонентне складне речення з підрядним зв'язком – це складно організований та неоднорідний за складом елементів мовленнєвий текст із власною композицією. Таке визначення особливо стосується тих БСР з підрядним зв'язком, які подібні до тексту, тобто автономні, відносно завершені й однозначно зафіксовані. Напр.: *"Мирон Волинець подумки метав, як Перун Блискавки, ці пекучі запитання у тих, до кого не міг достукатися, дозвонитися, бо вони тепер, використавши з великою користю для себе його енергію, його пристрасть, врешті, його найвну віру у відродження, сиділи за дубовими і броньованими дверима міністерств і розкішних маєтків, не впізнавали його навіть під час національних урочистостей біля пам'ятника Шевченку, ховали очі від його лютого позирку, прудко вскакували в авта, коли він намагався перекинутися з ними словом, як то кажуть, у невимушеній обстановці"* (БСР з послідовною підрядністю, з підрядними з'ясувальними, причини, часу, має у складі 4 предикативні частини (ПО)). У "Синтаксисі сучасної української мови: проблемні питання" [Слинько 1994: 520] такі типи речень називають

складнопідрядними реченнями розчленованої та нерозчленованої структури. За такою класифікацією зазначаємо, що перший наведений нами приклад має такий тип зв'язку: перша та друга частини є нерозчленованою структурою, поєднаною прислівним зв'язком, на що вказує опорне слово **тих** у головній частині та сполучне слово + прийменник **до кого** у підрядній, друга з третьою та третя з четвертою – це розчленовані структури, де підрядні частини пояснюють головну.

Композиція визначає кількість, розташування й якісне співвідношення частин цілого, тобто їхнє місце та функції в часовому та просторовому континумі, певний спосіб існування змісту. Такі речення подибуємо в авторському мовленні, оскільки речень з послідовною підрядністю майже не трапляється в живому розмовному мовленні. Проте Галина Тарасюк їх уживає, лише в мові персонажів такі речення дуже короткі, не зважаючи на те, що мають більше, ніж дві предикативні одиниці: " - Вони б пішли і дійшли, **куди** треба, **якби** не ця криза, **що** виллалась у темінь місцевої ментальності деяких".

Для речень з послідовною підрядністю характерний принцип композиційної перспекції, де кожна наступна підрядна частина виступає як реприза, додаток, що створює хвилясту лінію розвитку теми. Напр.: "І лише перед смертю, в порожній палаті ліксанупру Наташа призналася, **що** вдячна йому **за те, що** він обов'язок ніколи не ставив вище за людяність"; "Він міг повірити у найстрашніше, у найбезглуздіший абсурд, тільки не в **те, що** людина, з **якою** вони пліч-о-пліч боролися за Незалежність, сівши в міністерське крісло, призупинить фінансування його фільму?!"; "І поселилися вони у печерці, **яку** колись, казав чорноризець, видовбав у крутому дніпровому горбі приплудний варяг, один із тих чужоземних шукачів щастя, **що** плавом пливли поодиноці і зграями, **як** дикі качки, у легких човниках по Дніпру з півночі на південь і приставали до київських берегів, спокушені бурхливим життям Подолу".

Рух думки, який автор реалізує в ланцюжковій підрядних, уповільнюється майже до межі; циклічність створює ясну синтаксичну перспективу, де кожна підрядна частина не відхилена в бік, а допрацьована іншими предикативними одиницями, у результаті чого на рівні БСР відбувається накопичення значної кількості інформації.

Абсолютна більшість складнопідрядних речень з послідовною підрядністю в текстах Г. Тарасюк має 3 – 4-компонентну структуру. Найпродуктивніша модель: головна частина + підрядна з'ясувальна + підрядна присубстантивно-атрибутивна.

Напр.: "Мирон переконається трохи пізніше у **тому, що** поширення тих рукописних часописів були чистої води провокацією, лакмусовим папірцем, **який** мав " проявити" настрої народу взагалі і виявити неблагонадійні елементи зокрема".

Речення з послідовною підрядністю в новелах письменниці за способом композиційного розгортання можна поділити на два типи: структурно-раціональний та емоційно-риторичний. У реченнях першого типу авторка конкретизує та розвиває тему, зазначену в головній частині, природнім розгортанням, логічним поділом при ієрархічно впорядкованому співвідношенні підрядних частин, що надає конструкції більшу глибину та разом з тим, за умови присутності міцних граматичних зв'язків між частинами БСР, цілісної та зрозумілої синтаксичної перспективи.

Це типова композиція для багатокомпонентного складного речення з послідовним підрядним зв'язком, тобто стандарт, початкова форма, норма. Такі структури властиві для звичайної передачі інформації, та нерідко натрапляємо на них в текстах Галини Тарасюк у тих випадках, коли текст позбавлено авторської інтенції. Напр.: *"Милуючись із висоти Володимирської гірки споночилим стольним градом Мирон думав, що заслугою християнства на Русі було те, що воно викликало з'яву з народних надр зовсім нового, незвичного для воїнсько-лицарської ментальності суспільства ідеалу праведника-мислителя, просвітителя, пророка-митця"*. Приклад з роману-гіпотези "Між пеклом і раєм (Сни анахорета)".

Наступне речення з жіночих новел може бути прикладом композиційного розгортання структурно-раціонального типу: *"Жінка, яка тепер звалася Ольгою, сиділа біля вікна безлюдної, а їй тому невеселої таверни, дивилася на море і чекала з нього погоди, хоча знала добре, що погоди не буде ще місяців зо два"*. У цьому реченні маємо повідомлення ділового характеру з експресією "нульового рівня", яке подане в адекватній йому типовій формі композиції. У чіткій синтаксичній перспективі без перебоїв розвивається ієрархічно впорядкований ланцюжок смислових послідовностей казуального типу: тема повідомлення – з'ясування її – пояснення причини – з'ясування причини. Кожна підрядна частина є розвитком первинної думки та уявне повернення до неї, ясне, планомірне, без раптового зміщення перспективи.

Трансформацією лінійної послідовності викладу як засобу підсилення виразності є: 1) незвичний порядок розташування елементів конструкції, центральних (предикативних одиниць та семантичних блоків) і фонових (словосполучень, словоформ); 2) інтерпозиція підрядних, використання двох ланцюгів підрядних, ускладнення ланцюгів підрядних супідрядними та напівпредикативними зворотами та ін. Вони сприяють інтенсифікації викладу, вносять додаткові смислові штрихи, у результаті чого відбувається певне зрушення смислових структур, їх взаємопроникнення, а в окремих випадках і поєднання в ціле. Пор.: *"Вдячний був колезі за те, що вчасно зупинив і що не довелося принижуватися та переконувати "начальство", що на загальному тлі*

пустопорожньої безідейної тупфти, яку канал випускав в ефір, його "ретро" – єдина людяна програма".

Наприклад, інтерпозиція підрядного. або вживання сполучників типу *що коли* та ін. у другій підрядній частині, яка розташована після головної, приводить до зміщення смислового акценту речення та актуалізації другої предикативної одиниці, що спричиняє дещо туманну лінійну перспективу конструкції. Напр.: *"Останні роки Мирон теж брав активну участь в пированії, тим паче, що мав на те повне право, оскільки народився на самого Спаса"*.

Також будь-яке інтерпозиційне підрядне надає БСР з послідовною підрядністю ефекту порушеного очікування, перетягує на себе увагу та вносить збій у наступальний рух композиції, в її ритміку: *"Надія на доброго заможного патріота, який не пожаліє тисячу-другу баксів на відродження українського кіно, яке насилу животіє, спалахнула в душі Мирона Волинця, як вогонь у пригаслім горнилі"*. До ще більшого експресивного ефекту приводить уживання різних вставних конструкцій у видгледі анаколуфа предикативних одиниць або аналотона (розриву схожих за змістом конструкцій), або ж уточнень. Напр.: *"І Віорелія не витримала цього мовчання, що стояло між ними, колись близькими людьми, крижаною стіною, ба! чорною зимною прірвою! і обморозувало обом душі, і перетворювало найтепліші слова на холодні снігові пластівці, що безголосо танули в глухій тиші хижки"*.

Композиційне ускладнення створюють різні емпізи, лексико-граматичні повтори, повні та неповні синоніми, засоби ампліфікації, анафори та епіфори, хіазм та інші синтаксичні фігури мовлення. Напр.: *"Зрозумівши, що бовкнула зайве перед Ясочкою, яку ще смажений півень у задницю не кльонув, Алла страшно, хоч і пошепки, роз'єрепенилась"*.

Типовими для стилю Галини Тарасюк є конструкції з ланцюгом підрядних, які розпочинаються із сполучника *що, що* може приєднувати однотипні та різнотипні підрядні, може бути частиною складного сполучника. У такому випадку в сполучника з'являється нове значення – підсилювальної частки, що зумовлено безпосередньо композиційною структурою речення. Напр.: *"Адже навіть його фільми про "наше радянське сьогодні" вони різали по-живому, витинаючи все, що здавалося підозрілим або занадто сміливим для імперської колонії, в яку вони самі і перетворили Україну"*.

Пор.: *"Примружую очі і, здається, чую, як шовковою травною шелестять кроки юної голісінької прародительки Єви..., здається, бачу, як, заховавшись за яблунею, стежить за нею закоханий Адам, не відаючись про суперника Змія, що причаївся зовсім поряд, прикинувшись гіллякою, у густій яблуневій кроні"* – у реченні є лексичні повтори *здається, чую, здається, бачу*, які порушують лінійність композиції.

Отже, при виділенні двох типів композиційного розгортання в БСР проводимо аналогію раціонально-логічного розгортання щодо сюжету твору, а емоційно-риторичного розгортання – його композиції. Це повністю підтверджує гіпотезу, що "...якщо сюжет – це зв'язна та незворотна в часі послідовність відображених у творі подій життя, то композиція – це фактична розстановка матеріалу, яка продиктована художнім усвідомленням, інтуїцією та волею автора, а також законами роду, виду та жанру мистецтва..., при цьому виявляється, що композиція особливим чином розподілена, а деколи і заплутана природною сюжетною послідовністю подій, яка "випрямляється" і так чи так її усвідомлює той, що сприймає..." [Незайкинський 1982: 67 – 68].

Література

Вихованець, І.Р.: Складні синтаксичні конструкції // *Українська мова* : енциклопедія / редкол. : В.М.Русанівський, О.О.Тараненко, М.П.Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія імені М.П.Бажана, 2004. – 821с.

Незайкинский,Е.В.: Логика музыкальной композиции/ Е.В.Незайкинский. – М.: Музыка, 1982. – 167с.

Слинько, І. І.: Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання: навч. посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.

Summary

The article deals with the peculiarities of composition of multi-component composite sentences with by Galina Tarasyuk, the main principles of their arrangement and their functions on the text level. Sentences with business presentation of information and expressiveness are compared.

Key words: sentences, composition, linear subordination in prose works

Комунікативні стратегії і тактики екологічного дискурсу

Коротич Катерина

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Сьогодні важливою галуззю мовознавства є комунікативна лінгвістика, що досліджує питання, пов'язані з «використанням мови в найрізноманітніших ситуаціях людського спілкування» [Бацевич 2004: 15]. Предметом цієї статті стали комунікативні стратегії й тактики преси, спрямовані на висвітлення та розв'язання екологічних проблем. Лінгвістичний розгляд такої комунікації є цікавим та своєчасним і через потребу подальшого дослідження засобів побудови та ефективності комунікативних стратегій, і через недослідженість саме цього аспекту на українському матеріалі, оскільки мовні одиниці, що вербалізують цей фрагмент картини світу, розглядають переважно в системно-структурній (С. Овсейчик, В. Чумак [2005], М. Дзюба [2007]) і когнітивній (С. Козак [2007]) парадигмах. На англомовному матеріалі принципи організації екологічного дискурсу виокремила І. Розмаріца, з'ясувавши, що основними стратегіями комунікативного впливу на адресата в ньому є стратегії переконування й тиску, та виділивши п'ять адресантно-адресатних моделей, які визначають характер комунікації [2004]. Зважаючи на це, метою нашої розвідки є виокремлення спектра застосовуваних журналістами в українському екологічному дискурсі стратегій і з'ясування особливостей їхньої вербалізації.

Передусім спостерігаємо **стратегію констатації наявних екологічних проблем**. Її реалізує насамперед **тактика осмислення цих проблем**, що виявляється в реченнях, для яких характерна модальність розповідності й уживання нейтральної лексики, термінів («*Радіонукліди в дніпровській воді – це небезпека для великої кількості людей...*» [Київ. – 1988. – № 10. – С. 119]). Цю тактику дуже часто оформлюють експресивно насажені одиниці, зокрема фразеологізми (*забити тривогу, бити на сполох*) і численні метафори (*екологічний набат, червоне світло, кинути «рятівне коло»*), що, впливаючи на емоції реципієнта, спонукають до дій для подолання екологічної небезпеки («*І знову Чорнобиль. Привид катастрофи 1986 року витає над Україною... Дамоклів меч, яким є ЧАЕС, як і раніше, висить над Україною*» [Товариш. – 2005. – № 9. – С. 3]).

Тактику каяття та самозвинувачення оформлюють численні вживання займенника *ми* та лексем із негативнооцінними семами («*Але за нами ж – затоплені придніпровські чорноземи, отруєний Дністер, захований у саркофаг четвертий чорнобильський реактор... Це ми*

носимося з ідеями перекидання стоку вод сибірських рік, ми викидаємо ядучі відходи в Байкал, ми нещадно, часом по-варварськи нищимо природу, губимо не нами створену красу...» [Жовтень. – 1988. – № 2. – С. 69]).

Стратегію позбавлення від наявної екологічної небезпеки / запобігання можливій небезпеці в українському екологічному дискурсі втілюють кількома тактиками.

Тактика попередження про можливу небезпеку реалізується через нагадування про потенційну небезпеку, яке вербалізують слова із семами 'ризик', 'нестабільність' («*Найновіші високоефективні види ядерного палива можуть виявитися нестабільними в аварійних ситуаціях і тому становлять підвищений ризик у разі витoku*») [Новинар. – 2008. – № 16–17. – С. 54]), і закликання до обережності, що виражають різні частини мови й словосполучення з відповідною семантикою («*“Водопесимісти” застерігають, що запаси води на Землі обмежені*») [Новинар. – 2008. – № 16–17. – С. 32–33]). Для показу реальних і прогнозованих негативних наслідків служать складнопідрядні речення з підрядними умови («*Але якщо люди і далі не бережуть воду, то вона коштуватиме відчутно дорожче*») [Новинар. – 2008. – № 16–17. – С. 35]), а також номени з негативним аксіологічним компонентом. Скажімо, ідея захоронення європейських ядерних відходів на території Чорнобильської АЕС спричинила виникнення численних максимально пейоративних метафоричних номенів, що експлікують негативну утилітарну оцінку: *ядерний смітник Європи, екологічна яма, звалище відпрацьованого ядерного палива з усієї Європи, планетарна клоака* («*Вона [Ю. Тимошенко – К.К.] негативно ставиться й до того, щоб на базі Чорнобильської АЕС зробити могильник для європейських ядерних відходів: “Я б не хотіла, щоб ми стали екологічною ямою для всього світу”*») [Слобідський край. – 2005. – № 188. – С. 3]).

Тактику, в основі якої лежить **звернення до почуття солідарності**, реалізують метафори *Земля – космічний корабель, Земля – наша спільна домівка*, що спонукають реципієнтів зробити цей світ чистішим, безпечнішим місцем для людства («*...можна й потрібно очищати біосферу від радіоактивності, чистити наш спільний дім...*») [Київ. – 1988. – № 10. – С. 120]). Цікавим прийомом є пояснення метафори шляхом конкретизації від загального до особистого, зокрема за допомогою займенників *наш / свій* («*Хіба Ви, любий друже, можете не подбати в такий час про долю нашого спільного дому, тобто про власне майбутнє і майбутнє своїх дітей та онуків?!*») [Літературна Україна. – 2009. – № 16. – С. 3]).

Тактику об'єднання для подолання екологічних проблем вербалізують за допомогою займенників *ми, наш*, які маркують належність особи до ми-групи, і *весь*, а також протиставлення прислівників *поодиноці / разом, гуртом, укупі* (прийом приєднання до більшості), прикметників *маленький / значний* («*Цим заходом ми хочемо показати, що, здавалося б,*

маленькими діями кожна людина може зробити значний внесок у збереження природи...» [Україна молода. – 2009. – № 79. – С. 19]; «Ви ж бо не можете не бачити, не відчувати, що всі ми, люди Землі, хибними вчинками, порочними ідеями, злими думками та нелюдськими діями привели планету до останньої межі. ...Тільки ми всі разом спроможні зробити перший крок до спасіння...» [Літературна Україна. – 2009. – № 16. – С. 3]). Прикметно, що останній вислів реалізує, крім стратегії позбавлення від наявної екологічної небезпеки, і стратегію констатації наявних екологічних проблем.

Доповнює тактику об'єднання для подолання екологічних проблем **тактика заклик до дій, спрямованих на подолання екологічної небезпеки**, яка базується передусім на використанні прескриптивних мовних засобів (наказових і нормативних). До нормативних слід віднести нагадування про звичаї та риси поведінки, властиві народів, нації («*Так незвично розпочалась унікальна для киян акція “Зелена толока”. Таку назву акції організатори вибрали не випадково: в селах збирали толоку, коли треба було швидко виконати якусь велику роботу*» [Україна молода. – 2009. – № 79. – С. 19]). У таких висловах функціонує лексика з темпоральними семами 'давній', 'давно усталений', що активізує позитивний у цьому разі стереотип традицій. Виразним різновидом наказових мовленнєвих актів є гасла («*Не пакуй у пластик!*» [Главред. – 2009. – № 4. – С. 18]). Заклик до дій рідше можуть вербалізувати й розповідні речення, що містять лексеми з відповідною семантикою («*Всесвітній фонд дикої природи закликає заощаджувати воду на глобальному рівні...*» [Новинар. – 2008. – № 16–17. – С. 35]).

Тактику позитивного прикладу в екологічному дискурсі досить часто репрезентують прецедентні тексти, наприклад, з А. де Сент-Екзюпері («*Є таке правило, казав Маленький Принц: встав зранку, прибрався сам – прибери свою планету*» [Україна молода. – 2009. – № 27. – С. 20]).

Тактика заохочення до подолання екологічної небезпеки ґрунтується на викликанні в реципієнта позитивних емоцій, чого досягають, вербалізуючи відповідно забарвлені концепти СВЯТО, РОЗВАГИ («*...столичний суботник став для учасників справжнім святом: радістю світилися обличчя дітлахів, поруч під етнічну музику пританцьовували їхні батьки, і всіх гріло по-весняному тепле сонце*» [Україна молода. – 2009. – № 79. – С. 19]). Заохочення досягається й вербалізацією концептів ПОРЯДОК, ЧИСТОТА, КОРИСНЕ, що їх маніфестують позначені позитивною утилітарною оцінкою одиниці («*Коли ми прибираємо, ми очищуємо природу не тільки для себе, а й для наших дітей*» [Україна молода. – 2009. – № 79. – С. 19]). Цю тактику реалізують і лексичні одиниці, наділені позитивною емоційною оцінкою, та синтаксичні засоби, які залучають читача до внутрішнього діалогу з автором і схиляють погодитися з його позицією («*Погодьтеся: присмню вранці поспішати на роботу*»

чистим двором, вулицею, парком чи сквером, милуватися впорядкованими алеями і квітниками...» (початок статті про суботники) [Урядовий кур'єр. – 2009. – № 62. – С. 1]).

Наступну тактику побудовано на **апелюванні до цінностей**:

– власного життя та здоров'я («Екологічна безпека сьогодні має стати головною величиною в ієрархії цінностей будь-якої людини... адже це турбота про власну безпеку» [Наша газета +. – 2004. – № 22. – С. 3]);

– нащадків («Чи почує [син автора – К.К.] чарівний пташиний спів, чи побачить, як купають немовлят у дощовій воді з любистком?.. Адже дощі частенько – кислотні, а любисток інколи стає концентратом пестицидів» [Ранок. – 1988. – № 11. – С. 8]).

Таким чином, в екологічному дискурсі ми фіксуємо комплекс різноманітних комунікативних стратегій і тактик, покликаних висвітлити наявні екологічні проблеми, привернути до них увагу громадськості та запобігти можливій небезпеці в майбутньому. Зважаючи на різноманітність реалізовуваних журналістами цілей і бажаних наслідків, виокремлюємо передусім описові, прескриптивні, емоційно-експресивні та оцінні мовні засоби, які втілюють названі комунікативні інтенції авторів. Усі ці стратегії і тактики, реалізовані на лексичному, фразеологічному й синтаксичному рівнях, побудовано на апеляції до свідомості, цінностей і почуттів людини, чому особливо сприяє вербалізація позитивно забарвлених концептів.

Література

Бацевич, Ф. С.: Основи комунікативної лінгвістики. Академія, Київ 2004.

Дзюба, М.: До проблеми тлумачення терміна *екологія*. In: Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. Вип. 7. КНЕУ, Київ 2007, с.147–149.

Козак, С. В.: «Людина і природа» у літературно-художньому дискурсі: досвід фреймового аналізу (на матеріалі романів Е. Штрітматтера і Т. Гарді): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 – германські мови. Одеса 2007.

Розмаріца, І. О.: Лінгвокогнітивні особливості комунікації у сфері екології (на матеріалі сучасної англійської мови): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 – германські мови. Київ 2004.

Чумак, В., Овсейчик, С.: Структурно-семантичні особливості багатокомпонентних екологічних термінів. In: Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. Вип. 6. КНЕУ, Київ 2005, с. 240–244.

Summary

In the article, the main strategies and tactics of ecological discourse of Ukrainian press, which are implemented on the lexical, phraseological and syntactical levels, are emphasized and observed.

Key words: ecological discourse, Ukrainian press, communicative strategy, communicative tactics, seme, estimate, concept.

Специфіка пропріальної номінації персонажів у малій прозі Івана Франка

Босва Евеліна

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського*

Власна назва у художньому тексті є не тільки номінативною одиницею, а й напрямком до більш об'єктивного розуміння як окремого художнього образу, так і художнього твору в цілому. Онім у художньому творі – це мовний знак, що здатний поєднувати в собі і відбивати різні площини реальної та ірреальної дійсності (просторову, часову, суспільну, психологічну та ін.). Як зазначає І.Кочан, "вибір імені для літературного героя не буває випадковим: письменник вкладає в нього певну оцінку, характеристику, тобто використовує власні імена як додатковий художній засіб для вираження ідейно-естетичного задуму. Власне ім'я – антропонім – найлаконічніший засіб характеристики героя" [Кочан 1999: 24]. Жанрова і тематична різноманітність літературно-художніх текстів Івана Франка служить запорукою багатства та стильової багатофункціональності літературно-художніх антропонімів, які вживаються у його текстах.

У Франковій малій прозі зафіксовано чимало онімів, які містять яскраво виражені конотації. За нашими спостереженнями, номінацію персонажів у творах письменника зумовлюють кілька чинників. Насамперед варто зазначити, що засвідчено чимало номінацій, у яких стилістичну виразовість акумулює "антонімічність *poen – omen*" [Франко 1975 : 65]. Сюди належать літературні антропоніми *Гаудентій*, *Чимчикевич*, *Софроній Телесницький*. Патер *Гаудентій* - головний герой творів "Місія" та "Чума" мріяв про світле апостольство і мучеництво за віру. Всі його прагнення і мрії у творі передано не лише за допомогою авторських характеристик і внутрішніх монологів героя, але й семантикою онімів, якими названо патера. Так І.Франко зазначає, що ім'я *Гаудентій* походить від латинського *gaudentos*, що означає "той, хто радіє". На думку дослідниці, така власна назва "має всупереч імені натяки на нездійсненність тих надій на успіх, які передбачливо вкладені в семантику імені" [Франко 1975: 65]. Підтвердженням того, що саме з такою метою Іван Франко вживає цей антропонім є те, що в уривках оповідання "Хмари", яке мало бути продовженням "Місії" та "Чуми", знаходимо розчарування патера та крах його надій: *"Сорок п'ять літ! Сорок п'ять! - повторяв він з безмірною тугою в голосі. - Адже найкращі літа минули безповоротно! Адже найліпші сили змарнувалися, найгарячіші чуття вистигли, витратилися на отсю пусту фантастику... Нічого сього нема і не було, і не буде; ох чую се добре!*

Чув се віддавна, та дурень, дурень! Боровся з сим чуттєм, мов із самим сатаною! А тепер маю! Тепер терпи, гризи сам свою душу, впивайся невчасним жалем! " [Франко 1978: 16, 500]. Лексичне оточення оніма – слова *туга, жаль, терпіти* є антонімічними до семантики лексеми *радість*, яка закладена в імені *Гаудентій*.

Цілковитою протилежністю до патера *Гаудентія* є греко-католицький священик *Чимчикевич* ("Чума"). На думку З.Франко, "Чимчикевич (від слова чимчикувати) всупереч закладеному у прізвищі значенню "людина, яка повільно ступає, ходить", - представляє особу, яка все-таки досягає успіху" [Франко 1975: 65]. Чимчикевич досягає успіху у житті, він щасливий, хоч ішов до цього дуже довго, ніби чимчикуючи, дріботячи ногами по житті.

Онімну номінацію *Софрон Телесницький*, вжиту для головного персонажа оповідання "Отець-гуморист", Іван Франко переніс в оповідання з реального антропонімікону як реальну назву реального персонажа, який був надто жорстокою, напівбожевільною людиною. Проте письменник не просто переносить цю номінацію, а обіграє її, висуваючи на перше місце яскраві конотації. Так, у словнику "Власні імена людей" зазначено, що ім'я *Софрон* первісно означало "із здоровим розумом", "розважливий" [Скрипник, Дзятківська 1986: 87]. Якщо за основу взяти етимологічне значення імені "людина зі здоровим розумом", то контекст твору показує цілком протилежні характеристики персонажа: "...головним, а може й єдиним елементом гумору о. Телесницького була іронія, той гризький плин, що тече з жовчевого успособлення, з невдоволеної, чимось покривдженої або упослідженої вдачі з **хворого організму** або з **хворої душі**" [Франко 1979:21, 292]; *А в класі тим часом стояла ненастанна тривога, лунав крик, і плач, і лемент, а над усім горував дикий, майже ідіотичний регіт отця-гумориста*" [Франко 1979: 21, 298]. У прізвищі персонажа *Телесницький*, як зазначає Т.Пастух, відчутне певне семантичне відлуння, яке у сюжетному розвитку породжує досить вдалі конотації. Насамперед, прізвище вчителя "наштовхує на ті садистичні форми покарання, які той застосовував усе з більшою й більшою майстерністю. Окрім того, в релігійній традиції значення тілесний протиставляється значенню духовний... Відповідно прізвище вчителя виступає у контрасті з його високою духовною місією" [Пастух 2006: 154].

Іноді в антропонімах іншомовного походження може "закодовуватися характеристична та оцінна інформація про персонажа" [Белей 1995: 83]. Такою є номінація головного персонажа оповідання "До світла" *Йосько Штерн*. Обидва антропоніми є характеристичними, оскільки семантикою своєї основи відображають прагнення та й саму долю персонажа. Так, прізвище *Штерн*, що з німецької означає "зірка" (*der Stern* - "зірка", "щастя" [Немецько-руський словарь 1962: 2, 1034]), а значить і

світло, є своєрідним кодом, за допомогою якого розшифруємо назву оповідання "До світла". Перебуваючи у п'яті тюремній і життєвій, *Йосько* зумів завдяки своїм зусиллям почерпнути того світла, однак поплатився за це життям. Очевидно, такою була його зірка ("доля" [Словник української мови 1972: 3, 576]). Отже, назва оповідання та прізвище головного героя певним чином співвідносяться через алегоричний образ світла, що має чіткі позитивні конотації. Власне ім'я персонажа *Йосько*, що є демінутивною формою імені *Йосиф*, також характеристичне і означає "Бог подасть" [Скрипник, Дзятківська 1986: 58]. Очевидно, того світла, і, напевне, уже в іншому житті.

В оповіданні "Тригачія" зацікавлення викликають оніми *Фледермаус* та *Зефірин Андрониковський*. Номінація *Зефірин Андрониковський* оригінальна тим, що її обидва компоненти перебувають між собою у відношеннях антонімічності. Так, у власному імені *Зефірин* заховано значення "легкий теплий вітер" [Словник української мови 1972: 3, 562]. Така номінація передає характер пана *Зефірина* та його ставлення до жінки, з якою він був дуже поблажливим, м'яким, потурав усім її забаганкам. Прізвище *Андрониковський* відображає зміни в характері персонажа: після жінчиної зради він із м'якого чоловіка робиться рішучим і мстить лікарю *Фледермаусу*, який зі зламанною рукою втікає з маєтку пана *Зефірина* і зарікається сюди ще приходити. Цю інформацію автор подає, по-перше, шляхом опису подій, а по-друге, через семантику, заховану у прізвищі *Андрониковський*, яке утворено від імені *Андроник*, що первісно означало "переможець чоловіків" [Скрипник, Дзятківська 1986: 34]. Справді, *Зефірин* переміг *Фледермауса*, а також переміг у собі слабкого, м'якого чоловіка.

Прізвище єврея-лікаря *Фледермаус* утворене від німецького слова *die Fledermaus*, що означає "кажан" [Немецко-русский словарь 1962: 1,406]. Зовнішній вигляд номінованого персонажа, а саме довгі руки, мов крила кажана, і маленькі ноги, робив його подібним до цієї тварини: "З себе він невеличкий, з низьким лобом, довгим закривленим носом, тонкими губами і широкими устами, з кістками, вистаючими на висках, і з довгими, як умалти, руками та коротенькими ніжками..." [Франко 1978: 18, 135]. Проте така номінація характеризує персонажа не лише за зовнішністю, але й за поведінкою. Прізвище персонажа *Фледермаус*, на думку Т.Пастуха [Пастух 2006: 156], "творить асоціації нічного існування, нечутності". У німецькій мові вислів *Sie ist ein rechter Flederwisch* означає "вона - легковажна особа". Наведені асоціації (із додатковим еротичним забарвленням) вдало увиразнюють образ лікаря *Фледермауса*, який за спиною довірливого пана *Зефірина* таємно "діагностує" його дружину аж ніяк не лікарським способом" [Пастух 2006: 156].

Загалом промовисті імена в малій прозі Івана Франка є найлаконічнішим засобом характеристики персонажів за зовнішністю,

поведінкою, характером чи іншими показниками. У багатьох таких літературних антропонімах семантика їх внутрішньої форми і характер персонажів перебувають у відношеннях антонімічності. За нашими спостереженнями, оніми у художніх творах Івана Франка функціонують в чітко заданому ракурсі, сприяють утворенню різноманітних стилістичних ефектів і тим самим реалізують авторську настанову на вирішення конкретних смислових завдань. Таким чином, вивчення особливостей функціонування літературних антропонімів є підставою аргументованого аналізу, що дозволяє глибоко проникнути в ідейно-художній задум письменника.

Література

Белей, Л.О.: Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX-XX ст. Ужгород 1995, 120 с.

Кочан, І.: Лінгвістичний аналіз тексту: Курс лекцій. Світ, Львів 1999, 142 с.

Немецко-русский словарь / Под ред. А. Лепинга и Н. Страховой: У 2-х т. Москва 1962, Т.1-2.

Пастух, Т.: Конотації прізвищ та імен персонажів у прозі Івана Франка. In: Українське літературознавство. Збірник наук. праць. Львів 2006, Вип.68, С. 153-162.

Системы личных имен у народов мира. Наука, Москва 1989, 383 с.

Скрипник, Л.Г., Дзятківська, Н.П.: Власні імена людей. Словник-довідник. Наукова думка, Київ 1986, 311 с.

Словник української мови: В 11-ти т. Київ 1970-1980, Т.1-11.

Франко, З.Т.: Ономастика в мові творів Івана Франка. In: Мовознавство 2/1975, с. 55-86.

Франко, І.: Зібрання творів: У 50-ти т. Наукова думка, Київ 1976-1986.

Чучка, П.П.: Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник. Світ, Львів 2005, 704 с.

Summary

The article analyzes onym and appellative nominations of the persons in Ivan Franko's Stories, a special attention is paid to the "token names" in the works. It is traced how proper names and character of the heroes are interrelated in the canvas of the artistic text.

Key words: nomination of the person, onym, antroponym, "token names", the contrast opposition, expressive abilities of onyms, context.

Специфіка онімікону у збірці «Вибране» Ліни Костенко

Мельник Мирослава

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського*

Книжка включає твори з попередніх збірок поетеси – з одних менше, інших більше. Але тут чимало й тих віршів, які раніше не публікувалися. Це й поезії із знищених збірок «Зоряний інтеграл» (1963 р.) та «Княжа гора» (1972 р.), і нові вірші. Ось ці вірші (їх у збірці 146) і є об'єктом нашого ономастичного аналізу.

Найуживаніший топонім у розглядуваних віршах збірки – Україна [пор. Клочек 1978: 43 – 33]. Він з'являється, окрім згаданого перифраза, в 9 різних віршах. То – найдорожче, то ключове слово, як і в Шевченка [Масенко 1989: 25], усієї поезії Ліни Костенко: «*І щось в мені таке болить, | що це і є, напевно, **Україна***» [Костенко 1989: 209]. Мовиться про гірку історичну долю: «*Чого-чого, а вороння над **Україною** | завжди було досить*» [Костенко 1989: 154]. Ось і Сізіф, із своїм одвічним тягарем, міркує: «*Вже краще йти до Бога пасти вівці, | ніж на **Вкраїні** камінь цей тягти*» [Костенко 1989: 180]. Але то – рідне: «*Ходім, я напою тебе Дніпром. | Я нагодую очі твої степом. | Могили **України** покажу*» [Костенко 1989: 195].

Ім'я **Україна** звучить у віршах, як камертон, яким вивіряються інші імена, зважуються найістотніші думки. Єкатерина (знову саме так – **Єкатерина**, а не **Катерина**) і Потьомкін перевірки не витримують: «*Хочете, пожалста, пів-України | подарую вам на незабудь*» [Костенко 1989: 381]. Тут і форму **Україна** вжито, яку часто використовували російські автори: вона в тому ж ключі, що й суміжне **пожалста**. А ось протилежне, молитовне сприйняття – у безсмертної Лесі: «*Шматок землі, ти зवेशся **Україною**. | Ти був до нас. Ти будеш після нас*» – «*Коли ти навіть звався – **Малоросія**, | твоя поетеса була **Українкою***» [Костенко 1989: 162]. І українка Ліна Костенко з болем констатує: «*Все називається **Україною** – / універмаг, ресторан, фабрика. | Хліб український, | телебачення теж українське*» – «*І тільки мова чужа у власному домі*» [Костенко 1989: 156]; «*умирає мати поезії мого народу*» [Костенко 1989: 155]. Про те ж, про трагедію мови говориться й так: «*Трагічна мово! | Вже тобі труну | не тільки вороги, а й діти власні тешуть*» [Костенко 1989: 161].

Але – «*Ти будеш після нас*». Це надихає, і заради цього поетеса продовжує свою Сізіфову працю: «*Ідемо угору, і нема доріг. | І тінь Сізіфа,*

тінь моєї долі...» [Костенко 1989: 180]. До речі, **Сізіф** у віршах збірки серед усіх античних теонімів згадується найчастіше, 8 разів. І камертон України – як він бринить в усій великій українській поезії [Семенець 1998; Сологуб 1998] – бринить і над ним, Сізіфом, і над усією ономастичною глобальністю Ліни Костенко, так яскраво вираженою у віршах збірки.

А глобальність ця – багатопланова й вишукана. Багатоплановість має, зокрема, й суто формальний вимір: антропоніми й топоніми у нових віршах збірки охоплюють 8 країн – Україну, Росію, Францію, Італію, Іспанію, США, Давній Рим, біблійну Іудею; тільки антропоніми – теж 8: Грецію, Англію, Польщу, Чехію, Австрію, Чилі, Бельгію, Норвегію; тільки топоніми – 7: древню Месопотамію, Трою, Румунію, Казахстан, ПАР, Люксембург, Монако. Зацікавлення поетеси сягають широкого світу. А виразники вишуканості – в тім, що з 45 названих у віршах історичних осіб 33 – то митці та вчені, то творці. І з них 17 – поети і письменники. Долучимо сюди ще сімох згаданих поетесою персонажів книжок та легенд, пор.: *«Не стукне в браму лицар Ланселот. | Козак Мамай прибути погордує»* [Костенко 1989: 550]; *«Ближчий мені старий Гайявата, | ніж всі досягнення кібернетики»* [Костенко 1989: 181]; *«Вперше казку про Попелюшку | я почула на попелищі»* [Костенко 1989: 540]. Ось і одержуємо коло високих і чистих людей, до яких скеровані високі і чисті чуття Ліни Костенко.

Пізніше, визначаючи гуманітарну ауру нації, Ліна Костенко добре обґрунтувала зазначені ономастичні акценти: *«Або німці. Нація філософів і композиторів, хіба не так? Хто дав світові Бетховена, Гете, Шіллера, Гегеля, Канта, Ніцше? І хоч Бухенвальд недалеко від дуба Гете [...] – все одно, не Гітлер визначає образ нації з його Геббельсом, що хапався за пістолет при слові культура, і не Ельза Кох, а доктор Фауст і Лорелай над Рейном»* [Костенко 2001: 17].

А ті, високі і чисті художники і поети, оповиті такою любов'ю й таким пієтетом! Втім було нечуване, криваве горе: *«Передсмертно лаявся Косинка. Збожеволів у тюрмі Куліш. | Курбас ліг у ту промерзлу землю!»* [Костенко 1989: 164]. Та й Шевченко – що було б із ним у часи розстріляного Відродження? *«Що писав би Шевченко | в тридцять третьому, в тридцять сьомому роках? | Певно, побувавши в Косаралі, | побував би ще й на Соловках»* [Костенко 1989: 163]. У таких ситуаціях – не до художніх тропів. Досить просто правди, так довго приховуваної. І імена тут – знаки втрат: вони засвідчують масштаби втрат. Маємо той межовий випадок, коли найвищим поетичним образом стає відсутність будь-якої образності.

Взагалі топоніми і в цій збірці є не менш активними і дійовими складниками поетичної мови, ніж антропоніми. Вони ту мову оживлюють, урозумівають. Говориться: *«Живеться, як на Етні»* [Костенко 1989: 165],

і то звучить значно яскравіше, ніж фразеологізоване «*як на вулкані*». Говориться: «*Ти половиць, ти правнук печеніга, | з чужої муки і з чужої Мекки*» [Костенко 1989: 272], і то дозволяє небуденно, та ще й з чарівною звукогрою, виразити думку про неприйняття святині.

У збірці «Над берегами вічної ріки» Ліна Костенко про українське весілля написала: «*Вітрив свавілля, музика – Севілья!*» [Костенко 1961: 147]. А у «Вибраному» про румунських парубків: «*темперамент – Каліфорнія!*» [Костенко 1989: 372]. У першому випадкові звучить і карнавальність співучого іспанського півдня, і мелодії Росії («Севільський циркульник»), у другому – вирає гаряча ковбойська кров і молодеча сила. І все то сказане одною назвою. Лише добре підбраною і вдало вжитою.

Щось подібне можна сказати, мабуть, про кожен використаний поетесою онім. Кажуть фахівці – топоніми позбавлені експресивності. Але майстерний поетичний їх ужиток виявляє потужну експресивну наснагу, до того ж – дуже різного скерування. Ось як гостро топоніми вимальовують картину боротьби з українською мовою та її шанувальниками: «*Твій дух не став приниженим і плюским, | хоч слава доля чорні килими – | то од Вілюйська до Холуйська, то з Києва до Колими*» [Костенко 1989: 161 – 162]. **Вілюйськ** у Якутії – традиційне місце старого, ще царського заслання, а **Холуйськ** – новотвір поетеси від **холуй** «лакіза». Поселення такого не існує, є **Холуй**, відомий своїми народними промислами, але то зовсім інше, і наголос не той. Вираз «*од Вілюйська до Холуйська*» окреслює шлях зради – із заслання у підлабузники, у холуї. А «*з Києва до Колими*» – то вже ХХ століття, то вже батько всіх народів гнав що було українського на льодову каторгу.

І навіть там, де топоніми й антропоніми в текстах Ліни Костенко нібито вживаються просто в своїх прямих значеннях, вони все одно означають набагато більше, ніж у підручнику чи енциклопедії. З'являється експресія слова, магія слова, яка, зрештою, ліпше відчувається, ніж піддається інтерпретації (у «Гілочці печалі на могилу Пастернака», де мовить сам Борис Пастернак): «*У мене гарне товариство – | Шекспір, і Лермонтов, і Блок*» – «*Давно повісилась Марина | але мені вона жива*» (це про Марину Цветаєву) – «*Приходить зрідка Володимир. | А що, посидимо удвох. Що, громовержцю? Що, Юпітере? | Насперечалися ущерть. | Тепер у нас вже є арбітри – | моє життя і твоя смерть*» [Костенко 1989: 224]. Володимир Маяковський, образів якого дуже пасує визначення «громовержець Юпітер», знаходився в складних стосунках з Пастернаком, своїм колишнім спільником по футуризму. Пастернак дуже шанував раннього Маяковського і не дуже – пізнього. І формулювання, запропоновані Ліною Костенко, гадаємо, з'ясовують стосунки двох великих поетів глибше, ніж спеціальні наукові розвідки.

Відзначимо ще один ономастичний момент того ж прекрасного вірша. Не картина художника зіставляється з природою, а навпаки – природа з картиною: «*А тиша! – Нестеров, Саврасов*» [Костенко 1989: 244]. Пор. ще в іншому вірші: «*Самі на себе дивляться ліси, | роззублені од власної краси. | Немов пройшов незримий Левітан – | то там торкнувся пензликом, то там*» [Костенко 1989: 322]. І живопис, і література творять дійсність, творять красу дійсності, рівновелику дійсності реальній. Тому то поетеса, між іншим, так охоче вводить у свої вірші персонажів з випробуваних часом літературних творів: «*Лиш блискавки напишуть від руки, | як ти загинув, Дон Кіхоте, відсвіта, | шукаючи грукучі вітряки*» [Костенко 1989: 177]. Широким використанням найменш відомих персонажів творів інших авторів поетеса продовжує шевченківські традиції [Сельвина 1972: 33].

Література

- Клочек, Г.: Тема творчості в ліричній поезії Ліни Костенко. In: Історико-літературний журнал (Одеса) 3/1978, с. 42 – 47.
- Костенко, Л.: Мандрівки серця. Поезії. Рад. письменник, Київ 1961.
- Костенко, Л.: Вибране. Дніпро, Київ 1989.
- Костенко, Л.: Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, Львів 2001.
- Масенко, Л. Т.: До питання про семантику ключових слів поезії Шевченка. In: Мовознавство 2/1989, с. 25 – 30.
- Сельвина, Р. Л.: Об одной диалектной особенности лично-именного словообразования в языке Новгородских писцовых книг XV – XVI в. In: Вестник Москов. ун-та. Серия 10 3/1972, с. 72 – 76.
- Семенець, О. О.: Ономастикон образу Батьківщини в поезії Є. Маланюка. In: Українська ономастика. Матеріали наук. семінару, присвяченого 90-річчю К. К. Цілуйка. Київ 1998, с. 149 – 154.
- Сологуб, Н. М.: Україна в мові поезії Яра Славутича. In: Мовознавство 1/1998, с. 31 – 35.

Summary

The usage of onyms differs depending on the periods of Lina Kostenko's creative work, also the genre and themes should be taken into consideration. Proper names become expressive tone and artistic conception. Fastidious onym's selection and their insertion into appropriate context component of a literature work and into the stylistic device.

Key words: literary onomastics, onomastic space, artistic functions of proper names, onym, connotonym, onomastic classes, anthroponymy, toponymy.

Діалог культур у лексичному складі української мови

Мисечко Ольга, Матис Мар'яна

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Поширена сьогодні модель міждержавних контактів, побудована у форматі діалогу культур, спонукає до більш толерантного ставлення до лексико-семантичних запозичень, оскільки стан діалогу в культурі, на відміну від стану монологу, інтерпретує комунікацію як постійний процес культурного синтезу, у ході якого разом з новою лексикою асимілюються світові досягнення у різних сферах суспільного життя.

Хоча англійські слова проникли в українську мову пізніше за інші західноєвропейські лексичні запозичення, їх частка у сучасному україномовному обігу є досить значною: у другому, виправленому й доповненому виданні Словника іншомовних слів [Мельничук 1985] нами налічено 949 таких одиниць. А до реєстру новітніх запозичень з англійської мови в українську упродовж 90-х років ХХ ст.– початку ХХІ ст., укладеному Н. Поповою [Попова 2005], увійшло близько 750 одиниць загальноживаної лексики, без залучення спеціальних термінів і детермінологізованої лексики.

Більшість відомих українських мовознавців відзначають, що англломовні лексичні запозичення проникли в словниковий запас української мови і засвоїлися там в основному через російську мову, де вони опинилися або завдяки посередництву інших західноєвропейських мов, зокрема французької, або при безпосередньому контакті з носіями англійської мови.

Різкий приплив західноєвропейської лексики в російську і, відповідно, українську мови розпочався у 30-ті роки і тривав до 90-х років ХІХ ст. Значну частку запозиченої у той період лексики склали слова-інтернаціоналізми. З другої половини 1920-х років процес запозичення активізується за рахунок наукових та технічних термінів, спортивної та культурної лексики, назв предметів побуту. Статистична обробка одного з перших українських словників іншомовних слів [Словник 1955] виявила, що до його складу на той час було включено 707 англломовних слів, або 28,3% усього словникового реєстру (20 000 одиниць). З середини 1950-х років їх кількість зростає, а їх частка серед інших західноєвропейських запозичень стає найбільшою, за період з 1955 р. до 1985 вона збільшується на 34%.

Англломовні запозичення в сучасному україномовному обігу стосуються таких галузей життя й діяльності суспільства, як техніка; різноманітні галузі науки; політика, державне управління, засоби масової інформації; економіка, торгівля, фінанси; сільське господарство; флора і

фауна; мореплавання та військова справа; спорт; одяг і тканини; їжа та питво; музика, мистецтво, культура; ігри, розваги, відпочинок; одиниці вимірювання. Серед них розрізняють такі категорії:

1) безпосередні запозичення, в яких назва поєднується з поняттям, разом з яким вона переймається, наприклад: *бампер, бармен, гейм, мюзик-хол, парк, пуловер, ринг, сервіс, стюард, футбол, хол, шампунь, шхуна* т. ін. Варіантом цієї категорії є також лексика, яка ввійшла до англійської мови з інших живих мов і по відношенню до якої англійська мова виступає як засіб транспортування форми й поняття в інші мови: *алігатор, бумеранг, горіла, джунглі, іглу, мохер піжама, поло* тощо.

2) штучні запозичення - використання історичного мовного джерела, яке вже позбулося на даний час своєї живої основи. Ця категорія стосується головним чином вершин цивілізації - науки, мистецтва, організації суспільства, тобто таких понять, які за умовами свого існування швидко інтернаціоналізуються і семантично мало свідчать про свою історичну основу. Вона складається з великої кількості грецизмів і латинізмів, наприклад: *аболіціонізм* (англ. abolitionism від лат. abolitio скасування, знищення), *вердикт* (англ. verdikt від лат. vere dictum букв. вірно сказане), *капітал* (англ. capital від лат. capitalis головний) тощо. В основі таких слів можуть поєднуватися дві різні за своїм початковим походженням морфеми: англійська і, як правило, грецька чи латинська: *автостоп* (від авто... і англ. stop.), *акваланг* (від аква... і англ. lung), *телетайп* (від теле... і англ. type).

Поповнення словникового складу літературних мов через запозиченням відбувається також завдяки калькам - словам або зворотам, повністю або частинами перекладеним з іншої мови (наприклад, *хмарочос* - приблизний переклад англ. skyscraper, де sky - небо, scraper - той, хто чеше).

У 50-х роках ХХ ст., коли культурний діалог між державами соціалістичного й капіталістичного таборів штучно стримувався політикою "холодної війни", вважалося, що безпосередній вплив мов однієї на другу є меншим, ніж традиційні способи утворення термінологічних найменувань з успадкованого етимологічного матеріалу античних мов [Булаховський 1955: 100]. Проте порівняння реєстру слів словників 1955 та 1985 років видання свідчить, що з 242 нових англомовних поповнень останнього переважно більшість склали саме прямі запозичення. Відсоток термінологічної лексики з грецькими чи латинськими морфемами був значно меншим.

Деякі англомовні слова, входячи у мову-запозичувач, зберігають нехарактерні для неї фонетичні й граматичні риси і тому відчутно сприймаються як чужинці, як наприклад *віскі, генрі, денді, динго, інтерв'ю, какаду, кенгуру, кокні, леді, лорі, міс, пенні, поло, ноу-хау, торі, фоб* тощо. Утім у переважній більшості вони підпорядковуються графічній, звуковій та граматичній системам мови, яка їх приймає (асимілюються). Про повне їх засвоєння лексико-семантичною системою мови-запозичувача свідчить:

1) передача іншомовного слова фонетичними та графічними засобами мови-запозичувача;

2) граматичне засвоєння слова, тобто його відмінювання за граматичними законами мови-запозичувача - переважна більшість запозичених англійських слів зберігають свою приналежність до тієї ж самої частини мови, отримують характерні для неї словотвірні суфікси й закінчення (порівняйте англ. *blockade* з укр. *блокада, блокади, блокадою*);

3) морфологічне освоєння іншомовних слів полягає в тому, що форми, яких немає в українській мові, замінюються такими, які властиві їй;

4) фонетичне засвоєння іншомовного слова, тобто його пристосування до фонетичної системи мови-запозичувача; іншомовне слово зі звуками, не властивими сучасній українській мові, засвоюється в такому звуковому складі, який відповідає її фонетичній системі; часто при цьому має значення написання слова в тій мові, звідки воно запозичується;

5) іноді в процесі засвоєння в іншомовному слові змінюється й наголос, наприклад, слова *волейбол, стандарт, кінгстон, хуліган* в українській мові наголошуються на останньому складі, а не на першому, як в англійській, звідки вони походять; утім наголос іншомовного слова здебільшого зберігається на тому складі, на якому він є в оригіналі;

6) словотвірна активність слова, їх здатність до суфіксації (*стандарт, стандартизація, стандартизований, стандартизування, стандартизувати, стандартний, стандартність*) й утворення складних слів (*дренажно-шляховий, експрес-аналіз, суперліга, танк-амфібія*);

7) семантичне засвоєння, тобто перерозподіл смислових сфер між суміжними з ними чи близькими за значенням словами; при цьому значення запозиченого іншомовного слова може відрізняється від того, яким було в мові свого походження, наприклад, в англійській мові слово *вагон* означає назву воза взагалі, а в українській - засобу перевезення вантажів чи людей по рейках (залізничний вагон, трамвайний вагон) тощо;

8) регулярне вживання слова у мовленні - найбільш широко запозичуваними є повнозначні слова, переважно іменники, які утворюються від англійських іменників, зберігаючи граматичну форму; проте часом зустрічається засвоєння множини, що набула значення однини (укр. *бутси* "футбольні черевики" (однина - бутс) з англ. *boots* "черевики" (однина - boot).

Часто важко стверджувати напевно, від якої саме частини мови походить запозичене слово: від іменника чи дієслова. Причиною є такий активний в англійській мові спосіб словотворення, як конверсія, яка зумовлює однаковість форми двох слів при одночасній їх належності до двох різних частин мови. Порівняйте: *блеф* (імен. bluff, дієсл. to bluff).

Можуть запозичуватись також прикметники, які звичайно набувають більш або менш помітних словотвірних прикмет української мови: *комфортабельний* (від англ. comfortable), *лояльний* (від англ. loyal), *фешенебельний* (від англ. fashionable). Проте у ряді випадків запозичені

прикметники перетворюються в українській мові на іменники: англ. *pink* (рожевий) перетворилося на *пінк* (рожева фарба з окисів олова і хрому) тощо. Подібне перетворення відбувається з дієслівними формами та англійськими прикметниками, які мають закінчення *-ing*: *дриблінг*, *рейтинг*.

Особливої уваги варті запозичення різноманітних сполучень повнозначних та службових частин мови (наприклад, дієслів з прийменниками), які в українському варіанті передаються іменниками, наприклад, *ноу-хау* (англ. *know*, знати + *how*, як). Деякі іменники виникли як результат запозичення складних слів, наприклад *банкнота* (англ. *bank-note*), *голкіпер* (англ. *goal-keeper*), *букмекер* (англ. *book-maker*) тощо.

Окрему групу утворюють запозичення, які виникли в англійській мові як абревіатури, а в українській мові використовуються як терміни, наприклад: *лазер* (від англ. *light amplification by stimulated emission of radiation*).

Серед англомовних запозичень є низка таких, які в мові-оригіналі походили від власних назв, але у широкий вжиток в українській мові увійшли як загальні назви (асоціації за суміжністю), наприклад, *бойкот* (англ. *boycott*) у значенні "припинення стосунків з ким-небудь як міра покарання, знак протесту та ін." - від прізвища капітана Бойкотта, ірландського поміщика, до якого його орендарі в 1879 р. вперше застосували тактику "бойкотування". Деякі власні назви закріпилися в назвах речовин, мінералів: *адамсит*, *бентоніт*, *найлон*. До списку можна додати назви природних і суспільних явищ, процесів, як наприклад, *дальтонізм* чи *дарвінізм*.

На завершення відзначимо, що огляд процесів входження англомовної лексики у широкий вжиток в українській мові переконує, що мови як відображення культури передають ті об'єктивні процеси, що мають місце в міжкультурних контактах різних держав і з якими варто рахуватися.

Література

Булаховський, Л.А.: Нариси з загального мовознавства. "Радянська школа", Київ 1955.

Попова, Н.О.: Автореферат дисертації "Структурно-семантичні особливості новітніх лексичних запозичень з англійської в українську мову (90-і рр. XX ст. - початок XXI ст.)". Запоріжжя 2005.

Словник іншомовних слів / За ред.. О.С.Мельничука.. Головна редакція УРЕ, Київ 1985.

Словник іншомовних слів / За редакцією І.В.Льохіна, Ф.М.Петрова. Держвидав, Київ 1955.

Summary

The article considers the phenomenon of linguistic borrowings from the angle of cross-cultural connections and dialogue of cultures. The author deals with the bulk of the English lexical borrowings adopted by the Ukrainian language and fixed in the dictionaries. Dictionaries belonging to different time

periods are compared. The analysis of the categories of the borrowed lexis, levels of adoption, types of borrowings, and spheres of their usage is suggested.

Key words: dialogue of cultures, English borrowings, adoption of borrowings, dictionary of foreign words, category of borrowings.

Мовленнєві типи поведінки мовців у мовленнєвому жанрі ‘дорікання’ (на матеріалі текстів І.С. Нечуя-Левицького).

Романюк Ілона

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського*

У процесі комунікації люди обмінюються думками, почуттями, емоціями, а також взаємодіють і впливають один на одного. Т.Г. Винокур стверджує, що “функціональні варіанти мовленнєвої поведінки розглядаються як ролі мовця і слухача – учасників мовленнєвого спілкування [Винокур 1993: 5]”. Отже, особистість відіграє вагомий роль, оскільки мовець є невід’ємним складником процесу комунікації.

За І.Н. Борисовою, мовленнєва поведінка – це та, що “емпірично спостерігається, мотивована, свідомо, адресована комунікативна активність індивіда у ситуації мовленнєвої взаємодії, яка пов’язана з вибором та використанням мовних і мовленнєвих засобів відповідно до комунікативної мети [Борисова 2009: 143]”.

Діалогічні відносини функціонують у відповідних мовленнєвих жанрах, які диктує типова ситуація, тема розмови та інтенції мовців. Під мовленнєвим жанром ми розуміємо вербальне оформлення типової ситуації соціальної взаємодії мовців [Седов 2000: 38]. Саме відповідний мовленнєвий жанр і диктує мовцеві особливу форму мовленнєвої поведінки залежно від норм, прийнятих у суспільстві. Мовленнєвий жанр ‘дорікання’ як предмет дослідження, комунікативна взаємодія мовців та варіанти їхньої мовленнєвої поведінки у цьому жанрі лишилася поза увагою лінгвістів і тому цей аспект потребує поглибленого вивчення. Цим і пояснюється *актуальність* дослідження.

Метою статті є встановлення закономірностей та специфічних особливостей мовленнєвої поведінки мовців у мовленнєвому жанрі ‘дорікання’ у прозових текстах І.С. Нечуя-Левицького. Мета передбачає реалізацію таких *завдань*: 1) визначити специфіку мовленнєвого жанру ‘дорікання’; 2) схарактеризувати типи мовленнєвої поведінки мовців жанру ‘дорікання’ у прозових діалогічних текстах І.С. Нечуя-Левицького; 3) визначити стилістичну роль тієї чи іншої мовленнєвої поведінки у процесі формування діалогічного тексту.

Т.І. Стексова зазначає, що “дорікання - це мовленнєвий жанр, який обслуговує ситуацію мовленнєвого незадоволення [Стексова 2003: 728]”. Його комунікативною метою є вираження незадоволення діями слухача. Ця

мета може досягатися через використання у мовленні інвективної лексики, ненормативної, підвищеного тону тощо [Дубровская 2005]. Жанр 'дорікання' диктує мовцям відповідну схему поведінки, оскільки він проявляється у конфліктній ситуації, тому, як правило, найчастіше пов'язаний із емоційною сферою особистості.

У конфліктних мовленнєвих ситуаціях К.Ф. Седов пропонує виділяти такі три типи мовленнєвої поведінки: 1) інвективну (передбачає пряму вербальну агресію); 2) куртуазну (домінантою якої є почуття образи); 3) раціонально-евристичну (реалізує себе у вигляді іронічного відношення до співрозмовника) [Седов 2006: 267]. Вибір варіанту мовленнєвої поведінки залежить від суб'єктивного аналізу існуючої ситуації або ситуації, яка має відбутися [Борисова 2009:50].

Отже, мовленнєвий жанр 'дорікання' реалізується у конфліктній ситуації та характеризується вираженням незадоволення, звинувачення, висловленні комусь з приводу чого-небудь та має негативне спрямування. Наприклад:

- *Чи переплакала вже? – спитав Ястшембський, виглядаючи з кабінету. – Йди собі у пекарню до роботи. Ти знаєш, що мені треба ж колись оженитись.*
- **Навіщо ж ви мене дурили? Нащо ж я вас так вірно, так щиро кохала!** – сказала Василина тоном зовсім не дитячим.
- *Отак пак! дурил! Ще вигадай що!* – сказав Ястшембський, насвистуючи на всю хату пісеньку [Нечуй-Левицький 1965: 202].

Ястшембський вдосталь нагулявшись зі своєю служницею Василиною, вирішує, що йому треба вже оженитися, але не на ній. Пан тільки кепкує з Василини. У мовленні він використовує неповні окличні конструкції. Вербальна репліка підкріплюється невербальною дією "насвистуючи на всю хату пісеньку", яка несе у собі стилістичну функцію іронії та зневаги до співрозмовника. Таким вербальним оформленням реплік пан демонструє раціонально-евристичний тип поведінки, оскільки іронізує, насміхається над почуттями дівчини. Засмучена Василина дорікає пану за це, використовуючи куртуазну стратегію мовленнєвої поведінки, демонструючи образ, дорікання діям пана. Або:

- **Чом ти не купиш нового дзвона? Чуєш, як стукає твій дзвін, неначе розбитий казан,** - сказав архієрей до отця Харитона.
- *Я... в... ваше преосвященство!.. Хлопці на великдень на radoщах так дзеленькали, що дзвін трохи луснув,* - сказав отець Харитін. [...]
- **Ти не дбаєш за дім божий. В тебе дзвони порозбивані, церква стара, антиминос старий, все старе,** - казав сердито в олтарі архієрей на всю церкву. – **В тебе все старе й нечисте. А то що?** – Архієрей показав пальцем на жертівник, де золотий промінь сонця видав кілька порошин.

- *Дурак, старий простець, неук!* – заgrimів архієрей на всю церкву [Нечуй-Левицький 1966: 255-256].

Репліка-стимул представляє собою дорікання архієрея отцю Харитону за розбитий дзвін. Отже, архієрей використовує куртуазну стратегію своєї поведінки, демонструючи некомпетентність у роботі отця. Він ображає його, називаючи *дурак, старий простець, неук*. Ці негативно-оцінні слова надають мовленню архієрея емоційного забарвлення. Використовуючи інвективну лексику у мовленні, архієрей поступово переходить на інший інвективний рівень мовленнєвої поведінки. Передбачувана репліка-реакція – це виправдання. Отже, отець Харитон, аби не дратувати архієрея, дотримується мовленнєвої поведінки виправдання, яку можна назвати кооперативною. Така поведінка спрямована на залагодження конфлікту і небажання сваритися. Інтонаційне оформлення репліки отця (безліч пауз) дозволяє передати його емоційний стан (він боїться архієрея). Але архієрей не зважає на слова отця і продовжує дорікати у грубій інвективній формі. Розглянемо наступний діалог:

- *Це, мамо, Мелашка покинула нас через вас, - обізвався Лаврін.*
- *От і через мене! ще що вигадай! Хіба я гнала її в потилицю до Києва, чи що? – говорила Кайдашиха.*
- *Бо ви її гризли, гризли, доки до свого не догризлись. Як пропаде Мелашка, то я вам цього не подарую, - говорив Лаврін, блідий, як смерть. – А оту стару відьму я за коси потягну в Київ, нехай мені шукає Мелашку* [Нечуй-Левицький 1965: 384-385].

Лаврін дорікає матері за те, що вона кривдила Мелашку і та втекла від них. Мати починає виправдовуватися. Мовлення побудоване за використанням окличних неповних конструкцій і питальної, яка провокує сина на подальший докір. Лаврін у мовленні використовує негативно-оцінні слова *гризли, стара відьма*, які є стилістично зниженими і згрубілими. Це вказує на інвективний тип його поведінки. Атмосфера діалогу негативна, напружена. Або:

- *Був чоловік як чоловік, а тепер звівся на якогось кудляня. Гидко на тебе й глянути. Сидить, як сова на клуні, та тільки сірі баньки витріщає на мене. Ой, не люблю й не дишу!*
- *Йди собі к дідьку з хати! – підняв голос Роман.*
- *Ба не піду, бо маю право! Йди сам з хати, коли тобі треба! – заговорила вже сердито Соломія і кинулась вкладати в скриню повиймані та порозкладані речі.*
- *Йди, кажу тобі.*
- *Ба не піду, доки не поскладаю усього в скриню* [Нечуй-Левицький 1966:392].

Діалог представляє собою дорікання Соломії Роману, який тільки читає книжки і вчить дітей. Роман не виправдовується, а теж реагує

негативно. Мовлення Соломії насичене зневажливими словами типу *кудлань, баньки, витріщати*, яке надає мовленню емоційно-негативного забарвлення. Отже, мовець задає тон діалогічному мовленню, приймаючи інвективний тип мовленнєвої поведінки. У своєму мовленні Роман використовує негативний вислів “*Йди собі к дідьку з хати!*”, який виражає негативні емоції до висловлювання Соломії. Така реакція Романа напружує конфліктну ситуацію між подружжям, оскільки він теж дотримується інвективної стратегії комунікативної поведінки.

Отже, у результаті нашого дослідження ми дійшли таких висновків: 1) у мовленнєвому жанрі ‘дорікання’ у творах І.С. Нечуя-Левицького представлені такі чотири типи мовленнєвої поведінки мовців: інвективний, куртуазний, раціонально-евристичний, кооперативний; 2) *кооперативна поведінка* свідчить про те, що мовець не бажає конфліктувати (діалог між Лавріном і Кайдашихою) або нижчий за соціальним статусом (діалог отця Харитона і архієрея). *Інквективна поведінка* мовців свідчить про їхню рівність та бажання відстояти свою власну позицію. Їхнє мовлення насичене інвективною лексикою і оформлене окличною інтонацією (діалог між Соломією і Романом). *Куртуазний тип* поведінки використовується для демонстрації образи та прямого докору, а *раціонально-евристичний тип* – для іронії та висміювання співрозмовника; 3) у подальшому дослідженні варто звернути увагу на інвективний тип мовленнєвої поведінки мовців.

Література

- Борисова, И.Н.: Русский разговорный диалог: структура и динамика. Изд. 3-е. Книжный дом "ЛИБРОКОМ", Москва, 2009. – 320 с.
- Винокур, Т.Г.: Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. Наука, Москва, 1993. – 172 с.
- Дубровская, Т.В.: Основания для осуждений и обвинений как жанрообразующий признак: проблемы речевой коммуникации. Саратов, 2005. – С. 204-215.
- Нечуй-Левицький, І.С.: Зібрання творів у десяти томах. Прозові твори. Наукова думка, Київ, 1964-1968 рр.
- Седов, К.Ф.: Ссора // Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. Лабиринт, Москва, 2007. – С. 259-268.
- Седов, К.Ф.: Жанровое мышление языковой личности (о риторике бытового общения) // Материалы II международной конференции “Риторика и речевая коммуникация: теория – практика – преподавание”. – М. – Вып. 2(10), 2000. – С. 38-43.
- Стексова, Т.И.: Упрёк // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. Проспект / Под ред. А.П.Сковородникова. Москва, 2003. – С. 728.

Summary

In the article are analyzed types of vocal conduct communicating in the process of dialogic co-operation in the vocal genre of reproach.

Key words: sender, addressee, vocal conduct, remark-utterance, dialogic text, microintention, macrointention, vocal act, dialogic relations, vocal genre, a vocal genre is reproach, types of vocal conduct.

Суспільний чи громадський?

Труб Володимир

Інститут української мови НАНУ

Як відомо, типологічні дослідження передбачають вивчення відмінностей у тому, як різні мови структурують дійсність. У цьому плані становить, зокрема, інтерес аналіз розбіжностей у міжмовній полісемії. Йдеться про численні випадки, коли лексична одиниця (ЛО) однієї мови перекладається в іншій мові за певних обставин різними ЛО. За таких умов різні ЛО мови перекладу позначають різні підвиди того поняття, яке позначається однією ЛО вихідної мови.

1. На відміну від російської мови, яка оперує єдиним інтегруючим поняттям, позначеним ЛО *общество*, в українській мові розрізняються два поняття, позначені ЛО *суспільство* і *громада*. Відповідно на відміну від російської мови, де є один похідний прикметник *общественный*, в українській мові існують два прикметники: *суспільний* і *громадський*. Проблема полягає в тому, що рос. словосполучення на зразок *общественный X* українською мовою часто досить «примхливо» перекладається чи то як *суспільний X*, чи то як *громадський X*, хоча в деяких досить рідкісних випадках можна вживати будь-який з цих прикметників.

З тлумачень, наведених у тлумачному словнику [1], можна зробити висновок, що громада – це частина суспільства, об'єднана певною локальною територією, тобто йдеться про суспільство, члени якого здатні безпосередньо контактувати, залежати один від одного завдяки тому, що проживають у якомусь достатньо обмеженому спільному локусі. Порівн. у зв'язку з цим нормативність словосполучення *територіальна громада* і аномальність **територіальне суспільство*.

Первинний аналіз матеріалу дозволяє насамперед виділити наступні типи словосполучень:

1) *общественная нагрузка* – громадське (*суспільне) навантаження; *общественная деятельность* – громадська (*суспільна) діяльність; *общественный деятель* – громадський (*суспільний) діяч; *общественные поручения* – громадські (*суспільні) доручення; *общественные обязанности* – громадські (*суспільні) обов'язки; *общественная работа* – громадська (*суспільна) робота; *общественный совет* – громадська (*суспільна) рада; *общественные слушания* – громадські (*суспільні) слухання; *общественная приёмная* – громадська (*суспільна) приймальня; *общественная организация* – громадська (*суспільна) організація; *общественный контроль* – громадський (*суспільний) контроль; *общественный порядок* – громадський (*суспільний) порядок; *общественное питание* – громадське (*суспільне) харчування; *общественный транспорт* – громадський

(*суспільний) транспорт; общественные места – громадські (*суспільні) місця.

2) общественные науки – суспільні (*громадські) науки; общественный прогресс – суспільний (*громадський) прогрес; общественное сознание – суспільна (*громадська) свідомість; общественное явление – суспільне (*громадське) явище; общественный труд – суспільна (*громадська) праця; общественные отношения – суспільні (*громадські) відносини; общественный интерес – суспільний (*громадський) інтерес; общественные силы – суспільні (*громадські) сили; общественные отрасли – суспільні (*громадські) галузі.

Аналіз наведених прикладів приводить до висновку, що з погляду української мови можна, умовно кажучи, виділити два типи суспільств: «мікро-суспільство», яке співвідноситься з прикметником *громадський*, і «макро-суспільство», яке маркується прикметником *суспільний*. А іменник X, який утворює відповідне атрибутивне словосполучення, «підказує» мовцеві, до якого саме (мікро- чи макро-суспільства) належить позначувана ним реалія, а відтак і підштовхує мовця до вибору потрібного прикметника.

Будь-яка конкретна діяльність, обов'язки, доручення, навантаження, контроль, забезпечення порядку, які виконуються в інтересах суспільства, завжди прив'язані до конкретних виконавців в межах тієї обмеженої території (міста, села, району, області тощо), в яких проживає чи зареєстрована відповідна особа. Так само до певної конкретної території прив'язані організації, ради, заходи, що проводяться ними в інтересах широких верств населення (пор. слухання, організація харчування великої кількості людей, їх транспортне обслуговування в межах місць їхнього проживання і т.ін.). Зрозуміло, що відповідні інстанції так само розташовані в місцях, які не є чияюсь приватною власністю, а є *громадськими місцями*.

Натомість реалії, притаманні «макро-суспільству», є більш абстрактними атрибутами всього суспільства і не можуть бути прив'язані до конкретного локусу. Так, суспільні науки – це науки, які вивчають закономірності функціонування будь-якого суспільства, суспільні явища – явища, які заторкують інтереси будь-якого його члена. Суспільні відносини – це системні відносини між різними соціальними верствами суспільства, тобто відносини, на яких базується його функціонування. В багатьох словосполученнях 2-го типу передбачається, що реалія, позначувана, твірним для прикметника іменником *суспільство*, є першим актантом предиката, вираженого означуваним іменником. Так, *суспільний прогрес* – це прогрес самого суспільства, *суспільна свідомість* – свідомість суспільства, *суспільні сили*, *суспільні галузі* – це сили і галузі самого суспільства.

Разом з тим можливі нечисленні випадки, коли деякі реалії дійсності можуть бути притаманними як мікро-, так і макро- суспільству, розрізняючись лише масштабами свого виявлення. За таких умов в

українських перекладах російського словосполучення *общественный X* можуть вживатися обидва прикметники: *общественное мнение* – громадська (суспільна) думка; *общественная собственность* – громадська (суспільна) власність.

2. Російський прикметник *общий* має різні значення, які виявляють себе лише у його сполученні з іменниками, що мають різні семантичні властивості. Українською мовою цей прикметник в різних ситуаціях перекладається чи то як *загальний*, чи то як *спільний*. Розглянемо детальніше різні типи його вживання у структурі виду *общий P X*, де змінна P співвідноситься з різними семантичними типами означуваних ним іменників, а змінна X – з реаліями, так чи інакше пов'язаними з поняттям, на яке вказує P.

Словосполучення *общий P X*, вжите у контексті предикатів *равен, составляет* (укр. *дорівнює, складає, становить*) звичайно вказує на максимальне числове значення певного параметра P, притаманного **всьому** об'єкту X, тобто об'єкту, що розглядається у його цілісності: *общий объём (длина, площадь, вес, стоимость...) X-а составляет... - загальний обсяг (довжина, площа, вага, вартість...) X-а становить...* Схожим чином у словосполученнях на зразок *общий вид (план, проекция...) X-а (загальний вид (план, проекция...) X-а)* йдеться про вид, план, проекцію тощо всього об'єкта чи споруди X.

В інших випадках структура *общий P X* може вживатися для позначення певного заходу P, суб'єкт якого може бути тільки множинним. Відтак йдеться про те, що в цьому заході бере участь **вся** множина X: *общее собрание преподавателей (курса, института, коллектива...) – загальні збори викладачів (курсу, інституту, колективу...).*

Типовими є також випадки, коли в структурі *общий P X* компонент P має узагальнене значення 'властивість', а X виступає іменником у формі множини, який заповнює валентність компонента P і є збірним позначенням певної сукупності: *общие свойства металлов – загальні властивості металів*. В цьому разі прикметник вказує на ті властивості металів, які відрізняють їх від неметалів, тобто про ознаки, за якими вони виділяються в окрему групу. Інколи на поверхневому рівні компонента X може не бути через відсутність необхідності у його уточненні: *общее недомогание, общая слабость – загальне нездужання, загальна слабкість*, де йдеться про нездужання всього організму чи слабкість у всьому тілі. Словосполучення *общая угроза (загальна загроза)* вказує на загрозу, яка заторкує всіх. Так само рос. прикметник *общий* перекладається українською як *загальний*, якщо в аналізованій структурі компонент P вказує на певний ментальний стан, що виникає як результат сприймання, інтерпретації певної інформації чи «артефактного» явища, зокрема мистецького витвору. За цих умов йдеться звичайно про оцінку інтерпретацію цього явища чи ступінь поінформованості про нього у всій його цілісності, хоча і не обов'язково з

урахуванням всіх деталей: *общий вывод из (X-a)* – загальний висновок (з X-a); *общее впечатление (от X-a)* – загальне враження (від X-a); *общее представление (об X-e)* – загальне уявлення (про X-a).

Інші семантичні властивості іменника Р вимагають перекладати рос. прикметник *общий* як *спільний*. Якщо іменник Р позначає певний об'єкт, що може мати якусь споживчу цінність, то його вживання разом з прикметником *общий* вказує на те, що цей об'єкт належить не одній особі, а двом чи групі осіб. В такому разі українським відповідником для *общий* стає прикметник *спільний*: *общий дом* – *спільний будинок*; *общая кухня* – *спільна кухня*; *общая собственность* – *спільне майно*; *общий автомобиль* – *спільний автомобіль*. За цих умов йдеться про те, що кожен член групи має право на частку відповідного майна або ж має право користуватися відповідним приміщенням чи засобом за його призначенням. В інших випадках рос. прикметник *общий* перекладається як *спільний*, якщо:

– компонент Р вказує на певний емоційний стан. В цьому разі мова йде про те, що кожен член групи має однакові емоції з певного конкретного приводу X: *общая радость* – *спільна радість*; *общая печаль* – *спільна печаль*; *общая грусть* – *спільна журба*;

– компонент Р вказує на певний різновид властивості – властивість, яка відрізняє один елемент від інших (пор. *особливість*) або притаманна тій чи іншій живій істоті (*риси, якість*). За цих умов обов'язковою є поверхнева реалізація компонента X або у вигляді іменника у множині, що є збірним позначенням сукупності, елементи якої порівнюються, або ж як ряду однорідних членів, що задають відповідну множину через перелік її елементів: *общие качества (черты) друзей* – *спільні якості (риси) друзів*; *общая черта Екатерины и Марии* – *спільна риса Катерини і Марії*. В таких випадках словосполучення вказує на однаковість певних рис друзів або Катерини і Марії. Зауважимо, що на відміну від раніше розглянутого прикладу *загальні властивості металів*, де мова йде про властивості, на основі яких формується відповідна множина (тут – метали), тут йдеться про властивості, які не мають жодного відношення до виділення множини на зразок 'друзі' або 'Катерина & Марія';

– компонент Р вказує на певний усталений ментальний стан *общее мнение (о чём)* – *спільна думка (про що)*; *общая точка зрения (на что)* – *спільний погляд (на що)*, тобто на те, що всі члени певної групи мають однакову думку про те чи інше явище дійсності. Тут слід звернути увагу на досить тонку семантичну різницю між розглянутими раніше ментальними станами 'враження', 'висновок', 'уявлення' з одного боку і з 'думкою' чи 'поглядом' – з іншого. Наголосимо, що в першому випадку йдеться не про усталений, стабільний ментальний стан, а про щойно сформований ментальний результат, що виник внаслідок переважно поверхового ознайомлення з певним явищем у його цілісності.

Таким чином, низка певних семантичних ознак компонента Р в структурі *общий Р Х* (пор. ‘об’єктність’, ‘емоційний стан’, ‘різновид властивості’, ‘усталений ментальний стан’) діагностують принципову множинність пов’язаного з Р компонента Х (незалежно від наявності чи відсутності його поверхневої реалізації). На відміну від російської мови в українській мові цей факт нормативно лексикалізується у вигляді прикметника *спільний*. Саме тому є сумнівними чи аномальними словосполучення, в яких порушено нормативний розподіл сполучуваності прикметників з іменниками, що мають «не належні» семантичні властивості – пор. **загальний будинок, *загальна радість, ?загальні риси (особливості)*.

Разом з тим можливі випадки, коли прикметник *спільний* сполучається з іменниками, які нормативно сполучаються з прикметником *загальний*. Це стосується насамперед іменників, які в рос. структурі *общий Р Х* вказують на щойно сформований ментальний результат чи ступінь поінформованості про щось – пор. *спільне враження, спільний висновок, спільне уявлення*. В цьому разі йдеться про те, що враження від чогось, висновки, уявлення є однаковими у всіх членів певної групи осіб. Але з цього аж ніяк не випливає, що враження, висновки, уявлення про якесь явище Х охоплюють його у всій цілісності і є остаточними. Цей факт свідчить про те, що і в російській мові вирази на зразок *общее впечатление, общий вывод, общее представление* є неоднозначними. Для інших типів іменників, що сполучаються з прикметником *загальний*, такі словосполучення є неправильними – пор. **спільна сума, *спільний обсяг, *спільний вид (план)*.

Отже, з погляду української мови в рос. структурі *общий Р Х* чітко розрізняються «напрями» узагальнення. Випадки, коли значення компонента Р «поширюється» на весь Х чи всю множину Х, маркуються прикметником *загальний*. Натомість випадки, коли вся множина Х «охоплює» те, на що вказує Р, позначаються прикметником *спільний*.

Література

Яременко, В.В., Сліпущко, О.М.: Новий словник української мови у 4-х томах. Аконіт, Київ 1999.

Summary

The paper deals with the problem of typological researches – the cases when the lexical unit (LU) of one language must be translated in another language at least with two different LU which correspond with different subtypes of the notion being marked with one LU in the first language. The problem is considered on examples of correlation between some Russian and Ukrainian adjectives.

Key words: typological researches, notion, adjective, semantic properties of the noun, translation, generalization, society, mental result.

Експресивність і метамовний феномен вибачень за пафос у блогах

Трифонов Роман

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Коментар людини до сказаного, до використаних нею в комунікації мовних засобів – важливий спосіб подати, окреслити себе як особистість, заявити про ставлення до певного фрагмента дійсності. У цих випадках ідеться про метамовну функцію мови. Один із типів метамовних зауважень стане предметом цього дослідження: розглянемо ті випадки, коли мовець перепрошує за пафос, причому це стосується його власних слів. Такі принагідні коментарі властиві різним типам текстів і дискурсів; тут до аналізу залучено україномовний інтернет-дискурс, а саме блогосферу – індивідуальні сторінки-щоденники, розміщені на ресурсі livejournal.com.

Наявність вибачень за пафос у разі використання в мовленні певної одиниці свідчить про дві речі. По-перше, особистість більш чи менш цілеспрямовано прагне позиціонувати себе як непафосна або, можливо, й антипафосна. По-друге, у лінгвосвідомості мовця існує уявлення про зв'язок певного типу мовних ресурсів (або стилістичних засобів, тобто способів поведження з мовними одиницями) з пафосом як особливою дискурсивною категорією. Тут варто вбачати важливу мовознавчу проблему, адже сутність такої категорії, її лінгвістичний вимір нині не з'ясовані достатньо.

Зрештою, і семантика (разом із конотемним наповненням) слова *пафос* у таких метамовних рефлексивах теж потребує точнішого з'ясування. Вибачення свідчать про конотованість лексеми *пафос*, яка мусить означати щось небажане, оцінюване негативно (загалом чи за певних комунікативних умов, у певній конситуації). Водночас у визначеннях, від словникових до спеціальних, за словом *пафос* закріплено загальне значення «почуття пристрасного запалу, піднесеності, натхнення» [СУМ: т. 6, 99], «піднесення, ентузіазм, пристрасне переживання, спричинені певною подією, ідеєю, особливий стан натхнення» [ЛЕ 2007: 194]; з риторичної точки зору пафос розглядають як «використання емоційних чи мотиваційних елементів у аргументації» [Павлюк 2007: 18]. Що ж до вибачень, то негативне забарвлення притаманне поданим у «Словнику української мови» сталим словосполучкам *фальшивий (нарочитий і т. ін.) пафос* – «надмірна піднесеність тону мови, зображення запалу, в дійсності відсутнього» [СУМ: т. 6, 99]; так само в сталій сполучі подає пафос зі знаком «мінус» Ю. Ковалів: «У сучасній естетиці поширене уявлення порожнього пафосу, зумовленого велемовною риторичністю, театральністю, емоційним перенасиченням, спростовуваним нейтральною емоційною тональністю»

[ЛЕ 2007: 194]. Візьмімо до уваги, що предметом для вибачень у нашому матеріалі є не чисель, а власне мовлення, причому не цілком спонтанне, бо йдеться про писемну комунікацію. Отже, мовець свідомо обирає певні одиниці, хоч і має потребу їх супроводити метамовним коментарем. Таким чином, вирази з вибаченнями за пафос – це мовні одиниці зі своєрідною складною прагматикою. Розгляньмо, що змушує комуніканта їх уживати.

Уявлення про надмірність у вираженні емоцій, свого ставлення до предмета може змусити ввести досліджуваний супровідний зворот. У висловленні в такому разі коментар *вибачте за пафос* із його варіантами супроводжує прикметники з семантикою найвищої міри виявлення ознаки («Antonio Pinto, "Warlord". Я вже ставив в підсумках року цю композицію на перше місце, і досі часто її слухаю і насолоджуюся. Так і хочеться, вибачте за пафос, назвати її "геніальною"») [roman-sharp.livejournal.com]; NB: усі приклади подаємо без змін, зі збереженням мовних особливостей) або у формі найвищого ступеня порівняння («...люди воліють не помічати саму реальну і страшну загрозу, яка зараз існує для кожної людини (вибачте за пафос) - глобальне потепління») [devrand.livejournal.com]; «"Я б'юсь, тому що я б'юсь", прості слова напівкомічного мушкетера Портоса містять ледь не найглибше, що можна сказати про сенс існування. Зміст життя – у боротьбі, а боротьба тоді була найвитонченішого, найнебеснішого татунку. Даруйте за пафос, день сьогодні такий:») [ідеться про річницю Помаранчевої революції – Р. Т.]» [pravda-live.livejournal.com]).

Надмірність – це, зрозуміло, оцінна категорія, і тому виникає питання про суб'єкта оцінювання. Річ у тім, що, як уже йшлося, мовець, попри вибачення, обирає все ж саме ці, а не інші мовні засоби. Виходить, що суб'єктом, в оцінці якого для мовця уявно присутня надмірність, є не він сам, а потенційний адресат. Мовець перепрошує за те, що в реципієнта може виникнути враження надмірності, повідомляє, що теж має у свідомості подібний лінгвістичний фрейм (цим сигналізує: «Я свій»), і закладає один із двох іллокутивних змістів: або «У цьому випадку вживання такого мовного знака мені не здається надмірністю», або «У цьому випадку вживання такого мовного знака мені теж здається надмірністю, але з усіх можливих цей знак найдоречніший». У будь-якому разі головне тут те, що імпліцитно мовець прагне уникнути відчуження як небажаного перлокутивного ефекту.

Додаткові підстави для метамовного коментування виникають тоді, коли людина не просто вербалізує ситуацію з уживанням найвищого ступеня порівняння, а й наголошує на своїй ролі в ній, цим, отже, виявляючи «надмірність» не просто у висловленні, а в зображенні себе. Тут до суто лінгвістичних фреймів додаються максими ввічливості, і коментар є не вибаченням, а самоіронією: «...я була з командою у її найважчі часи (Боже, який пафос! xixi:))» [live-from-usa.livejournal.com]. Знову важливо, що небажана для мовця пафосність виразу не робить цей вираз неістинним (з погляду того ж таки мовця).

Подібну природу мають і контексти, у яких використано вже інші мовні засоби зі схожою семантикою найвищої міри: *«не думаю, що хтось є, хто б Джима [Моррісона – Р. Т.] перевершив... даруйте за пафос)»* [nika_rrektno, in: a-stelmah.livejournal.com]. Тут же варто згадати одиниці, що мають «усеосяжну» референцію: *«...я людина і мені належить весь світ, вибачте за пафос, чого це мене має цікавити, вигідна комусь моя присутність чи ні, якщо я не роблю суспільної шкоди»* [saved_child, in: mavchenia.livejournal.com]. Блогери усвідомлюють, що наявність мовних одиниць із абсолютною семантикою може актуалізувати обидві частини цитованого на початку статті словникового визначення з негативним забарвленням – не лише про надмірність, а й про фальшивість «запалу, в дійсності відсутнього», тож мусять до вибачення додавати підтвердження справжності вербалізованих відчуттів: *«Аж серце стискається, коли подумаєш, що більше НІКОЛИ не побачих цих хлопців з іншої частини світу, які спробували зрозуміти країну, в якій я живу і буду гордо жити до кінця всіх днів. Вибачте за пафос, але так я це відчуваю...»* [ajvazovska.livejournal.com].

Очевидно, «надмірністю» переймається мовець загалом тоді, коли з ряду можливих синонімічних засобів обирає найекспресивніший – чи йдеться про громадянську позицію, чи про особисте життя: *«Перепрошоую за пафос, розумію що б'ю по самолюбству автора, але як батько трьох дітей ви маєте мене зрозуміти... Вахтанг. У порівнянні з тим що мінздрав сьогодні жбурнув Україну на грань гуманітарної катастрофи те, що вас і всіх глядачів, авторів і учасників "Великих Українців" "розвели як лохів" - це просто викликає іронію»* [galimsky, in: vaхо.livejournal.com]; *«Людей які свідомо хочуть зачепити і образити, коли твоя душа навиворіть (вибач за пафос) тре делітати із свого життя»* [tsilyk.livejournal.com]. Таке явище можна простежити ще й у динаміці: зростання рівня експресивності у висловленнях, з одного боку, стає для мовця своєрідним адекватним відображенням світоглядних змін, а з другого – потребує специфічних коментарів: *«Потихеньку почав цікавитися Україною, історією, політикою, людьми. І чим більше цікавився, тим більше на мене набігала та хвиля своєї, як зараз кажуть, національної свідомості. І хвиля ця потихеньку розросталася від "Хех, невже я українець, прикольно" до "Боже мій! Я Українець! Яке щастя!" І немає тут ніякого пафосу, зараз я дійсно пишаюся тим, що я можу називати себе українцем. [...] І ви собі не уявляєте, яке це приємне відчуття ;)»* [tupolev95.livejournal.com].

Подекуди можна спостерегти у вербалізації індивідуальних лінгвістичних фреймів доволі химерний зв'язок рівня художньої виразності висловлення з пафосом: *«наче сірий Лондонський туман все окутав, і валить гидкий готичний дощ) ну шось таке я собі кажу коли прокидаюсь, гы)(знову пафос(зосталось лише дописати - коли прокидаюсь шоби взяти*

ключі від лічного даху, і посидіти там у кутку :D)» [lizarge, in: so-crevedous.livejournal.com]. Метамовні коментарі досліджуваного типу з'являються тоді, коли мовець застосовує нестандартний стилістичний засіб (нижче це порівняння, але можлива, наприклад, і метафора), який претендує на те, щоб бути авторським: «...я притягую людей до себе, як відкрита форточка літом комарів /вибачте за пафос/, але зовсім не знаю, що з ними робити» [sinhell.livejournal.com]. По суті, в останньому випадку можемо говорити про крайній вияв уявлення: тотожність образності і пафосу, нерозрізнення цих понять (пафос = «сказати красиво»). Але не лише дидактичні висновки варто робити щодо цього: важить і те, що особистість навіть у разі образного мовлення про всяк випадок декларує власну непафосність, а отже, вбачає в ній одну з умов успішної комунікації. Крім того, вочевидь, до застережень щодо пафосу в таких випадках мовця підштовхує й наявність узуальних пафосних порівнянь, метафор і подібного.

Безперечно, в контексті експресивності слід розглядати й випадок одночасного вибачення за два типи мовних засобів: навівши інформацію про жорстоке поводження з тваринами, блогер коментує її: «І за це, в тому числі, ми заслуговуємо на смерть у страшних муках. Перепрошую за пафос і матюки... [далі – два речення, де обурення жорстокими діями людей висловлене з обценною лексикою – Р. Т.]» [animacube.livejournal.com]. Цікаво, що пафосні і грубо-лайливі одиниці в «класичному» випадку ніби перебувають на різних мовних полюсах, а в контексті вони поєднуються, бо те і друге – найекспресивніші мовні засоби, які автор може видобути зі свого тезауруса для вербалізації ставлення до того, що викликає в нього сильні емоції. А «крайність» («надмірність») двох типів засобів змушує перепрошувати за ті й ті.

Отже, металінгвальна вербалізація наявності пафосу – як правило, здійснена у формі вибачень чи в подібний спосіб – у контексті з експресивними мовними одиницями в українській блогосфері дозволяє мовцеві не втратити контакту з реципієнтом як «свого» зі «своїм». Слово *пафос* у таких випадках набуває негативнооцінних конотем (переважає сема 'надмірність'), а його семантика почасти розмивається, оскільки референція для мовців іноді поширюється й на випадки експресивного слововживання, не пов'язані з первинним значенням лексеми.

Література

ЛЕ: Літературознавча енциклопедія у 2 т. Автор-укладач Ю. І. Ковалів. Т. 2. Академія, Київ 2007.

Павлюк, Л.: Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація. ПАІС, Львів 2007.

СУМ: Словник української мови в 11 т. Т. 6. Наукова думка, Київ 1975.

Summary

The article considers Ukrainian language blog posts in which the person uses expressive lingual means accompanied with apology for pathos.

Key words: expressivity, language in blogs, metalanguage, pathos, pragmatics.

Деякі аспекти сучасного запозичення в українську мову спортивних термінів-неологізмів

Бардіна Людмила, Назаренко Наталя

Національний університет фізичного виховання і спорту України

Усі європейські мови в останні десятиліття переживають неологічний ренесанс. Завдяки кумулятивній функції, здатності відобразити, фіксувати й зберігати інформацію про пізнану людиною дійсність у мовах з'являється значна кількість нових лексичних одиниць. Царина спорту також не стала винятком. У спортивній лексиці це, наприклад, слова *віндсерфінг (wind surfing)*, *шорт-трек (short track)*, *скейтбординг (skate boarding)*, *кікбоксинг (kick boxing)*, *фрістайл (free style)*, *бодібілдинг (body building)* та багато інших.

Наукова і практична цінність осмислення, систематизації та унормування новітньої іншомовної термінології, внесення її до словників спортивних термінів є очевидною. Один з аспектів такої роботи – впровадження спортивної лексики і термінології у навчальний процес й опанування її студентами – майбутніми фахівцями, яким вона конче потрібна, а також вироблення рекомендацій для фахівців галузі щодо правильного вживання того чи іншого терміна.

Аналіз джерел свідчить, що проблему запозичення і впровадження іншомовних термінів вивчало багато науковців (Байбакова І., Балабан Т., Вакуленко М., Виноградов В.В., Д'яков А.С., Казимира З., Кислюк Л.П., Кияк Т.Р., Куделько З.Б., Моргунюк В., Наумовець А.Г., Симоненко Л.О., Суперанська А.В., Рицар Б.Є., Рожанківський Р.В., Шуневич Б. та багато інших), і кількість розвідок, в яких розглядаються ті чи інші питання, що виникають через масову появу іншомовних слів, збільшується. Учені пропонують критерії доцільності запозичення: інтернаціональний характер терміна, ступінь засвоєння запозичення, наявність/відсутність питомих відповідників, можливості калькування, милозвучність [Кислюк 2001: 51,52]. Однак тема функціонування і засвоєння іншомовної лексики ще довго буде актуальною і потребуватиме додаткових досліджень.

Жодна природна мова у творенні термінів не може обійтися власними ресурсами, тому термінологія багатьох галузей знань використовує лексичні та словотворчі засоби високорозвинених літературних мов, поєднуючи національні та інтернаціональні елементи [Симоненко 2001: 6]. У середні віки це були класичні мови – давньогрецька і латинська. Остання дала моделі для творення термінів, здебільшого

одноосновних. З грецької запозичено модель творення композитів. Отже, латинські та грецькі терміни становили єдиний греко-латинський фонд, який запозичався багатьма мовами [Суперанская 2005: 129]. Пізніше джерелом запозичень стали німецька, французька та англійська.

Прямі запозичення формують спільний лексичний фонд навіть у неспоріднених мовах, що сприяє взаєморозумінню фахівців з різних країн, однак надмірне захоплення чужими термінами ускладнює спілкування членів одного суспільства [Д'яков 2000: 109].

Той чи інший термін є частиною спеціальної мови, засобом називання, номінацією спеціальних понять і предметів. Оскільки термін входить до складу не загальної мови, а фахової, його семантика відкрита для цілеспрямованих, регулювальних модифікацій. Фахівці вкладають у термін своє певне значення. Усе, що пов'язане з тлумаченням цього поняття, зближує лінгвістику з різними галузями наукових знань та сферами виробничої практики, професійної праці. Тут яскраво виражений зв'язок розвитку мови, його лексичної системи з історією матеріальної та духовної культури народу [Виноградов 1994].

Багато термінів походять від слів природної мови, тобто перейшли із загальної мови в термінологію. Така термінована лексика завжди образна, викликає культурно-історичні асоціації.

Проблема сприймання й закріплення нової лексичної одиниці в мові пов'язана, безперечно, із розвитком і поширенням самого виду спорту. Словосполучення загальнолітературних слів *free style*, що означає вільний стиль, у фаховій мові спорту стає спортивним терміном для позначення лижної акробатики *фрістайл*.

Цікаво відмітити, що в лексиконі фахової мови спорту існує поряд з терміном *фрістайл* (лижна акробатика) омонімічний для позначення виду боротьби й стилю в плаванні. Лексичні поняття обох термінів мають спільні (однакові) семантичні частини (СЧ), тобто ознаки, за якими їх можна внести до загального лексичного поняття «*free style*». У цьому випадку їх спільні СЧ означають вільні, ненормовані рухи. Адже коли мовні одиниці входять у систему, то їх окрема семантика є похідною від спільної семантики всієї системи. Виникнення терміна *free style wrestling* пов'язане з народженням наприкінці ХІХ сторіччя популярної серед американських студентів вільно-американської боротьби. Оскільки це лексичне поняття має еквівалентні СЧ в інших мовах, то воно є міжмовним і тому під час перекладу на іноземні мови без особливих проблем отримало точні відповідники, наприклад, у німецькій – *freier Ringkampf*, у французькій – *la lutte libre*, в іспанській – *la lucha libre*, у російській – *вольная борьба*, в українській – *вільна боротьба*.

Нові спортивні терміни в сучасній українській мові з'являються в основному двома способами: запозиченням й адекватним перекладом. Такий вид спорту як бейсбол (англ. *baseball* від *base* – база, основа; *ball* –

м'яч) прийшов до нас не так давно. І тут не тільки назва самого виду спорту бейсбол – запозичена, а й уся «внутрішня», якщо можна так висловитись, термінологія – це іншомовні термінолексеми: *бетер*, *кетчер*, *пітчер*, *ранер*, *шорт-стоп* (назви гравців), *бант*, *дабл*, *сингл*, *трипл*, *хіт* (назви ударів) тощо. Перекласти ці терміни переважно можна тільки застосувавши описову форму відтворення значення. Можливо з подальшим розвитком бейсболу в Україні будуть знайдені точні та влучні еквіваленти, як це спостерігаємо у досить популярному виді спорту регбі, назва якого теж запозичена, але багато термінів тут адекватно перекладено із збереженням усіх семантичних нюансів, тобто знайдено власне українські еквіваленти, однак також є іншомовні. Наприклад, наявні такі назви гравців як «*стопн*», «*гак*», «*замок*», «*півзахисник*» і поряд – «*флай-хав*», «*фланкер*». Однак чи варто (і можливо) перекладати такі образні короткі односкладові бейсбольні терміни як *ролінг* (англ. *rolling*) – м'яч, що котиться в цей момент, *райс* (англ. *rise*) – подача м'яча вгору, антонімічний йому термін *дроп* (англ. *drop*) – подача м'яча вниз складеним і громіздким українською, щоб тільки забезпечити пуристичний підхід у мові. Тим більше, що прийшли вони з природної англійської, де є багатозначними словами: «*rise*» – має спільну зовнішню форму як для іменника, так і дієслова. Стрижневе значення: 1. підніматися, вставати; 2. підйом, підвищення. Лексема «*drop*» має такі значення: 1. 1) крапля; 2) ковток; 3) зниження; 2. 1) впускати, кидати; 2) опускати і деякі інші.

Запозичення з англійської мови безеквівалентних слів з наведених вище причин виправдані та вмотивовані, але останнім часом в українській мові з'являються нові спортивні терміни, міжмовне лексичне поняття яких є в багатьох етнокультурах і мовних спільнотах (наприклад, в українській і англійській) й адекватно передається кількома мовами. Так, *скейтбординг* запозичений з англійської мови й означає *skate* – кататися й *board* – дошка, або *кікбоксинг* – утворений від слів *kick* – удар ногою й *boxing* – бокс, *бодибілдинг*, де *body* – тіло, тулуб, а *building* – будова [Новый 2000; Proktor 1995]. Семантичне перенесення цих слів під час засвоєння їх іншою мовою допустиме, і їх можна було б передати в українській мові за допомогою якогось словосполучення, скажімо, *скейтбординг* – «перегони на дошках» за аналогією з «перегонами на мотоциклах» або «перегонами на спортивних автомобілях», як і «бокс ногами» та «тілобудування». Цікаво, що в більш «старих» науках кількість іншомовних термінів є суттєво меншою, що свідчить про саморегуляцію мови, прагнення мати «прозоріші» внутрішні форми [Кияк 2001: 56]. Це стосується і спортивної галузі. Чим довший час певний вид спорту розвивається на Україні, тим активніше іншомовні терміни витісняються лексемами рідної мови, наприклад, у футболі: *голкіпер* – воротар, *форвард* – нападник, *бек* – захисник, *корнер* – кутовий, *пенальті* – одинадцятиметровий штрафний удар, *офсайд* – поза грою тощо.

Очевидно, що іншомовні терміни повинні містити терміноелементи, що сприяють вмотивованості всього утворення, добираючи їх, слід враховувати фактор поширення їх у сфері професійного спілкування як всередині однієї країни, так і в міжнародному масштабі. [Кияк 2001: 55].

Отже, можна зробити висновок, що в умовах широких міжнародних контактів, коли Україна стає самостійним активним учасником олімпійського руху, це спричинює постійне поповнення термінологічного фонду фахової мови спорту іноземною та інтернаціональною лексикою. І завдання лінгвіста полягає в об'єктивному вивченні причин, особливостей і наслідків цього явища та виробленні критеріїв і норм функціонування іншомовної лексики, визначенні допустимого рівня її кількості в мові. Але процес запозичення термінів свідчить не про недостатність й обмеженість лексичного запасу української мови, а про намагання: більш точно передати лексичне поняття певних термінів; замінити міжмовні лексичні поняття універсальним еквівалентом, що у свою чергу спрощує процес комунікації; активно долучатися через спорт до світових соціолінгвістичних процесів.

Література

- Виноградов, В.В.: История слов. Высшая школа, Москва 1994.
- Д'яков, А.С. та ін.: Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. Вид. дім «KM Academia», Київ 2000.
- Кислюк, Л.П.: Нові англійські запозичення і термінологія. Зб. наук. праць Українська термінологія і сучасність. Вип. IV. КНЕУ, Київ 2001, с. 51-53.
- Кияк, Т.Р.: Інтернаціональне та національне в термінотворчому процесі. Зб. наук. праць Українська термінологія і сучасність. Вип. IV. КНЕУ, Київ 2001, с. 53-56.
- Новый Большой англо-русский словарь в 3 тт. Под общ. ред. Апресяна Ю.Д. Русский язык, Москва 2000.
- Симоненко, Л.О.: Зб. наук. праць Українська термінологія і сучасність. Вип. IV. КНЕУ, Київ 2001, с. 3-8.
- Суперанская, А.В., Подольская, Н.В., Васильева, Н.В.: Общая терминология: Терминологическая деятельность. Едиториал УРСС, Москва 2005.
- Proktor, P.: International Dictionary of English. Bath, Cambridge University Press 1995.

Summary

The paper deals is dedicated the actual questions in the field of sports terminology in particular to the process of borrowing foreign sports terms. The perception and mastering new lexical units connected with the development of the definite sports event. Ukraine became the alleged and active Olympic Movement participant and this fosters to the constant enrichment of the terminological fund of special sports language. The article deals with pros and cons of the borrowings.

Key words: the borrowings, foreign sports terms, special sports language, new lexical units.

Румунізми в українській мові (зокрема, їх значення і тематичні групи)

Альтереова Адела

Університет імені Палацького в Оломоуці

В українській мові знайдемо багато слів іншомовного походження (напр., німецького, польського, грецького або латинського), між ними також слова румунського походження. Ці слова – румунізми – вживаються, зокрема, в діалектній мові, але й в літературній українській мові [Пономарів 2005 : 67 – 74]. Їх приблизно 350, найбільшу групу творять іменники (понад 300), далі дієслова (32), прикметники (11), вигуки (6) і прислівники (3).

Румунізми розподіляємо за способом процесу запозичення на безпосередні запозичення і запозичення посередництвом іншої мови. У процесі дослідження було з'ясовано, що значну кількість лексем (ска. 90%) складають безпосередні запозичення. До опосередкованих запозичень належать слова, які увійшли до лексичного складу української мови, переважно посередництвом румунської мови, напр.: з угорської – *баганча* „вид взуття“ (через румунське *bocânci*), з турецької – *гайтан* „пояс із гаманом“ (через румунське *găitán*), з грецької – *адзимка* „прісний хліб, маца“ (через румунське *ázimă/ádzimă*) та з латинської – *примар* „сільський староста; головний лікар“ (через румунське *primár*). Навпаки, слова румунського походження увійшли в українську мову інколи посередництвом, наприклад, польської – *байор* „крайка“ (від румунського *báier(ă)*).

Що стосується значення румунізмів, можна виділити 4 можливості : 1) румунізм має ідентичне значення, як румунське слово, від якого він походить, напр.: *ацарн* „вид клена, *Acer platanus*“ (румунське *arțár*), *вай* „вигук болю, страху, горя“ (румунське *vai*), *канестра* „оброть, вуздечка“ (румунське *căpăstru*), *примар* 1. „сільський староста“; 2. „головний лікар“ (румунське *primár*); 2) спеціалізація, тобто звуження значення, напр., *тайстра* „торба, з якої годують коней“, але значення румунського *traistă*, від якого *тайстра* походить, ширше : „торба, сумка (взагалі)“. У багатьох випадках йдеться також про звуження значення за кількістю, напр., *тарниця* „дерев'яне сідло“, в румунській мові має *tárniță* дві значення : 1. „дерев'яне сідло“; 2. „сідловина“; 3) генералізація, тобто розширення значення, напр., *сокотити* „берегти, стерегти“, але румунське *socoti* „стерегти худобу, доглядати худобу (тільки худобу!)“. Також у цьому випадку можливе збільшення кількості значень, напр., *вакар* – 1. „чередник“; 2. „загорода для худоби“, але румунське *văcár* – „чередник (лише одне значення!)“; 4)

румунізм в українській мові має зовсім інше значення ніж слово в румунській мові, від якого цей румунізм походить, напр.: *аць, гуцул, савритий, трай*.

Причини цих змін різноманітні. Зовсім інших значень могли румунізми набути, наприклад, через непорозуміння, неправильний переклад румунських слів, і таким способом вони вже почали в українській мові функціонувати (напр., *дзігерай* „нежить“, але румунське *jigăraie* „згага“), при цьому обидва значення означають фізичний стан людини, хворобу. Українське населення перейняло часто лише деякі значення румунських слів або додало інші значення до українських слів, і почало їх так використовувати, напр., *магала* – крім значення „частина передмістя“ українці собі додали ще одне значення – „частина села“, на відміну від румунського *mahalá* „передмістя“. Дальша можливість є, що українці не знали чи не вживали дані предмети або явища, які існували в румунській мові, і цьому – більш або менш - змінилися значення цих слів, напр., *одая* „загін для рогатої худоби поза селом“, але румунське *odăie* 1. „кімната“; 2. „загін для худоби, вівчарня“. Усі ці румунізми можна поділити на різні тематичні групи. Деякі тематичні групи містить багато румунізмів, інші групи менше. Найбільші тематичні групи містить, здебільшого, слова, які означають часто вживані предмети, їжу, одяг або найрізноманітніші звичайні дії, стани чи явища. З точки зору частин мови йдеться найчастіше про повнозначні слова, зокрема, про іменники та дієслова. Тематичні групи, які означають напр. вигуки або різні кольори та їх відтінки навпаки дуже обмежені. Румунізми можемо поділити на 21 тематичну групу: 1) слова з абстрактним значенням, напр.: *кін* „спосіб, манера“, *камата* „лихварство“, 2) слова з галузі фауни, напр.: *аретій* „баран“, *туртулій* „горлиця“, 3) слова з галузі флори, напр. *джигастро* „вид клена, *Acer campestre*“, 4) назви їжі і напоїв, напр.: *дзер* „сироватка“, *кращун* „обрядовий хліб“, 5) назви властивостей, напр.: *беговатий* „буркотливий, сварливий“, *сарака* „бідняк, жебрак“, 6) назви станів і процесів, напр.: *змагулити* „лестити“, *суферяти* „терпіти“, 7) назви одягу та взуття, напр.: *блан* „хутро, шуба“, *каманак* „скуфія“, 8) назви предметів побуту, напр.: *барда* „сокира“, *люнтра* „вузький довгий човен“, 9) назви, пов'язані з мірами та економікою, напр.: *вам* „мито, митниця“, *лпса* „процент від капіталу“, 10) назви різних кольорів і їх відтінків, напр.: *лаїстий* „темно-сірий“, *мургий* „темно-гнідий“, 11) назви професій, напр.: *сус* „той, хто веде плоти зі сплавного лісу“, 12) назви народів, напр.: *румун* „представник румунського народу“, 13) вигуки, напр.: *вай* „ой“, *гейс* „вигук, яким завертають волів ліворуч“, 14) назви природних явищ і частини природи, напр.: *гринджа* „град“, *лак* „озеро; став“, 15) прислівники, напр.: *варе* „хіба, невже“, *тяр* „само; дійсно“, 16) назви стосунків у сім'ї, напр.: *моша* – „дідусь“, *нанашко* „хрещений батько“, 17) назви матеріалів і сировин, напр.: *баршан* „оксамит“, *слатина* „джерело із сланою водою; багнисте“, 18) назви частин

будинку, напр.: *вуждей* „хлів“, *сояк* „приміщення, в якому зберігається в качанах кукурудза“, 19) назви хвороб, напр.: *блінда* „сильний висип на шкірі“, *джира* „іржа“, 20) назви частин людського тіла, напр.: *борлак* „гортань“, 21) назви, пов'язані з музичними інструментами, іграми, забавою, напр.: *джок* „вид танця“, *лавути* „лютня; скрипка“.

Також українська мова впливає на румунську мову. Українізми в румунській мові існують в різних сферах. До найважливіших семантичних груп належать, напр.: назви знарядь праці - *briptă* „бритва“, *năpirstoc* „наперсток“, назви абстрактних понять - *prihână* „пригана“, *șmac* „смак“, якісні прикметники - *bazaóchi* „безокий“, *pogán* „поганий“ або ряд прислівників - *húrta* „гуртом“, *tij* „теж“ [Семчинський 1958 : 3-6]. Крім цілих слів, прийняла румунська мова лише деякі елементи, зокрема, топонімічні : назви сіл, у яких суфікс *-ăuți* (напр., *Rădăuți*) та *-inți* (напр., *Mehedinți*), або антропонімічні (напр., *Andreico*, *Costea*, *Duma*, *Ivanciuc*, *Șirnenco*, *Vorona* [Українська мова 2000 : 686].

Література

Етимологічний словник української мови (в семи томах). Головний редактор Мельничук, О.С., Т. 1 – 5. Видавництво „Наукова думка“, Київ 1982 – 2006.

Пономарів, О. Д.: Сучасна українська мова. „Либідь“, Київ 2005.

Семчинський, С. В.: Лексичні запозичення з російської та української мов у румунській мові. Видавництво Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Київ 1958.

Українська мова. Енциклопедія. Ред. колегія: Русанівський, В. М., Тараненко, О. О. і колектив. Видавництво „Українська енциклопедія“ ім. М. П. Бажана, Київ 2000.

Kurimský, A., Šišková, R., Savický, N. : *Ukrajinsko-český slovník I. A– O.* Academia, Praha 1994, *Ukrajinsko-český slovník II. П–Я.* Academia, Praha 1996.

Summary

This article deals with Ukrainian words of Romanian origin. In the text there are also (at least partly) statistics data and a number of examples for better understanding. At the end there are a few sentences about influences of Ukrainian to Romanian language.

Key words: semantics, Ukrainian, Romanian, loaned words, influences, meaning

Запозичення термінів з інших мов як основна тенденція при формуванні української лінгвістичної термінології

Крислова Моніка

Університет імені Масарика в Брно

На сучасному етапі розвитку української лінгвістичної термінології значне місце в поповненні зазначеного реєстру займає запозичення іншомовних термінів. Така тенденція, як відомо, спостерігається не тільки в українському мовознавстві, але вона притаманна будь-якій галузі наукової термінології.

Основними джерелами запозичування термінів у лінгвістичній термінології стали класичні мови, тобто грецька та латинська. На їх основі формувались термінології більшості європейських мов. Терміни вказаних мов творять у мовознавстві більш, ніж 60 % усіх простих термінів.

Відомо, що грецька мова старша, ніж латинська, та створює самостійну галузь індоевропейської мовної сім'ї. Перші лінгвістичні терміни, котрі з'явилися на території колишньої Київської Русі, були запозичені саме з грецьких граматик. Грецька термінологія стала основним джерелом для формування української лінгвістичної термінології та більшість грецьких термінів в ній збереглася в ужитку аж до сучасної доби.

Найбільш представленою тематичною групою термінів **грецького походження є назви лінгвістичних дисциплін та напрямків** : *етимологія* (гр. *étymon* – «істинне значення слова»); *фонетика* (гр. *phōnētikós* – «звуковий, голосний»); *граматика* (гр. *grammatikē techne* – «мистецтво читати й писати букви»); *синтаксис* (гр. *sýntaxis* – «побудова, сполучення, порядок»); **мовознавчих одиниць (лексичних, фонетичних, морфологічних та синтаксичних)**: *алофон* (гр. *állos* – «різний» і *morphē* – «вигляд, форма»); *архаїзм* (гр. *archáios* – «давній»); *морфема* (гр. *morphē* – «вигляд, форма»); *лексема* (гр. *léxis* – «слово, вислів, зворот мовлення») та ін. Значна кількість термінів грецького походження використовується для позначення **стилістичних засобів та фігур**: *анафора* (гр. *anaphorá* – «винесення вгору»); *синекдоха* (гр. *synekdochē* – «співвіднесення»); *епітет* (гр. *èpitheton* – «прикладне, додане»). Що стосується назв **процесів та дій**, то варто зазначити, що з грецької мови збереглись, наприклад, такі терміни, як *евфемізм* (гр. *euphētia* – «утримування від неналежних слів, пом'якшений вираз»); *апострофа* (гр. *àpóstrōphos* – «повернений у бік або назад»); *емфаза* (гр. *émphasis* – «роз'яснення»). З інших мовознавчих

термінів, які ввійшли в українську мову з грецької, слід навести терміни, котрі виражають **предмети, явища, властивості** тощо: *анаколуф* (гр. anakólyphos – «непослідовний»); *евфонічність* (гр. euphōnía – «милозвучність»); *лексикон* (гр. léxis – «слово, вислів, мовлення»).

Лінгвістичні терміни **латинського походження** можна поділити на декілька груп, які найчастіше означають **процесуальні дії**: *абревіація* (лат. abbrevio – «скорочую»); *артикуляція* (лат. articulo – «роздільно вимовляти»); *палаталізація* (лат. palatum – «піднебіння»); *інтонація* (лат. intonare – «голосно вимовляти»); **властивості предметів, явищ**: *модальність* (лат. modus – «міра, спосіб»); *адекватність* (лат. adaequatio – «порівняння»); **назви відмінків**: *аблатив, адесив, акузатив, генітив, номінатив*; **мовознавчі одиниці, граматичні форми**: *абревіатура* (лат. abbrevio – «скорочую»); *аффриката* (лат. affricata – «притерта»); *комполит* (лат. compositum – «складне»); **предмети, явища або інші лінгвістичні найменування**: *адстрат* (лат. adstratum – «нашарування»); *суб'єкт* (лат. subiectum – «підкладене»); *амплітуда* (лат. amplitudo – «широта»). В аналізованому матеріалі зустрічаємо також декілька термінів на позначення **літературних жанрів, стилістичних фігур або мовознавчих дисциплін**: *афоризм* (лат. aphorismos – «стислий вираз»); *персоніфікація* (лат. persona – «особа», facio – «роблю»); *стилістика* (лат. stilus – «гостра паличка для письма»).

Значно меншу роль, у порівнянні із попередніми, виконували в процесі розвитку української лінгвістичної термінології західноєвропейські мови. В даних мовних середовищах виникали нові терміни, але в них можливо побачити попередній вплив класичних мов (напр., фр. *linguistique* зберігає латинський корінь lingua – «мова»). Найбільшим західноєвропейським джерелом стала французька мова, вплив якої відображається, наприклад, в таких термінах, як *арго* та *арготизм* (фр. argot та argotismes з первісним значенням жебрацтво); *фейлетон* (фр. feuilleton – «лист, аркуш»); *каламбур* (фр. calembour – «гра слів») та інші. Менш представлені терміни німецького (*аблаут, йотація, дефіс*) та англійського походження (*менталізм, інтернаціоналізм*).

Крім вище наведених європейських мов, виявилися поодинокі випадки термінів запозичених з інших мов, як наприклад *сленг* із якоїсь скандинавської мови та *мазуріння* з польської мови. Початкову та неперекручену форму в українській лінгвістичній термінології зберегли такі найменування мов світу, як наприклад *нагуатль, африкаанс, есперанто* та три терміни з індійської мови - *сандхі, сбарабхакті та санскрит*.

На думку вчених, на формування української термінології, як зазначено в різних монографіях, значно впливала російська мова. В рамках даного аналізу цей факт не був підтверджений. В новіших термінологічних словниках та енциклопедіях, якими ми користувалися, російські терміни вже не наводяться, не творять джерело формування української

лінгвістичної термінології. Російські еквіваленти до українських термінів були активними передусім за часів СРСР. Із виникненням самостійної української держави та затвердженням її мови як державної ці терміни вийшли з ужитку та були замінені власне українськими термінами.

До джерел, тобто мов, які стали основою при формуванні української лінгвістичної термінології можливо ще включити давніші слов'янські мови, зокрема праслов'янську та старослов'янську. Саме на базі них створювалася українська мова. Слова зазначеного походження спочатку не були термінами, але загальноживаними словами (*мова, голос, слово, ясна, сила*) та найчастіше вони називають частини тіла, предмети, явища та процесуальні дії, пов'язані з функціонуванням мови.

До слів із **праслов'янським коренем** треба віднести, наприклад, терміни *наголос – наголошування – приголосний* (основа від псл. *golsъ); *іменник, приіменний* (псл. корінь *jъmę); *слово – дієслово – словник – словотвір – висловлення* (слова із псл. коренем *slovo); *мова – мовознавство – мовець* (основою таких слів виступає праслов'янський корінь *mluva); *речення – наріччя* (псл. *rekti). Слід зазначити, що такі назви частин тіла як *ясна* (походить від псл. слова *desn) та *надгортанник* (псл. *grtanь) беруть початки вже в індоєвропейській мові.

Важливу роль у становленні української лінгвістичної термінології виконували **праслов'янські дієслова**, на основі яких сформовано багато лінгвістичних термінів на позначення дії або результатів дії, наприклад: *dati, davati – *додавання*; *stati – *протиставлення*; *vrtěti – *звертання*.

Що стосується **числівників**, за допомогою яких виникають терміні-композиції або які є основою інших термінів, то вони також беруть свій початок у праслов'янській мові, наприклад – *много: множина* (псл. *тъпогъ); *багато: багатозначність* (псл. *bogaty); *один: одинина, одномовність* (псл. *edinь, стсл. єдинь).

Терміни **старослов'янського походження** представлені меншою кількістю слів. До них слід зарахувати терміни *азбука* (утворений за зразком грецького слова *ἀλφάβητος* з назв двох перших літер абетки); *прикмета* (слово, яке походить від церковнослов'янського *кметь*). Старослов'янські корені містять також деякі слова на позначення процесів, напр., *приєднання* (єдин – єднати).

Як видно, значна кількість простих українських термінів має свій початок ще в добі праслов'янської мовної єдності. У меншій кількості представлені слова старослов'янського та українського походження (*прислівник, прикметник, дієслово, сполучник*). Слід зазначити, що хоча нові терміни створені вже в українській мові, їх джерелами постійно залишилися давні слова.

У нижченаведеній таблиці представлено процентуальне співвідношення простих лінгвістичних термінів в українській мові за джерелами походження.

Етимологічне джерело – мова	% вираження кількості термінів даної мови (із загальної кількості – 401 термін)
Грецька мова	30,7%
Латинська мова	31,7 %
Праслов'янська, старослов'янська та українська мови	27,7 %
Західноєвропейські мови	3,9 %
Інші мови	6 %

Література

Ганич, Д.І., Олійник, І.С.: Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.

Етимологічний словник української мови. Том 1 – 5. Редактори В. Є. Дубко, Л. М. Марченко. Київ: НАНУ, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1982 – 2006. ISBN 966-00-0785-X(5)

Німчук, В.: Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст.[online]. [цит. 2009-06-29] < <http://izbornyk.org.ua/>>

Селіванова, О.О.: Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с. ISBN 966-8791-00-2

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: Випуск 1 А. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. 151 с. ISBN 5-7702-0954-2

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: Випуск 2 Б-Богуславець. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. 151 с. ISBN 5-7702-0521-0

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: Випуск 3 Б-В. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 251 с. ISBN 5-7702-1034-6

Українсько-чеський словник лінгвістичної термінології. О. Антоненко, Н. Лобур, О. Паламарчук, Г. Стрельчук, М. Шевченко. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2009. 198 с. ISBN 978-966-613-667-4

Summary

This article is focused on the etymologic analysis of the Ukrainian linguistic terminology. There are presented main languages, which made a great

difference in the process of linguistic terminology formation and they are illustrated by the number of examples.

Key words: Ukrainian language, terminology, linguistics, etymologic analysis

Проблема запозик крізь призму Франкового заклику „учитися бути українцем”

Микитюк Оксана

Національний університет „Львівська політехніка”

Пізнайте істину, й істина зробить вас вільними

Святе Письмо

Року 1905-го Іван Франко пише „Одвертий лист до галицької української молодезі”, позаяк уважає, що тогочасні події є доленосними для України, тому перед інтелігенцією відкривається тепер „величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу у к р а ї н с ь к у н а ц і ю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй” [Франко 1986: 404]. З часу написання статті минуло понад 100 років, проте заклик „учитися бути українцем” найпошанованішого, найдостойнішого, найавторитетнішого мислителя того часу залишається актуальним і донині, позаяк переломний момент здобуття незалежності в ідеологічному плані також застав державних очільників „малими і невідготовленими”.

Не аналізуватиму стан мови на державному рівні, а спробую (за Франком) проаналізувати чи „відпорні” ми до „асиміляційної роботи інших націй.” „Прислухайтесь: *лізинг, факторинг, франчайзінг, факс, ксерокс, принтер, картридж, вінчестер* – (виявляється, це не зброя, а всього лише – частина комп’ютера) – жоден завойовник так тріумфально не окупував наші вулиці, наш духовний простір, – причому, без найменшого спротиву” [Олійник 2003: 35]. До мовних чинників запозичень належать: 1) потреба в певний історичний період в якійсь лексемі, наприклад, музична термінологія перейшла з італійської мови, кораблебудівна – з голландської; 2) заміна описової назви одним словом: *апеляція* – звернення з проханням про перегляд, *ратифікація* – затвердження верховним органом влади держави міжнародного договору; *ноутбук* – компактний персональний комп’ютер; 3) вищий ступінь термінологічної визначеності: *регенерація* (мед.) – відновлення, *реставрація* (буд.) – відновлення; 4) мода на певні слова: *амбасадор* (посол, повноважний представник), *меценат* (багатий покровитель наук і мистецтва), *раут* (урочистий вечір).

Окупація української свідомости зденаціоналізованим, цілковито чужим для ментальности словом сягає 30-х років ХХ століття. Ліквідація ІУНМ, публікація термінологічних бюлетенів призвели до виправлення 14,5 тисяч термінів, тобто деукраїнізовано приблизно 50-80 відсотків національних, самобутніх слів. Ще „РУС 1924-1933 послідовно фіксує поряд з

іншомовним словом, ідентичним з російським, своє українське” [Масенко 2004: 81]: *абажур* – *дашок*, *абзац* – *уступ*; *абсурд* – *безглуздя*, *нісенітниця*, *дурниця*; *авантюрист* – *пройдисвіт*, *автобіографія* – *саможиттєпис*; *автограф* – *власноручне письмо*, *власнотис*; *автономія* – *самоврядування*, *агонія* – *конання*, *часування*. Перекладні словники наступних років уже подавали як нормативні тільки іншомовні лексеми, що руйнувало самобутність і цілісність мови.

Працюючи над теоретичними засадами розвитку української науково-технічної термінології, усі наукові інституції торкалися проблеми вибору українського чи іншомовного терміна [див. Наконечна 1999: 54-55]. Наприклад, Степан Риндик (Українська господарська академія в Подебрадах (Чехія)) писав, що інтернаціональна термінологія – це „просто божок, фетиш, якому ми звикли поклонятися, надавши йому святости, що її він не має”. Діячі НТШ також над намагалися звільнити науку від „запозиченої, зайшлої термінології і наблизити до мови народної” [Шелудько 1928: IX]. Члени Інституту української наукової мови (Київ, 1921- 1933) вважали, що термін має бути зрозумілий, доброзвучний та побудований на народній основі. Порівняймо здобутки термінологічних інституцій щодо свого та чужого в термінології: українське *розмах* (чужомовне *амплітуда*), *прямовисний* (*вертикальний*), *доземний* (*горизонтальний*), *первень* (*елемент*), *ковань* (*метал*), *знечулення* (*наркоз*), *рівнобіжний* (*паралельний*), *вислід* (*результат*), *осяг* (*рекорд*), *живе срібло* (*ртуть*), *відбірник* (*сепаратор*), *чадний* (*угарний*), *стояк* (*штатив*), *буристин* (*янтар*), *комірка* (*ячейка*).

З 1933-го до проголошення незалежності йде цілеспрямоване усунення з вжитку українських термінів [див.: Українська мова 2005: 354-399]: 1933-35-го знищено *жмут* (замінено на *пучок*), *зайвина* (замінено на *надлишок*), *засновок* (замінено на *припущення*), *збір* (стало *сукупність*), *згортка* (стало *складка*), *косина* (замінено на *діагональ*), *мірило* (замінено на *масштаб*), *первень* (замінено на *елемент*), *розмах* (замінено на *амплітуда*), *стояк* (замінено на *штатив*); у 70-80-их роках – *долішній* (замінено на *нижній*), *достеменно*, *загодя*, *завше*, *заповзятися*, *запосісти*, *здобуток*, *здужати*, *навзаєм*, *нараз*, *позаяк*, *попри*, *себто* та інші. Нищено було не лише слова, приміром Пленум ЦК КПРС 1933-го року наказав знищити понад три тисячі українських книжок, також „лише за п’ять років (1933-1938) з 300 письменників Московщина знищила 290, хоч 95% їх належало до „трудових класів” і прихильно ставилися до „радянської” влади, а чимало з них були комуністами. Вигублено їх лише за те, що писали українською мовою” [Штепа 2003: 114].

Як наслідок українську мову було перетворено на „українську дубль-новомову”, остання ж „як лінгвістичний феномен визначається максимально можливим однозначним збігом з російською...” [Забужко 1999: 120]. Такий стан речей – наслідок російщення українців, це – „суржиковий

інтернаціоналізм” у дії. Юрій Шевельов, називає нищення мови словом „вербоцид”, під яким розуміє „гвалтовне втручання в природне життя української мови, усунення з неї сотень і тисяч слів”, мовознавець вважає, що „це цвинтар слів.., але деякі з них не мертві, а тільки приспані (або, страшніше, живцем поховані) ” [цит. за: Ткач 2003: 61]. І саме така „зросійщена („зінтернаціоналізована”) термінологія лягла в основу термінологічного мововжитку в УРСР за останні сорок кілька років” [Вовк 1979: 88]. Мовознавець В.Радчук, досліджуючи, якою ж мовою говоритиме і писатиме Україна так через роки 50, 100 чи 300 прийшов до такого тексту: „Гадаєш, піл буде без бонусу й пресингу толерувати інвазію офшорних брендів у прайс-листах наших маркетів і на біг-бордах?” – зі смайлом на фейсі проартикулював бой-френд іміджмейкер офіс-менеджерці за бізнес-ланчем з бренді й чикен-київ у снєк-барі фітнес-центру... “Що за слоган з постера? Не жени перманентно, без тайм-ауту піарний фаст-фуд, як на брифінгу перед самітом чи на пабліситі ток-шоу зі спікером!” За мовою впізнають країну та народ, бо „слово – ключ від душі, ми шукаємо в ньому сенс і знаходимо цілий світ” [Радчук 2005: 38]. Тому відхід від англоцентризму – це не лише нагальна необхідність, це вбереження від винародовлення (про яке ще в ХІХ ст. говорив О.Потебня).

Відтак, аби орієнтувати українську мову і врятувати її від руйнації, глобалізації і денационалізації, спробуймо дібрати до низки частовживаних іншомовних слів українські відповідники: *гарантія* – *запорука*; *гіпотеза* – *припущення, здогад, передбачення, домисел, задум, засновок*; *гім* – *славень*; *дистриб’ютор* – *розповсюджувач*; *експлуатація* – *визиск*; *екстремний* – *негайний, спішний, невідкладний, надзвичайний*; *кастинг* – *відбір*; *маклер* – *посередник*; *міні-шоп* – *крамничка*; *менеджер* – *керівник, управлінець*; *моніторинг* – *спостереження, вивчення, дослідження*; *регіон* – *край, земля, місцевість, терен, сторона, простір, обишр, область, район*; *реноме* – *слава, розголош*; *репродукувати* – *відтворювати*; *референт* – *помічник*; *рюкзак* – *наплічник*; *саміт* – *зустріч на найвищому рівні, зустріч верхівки*; *спікер* – *речник*; *тираж* – *наклад*; *уніформа* – *однострій*; *фактор* – *чинник*; *фон* – *тло*; *фонтан* – *водограй*; *фрукти* – *садовина*; *хронічний* – *тривалий, довготривалий, затяжний, постійний*.

Без перебільшення про недоцільне вживання іншомовних слів можна сказати словами апостола Павла: „...коли сурма даватиме невиразний звук, то хто тоді готуватиметься до бою? Так і ви, якщо промовляєте... незрозумілі слова, то як зрозуміють, що ви говорите? Ви будете говорити на вітер” (Біблія, 1 Кор.14, 8-9).

Отже, боротьба проти запозик неминуха, позаяк мова своїми питомими засобами спроможна точно передавати більшість нових понять. „Орієнтація мови на власні сили зміцнює її внутрішню будову, посилює і гармонізує взаємодію лексичного та словотвірного рівнів, а головне – творчо розвиває її.” [Селігей 2007: 21]. На сьогодні – боротьба проти чужомовних

безпотрібних запозик в українській мові – це збереження української самобутності, це боротьба проти спланованого советським режимом втручання у розвиток мови, це нагальна потреба часу, позаяк мислення скристалізовано в слові.

Глибоко і проникливо промовляє до нас ще з 1905-го р. Іван Франко, його слово пережило свій час і сьогодні стукає до нашого розуму і серця. Титан праці закликає нас до „інтенсивної, невсипущої праці над собою”, зазначаючи: „Здобувайте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на свідомих і статочних мужів, повних любови до свого народу” [Франко 1986: 409].

Література

- Вовк, А.: Наукова мова і політика: 55 років української термінології в УРСР // Сучасність. – 1979. – Ч. 7-8. – С. 87 - 95.
- Забужко О.: Мова і влада //Хроніки від Фортінбраса. – К.: Факт, 1999. – С. 99-124.
- Масенко, Л.: Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2004. – 163с.
- Наконечна, Г.: Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення. – Львів: Кальварія, 1999. – 110 с.
- Олійник, Б.: І щоб ніхто не здогадався // Урок Української. – 2003. – № 5-6. – С.35.
- Радчук, В.: Параметри і взаємодія мов // Дивослово. – 2005. – № 6. – С. 36-44.
- Селігей П.: Що нам робити із запозиченнями? // Українська мова. Науково-теоретичний журнал Інституту української мови Національної Академії наук України. – 2007. – № 4. – С.16-32.
- Ткач, Л.: Він руйнував Карфаген нашої провінційності// Урок Української, 2003. – № 7. – С. 57 – 61.
- Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Док. і матеріали /Упоряд.: Л.Масенко та ін. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 399 с.
- Фаріон, І.: Англломовний наступ в українській дійсності / Ірина Фаріон // Сучасність. – 2000. – № 3. – С. 150 – 157.
- Франко, І.: Одвертий лист до галицької української молодезі // Повне збір. творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.45. – С. 401 –409.
- Шелудько, І.: Передне слово // Шелудько Ів. Словник технічної термінології. Електротехніка. – К., 1928. – С. VIII-IX.
- Штепа, П.: Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість. – Дрогобич: Видавнича фірма „Відродження”, 2003. – 412с.

Summary

The article is devoted to the problem of loanwords in Ukrainian, the linguistic factors of language existence are ascertained, the destruction of 14,5 thousands Ukrainian terms is illustrated, the inexpediency of the loanwords among the common and technical vocabulary is analysed. The characteristic of actual

material convincingly proves that inexpedient loanwords destroy the originality of Ukrainian.

Key words: loanwords, linguistic factors of loanwords, linguists about loanwords, inexpediency of loanwords.

Модель епістемічної ситуації та аналіз структури староукраїнського наукового тексту

Наєнко Галина

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Актуальність дослідження зумовлена значенням тексту як мовного, комунікативного та культурного феномену; увагою до взаємовідношень між організацією тексту і системністю мовних засобів як колективним знанням [Загнітко 2007: 19]; продуктивністю моделі епістемічної ситуації як пояснювальної для розгляду особливостей смислу наукового тексту.

Об'єктом вивчення є семантична структура наукових трактатів 16-18 століття у їх типовому вияві, предметом - стилетвірні функції формальних засобів вираження окремих структурних одиниць (субтекстів).

Застосування теорії політекстовості наукового тексту [Баженова: 2001] дає можливість виділити сукупність пам'яток середньоукраїнського періоду із типовими ознаками одиниць наукового стилю; класифікувати їх за засобами оформлення одиниць семантичної структури.

Спираємося при цьому на утверджені в сучасному мовознавстві положення про текст як писемну фіксацію дискурсу, елемент розширеної зовнішньої бази мовної свідомості [Борботько 2007: 283], про зміст наукового тексту як наукове знання, представлене в єдності трьох аспектів: онтологічного, методологічного та аксіологічного [Баженова, Котюрова 2003: 390] та розглянуте як цілісна система субтекстів [Баженова 2001: 82].

Метод дослідження: контекстуально-інтерпретаційний. Матеріалом є стародруковані та рукописні науково-теоретичні та практичні трактати.

У більшості з розглянутих текстів основу **субтексту нового знання** (СНЗ) складають дефініції терміноодиниць, використовуваних у відповідній ділянці знань. Так, у трактаті І.Гізеля „**Миръ съ Бгомъ члвчкѣ**” розроблені засади морально-етичної філософії, подано вчення про гріх та покаяння, їх різновиди, підвиди, матерію та форму; у трактаті Й. Галятовського „Наука albo способ зложеня казаня” СНЗ формує термінологія риторики. У „Філософії Аристотелевій” М.Козачинського визначено повний комплекс філософських термінів: **Видъ єсть совершенное бытіє всакон вещи** (ФА 40 б зв), **Законъ єсть дѣйствіє воли** (б зв). Розлогість дефініцій, їх метатекстова природа потребують окремого дослідження.

Специфіка середньовічного наукового пізнання виявляється у збігах субтекстів нового та **старого знання** (ССЗ): так, у анонімному „Душевнику”

початку XVII ст. цитати з творів отців церкви компонується в силогізм, що являє собою нове знання.

„Палінодію” З.Копистенського побудовано як нанизування цитат, ремінісценцій, покликань на Святе письмо, релігійні та світські книги: видобування нового знання полягало в конфігурації старого тексту, компонуванні, архітектоніці самого ССЗ, що цілком відповідало принципу *ipse dixit*. Виявами категорій точності, об’єктивності, логічної доказовості наукового стилю слід вважати перелік цитат, кожна з яких має спеціальну вказівку на початок, продовження та завершення: **А на доводъ того покладаю св. Амвросія (въ словѣ бж, на похвалу св. апостола Петра и Павла); которыи такъ мовить: ... (Пал 357); И зась той же : . . . И еще: ... (364); Поты Амвросій (357); То Адрианъ (348).**

Вироблення способів цитування, маркерів обрамлення ССЗ може визначати індивідуальні особливості стилю науковця [Котурова 2003; Чернявская 2006]. Так, для творчої манери К.Транквіліона-Ставровещького характерні загальні вказівки на попередників, цитати виконують аргументуючу роль; їх приєднано конструкцією **яко естъ писанно** (ЗБ 51 зв.). Натомість у наукових трактатах Й. Галятовського актуалізуються дієслова мовлення в теперішньому часі: **Та(к) мови(т) ап(ѣ)тл(ъ)**

Павелъ: ... (Грѣхи 374); Ведутьъ апѣтла Павла мовачаго: ... (374). По-друге, основу інтертекстуальної взаємодії складає ілюстративна функція прикладів із власних текстів проповідей як композиційних зразків всередині СНЗ: **Можешъ совѣ еждіумъ до казана на погребъ взати з(ъ) моего казана второго на успеніе пр(ѣ)тон бѣи, зъ дванадцатон звѣзды, где написано: Тролкаа естъ смръть и прочаа** (Н, 222). Автокомунікацію розглядають також і як доказ наростання індивідуальної творчої потенції в науковій творчості.

ССЗ тісно пов’язані з **прецедентними субтекстами** (ПС). Інколи ПС потрапляють у **периферійні**: у „Палінодію” З. Копистенського це „Каталогъ книгъ учителей, которыхъ ся до тоей книги уживало”: **Квприанъ латинникъ; Книжка Острозкого друку** (Пал 328) тощо.

Методологічні субтексти (МС) виявляють залежність від риторичної теорії та визначають роль філософії Логосу у науковій діяльності. У „Науці” Й. Галятовського він репрезентує способи побудови проповіді, нерозривно пов’язуючись із СНЗ та розімкненим адресатним субтекстом, типовим для науково-популярних викладів: **З тоси Гемы учини казаньє такоє** (Н 219); **Потымъ в(ъ) narraцыи повѣдай** (219).

Виразною й цілком очевидною є філологічність аргументації: як мотивація похідного слова, так і умовність метафори для З.Копистенського виявляються органічними інструментами доказів власної позиції: **Ижъ**

вовѣмъ Христосъ – камень, Петръ – людъ христіанскій. Петра вовѣмъ начальное имя есть, для того Петръ отъ петры, то есть: каменистый отъ камене, а не Петра отъ Петра, не камень от каменистого... (Пал 351). Таким чином автор проявляє свою обізнаність з етимологічними розшуками стоїків, знання грецької мови та поняттєвого апарату риторики, осмислює процеси породження та сприйняття мови.

Рефлексивний рівень пізнавального процесу представлений субтекстами авторизації (Сав), оцінки (СО), адресації (СА) та периферійними (СП) .

Субтексти авторизації виявляють стосунки автора до себе та власної праці. Наприклад, у Й.Галатовського він експлікується дуже стримано, згідно з середньовічною традицією самоприниження: *Єкордіумъ можешъ часомъ написати, понижаючи себе, приписуючи собі недосконалость(ь), слабость и неумѣтно(ст)* (Н, 213). Проте об'єктивно автор, наводячи як зразки свої власні тексти з попередніх казань, дає їм оцінку наряду зі словами авторитетів.

За засобами оформлення СО найбільш індивідуалізовані; на їх просторі проявляються продуктивні епітети, прислівники, вставні слова: *Леч Закон и пророци съ апостоли яснє выражаютъ неразделимей бити дүші от плоти.* (Душ, 182). У І.Гізеля надзвичайно лаконічний СО, зате в К. Транквіліона-Ставровєцького в СО умовно можна виділити: оцінку попередників-авторитетів, твори яких автор цитує; оцінку ПС; оцінку нових знань; оцінку пізнавального процесу-отримання нових знань; оцінку сприйняття нових знань вірними; оцінку противників-єретиків, з поглядами та тлумаченнями яких автор сперечається; визначення на адресу відступників, що зустрічаються вже в площині ознак ораторсько-повідницького стилю.

Субтекст адресації виявляє управління увагою адресата : *наприкладъ* (Н 216); *паматай тоє, жебы* (217); *треба розумѣти* (213). Тут вироблені повторювані формули звертання, типово експлікується концепт христіанської любові: *Вѣдай и то ласкавь чител(ъ)нику...* (ЗБ 4 н); *Тамо, читателю любимий, тебе отсилаю* (Душ 182).

Цілеспрямована авторська діяльність спрямована на сегментацію тексту, ієрархічна організація композиції відображається в змісті: *часть – глава – догматъ* (МБЧ), *часть - роздѣлъ – артикулъ* (Пал). Периферійні субтексти можуть мати спеціальні назви: *Епїкграма* (ЗБ 1 зв.н); *До чителника предмова* (2 -4зв); *Лексикон* (7 зв), або ні: присвята: (1 н), вірш про зазрость (5 зв); кінцева молитва (74-74 зв).

ПС, наприклад, передмова, сам може мати достатньо складну архітектоніку, тожжну до трактатної. Так, передмова до „Лексикону” І.Максимовича композиційно завершена, містить усі види субтекстів. Не всі трактати мають повну семантичну структуру: відсутність МС та ПС

дозволяє розглядати переклад „Розмови про смерть” С.Решки у площині периферії наукового стилю.

Прочитання староукраїнського наукового тексту в категоріях лінгвістики тексту, зокрема застосування до аналізу його стильових особливостей моделі епістемічної ситуації, дозволяє виявити особливості параметрів наукового стилю, показати типові та специфічні засоби оформлення основних його жанрових різновидів (трактат, передмова), окреслити шляхи формування терміносистем, означити індивідуально-авторські нюанси вибору варіанту літературної мови, композиції та слововжитку. Цілісний аналіз рукописних навчальних курсів XVIII ст. доповнить загальну картину становлення наукового стилю середньоукраїнського періоду.

Умовні скорочення назв джерел

Гріхи – „Грѣхи розмаитїи” // Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П.Чепіга. –Київ: Наукова думка, 1985 – С. 372-387.

Душ – Душевник // Пам’ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI- перша половина XVII століття) – Київ: Наукова думка, 1988. – С. 180 – 202.

ЗБ – Ставровецький Кирило Транквіліон. Зерцало богослов’ї – Почаїв: Друкарня Кирила Транквіліона Ставровецького, 1618 – [30], 84 [2] арк. - Ст-др. ЦНБВ, Ш Кир 2101 п.

МБЧ – Гізель Іннокентій. **Миръ съ Богомъ челоуку**. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1669 – [30], 666, [8] с. –Ст-др. ЦНБВ, Ш Кир.101п.

Н – Галятовський І. Наука або способ зложеня казаня // Галятовський І. Ключ розуміння. – Київ: Наукова думка, 1985. – С. 211-238.

Пал. - Палинодія. Сочиненіе Захаріи Копыстенскаго 1621 г.// Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Кн.І– Петербургъ ,1878 – С. 312-1200.

ФА – Козачинський М. **Філософіа Арістотелева по умствованію періпатетиковъ изданна**. Львів, типографія Братства, 1745. – [60] арк. - Ст-др. ЦНБВ, Ш. 867^a

Література

Баженова, Е.А.: Научный текст в аспекте политекстуальности. ПГУ, Пермь 2001.

Баженова, Е.А., Котюрова, М.П.: Смысловая структура (смысл) текста In: Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под. ред. М.Н.Кожиной. Флинта: Наука, Москва 2003, с.388-392.

Борботько, В.Г.: Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике. КомКнига, Москва 2007.

Загнітко, А. П.: Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, Донецьк 2007.

Котюрова, М.П.: Творческая индивидуальность и цитирование. In: Стереотипность и творчество в тексте . Пермский университет, Пермь 2001, с. 244-258.

Кожина, М.Н.: Научный стиль. In: Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под. ред. М.Н.Кожиной. Флинта: Наука, Москва 2003, с.242-248.

Чернявская, В.Е.: Интерпретация научного текста. КомКнига, Москва 2006.

Summary

The article deals with the semantic structure of scientific texts of 16th - 18th century according to the model of epistemic situation.

Key words: text linguistics, history of Ukrainian language, scientific style, semantics structure, subtext.

Українська термінологія народної та нетрадиційної медицини як культурний феномен

Сімахіна Галина

Національний університет харчових технологій

Відродження традицій народної медицини особливо є актуальним для України. Викладання в більшості медичних закладів велося російською мовою, наукова медична література здебільшого була російськомовною. Лише українська народна медицина та її термінологія існували з прадавніх часів і продовжують розвиватися й нині.

Українське медичне називництво, яке існувало спочатку в усній, а потім – писемній формах, має давню історію. На думку багатьох науковців, українське термінотворення бере свій початок у витках української писемності, зокрема в пам'ятках XI ст., в “Ізборнику Святослава” (1073, 1076 рр.), а згодом у “Руській правді” зафіксовано вислови, які можна назвати термінами.

Процес медичного називництва, а згодом і термінотворення, базувався на лексико-семантичній основі української мови і відтворював складний комплекс питань народної медицини в усіх її структурних елементах, їхнє походження й розвиток, народне розуміння про анатомію й фізіологію людини, народне розуміння етіології захворювань, погляди на народних лікарів, методи діагностики й профілактики, санітарно-гігієнічні норми й самі лікувальні засоби, що відзначаються надзвичайним багатством та різноманітністю, поєднуючи раціональні позитивні елементи з діями лікувальної магії.

Дослідження термінології народної медицини різних часів відтворює не лише уявлення народу про зазначені питання, а й указує на різний ступінь їх розробленості. Так, найбільш розробленою була термінологія, яка стосувалася засобів лікування. Менш розробленою була термінологія діагностики та профілактики захворювань, анатомо-фізіологічних знань, що пояснювалося недостатнім їх вивченням.

Щоб остаточно розібратися в цьому питанні, треба звернутися до витоків історії термінотворення.

Як зазначалося вище, перші відомості з народної медицини було зафіксовано в “Ізборнику Святослава”, де можна знайти дані про різні види захворювань, спроби пояснити їх етіологію та поради профілактичного характеру.

За часів Давньої Русі, за твердженням дослідників, першим спеціальним рукописним твором з народної медицини був трактат “Мазі”, автором якого була онука Володимира Мономаха – Євпраксія. У ньому описано різні способи лікування медом і травами, виготовлення з них цілющих мікстур. Ужита у цьому творі термінологія базувалася переважно на загальноновживаній староруській лексиці. Зокрема, наголошувалося, що незмішане вино, мед і деякі сорти м’яса мають «теплі» властивості, тобто здатні поліпшувати кров; «будь-яка їжа і питво, наскільки в них переважає солод, настільки побільшується й тепло» [Скуратівський 2005: 270].

Подальше формування термінології народної медицини можна простежити в літописах, які є джерелом ґрунтовних знань з народної медицини, способів, методів, традицій лікування різних захворювань.

Лише з XVI ст. в Україні бере початок як церковно-монастирська медицина, так і цехова, що готувала фахівців-медиків. Набувають поширення своєрідні медичні енциклопедії: “Травники”, “Зілейники”, “Вертогради”, в яких наводилися відомості з ботаніки, фармакопеї та фармакології, анатомії, фізіології та медицини в цілому, які збереглися й до сьогодні. Створювалися вони в різних регіонах – як південно-східних, так і південно-західних. У них відбиваються деякі закономірності переходу староукраїнської літературно-писемної мови до нової літературної мови, що формувалася на народній основі.

Так, лексика опублікованих порадників відзначається повнотою й різноманітністю свого складу. Переважна її частина – це загальноновживані слова, проте багато тут і біологічної лексики, пов’язаної з існуванням людини як живої істоти, її фізичним і фізіологічним станом, ознаками, рухами, наприклад: “во сне, неспаніє, на колоченя в персях и боках, абы хорий пропотел”.

У «Книзі ліченій» домінує медична лексика, пов’язана з хворобами людини, їх лікуванням, лікувальними засобами тощо. Її можна згрупувати за такими тематичними групами:

1. Назви хвороб: *белмо, свербь albo короста, кашель, на горячку, на камень в нирках* тощо.

2. Назви способів і засобів лікування: *помазати очи, лекарство тоє, з аптеки, мазь виборна* тощо.

3. Назви природних речовин, напоїв тощо, що їх використовували як засоби лікування або для виготовлення медичних препаратів: *возми отсту мощного, з аптеки опиум, змешай меду пресного з ячним белком* тощо.

Таким чином, лікарські порадники XVI-XVII ст. повною мірою показують розвиток медичної науки в Україні того часу, в тому числі народної медицини та її термінології.

Медична термінологія сформувалася в основному на народній основі, використовуючи міжнародні елементи грецької й латинської мов.

Подальший період розвитку термінології взагалі й медичної зокрема характеризується виробленням лінгвістичних критеріїв її оцінки, визначенням кола завдань термінотворення. До цієї роботи, крім фахівців, мають залучатися й мовознавці. Якщо раніше ставилося питання про те, чи повинні лінгвісти займатися термінологією інших наук, то зараз ні в кого не виникає з цього приводу жодних сумнівів. Навпаки, загальновизнаною є думка про те, що лінгвісти повинні разом зі спеціалістами брати активну участь у розробленні термінології.

Науковці виокремлюють такі етапи розвитку сучасної української медичної термінології:

1. Підготовчий – друга половина XIX – початок XX ст. Цінний передусім тим, що видаються перші україномовні медичні тексти наукового стилю – науково-популярні видання, присвячені профілактиці та лікуванню різних захворювань. Це був час так званого “народництва”, коли в науці, культурі багатьох європейських країн “націоналізувалася” латина і створювалася національна термінологія, яка мала б бути зрозумілою простій, малоосвіченій людині без додаткового тлумачення. Перший період розвитку української медичної термінології найцінніший тим, що, по-перше, усвідомлювалася національна основа термінотворення, а по-друге, зароджувався тісний зв'язок народної та наукової медицини.

2. Творчий: 1917 р. – початок 30-х рр. XX ст. Припадає на буремні часи повалення російського царизму та недовготривалий період відновлення української державності, набуття українською мовою статусу державної. Це зумовило цілеспрямований розвиток української медичної термінології, видання цілої низки медичних словників, загальнолікарських журналів, перекладних підручників з медицини тощо. Зокрема в цей період в українській термінології усталилися такі поняття, як *білі кров'яні тільця*, *волокно*, *повіка*, *рухомий нерв*, *дихання*, *шлунок*, *зір*, *легені*, *сухожилля*, *тім'я* тощо.

Термінотворення того часу за головний напрям побудови термінів мало застосування наявних в українській мові лексем та індивідуальне словотворення. Так, лексикограф М.Галин до російських термінів “саркома”, “миома”, “остеома” (де “ома” – грецький компонент, що означає “новоутворення”) добрав українські відповідники “м'ясак”, “м'язак”, “кістяк”; до термінів на –*itis* (запалення) – кератит, ентерит, нефрит, миокардит – відповідники “рогівниця”, “кишковиця”, “нирковиця”, “м'язосердниця” [цит. за Золотухін 2001].

Одним словом, у цьому періоді розвитку для створення української медичної наукової термінології використовувався суто український мовний матеріал – термінологія народної медицини.

3. Русифікаційний: 30-80-ті рр. ХХ ст. Сутність русифікаційних процесів, які спостерігалися як в усій українській медицині, так і в медичному термінотворенні зокрема, характеризується на різних етапах розвитку суспільства по-різному.

Незважаючи на русифікацію, українська медична термінологія продовжує розвиватися. З 1948 по 1985 рр. вийшли друком ряд словників. Деякий час видаються україномовні медичні журнали: “Фармацевтичний журнал”, “Фізіологічний журнал”, “Український біохімічний журнал”, “Мікробіологічний журнал”. Українська наукова термінологія в цей час має дуже обмежене вживання.

4. Антирусифікаційний: початок 90-х рр. ХХ ст. – наш час. Цей етап у розвитку української медичної термінології почався з прийняттям Закону про мову (1989) та здобуттям Україною незалежності (1991).

У цей період бурхливо починає розвиватися термінографія, зокрема медична. Видається ціла низка фахових словників, які продовжують перервані традиції українського термінотворення. Розширюється також сфера функціонування української мови в медичній галузі, відроджуються старі та з'являються нові україномовні видання. Сучасна наукова медична термінологія базується на лексико-семантичній основі української мови, використовуючи при цьому діалектизми, просторічні лексеми, забуті терміни народної медицини.

Термінологія офіційної (наукової) та народної медицини перебувають у тісній взаємодії. Незважаючи на певні відмінності у процесі спілкування лікаря з хворим і хворого з народним цілителем, медична термінологія слугує одному виду людської діяльності – лікуванню хворих.

Не секрет, що наукова медицина на разі все частіше звертається до народного досвіду лікування, традицій лікування, народної медицини. Так, під час проведення наукової конференції з народної та нетрадиційної медицини (1993 р., Полтава) було запропоновано визначитися щодо ряду термінів народного походження, зокрема щодо назви особи, яка практикує народну медицину й не має спеціальної вищої освіти. Це – термін, який найповніше відображає суть поняття, – гарне українське слово “цілитель”.

Слово це – старослов'янське, веде своє походження від “цел”, тобто “цілий, здоровий”. Історичне дослідження цього слова переконує, що воно має давню історію (починаючи від текстів Х – ХІ ст.), відповідає специфіці та милозвучності української мови й може бути використано для якнайширшого використання. Наш сучасник Відун Рувит визначає роль цілителя так: «Сам цілитель насправді нічого не робить. Він є лише провідником між Богами і недугою людиною» [Відун Рувит 2008: 7].

Відтак відроджується й стародавня медична термінологія, пов'язана як із лікуванням хвороб, так і з умінням бути здоровими. По-новому нині сприймаються терміни «кармічний процес», яким визначається

індивідуальний стан здоров'я; «молитва» – звернення до Бога в його багатопроаявності, яке засвідчує силу слова; «чари», яке є видозміною санскритського «чакри», – енергетичні центри у тілі людини й водночас «чаші», які при правильному способі життя наповнюються світлом і благодаттю.

Отже, питання створення каталогу термінів народної та нетрадиційної медицини, підготовки на її основі нових галузевих словників і загального довідково-енциклопедичного видання з української народної термінології народної й нетрадиційної медицини є невідкладними й потребують негайного розв'язання.

Література

Відун Рувит. Уроки здоров'я в Школі відання. Вип. 1. РПК «Вінець Бога», Вінниця 2008.

Золотухін, Г.О., Литвиненко, Н.В., Місник, Н.П.: Фахова мова медика: навчальний посібник. Здоров'я, Київ 2001.

Лозко, Г.С.: Українське народознавство. Зодіак-ЕКО, Київ 1995.

Скурагівський, В.Т. «Я вас, бджоли, благословляю...». Техніка, Київ 2005.

Summary

The article gives a brief review of Ukrainian medical terminology development. There is shown that the Ancient Rus culture became one of the greatest source of medical terms, which are widely used in Ukrainian medical practice by now (particularly, in folk medicine).

Key words: word, official medicine, folk medicine, Ancient Rus, scientific works, terminology, periodization, ethnography, vocabulary.

Латинські медичні терміни як складне лінгвістичне утворення

Заболотна Людмила

Харківський медичний університет

Сучасні вимоги до спеціалістів різних сфер знань передбачають глибокі знання термінології майбутнього фахівця. Для медицини це актуально: адже від вміння правильно формулювати в усній або письмовій формі спеціальну інформацію, вільно володіти професійною мовою в спілкуванні з колегами часто залежить взаєморозуміння між ними і, як результат, вірне і грамотне лікування; крім того, ці знання допомагають більш глибоко засвоїти спеціальну літературу і розвивати професійну ерудицію. Не можна забувати й іншу можливість, яка відкривається для студентів під час засвоєння латинської термінології: одержання гуманітарних знань, розвиток мовного відчуття і вдосконалення орфографічної грамотності.

Існує значна кількість літератури з лінгвістики, але в ній багато протиріч. Це відноситься і до визначення самої сутності терміна.

На перший план часто висувається точність значення терміна. "Терміном ми називаємо таке слово (чи словосполучення), якому відповідає одне якесь цілком вивчене поняття в галузі науки, техніки, мистецтві." (Галкіна-Федорук). Ще більш категоричне тлумачення: "термін - це слово з суворо визначеним поняттям" (Будагов). Але це далеко не так. Багато термінів мають приблизне, розпливчате, незначне значення (Наприклад в мовознавстві: формоутворення (сильне і слабке) управління і навпаки, слова з цілком визначеним значенням можуть бути поза термінологією, наприклад, значення слів вправо та вліво, справа та зліва (в просторовому відношенні) є точними, але вони не є термінами.

Специфіку термінаіноді бачать у однозначності, системності, у відсутності синонімії на інших властивостях. Але реальні терміни можуть бути і багатозначними (граматика - будова мови і наука про будову мови і т.п. і синонімічними).

Часто широка розповсюдженість терміна кладається з суми специфічних уживань його в різних специфічних сферах. (Наприклад, операція в медицині, військовій справі, діло виробництві, технологічному процесі та ін.), якщо до цього додати і загальне неспецифічне вживання терміна, специфіка окремих сфер його вживання при цьому не зникне.

У ролі наукових термінів більш функціонують іменники, а всі останні частини мови, якщо вони не є структурними компонентами в складі терміна, стають необхідними тільки в процесі руху форм окремого поняття, у процесі

наукового висловлення (і в звичайній мові).

Але частіше всього лінгвісти проходять мимо цього явища, а в своїх термінологічних словниках не обмежуються субстантивними термінами і дають об'єктивні і дієслівні терміни). Так, у книзі Ж. Марузо "Словник лінгвістичних термінів" (пер. з фр.м., 1960р.) і в тексті, і в додатках дана велика кількість прикметників: неозначений, неорганічний, неродовий невідмінюваний, нульовий та ін. Оцінюючи це явище, треба перш за все мати на увазі, що багато прикметників у лінгвістичній термінології є субстантивированими: голосний, приголосний і таке інше. Багато прикметників в словниках і в додатках даються саме як прикметники. І характерно те, що вони тлумачаться і взагалі коментуються: "не родовий - так кажуть про слова, форма яких не вказує на граматичний рід."

Деякі автори однак стверджують, що номінативна функція - це загальна функція усіх слів, але це справедливо лише при зіставленні слів з іншими одиницями мови - реченнями, морфемами, фонемами, а номінативну функцію мають лише певні розряди іменників та сталі словосполучення на їх базі, таким чином, терміни і певна категорія іменників функціонально збігаються. Вивчення наукової термінології будь-якої галузі знань, у тому числі і лінгвістичної, сприяє як правильному розумінню та використанню її, так і розвитку наукової термінології в цілому.

Серед медичних термінів розрізняють: а)анатомічні терміни, або анатомічну номенклатуру, тобто найменування органів і анатомічних утворень, що дістають офіційне міжнародне визнання; анатомічна термінологія - це, як правило, латинські слова; б) клінічну номенклатуру (назви хвороб, їх симптоми, способи лікування) - в основному це грецькі слова; в) фармацевтичні терміни, номенклатуру лікарських засобів - тут маємо як латинські, так і грецькі слова і словотворчі елементи.

Однослівних термінів в анатомічній термінології менше, ніж термінів-словосполучень. Кожне анатомічне найменування служить для позначення відповідного анатомічного утворення. Оскільки це позначення повинно бути однозначним і разом з тим охоплювати всі необхідні ознаки конкретного анатомічного рівня, то ці терміни представлені окремими словами і словосполученнями. Наприклад: *cerebrum*, *maxilla occipitale*, *septum*, *nasi*, *facies articularis capitis costae*.

Структурні моделі анатомічних термінів можуть бути різними. За своєю структурою вони діляться на однослівні (термін слово), двослівні та багатослівні. Наприклад: *manubrium*, *musculus ischiadicus*, *plcae tunicae mucosae vesicae felleae*.

З точки зору синтаксичного зв'язку структурно анатомічні терміни діляться наступним чином:

1. Загальний термін - слово, яке виражене одним іменником. До цієї групи, крім кореневих слів, можна віднести однослівні похідні лексеми, які утворені шляхом словоскладання і афіксації. Наприклад: *foveola*, *reticulum*,

anhydricus, myocentrum, pneumosclerosis.

2. Двослівні терміни, які утворені за допомогою іменника з загальною назвою анатомічного утворення та означення, яке виражається прикметником, дієприкметником, порядковим числівником або іменником. Наприклад: *systema nervosum, inflammatio laryngis, pars descendens, vulnus contusum, phalanx prima*.

3. Багатослівні терміни, які складаються з основного іменника та кількох узгоджених та неузгоджених означень. За досвідом, такі терміни можуть мати в анатомічній термінології близько десяти моделей словосполучень. Наприклад: *Inflammatio purulenta acuta articulationis phalangis primae*.

Таким чином, структура латинського анатомічного терміна являє собою складне лінгвістичне утворення. Методика вивчення анатомічної термінології ВНЗ пропонує опанування способів конструювання складних і похідних термінів і володіння значеннями терміноелементів, тому що термін відіграє дуже важливу роль в системі найменувань, оскільки він виступає і як інструмент пізнання, і як словесний знак, який закріплює результат цього пізнання.

Література

- Головин, Б.Н., Кобрин, А.Ю.: Лингвистические основы учения о терминах. М., 1987.
- Козовик, І.Я., Шипайло, Л.Д.: Латинська мова. К.: Вища шк. 1993.
- Марузо, Ж.: Словник лінгвістичних термінів (переклад з французької). М. 1960.
- Смотрцкий, М.: Граматики словенская, 1648.

Summary

The article presented covers aspects of language teaching to Ukrainian and foreign students: history of the question, anatomical, clinical and pharmaceutical terminology.

Key words: anatomical, clinical, pharmaceutical terminology.

Народноюридичні виміри фольклорного тексту

Лавриненко Світлана

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

У працях дослідників фольклорного слова С. Єрмоленко [1987], Л. Дунаєвської [1997], В. Кононенка [2004], В. Давидюка [2005], В. Жайворонка [2007] неодноразово йшлося про непересічну роль народної творчості у збереженні цілісної системи важливих знаків етнобуття.

Разом з багатьма іншими різновидами компетенції усна спадщина акумулювала й правову інформативність, яка передається особливими адекватними змісту способами. Вербальні й невербальні пососори народноюридичних уявлень не включають об'єктивацій правових понять у вигляді кодифікованих законодавчих положень: правовий сегмент фольклорного масиву реалізується опосередковано, прочитується у окремих сюжетних лініях, моделях поведінки персонажів, словесних формулах тощо. Тексти різних жанрів містять спонтанні мозаїчні фіксації первісних етноправових уявлень, системний розгляд яких дозволяє реконструювати етапність формування мережі смислових контурів національної правосвідомості.

Метою нашої статті є окреслення кола народноюридичних вимірів фольклорного тексту. Одним із засобів реалізації сформульованої мети може бути концептуальний аналіз, здійснений на основі поєднання лінгвістичного, культурологічного, логічного підходів до об'єкту дослідження, що має ініціювати розгортання пошукової роботи у інтердисциплінарних зонах різних наук й забезпечити комплексне осягнення семантики та синтактики сакральних архетипів права.

Відтворені мовною системою фольклорної традиції народноюридичні погляди пов'язуються з невимушеними текстовими фіксаціями відповідних гештальтів української культури. Адже, на думку А. Загнітка, “знання та уявлення зберігаються свідомістю у вигляді когнітивних структур, які являють собою певну “змістову” форму кодування та збереження інформації” [Загнітко 2006: 163]. Місце народноюридичних гештальтів у світоглядній системі усної народної творчості визначається їх антропоцентризмом, оскільки джерелом права є людина, її воля, прагнення порядку. Абсорбовану усним поетичним словом соціокультурну інформацію слід сприймати як семантичний інвентар або фонд первісних знань правової культури. Можливість вивчення механізмів концептуалізації архетипних правових уявлень українців великою мірою забезпечується гіпертекстовими параметрами національного фольклору, що об'єднує міфологічний, епічний та ліричний конструкти, кожний з яких включає тексти різних вузлів. Ознаки децентралізованості (наявність функціонально

зумовленого, константно не презентованого ядра), інтертекстуальності (зв'язок між усіма складниками гіпертексту та відсилки до його сакральної частини), нелінійності (здатність реалізовувати синкретичні повідомлення, у яких одна й та сама інформація відтворюється за допомогою різних засобів: вербальних, предметних, кінетичних) дозволяють фольклорному масиву презентувати об'єктивації первісних прецедентів цивільного, адміністративного, трудового, земельного, економічного, кримінального права, універсальні для текстів, які відрізняються за часом виникнення, територіальною локалізацією, способом фіксації. Трансляторами правових ідей, норм, взаємодій та цінностей, серед яких розум, воля, потреба, інтерес, примус, влада, виступають як персонажі конкретних творів, так і наратори.

Виразний антропоцентризм народноюрідичного поля фольклорного тексту засвідчується на рівні казки, пісні, думи, легенди, народної оповіді, переказу, у яких широко представлені мовні маркери персонажів, що мають ознаки фольклорної правосуб'єктності, як-от: *цар, лакей, козак, отаман, бранець, султан, жінка, дівка, багатій, бурлака, позивач, злодій* тощо.

Фольклорне слово увібрало кванти інформації, співвідносні з параметрами правової реальності, які засвідчують наявність у свідомості носіїв усної поетичної традиції смислових контурів наївної правосуб'єктності й правоздатності. В українському фольклорі широко представлені мовні позначення суб'єктів права і суб'єктів правовідносин. Суб'єкти правовідносин мають реальні права та обов'язки, у той час як суб'єкти права наділені лише здатністю до правової реалізації, але з різних причин можуть ніколи не брати участі у правочинах. Ідентифікація суб'єкта права спирається на усвідомлення проспективності його ролі в організації народноюрідичного поля тексту: *«В пана господаря // Тернові двори! // Тернові двори, // Тисові столи»* (календарно-обрядова пісня). *«З города Озова, з тяжкої неволі // Три брати утікали»* (дума). Мовна характеристика суб'єкта правовідносин реалізує інформативність щодо конкретної правової активності: *«Царський син перебрав царство»* (спадкування, казка). *«А мачуха прийшла, украла хлопчиків, понесла у сад і закопала»* (злочин, переказ). *«Посилає мене пан хазяїн у поле орати, // А хазяйка свою наймичку та волів поганяти»* (розпорядження, наймитська пісня). *«Проїздять мимо чумаки, то вже знають, яку подать їм треба давати: той висипле сухарів, той солі, той риби, і їдуть собі далі»* (угода, легенда).

Сукупність чинників, які детермінують зміст та обсяг уявлень про можливості фольклорного персонажу, складають антропні риси, властиві людині як біологічній істоті; внутрішньо-соціальні (культурно-історичні, національно-економічні) та ситуативні параметри. Отже, суб'єкти права українського фольклору мають індивідуальні правові програми, які можуть варіюватися відповідно до особливостей конкретного жанру.

Ядром сюжетних колізій фольклорних текстів завжди виступає конфлікт, що супроводжується прецедентами родинних стосунків, побутових контактів, міжнародних взаємин та ін. Найчастіше акцентовано одну об'єктно-суб'єктну опозицію, пов'язану з певною правовою ситуацією, яка й перебуває у центрі композиції: *громада покарала крадіїв, гетьман звелів козакам, свекруха побила невістку, шинкарка обдурила чоловіка, селянин найнявся до пана, батько заповів синам* та ін. Основні правові прецеденти, інтерпретовані усною творчістю, стосуються держави, народу, влади, території, податків, органів правотворчості, кордонів, зовнішніх відносин, війська, наказів, каральних заходів, конфліктів, оборони, охорони правопорядку, державної символіки, виборчої системи, громади, інформації, казни, правосуддя, миру й війни, угод, розпорядження земельними ресурсами, керування майном, договорів, проступків, співучасті, необережності, недбалості, втрати власності, купівлі, продажу, спадкування, заповідання, шлюбу, піклування, захисту честі й гідності тощо.

Предикативний ряд наївних уявлень сфери права – *сплачувати, відбирати, домовлятися, служити, паювати, присудити* та ін. – логічно вибудовується у кореляції з низкою антропорелевантних позначень діячів. Вивчення предикації як логіко-мовного утворення, точки перетину мислення з мовою, що, по суті, є конденсованою моделлю світу (адже компоненти мовно-логічної предикативної структури корелюють з науково-філософським трактуванням процесу існування об'єктивного світу у часі й просторі) [Жаборюк 2006: 40], забезпечує лінгвософське осмислення народноюрідичного світобачення. Процесуальність структури світу передбачає взаємодію субстанції, властивості та відношення. Саме тому паралельно з суб'єктами й предикатами у фольклорі функціонують численні позначення артефактів права, як-от: *наказ, гроші, кайдани, темниця, корозви, нагорода, бунчук, булава, шабля, пицаль, нагайка, китайка* – чим ще раз підтверджується вагомість юридичного сектору традиційного мовомислення.

Фольклорно-правові рефлексії постають з міфологічних уявлень про конкретну дію, яка порушує порядок, що має бути відновлений шляхом виконання певної процедури, і співвідносяться з планом вираження – різнорідними (власне лексичними, фразеологічними, синтаксичними) засобами. Отже, у народних казках, піснях, думках баладах, легендах, переказах наявні три групи пов'язаних між собою смислових вузлів, які утворюють ядро фольклорно-правового поля: порядок, злочин (порушення порядку), покарання (відновлення порушеного порядку). Фольклорні тексти презентують гештальти сфери природного, звичаєвого (детермінованого волею групи людей) і позитивного (нормативного, законодавчого) права. *«Ей, мати моя, вдово, старенька жено! // Благослови мені, козаку молодому, у першому разі на герці погуляти»* (дума) *«А у неділю пішла до вїйта, // Робити скаргу на чоловіка»* (суспільно-побутова пісня).

Таким чином, українська народна творчість презентує феноменологічний досвід сфери цивілістики й криміналістики на рівні рецепцій індивіда, соціуму, етносу. Провідними народноюрідичними вимірами фольклорного тексту є правосуб'єктність, правоздатність, атрибутивність, амбівалентність (протилежна оцінність), медіарність (міжцикловий зв'язок на рівні сюжетів і героїв), каузальність (детальний коментар різних етапів і колізій буття), прагматизм. Фольклорні індексації суб'єктів, предикатів артефактів права забезпечують трансляцію різносустратних, свідомо-позасвідомих одиниць семантичної пам'яті, первісний інвентар яких складають смислові скрипти свободи, як стану безперервного самовдосконалення, й порядку, що регламентує норми співіснування людей.

Перспективи дослідження пов'язуються з подальшим когнітивно-ономасіологічним вивченням правового ракурсу українського фольклору.

Література

Дунаєвська Л.: Українська народна проза: Еволюція епічних жанрів. Вища школа, Київ 1997.

Давидюк В.: Первісна міфологія українського фольклору. Волинська обласна друкарня, Луцьк 2005.

Єрмоленко С.: Фольклор і літературна мова. Наукова думка, Київ 1987.

Жаборюк О.: До питання про філософські аспекти мовознавства. Ін: Мовознавство 1/2006, с.39 – 43.

Жайворонок В.: Українська етнолінгвістика: Нариси. Довіра, Київ 2007.

Загнітко А.: Сучасні лінгвістичні теорії. Юго-Запад, Донецьк 2006.

Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. Веселка, Київ 1989.

Кононенко В.: Концепти українського дискурсу. Плай, Івано-Франківськ, 2004.

Максимов С.: Правовая реальность: Опыт философского осмысления. Право, Харьков 2002.

Summary

The article addresses folk juristical parameters of folklore texts: law subjectivity, ambivalence, mediateness, causation, pragmatism, which represent phenomenological experience in the sphere of civil and criminal law on the level of individual, social, ethnic perception and reflect cultural identity in the development of the ethnic law discourse.

Key words: Ukrainian folklore, law subjects markers, verbalization of legal actions, juristical artefacts nominations.

Електронний словник української лінгвістичної термінології тезаурусного типу

Дарчук Наталія

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Логіко-понятійне моделювання терміносистем окремих наук і галузей знань – одне з актуальних міжгалузевих завдань нашого часу, тому що моделі терміносистем необхідні при укладанні термінологічних словників, тезаурусів, класифікаторів, рубрикаторів та створенні баз даних, систем штучного інтелекту. Частковим випадком моделювання знань можна вважати побудову електронного тезауруса, який, з одного боку, є способом формалізованого представлення термінології, тому що досить строго представляє семантичні відношення між термінами, а, з іншого – вважається важливим джерелом постійного вдосконалення систем знань конкретних наук. Цій проблемі присвячений проект «Електронний словник української лінгвістичної термінології», який виконується на кафедрі сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета проекту – 1) укладання електронного **Словника лінгвістичних термінів** з використанням нової формалізованої **методики конструювання тезауруса**, що відповідає сучасним стандартам термінографії, і представленням його в мережі Інтернет; 2) завдяки розробленим комп'ютерним технологіям верифікація теоретичної тезаурусної моделі шляхом застосування її для аналізу корпусу текстів з різних розділів лінгвістики.

Робота над проектом здійснювалася у два етапи. На **першому етапі** створювався електронний тезаурус у вигляді лексикографічної й енциклопедичної електронної бази українських лінгвістичних термінів, який складається з трьох словників: **алфавітного, тлумачного та тезаурусного**.

В **алфавітному словнику** для кожного слова-терміна (3400 термінів) надається англійський та російський еквіваленти і тлумачення з авторитетних джерел (близько тридцяти): термінологічних словників, граматик, монографій. До словника включаються загальнолінгвістичні терміни, переважно іменники або іменникові словосполучення з усіх розділів граматики, лексикології, прикладної та комп'ютерної лінгвістики. Відбір словникових одиниць до бази даних здійснювався на евристичних засадах (знання укладачів тезауруса, експертів-лінгвістів). Словниковими одиницями є: вживані загальнолінгвістичні терміни з морфеміки,

словотвору, парадигматики, синтаксису, лексикології, семантики; терміни окремих прикладних напрямків, відомих в українській, російській, зарубіжній лінгвістиці; терміни з комп'ютерної лінгвістики, пов'язані з автоматизацією лінгвістичних процесів.

Тезаурусний словник становить перелік логіко-семантичних зв'язків (функцій) між лінгвістичними термінами (список функцій запозичено з роботи С. Нікітіної [1979], але доповнено і модифіковано нами). Побудова тезауруса (ТЗ) передбачає розкриття всіх типів відношень між поняттями, основними з яких є гіпонімія (рід / вид), супідрядність на одному рівні – парціація (частина / ціле), синонімія, кореляція, асоціація, локалізація об'єкта, його призначення, функція, способи вираження функції, відношення тощо.

Словникова стаття побудована у вигляді анкети, «пропонованої» кожному терміну. В анкеті вміщено стандартний перелік відношень, які щодо реєстрового слова є понятійними. Назва відношення є двомісним предикатом R (A, B), який зв'яже заголовне слово статті (A) і введений цим предикатом термін (B). Наприклад,

Рід / Вид («частини мови», «несамостійні частини мови»): R= Рід / Вид, A = термін «частини мови», B = термін «несамостійні частини мови» (читається: термін «частини мови» є родовим щодо терміна «несамостійні частини мови»).

Корелят («агент», «пацієнс»): R= Корелят, A = «агент», B = «пацієнс» (читається: термін «агент» є протилежним терміну «пацієнс»).

Відповідно, електронний словник містить не тільки множину окремих термінів, представлених у вигляді алфавітного списку з їхніми тлумаченнями, а й самі моделі представлення зв'язків між термінами. Тезаурус має й інше представлення – у вигляді семантичної мережі – це ієрархізована структура даних, в якій виділяються вузли (терміни) і дуги, що виражають різні типи відношень між вузлами.

Мережеве представлення даних має не тільки суто прикладне значення, а й дозволяє глибше проникнути в систему логіки певної науки, точніше змодельовати терміносистему з лінгвістики. Тезаурус містить 3394 терміни, які охоплені семантичною мережею у 9265 семантичних відношень.

Представлену модель тезауруса можна розглядати як семантичний та інформаційний опис лінгвістичної термінології, вона модифікується як: а) алфавітний словник з дефініціями; б) блочний термінологічний словник за розділами (морфологія, синтаксис, когнітологія, комп'ютерна лінгвістика...); в) словник синонімів; г) словник родо-видових відношень; д) автоматичний інформаційний довідник. Створена на цьому етапі модель є **статичним представленням** логіко-поняттєвих відношень між термінами лінгвістичної терміносистеми.

Можна розглянути цю модель у плані відображення **динамічних аспектів** структури наукового знання, а саме як верифікацію теоретичної

тезаурусної моделі шляхом застосування її для аналізу корпусу текстів з різних розділів лінгвістики. Важливість такого дослідження пояснюється тим, що будь-яке знання має текстове вираження і пізнається через тексти. Текст – якісно інша форма існування наукового знання. Тут знання функціонує вже як семантика тексту, а саме знання поступово набуває статусу наукової інформації.

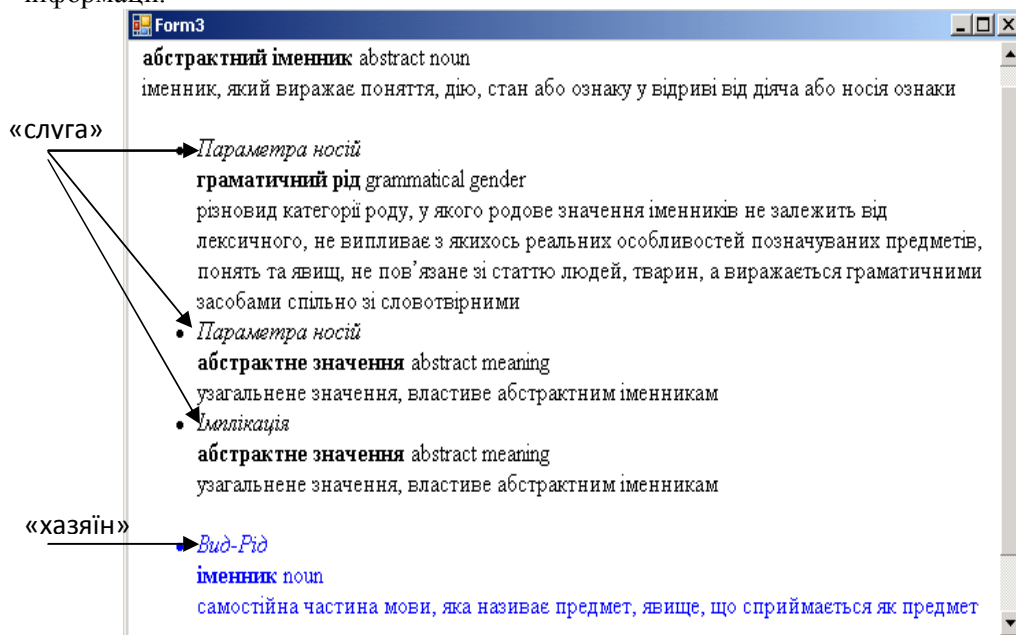

Рис. 1. Семантична мережа терміна «абстрактний іменник»

Семантична модель мови науки – це інваріант мікромоделей окремих часткових текстів, по відношенню до яких тексти виступають як його варіанти. По відношенню до множини термінів певної науки логіко-понятійна система галузі знання – це модель плану змісту галузі знання. Логіко-понятійна структура тексту відображає основні елементи семантичної парадигматики текстів. Моделювання семантики наукових текстів передбачає виявлення всіх типів семантичних відношень між усіма словами – назвами понять, їхніх ознак і властивостей тощо.

Тому на **другому етапі** здійснювалася побудова динамічної логіко-понятійної моделі шляхом накладання тезаурусної моделі лінгвістичних термінів у вигляді ієрархічної класифікаційної схеми – мережі на словник наукового тексту. У результаті одержуємо також ієрархічну класифікаційну мережу конкретного аналізованого тексту з абсолютною частотою вживання терміна у конкретному тексті. Цим забезпечується підхід – від термінологічного словника до тексту. Наступний методичний крок – створення додаткового словника слів за текстом з відповідними частотами без урахування тих термінів, які увійшли до тезаурусної мережі. Шляхом

перегляду слів одержаного словника можна сформувати список слів, які вважатимуться претендентами на терміни. Цим забезпечується підхід – від тексту до словника, причому частота вживання і контексти дають можливість концентрувати розпорошену термінологічну інформацію для розв'язання різноманітних термінологічних завдань, зокрема аналізу доцільності включення передтерміна до створеного словника термінів.

Методика складається з таких основних етапів: а) лематизація та впорядкування за частиномовною приналежністю; б) визначення для кожної леми (іменникової або прикметникової) абсолютної частоти вживання; в) побудова тезаурусного графа термінів конкретного тексту з абсолютними частотами вживання у тексті шляхом накладання тезаурусної мережі терміносистеми; г) зняття омонімії значень термінів (напр., *граматика 1* і *граматика 2*) через звертання до контексту; д) побудова допоміжного словника слів з абсолютними частотами, які не увійшли до ТЗ; е) пошук слів-претендентів на терміни і фіксація їх з ілюстративним контекстом у додатковому термінологічному словнику. Перевірка роботи методики здійснювалася на матеріалі корпусу наукових статей з мовознавства (тексти 72 статей збірника «Українське мовознавство»; довжина тексту 82418 слововживань).

Важливість Проекту полягає в тому, що, по-перше, електронний тезаурус у мультимедійному просторі забезпечить широке коло мовознавців сучасним стандартизованим словником лінгвістичних термінів; по-друге, здобутком Проекту є методика конструювання тезаурусів, а також комп'ютерний інструментарій для реалізації цієї методики; по-третє, тезаурус сумісний з інтелектуальними системами опрацювання текстової інформації, в яких він може бути використаний як база знань та інструмент розпізнавання смислу текстів.

Проект виконується на замовлення Міністерства освіти і науки України. З результатами дослідження можна ознайомитися на лінгвістичному порталі www.mova.info.

Література

Никитина, С. Е. : Тезаурус по теоретической и прикладной лингвистике. Наука, Москва 1979.

Summary

The article is devoted to the description of the lexicographical and encyclopedic electronic database of linguistic terms which is arranged and sorted in 3 ways, in particular, by alphabetic order, by the meaning, and as thesaurus, containing totally 2 000 entries from the following fields: morphology, syntax, lexis, semantics, computer linguistics. It was developed a technology of information retrieval system i.e. thesaurus which may function as reference system or as an integral part of any other intellectual system.

Key words: term, information retrieval system, thesaurus, thesaurus relations, generic relations, associative relations.

Створення лексико-тематичної моделі дискурсу на основі синтаксичних критеріїв

Чейлитко Наталія

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Виявлення смислу в текстах, які репрезентують певний дискурс, є однією з наукових проблем, над якою лінгвісти працюють вже протягом кількох десятиліть. Семантичні моделі мають різну складність залежно від глибини відображення семантичних процесів у тексті. Найбільш узагальнено семантику дискурсу відображає тематична модель, яка містить інформацію, про що, коли, кому, ким і з якою метою повідомляється в дискурсі.

Перспективним шляхом створення тематичної моделі дискурсу є підхід, який полягає у виявленні в тексті тематично важливих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) та групуванні їх в лексико-тематичні групи, оскільки, як слушно зазначив В. С. Баєвський, кожне повнозначне слово у тексті становить тему і тому близькі за значенням слова в межах певного тексту утворюють великі сюжетні теми [2001: 193]. Е. Ф. Скороходько показав, що тематична значущість певного ЛСВ визначається кількістю його семантичних зв'язків з іншими ЛСВ у межах тексту. Більше того, дослідником показано, що в ролі формального показника семантичного зв'язку між словами можна вважати синтаксичний зв'язок, оскільки згідно з законом семантичного узгодження «будь-які два слова, які пов'язані синтаксично, завжди пов'язані й семантично (зворотне в загальному випадку неправильно)» [1983: 103]. Таким чином, ЛСВ, які потрапляють в осередок синтаксичних зв'язків, можуть вважатися такими, що перебувають також і в центрі семантичних зв'язків у межах певного тексту, і, відповідно, є тематично важливими/значущими для цього тексту.

Методом, який враховує синтаксичні й лексико-семантичні зв'язки речення й тексту, є метод зон зв'язків словоформ. **Зоною зв'язків словоформи (ЗЗС)** називають ту частину речення, у якій реалізуються всі синтаксичні зв'язки словоформи. ЗЗС визначаються з урахуванням особливостей входження словоформи до складу певного члена речення. ЗЗС відображаються графічно шляхом проведення відрізка через усі словоформи, пов'язані з аналізованою. Зони зв'язків будуються для всіх послідовностей буквених символів, розділеними пробілом (далі такі послідовності названі елементами речення (ЕР)), незважаючи на те, є вони синтетичною словоформою чи частиною аналітичної словоформи, репрезентують повнозначні чи службові словоформи.

Представивши в такий спосіб зони зв'язків для всіх елементів речення, стає можливим обчислити, скільки ЗЗС припадає на інтервал між кожними двома елементами речення, лінійно розташованими поряд, тобто визначити силу їхньої синтаксичної спаяності. На рис. 1 відображені ЗЗС для всіх дванадцяти елементів речення: в інтервалах між кожними двома елементами, розташованими поряд, наведено числовий показник, що дорівнює кількості ЗЗС, які містяться в цьому інтервалі (на рисунку кожна зону зв'язків позначено числом, яке вказує на порядковий номер у реченні того ЕР, для якого визначена ця зона). Цей показник називають **силою спаяності ЕР**. Чим більша кількість ЗЗС припадає на інтервал між двома елементами речення, тим більш зв'язними в лінійному потоці мовлення вважаються ці елементи. Найбільший показник сили спаяності в реченні називають **піком спаяності ЕР**. Елементи речення, між якими сила спаяності максимальна, утворюють **блок спаяності ЕР**.

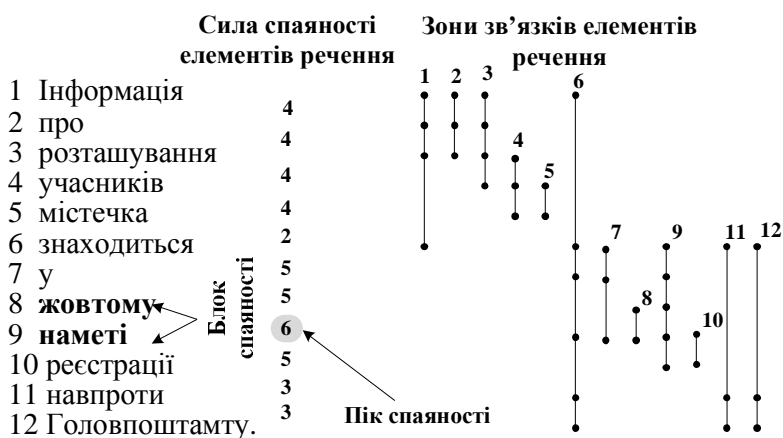

Рис. 1. Пік та блок спаяності елементів речення

Блоки спаяності є осередками максимальної синтаксичної зв'язаності елементів речення, отже, їх можна розглядати як сильні позиції речення. Разом з тим, на провідній ролі блоків спаяності не лише в позиційній, але й семантичній організації речення наголошується в колективній монографії «Закономірності структурної організації науково-реферативного тексту» [Гриднева, Л. М., Грязнухина Т. А., Дарчук Н. П. и др. 1982: 219]. Автори припустили, що до блоків найвищої спаяності ЕР потрапляють ті ЛСВ, які мають найбільше смислове навантаження в межах речення.

Ми вирішили перевірити цю гіпотезу. Узнявши за основу метод ЗЗС, довели, що сукупність усіх ЛСВ, які ввійшли до блоків спаяності у текстах аналізованого дискурсу, адекватно відобразили тематичну спрямованість цього дискурсу. Матеріалом для проведення експерименту стала сукупність текстів публікацій газети «Українська правда», присвячених виборам

2004 року (3217 речень). Таким чином, метод ЗЗС став підґрунтям для укладання лексико-тематичної моделі дискурсу політичних новин, присвячених виборам 2004 року. Було укладено два лексико-тематичних дерева тих менників та дієслів, які увійшли до складу всіх блоків спаяності в проаналізованих текстах. Ми припустили, що лексико-тематична модель (ЛТМ), яка становить сукупність лексико-тематичних дерев (ЛТД) повнозначних частин мови, адекватно відобразить «картину життя», що постає з текстів політичних новин, присвячених виборам 2004 р.

Процес створення лексико-тематичної моделі складався з таких основних етапів:

- 1) відбір елементів речення, які входять до всіх блоків спаяності, виявлених у досліджуваній вибірці текстів;
- 2) приведення до словникових форм та впорядкування ЕР за частиномовною віднесеністю;
- 3) визначення для кожної словникової форми її значення на основі вивчення контекстів її вживання – відповідно, надалі у фокусі уваги перебувають не леми, а лексико-семантичні варіанти (ЛСВ);
- 4) присвоєння кожному ЛСВ числового індексу, який відображає кількість випадків, коли аналізований ЛСВ увійшов до складу блоку спаяності;
- 5) впорядкування ЛСВ, які належать до одного лексико-граматичного класу слів, у лексико-тематичне дерево (ЛТД).

Структуру лексико-тематичного дерева описано через рівні глибини дерева: ЛТД розглядається як ієрархія вузлів (назв тематичних полів/груп тощо) різних рівнів. Відповідно, ЛТД становить ієрархію, організовану за принципом: від цілого до його частини. У ЛТД міститься кількісна характеристика кожного ЛСВ та кожного вузла – індекс (І). Індекс показує, скільки разів ЛСВ увійшло до складу всіх блоків спаяності, визначених у проаналізованих текстах.

На жаль, через невеликий обсяг цієї публікації ми не зможемо детально описати створену лексико-тематичну модель дискурсу політичних новин, присвячених виборам 2004 р., тому обмежимося лише загальною характеристикою побудованих лексико-тематичних дерев іменників і дієслів.

Загальна кількість ЛСВ, які потрапили до ЛТД іменників, становить 1740 одиниць. Глибина дерева сягає шести рівнів. Від вершини дерева відходить п'ять ребер. Відповідно, п'ятьома основними вузлами дерева є вузли другого рівня, які найбільш загально окреслюють явища дійсності, названі іменниками в проаналізованому дискурсі: «Буття», «Абстрактні відношення», «Людина», «Суспільство», «Природа». Найбільш наповненими лексико-семантичними варіантами є вузли «Людина» – 42,53 % від загальної кількості ЛСВ, «Суспільство» – 41,32 % ЛСВ. Ці ж два вузли характеризуються найбільшими показниками індексу, тобто частотою

потрапляння ЛСВ до блоків спаяності, – 41,56 % для «Людини» і 42,99 % для «Суспільства». Цей факт яскраво свідчить про основну тематичну спрямованість дискурсу – суспільне життя людини. Піддерево «Людина» містить чотири розгалуження: «Людина як соціальна істота», «Людина як фізична істота», «Людина як психічна істота», «Людина як розумна істота». Значно переважають показники сумарного індексу по піддереву першого вузла (10,19 %), що вказує на тематичну домінанту дискурсу – соціальну діяльність людини.

До лексико-тематичного дерева дієслів увійшло 902 ЛСВ. Максимальна глибина дерева – п'ять рівнів. Дерево має три розгалуження від вершини – вузли «Дія та діяльність», «Буття, стан, якість», «Відношення». Значна кількість ЛСВ з високими показниками індексу в першому з трьох піддерев – «Дія та діяльність» (сумарний індекс по піддереву – 58,06 %) засвідчує те, що проаналізовані тексти, насамперед, присвячені відображенню активних дій, а не станів або процесів. Тому, на нашу думку, цей дискурс правомірно віднести до діяльнісно-прагматичного типу політичних дискурсів. Вивчивши, які ЛСВ найбільше представлені в ЛТД дієслів, можна стверджувати, що в текстах, які репрезентують досліджуваній дискурс, персонажі мислять, спілкуються, пересуваються й досягають мети.

Таким чином, нами підтверджено гіпотезу про можливість створення лексико-тематичної моделі дискурсу на основі блоків спаяності ЕР. Упорядковані в лексико-тематичну модель ЛСВ іменників та дієслів адекватно відобразили тематичну спрямованість дискурсу політичних новин, присвячених виборам 2004 року. Убачаємо великий потенціал в описаній методиці, оскільки на її основі стає можливим проаналізувати різноманітні дискурси, визначити домінантні та периферійні теми.

Література

Баевский, В. С.: Лингвистические, математические, семиотические и компьютерные модели в истории и теории литературы. Языки славянской культуры, Москва 2001.

Скороходько, Э. Ф.: Семантические сети и автоматическая обработка текста. Наукова думка, Киев 1983.

Гриднева, Л. М., Грязнухина Т. А., Дарчук Н. П. и др.: Закономерности структурной организации научно-реферативного текста. Наукова думка, Киев 1982.

Summary

The article is devoted to the correlation of semantic and syntactic text structures. A new approach for compounding the lexico-thematic model of discourse is represented.

Keywords: lexico-thematic model of discourse, lexico-thematic tree, meaning, sentence syntactic structure, zone of word form's connections.

Моделювання комп'ютерних систем для української мови: «Електронна лексична картотека українських діалектів» (ЕЛКУД)

Сірук Олена

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

1. Українська лінгвістика: рецепція світового інноваційного досвіду

Важливим завданням сучасної української лінгвістики в контексті глобалізації є проектування таких систем, які б задовольняли потребу інформатизованої спільноти у систематизованій і вільно доступній інформації. Сьогодні користувач-фахівець відповідно до поставленого лінгвістичного завдання прагне швидко отримати всебічні і ґрунтовні дані у вигляді, придатному для їхнього оперативного опрацювання. На часі стоїть укладання корпусів текстів різного типу і спрямування, розроблення комп'ютерних навчальних програм для української мови, комп'ютерних систем-аналізаторів тексту на різних мовних рівнях, комп'ютерних алфавітно-тезаурусних словників. Комп'ютерний словник, забезпечуючи ту ж ґрунтовність, що й паперовий, дає можливість суттєво розширити види й обсяг даних лексикографічної системи, краще підготувати лінгвістичний матеріал для подальшої обробки і пришвидшити роботу в цілому. Тож актуальним є створення комп'ютерних словників, картотек і супровідних програмних засобів.

Це питання важливе і для діалектної мови. Саме в діалектології зараз розробляють комп'ютерні джерела інформації (електронні діалектні атласи, корпуси текстів інтерв'ю з респондентами, поштові питальники та корпуси історичних текстів) та методи (комп'ютерне картографування, статистичне опрацювання зібраних до атласів чи репрезентованих на картах даних та ін.). Перші спроби застосування комп'ютерних методів для обробки даних були здійснені словацькими діалектологами, зокрема П. Жиго, для «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» [Жиго 1996: 57–63]. Тоді ж почали застосовувати статистичні методи до діалектологічних досліджень і польські вчені [Kaś 1994: 117–123; Zarębina 1997: 35–50]. Змінюється підхід до діалектології в цілому: діалектні одиниці залежно від часу їх фіксації починають розглядатися або в контексті історії мови, або в рамках соціолінгвістики [Językoznanstwo 2003: 66–67]. На сьогодні в Польщі чи не вперше на слов'янських теренах практично завершено онлайн-довідкову систему «Gwary polskie. Przewodnik multimedialny» (за редакцією Н. Карась), присвячену діалектології та діалектам під кутом висвітлення не лише

лінгвістичним, але загалом культурологічно-етнографічним [Gwary]. Активно розвивається інформатизація діалектологічних досліджень у Росії [Тер-Аванесова 2006: 493–498]. На початку 90-х років діалектні тексти починають усвідомлюватися як один з основних ресурсів діалектології; діалекти досліджуються як окремі комунікативні системи. Ідея створення діалектного корпусу текстів як оптимальної бази для збереження та подальшого опрацювання текстового матеріалу діалектів реалізується у вигляді діалектного підкорпусу у складі Національного корпусу російської мови Інституту російської мови РАН [Диалектний] та Саратовського діалектного корпусу [Крючкова 2007: 30–34; Крючкова, Гольдин 2008: 268–273]. Осмислення діалектології з погляду застосування до її об'єкта точних методів обчислення та новітніх технологій розвивають і в США [Kretzschmar 1996: 13–39; Nerbonne, Kretzschmar 2006: 387–397]. При цьому увагу зосереджують на **діалектометрії** (математично вираженому ступені тотожності-відмінності між зіставлюваними діалектними системами, із залученням частотного аналізу та орієнтацією на психологічні висновки). Математичне моделювання ареальної варіативності діалектних рис у поєднанні з переглядом традиційного уявлення про діалект, на думку В. Кретчмара [Kretzschmar 1996: 13–39], має всі шанси оновити наші знання про мову та її регіональні відмінності. Проблемі методів у діалектології, інноваційним підходам та, зокрема, сучасним теоретичним і методологічним тенденціям у цій царині була присвячена XII Міжнародна конференція Methods XII (Université de Moncton) [Methods XII].

Перспективність і доцільність застосування математичної складової в осмисленні діалектних матеріалів та використання комп'ютерних технологій є очевидними. Важливим і невідворотним є комп'ютерне впорядкування й розвиток діалектних словників як різновидів джерел інформації про діалектну мову [Гриценко 2005, 19]. Досвід комп'ютерної лексикографії [Сірук 2006, 2; Siruk 2009, 177–182], сформований насамперед на опрацюванні стандартних ідіомів, може прислужитися новітній діалектній лексикографії [Grytsenko, Siruk, Sorokin 2009: 132–144].

2. Теоретичні засади формування ЕЛКУД

«Електронна лексична картотека українських діалектів» (ЕЛКУД) – це лінгвістична дослідна база даних (ЛБД), створювана на основі друкованих діалектних словників та неопублікованих рукописних лексичних картотек інших фондів (українські матеріали до лексичної частини «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу», до «Атласу української мови» та «Лексичного атласу української мови»).

Метою формування ЕЛКУД є зведення всієї сукупності виявлених за різними джерелами лексичних одиниць українських діалектів, їх опрацювання як елементів інформаційної системи та забезпечення оперативного доступу користувачів до цього джерела мовних даних. Метою

проекту, опрацьовуваного співробітниками відділу діалектології Інституту української мови НАН України та лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, є створення лінгвістично-програмного комплексу ЕЛКУД, що передбачає **формалізацію** мовного матеріалу, тобто представлення діалектних одиниць у структурованому, придатному для комп'ютерного опрацювання вигляді.

3. Етапи роботи та проблеми укладання ЕЛКУД

Реалізація проекту здійснюється у три етапи. На **першому** етапі передбачено створення ЛБД реєстрових одиниць на основі словникового матеріалу. Це етап конвертації наявних електронних варіантів словників у базу даних, яка включає: 1) заголовковий ЛСВ; 2) змістову частину словникової статті. На **другому** етапі відбувається збільшення ЛБД шляхом імпорту нових словників і окремих діалектних одиниць, відстеження та виправлення помилок конвертації, а також коригування тексту словникових статей без втручання до їхнього змісту. На **третьому** етапі деталізується тлумачна частина словникових статей шляхом виділення різних типів лінгвістичної інформації.

Важливим для створення ЕЛКУД є розв'язання низки **проблем**, які можна представити такими ключовими запитаннями: 1) який тип лінгвістичної інформації має репрезентувати ця ЛБД; 2) яким чином представляти інформацію; 3) як додавати нову інформацію; 4) які напрями опрацювання інформації; 5) який формат готового продукту.

У межах **першої** проблеми вирішено орієнтуватися на словникові статті опублікованих праць, що не виключає можливості додавати словникові статті з недрукованих джерел.

Друга проблема вимагала додаткового експериментального дослідження. Опрацювання діалектних словників виявило розбіжності щодо структури, наповнення та представлення словникових статей не тільки різними авторами, але й у того самого автора. Наприклад, структурні елементи словникової статті для однозначного іменника у „Словнику поліських говорів” [Аркушин] мають досить чіткі формальні ознаки та послідовність викладу (див. Таблицю 1).

Структурний елемент	Формальні ознаки	Приклад 1	Приклад 2
Заголовне слово	Слово. Йде після абзацу. Подається заголовними буквами.	ОБЛІПЛЯНЕЦЬ	ОБИТАЄМЦИ
Фонетична транскрипція	Слово у квадратних дужках	[обл'іпл'анец']	[обитайемци]
Форма р.в. одн. (мн. – для Pluralia tantum)	Частина слова. Починається дефісом, закінчується комою	-нц'а,	-ив,
Показчик роду	Мала літера(и)	ч.	мн.

ім. або числа для Pluralia tantum	курсивом; закінчується крапкою		
Стилістичний маркер	Мала літера(и) курсивом; закінчується крапкою	<i>кулін.</i>	відсутній
Тлумачення лексеми	Речення; починається символом □, закінчується символом □ і крапкою після нього.	пиріжок з тертої картоплі	звірі, які постійно живуть на одному місці
Приклад вживання	Текст. Стандартним шрифтом, не курсивом, з додатковими знаками фонетичної транскрипції	відсутній	То наши обитайемці, живуть в нашому л'іси
Локалізація діалектизму	Цифра від 1 до 601, відповідно до переліку обстежених автором населених пунктів, або „всі н. пп.”	463	244

Таблиця 1. Співвідношення між структурними елементами та їхніми формальними ознаками у словниковій статті для однозначного слова.

Але окремі „вічка” заповнюються нерегулярно (у першому прикладі відсутній текст-приклад вживання діалектизму, у другому – стилістичний маркер), і ця нерегулярність є наскрізною.

Структура статті може варіюватися залежно від частини мови, кількості значень, способів вимови заголовної лексеми, відповідно змінюючи і формальні ознаки. Формальні ознаки, у свою чергу, можуть видозмінюватися як відповідно до структурних змін, так і внаслідок зміни формальних ознак іншого структурного елемента. Зокрема, кількість складових вокабули впливає на формальні ознаки фонетичної транскрипції та форми р. в. одн. (мн. – для Pluralia tantum): вокабула БАГНОВИЙ ЛИС складається з двох слів, отже, маємо два затранскрибованих слова [багновий лис] і дві частини слів на позначення форми р.в. одн., які починаються дефісом і закінчуються однією комою – -ого –а (БАГНОВИЙ ЛИС [багновий лис] -ого -а, ч. □лис, який живе на болоті (в багнах); у нього шерсть темно-коричневого кольору□ 122) [Аркушин]. Це ускладнює алгоритмізацію додавання лінгвістичної інформації до ЛБД.

У кожного словника є власні структурні елементи, розташовані за своєю послідовністю, оформлені за допомогою індивідуального набору шрифтів та їхніх характеристик. Опрацювання двох словників різних авторів за однаковим лінгвістичним алгоритмом, спрямованим на максимальну деталізацію структури словникової статті, є проблематичним. Потрібно для кожного нового словника розробляти свій алгоритм внесення словникових статей або структурувати ці дані поетапно.

Тому постало три варіанти структури електронної картки (ЕК) за ступенем складності: проста, стандартна і розширена. На цьому етапі роботи було обрано простий варіант картки як такий, що найкраще відповідає поняттю картотеки і найшвидше практично реалізується, оскільки складається з двох елементів, які вичленовуються однаково в усіх авторів – реєстрової одиниці та змістової частини словникової статті.

Інша проблема – програмне відображення інформації у базі даних та проектування інтерфейсу. Зараз програмне вікно картотеки містить пошукову форму, алфавітний покажчик, вікно для картки, редакторське меню, меню імпорту та друку, маркер кількості реєстрових одиниць, форму сортування карток за алфавітом/індексом та автором (рис. 1).

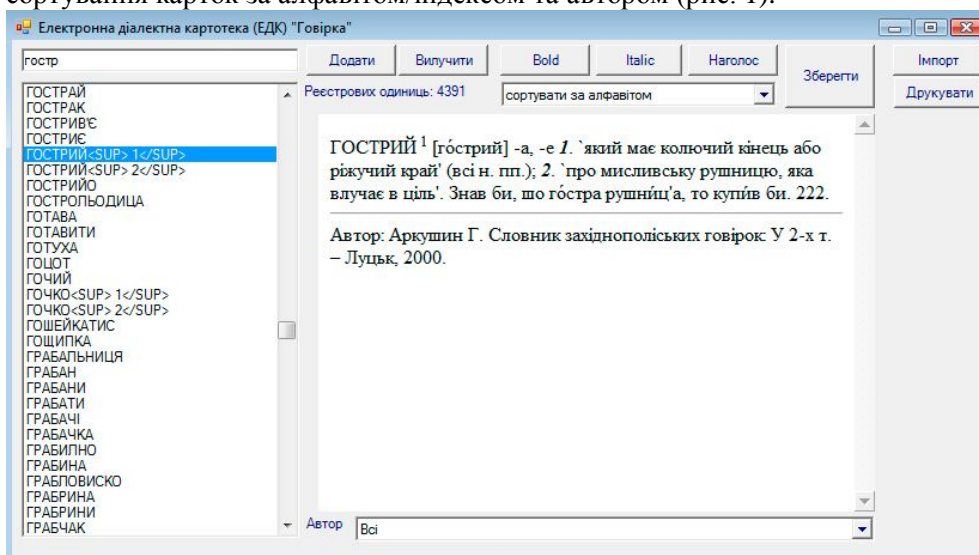

Рис. 1. Вигляд вікна програми ЕЛКУД.

ЕЛКУД є відкритою системою і має два способи додавання інформації: 1) додавання одиничних мовних одиниць шляхом застосування кнопки меню «Додати»; 2) додавання множини одиниць шляхом «втягування» до бази даних двох заздалегідь підготованих файлів через меню «Імпорт». Рекомендується втягування підготованих файлів до ЛБД спершу в тестовому режимі (якщо є помилки у структурі підготованих файлів, то програма додавання про них попередить). Можна також вказати дозволену кількість слів вокабул, які додаються, що дає додаткову можливість перевірки файлу. Але незважаючи на подвійну систему перевірки підготовлених для додавання файлів залишається потреба виправлення текстових та структурних помилок. Для цього розроблено меню редагування, яке дає можливість працювати як на рівні втягнутих реєстрових одиниць, так і на рівні тексту карток. Можна виправляти

помилки у тексті та редагувати стилі шрифтів, а також об'єднувати помилково роз'єднані словникові статті.

Сьогодні існує також **проблема комплексного відображення локалізації** діалектних одиниць – у базі даних список локалізацій та реєстр картотеки існують окремо. Прив'язка ускладнюється тим, що одна картка об'єднує кілька значень і відповідно кілька локалізацій, позначених скорочено. Вирішення цієї проблеми передбачається на подальших етапах роботи з ЛБД паралельно до деталізації структури словникової статті.

Проблема пошуку та сортування пов'язана з проблемою відображення локалізації. Сьогодні працює пошук за словом і сортування за словом, автором та індексом слова у ЛБД. Розширення системи пошуку та сортування можливе за умови деталізації структури картки.

Щодо **п'ятої** проблеми, то картотека представлена як ЛБД у форматі Microsoft Access з відповідною програмою, розробленою інженером Сорокіним В.М. у Visual Studio з використанням мови програмування C#.

4. Перспективи розвитку електронної картотеки

Наступним і найголовнішим завданням є деталізація картки для загального поліпшення роботи з матеріалом. Це фактично початок нового етапу роботи, нового проекту, метою якого є переведення картотеки у формат комплексної електронної лексикографічної системи, яка долучить масив діалектної лексики до загальнолітературного масиву лексики СУМ та дасть можливість надалі структурувати інформацію за поняттєвим критерієм. Деталізація картки є також шляхом до вдосконалення системи пошуку та сортування. Це підґрунтя для створення запитів як за одним із критеріїв, так і за кількома, що є цінним для комплексного лінгвістичного дослідження.

Проект розрахований на фахівців та всіх, хто цікавиться діалектним шаром української лексики. Електронна картотека може використовуватися як база для діалектологічних розвідок, як довідкова система, а також із навчальною метою. У поєднанні з іншими лінгвістичними програмними засобами ЕЛКУД може бути підґрунтям для аналізу ідіостилю та для комплексного дослідження української мови на різних етапах її розвитку.

Зведення в одному лінгвістично-програмному комплексі ЕЛКУД всієї сукупності виявлених за різними джерелами лексичних одиниць українських діалектів, їх опрацювання як елементів інформаційної системи та надання оперативного доступу до цього джерела мовних даних дає можливість забезпечити філолога-дослідника всеукраїнською палітрою мовного матеріалу, дозволяє пришвидшити і поглибити його дослідження.

Література

- Аркушин, Г.Л.: Словник західнополіських говірок. Вежа, Луцьк 2000.
- Гриценко, П.: Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти). In: Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. РВВ ГДПУ, Глухів 2005, с. 5–23.
- Диалектный корпус Национального корпуса русского языка. In: <http://www.ruscorpora.ru/search-dialect.html> [23.09.2009].
- Жиго, П.: Опыт использования ЭВМ в обработке материалов ОЛА. In: Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 21/1996, с. 57–63.
- Крючкова, О.Ю.: Электронный корпус русской диалектной речи и принципы его разметки. In: Известия Саратовского университета. Серия «Филология. Журналистика» 1(7)/2007, с. 30–34.
- Крючкова, О.Ю.; Гольдин, В.Е.: Текстовый диалектологический корпус как модель традиционной сельской коммуникации. In: Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной Международной конференции «Диалог» 7(14)/2008, с. 268–273.
- Сірук, О.Б.: Тезаурус дієслів української мови: лінгвістичні проблеми та методика конструювання: Автореф. дис... канд. філол. наук, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ 2006, с. 2–17.
- Тер-Аванесова, А.В.; Крылов, С.А.: Лексико-грамматические базы данных как инструмент диалектологического описания. In: Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды международной конференции «Диалог 2006», Изд-во РГГУ, Москва 2006, с. 493–498.
- Kaś, J.: Metody statystyczne w badaniach dialektologicznych. In: Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica 12/1994, p. 117–123.
- Zarębina, M.: Słownictwo mieszkańców wsi Polski południowo-wschodniej (analiza statystyczna). In: Z polszczyzny historycznej i współczesnej, Rzeszów 1997, p. 35–50.
- Językoznawstwo w Polsce: stan i perspektywy. Uniwersytet Opolski, Opole 2003.
- Gwary polskie. Przewodnik multimedialny / Pod red. H. Karaś. In: <http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl> [27.07.2009].
- Siruk, O.: Non-Technical Computer Thesaurus versus Specialized Computer Thesaurus. In: Metalanguage and Encoding Scheme Design for Digital Lexicography. Innovative Solutions for Lexical Entry Design in Slavic Lexicography. MONDILEX Third Open Workshop. L'. Štur Institute of Linguistics, Bratislava 2009, pp. 177–182.
- Grytsenko, P.; Siruk, O.; Sorokin, V. Electronic Lexical Card Index for the Ukrainian Dialects (ELCIUD). In: NLP, Corpus Linguistics, Corpus Based Grammar Research: Fifth International Conference “SLOVKO 2009”. Proceedings. L'. Štur Institute of Linguistics, Bratislava 2009, p. 132–144.
- Kretschmar, W.A.: Quantitative Areal Analysis of Dialect Features. In: Language Variation and Change 8(1)/1996, p. 13–39.
- Methods XII. In: http://www.upei.ca/methodsxii/html/e_speakers_papers.html [18.09.2009].
- Nerbonne J., Kretschmar, W. Progress in Dialectometry: Toward Explanation. In: Literary and Linguistic Computing 21(4)/2006, p. 387–397.

Summary

The aim of this paper is to present an Electronic Lexical Card Index for the Ukrainian Dialects (ELCIUD). Our investigation focuses on the main issues that occur during the compilation process, such as searching for the optimal database and card index structure, and possible ways of resolving them. We also review future trends of ELCIUD development, especially its transformation into a computational lexicographical system, and how to use it as a base for further linguistic experiments as a computational method of dialect text research.

Key words: dialect, lexical databases, systems for computational lexicography.

Структурний аналіз художнього тексту

Кузьменко Дмитро

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Структуралізм здійснив великий вклад у різні мовознавчі дисципліни, породив багато наукових шкіл, а потенціал його наукових методів досі не вичерпаний і залишається актуальним. Утім, науковці зазвичай застосовують ці методи до суто лінгвістичних досліджень, хоча структурні і формальні методи аналізу можна успішно використовувати і в процесі аналізу художніх текстів. Нам видається, що подібний підхід є корисним для більш строго наукового вивчення творів художньої літератури. Також він може бути залучений до численних проєктів з комп'ютеризації лінгвістичних і літературознавчих баз даних, під час створення електронних бібліотек, у ході досліджень з комп'ютерної лінгвістики. Метою нашої розвідки є коротко схарактеризувати основні принципи одного з можливих шляхів здійснення такого формально-структурного аналізу.

Розгляд тексту з позицій структуралізму дає можливість проаналізувати текст як явище культури (а не тільки як явище мови) цілком формально. Досить повно цей підхід розкрив французький структураліст Ролан Барт, на теоретичні положення якого ми й спиратимемось.

Аналізуючи текст як явище культури, структурне літературознавство послуговується тими термінами і поняттями, що й лінгвістика (і семіологія). Текст розглядається як структура, як знакова система. Таким чином, ми можемо застосовувати один метод — структурний — для двох принципово різних явищ — мовних і літературних (культурних), поєднуючи у разі потреби аналіз в одне комплексне дослідження.

Ми виходимо з того, що кожен текст має структуру, котра властива й іншим текстам [Барт 1987: 388]. Відповідно, найкращим шляхом організації дослідження є використання прийомів, які базуються на дедукції. Спочатку слід створити узагальнену модель опису і застосувати її на конкретних художніх текстах. Ці тексти можуть повністю чи частково реалізувати цю модель та певною мірою від неї відхилитись. Завдяки такій апробації модель випробовується, удосконалюється і змінюється. Зрозуміло, що повну всеохопну модель художнього тексту створити ніколи не вдасться. Як не вдасться створити і всеохопної моделі мови. Ця модель і не повинна бути такою, вона потрібна тільки як інструмент аналізу, щоб можна було представити множину текстів у єдиній системі координат, їхню історичну, географічну і культурну різноманітність. Спроби створення такої моделі зазвичай ґрунтуються на структурних моделях мови.

Першим лінгвістичним поняттям, що використовується для опису художнього тексту, є поняття **рівня опису**. Рівні поєднуються між собою відношенням ієрархічної залежності. Усі вони мають свої власні одиниці й власні правила їх поєднання, що уможлиблює опис кожного з рівнів. Проте певна одиниця розкриває своє значення лише як складова одиниць вищого рівня. Таким чином, існують два типи відношень між елементами:

- 1) дистрибутивні, тобто відношення між елементами одного рівня;
- 2) інтегративні, тобто відношення між елементами різних рівнів [Бенвенист 1974].

Ролан Барт виділяє три рівні тексту:

- 1) рівень функцій;
- 2) рівень дій, тісно пов'язаний з поняттям актанту (агента дії);
- 3) рівень оповіді.

Ці три рівні пов'язані між собою зв'язком послідовної інтеграції: окрема функція набуває змісту, тільки коли входить до кола дій певного актанту, а ці дії розкривають свій остаточний зміст, тільки коли про них хтось оповідає, тобто коли вони стають об'єктом оповідного дискурсу.

Мінімальною одиницею художнього тексту вважається будь-який елемент сюжету, що пов'язаний з іншим елементом відношенням кореляції. Через функціональний характер цих одиниць їх називають **функціями**. Кожна функція має певний зміст, який зумовлює згодом появу нового елемента оповіді на цьому самому або на іншому рівні. Існує кілька типів функцій залежно від типів кореляції між ними. Ці елементи значущі через саму свою природу, через особливості структурної організації тексту. Автор або читач можуть не надавати їм значення, проте це не свідчить, що вони його не мають. У крайньому разі вони можуть утілювати ідею абсурдності, парадоксу, порожнечі тощо [Барт 1987: 395].

Оскільки одні одиниці корелюють з одиницями того ж самого рівня, а інші — з одиницями іншого рівня, одразу можна виділити два великі класи функцій: дистрибутивні та інтегративні. Прикладами перших, які ми називаємо власне функціями, можуть бути такі: купування револьвера корелюватиме з тим моментом оповіді, коли з нього вистрелять (або не вистрелять); підняття телефонної трубки корелює з моментом, коли її покладуть на місце. Клас інтегративних одиниць ми називаємо ознаками, тому що така одиниця відсилає не до одиниці, яка доповнює її, а до більш чи менш чіткого уявлення, що розкриває смисл сюжету. До цих одиниць належать характерологічні ознаки персонажів, інформація про їхні визначальні риси, про атмосферу тощо. Щоб зрозуміти, яку функцію виконує певна ознака, необхідно перейти на більш високий рівень — рівень дій або рівень оповіді.

Виділення цих двох великих класів відразу дає можливість класифікувати оповідні тексти. Частина з них має великий ступінь

функціональності: народні казки, белетристичні романи (пригодницькі, детективні, фантастичні). У інших, навпаки, важливішу роль відіграють ознаки — це психологічні романи. Між цими полюсами є багато проміжних форм.

Одиниці, які входять до класу функцій, зовсім не рівноцінні. Частина з них має дуже важливу роль у тексті, вони є опорними пунктами сюжету, інші ж тільки заповнюють собою оповідний простір, що розділяє опорні функції. Р. Барт називає перші "кардинальними, або ядерними функціями", а інші "функціями-каталізаторами". Ми назвемо їх, відповідно, опорними та допоміжними функціями.

У класі ознак теж можна виділити два підкласи. Перший з них — це власне ознаки, що допомагають розкрити характер людини, її емоційний стан, атмосферу, де розгортається дія. Поряд з ними існують інформативні ознаки, що дають можливість ідентифікувати людей і події у часі та просторі. Ознаки потребують розшифрування, читач повинен докласти зусиль, щоб навчитись розуміти певний характер, певну обставину. Інформанти несуть цілком готові відомості, як і допоміжні функції.

Окрім цього, існує своєрідний функціональний синтаксис. Звичайні ознаки та інформанти сполучаються між собою. Допоміжні функції пов'язані з основними відношенням імплікації: наявність допоміжної функції передбачає обов'язкову наявність опорної, від якої ця допоміжна функція залежить, проте не навпаки. Опорні функції пов'язані відношенням солідарності, тобто наявність функції передбачає наявність ще одної функції цього ж типу і навпаки — це і є каркасом художнього тексту.

Функціональному плану оповідного тексту притаманна така організація відношень, де базовою одиницею буде тільки невелика група опорних функцій з відношенням солідарності, яку називають послідовністю.

Наступним рівнем художнього тексту є **рівень дій**. Ключовим у цьому випадку є поняття персонажу як агента дії. Тобто персонажі оповідних творів описуються й класифікуються не залежно від того, ким вони є, а залежно від того, що вони роблять. Звідси їх назва — актанти. Їх можна розподілити за трьома семантичними лініями, що організують не лише текст, але й речення (суб'єкт / об'єкт, додаток, обставина). Це вісь комунікації, вісь пошуку та вісь випробувань. Оскільки актанти розподілені попарно, то всі персонажі, що зустрічаються в оповідних текстах, знаходять своє місце в парадигматичній структурі: Суб'єкт / Об'єкт, Дарувальник / Отримувач, Помічник / Суперник. Ця структура реалізується протягом усього тексту, оскільки певний актант включає цілий клас персонажів, він може втілюватись у багатьох обличчях.

Відношення обміну та комунікації між актантами існує не тільки на рівні дій. Воно існує і на наступному **рівні оповіді**, оскільки і сам текст є об'єктом комунікативного акту: кожна оповідь має оповідача і читача. У межах мовної комунікації наявність оповідача і читача (слухача) є

обов'язковою, без неї не відбудеться комунікативний акт. Р. Барт стверджує, що фізичний автор тексту ні в чому не співпадає з оповідачем тексту: "Той, хто оповідає (у тексті), — це не той, хто пише (в реальному житті), а той, хто пише, — це не той, хто існує" [1987: 412]. Оповідний рівень тексту, як код оповідача, створений (як і мова) двома системами знаків: особовими і безособовими. Ці форми, як правило, існують у текстах поряд. Іноді вони можуть чергуватися кілька разів у межах одного речення. На оповідному рівні існують механізми, які забезпечують зв'язок функцій та дій нижчих рівнів з комунікацією між оповідачем і читачем на вищому рівні. Рівень оповіді є найвищим, доступним для формального літературознавчого аналізу.

Таким чином, формально-структурний аналіз художнього тексту передбачає виділення трьох рівнів тексту (рівень функцій, рівень дій та рівень оповіді), розгляд ключових елементів і відношень на всіх трьох рівнях, що уможлиблює формалізований аналіз структури художнього тексту. Такий аналіз корисний як складова комплексного літературознавчого аналізу художнього твору, також він може застосовуватись у різноманітних лінгвістичних дослідженнях, особливо у комп'ютерній лінгвістиці (бо надається до алгоритмізації та моделювання).

Література

Эко, У.: Отсутствующая структура: Введение в семиологию. Петрополис: Москва 1998.

Барт, Р.: Введение в структурный анализ повествовательных текстов. In: Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Издательство МГУ: Москва 1987.

Бенвенист, Э.: Общая лингвистика. Прогресс: Москва 1974.

Пропп, В.Я.: Морфология волшебной сказки. Лабиринт: Москва 1998.

Summary

Methods of structural linguistic analysis of text also can be applied to the literary or cultural examination of fiction. An article describes main principles of such analysis.

Keywords: structural analysis, structuralism, text, discourse, level of text.

Дружба в українських пареміях

Губарева Галина, Калашник Юлія

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Поняття дружби належить до визначальних у сфері людських взаємин і виявляє свою значущість у всі періоди існування людства. Як вияв потреби людини в спілкуванні, заснованому на близькості інтересів, довірі й відвертості, цей феномен важливий для будь-якої культурної спільноти, у якій він набуває статусу етичної цінності. Завдання нашої розвідки – розглянути особливості репрезентації концепту *дружба* в українському паремійному фонді.

В українській мові концепт *дружба* представлений розгалуженим лексико-семантичним полем, ядром якого є лексеми *друг*, *дружити*, *дружба*. Слово *друг* походить від індоєвропейської основи *drou- «міцний, стійкий, надійний» (таку ж має лексема *дерево*), тобто буквально має значення «надія, опора». Праслов'янське *drugъ спочатку означало «супутник, товариш у поході» [Етимологічний словник, т. 2: 133–134; Колесов 2000: 53, 62]. У сучасній мові лексема *друг* має таку семантичну структуру: «1. Особа, зв'язана з ким-небудь дружбою, довір'ям, відданістю; товариш, приятель; прот. *ворог*. // Особа, зв'язана з ким-небудь взаємним коханням, любов'ю; коханий, любий. // Уживається в кличній формі при ввічливому, поблажливому або іронічному звертанні. 2. *чого*. Прихильник, захисник кого-, *чого-небудь*» [Словник української мови, т. 2: 422]. Напрями семантичного розвитку цієї лексеми значною мірою зумовлені її первинним етимологічним значенням.

Хоч перше значення слова *друг* репрезентоване через синоніми *товариш* і *приятель*, проте семантичний обсяг цих трьох лексем не тотожний. Так, *приятель* – це «людина, з якою хто-небудь перебуває в дружніх, товариських стосунках; близький знайомий. // Те саме, що *друг*» [Словник української мови, т. 8: 105]. Лексема *товариш* має, зокрема, такі значення: 1) людина, яка спільно з ким-небудь виконує якусь справу, бере участь у якихось діях; компаньйон, спільник // людина, зв'язана з іншими спільною професією, місцем роботи, навчання, службою в армії і т. ін.; колега; 2) людина, зв'язана з ким-небудь дружбою, щирий *друг*, *приятель* [Словник української мови, т. 10: 160–161]. Отже, слова *приятель* і *товариш* лише в одному зі своїх значень є синонімами *друга*. У наївній картині світу *друг*, *приятель*, *товариш* можуть називати учасників різних моделей дружніх стосунків [Вежбицкая 1999: 340–375]. Однак, як засвідчують функціональні контексти, лексеми *друг* і *приятель* часто є взаємозамінними (*Друг пізнається в нещасті* [Прислів'я: 24], *В пригоді пізнавай приятеля*

[Прислів'я: 22]), на відміну від *друг і товариш* – лише поодинокі (*Вірного друга народ прославить, бо він в біді товариша не оставить* [Прислів'я: 22]). Утім, одне прислів'я підкреслює принципову відмінність цих двох понять: *Приятелів тьма, а вірного друга нема* [Прислів'я: 25].

За ступенем значущості дружба може розглядатися як побратимство. Відомо, що в народі друг цінувався часом вище, ніж кровний брат: *Не так тії сто братів, як сто друзів* [Жайворонок 2006: 201]. Загалом слід відзначити семантичний зв'язок лексем *брат* і *друг*, що мотивується давньою семантикою останньої й відсилає до військового побратимства (фольклорне *друже-брате*; *брат-товариш* у козацькому війську; обряд братання; *братчик* – приятель, однодумець).

В українських прислів'ях засвідчено також концептуальний зв'язок *дружби* і *любові*: *Без вірного друга великая туга; Нема кращого друга, як вірна подруга* [Прислів'я: 23], – де *вірний друг, вірна подруга* – це образ коханої людини.

Показово, що лексеми *служба* і *дружба* позначають сфери стосунків, які не перетинаються: *Дружба дружбою, а служба службою* [Прислів'я: 23]; *Не в службу, а в дружбу* [Прислів'я: 24]. Ці прислів'я підкреслюють добровільність дружніх взаємин, готовність допомагати безкорисливо.

Дружба як «ідеальний конструкт, що втілює етичний еталон дружніх стосунків» [Антологія концептів 2007: 50], мислиться обов'язковим елементом життя людини: *Яку дружбу заведеш, таке життя проведеш* [Прислів'я: 24]; *Чоловік без друга – що їжа без солі* [Прислів'я: 23]. Тому аналізований матеріал засвідчує велике значення самовідданості в дружбі: *Для доброго друга випряжу коня з плуга* [Прислів'я: 22]; *Свого вколупав би здоров'я для милого приятеля, якби можна* [Прислів'я: 25].

Серед якісних характеристик концепту *дружба* насамперед виділяється вірність. Ця морально-етична категорія є мірилом справжньої дружби: *Вірного друга народ прославить, бо він в біді товариша не оставить* [Прислів'я: 22]. Саме тому в пареміях підкреслюється цінність старих друзів, їх перевага над новими, оскільки вони перевірені часом: *Нових друзів май, старих не забувай; Одежа краща нова, друзі краще старі; Старий другий ліпший нових двох* [Прислів'я: 23]; *Для приятеля нового не покидай старого* [Прислів'я: 25]. Вірність у дружбі оцінюється через ознаку *міцний*: *Дерево міцне корінням, а людина – друзями* [Прислів'я: 22], *Дружба міцніша від кам'яних стін* [Прислів'я: 24]. Звернімо увагу на зв'язок із метафорою дерева як етимологічною основою концепту, вірність, по суті, є виразником первинного значення «надійний, міцний».

Дружні стосунки передбачають відвертість, бажання поділитися сокровенним [Шмелев 2002: 181]. Але паремії формулюють життєві поради, пов'язані з негативним досвідом у спілкуванні друзів: *Не все другу знати,*

що на серці треба мати [Прислів'я: 23]; Дружи, а за пазухою камінь держи [Прислів'я: 24].

У зв'язку з цим слід відзначити, що за первинною семантикою слово *дружба* мало б позначатися лише позитивними ознаками. Проте прислів'я повчального змісту застерігають від нещирих, удаваних друзів, які мають риси вдачі, що можуть стати причиною розриву дружніх стосунків: *Найти друга, за якого можна померти – легко, а такого, щоб за тебе помер – важко* [Прислів'я: 22] – егоїстичність; *Не май друга вірного, не будеш мати зрадного; Як не матимеш друга, не матимеш ворога; Злосливий друг спереду ласкає, а заду кусає* [Прислів'я: 23] – підступність; *Друг боягуз – гірше ворога* [Прислів'я: 22] – легкодухність.

Феноменальність дружби особливо виразно виявляється в її осмисленні як неповторного явища, яке неможливо повернути в разі порушення дружніх стосунків: *Дружба – як дзеркало: розіб'єш, не складеш* [Прислів'я: 24]. При цьому зауважимо, що любов, на відміну від дружби, може повертатися, оживати.

Дружба як духовна цінність є вищою за все матеріальне: *Не май сто рублів, а одного друга; Не май сто кіп у полі, а май друзів доволі* [Прислів'я: 23]; *Дружба – найбільший скарб; Дружба та братство – дорожче багатства* [24].

Справжність / несправжність дружби перевіряється в різних ситуаціях: через випробування часом (*Друзі до гробової дошки* [Прислів'я: 22]; *Приятельство що старше, то сильніше* [Прислів'я: 23]); складними життєвими ситуаціями (*Друзі пізнаються в біді* [24]; *Як прийде туга, пізнаєш друга; При добрій годині всі друзі й побратими* [Прислів'я: 23]). Як не парадоксально, у пареміях серед випробувань називається щастя, хоча й у поодиноких випадках: *Де щастя упало, там приятелів мало* [Прислів'я: 24]. Порядність у дружбі перевіряється позичанням грошей як своєрідною спокусою: *Позич другові гроші – матимеш ворога; Коли хочеш приятеля позбутися, то позич йому гроші* [Прислів'я: 136]. Справжня дружба передбачає довірливі стосунки. Тому одним із випробувань виступає правда, сказана другові: *Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже; Говорити правду – втратити дружбу* [Прислів'я: 23]. Можливо, це пояснюється розумінням правди як дороговказу в житті людини.

В ідеалі в дружбі має бути рівність стосунків, близькість поглядів, інтересів: *Скажи мені, хто твій друг, то я скажу, хто ти* [Прислів'я: 23]. Підкреслення відмінностей одного з учасників означає його відмову вступати в дружні зв'язки. Ідея нерівності передається найчастіше через образи тварин: *Вовк вівці не товариш; Медвідь корові не брат* [Прислів'я: 25]; *Кішка миші не товариш; Свиня коню не товариш* [Прислів'я: 26] та ін. Серед номінацій людей у подібних пареміях використовуються ті, що позначають різні фахи: *Ситник берднику не товариш; Шорник ситникові не товариш* [Прислів'я: 26]. Велика кількість прислів'їв, побудованих за

однією моделлю, засвідчує різну нерівність як перешкоду в дружбі: соціальну, культурну тощо.

Розвитком уявлень про дружбу є позитивне оцінювання ознак цілісності, згуртованості: *Дружні сороки орла заклюють; Як дружні сороки, то й гуску з'їдять* [Прислів'я: 24]. У цьому вбачається культурна мотивація першопричин виникнення такого типу стосунків людей для спільного захисту.

Отже, концепт *дружба* виявляється через такі ознаки, як вірність, самовідданість, відвертість, її справжність перевіряється часом, різними життєвими випробуваннями. Семантичний розвиток лексем *друг, дружба*, з одного боку, пов'язаний зі збереженням їхнього етимологічного значення, з другого, – відштовхуванням від нього, що виявляється в оксюморонних, по суті, характеристиках *дружби* як нещирої, зрадливої. Загалом можемо говорити про те, що український паремійний фонд розкриває спільне для багатьох народів уявлення про дружбу як найважливішу умову існування людини в соціумі, відображує ідеалізацію дружніх стосунків.

Література

Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. Гнозис, Москва 2007.

Вежбицкая, А.: Семантические универсалии и описание языков. Языки русской культуры, Москва 1999.

Етимологічний словник української мови у 7 т. Наукова думка, Київ 1985, т. 2.

Жайворонок, В.: Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Довіра, Київ 2006.

Колесов, В. В.: Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. Филологический факультет Санкт-Петербургского гос. университета, Санкт-Петербург 2000.

Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк. Наукова думка, Київ 1991.

Словник української мови в 11 т. Наукова думка, Київ 1970–1980.

Шмелев, А. Д.: Русская языковая модель мира: Материалы к словарю. Языки славянской культуры, Москва 2002.

Summary

In the article, concept *druzhiba* (*friendship*) is characterized on the material of Ukrainian proverbs, its semantics and cultural base are identified.

Key words: proverb, lingual picture of the world, concept, lexico-semantic connections, estimate.

Сегмент українського паремійного фонду з лінгвістичними знаками глутонії (на матеріалі глутоніма *каша*)

Руденко Світлана

Харківський державний університет харчування і торгівлі

Актуальними завданнями сучасної мовознавчої науки є вивчення концептного наповнення, будови, етимології, мотивування, омонімії, синонімії, антонімії **паремій**, їхньої реалізації в структурі синтагматично-парадигматичних відношень мови. Ця проблематика відбилася в наукових працях таких сучасних українських дослідників, як О.В. Лабашук, Г.В. Марченко, І.М. Пасічнюк, Г.Ю. Садова, Н.В. Салтовська та ін.

До класу паремій належать прислів'я і приказки (75%), примовки, загадки, прикмети, небилиці, нісенітниці, скоромовки, казкові формули тощо. Це тексти, які мають "три структурні плани: лінгвальної структури, логічної (і семіотичної) структури та план реалій" [УМЕ 2000: 425]. Паремії є семіотичними феноменами мови, оскільки вони мають подвійну спрямованість: з одного боку, це знаки системи мови, що виявляють парадигматичні ознаки й мають певну синтаксичну природу, з іншого, це мікротексти, занурені у відповідні дискурсивні сфери, репрезентанти різних мовленнєвих жанрів [Селіванова 2006: 448]. Вони, як і фразеологізми, "є специфічними мовними формулами, картинками світу із закодованою інформацією про минуле, наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінку всього суцього; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації" [Ужченко 2007: 8]. Упродовж багатьох віків наші пращури вчилися якомога краще господарювати на землі й передавати свої знання та вміння нащадкам у формі лаконічних і точних, розважливих і образних висловів-порад [Міщенко 1998: 10-11], які легко запам'ятовуються і швидко актуалізуються в дискурсивному мовленні. Семантика паремій різноманітна, "це своєрідна крилата енциклопедія, що охоплює всі сфери життєдіяльності українського народу: уявлення про світобудову, час, про рослини, тварин, господарську працю, взаємини між людьми" [Дмитренко 2008].

Реалемний структурний план багатьох паремій з домінантними семами конкретного та абстрактного характерів пов'язаний у ментальному

лексиконі українців з номінаціями їжі та харчування – глютонімами. **Глютоніми** (від лат. *gluttio* – ковтати, споживати) – лінгвістичні знаки з широким спектром плану вираження (від слова до тексту) та плану змісту (репрезентують харчову картину світу в складі кулінарного коду, а також прагмасемантичну аксіологічну категоризацію через домінуючі семи у складі паремійного сегменту антропоцентричного, анімастичного, зоолатричного, мантичного та інших культурних кодів).

Як справедливо зазначає А.В. Олянич, "різноманітні паремії посідають значне місце в метафоричному арсеналі глютонії як аксіологічному феномені: немає такої лінгвокультури в світі, яка не зафіксувала б прислів'я та приказки, пов'язані з їжею. Лише в російському пареміологічному фонді ми нарахували 80 одиниць" [Олянич 2007: 415].

Цей факт став поштовхом для дослідження нами сегменту українського паремійного фонду, до складу якого входять глютоніми. Однак вибірка складала таку "мегакількість" одиниць, яка не могла б бути проаналізована в межах однієї наукової статті. Тому ми зупинилися на пареміях, до складу яких входить лише один глютонім – *каша*. Вибірку здійснено лише з трьох українських етнографічних джерел [Номис 2004, Дмитренко 2008, Міщенко 1998], тому цей паремійний фрагмент (188 одиниць на противагу 80 російським, наведеним А.В. Оляничем) є далеко не вичерпаним.

Метою нашої статті стала спроба створення семантичного рубрикатора паремійного масиву з глютонімом *каша* та визначення частотних характеристик його семантичних домінуючих.

Виникаючи здебільшого в контексті кулінарного культурного коду і продовжуючи функціонувати, в першу чергу, в його межах, деякі паремії з глютонімом *каша* внаслідок своєї популярності перекодувалися, метафоризувалися, а деякі взагалі виникли поза межами кулінарного коду, актуалізуючи зрозумілі образи, пов'язані з глютонічною сферою. За таких умов увиразнюється підмічена ще В. Гумбольдтом тенденція "понять нематеріального характеру" виражатися через "незвичайні метафори" [Гумбольдт 1960: 70] як засіб осмислення певної абстрактної сфери в термінах більш відомої, як правило, конкретної сфери [Ченки 1996: 70, 73], як засіб унаочнення абстрактних сутностей.

"В інтегрованому змісті слова-компоненти втрачають буквальної семантику і позначають інші культурні коди – характеристичний, поведінковий, духовний, моральний тощо" [Ужченко 2007: 7]. Серед кодів культури виділяють також біоморфний, предметний, соматичний, мовний, тощо [Бацевич 2007: 74-76]. У нашому дослідженні ця стереотипна низка кодів буде доповнена ще одним – водночас малодослідженим і, безперечно, загальновідомим – глютонічним. Розглянемо, які саме домінуючі семи

превалюють у складі *паремійних кодів* (ПК) і якими є їхні частотні показники (див. цифри, що стоять у дужках, у колонці № 2 табл. 1).

Таблиця 1

Домінантна сема паремії	Приклади паремій із зазначенням частотності
І. Глютонім каша як реалема у складі кулінарного ПК	
1	2
доповнення до каші	(19) <i>Бориц та каша, а ще кваша – ото їжа наша. Де хліб та сіль, та каша, там і домівка наша.</i>
види каш	(17) <i>Каша ячна дуже смачна. Крупник – кулішів брат.</i>
склад каші	(12) <i>Якби пионо та сало, то й каша смачніша б стала.</i>
важливий продукт харчування	(10) <i>Від каші діти ростуть. Їж кашу, бо не виростеш. Їж кашу – здоровим будеш. Каша – хліб чумацький. Наша каша смакота – для душі і живота.</i>
неякісне приготування	(4) <i>Де дві кухарки, там і каша задимлена. Кухарів багато, а каша пригоріла.</i>
кулінарна майстерність	(2) <i>Добра страва хвалить кашовара. Хороший кухар і без пиона кашу зварить.</i>
ІІ. Глютонім каша як мовний знак у складі антропоцентричного ПК	
вік людини	(20) <i>Не їв ти ще каші козацької. Мало ти ще каші з'їв.</i>
іронія	(13) <i>Уморився, поки каші наївся.</i>
повчання, поради	(12) <i>За таку роботу кашу будеш їсти шилом. Коли дрова горять, тоді й кашу варять.</i>
єдність	(11) <i>Чим більший гурт, тим смачніша каша.</i>
неробство, лінощі	(10) <i>Руки в ледачого тільки до каші й тягнуться. І кашу хочу, і по воду не піду. Зі сну каші не звариш.</i>
бідність	(8) <i>Порожні ложки, де каші трошки.</i>
людська вдача	(7) <i>Не дасть в кашу наплювати.</i>
побажання, настанови	(7) <i>Кашу вари густу, бо рідини і в озері вистачає. Не хвали каші, не посіявши проса.</i>
щедрість	(5) <i>В нас просто: смакуй і бориц, і кашу, але не забудь про квашу.</i>
достаток	(2) <i>За піччю сиди і кашу їж.</i>
жадібність	(4) <i>Воліє кишка тріснути, як має каша скиснути.</i>
гумор	(3) <i>Чумакові аби каша, а солі він привезе.</i>
працьовитість	(3) <i>У кого добра паша, в того розсипчаста каша.</i>
недовіра	(2) <i>Хіба з ним кашу звариш.</i>
покарання	(2) <i>Довів до дерев'яної каші. Дати березової каші.</i>
оптимізм	(1) <i>Аби пионо – каша буде.</i>
наполегливість	(1) <i>Добилися до своєї каші.</i>
нав'язливість	(1) <i>Передав куті меду.</i>
подяка	(1) <i>Дякуємо за хліб-сіль, за кашу і за милість вашу.</i>
смерть	(1) <i>Він уже від їв каші.</i>
ІІІ. Глютонім каша як мовний знак у складі анімастичного ПК	

прикмети	(4) <i>Після Юрія буде каша і в дурня.</i>
шанування природи	(1) <i>Почекай, маю: зварю тобі каші в гаю.</i>
IV. Глютонізм каша як мовний знак у складі зоолатричного ПК	
шанування тварин	(2) <i>На тобі, куций, кашки, щоб і ти знав Великдень. Кім воркоче, бо кашки хоче.</i>
V. Глютонізм каша як мовний знак у складі мантичного ПК	
ворожильні формули	(3) <i>Варися, кашо, смачна та весела. Іди, Доле, до нас кашу їсти. Як кутя, так і дитя.</i>

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що найбільшу частотну динаміку мають паремії з глютонізмом *каша* у складі антропоцентричного (114 одиниць) та кулінарного ПК (64 одиниці) і значно меншою мірою – у складі анімастичного, зоолатричного та мантичного ПК (5, 2 та 3 одиниці відповідно). Таким чином, прагмасемантична аксіологічна категоризація одиниць українського паремійного сегменту з лінгвістичними знаками глютонії доводить, що в ментальному лексиконі українців превалюють мовні знаки, пов'язані з цінностями духовної, а не матеріальної природи.

Література

- Бацевич, Ф.С.: Словник термінів міжкультурної комунікації. Довіра, Київ 2007.
- Гумбольдт, В.: О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Учпедгиз, Москва 1960. - Ч.1. С. 68–86.
- Дмитренко 2008* – Прислів'я та приказки / Упоряд., передмова М.К. Дмитренка, Видавець Микола Дмитренко, Київ 2008.
- Мищенко, Н., Мищенко, М.: Слово батьків з усіх віків. Богдана, Київ 1998.
- Номис 2004* – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упорядкув., прим та вступна ст. М.М. Пазяка. Либідь, Київ 2004.
- Олянич, А.В.: Презентационная теория дискурса: Монография. Гнозис, Москва 2007.
- Селіванова, О.: Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Довкілля, Полтава 2006.
- Ужченко, В.Д., Ужченко, Д.В.: Фразеологія сучасної української мови: Навчальний посібник. Знання, Київ 2007.
- УМЕ - Українська мова: Енциклопедія. Українська енциклопедія, Київ 2000.
- Ченки, А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в методах и целях // Вопросы языкознания, Москва 1996. – № 2. – С.68-78.

Summary

Semantic division of paremia is represented in the article «Segment of Ukrainian Paremia Fund with Linguistic Sings of Gluttony». This division deals with gluttonym *kasha*. The conclusion is the predominance of notions of

anthropocentric nature in the mental vocabulary of the Ukrainians. Culinary (animatic, zoolatrous and mantic) paremia codes are represented in less extent.

Key words: gluttonym *kasha*, linguistic sings of gluttony, paremia.

Демінутиви в анімалістичних фразеологізмах в українській та інших слов'янських мовах

Фойту Петра, Вронський Міхал

Університет імені Палацького в Оломоуці

За даними словника лінгвістичних термінів, демінутиви – “слова зі зменшувальним значенням, часто із позитивною оцінкою” [Lotko: 25]. Як відомо, використання демінутивів в українській та інших слов'янських мовах дуже популярне. Мета нашої статті – показати функціонування таких демінутивів у складі фразеологізмів з компонентами, які означають тварину. Фразеологізми з компонентами-анімалізмами проаналізовано як на матеріалі літературної мови [напр., Архангельская 2002], так і в діалектах [напр., Rak 2006].

За спостереженням Й. Млацека, 80 % фразеологічного фонду – фразеологізми, що перейняті із сільськогосподарського життя та постали внаслідок спостереження людини за природою. Більша частина таких фразеологічних одиниць (ФО), яка, не зважаючи на констатування Й. Млацека про зменшення кількості активно використовуваних фразеологізмів [Mlasek 2007: 207], вживається в сучасній мові, належить до фразеологізмів з компонентами-анімалізмами. Фразеологізми з компонентами-анімалізмами – важлива частина так званих типологічних інтернаціоналізмів (термін Л. Степанової), які виникли за подібних економічних та культурних умов незалежно в різних мовах [Stěpanova 2004: 110].

Причиною активності використання ФО з компонентами-анімалізмами може бути більша метафорична сила, яка міститься в назві певної тварини. Більшість фразеологізмів з анімалістичними компонентами – порівняння. Порівняння як фразеологічна одиниця має, як підкреслює Л. Кржелінкова, функцію інтенсифікації [Křelinková 2007: 75]. У більшості випадків назва тварини вживається як самостійний символ певної властивості, тому вона є найзручнішою для використання у функції інтенсифікації.

Варто зазначити, що назва тварини, яка становить символ певної властивості, є часто використана у цілій групі фразеологізмів, у яких вона потім реалізує значення такої властивості. М. Янковичова довела, що значення фразеологічного гнізда з компонентом-символом цілком залежить від значення символу: коли символ містить у собі лише одне значення, усі ФО цього фразеологічного гнізда включають компоненти з таким символічним значенням. Якщо ж символ має більше значень, ФО фразеологічного гнізда реалізують або всі значення символу, або тільки

одне з них [Янковичова 2001: 424-425]. Назви тварин є одним з прикладів символів, що мають кілька значень.

Розглянемо причини використання демінутивів порівняно з назвами тварин. М. Сота́к стверджує, що фразеологізми швидко втрачають експресивність [Soták 1989: 19]. Оскільки більшість фразеологізмів – вторинні мовні знаки, роль яких у мові полягає не в називанні, а в надаванні оцінки, із втратою експресивності вони перестають виконувати свою роль, а їх експресивність потрібно підвищити. Одним із засобів підвищення експресивності фразеологізму може бути якраз використання демінутива. Як приклад можна навести семантичне поле тупості. У ряді фразеологізмів, які служать для опису тупості людини, використання демінутива функціонує на підставі опозиції молодий – старий – тупий – мудрий [Толстая 2006] [напр., польське *głupia gąska*]. У певних випадках наведена опозиція реалізується не за допомогою демінутива, а за допомогою додаткових компонентів, які вказують на сему 'молодість', напр., чеські ФО *dováďet / skotačit...jako (mladé / bujně) hřibě* та його німецький відповідник *hupfen / herumspringen wie ein (junges) Füllen, frieren wie ein junge Hund*. Демінутив, використаний у такому випадку, підкреслює недосвідченість тварини, яка сама часто вже служить символом тупості (напр., польській ФО відповідає у словацькій мові фразеологізм *hlúpa hus*; словацька ФО *čumíš ako teľa*, яка є еквівалентом української ФО *дивитися як теля на нові ворота*, має більш експресивний варіант *čumíš ako teliatko*). За допомогою демінутивів у фразеології розвивається опозиція великий – малий, шустрий – немоторний. У ФО наведеної групи символом шустрості служить мала тварина, символ якої за допомогою демінутива інтенсифікується через те, що демінутив інтенсифікує сему 'малий'. Як приклади можна навести український ФО *бджілкою / мушкою літати* та чеські ФО *hbitý jako lasice / lasička, běžet jako gazela / srna / srnka, běhat / být čilá jako koroptvička / koroptev*, російські ФО *юркий как волчок / ящерица / ящерка, юркнуть как мышка*.

Близькою до наведеної є опозиція, у якій використання демінутива збільшує експресивність на підставі відношення молодий – старий – сильний – слабкий. Прикладом може бути ФО *běhat jako laň*, у якому *laň* використовується як символ швидкості та варіант *běhat jako laňka*.

Інший випадок, у якому використання демінутива зумовлює збільшення експресії – ФО, які мають значення 'малий'. Для підкреслення малого розміру використовуються ФО з компонентами, що позначають малу тварину, яка часто сама служить символом малого розміру, наприклад *муха*, *блоха*. Підвищення експресії таких ФО досягається шляхом використання демінутива, який містить у собі підкреслення малого розміру (українська ФО *ні мушка не забринить*, чеська *písmenka jako blechy / blešky*). У міжмовній еквівалентності таку опозицію добре демонструє польська ФО *jeść jak wróbelek* та її словацький еквівалент *jest' ako vrabec*. Такий спосіб

інтенсифікації частий у ФО зі значенням 'малий', але працювотий, наприклад, чеське *být pilný / pracovat pilně jako mravenec / mravenček*, польське *pracowita pszczołka / pracowity jak pszczołka*. Варто ще згадати асоціацію малий – несміливий, непомітний, яка реалізується в українській ФО *сидіти як мишка в нірці* та в польській ФО *szara myszka*. У випадку ФО *комара / комарика придавити* значення 'малий' підкреслює сему 'трошки'.

У деяких випадках значення 'малий' у фразеології реалізує не демінутив, а назва недорослої тварини (чеське *neublíží ani kuřeti*).

Рідше надання позитивної оцінки ФО через використання демінутива служить для інтенсифікації позитивної конотації: українське *як ті голубки жити*, чеське *vrkat jako holoubek / holub*, польське *kochać się jak para gołąbków, gruchać jak dwa gołąbki, gołąbek pokoju*, словацьке *dobrú jalovičku aj v maštali nájdu*.

Тепер розглянемо випадки, коли використання демінутива з метою підвищення експресії неможливе. У фразеології зустрічаються певні анімалістичні символи, які реалізують у своєму нейтральному варіанті інше символічне значення, ніж створений від них демінутив. Так, анімалістичний компонент *баран* виступає у складі фразеологізмів для позначення тупості, упертості (*розбиратися як баран в аптеці, дивитися як баран на нові ворота*, словацьке *navešať si ako baran na rohy, hlúpy / sprostý ako baran, hrnúť sa do niečoho ako baran, tvrdohlavý / zaťatý ako baran*). Навпаки, його демінутивний варіант реалізує у фразеології значення 'терплячий, неагресивний, тихий, невинний' (польські фразеологізми *łagodny jak baranek / oweczka*, словацьке *krotký ako baránok, nevinný ako baránok, trpezlivý ako ten baránok, obtetný baránok* (у наведених прикладах, звичайно, наявні біблійні асоціації), російське *добр как ягнёнок, невинный как ягнёнок*). Використання нейтрального та демінутивного варіантів в одному фразеологізмі можливе тільки у рідких випадках (напр., ФО *držat' ist' ako baran / baránok*, у якому зустрічається і значення тупість, упертість, і значення терпеливість). Таку саму ситуацію маємо щодо анімалізму *pes* та його демінутивного варіанта *pejsek* у чеській мові. У зв'язку з названими варіантами варто звернути увагу на те, що демінутивні варіанти назв різних тварин у певних випадках реалізують східне значення (російське *щуплый как котёнок, щенок*, чесь. *chodit za někým jako pejsek, chodit za někým jako beránek*, нем. *hinter jemandem laufen wie ein Hündchen*, рос. *ходить как ягнёнок за кем*). Оскільки демінутиви за своїм значенням становлять зменшувально-пестливі слова, їх використання у складі фразеологізмів неможливе у випадку, коли анімалістичний компонент реалізує у складі фразеологізму значення величини, наприклад, *бик, віл, слон* у ФО *бик на вухо ратицею наступив, як віл на ногу наступив, як чорний віл на ногу наступив, слона не помітити*, у чеській мові *kráva, slon (je to jako když dáš krávě / slonovi jahodu / malinu / višni)* та з нею пов'язане значення сили (*працювати як чорний віл у ярмі*,

чеське *mít sílu jako medvěd, bojovat jako lev*), незручності (чеське *být / motat se / chovat se jako slon v porcelánu*). Від багатьох анімалістичних компонентів утворення демінутива неможливе, тому воно, звичайно, не зустрічається у фразеології. Крім того, у мові є рідкі випадки, коли слово, яке було створене за моделлю демінутивів, використовується для позначення іншої тварини. Як приклад можна навести у чеській мові слова *kobyła – kobyłka* та утворені з ними фразеологізми *být žravý jako kobyłka – řehtat se jako kobyła – být hubený jako drožkářská kobyła*. Є також випадки, коли таке слово має повністю інше значення, наприклад, чеське *moucha – muška (být slabý jako mouchy, je tam lidí jako much, zabít dvě mouchy jednou ranou – mít dobrou mušku, mít špatnou mušku, vzít si na mušku)*.

Література

Архангельская, А.: Етнолінгвістика світобачення чеського та українського народів на тлі фразеології споріднених мов. In: "Слово, фраза, текст". Москва 2002, с. 35 – 41.

Мокиєнко, В.М.: Словарь сравнений русского языка. Санкт-Петербург 2003.

Словник фразеологізмів української мови. Київ 2003.

Толстая, С. М.: Славянский и балканский фольклор. Москва 2006.

Янковичова, М.: Русские фраземы с компонентами-символами и европейский фразеологический фонд. In: "Rossica Olomucensia XL". Olomouc 2001, část 2, с. 421 – 426.

Kolektiv autorů: Česko - německý frazeologický a idiomatický slovník. Olomouc 1999.

Křelinková, R.: Funkce a modifikace hovorových frazémů v psané publicistice. In: "Čeština - bádání a učení". Brno 2007, с. 74 – 78.

Mlacek, J.:Štúdie a state o frazeológii. Ružomberok 2007.

Mosiłek-Kłosińska, K., Ciesielska, A.: Słownik frazeologiczny języka polskiego. Warszawa 2001.

Mrhačová E, Poncová, K.: Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice. Ostrava 2003.

Rak, M.: Antropocentryzm gwarowej frazeologii zwierzęcej z Gór Świętokrzyskich: Podtatrze. In: "Język polski" 5 / 2006, с. 367 – 375.

Slovník súčasného slovenského jazyka. Bratislava 2006.

Soták, M.: Slovní fond slovenských a ruských frazém. Bratislava 1989.

Stěpanova, L.: Česká a ruská frazeologie. Diachronní aspekty. Olomouc 2004.

Lotko, E.: Slovník lingvistických termínů pro filology. Olomouc 2005.

Summary

Many phraseological units of Slavonic languages are connected with the names of animals. In many of them there are used the diminutives. The author of the article describes the usage of the diminutives in Ukrainian, Russian, Polish, Czech and Slovak phraseology. The paper presents the aims of the usage of diminutives in this Slavonic languages.

Key words: phraseological unit, diminutive, Slavonic languages, animalism, internationalism.

Концепт “людина” в індивідуальній моделі світу Марії Матіос (на матеріалі фразеологічних одиниць сімейної саги в новелах “Майже ніколи не навпаки”)

Євтушина Тетяна

*Південноукраїнський державний педагогічний
Університет ім. К. Д. Ушинського*

Поява останнім часом низки праць, присвячених когнітивним аспектам лінгвістики, засвідчує активізацію дослідницьких зацікавлень до концепту як одного з центральних понять когнітивної лінгвістики.

Т. А. Космеда, наприклад, вважає, що “поняття концепту відповідає уявленню про ті значення, якими оперує людина в процесі мислення і які відображають зміст досвіду й знання, зміст результатів усієї людської діяльності і процесів пізнання світу у вигляді певних квантів знання [Космеда 2000: 263]”.

Отже, *концепт* – це ментальне утворення, пов’язане з процесами пізнання світу, яке акумулює знання про певні фрагменти дійсності і має вербальне вираження, крім того, необхідно аналізувати функціонування концептів саме у текстах.

Серед лінгвістичних досліджень більшою мірою розглянуто фіксацію концептів внутрішньої чи біологічної сфер буття людини. Для нашого дослідження в цьому напрямі доцільним видається звернення до фразеологічних одиниць, які репрезентують концепт “людина” в українській постмодерній прозі.

Для досягнення мети необхідно розв’язати такі завдання: систематизувати філологічні дослідження поняття *концепт*, з’ясувати дефініції фразеологічної вербалізації концепту “людина” в прозовій мовотворчості Марії Матіос, що дасть змогу визначити особливості індивідуальної моделі світу письменниці на основі сімейної саги в новелах “Майже ніколи не навпаки”.

Художні твори, зокрема сімейна сага в новелах “Майже ніколи не навпаки” Марії Матіос – лауреата Шевченківської премії – за майстерністю та глибиною викладу зачаровують читача. Теза письменниці про те, що “важить не час, а людина в обставинах часу”, розкривається через драматичну історію гуцульських родин часів Австро-Угорської монархії, першої світової війни та першої третини ХХ століття. Пристрасті звичайних людей, марево містики, багатоярусний сюжет, ненав’язливі роздуми над вічною дилемою Любові – Ненависті, Гріха – Спокути, дивовижне мовне

багатство викликають потребу занурюватися в колоритний світ письменницької уяви й реальних знань.

На основі класифікації Ю. Степанова [1997: 54], який зазначав, що концепт “людина” має такі загальноприйняті параметри у своєму складі: людина по відношенню до світу, до бога; людина по відношенню до інших людей; людина та суспільство, ми з’ясували, що фразеологічні одиниці (далі - ФО) у збірці Марії Матіос “Майже ніколи не навпаки” репрезентують концепт “людина” за допомогою двох ядерних підконцептів - “ментальна діяльність людини” і “біологічне буття людини”. Зауважимо, що ФО на відтворення соціологізації людини не є характерними для індивідуальної моделі світу письменниці.

Одним із головних методів дослідження є концептуальний аналіз логічного плану (С. Жаботинська, О. Селіванова), тобто метод когнітивної дефініції [Bartminski 1988].

Провідним у структурі фразеологічного концепту “людина” є підконцепт “ментальна діяльність людини”, оскільки ментальність дає змогу виявити характеристику особистості, її поведінку й характер. З перших рядків новел Марії Матіос спостерігаємо понурення у психоемоційні стани героїв, їх настрої. У центрі уваги письменниці перебувають почуття гуцул, які мають загальнолюдське значення.

Наприклад, у новелі “Чотири – як рідні – брати” авторка подає читачеві портрет однієї з героїнь - вагітної Доці - без відтворення рис характеру: “*Доця гасла на очах, лише її донедавна запале черевце почало вивершуватися, як на дріжджах* [Матіос 2007: 12]”; “*Та мені очі вилазять коло того сапання, дитина вже просилася на світ Божий, а мама казали: “Гай, сапаємо два рядочки, та й буде. Все одно сапаєш не так, як треба* [Матіос 2007: 10]” (пор.: *очі вилазять*) – “кому-небудь неприємно, незручно, совісно від чогось [ФСУМ 1999: 598]”. Зазначені фразеологізми є стилістично значущими. Вони виступають інтенсифікаторами межового стану героїні, роблять зображуване максимально достовірним.

Низка ФО підконцепту “ментальна діяльність людини” співвідноситься із семою “переживання”. Тяжкий душевний стан людини як наскрізний мотив індивідуального стилю Марії Матіос супроводжується вживанням фразеологізмів, які захоплюють, на наш погляд, не тільки увагу, а й подих сучасного читача: *тіло вкривають мурашки* [Матіос 2007: 72]; *б’ють дрижкаки* [Матіос 2007: 140]; *бухнула кров у голову* [Матіос 2007: 149]; *скине камінь із душі* [Матіос 2007: 163]; *бухає кров у скроні та в серце* [Матіос 2007: 131] тощо.

Численними є фрагменти сімейної саги Марії Матіос “Майже ніколи не навпаки”, в яких авторка завдяки ФО підконцепту “ментальна діяльність людини” інтерпретує *духовну сферу* гуцульських селян: “*Бог у поміч, Докійко!* [Матіос 2007: 69]” (пор.: *Бог на поміч*) – “уживається як побажання кому-небудь успіху в роботі, в якій-небудь справі [ФСУМ 1999: 38]”;

“**Слава Богові**, вона здорова – як цвях [Матіос 2007: 100]” (пор.: *слава Богові*) – “2. Уживається для вираження задоволення, морального полегшення [ФСУМ 1999: 824]”; “**Боже помагай!** – тієї ж миті привітався Варварчук із Кейваном і ступив у скошену траву під горіхом [Матіос 2007: 116]” (пор.: *помагай Боже*) – “уживається як побажання кому-небудь успіху в роботі, в якійсь справі [ФСУМ 1999: 671]”; “**Слава Христові-Богові**, що вертають живі-здорові... [Матіос 2007: 144]”. Зазначені фразеологізми творять довірливо-добродушний настрій, підсилюють загальнолюдські ціннісні орієнтації мовного етикету О. Іваночко з цього приводу стверджує, що “у ці слова вкладається особливий зміст. Вони є свідченням того, що Бог в уяві українця, - це опікун, який оберігає від усіляких негараздів, від усього лихого. Ці вітальні конструкції демонстрували наявність щирої віри в Бога та його науку [Іваночко 2000: 101]”.

Не залишаються поза увагою ФО на зображення *духовності* персонажів досліджуваних творів Марії Матіос, що ускладнюють комунікативний план речень: “**Святий Боже!**..[Матіос 2007: 165]” (пор.: *Боже мій*) – “уживається для вираження відчаю, розпачу, великого захоплення [ФСУМ 1999: 43]”. У наведених фрагментах звернення до особи і пов’язані з ними емоції виражаються фразеологічним звертанням підкресленої експресії. А підпорядкування вставних ФО (зі значенням констатуючої і переповідної модальностей) інтонаційній структурі речення також забезпечує їхнє входження до комунікативного плану відповідних синтаксичних конструкцій: “**Дякувати Богу**, живий-здоровий Іван Варварчук якоїсь-то весняної днини щодуху вертав із війни додому, аж курилося з-під обношених його постолів з онучами [Матіос 2007: 17]” (пор.: *дякувати Богові*) – „уживається в значенні: на щастя [ФСУМ 1999: 287]”; “**Видить Бог**, я не хотів її займати” [Матіос 2007: 25]” (пор.: *бачить Бог*) – “уживається як запевнення в правдивості висловленого; справді, дійсно [ФСУМ 1999: 36]”; “**Дасть Бог**, за якийсь місяць у Павла буде четвертий рот [Матіос 2007: 28]” (пор.: *дасть Бог*) – “1. Уживається для вираження сподівання на успішне завершення чогось [ФСУМ 1999: 39]”; “**А колись-то, прости Боже**, не зважав ні на піст, ні на Великдень, ні навіть мерця по сусідству [Матіос 2007: 100]” (пор.: *прости Боже*) – “уживається як традиційна формула вибачення [ФСУМ 1999: 40]”. Віддзеркалюючи духовну красу гуцулів, ФО надають мові творів невимушеності й усномовної природності.

Розглядаючи процеси *волі* людини із сімейної саги в новелах „Майже ніколи не навпаки”, помічаємо ФО із семантикою “настирливо примушувати когось робити щось”: “**І маму-небіжку мою лиши в спокої!** [Матіос 2007: 10]” (пор.: *лишати в спокою*) - “не турбувати кого-небудь; не чіпати чогось [ФСУМ 1999: 432]”; “**І не можуть собі дати ради** ні перші, ні другі [Матіос 2007: 14]”; “**Подекуди ті, хто приходив коло Дмитрика**

посидіти, поговорити самі **просили в Бога** для нього смерті, як би просили здоров'я чи щастя [Матіос 2007: 21] (пор.: *молити Бога*) – “1. Турбуватися, переживати за когось, бажати комусь всього доброго [ФСУМ 1999: 502]”; “Молода дружина Петруня залишилися з немалим маєтком самасамісінька, коли добре, а коли й не дуже **даючи раду** розрослому своєму господарству [Матіос 2007: 15]” (пор.: *дати раду*) – “2. З успіхом поратися, порядкувати біля кого-, чого-небудь, справлятися з кимось-чимось [ФСУМ 1999: 210]”; “Я вам тут **ради не дам** [Матіос 2007: 58]” (пор.: *дати раду*) – “1. Підказувати кому-небудь, навчати когось, як треба діяти, що робити в конкретних обставинах; радити [ФСУМ 1999: 210]”; “Але ні один багач **Бога за бороду ще не тримав** [Матіос 2007: 34]” (пор.: *вхопити Бога за бороду*) – “досягти чогось особливого, незвичайного, вимріяного [ФСУМ 1999: 165]”.

До інтерпретації *інтелектуальних якостей* людини письменниця не вдається на рівні фразеології, однак із новели “Будьте здорові, тату” дізнаємося про Гаврила, який нерозважливо (хоч у нього і “рветься серце”) віддає доньку-сироту за поважного газду і не наважується нікому довірити важливу справу – стерегти перше безсоння молодих. Оскільки “якщо вже на те пішло, то молодий старший навіть від тестя (Гаврила). Але мало кому з хмелю чи цікавості може **прийти до голови** що дурне – та й сіпне хто дверну клямку до молодих [Матіос 2007: 88]” (пор.: *лізти до голови*) – настирливо з’являтися у свідомості; ставати предметом думки [ФСУМ 1999: 435]”.

Із наступних контекстів сімейної саги довідуємося, що Марія Матіос продуктивно використовує у новелах ФО підконцепту “біологічне буття людини” із лексемою *душа*: “Доця ще ніколи не тримала в руках живої людини, яка на очах **відпускає свою душу на небеса** [Матіос 2007: 23]”; “А багато хто з побратимів-вояків **віддав Богу душу** після тої газової атаки [Матіос 2007: 112]” (пор.: *віддати Богові душу*) – “померти [ФСУМ 1999: 118]”. Інтерпозиційний щодо контексту образний фразеологізм сконденсував у собі аспекти християнського вчення, за яким провідним у формуванні життя і смерті людини стає образ всевладного Бога. Оскільки “у народній міфології сприйняття Бога протиставлене людині, яка смертна і після смерті віддає Богові свою душу [Голстой 2002: 45]”.

Однією з показових особливостей формування індивідуальної моделі світу письменниці можна вважати використання ФО, які ґрунтуються на уявленні про смерть як подорож: “**Пішов у глину** через молоду свою кров [Матіос 2007: 67]” (пор.: *піти в могилу*) – “загинути, вмерти [ФСУМ 1999: 643]”.

На основі проаналізованого матеріалу ми переконуємося, що фразеологізми як номінативно-експресивні одиниці цілісно відображають у прозі Марії Матіос драматичні картини дійсності, внутрішній стан людської душі, навіть найменші психічні конфлікти, емоції та пристрасті. Її манера наскрізь оригінальна і далека від будь-якого шаблону.

Таким чином, досліджуючи фразеологічну вербалізацію концепту “людина” в новелах сімейної саги Марії Матіос “Майже ніколи не навпаки”, можна зазначити, що в індивідуальній моделі світу письменниці *людина* відображається як багатогранна особистість, в якій домінують вольові й емоційні риси характеру. Актуальною залишається проблема зіставного дослідження фразеологічних одиниць на відтворення концепту “людина” в сімейних сагах Марії Матіос “Майже ніколи не навпаки” і “Солодка Даруся”, акцентуючи увагу на ментальній характеристиці гуцульських селян початку ХХ століття.

Література

Іваночко, О.: Християнсько-релігійні елементи у формулах ввічливості українського народу. In: Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Слов’янська філологія. 87/2000, с. 101 – 103.

Космеда, Т. А.: Мовна свідомість і семантика мови (на прикладі концепта ВОЛЯ у тексті Т. Шевченка). In: Семантика мови і тексту: Зб. статей VI Міжнародної наук. конф. (26 – 28 вересня 2000 р.). Плай, Івано-Франківськ 2000, с. 263 – 266.

Кресан, Е. Я. Концепт в тексте: номинативные ракурсы в свете функционализма // Вісник Черкаського університету. Сер.: Філологічні науки. Черкаси 11/1999, с. 76 – 82.

Матіос, Марія: Майже ніколи не навпаки. ЛА “Піраміда”, Львів 2007.

Символы, знаки, эмблемы: Энциклопедия / Под ред. В. Л. Темизина. Локид-Пресс, Москва 2003.

Сковорода, Г.: Твори у 2-х т. Київ 1994. – Т. 1.

Старовойт, І. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей. Київ – Тернопіль 1997.

Степанов, Ю. С.: Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997.

Толстой, Н. И. Бог // Славянская мифология. Москва 2002.

ФСУМ: Фразеологічний словник української мови / Укл.: Білоноженко В.М. та ін. Наукова думка, Київ 1999.

Харчук, Р. Б.: Сучасна українська проза: постмодерний період: Навч. пос. Академія, Київ 2008.

Bartminski, J.: Definicja kognitywna jako narzedzie konotacji. Lublin 1988.

Summary

The main object of work is the functional problem of the concept “person” in Mariyi Matios individual view of the world with using on material phraseological units of family saga in the novells “Майже ніколи не навпаки”.

Key words: concept, underconcept, individual view of the world, idiom, phraseological unit, a lexeme, semantic structure, e mental work of e person, biological exist of e person.

Функціонування біблійних у творих Лесі Українки та Василя Стефаника

Крупеньова Тетяна

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д.Ушинського»*

У загальній системі художніх знаків, що моделюють комунікативну систему, особлива роль належить заголовку художнього тексту. Його значущість обумовлена перш за все його здатністю репрезентувати художній твір у контексті культури: заголовок зумовлює місце твору в художній спадщині автора, репрезентує ім'я автора в культурно-історичному світі, дає можливість літературному твору придбати свою самостійність і впізнаність в культурному контексті кожної епохи. При текстовому підході правомірним представляється розуміння заголовка художнього твору як першого знаку тексту [Кухаренко 2004: 95]. Заголовок художнього твору відповідає всім ознакам власної назви: означаючи об'єкт, заголовок виділяє, індивідуалізує його у ряді однорідних об'єктів. Як специфічні властивості необхідно відзначити його матеріальну однорідність із позначеним об'єктом і відсутність аналогів у сфері загальнонародної ономастики: заголовок властивий винятково художньому творінню, він – продукт породження творчої свідомості [Карпенко 1986: 39]. Значущість заголовка як унікальної художньої сутності носить логічно впорядкований характер, детермінована рівнем модельованих відносин заголовок – текст. За формально-структурними ознаками заголовки поділяються на групи в такий спосіб: а) однолексемні заголовки підібрано до 50-х творів В.Стефаника („Ангел”, „Давнина”, „Злодій”, „Підпис”, „Роса” та ін.) та до 4-х драм Л.Українки („Прощання”, „Одержима”, „Кассандра”, „Оргія”); б) дволексемні - до 20 новел В.Стефаника („Вечірня година”, „В корчмі”, „Такий панок”, „Дурні баби...” та ін.) та 10 драм Л.Українки („Блакитна троянда”, „Вавилонський полон”, „Осінь казка”, „Лісова пісня” та ін.); в) трилексемні - до 6 новел В.Стефаника („Виводили з села”, „Раненько чесала волосся”, „З міста йдучи” та ін.) та 4 драм Л.Українки („Руфін і Прісцилла”, „На полі крові”, „Айва та Мохаммед”, „Йоганна, жінка Хусова”); г) чотирилексемні та більше - до 7-ми новел В.Стефаника („У нас все свято”, „У воздухах плавають ліси”, „Городчик до Бога ридав” та ін.) та 1 драма Л.Українки („В дому роботи, в країні неволі”).

Лаконізм письма, стисла манера творчого почерку письменників, на нашу думку, позначаються на тому факті, що найбільше однолексемних та дволексемних заголовків. Серед них є назви-апелятиви і назви замітники імені. Таких біблійних переважна більшість – 48 у В.Стефаника („Гріх”,

„Дорога”, „Підпис”, „Злодій”, „Побожна”, „Мати” та інші) та 4 у Лесі Українки („Прощання”, „Оргія”, „Камінний господар”, „Одержима”). По 3 бібліоніми у кожного письменника - це власні імена персонажів - “Марія”, “Катруся”, „Дід Гриць”; „Кассандра”, „Айша та Мохаммед”, „Руфін і Прісцилла”.

Не відразу був знайдений заголовок драматичної поеми Лесі Українки „У пущі”. Разом з автографом зберігається окремих аркуш з написом „Річард (чорновик)”. Рукою К.В.Квітки під заголовком до дії 1 написані варіанти назви драми: „Артист”, „Життя артиста”, „У пущі”, „За океаном”, „Забута трагедія”, „У шурхах”, „Річардсон”, „Похований артист” [Українка: 5, 296]. Заголовок „У пущі” підкреслений. Очевидно, поетеса не лише шукала й вагалася, якому із заголовків віддати перевагу – кожен її чимось не влаштував. Думається, вона радилась з К.В.Квіткою, щоб іще раз перевірити дію назви твору на друга-співбесідника. Можливо саме К.В.Квітка віддав перевагу назві „У пущі”. В усякому разі, здається, що саме цей варіант найкращий з усіх наведених у списку. Тривала 12-річна робота над драмою (1897-1909) завершилася успішно, а заголовок увійшов органічним компонентом у художній твір, утворивши численні зв’язки-перегуки і ставши символом того середовища, що прагне зруйнувати долю Річарда – людини неординарної, творця, художника.

Робота Василя Стефаника у низці новел зафіксована в епістолярній спадщині майстра як своєрідні варіанти художнього тексту. У листах до Софії Морачевської-Окуневської та В.Морачевського знаходимо такі начерки-варіанти до творів “Портрет”, „Діти”, „Лист”. А раніше, працюючи над новелою „Сама саміська” в листі до цієї родини автор надсилає незакінчений варіант, який значно різниться з остаточним. Письменник начебто в іншій площині - епістолярній перевіряє себе, своє текстотворення, радиться з друзями. Епістолярна спадщина митця засвідчує особливо копітку роботу над новелою “Новина”, тематика якої вразила уяву майстра, його згорьоване долею простої людини серце. В трьох листах автор переказує сюжет твору: у 1897 р. до В.Морачевського та в двох листах до О.Кобилянської (14.X. і 16.XII за 1898 р.). Цікаво, що в листі до В.Морачевського навіть змодельовано початковий фрагмент остаточного тексту з лексемою новина: „В сім селі сталася новина” [Стефаник 1949: 1, 277]. У листах письменника до цих кореспондентів, а також до О.К.Гаморак, зустрічаються невеличкі начерки і до новел, і до поезій у прозі. Автор вводить їх у листи без назви, як просто оповідь, яка крає його серце, і лише пізніше ці фрагментарні уривки так або інакше „обрастають” текстом і дістають бібліоніми. Відшукуючи найбільш влучний заголовок до своїх творів, письменник у деяких випадках змінює його на інший. До 5-ти новел існує один заголовний варіант: до новели „Засідання” існує варіант назви

„Старі і молоді”; до твору „Нитка” – варіант „Коверець”; „Вечірня година” має варіант „Мужицька дитина”; „Кленові листки” – „Мужичка”; „Виводили з села” – „Виводини з села”. Три новели мають по два варіанти заголовків: „Моє слово” – варіанти „Мої слова”, „Confiteor”; „Вона – земля” – варіанти „Земля”, „Вона – то земля”; „Morituri” – варіанти „Сонце”, „Богачі”.

Леся Українка не раз акцентує заголовчу лексему, неодноразово посилює її, вживає багато раз у тексті п'єси – і в мові дійових осіб, і в текстах ремарок. Так, вживши лексему *оргія* у першій вступній ремарці [Українка: 6, 163], авторка ніби забуває про неї і повертається лише через 15 сторінок в діалозі *Антея* і *Неріси* [Українка: 6, 177]: тут на чотирьох сторінках цю лексему вжито 4 рази в мові *Антея* і 4 – в мові *Неріси*, а поряд цілий каскад, заміників лексеми: *гетерія співців, святе безумство, позорище, захват палкий, невидимий холодний гад розпусти і зневаги* тощо. Через 4 сторінки лексема *оргія* знову зринає в мові *Федона* і знаменує поворот сюжетного дійства - запросини до *Мецената* [Українка: 6, 184]; через 12 сторінок знову з'являється вона в мові *Антея* - він забороняє *Нерісі* йти на *оргію* [Українка: 6, 193], а через 2 сторінки виникає в мові *Евфрозіни* [Українка: 6, 198]. Скупчення таких повторів у тексті створює певні лексичні посилюючі центри, які співвідносяться між собою й усіма мовно-сюжетними рівнями. Самий текст, що складається з двох дій, будується поетесою з помітною „перекличкою” лексеми *оргія* у ремарках (вступних) і у фрагментах тексту, пов'язаних з діалогічними партіями головних персонажів. Заголовок „*Оргія*” одразу вводить читача/глядача у світ давнини - виникають асоціації з давньогрецькими або давньоримськими обрядами чи бенкетуванням панівної верхівки цього рабовласницького суспільства. Звернімося до словника: *оргія* — 1) Культовий обряд на честь давньосхідних, давньогрецьких і давньоримських богів (напр. Вакха); 2) Переносно - розгульний бенкет [Словник іншомовних слів 1974: 485]. Можемо твердити категорично: усі лексеми, весь лексичний шар в цілому цілеспрямовано працює на заголовок, додаючи до нього цілий комплекс нюансів і, перш за все, особлива вагомість припадає на онімний шар і безіменність, а також супроводжувальні лексеми. Назвавши свою драматичну поему „*Оргія*”, посиливши цю назву повтором в ремарці „Діячі”, поетеса значно примножує її силове поле усім добором засобів художнього письма. На чільному місці – номінацій не поле і весь онімний простір. В його арсеналі багато барв, що переносять нас в античні часи, співвідносяться з позначеною у вступній ремарці топонімією і заміником хрононіма. Наведемо приклади деяких з них: 1) топоніми – *Афіни, Корінф, Рим, Еллада, Греція, Коринфська затока, Танагра*; 2) теоніми – *Аполлон, Юпітер, Феб, Афродіта, Ніке, Терпсіхора, Прометей, Андромеда, Персей*,

Діоніс, Медуза; 3) міфотопоніми – *Олімп, Парнас*; 4) імена митців – *Гомер, Гораций, Демосфен*; 5) назви творів – „*Антигона*”.

У майстерні Василя Стефаніка та Лесі Українки тривала й наполеглива робота над біблійними, безпосередньо, дає плідні результати, поєднуючи в єдиний художній комплекс дві нерівнозначні величини - текст і його дотекстовий показник - біблійні, поглиблюючи загальний психологічний малюнок образної системи. Майстерність письменників полягає в тому, що вони зуміли показати, а не тільки описати “роботу” свідомості. При цьому створюється так званий “ефект присутності”, коли читач переживає разом з героєм його болі, страждання. Досягають цього письменники несподіваним перенесенням „авторського кута зору на кут зору героя”. У цій „роботі” свідомості точний, влучний, іноді незвичайний формою чи сполученням компонентів біблійні відіграє одну з найважливіших партій в загальному словесному оркестрі – їх вишуканих, вистражданих, написаних кров’ю серця шедеврах.

Література

Карпенко, Ю.А. : Имя собственное в художественной литературе. In: Филологические науки 4/1986, с. 34-39.

Кожина, Н.А.: Заглавие художественного произведения: онтология, функции, параметры типологии. In: Проблемы структурной лингвистики. Москва 1984.

Кухаренко, В.А.: Інтерпретація тексту. Навчальний посібник. Нова книга, Вінниця 2004, 272 с.

Словник іншомовних слів. Київ 1974.

Стефанік, В.: Твори в 2-х т. Київ 1949.

Українка, Леся: Зібрання творів: У 12 т. Київ 1975-1979.

Фонякова, О.И.: Имя собственное в художественном тексте. Учебное пособие. Ленинград 1990, 103 с.

Summary

The article is devoted to research of features of functioning of title in the short stories of Vasiliy Stefanik and dramatic seats of Lesya Ukrainka. In our research we go out from the well-known theses about a title as first sign of text development, his visiting-card, display of author style and add a postulate about his artistically-vivid saturation, through communication with all work, his linguistic-artistic features, in essence, communication with all levels of artistic value.

Key words: onomastics, proper noun, biblionym, antroponym, context.

До проблеми кодифікації абревіатур

Калашкова Ленка

Університет імені Масарика в Брно

З процесом перебудови української держави, створення та реформування відповідних інституцій, а також з формуванням у суспільстві нових політичних, економічних і культурних відносин, з'являється одночасно потреба поповнення лексичного фонду сучасної української мови. Між інноваційними засобами виникають абревіатури, котрі фіксують нові або відновлені реалії громадсько-політичного життя.

Абревіатури часто вживаються в текстах функціонального виду літератури, тобто ділового, наукового, навчального й ужиткового стилів. Вони також використовуються у засобах масової інформації, де їхнім вживанням досягається заощадження та ефективне використання місця на газетних та журнальних шпальтах, і, зокрема сьогодні, в щоденній комунікації людей.

На підставі компонентів, які входять в їхній склад, українські вчені виділяють різні типи абревіатур і встановлюють їхню більш-менш детальну класифікацію. Так, зокрема, М. Я. Плющ виділяє за способом їхнього творення три типи : **складовий тип**, нап.: л-ра – література, літред – літературний редактор, швейц. ф. – швейцарський франк; **змішаний тип**, наприклад: біопаливо – біологічне паливо, бавовнозавод – бавовняний завод; **ініціальный тип**, котрий далі розподіляється на та три підтипи: **звуковий підтип**, нап.: БОЗ – боротьба з організованою злочинністю, БЮТ – Блок Юлії Тимошенко; **буквений підтип**, нап.: МВС – Міністерство внутрішніх справ (ем-ве-ес); **буквено-звуковий підтип**, наприклад: ДТСААФ – Добровільне Товариство Сприяння Армії, Авіації і Флоту (де-те-са-аф).

Слід зазначити, що вище наведена класифікація зовсім не торкається написання діакритичних знаків у скороченнях. Мова йдеться про крапку, дефіс та ламану лінію. На нашу думку, ці складові абревіатур варті окремої уваги.

- **Крапка** найчастіше приєднується до деяких абревіатур складового типу, тобто до а) скорочених або б) складноскорочених слів, нап.: а) **Луг.** – Луганська область, **листоп.** – листопад, **біблійн.** – біблійний та ін.; б) **швейц. ф.** – швейцарський франк, **б. М-бу** – без масштабу та ін. У формі останнього прикладу з'являється одночасно крапка та тире, що означає пропущену частину слова.

Крапка приєднується також до деяких ініціальних абревіатур буквеного підтипу, нап., **б. в.** – без видавництва, **б. д.** – без даних, **б. М.** – без місця та ін.

- **Дефіс** означає пропущену частину слова у абревіатур, що виникли усіченням основи, наприклад, **л-ра** – література, **б-ба** – боротьба, **б-ка** – бібліотека та ін.

Дефіс необхідно писати також в абревіатурах складового типу, а саме у скороченні, створеному усіченням кореневої частини слова, наприклад, **б. м-бу** – без масштабу та ін.

Особливими випадками є ініціальні абревіатури, у котрих, на нашу думку, дефіс виконує розрізнявальну функцію або приєднує до скорочення яке-небудь пояснювальне слово, наприклад, **БАЛ-м** – блок абонентських ліній модернізований та ін.

- **Ламана лінія** виникає, наприклад, у таких абревіатурах: **ш/у** – шахтопрохідне управління, **б/в** – форма навчання без відриву від виробництва, **б/п** – безпартійний та ін. Найчастіше йдеться про скорочення, утворені від словосполучень, у формі котрих використаний прийменник. Іншою причиною написання ламаної лінії можна вважати її вживання у розрізнявальній функції, щоб не плутати дві однакові за формою абревіатури, напр., **ш/у** – шахтопрохідне управління, пор. **ШУ** – швидкість укорочення.

Питання правопису українських абревіатур ускладнено, перш за все, відсутністю однозначних правил в термінології абревіатур. Таким чином виникають абревіатури-синоніми, напр.: ¹Нацрада, ²НР – Національна рада, ¹о., ²о-в – острів ¹в. о., ²в/о – виконуючий обов'язки; полісемії, напр.: засн. – заснований, засновник, верх. – верхній, верховний; омонімії, напр.: ¹А – ампер, ²А – анкета, ³А – амортизація, ¹Пг. – Петроград, ²ПГ – парникові гази, парниковий газ, ³ПГ – природний газ, ⁴ПГ – пожежний гідрант, ⁵ПГ. – пізній гестоз, мед.

Проблема правопису торкається також абревіатур, запозичених з інших мов, найчастіше з англійської, котрі поширені, зокрема, у текстах публіцистичного й адміністративного стилів, у терміносистемах нових наукових галузей, а крім того вони теж використовуються у щоденній комунікації людей. У текстах можна знайти абревіатури, запозичені посередництвом транслітерації або транскрипції, а є й навіть такі, що пишуться в оригінальному вигляді, тобто латиницею. Є і такі абревіатури, що записані по-різному, наприклад, термін комп'ютерної термінології *Unicode* – *universal code* – універсальне кодування, у текстах записаний як: *Юнікоде*, *Унікод*, *Unicode*.

Запозичені абревіатури з англійської мови присутні, між іншим, у щоденному спілкуванні людей, зокрема, у повідомленнях, надісланих мобільним телефоном, вони написані латиницею. Найчастіше йдеться про абревіатури ініціального типу, напр., **KIT** – *keep in touch*, **HAND** – *have a nice day*, **AKA** – *as know as* та ін.

Поширені також звукові абрєвіатури, створені літерами, цифрами, комбінацією цифр із літерами або з частиною слова, напр., *U* – you, *4* – for, *L8* – late, *2nite* – tonight, *WAN2TLK* – want to talk, *RUOK* – are you OK та ін.

Менш часто виникають абрєвіатури – складноскорочені слова, напр., *Thx* – thanks, *Wknd* – weekend, *MSG* – message та ін., які створюються пропусченням частини слова або словосполучення.

Абрєвіація з англійських слів не дотримується жодної кодифікованої норми, люди їх вживають так, як їм зручно. Внаслідок цього виникають:

- абрєвіатури-синоніми: напр., *AFAIC*, *AFAIK* – as far as I know та ін.

- абрєвіатури-омоніми: напр., *4* – for, *4* – four та ін.

- абрєвіатури-пароніми: напр., *IDK* – I don't know, *ІДК* – індивідуальний дозиметричний контроль та ін.

Отже, у сучасній українській мові абрєвіатури внаслідок економії передачі інформації дуже широко використовуються і саме тому необхідно знати правила їхнього укладання та можливості інтерпретації. Допоміжним для вирішення зазначеної проблеми вважаємо створення *Українсько-чеського словника скорочень*, над яким працюємо вже три роки. Українсько-чеський словник скорочень буде призначений не лише для професіональних перекладачів, але сподіваємося, що він стане корисним для широкої громадськості та допоможе кожному зі своїх користувачів орієнтуватися в абрєвіатурах, тобто правильно використовувати та створювати скорочення.

Література

Бабій, І. – Лісняк, Н: Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Навчальна книга Богдан, Тернопіль 2006, 88 с.

Горпинич, В. О.: Українська словотвірна дериватологія. ДДУ, Дніпропетровськ 1998, 190 с.

Мова – народ. Висловлювання про мову та її значення в житті народу. Упоряд. Олекса Тихий, післяслово О. Зінкевича. Смолоскип, Київ 2007, 416 с.

Сучасна українська літературна мова. За редакцією М. Я. Плющ. Вища школа, Київ 2003, 430 с.

Сучасна українська літературна мова. За редакцією І. К. Білодіда. Інститут мовознавства АН УРСР. Книга 4. – Лексика і фразеологія. Наукова думка, Київ 1973, 439 с.

Український правопис. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Інститут української мови НАН України. Наукова Думка, Київ 2008. 288 с.

Чумак, Л. М.: Складноскорочені слова як особливий клас слів у сучасній англійській мові. [онліне]. In: Житомирський державний університет імені Івана Франка: Вісник Житомирського університету. Dec 2008. [цит. 2009-06-28]. <<http://eprints.zu.edu.ua/2534/>>. УДК 802.0-087.

Summary

The article is talking about the process of word abbreviation in Ukrainian language and about problems flowing from their wide use.

Key words: process of word abbreviation, classification of abbreviations, orthography of abbreviations, loan abbreviations from English.

Problémy literatury

Антропоцентризм українського шістдесятництва: персоналістський вимір

Тарнашинська Людмила

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

Індивідуальне «Я», голосно заявлене молодими українськими поетами на початку 60-х рр. ХХ ст., стало не тільки своєрідним антрополого-персоналістським маркером літературного покоління, а й визначило його художньо-стильові пошуки. У той час акцентція на персональному, вирізненому «з-поміж усіх» «Я» трактувалася як справжній виклик суспільним приписам тотальної нівеляції й всіляко підтримуваному інститутами влади знеособленому колективному «ми». Адже, за визначенням класичної психології, субстанція «Я» тісно пов'язана з поняттям самосвідомості – як суб'єктивне психічне явище, що визначається пам'яттю і, відповідно, спадковістю свідомості і яке виявляється як протиставлення себе всьому іншому («не-я»). За Ю. Лотманом, *структура „Я”* – один із основних показників культури; „Я” як займенник значно простіше за своєю структурою, ніж „Я” як власне ім'я; останнє ж не являє собою твердо окресленого мовного знака [Лотман 2004: 127].

Саме на початку 60-х рр. у «лоні» тоталітарного суспільства прозвучала афористично містка, безапеляційно заявлена, виклично проголошена формула покоління, сконденсована у відомих рядках В. Симоненка: *«У кожного Я є своє ім'я,/На всіх не нагримаєш грізно./,Ми – це не безліч стандартних „Я”,/ А безліч всесвітів різних»*. До його ствердного «Я» (*«Я не можу мовчати!»*) органічно й впевнено долучалися й інші, цілком самодостатні «Я»: від роздуму-заклику — до духовної внутрішньої ревізії *«Навіщо я? Куди моя дорога?!»* (І. Драч), до тріумфального відчуття власної самосвідомості й духовної сили М. Вінграновського: *«Я встав з колін і небо взяв за зорі»*, що попри романтизм прозвучало досить переконливо – як заявлений виклик звичному станіві речей. І навіть тоді, коли шістдесятницьке коло було розсічене утисками, цензурою, репресіями й арештами, це персональне «Я» не змаліло, оскільки в основі його оприЯвлення лежав імператив вільного вибору: від усвідомлення самого цього вибору (*«Я вибрала Долю собі сама»* — зринуло з уст Ліни Костенко) до усвідомлення власної відповідальності перед таким вибором і такою долею: *«...і що зі мною не станеться – /у мене жодних претензій нема/ до Долі – моєї обраниці»* – теж у Ліни Костенко чи *«Я не клену своєї долі...»* – у І. Світличного. Уже тоді самосвідомість покоління, уявно-провіденційно окресливши коло земного буття, змогла дістати відчуття «із майбутнього»: *«Я поза колом часу...»* (Є. Сверстюк). Зрештою,

саме це самоусвідомлене «Я» й дало право по десятиліттях випробувань підсумувати: «*Я народився під щасливою зіркою...*» (Є. Сверстюк); «*...Попри все я вдячна долі*» (М. Коцюбинська). Адже над усім важким, несправедливим, та все ж проминальним, торжествувало вітаїстичне: «*Я так люблю життя земне!*» (І. Жиленко). Персональне «Я» має тут власний осмислений аксіологічний вимір: право, потребу й мотивацію *залишатися собою*. Тим-то стверджене В. Шевчуком «*Мав дерзновення бути самим собою*» – поза всіма кон'юнктурами й випробуваннями долі: воно як сутнісний пароль тих, хто чесно йшов за своїм призначенням. Саме із суми яскравих індивідуальних «Я» складається покоління 60-ків.

За психологічною персоналістською теорією В. Штерна (а їй передувала персоналістсько-психологічна школа, що постала із «розуміночі психології» Дільтея, вчення про ідеографічні науки Віндельбандта й теорії інтенціональності Брентана: їх складові комбіновано синтезувала персоналістська теорія Е. Шпрангера) особистість постає як єдність багатоманітностей, де по-різному організовані характеристичні риси визначають унікальність кожної особистості [Роменець, Маноха 1998: 533]. З-поміж персоналістських теорій Штернівська є найбільш визначальною для покоління 60-ків, оскільки проголошує *самодостатність особистості* і водночас її *відкритість назовні*, де індивідуальне «Я» постає як *Я-влене світові* і *Я-обернене світові*. Модальність людського життя, що розгортається на трьох рівнях (як-то біосфера особистості, світ об'єктів та світ цінностей) [Роменець, Маноха 1998: 535], передбачає активність самовиявлення, напрям самореалізації, що в світі цінностей виявляє себе як інтроцепція, специфічними формами якої є любов, розуміння, творчість, посвята та інші ключові поняття в етико-аксіологічному полі 60-ва. П. Рікер саме *ідею особистості* вважав найплодотворнішою з-поміж усіх ідей персоналізму і найперспективнішою для філософських досліджень. *Особистість* є синтезом (своєрідною тотальністю) багатоманітного, останнє ж *постає інтегральним поняттям*. «Цей інтеграл є співзвучністю багатоманітності з особистісним цілим і особистості зі світом, який робить людське життя можливим» [Роменець, Маноха 1998: 535]. Так само має *персоналістський інтеграл* і покоління 60-ків – як *сума окремих особистостей* (розсипана у верстці книжка Ліни Костенко мала знакову назву «Зоряний інтеграл»). «*Зоряний інтеграл*» покоління 60-ків можна трактувати *сутнісною квінтесенцією*, «видобутою» із суми багатоманітностей. У цій величині яскравих індивідуальних «Я» кожне з них є «зоряно» самодостатнім і водночас включеним у пасіонарне силове поле покоління як «...*безліч всесвітів різних*» (В. Симоненко).

Антропоцентризм 60-ків – та підвалина, на якій формувалися їхні світоглядні координати, починався, безперечно, із Я-центризму (его-центризму), на що вказує їхня досить експресивна *персоналістична риторика*, де власне «Я» постає індивідуальною призмою, крізь яку

віддзеркалюються проблеми людини й цілого світу. За Е. Муньє, персоналізм жодною мірою не пов'язаний з індивідуалізмом, який розглядає «Я» як ізольовану реальність, першопочатково відокремлену од світу і від інших «Я» [Муньє 1994: 55]. Персоналізм 60-ків не є ані абстрактним, ані анти- чи позаісторичним: він сприяв саморозвитку і був основним принципом духовного утвердження – тим-то його можна розглядати як *ідею особистості в конкретно історичному контексті* ХХ ст. Хоча персоналізм – як проект, метод і соціальна вимога – зродився на Заході для заперечення капіталістичного способу виробництва, де капіталістичні структури перешкоджали вільному розвитку особистості; проте як філософська течія не був надміру заідеологізованим, оскільки намагався проникати у засадничі основи людського існування й визначив світоглядні пріоритети, що мають за мету «утвердження цілісного характеру індивідуального буття в його істинності» [Современный филос. словарь 2004: 515]. Так само 60-во опосередковано оберталося і в силовому полі українського філософа О. Кульчицького, який, обстоюючи позиції етнопсихології як основи для кристалізації філософських узагальнень, перебував також під впливом М. Шеллера, А. Бергсона, М. Гартмана і, зокрема, Е. Муньє і сповідував «переконання у персоналістській доцільності життя особи» [Кульчицький, 1995: 10]. Саме національне (як самобутнє, непроминальне) бачилося 60-м тим фундаментом, на якому варто зводити «новий світ», наближений до ідеального. Адже вони жили потребами соціуму, були включені в нього екзистенційним пережиттям, хоча не мали адекватного соціального статусу. *Гуртова сила* окремих яскравих особистостей утверджувала себе *через комунікацію свідомостей*, тим-то це літературне покоління здобулося на незаперечний зразок комунікації окремих виборів, об'єднаних спільними устремліннями, які (кожен у свій спосіб) протистояли тоталітарній системі способом *поколінневої солідаризованості*.

Згідно теорій персоналізму, особистість фактично «протистоїть не «Ми», яке її обґрунтовує і дає їй живильні соки, а «оп» (оп – у фр. мові безособовий «займенник» (пор. з нім. man) – світові безвідповідальності і тиранії [...] вона – єдина у Всесвіті реальність, здатна на істинну комунікацію, вона живе своєю *відкритістю «іншому»* (і це годі заперечити з огляду на новітні теорії соціальної та персональної комунікації – Л.Т.) і навіть «в *іншому»*, вона одна спрямована *до світу* й існує *в світі»* [Муньє 1994: 56]. Антропоцентрична відкритість 60-ків світові віддзеркалена в тематиці та художньо-поетикальних структурах і засобах їхніх творів, через які вони намагалися «розімкнути» свій гармонійний «гуртовий світ» у світ великий, дисгармонійний – у соціум. Важко говорити про «присутність» у житті й творчості 60-ків філософії як однієї стрункої теоретичної системи, що опановувалася б системно й цілеспрямовано: на це є певні причини. Екзистенціалізм, що ним досі найчастіше обґрунтовували філософсько-

світоглядні засади покоління, здобувався ним здебільшого на рівні чину, практичного пережиття – як і генетично присутній у його ментальності кордоцентризм, тож з погляду ширшої аналітики не вичерпує сукупності світоглядних підвалин. *Персоналістична орієнтація сковородинівського* наповнення якраз і стала усвідомленою внутрішньою настановою, що освітлювала топологію шляху й допомогла здобути *індивідуальний голос*. Вона стала головним фокусом, із допомогою якого 60-ки намагалися подолати ситуацію розірваності національної культури й неповноти буття, підпорядкованість людини ідеологічній тотальності всередині пережиття есхатологічної драматургії ХХ ст., тієї антрополого-гуманітарної катастрофічності, що її несла з собою *концепція* формування *homo soveticus* засобами єдино можливого для всіх тогочасних соціалістичних країн методу соціалістичного реалізму [Див., зокрема: Ústav pro českou literaturu AV ČR: 133-135]. Така персонально загострена позиція причетності й відповідальності є альфою та омегою поетичної, публіцистичної та літературно-критичної риторики 60-ків; із цього глибоко персоналізованого світу поставала й цілком інша, психологічно «закроена» проза.

Література:

Кульчицький, О.: Основи філософії і філософічних наук. – Український Вільний Університет. – Мюнхен. – 1995.

Лотман, Ю.: Культура и взрыв // Семиосфера. – СПб., 2004.

Мунье Э. Что такое персонализм? – М.: Изд-во гуманитарной лит-ры. – 1994.

Роменець, В., Маноха, І.: Історія психології ХХ століття.—К.: Либідь. – 1998.

Современный философский словарь.— За заг. ред. В. Кемерова. М.: Академический Проект. – 2004.

Ústav pro českou literaturu AV ČR / Literatura socialistického realismu: východiska, struktury a kontexty totalitního umění (11-12 října) // Čecka literatura. – 2006—6.

Summary

Creative work of Ukrainian 1960's generation characterizes expressive anthropocentrism with its dominating idea of human as creative force.

Article considers philosophy of personalism in life and creative practice of representatives of this literature generation, which was underway in conditions of totalitarian society of 20th century. Author stresses the fact that 60s generation was a sum of bright individualities, their star integral, who made it possible to express themselves through a word.

Keywords: 1960's generation, 60's people, generation, personalism, integral, philosophic reception, anthropocentrism, totalitarianism.

Василь Стус проти романтизму: стилістичні пошуки поета у 1960-х роках

Ходаківська Ярина

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Предметом нашого розгляду стали літературно-критичні погляди Василя Стуса, які він висловлював у статтях та нотатках 1960-х років (час навчання в аспірантурі Інституту літератури).

Дві тогочасні статті Василя Стуса "На поетичному турнірі" і "Найбудем щирі...", побудовані як огляд тогочасної української поезії, були надруковані в журналі "Дніпро". У них він не просто вказує на досягнення й прорахунки українських літераторів, а й з теоретичних позицій акцентує увагу передусім на питаннях стилю, зокрема Стус визначає дві головні стилістичні опозиції, довкола яких будуватиметься зміст більшості його літературознавчих робіт.

Перша з опозицій – це протиставлення логічної поезії емоційній. Якщо в основу твору покладено логічну конструкцію або абстрактну ідею, такий твір, на думку Стуса, знаходиться поза межами художності. До творів, витриманих у логічному дусі, поет відносить і "вірші чисто байкового типу, які нібито й писані задля моралі" [1994: 167], і публіцистичну поезію. Про один із творів Б. Олійника Стус пише: "перенесення пекучої життєвої проблеми в алегоричний план звузило саму тему" і додає: "адже в самому алегоричному задумі є вже момент логізованого абстрагування від дійсності, спроба виділити з неї тільки один якийсь план" [1994: 183].

Проте зауважимо, що Стусове поняття логічності не обмежується строго рамками раціональності. У цьому можна переконатися, зокрема, з тих синонімічних рядів, які вибудовує автор на пояснення і розширення цього поняття. До широкої категорії "естетичної лжі" поет відносить *абстракції та умовності, неконкретність, безплотність, нереальність, нежиттєвість, несправжність, вигаданість, нецікавість*. Характерно, що частина з них створена за допомогою заперечних префіксів *не-* та *без-*. Для Стуса царина абстрактно-логічного, схоже, була тотожною сфері неправдивого. Це він мимохіть проказує неодноразово, вимагаючи "правди художнього бачення світу" [1994: 224]. І у цих вимогах криється не стільки полеміка з далекою у часі абстрактністю доби класицизму, скільки заперечення сучасної поетові практики порожньої маніпуляції потрібними цитатами, практики замовчування "незручних" фактів історії та проведення закритих судових процесів над інакодумцями.

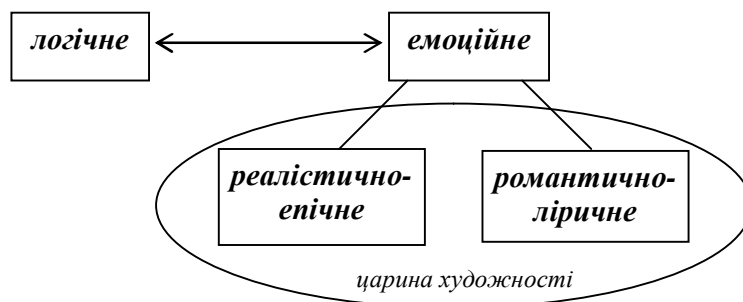
У невідісланому листі до П. Шелеста, написаному в середині 1960-х років, Стус пише про свій досвід усвідомлення неправдивості

довколишнього світу. Зокрема, він зауважує: "Теперішній "соціалізм" продукує лицемірство, брехню, підлість, безпринципність, нечесність і інші супутники рабства. Лицемірство возводиться в квадрат" [1994: 414]. Саме проти цього холодного лицемірства та брехні спрямовані заклики поета вдаватися до емоційності. Йдеться не просто про показ реальних відчуттів та почуттів, а про емоційну правдивість – щирість. Надаремно слова Івана Франка "Най будуть щирі, щирі, щирі!" винесені у заголовок однієї зі статей – вони стали своєрідним мотто тогочасної творчості Василя Стуса.

Отож, ліками від недуги логічності, на думку Стуса, є відхід від надмірної абстрактності у напрямку до емоційності. Адже "поет, який збивається на байковий стиль, визнає свою нездатність емоційно вплинути на читача" [1994: 168], так само і публіцистичні твори мають "меншу здатність емоційно заражати читача" [1994: 167], Стус пише, що поезія потребує "гострої і переконливої авторської пристрасності" [1994: 167].

Кожен предмет, "навіть будучи віддзеркаленим, зберігає свою емоційну послідовність" [1994: 187], – стверджує поет. Емоційна послідовність – один із важливих постулатів у теорії Стуса. Закликаючи літераторів звертатися до конкретики, фактів реального життя і водночас вимагаючи емоційності, поет визначає принцип поєднання цих двох вимог. Через накладання категорії емоційності на поняття енергії (!) він виводить своєрідну поетичну норму, згідно з якою емоційність твору має відповідати масштабів зображеного факту (вимога закону збереження енергії).

Друга зі згаданих вище опозицій базується саме на мірі емоційної наповненості художнього твору. "Емоційна незграбність", характерна, на думку Стуса, для романтично-ліричного стилю, чи емоційна вправність, притаманна реалістично-епічному способу письма, – такі два полюси визначає він у власне художній сфері.

Романтичний стиль, якому Стус приписує "своєрідну естетичну спекуляцію на емоціях" [1994: 255], поет маркує різко негативними оцінками. Надмірний вияв емоційності, на його думку, зумовлює й низку інших особливостей романтичного стилю, зокрема надуживання стилістичними оздобами, тропами, багатослів'я.

Василь Стус вважає, що романтично-ліричний струмінь у сучасній йому літературі – це стиль віджилий і неактуальний, який виник на ґрунті багатой фольклорної поетики, а в XIX столітті був "індивідуалізований" творчістю Шевченка. Цей стиль посів головні позиції в українській літературі, через те що інші стильові традиції, які мали стати наступниками романтичної, розвинулися не змогли "в силу, умовно кажучи, домінуючої суспільної (переважно сільської) психології читача, в силу "одвічно-романтичних" умов існування української літератури" [1994: 221]. Власне кажучи, йдеться про тривале колонізоване становище української культури: "Вбачати в цьому романтично-ліричному стилі якусь національну своєрідність української літератури – значить тільки констатувати особливості виявлення письменницьких талантів нашої класики, виролої в специфічних підцензурних умовах царської Росії, в умовах всякого (коли поминути часом дозволені твори на сільську тему) стильово-тематичного остракізму" [1994: 221]. Та й набір виражальних засобів лірико-романтичного стилю (від "важко експлуатованої довгими когортами поетичних бездар багатой української флори <...>, де в кожному гаї традиційні солов'ї вже вкотре рятують убогість поетичної фантазії" [1994: 166], до надуживання "солодкавими" пестливо-зменшувальними суфіксами) – свідчення того, що твори, витримані в його дусі, становлять "типову колоніальну літературу-забавку" [1994: 496]. Зауважимо ще й те, що сфера романтичного усвідомлювалася Стусом як чужа авторам-чоловікам (детальніше в нашій статті [Ходаківська 2006]).

Якою ж має бути альтернатива до романтичної поезії? У невеликому літературознавчому дописі про творчість Гете Василь Стус принагідно згадує, що німецький поет "романтичний, суб'єктивний, хворобливий ліриці" протиставляв так звану "об'єктивну поезію", яка втілювала "позицію мужнього, впевненого активного оптимізму <...> трималася землі, виходила з віри в людське діяння як єдино можливу формулу оптимізму, в поступ" [1994: 240]. Б. Брехт, Е. Хемінгуей, І. Франко, молодий Рильський, В. Мисик, М. Бажан – ось представники епічного письма, яких називає Стус. Втім, вочевидь, це вакантне місце він планував заповнити і своєю творчістю.

Нагадаємо, що епічний стиль, за Стусом, визначається емоційною доречністю на противагу емоційним надмірностям романтичного. Його можна схарактеризувати Стусовими ж словами, як "конкретність вражень від конкретної ситуації", що "робить конкретним і вірш" [1994: 189]. У цьому формулюванні визначено загальну суть реалізму ("конкретна ситуація"), тобто зображення дійсності без ідеалізації, прикрас та вигадок, і водночас вказано на психологічне розуміння реалістичного стилю ("конкретність вражень"). Недаремно у зміст поняття "правди художнього бачення світу" [1994: 224] Василь Стус вкладає сенс не тільки предметно-

подієвої точності, але й емоційної правди, обстоюючи яку, він відкидає і романтичний надмір емоцій, і так зване "суб'єктивістське свавілля над об'єктом" [1994: 225].

Чи вдалося дослідникові втілити свої теоретичні постулати у власній творчості? Ця тема заслуговує окремого вивчення. Зауважимо лише, що свої корективи в еволюцію поетичного стилю Василя Стуса внесли і певні життєві перипетії, і панівні мистецькі тенденції XX століття.

Література

Стус, В.С.: Твори: Том 4 (Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. З таборового зошита). Просвіта, Львів 1994.

Стус, В.С.: Твори: Том 6 (дод.), кн. 1 (Листи до рідних). Просвіта, Львів 1994.

Ходаківська, Я.В.: Література крізь призму гендера в оцінках Василя Стуса. In: Молода нація 1/2006, с. 80-89.

Summary

We consider the Vasyl Stus' theoretical views of poetic style, his participation in the debate about realism and romanticism.

Key words: Vasyl Stus, style, romanticism, realism, artistic truth.

Образи церкви і в'язниці як виразники топосу ліричного героя у варіантах тексту В. Стуса

Колодкевич Галина

Київського національного університету імені Т. Шевченка

Психологія творчості завжди буде залишатися певною мірою незбагненою, адже сам митець не в силі пояснити, як саме народжується твір мистецтва. Складно простежити динаміку від першоз'яви задуму до його реалізації на різних етапах становлення твору.

Своєрідна манера письма В. Стуса – палімпсестність – зумовила народження творів у їх варіативності. Використання ліричних текстів у новому літературному дискурсі дало можливість поету більшою мірою здійснити творчий задум «Палімпсестів». Цей період охоплює три збірки «Час творчості – Dichtenszeit», «Свіча в свічаді» та власне «Палімпсести». Досліджуючи варіанти, варто звертати увагу на першу і третю збірки, оскільки «Свіча в свічаді» – це компіляція творів, які увійшли в попередні збірки. Тому її варто розглядати просто як вибране, створене не автором, а упорядниками, що послуговувалися хронологічним принципом.

Кожен з варіантів певного твору безперечно є самодостатнім, але разом вони творять цілісність, всередині якої можна простежити найтонші зміни світовідчуття ліричного героя, входження вглиб поетичної фактури. Варіанти у творчості В. Стуса не є грою з текстом, адже «гра» завжди лишається сама собою і вже через це перестає працювати на зміст» [Стус 1994: 234]. Не варто також застосовувати термін «автоцитуння», адже це поняття несе у собі семантику навмисних раціональних потуг, де автор способом колажу намагається створити інший текст, а поезія – це, перш за все, сфера духу. Тому, досліджуючи творчість В. Стуса, варто користуватися і особливою термінологією, що послугує інструментом для заглиблення у його поетичний світ. Варіативність творів В. Стуса можна окреслити як певне **самоповертання** митця, де, «опираючись на вже мовлене, він вказує на ще досі не мовлене» [Літературознавча енциклопедія 2007: 431], тим самим кожен з варіантів набуває іншого культурного буття. Постійне зміщення акцентів спричинює варіювання настроїв, інтонації. Але кожного разу – це **новий вихід на рівні духу, осяяння**.

Зустрічаються твори, котрі увійшли до загальної канви «Палімпсестів» навіть тричі, серед них відома поезія «Церква святої Ірини», яку спробуємо проаналізувати у статті, користуючись усіма основними варіантами тексту.

Варто нагадати, що два варіанти поезії В. Стус включив до «Часу творчості», третій – увійшов до збірки «Палімпсести». Перша «Церква...»

була написана у слідчому ізоляторі, коли В. Стус одночасно звивав до гіркоти нового життя і був осяяний своїм новим поетичним даром.

Перш за все, варто звернути увагу на образ церкви. У всіх світових релігіях храм – це духовний центр, ядро, що є образом небесного храму. Вимоленість стін, спокій, хор, дарована благодать народжують внутрішнє світло радості. Стусова «Церква святої Ірини» складає абсолютну протилежність, адже «криком кричить з-під землі» [Стус 1995: 173]. Вона протиставляється образу св. Софії у творчості поета.

У всіх варіантах початок однаковий, де постає персоніфікований образ церкви не як святині, а як тіні, примари.

*Церква святої Ірини
криком кричить із імлі,
мабуть, тобі вже, мій сину,
защори в душу зайшли*[Стус 1995: 52].

Вона апелює до ліричного героя, назвавши його сином, і це природно, адже якщо героя відсторонено від його світу, новий антисвіт потребує і нової матері.

При поверненні до творення певної поезії В. Стусові властиво робити текстові зміщення. У першому варіанті рядки: «*Мороком горло огорне, // ані тобі продихнуть. // Здрастуй, Бідо моя чорна, // здрастуй, страсна моя путь*» [Стус 1995: 52], – присутні майже на початку. На той час для героя було важливо одразу означити свою позицію, адже він лише відчув цей новий світ. У двох пізніших варіантах автор перемістив їх у кінець, де вони звучать більш трагічно, з неочікуваною приреченістю. Якщо читати усі три варіанти один за одним, таким чином, ці рядки творять своєрідне обрамлення.

У ранньому варіанті «Часу творчості» проглядаються нотки іронії:

*Ходить Господь із кадилом –
чадом безсонних ночей
щось мене світом водило,
а не розкрило очей* [Стус 1995: 52].

Іронічність такого стибу загалом властива раннім варіантам „Часу творчості”. Вона засвідчує опір, не готовність ліричного героя до цілковитого прийняття фатальної приреченості свого життя. Він ще наповнений розпачем, що „*не нагодує довіку геть перехлялих чекань*” [Стус 1995: 52]. Наприкінці з’являється мотив сподівання на ранок, який хоч світлом крізь шпарину відвідає героя.

*Зводиться тихо, мов віко,
шарою шпарою рань*[Стус 1995: 52].

Цей прийом надає творові незавершеності, очікування на зміни, які прочитуються вже у пізніших варіантах твору.

Дві наступні поезії відтворюють мотив поступового осягання долі, dorostання до своєї духовної сутності. У другому варіанті герой вже не очікує на повернення, для нього немає *«ані дружини, ні друга»*. Заперечуючи, по суті, попередню іронію, митець відтворює розгубленість людини, що перебуває у світі бінарних опозицій: *„прагнем кохання, мов люті, прагнем добра, ніби зла, грішний, віддайся покуті...”* або *„хто вони жертви й кати”* [Стус 1995: 173], які він не протиставляє, а зiставляє, бо **усі, хто прагнуть** не здобудуться на спасіння. Тут присутнє відлуння східної філософії, де через самонастанову „не хотіти” можна досягнути просвітлення.

Варто наголосити, що у перших двох варіантах «Церкви святої Ірини» образи надзвичайно емоційні, чуттєві: еринії – демонічні богині прокляття, кари і помсти, що втілюють докори сумління і є символом провини, спрямованої на знищення винного [Керлот 1994: 593], вони виконують роль церковного хору (1 вар.); хаотично переплітаються різноманітні прагнення, пошуки справедливості, намагання спокутування гріхів, суди (2 вар.). Така чуттєвість образів зумовлена перебуванням ліричного героя ще у колі тяжіння попереднього життя і неприйняттям фатальної дійсності.

Третій варіант, що увійшов до збірки «Палімпсести», надзвичайно відрізняється від попередніх, як за змістом, так і за формою. В. Стус подає його найкоротшим, залишаючи лише скристалізовані образи. Ця поезія позначена *емоційною втишеністю, самозаглибленістю ліричного героя, стиль наближається до молитовного*. З цього приводу можна згадати М. Гайдеггера, котрий писав про те, що справжня поезія – це завжди певна недомовленість, «жоден із окремих віршів, та й усі вони, не кажуть усього» [2007: 42]. Тому саме пізніші варіанти «Палімпсестів» можна назвати найглибшими кристалами Стусового духу.

Спогади про минуле вже не захоплюють в хаотичний вир образів, ліричний герой неначе відсторонює їх від себе. Навіть згадка про Київ не породжує образи рідних, друзів, а вписується у квадрат вікна.

*Київ – за тратами Київ –
весь у квадраті вікна*[Стус 1999: 32].

Образ Києва у «квадраті вікна» якраз ілюструє переживання ліричним героєм свого минулого. Ця окресленість у квадрат символізує стабільність, визначеність буття, внутрішню впорядкованість. Поетичні візії історичних подій відтворюють часовий зсув.

*Похід почався Батийв,
ачи орда навісна?* [Стус 1999: 32].

Це певне накладання, де усвідомлюється час як нелінійна категорія. Ліричний герой втрачає зв'язок з часопростором людського світу. Немає і натяку на очікування змін, зустрічі з близькими людьми. Гостре відчуття самотності перестає відчуватися, образи вже не такі емоційні. Складається враження, що ліричний герой чимось урівноважує свою космічну самотність. Лише у останньому варіанті відсутня згадка про Бога. Адже те, що уже з тобою не потребує означення, називання. Можливо, саме це втишує біль ліричного героя, допомагає долати самотність.

Цікаву розв'язку отримує центральний образ твору в третьому варіанті. У поезіях «Часу творчості» двічі використаний персоніфікований **образ церкви**, але в останньому він трансформується у персоніфікований **образ в'язниці**

*Глипає оком в'язниця,
наче сова із п'тьми* [Стус 1999: 32]

Чому ж тоді ці образи взаємозамінні? Як вказують історичні джерела, церква святої Ірини справді існувала, її доля незвичайна. Вона колись розміщувалася у Києві приблизно там, де у 70-х, 80-х роках був слідчий ізолятор Київського КДБ [Стус 1999: 418]. Отже, таке містичне поєднання крайнощів, яке постало у поетичних візіях В.Стуса, не безпідставне. У даному випадку, найпізніший варіант тексту стає ключем до розуміння двох попередніх поезій.

Підсумовуючи, важливо наголосити, що, навіть перебуваючи у режимі тотальної несвободи, В. Стус віднаходить у своїй в'язниці церкву, де творчість – єдиний порятунк. Кожен наступний варіант поезії, як своєрідне самоповертання, самонавернення вказує на перманентну духовну працю митця, і, можливо, В. Стус у своїй церкві-в'язниці таки пізнав Бога.

Література

- Гайдеггер, М.: Дорогою до мови. Літопис, Львів 2007.
Керлот, Х: Словарь символов: Мифология. Магия. Психоанализ. «REFL-book», Москва 1994.
Літературознавча енциклопедія: У двох том. Т. 1. «Академія», Київ 2007.
Стус В: Твори у 4 т. 6 кн. Т. 2. Просвіта, Львів. 1995.
Стус В: Твори у 4 т. 6 кн. Т. 3. Кн. 1. Просвіта, Львів 1999.
Стус В: Твори у 4 т. 6 кн. Т. 4. Просвіта, Львів 1994.

Summary

The article “Variability of V. Stus’s poetical thinking” deals with the variants of poetry that belongs to the “palimpsests’ period”. It also includes the analysis of poetry “St. Iryna’s church” in three variants.

Key words: Stus, poetry, “palimpsests’ period”, variability, church, prison.

Михайло Максимович і його традиції: усна словесність як соціальний факт

Федас Валентина

Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

«Історія давньої руської словесності» Михайла Максимовича прийшла до читача 1839 року з постановкою питання: «Про словесність та її історію взагалі». М.О. Максимович зауважив, що «словесність означає сукупність пам'яток, у яких виразилась душа та життя народу завдяки мові усно або письмово; під мовою розуміється жива, органічна сукупність слів, якими виражає себе народ.

Безсмертна та розумна *душа* разом з божественним даром *слова* складає високу відмінність людини від всіх земних істот і належить усім людям: тому кожен народ говорить відомою мовою, своєю власною або запозиченою в інших народів і кожен народ споконвіку має свою словесність.

Історією словесності називається наука, предметом якої є усні та письмові пам'ятки словесності певного народу, мова його та письмові джерела – у їх поступовому розвитку та взаємозв'язку, й у зв'язку з усім життям того народу, особливо з його освіченістю» [Максимович 1839].

Терміном «словесність» послуговувався знаний славіст Осип Бодяньський. У магістерській дисертації він, зокрема, зазначає, що «для словесності взагалі і її історії, пісні [...] складають початок, вихідний пункт її як найперші її твори, вічно квітуча, жива, свіжа словесність, справжній вираз народного духу» [Бодяньський 1837:28].

Ізмаїл Срезневський розподіляв пам'ятки української словесності на два роди: 1) народні перекази і 2) твори «більш чи менш учених письменників». До першого роду Ізмаїл Іванович зараховує: 1. Думи і пісні. 2. Казки. 3. Похвалки. 4. Прислів'я та приказки. 5. Загадки. 6. Замовляння [Срезневський 1850].

У «Мыслях об истории русского языка» Ізмаїл Срезневський формулює нерозривний зв'язок історії мови й історії словесності – усної і писемної – як основних елементів народності.

Позиція Пантелеймона Куліша: «Українська писана словесність має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає. Споконвіку мав простолюдець український свої словесні твори, що переказом ішли од старшого коліна до молодшого. Творами такими були: казки, прислів'я, пісні» [Куліш 1910:429 – 431].

Питання словесності постійно цікавило Івана Франка. Він поділяв літературу на усну і писану, паралельно вживаючи терміни: «усна

словесність», «усна література». Відповідно Іван Якович виділяв дві школи: культурно-історичну і критично-естетичну.

У «Плані викладів літератури руської» Іван Франко писав: «З того самого культурно-історичного становища щезає для історика літератури різниця між т. зв. усною, людвою і писаною літературою. Школа критично-естетична не могла собі з нею ніяк дати ради і або полишала усну словесність зовсім на боці, – як на найвищіх виплоди національного генія, для котрих не були писані ніякі естетичні закони» [Франко 1984: 30, 48 – 49].

Іван Франко в «Історії української літератури» викладає свою позицію щодо історії літератури: «Що треба розуміти під історією літератури взагалі? В найширшій розумінні сього слова література – се збір усіх духових виплодів чи то якогось одного народу (національна література), чи то більшої групи народів або й усього людства, зложених у людській мові. Отже, буде тут збір переказів та споминів, досвідів та дослідів, вигадок та пісень чи то передаваних із пам'яті, з уст до уст і з покоління в покоління (усна словесність), чи то закріплених письмом (письменство)» [Франко 1983: 7].

Цікаву інформацію подає Іван Франко у листі до Михайла Драгоманова 14 – 15 листопада 1891 р. Вживши термін «усна словесність, Іван Якович пише: «Я думаю, що після Огоновського конче треба забратися до зладження більш наукової історії нашої літератури» [Франко 1986: 308 – 309].

Термін «словесність» зафіксований у назві різних праць:

1. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство – Львів, 1899, 1900, 1906, 1907. Зі змісту окремих томів. Том перший: Україна в першій словесности. Про конечність досліду народньої словесности в прикарпатській Русі. Том третій: Студії народньої словесности в Великій і Малій Русі.

2. Сумцов Н. Ф. Заметки о народной словесности (по поводу «Введения в историю Русской словесности проф. П. В. Владимирова. – Варшава, 1905. – 22 с.)

3. Сумцов М. Старі зразки української народньої словесности. – Харків, 1910. – 20 с. Друге вид.: Черкаси, 1918.

4. Кузеля Зенон. Угорський король Матвій Корвін в славянській устній словесности. Розвід мотивів, звязаних з його іменем. – Львів, 1906. – 154 с.

5. Гнатюк В. М. Українська народна словесність (В справі записів етнографічного матеріалу). – Відень, 1916.

Михайло Грушевський у вступі (посвята: Пам'яті Михайла Максимовича) до своєї «Історії української літератури» спеціально виділив питання: «Словесність усна й писана»: «Що в писаній літературі індивідуальність часом в певних епохах виступає сильніше й яскравіше, ніж в словесності усній, – се не тільки прикмета самої категорії творчості як такої, а почасти залежить від прикмет традиції, почасти від більшого або меншого

індивідуалізму сучасного життя. Усна традиція має тенденцію стирати індивідуальні прикмети твору, цінячи його загальний елемент.

Словесне мистецтво єдине в своїх основних психологічних прикметах на всім протязі людського життя, без різниці, чи воно записується чи ні, але характер традиції кладе на нього свою глибоку печать.

Твір незаписаний – перепущений через усну традицію поколінь, часом довгого ряду їх – тратить сі контури, обтирається, шліфується, як камінь, несений водою.

Творчість усна й письменна являються до певної міри антитезами, які розвиваються одна коштом другої. В міру, як писана література розвивається і захоплює все ширші верстви й інтелектуально сильніші елементи входять в круг її впливів, користають з неї, послуговують нею, – так усна продукція спадає все нижче і вартість її маліє. Вона не перестає бути важним соціальним фактом – її витвори повинні збиратись і студіюватись, включно до нинішньої уличної, шантанної, корчемної словесності. Але вага її для тих завдань, як собі ставить історик літератури, зменшується дуже сильно, при співіснуванні розвиненої писаної чи друкованої літератури, преси і. д.

Для тих епох, в яких писана словесність слабша, не опановує в такій мірі життя, і поруч неї існує багата, впливова, характеристична словесність усна, або ся усна, словесність стає головним показником словесної творчості та взагалі народного життя, дослідження словесної творчості, її форми і характеру, способів реагування людини на оточення і переломлення в ній сього оточення – мусить зарівно вживати обох категорій творчості.

Отже, розділяти різко сі дві категорії, писану і усну, нема ніякої рації. Між писаною і неписаною словесністю завсіди існує певний зв'язок, часами дуже тісний і нерозривний. Розуміється, історія літератури писаної, так само як і історія словесності усної, може мати свій спеціальний інтерес. Але ні одна, ні друга зокрема не будуть тим, чим повинна бути історія красної словесності в її цілості, як сума взаємовідносин її обох категорій [Грушевський 1993: 55 – 59].

Чітку позицію займає Філарет Колесса. Книга «Українська усна словесність» (першодрук: Л., 1938) починається розділком: «Що таке усна словесність», де йдеться про те, що «у всіх народів, що досягли вищої культури й витворили своє письменство, попередив письменство розвиток усної словесности.

Таким чином, хоча твори усної словесности так само, як і твори письменства, випливають із джерела індивідуальної (особистої) творчости, то, наслідком усної передачі, вони вдержуються в незакріпленій, пливкій формі, дають широке поле для імпровізації та приймають подекуди ознаки збірної, колективної творчости.

Та українська усна словесність сягає своїми початками у глибину передісторичних часів, коли уклад суспільних верств був зовсім інший, ще й за княжих часів у плеканні усної словесності беруть участь різні верстви

суспільства: і селяни-хлібороби, що співають свої стародавні обрядові пісні, і дружинники, серед яких витворюється лицарський епос, що згодом переходить і під сільську стріху. Усна традиція дуже полегшувала перехід від одної верстви суспільності другої [Колесса 1938: 3 – 4].

Нитки терміна «словесність» тягнуться з першої половини ХІХ ст. і до наших днів [Лановик М., Лановик З. 2000].

Література

- Бодянский, Иосиф: О народной поэзии славянских племен. Москва 1837.
Грушевський, М. С.: Історія української літератури в 6 т. 9 кн. т. 1. Либідь, Київ 1993.
Колесса, Філарет: Українська усна словесність. Львів 1938.
Куліш, Пантелеймон: Погляд на усню словесність українську. Львів 1910. Т. 6.
Лановик, Мар'яна, Лановик, Зоряна. Українська народна словесність. Посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. Літопис, Львів 2000.
Максимович, М.: История древней русской словесности. Киев 1839.
Срезневский, И.: Мысли об истории русского языка. СПб 1850.
Срезневский, И. И.: Взгляд на памятники украинской народной словесности: Письмо к профессору И. М. Снегиреву. In: Ученые записки имп. Московского университета. 5/1834. с. 134 – 150.
Франко, І.: [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви]. In: Зібр. тв. у 50 т. Наукова думка, Київ 1984. Т. 41.
Франко, І.: Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. In: Зібр. тв. у 50 т. Наукова думка, Київ 1983. Т. 40.
Франко, І.: Листи (1886 – 1894). In: Зібр. тв. у 50 тт. т. 49. Наукова думка, Київ 1986.

Summary

The article finds out the term “literature” as a social phenomena, particularly including in the history of literature, in the works of such scientists as O.Bodyanskiy, I.Franko, M.Grushevskij, M.Dragomanov, P.Kulich. Both works making of verbal literature and written literature, originate from the sources of individual (personal) creativity.

Key words: social phenomena, verbal literature, history, literature.

Експериментальний характер українського роману і романних форм 20-30-х років ХХ ст.

Васьків Микола

Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка

Зорієнтованість художньої літератури на оновлення змісту й форми є її іманентною рисою, без якої неможливий літературний процес, розвиток мистецтва загалом. У розвитку світового, насамперед європейського, мистецтва періодом абсолютної ревізії здобутків минулого у світовому мистецтві, який, швидше за все, не мав аналогів у попередніх епохах, стає початок ХХ ст. Він «сприймається як надпотужний вибух, що був підготовлений багатьма духовними чинниками» [Біла 2006: 12]. Модерністсько-авангардистське докорінне оновлення змісту й форми мистецьких витворів, зокрема й літературних, захоплює у своє силове поле також українське мистецтво, яке цілком уписується в загальноєвропейські тенденції. Проте саме в цей період яскраво виявляється і самотність вітчизняної літератури, яка зуміла компенсувати тугу, безцільність існування «втраченого покоління», породжені безсенсовістю світової бойни, безмежним оптимізмом, вітальністю національного відродження і вірою в велику перетворювальну силу соціальної революції.

Європейську й українську літературу 1920-х років споріднює, серед інших рис, зорієнтованість на новаторський пошук, експеримент. Однак вітчизняна література не тільки підхоплює модерністсько-авангардистську інтенцію на новаторство, але й суттєво доповнює її, надає їй небачених масштабів. Письменство «Розстріляного відродження» «вибухнуло [...] розмаїттям жанрово-стильових пошуків, вразило читачів експериментальними інтенціями [...] Особливий акцент припадає на експериментальну літературу. Вона відкривала нові перспективи в українському письменстві, яке вписувалося в європейський мистецький контекст, іноді навіть випереджало творчі пошуки західних письменників [...] Літературний процес в Україні впродовж 20-х років видається приголомшливо багатим» [Ковалів 2009: 3-5].

Новаторсько-експериментальні пошуки охоплюють усі без винятку роди і жанри літератури. Не стали винятком українська проза й такий малопродуктивний у ній раніше жанр як роман. «Українська розповідна проза “розстріляного відродження” спочатку поступалася перед бурхливим потоком поезії, спроквола утверджувалася, еволюціонуючи від малих епічних форм до великих [...] до романного мислення. Дедалі виразнішим ставав модерністський експериментальний наратив, що в середині 20-х років став визначальним [...]» [Ковалів 2009: 320]. У другій половині 20-х

років роман стає провідним жанром вітчизняної літератури, і без новаторської трансформації форми, без експерименту він не існує. Українські романісти «гучно заявили про себе експериментальними творами, що їх критика невдовзі нарекла “лівою прозою”, аналог якої інші європейські літератури навряд чи й мали» [Мовчан 2008: 15].

Опосередкованим свідченням становлення постколоніальної нації стає формування власної романістики, яка стає продуктивним жанром, формує власний наратив, що протистоїть іншим наративам, насамперед імперському. І, нарешті, ключова теза про те, що роман стає літературним відповідником сформованої нації: «[...] роман [...] відіграв надзвичайно важливу роль у формуванні імперських досвідів, ставлень і референцій [...] в основі того, що дослідники й письменники говорили про незнані частини світу, лежать оповіді. Вони ж стали методом, який колонізовані народи застосовували, обстоюючи власну ідентичність та історію [...] За словами одного критика, нації самі по собі є нараціями. Здатність оповідати або перешкоджати формуванню й виникненню інших наративів дуже важлива для культури [...]» [Саїд 2007: 12-13]. Така теза видається життєспроможною і щодо української літератури 1910-1920-х років.

У цей час творилися вершини української романістики. Вражаючим є той факт, що ці вершини досягали зовсім молоді автори, хоча традиційно вважалося, що до роману літератори приходять у дуже зрілому віці. Цілком можливо, що молодий вік романістів був віянням часу, бо подібне явище спостерігаємо і в російській літературі цього часу. Поєднання молодості й експериментальності є цілком зрозумілим і закономірним явищем.

Для 1920-1930-х років є характерною насамперед досить широка парадигма роману. З перших років становлення цього жанру немає якогось одного шаблону, канону, за яким би писалися романи 1920-х – початку 1930-х. Майже кожен цікавий твір є жанрово своєрідним, неповторним. Цей період у розвитку вітчизняної літератури дає зразки інтелектуального, соціального, психологічного, психоаналітичного, філософського, історичного, пригодницького, авантюрного, сатиричного, фантастичного, утопічного тощо романів. І найчастіше, знову ж таки, кожен роман стає неповторним поєднанням декількох жанрових різновидів у одному творі. Зрештою, це неодноразово відзначалося науковцями [Дзюба 1994: 442-443; Бернадська 2004: 96-193 та ін.].

Попри декларативні заяви про творення нової літератури, нового роману, які протистоять здобуткам попередніх епох, попри заперечення тягlosti вітчизняної традиції (досить згадати заяви Ю. Яновського про його улюблену художню лектуру і ставлення до українського письменства [Див.: Луцький 1997: 139, 142]), насправді романісти 1920-х років дуже часто займалися комбінаторикою, трансформацією, пере-творенням вітчизняних і світових літературних набутоків. «Модернізм 1920-х років [...] не так

руйнував попередні парадигми, як відтворював попередні тенденції в нових комбінаціях, конструював нові форми й тут же їх заперечував» [Мовчан 2008: 10], хоча так само він нерідко і «руйнував попередні парадигми», що цілком стосується прози загалом і романістики зокрема.

Взаємодія різних, за змістом і за формою, жанрових модифікацій роману не мала виключно ідилічного характеру впливу і запозичень. Часто ця взаємодія набувала форм гострої полеміки, заперечення одних модифікацій та ідей і пропонування на противагу їм інших форм та ідей. Це стосується не тільки позицій літературних критиків чи ідеологів, а й власне романістики як полігону для теоретичної полеміки. Яскравим прикладом такого художнього протистояння можуть бути роман М. Могилянського «Честь» як опозиція до «Робітніх сил» М. Івченка і «Міста» В. Підмогильного і роман В. Підмогильного «Невеличка драма» як опозиція, у свою чергу, до «Честі» М. Могилянського. Це була опозиційність з запереченням і одночасним розвитком того, що заперечувалося.

Романні форми органічно вписувалися в українську експериментальну прозу 1920-1930-х рр. своїм пошуковим характером. По-перше, уривки, незавершені твори були спробами митців досягнути новий для них романний жанр, були ніби підступом до нього. До їх появи у часописах також спонукала незвична для українських літераторів форма публікації творів із числа в число. Раніше вітчизняні письменники не мали великого вибору журналів, та ще й таких, які би періодично виходили з місяця в місяць. Тепер літературних часописів з'явилося багато і вони відчували брак текстів для повноцінного функціонування. Видавці змушені були пускати у друк фрагменти незавершених творів, навіть якщо не було твердої надії на їх завершення у найближчому майбутньому. Не були у цьому впевнені й самі літератори: адже часто уривки творів були тільки пробою пера в нових для себе формах, які могли виявитися поки не під силу митцеві або викликати у нього відчуття невдоволення.

По-друге, майже усі незавершені твори романних форм були новаторськими за належністю до жанрового різновиду (роман-пародія, пародія на роман, пригодницький, агітаційний роман, новели-повісті з незавершеного роману, «уривки із ненаписаного роману» як самостійний жанровий різновид на межі «малої прози» і роману тощо), композицією, нараційними особливостями, зображально-виражальними засобами та ін. Не потребує особливих доказів теза про важливість «Вальдшнепів» М. Хвильового для української літератури, насамперед за їх експериментальний характер, який відкривав нові шляхи перед вітчизняною літературою, романістикою зокрема.

По-третє, завершені романні форми теж були новаторськими для української літератури дифузним характером (наприклад, синтез епосу й лірики, мімесису й символіки в «кольорових романах»), сюжетними, структурними, нараційними особливостями. Ціла група творів може бути

об'єднана означенням жанрового різновиду «роман у віршах» (три твори В. Поліщука, «Арсенал сил» Г. Коляди, «Тарас Трясило» В. Сосюри, «Степ» Т. Масенка, «Скелька» І. Багряного, «Молодість Брата» Л. Первомайського, «Фронтвики» С. Голованівського, «Дніпробуд» Я. Гримайла та ін.), але воно є дуже умовним, бо самі автори визначали жанрову природу в кожному конкретному випадку по-різному: ритмований роман, роман нової конструкції, роман у віршах, біографічно-ліричний роман, віршований роман та ін. В авторських жанрових самовизначеннях, безперечно, є певна частка епатажу, декларативності, але загалом вони є свідченням пошуку нових шляхів у розвитку вітчизняної літератури, і ці шляхи спираються як на новаторство у трансформації здобутків європейської та навіть східної літератур, так і на експериментаторство з деструкцією традиційних форм та намаганням витворити принципово нові форми.

Література

Бернадська, Н.І.: Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція. Академвидав, Київ 2004, 368 с.

Біла, А.М.: Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки. Смолоскип, Київ 2006, 464 с.

Грицак, Я.Й.: Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття. Генеза, Київ 1996, 360 с.

Ковалів, Ю.І.: Полісемантика «Розстріляного відродження» з обірваною перспективою. МП «Леся», Київ 2009, 504 с.

Кравченко, Б.: Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. Основи, Київ 1997, 423 с.

Луцький, Ю.: Ваплітянський збірник. Мозаїка, Едмонтон 1977, 260 с.

Луцький, Ю.: Літературна політика в радянській Україні 1917 – 1934. Гелікон, Київ 2000, 248 с.

Мовчан, Р.І.: Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі. ВД «Стилос», Київ 2008, 544 с.

Саїд, Е.: Культура й імперіалізм. Критика, Київ 2007, 608 с.

Summary

The article deals with an experimental nature of Ukrainian literature of the first decade of the XXth century, which organically fits into the European context. It is also stated about the Ukrainian novel and its forms (unfinished novels, excerpts, episodes, quasi-novels, works on the edge of small and medium-sized epic and novel genres, copyright marking "novel", novels in verse" etc.) of this period, their genre diffusion.

Keywords: experimental, novel, genre, novel form, genre diffusion.

Екзистенціальні мотиви у “Щоденнику”

О. П. Довженка

Видашенко Наталія

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

Український екзистенціалізм, як явище ще недостатньо окреслене, є предметом дослідження як філософів, так і літературознавців. Ними відмічається, що він мав свою специфіку і зростав на літературному ґрунті. В українській літературі цей напрям не мав широкого розповсюдження через політичні ситуації часу та обмеженість контактів з Європою. Але прогресивні українські письменники були зорієнтовані на європейську літературу і екзистенціалізм уперше виявився у творах 20-х рр.. 20ст.. Н. Михайлівська, досліджуючи екзистенційний характер української філософської думки як відображення специфіки національної ментальності, відмічає, що українські письменники 1-ої половини 20ст. (В. Винниченко, В. Підмогильний, М. Хвильовий та інші) відтворювали у своїх творах екзистенціальні “межові ситуації”, життя без віри, Бога та Батьківщини, передавали трагізм, породжений існуванням осіб в умовах бездержавності, тоталітаризму, комунізму на Україні у час антитез і парадоксів, а фіналом такого життя ставало “самогубство, божевілля або смерть героїв, які не досягли внутрішньої гармонії, миру з Богом і закінчили боротьбу, не розв’язавши конфлікту [Михайловська 1998: 3 – 4]”. На специфічному характері українського літературного екзистенціалізму, що мав національне підґрунтя і питання щодо існування особи розглядав “крізь призму двох парадигм – національної та екзистенціальної”, які, зливаючись, утворили філософський ракурс під загальною назвою “буття української людини в умовах колоніальної агресії”, наголошує Ю. Бондаренко [2003: 64].

Екзистенційна проблематика у “Щоденнику” О. Довженка пов’язана з відтворенням особистого кризового стану та кризового стану людей та українського народу у воєнний та післявоєнний період до смерті автора. Письменник та інші образи твору відчувають внутрішній конфлікт з новою реальністю, “закинутість” у світ, що людина не обирає. Іде війна, “*вигуляють собаки, вигуляють недолю, і небачені птаці літають уночі над селом і вигуляють недолю* [Довженко 2001: 144]”. Але не тільки війна є джерелом жалю, болю і смутку. Післявоєнне будівництво не менш хвилює О. Довженка: “*Немає вже багатющого старовинного села. Де-не-де залишилися тимчасово недорозібрані хати, контора і т.ін. і недовирублені фруктові дерева. Враження незабутнє, страшне, хвилююче. Це так само хвилює, як і будівництво Каховської ГЕС. Це її зворотній бік.* [Довженко 2001: 471]”. А пізно увечері письменник, “*йдучи зруйнованою і залишеною*

вже людьми вулицею”, зустрів сумного, заклопотаного рибалку, який повідав йому, що *“йому дах не збудували, він боїться зими, у нього дружина й маленькі діти і він пригнічений і стурбований <...> невдоволений* [Довженко 2001: 473]”. Руйнація каховських сіл у часи післявоєнного будівництва УСРС є такою ж причиною смутку для письменника і для народу, якою була війна.

У “Щоденнику” сучасна письменникові буденність несе руйнівні наслідки: знищення сіл і міст, фізичне і моральне знищення людей, ненависть, туга, біль, самотність. А людина стає гвинтиком радянського суспільства. Суспільство поглинає особистість, вимагає від неї повної віддачі сил і здібностей на благо держави і не турбується про матеріальне забезпечення та гідний моральний стан. У “Щоденнику” проста людина постає *“як кінь, тяглова сила*”, у якої *“одібрано щось велике і важливе”* *“смутно і страшно, і безрадісно їй”*, вона *“стала безпорадною в серці своєму, піщинкою в океані.* [Довженко 2001: 324]”. Також *“піщинкою”* і *“волом”* відчуває себе у світі і сам автор. Душевні, сердечні люди постають *“піщинками в океані”*, а ті, що мають владу, позбавлені людських якостей і зображені як машини. Члени партії, філософи, ерудити, політики і секретарі великих людей, журналісти *“абсолютно позбавлені почуття реальності, знання живих простих людей, взаємин, труднощів* [Довженко 2001: 223]”, *“не знають народу, не люблять його. Некультурні і душевно убогі, бездухі і безсердечні* [Довженко 2001: 257]”. У цій машині багато дилетантів, непрофесіоналів, *“поверхових безвідповідальних нероб”* і дурнів-керівників, що борються за посади, перекидають їх *“як шматки”* і *“радіють вони своєму послужному спискові* [Довженко 2001: 172]”. І у мистецтві *“роблять <...> довгі роки люде слабі і немічні духом* [Довженко 2001: 359]”. Ця машина керівництва прагне перетворити український народ на “гвинтиків”, позбавляючи національного коріння (*“Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців.* [Довженко 2001:204]” *“Чи ігнорування храмів, краси будинків, вулиць, хат, кольору, одержі, людської зовнішньої гідності, пам’ятників старовини, охайності і многого другого не обернуло нас у масу ...* [Довженко 2001: 315]”). Підкореність іншому і іншим, невизначеність власного шляху та небажання вибору, насолода несвободою зводить людину до рівня об’єкта.

Поряд з цим О. Довженко відмічає багато абсурдних, ірраціональних моментів у житті радянського суспільства. У часи війни багато людей *“загинуло і ще загине через дурнів, яким доручено історією кидати людей до бою. <...> жодної пристойної операції за рік війни. Все тримається на величезній сумі маленьких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями.* [Довженко 2001: 228]”, *“Раніше солдату, що втік з полону, давали нагороду. Зараз саджають у тюрму. Нема нічого страшнішого за оточення, особливо для комуніста. Тих, хто були в*

оточенні, вважають інкорпоре за шпигунів і зрадників [Довженко 2001: 255]”. Достатньо абсурдною є радянська ідея, “що любов до свого народу є націоналізм”. У щоденникових записах яскраво постає тема “дуроводства” керівництва в усіх сферах (“Дурню, де твої межі? Дурню, як багато тебе розвелось! Наказово циркулярний дурню, як пишно розцвів ти на національному полі! [Довженко 2001: 255]”), кар’єризму (“Усі прагнуть посад. Труд став ділом доблесті, честі й героїства. Просто труда вже немає. На героїство не всякий здібний. Але всяка куховарка мусить уміти керувати державою [Довженко 2001: 349]”), духовної малості як результату втрати національного коріння та відсутності національного виховання та освіти (“Жалюгідне становище учителя матеріально і морально-правове, і хибна система виховання – ось причина перша і найголовніша всіх труднощів <...> Ось причина наших перебільшених утрат, хаосу, слабкодухості ... [Довженко 2001: 240]”). Війна стала “межовою ситуацією”, що відкрила багато негативних якостей радянського суспільства у сфері керівництва, виховання, освіти та мистецтва, і поштовхом до написання “України в огні”, яка спричинила конфлікт між О. Довженком і владою, створила особисту “межову ситуацію” і поглибила думки про абсурдні боки радянського устрою і самотність письменника.

Кожна подія у “Щоденнику”, крім героїзму українського народу, викликає у серці автора біль, смуток і жаль. Записи автора є чашею особистого і національного горя, у них яскраво окреслюється мотив страждання (“Батькове життя – це цілий роман, повний історичного смутку і жалю [Довженко 2001: 282]”, “Я написав оповідання чесно, отак, як воно є і як я бачу життя і страждання мого народу. [Довженко 2001: 282 – 283]”, “Потопаючи в стражданнях народу, я просив хліба поради. Мені подали камінь осуду. [Довженко 2001: 319]”). О. Довженко “так навчився страждати, що вже почав знаходити якусь ніби потребу в стражданні і якусь навіть втіху в стражданні за красиве і справедливе майбутнє. [Довженко 2001: 411]”, він сприймає “вже світ як страждання”, “міряється воно глибиною потрясіння внутрішнього, всієї душі, а не тільки гнітом зовнішніх обставин [Довженко 2001: 422]”. Письменник тужить за втраченим минулим України, за зруйнованими війною і радянською владою національними святинями, за морально і фізично поруйнованою душею українського народу. Ця ситуація призводить до кризового стану автора, на цьому тлі актуалізується особистісне начало, загострюється самосвідомість, переосмислюється сенс життя, відбувається самовизначення особистості.

Довженко переживає неадекватність власної життєвої стратегії виклику Буття, втрату національної автентичності і нереалізованість у родинному і мистецькому бутті (“У мене нещасливий дім. У молодості в ньому не лунали дитячі крики, плач, і сміх, і зойк. [Довженко 2001: 314]”, “Я був добрим вчителем, добрим сценаристом, добрим публіцистом і першокласним кінорежисером. Зараз я тільки зрозумів, що це зовсім не так.

Я інтендант другого сорту. [Довженко 2001: 221]”, “І чим далі, тим все більше переконуюсь, що 20 років кращого свого життя потратив я марно. Що б я міг створити! [Довженко 2001: 330]”).

Жахливі, абсурдні епізоди війни, післявоєнного і особистого життя автора породжують тугу, а потім відчай письменника і приводять його до відчуття моральної безвихідності, безутішності й скорботи (“*Життя людське скорботне. І моє життя скорботне [Довженко 2001: 301]*”).

Самотність також є провідним екзистенційним мотивом у “Щоденнику” О. Довженка. Самотність письменника є результатом обставин, що прийшли до нього ззовні, і стали причиною як зовнішнього, так і внутрішнього відокремлення О. Довженка від природного для нього середовища. Ситуація духовного відриву від рідної національної стихії і існування у новій радянській реальності визначало трагічне екзистенціальне гостре світовідчуття письменника, що був на той момент “самотнім”, “чужим” і “зайвим” у тодішньому радянському мистецтві.

О. Довженко – це особистість, яка залишається вірною собі самому, своїм національним корінням, рідному народові й Україні. Його єство бунтує проти абсурдної реальності. Досить часто письменник називає себе Дон Кіхотом. Подібно до Дон Кіхота О. Довженко стикається з жорстокою реальністю, яка не має спільного з його уявленнями про життя радянської України. Письменник відчуває необхідність зміни суспільного устрою, бо “*осатаніло людство*”, і вірить у “*можливість його самогубства*” [Довженко 2001: 342]”. Як Сумний Лицар О. Довженко виступає проти абсурдної дійсності, сподіваючись на допомогу Сталіна. Образ Дон Кіхота стає у “Щоденнику” досить містким. Це символ абсурдної боротьби, благородної справи, приреченої на невдачу, благородства, великої душі, прагнення приносити користь людям та самопожертви. Образ Дон Кіхота безумовно трагічний і несе екзистенціальне навантаження. У “Щоденнику” з смертю автора він стає символом гибелі епохи, символом гибелі великої особистості, що стверджувала себе у власних очах і в очах громадськості [Лосєв 1993: 31].

Автор “Щоденника” пізнає навколишній світ чуттям і серцем. Серцем він відчуває абсурдність життя у СРСР, ним переживає біль, смуток, тугу, відчай і самотність. Таким же екзистенціальним образом як і Дон Кіхот, що розкриває екзистенціальні мотиви, у записах є образ серця. У О. Довженка серце – це духовна криниця душі людини, глибинні думки і почуття, Бог у людині, любов (“*ношу я царство свободи в своєму серці*”). [Довженко 2001: 382]”). Автор пізнає себе серцем, серцем любить і ненавидить, відчуває майбутнє (“*Всю Україну, весь народ ношу в серці своєму [Довженко 2001: 384]*”). Серце стає внутрішнім “Я”, до якого звертається автор, відчуваючи свою самотність.

Мотив самотності показаний через тему “безгрунтарства”, втрату

Батьківщини і свого місця у мистецтві. У своїй самотності і безвиході О. Довженко приходиться до Бога, а черпання сил у мистецтві і внутрішньому національному естві стає шляхом подолання внутрішнього розпачу і “закинутості” у тоталітарне радянське суспільство. Мистецтво для письменника є сенсоутворюючою сферою буття, що приводить до самопізнання, самозречення, забезпечує зв'язок між буттям і “серцем” (М. Хайдеггер), дозволяє проникнути у “істинне буття” (К. Ясперс), виводить розум автора за межі повсякдення, забезпечує процес духовного очищення (А. Камю). Питання самореалізації пов'язане з мистецтвом, з майбутнім. Вибір О. Довженка націлений у майбутнє – жити і творити понад усі перешкоди.

На сторінках “Щоденника” Довженко інтуїтивно окреслив основні поняття екзистенційного вчення. Тема “межової ситуації” є наскрізною у цих записах. На основі суспільної і особистої “межової ситуації” у “Щоденнику” проявляються екзистенційні мотиви абсурдності світу, туги, відчаю, самотності, страждання, відчуженості, любові, осмислення свого місця у світі, самореалізації, що розкриваються через проблему “безгрунтарства”, теми війни, людини та українського народу, мистецтва і митця в умовах існування в тоталітарній державі, екзистенційні образи серця, Дон Кіхота та Бога. У “Щоденнику” О. Довженка відмічається національно-екзистенційна специфіка відчуття ворожості світу до українського народу, комплекс жертви, що характеризується намаганням тоталітарної держави знищити українця і фізично, і морально, зламавши його волю та знищивши його коріння.

“Щоденник” О. Довженка можна вважати одним з паростків у розвитку українського екзистенціалізму середини 20 століття.

Література

Бондаренко, Ю. Національна парадигма українського екзистенціалізму. In: Слово і час 6/2003, с. 64 – 69.

Михайлівська, Н. А.: Екзистенційний характер української філософської думки як відображення специфіки національної ментальності. Львів 1998.

Довженко, О. П.: Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941 – 1956): Дніпро, Київ 2001.

Лосев, А. Ф.: Эстетика Возрождения. Москва 1993.

Summary

The article is devoted to the analysis of the existential motives in O. Dovzhenko's 'Journal' ('Schodennyk'). The author believes that this work has many existential motives what are expressed clearly. They are absurdity, despair, loneliness, and others. Existential motives are created by existential images (Heart, God and Don Quixote) and themes of the war, human and the Ukrainian nation, art and artist in the USSR.

Key words: existentialism, existential motive, existential image, despair.

Францисканський монастир в українській літературі (на матеріалі повісті Наталени Королеви «1313»)

Усачова Катерина

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

«1313. Повість із середньовіччя» – перший великий прозовий твір Наталени Королеви, що протягом 1934-1935 років друкувався у львівському часописі «Дзвони», а в 1935 році вийшов окремою книгою. Повість одразу викликала дискусію у тогочасній галицькій пресі. Хвалили твір одноголосно за високий ідейний та мистецький рівень. А ось закиди були різні: велика кількість «філософських розмислів», відсутність напруженого сюжету, незнання середньовіччя, тощо. Повість і справді була незвична на тлі тогочасної української літератури. Справжній зміст її легше прочитується у зіставленні з європейською літературою, особливо – з німецькою, оскільки твір має виразні ремінісценції на історію Фауста. Саме фаустівський мотив повісті, а також її філософські підтексти найчастіше стають об'єктом аналізу сучасних літературознавців. Проте поза увагою дослідників опиняється той факт, що значна частина подій твору відбувається у францисканському монастирі, а головний герой є францисканським ченцем.

Належність Бертольда до ордену францисканців – умова легенди, на якій базований сюжет твору. Відповідно до неї, німецький юнак Костянтин Анклітцен під іменем Бертольд вступив у францисканський монастир, там він багато займався хімією, через що й отримав прізвисько Шварц. Десь між 1313 та 1353 роками Бертольд винайшов стрільний порох, який і призвів до його смерті, чи то через вибух, чи то через звинувачення у чаклунстві та страту [Бертольд Шварц]. Сучасні вчені справжнім винахідником стрільного пороху вважають Роджера Бекона, який також був францисканцем. Тож приписування винаходу стрільного пороху францисканському ченцю не є випадковістю ні в легенді про Бертольда Шварца, ні у повісті Наталени Королеви, яка не просто подає це як один з фактів життя героя, а відтворює букву й дух життя францисканського монастиря початку XIV ст. Оскільки названі аспекти досі не були об'єктом спеціального дослідження, було б доцільно розглянути кожен з них окремо.

Попри те, що сам Франциск Ассізьський, проповідуючи ідеал повної вбогості, любові до всього, створеного Господом, смиренності та покаяння, вважав хибою будівництво церков чи будинків для своїх послідовників, а до книжної мудрості ставився з осторогою, існування та діяльність великої кількості членів нового ордену вимагала організації. Вже за головування над

Ордену учня Франциска Іллі Кортонського починається будівництво монастирів, храмів та шкіл. А у середині XIII ст. сьомий наступник св. Франциска св. Бонавентура впорядковує та структуризує життя Ордену, зокрема, підтримує розвиток великих монастирських громад, наголошує на обов'язковості навчання ченців для уможливлення їхньої праці у різних сферах апостольської діяльності. 1256 року Папа дав дозвіл францисканцям викладати в університетах, що призвело до появи цілої плеяди талановитих мислителів, учених, поетів, митців, адже, відповідно до францисканського ідеалу, добродійною була будь-яка діяльність, що сприяла полегшенню життя людей і відбувалася у смиренні перед Богом [Задворний].

Таким чином, на початок XIV ст. францисканські монастирі стали справжніми осередками освітньої та наукової діяльності. Саме такий монастир відтворює у повісті «1313» Наталена Королева. Перша згадка про францисканський монастир біля Фрейбурга у тексті – «*праведний кляштор*», головує у якому патер «*Герхард-звардіян – не лише людина безмежно добра, але ж і сам вчений, і мудрий чоловік*» [Королева 1991: 175]. Таку рекомендацію дає фізикус Брудерганс своєму учневі Костянтину Анклітцену, який бажає не тільки сховатися від гніву батька, але й продовжити свої наукові заняття. Францисканський монастир для цієї мети обом видається найкращим місцем. У монастирі Костянтин, тепер вже брат Бертольд, дійсно отримує змогу працювати «*Богові на славу, кляшторові – на хвалу, а добрим християнам на користь*» [Королева 1991: 192]. Перші роки такої праці змальовані як натхненне виконання всіх складових названої формули. Варто зауважити, що Бертольд працює не над теологічними, а над суто практичними питаннями: винаходить нове вітражне скло, розробляє метод швидкого вичинювання шкіри для чобіт та ін. Йому ніхто не перешкоджає, патер Герхард робить полегшення у чернечих повинностях, щоб дати можливість розвиватися здібностям і таланту Бертольда.

Все це має свідчити, що францисканський чернець-вчений, чернець-фізикус – річ звична для тієї доби. А проте, межа, що відділяла у народній свідомості вченого, що знається із сатаною, та вченого, що працює «*Богові на славу, людям на користь*» була досить умовна, що цікавим чином позначилося, зокрема, на народних історіях про доктора Фауста, який, «*підписавши умову з дияволом, вимагав, щоб його прислужник – дух Мефістофель, коли він тільки його покличе, – з'являвся до нього в образі й одязі ченця-францисканця з дзвіночками, подаючи попередньо кілька знаків, щоб за дзвінками той довідувався про його прихід*» [Набитович 2007: 21]. У творі Наталени Королеви змальований і сатана в образі ченця, і срібні попереджувальні дзвіночки, і ще багато алюзій на легенди про Фауста. Але фаустівський мотив не єдиний, хоча й найбільш очевидний, у тексті. Загалом вся повість «1313» є історією смертоносного винаходу, як наслідку смерті душі, тільки проникнення зла в душу героя відтворюється поступово і паралельно до прикрих змін, що відбуваються у монастирі. І Бертольд, і

його оточення поволі втрачають відданість францисканському, базованому на євангельському, ідеалу і мають бути за це покарані.

Сама письменниця характеризувала свою повість так: «провідна її думка – що людина наміривши свій шлях – мусить ним йти, а не вагатись. Бертольд – вагається, відступає, шкодує, що поступив так, а не інакше... І в результаті – гине» [Копач 1962: 35]. Думка, що прямо апелює до рядків Євангелія «Ніхто з тих, хто кладе свою руку на плуга та назад озирається, не надається до Божого Царства!» [Лк. 9: 62], які вписані в другий розділ Уставу Ордену Францисканців 1223 року. «Спокуса» Бертольда починається саме з вагань та спроб озирнутися назад на те, що він залишив за мурами монастиря. Приїзд вчених ченців-бенедиктинців лише поглиблює кризу в якій перебуває Бертольд, бо *«вже здавна в глибинах його душі розрісся якийсь міцний корінь почувань зовсім інших, як любов і до ближніх, і до старших»* [Королева 1991: 215]. Характерно, що в боротьбі з цими почуваннями Бертольд вирішує відмовитись від молитви, бо вона заважає праці. А *«предобрий патер Герхард»* воліє за краще не помічати цього, бо ж і він *«радий був похвалитися перед приїжджими незвичайними успіхами свого молодого вченого»* [Королева 1991: 216].

Письменниця переконливо відтворює *«безплідний танок злих духів»* [Королева 1991: 225] у душі Бертольда, який одне за одним відкидає молитву, любов до людей, милосердя, смирення, – все в ім'я праці, яка без названих рис *«Богом благословенна не була»* [Королева 1991: 260], а значить мала призвести до «диявольських» наслідків. Але поряд з Бертольдом змінюється і монастир: *«раніш мовчазний і спокійний кляштор тепер до пізньої ночі гудів у зайвих балачках, суперечках і сварках, що цілком не сміли б бути в його стінах»* [Королева 1991: 235]. Останню та повноцінну картину, на що перетворився Бертольд та весь монастир незадовго до фатального вибуху дає у листі колишній вчитель Костянтина Акнклітцена – фізикус Брудерганс, зазначаючи, зокрема, що *«ці новітні вчені забули, що наука існує для блага широкого людства, інакше ж вона – лише зло!»* [Королева 1991: 259]. Забувши францисканські та євангельські приписи смиренності та любові, лише заради власного вивищення працював Бертольд, а ченці монастиря на чолі з патером Герхардом *«про скарби все говорили, про славу марну думали»* [Королева 1991: 215]. Тож не дивно, що навколишній люд сприйняв вибух пороху, який знищив монастир, як кару Божу, за порушення Божеських та чернечих приписів.

Єдиною протипагою зображуваного у тексті зла виступає образ брата Нарциса – старенького, дитинно-доброго, сповненого смирення й любові до всього оточуючого садівника. Брат Нарцис уособлює той францисканський ідеал, що від нього відпадає спочатку Бертольд, а потім і весь монастир. Саме ставлення героя до брата Нарциса є певним лакмусом змін в його душі. Спочатку це приязнь та допомога у роботі, потім різкість

та злість, далі байдужість та ворожість, зрештою – погорда й зневага. Нарцис покидає стіни монастиря та оселяється в курені у саду в той час, коли починаються сварки між братами. Смерть Нарциса прямо пов'язана з моментом, коли диявол остаточно з'являється у житті Бертольда та у стінах монастиря. Винятковість образу брата Нарциса у повісті підкреслюється кінцівкою, – оповіддю старого пустельника, що живе недалеко від колишнього монастиря за сторіччя по події, – яка недвозначно показує як святість Нарциса, так і його прямий зв'язок із св. Франциском Ассізьським. Таким чином, письменниця не просто подає образ справжнього францисканця, а змальовує варіант очевидної, до певної міри – ідеальної, святості: лагідність, милосердя, любов до людей, душевна чистота, працьовитість та скромність. Подібними рисами у своїй подальшій творчості Наталена Королева наділятиме героїв, чий «шлях до спасіння» має бути показаний як очевидний, найбільш праведний, але тільки у повісті «1313» письменниця відтворює францисканське коріння цього ідеалу.

Піднесено-шанобливе ставлення самої Наталени Королеви до францисканських ідей можна частково прочитати з її автобіографічної прози, частково зі спогадів її чоловіка – Василя Короліва-Старого. Але крім ревної релігійності, на творчість письменниці вплинули також особливості розвитку західноєвропейської літератури, де у кінці XIX – на поч. XX стт. з'являється тенденція, що її пізніше назвуть францисканізмом. Безумовно, повість Наталени Королеви значно складніша, як сюжетно, так і за змістом, щоб її можна було пояснити, обмежити лише рамками францисканізму. Але безперечним залишається факт, що у своїй прозі письменниця орієнтувалася на європейську літературу й, вочевидь, з цієї причини не завжди знаходила розуміння серед українських критиків та літераторів.

Література

Бертольд Шварц. In: Энциклопедический Словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>

Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Українське біблійне товариство, Київ 2003.

Задворный, В. Л.: История францисканского ордена. http://www.krotov.info/libr_min/08_z/zad/vorny_1.htm

Копач, О.: Наталена Королева. Вінніпег 1962.

Королева, Н.: Предок: Іст. повісті; Легенди старокиїв. Дніпро, Київ 1991.

Набитович, І.: Художній всесвіт на палімпсестах минулого (Літературні обрії Наталени Королеви). In: Королева Н. Без коріння. Во дні они. Quid est veritas? Видавнична фірма «Відродження», Дрогобич 2007, с. 3-36.

Summary

It is investigated in article how the image of Franciscan monastery, Franciscan scientist and Franciscan idea on the whole was pictured in Natalena Koroleva's novel "1313".

Key words: Natalena Koroleva's novel, scientist, idea.

Модель наратора-критика як літературознавча проблема (на матеріалі книги Дмитра Донцова «Дві літератури нашої доби»)

Колкутіна Вікторія

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д.Ушинського*

Комунікативна тріада «автор-текст-читач» стала однією із найскладніших, найсуперечливіших, але й найпопулярніших проблем у сучасному літературознавстві, а актуалізація відносин автора-критика-реципієнта відкрила широкі перспективи для дослідження літературно-критичних текстів, рецептивні ресурси якого невичерпні. Незважаючи на серйозні здобутки наратології в українській (Папуша І.[Папуша 1999], збірка «*Studia methodologica*» [*Studia methodologica* 2005]) та зарубіжній (французькі структуралісти, чеські вчені) літературознавчій науці, переважна більшість праць досліджує *художній* текст. І це цілком вмотивовано, тому що наративний код чітко простежується саме в тексті оповідального характеру. А як же бути із *літературно-критичним*, адже і в цьому жанрі важливо зрозуміти та окреслити позицію як розповідача, так і реципієнта ?

Одним із ключових аспектів дослідження літературно-критичного тексту є усвідомлення його перш за все комунікативної природи, адже апріорі такий текст передбачає, як мінімум, двох співбесідників: читача та автора розвідки, літературного критика. Виступаючи знавцем літератури, власний дослідницький інтерес, свої міркування, припущення критик адресує читачеві, який обов'язково передбачається, тому що такий текст не існує автономно, він у своїй генезі спирається на читацьку присутність, а літературна критика є своєрідною посередницькою ланкою між автором (письменником) і читачем.

Оскільки наратив – це оповідь, яка може бути інтерпретована та розказана по-іншому, в тому числі мовою не тільки кіно чи живопису, а й літературно-критичною, науковою (рецензією, відзивом, статтею), ми прийняли такі робочі інструменти: наратор у літературно-критичному тексті – це суб'єкт повіствування, посередник між автором (літературним критиком) та художньо-критичним світом книги; уявна постать, що викладає для різнотипного читача перебіг подій та впливає на нього. Безперечно, наше визначення потребує подальших уточнень.

Не зважаючи на те, що книгу Д.Донцова «Дві літератури нашої доби» вважаємо єдиним художнім організмом, суцільним явищем, вона

складається із низки статей, у текстах яких можна помітити наратора, котрий виступає у ролі критика. Звісно, це *не постать* Дмитра Донцова – автора численних оригінальних літературно-критичних студій, відомого політика 20 років ХХ століття, у той період - редактора «Літературно-наукового вісника». Автор літературно-критичних студій не ідентичний нараторові, перед нами *інша* постать розповідача, що виступає у ролі критика і виконує його функцію. Припускаємо, що у цій книзі можна виокремити два типи наратора-критика: *активний та поміркований*. Конкретизуємо наші міркування.

Стаття «Криза нашої літератури» написана у 1923 році та відтворює тогочасну, актуальну для української літератури проблему – кризу, що була зумовлена браком талановитих, глибоких творів та політичним хаосом на Україні, а пізніше – ідеологічною заангажованістю письменства. Оскільки структуралісти включають поняття наративу у сферу творів всіх видів, «излагающих тем или иным образом историю» [Шмид 2003: 19], ми висловимо припущення, що ця криза (декаданс, занепад) – це *історія*, а нехтування «цілої плеяди наших письменників і поетів, класиків, нових і наймолодших» [Донцов 1958: 48] «героїчними» [Донцов 1958: 50] емоціями, уникнення ними у творчій спадщині «драматизму, сарказму, протесту, динамізму» [Донцов 1958: 54] та обставини переходу їх до пролетарського «советського» реалізму – *подія*, яка розповідається наратором упродовж тесту книги.

Звернемося до поетики назви цієї розвідки. Криза (будь-якого походження: політична, соціальна, культурна або історична) передбачає виважений *вибір* людини між контрастними, протилежними поняттями, ознаками, явищами, категоріями, позиціями. Тому йдеться не тільки про описувану кризу в українській літературі, а й про боротьбу активного наратора за адресата. Ми схильні виразити припущення, що найбільш виразним в тексті статті «Криза нашої літератури» виступає *читач-сучасник тієї епохи*, до якого звертається активний наратор. На нашу думку, ним може виступати співвітчизник-митець, котрий визначається, яким мистецьким шляхом йому торувати або пересічна людина, що вагається щодо вибору своєї громадської позиції.

Характерно, що книга «Дві літератури нашої доби» *переважно* містить такі заголовки статей, які можна розглядати як згорнені тексти, бо їм властиві всі ознаки, форми та функції текстової реальності. Поетика заголовків у стислому вигляді *моделює ту історію*, яку буде розгорнуто представлено в тексті статті: «Естетика декадансу», «Модерна література розкладу», «Криве дзеркало нашої літератури», «*L'art pour l'art* чи як стимул життя?», «Наше *літературне гетто*» (підкресл. наше – В.К.). Це наративні синоніми, що уможливають адекватне суцільне тлумачення тексту книги. Ці статті виступатимуть об'єктом нашого дослідження.

Ми схильні вважати, що у статті «Криза нашої літератури» домінує *активний тип наратора*. Це всюдисущий та всезнаючий розповідач-літературознавець, який дуже часто вдається до критично-оцінних суджень розвитку української літератури 20 років ХХ століття, до беззаперечності, категоричності, демонструючи єдино правильну власну точку зору. Це видно вже із перших рядків, тому що стаття починається безапеляційним, не потребуючим ніяких спростувань, твердженням: «*Ніхто* не заперечить, що духова творчість нації переходить болючу і тривожну кризу... Старі таланти всі в минулім, з честю обходять свої ювілеї, шановані синами з пієтизму до смаку батьків, безсилі дати нове слово, за яким тужить душа нації. Немов параліжом скутий, *не здатний* наш колективний мозок *ні кидати нових думок, ні творити нових образів, ні викликати нових емоцій*» [Донцов 1958: 47] (підкресл. наше – В.К.).

Активний наратор «заворожує», «гіпнотизує» *читача-сучасника* своєю переконливістю та безпомилковістю суджень, не дає йому змоги самому оцінити складність літературної ситуації на Україні в описуваний період, а висловлена ним оцінка історичних катаклізмів епохи якнайбільше увиразнює масштаб занепаду української літератури, підкреслює актуальність та важливість обраної теми: «І в який час? Якраз тоді, коли по кривавих бурях війни, на цілім світі йде переоцінка вартостей.» [Донцов 1958: 47]. Відтак, завдання активного наратора - «захопити» увагу адресата, спонукати відкласти нагальні справи та проблеми і зробити вибір, тому що того потребує час, адже «характер літератури» [Донцов 1958: 47] суголосний із «характером доби» [Донцов 1958: 47]. Помічаємо спонукально-закличний тон та прагнення активного наратора опанувати, повернути до себе увагу читача. Тут донцовська ідеологічність (Сосновський М. [Сосновський 1974], Єндик Р.[Єндик1955], Квіт С. [Квіт 2003]) передана його нараторові. Наставлення розповідача на переконливість для українського адресата зумовило уникнення будь-якої однобічності розповіді та двозначності сприймання тексту. Завдяки відкритості та зрозумілості висловлених ним ідей наголошено на двох контрастних ключових темах літератури – «краса і гармонія, енергія і сила» [Донцов 1958: 47].

Упродовж статті активний наратор переймається тогочасною мистецькою кризою. Він визначив ті емоції, що генеруються твором та *здатні змінити* пасивну психологію і світогляд його співбесідника. Це, передусім, «героїчні» почуття – енергія, рух, напруження волі, зусилля, боротьба та неспокій: «Що ж суттю емоцій, які я назвав «героїчними»? ... *пожадання, жадоба життя, шал упокоєння, нестямний порив, погорда небезпеки, насолода ризиком, бажання нездержного лету* – ось елементи цих емоцій...»[Донцов 1958: 49](підкресл. наше– В.К.).

Активний наратор домінує у книзі «Дві літератури нашої доби», але подекуди спостерігаємо певне зміщення. Емоційно-експресивні вигуки, риторичні речення, риторичні звертання та питання, спонукальний тон, що властивий, зазвичай, активному нараторові, змінюється розлогою, обгрунтованою, неквапливою манерою викладу *поміркованого* розповідача. Наприклад, активний наратор гостро не сприймає розуміння «ніжно мрійної» [Донцов 1958: 57] зорі-волі у віршах О.Олеся та М.Вороного : «В крові й болоті купається перш «зоря воля», заки зійде. І чи може зворушити нас «поет-борець» , для якого воля злітає «ніжно мрійно» без ніяких зусиль з його сторони, як вареники гоголівському Пацюкові, що самі стрибали йому до отворених уст?....» [Донцов 1958: 57]. Раптом гостро звинувачувальна патетика зникає, і активного наратора, на наш погляд, *змінює, зміщує* поміркований, який відразу ж вмотивовано, неспішно, аргументовано переконує: «Такий характер української літератури не був випадковий. Він відповідав тому ідеалові краси, який вона собі виробила. ...» [Донцов 1958: 57-58].

Отже, наратор-критик за своєю суттю і функціями, за глибиною усвідомлення ситуації максимально наближається до автора, тому це – аукторіальний тип. Враховуючи ідеї французьких структуралістів, ми можемо припустити, що в структурі проаналізованих нами літературно-критичних текстів «присутній» гетеродієгетичний розповідач, бо він не фігурує в історії як дійова особа. А у цілому з наратологічної точки зору літературно-критичний текст постає як поліфункціональний дискурс-полілог між критиком, автором твору (письменником) та реципієнтом (або адресатом).

Література

Донцов Д. Дві літератури нашої доби. Гомін України, Торонто 1958.

Єндик Р. Дмитро Донцов – ідеолог українського націоналізму . Мюнхен 1955.

Квіт С. Донцов . Наукова думка, Київ 2003.

Папуша І: Між розповіддю і дискурсом: українська література в наративній перспективі. In: Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Літературознавство 5/1999, с.67-71.

Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. Нью-Йорк 1974.

Шмид В. Нарратология. Языки словянской культуры, Москва 2003.

Studia methodological. Наративні виміри літератури. In: Матеріали міжнародної конференції з наратології 16/2005.

Summary

This article is devoted to the analysis of literature arguments on peculiarities of the text.

Key words: literary process, of addressee-orientation, writer, article, crisis in literary, active narrator, slow narrator, Dmytro Dontsov .

Наукові пошуки С. Смалья-Стоцького празького періоду

Горбатюк Олег

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

Останні дослідження українських літературознавців відкрили велику кількість літературних течій і напрямків, які раніше не висвітлювалися належним чином або розглядалися лише з негативного боку, що, без сумніву, значно розширило коло наукових інтересів дослідників літератури. Разом з тим стало можливим по-новому оцінити діяльність багатьох наших літературознавців, а разом з тим відкрити для себе нових. Саме до таких учених і належить С. Смалья-Стоцький. Про історію повернення із забуття імені цього вченого вже писалося. Наукова спадщина академіка привертає увагу як представників класичного літературознавства, так і модерного. Громадсько-політичну діяльність ученого висвітлили В. Даниленко та О. Добржанський у праці „Академік Степан Смалья-Стоцький: Життя і діяльність”. Б. Мельничук та автор цієї праці своїми публікаціями на сторінках „Буковинського журналу” та виступами на конференціях почали відкривати його літературознавчий доробок.

Празький період життя академіка позначений вагомим доробком у галузі українознавства. Взявши активну участь в організації діяльності Українського Вільного університету в Празі, С. Смалья-Стоцький у перший же рік навчання запровадив такі курси: „Українська мова в сім'ї слов'янських мов”, „Історія української літератури і культури XVI – XVII віку”, семінар „Питання творів І. Франка і О. Кобилянської”. Так уже склалося, що тільки опинившись на еміграції, учений отримав змогу повністю віддатися науці, про що він сказав у своєму виступі на Другому українському науковому з'їзді у Празі: „Доки ми самі там (на українських землях – О. Г.) працювали, мусіли ми з konieczности займатись і іншими справами, не тільки наукою. Ми мусіли бути діяльними і багато часу витратити в просвітніх, культурних, економічних, а також і політичних організаціях і установах. Треба по щирості сказати, що від того терпіла наша наукова праця. Тут, на чужині, стали ми свідомими цієї нашої вини. Тут можемо сконцентрувати вповні усі наші сили коло науки і аж тут щиріше можемо дбати і про те, об для значіння наукової праці, як могутнього чинника національного визволення, не тільки здобути серед українського народу повне зрозуміння, але і загальну пошану...” [1934: 16].

Наукові пошуки академіка цього періоду були спрямовані на продовження розвінчання теорії праруської мови. Статтею „Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення” (1925)

(друге доповнене видання – 1927) С. Смаль-Стоцький всебічно подав огляд історії досліджень спорідненості слов'янських мов, проаналізувавши праці Й. Добровського, П. Шафарика, О. Шахматова, В. Ягича, академік у черговий раз наголошував на тому, що теорія О. Шахматова про праруську мову хибна.

Окремої уваги вартий внесок ученого в розвиток українського правопису, адже у 20-их роках ХХ ст. С. Смаль-Стоцький вислав для державної правописної комісії ґрунтовний реферат та опублікував ряд статей на сторінках періодичних видань. У цій дискусії мовознавець полемізував з академіком А. Кримським, звинувачуючи його в русифікації українського правопису, та відстоював ліквідацію апострофа, написання „ся” окремо від дієслова та ін.

Однак чи не найбільшим доробком празького періоду академіка вважаються дослідження творчості Т. Шевченка. Саме тоді він написав найґрунтовніші праці, що дають підстави вважати його одним із найкращих і найглибших інтерпретаторів Кобзаревих текстів. У цей період з'являється ряд статей, присвячених творчості поета: „Чигирин”, „Великий льох”, „Чого мені тяжко, чого мені нудно...”, „Бували війни й військовій сварі”, „Шевченкова етика”, „Іван Підкова”, „Тарасова ніч”, „Концепція Шевченкової поеми „Сон”, „Шевченкове „Послання”, „Шевченкові „Думи” та ін. Для глибшого розуміння і, відповідно, тлумачення Шевченкових текстів академік послуговувався філологічною методою, про що зазначав сам неодноразово: „дійшовши філологічним і логічним розбором поеми...” [С. Смаль-Стоцький 2003: 57], „із нашої філологічної аналізи виходить...” [С. Смаль-Стоцький 2003: 138], „досі тільки тому не розуміли поем Шевченка так, як треба, бо не розбирали їх філологічною методою” [С. Смаль-Стоцький 2003: 145] (підкреслення наші. – О. Г.). Цей науковий метод професора підкреслювали: В. Сімович у передмові до першого видання „Інтерпретацій”, Л. Луців – до другого, а також інші вчені.

Працюючи в Чернівецькому університеті, учений виробив власну методу дослідження літературного тексту. Наукові пошуки вченого, що присвячені творчості І. Котляревського, Ю. Федьковича, С. Воробкевича, В. Стефаніка, І. Франка, О. Кобилянської, та перші шевченкознавчі студії характеризуються значним впливом старої культурно-історичної школи. Мова цих праць відзначається складними синтаксичними конструкціями та багата на образні порівняння, що було характерним для барокової літератури.

Продовжуючи наукові пошуки у Празі, С. Смаль-Стоцький поступово відходить від старої школи й застосовує у своїх дослідженнях методи філологічної школи. Послуговуючись компаративним, психологічним, соціологічним, естетичним методами згадуваної школи, вчений глибоко тлумачив Шевченкові тексти. Науковий підхід до інтерпретації художнього тексту характеризує його як одного з перших

українських герменевтів, що слушно підкреслив сучасний український дослідник В. Пахаренко [2003: 11].

Отже, як бачимо, серед методів, застосовуваних академіком, що можуть бути зараховані філологічною школою чи то до суб'єктивних, чи то до об'єктивних, не така вже й велика кількість, та й зі згадуваних учених найчастіше послуговувався компаративним і соціологічним. Застосування якогось одного наукового підходу в дослідженні Шевченкового генія не передбачало повного його розуміння – це лише різносторонні погляди, які шляхом поєднання мали дати ширшу картину для тлумачення Шевченкового тексту, завдяки пізнанню якого можна дослідити концепцію творчості поета. Тому не варто зараховувати С. Смаля-Стоцького виключно до філологічної школи, навіть попри те, що сам він так вважав.

Такі міркування дають нам підстави зараховувати літературознавчі студії академіка як до філологічних, так і до герменевтичних, адже шевченкознавчі студії вченого становлять цілісну структуру, що чітко простежується формулою герменевтичного кола: розуміння може прийти тільки через інтерпретацію, а для того, щоб проінтерпретувати, потрібно зрозуміти. Інтерпретація текстів поета мала довести читачам націоналістичний світогляд поета. Такий висновок дослідника підмітив ще Є. Маланюк: „В його завзятій боротьбі за справжнього Шевченка [...] дається напрям до великої правди: розуміння творчості Шевченка і висвітлення його особистості можливі лише за національного підходу до національного поета” [1997: 124].

Ми ж на підставі наших досліджень доходимо висновку, що вже нині варто говорити про школу інтерпретації С. Смаля-Стоцького, принаймні в шевченкознавстві. Адже, послуговуючись компаративним, психологічним, соціологічним, естетичним методами філологічної школи, запроваджуючи герменевтичні засади в наукові дослідження, С. Смаля-Стоцький виховав цілий ряд послідовників свого методу дослідження тексту, що виразно простежується в працях найвідоміших його учнів – Василя Сімовича, Омеляна Цісика, Миколи Навроцького, Дмитра Цибушника, Миколи Равлюка, Луки Луціва, Миколи Гнатишака.

У своїй невтомній праці науковець пройшов шлях від виступів-агіток до філологічно-герменевтичного аналізу творів поета, створивши власну методу інтерпретації художнього тексту.

Результати наукового пошуку С. Смаля-Стоцького є надзвичайно цінними для українського літературознавства, адже вперше було заперечено думку багатьох учених про виключно романтичний характер першого періоду творчості Т. Шевченка. Дослідник аргументовано довів, що, віддаючи данину тогочасній моді, поет з перших своїх творів критично дивився на становище свого народу й держави, а якщо точніше, то – бездержав'я.

Учений чітко окреслив ставлення Т. Шевченка до Гетьманської держави та її лідерів, заперечивши поширену думку, що нібито в зрілому віці поет критично сприймав козаччину. С. Смаль-Стоцький переконливо обґрунтував свою думку про те, що у Т. Шевченка не було ані ідеалізації, ані розвінчання козацької доби, а було постійне вдумливе осмислення згаданого періоду української історії з героїчною і зрадницькою ролями в ній козацької старшини.

Аналізуючи світоглядно-релігійні погляди Т. Шевченка, С. Смаль-Стоцький прагнув уникати поняття „релігійні погляди”, зумисне використовував словосполучення „християнська етика”, що дає можливість показати не вузько релігійні, а загальнолюдські ідеали світогляду поета.

Розглянувши критичні праці, що стосуються віршознавчих поглядів С. Смалья-Стоцького, відкидаючи при цьому вимушену ідеологізацію досліджень українських літературознавців радянського часу, ми робимо висновок, що вчений у своїх судженнях про ритміку Шевченкового вірша помилявся. Безсумнівним залишається той факт, що народнопісенна основа відіграла визначальну роль для поета, але незаперечним залишається й те, що великий відсоток віршів написано ямбом. Аналізуючи віршознавчу теорію С. Смалья-Стоцького, потрібно враховувати й те, на якому рівні перебували в той час наукові дослідження, зокрема й шевченкознавчі, а висунутою гіпотезою, хоч і помилковою, вчений спонукав до дискусії та вироблення точнішого погляду на метричну систему Шевченкового вірша.

Література

Даниленко, В., Добржанський, О.: Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. Київ ; Чернівці, 1996.

Другий Український науковий з'їзд у Празі. Прага, 1934.

Маланюк, Є.: Ранній Шевченко. Книга спостережень : Статті про літературу. Дніпро, Київ 1997.

Пахаренко, В.: Філологічний подвиг / [передмова до книги:] С. Смаль-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації. Брама, Черкаси 2003, с. 3 – 16.

Смаль-Стоцький, С.: Т. Шевченко. Інтерпретації. Брама, Черкаси 2003.

Summary

The article is devoted to the S. Smal'-Stockyj's scientific work in Prag.

Key words: scientific, work, Prag.

Рецепція міжвоєнної Чехословаччини у творчості Івана Чендея

Васьків Майя

Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка

Іван Михайлович Чендей народився у 1922 році в селі Дубовому на території теперішнього Закарпаття, а тодішньої Підкарпатської Русі. Його дитинство і юність припали на перебування Закарпаття у складі Чехословаччини, ще зовсім свіжими були спогади про жорстоке угорське панування часів Австро-Угорщини та визвольні змагання після Першої світової. На час навчання у Хустській гімназії припадають місяці здобуття автономії, а потім незалежності Карпатської України, яка була проголошена у тодішній столиці нової держави – Хусті, та кривавого захоплення Закарпаття угорцями. П'ятирічний період тоталітарного гортистського та німецького панування в роки Другої світової згодом змінюються приходом іншої тоталітарної машини – радянської, яка, однак, принесла нарешті возз'єднання з братами-українцями, до якого закарпатці йшли протягом кілька століть. Усе це знаходить художнє відтворення у текстах Івана Чендея.

Останні роки життя письменника припадають на роки незалежності України, проте цей період творчого переосмислення у творах І. Чендея уже не знаходить, бо він фактично відходить від активної літературної діяльності. Тому майже весь творчий шлях письменника вкладається в роки життя у складі УРСР (СРСР). Попри прагнення дати панорамну й за можливості об'єктивну картину життя закарпатських українців у ХХ ст., письменник змушений був враховувати політичні чинники.

Сьогоднішня вітчизняна історіографія схильна наголошувати на прогресивному характері чехословацької влади порівняно з тоталітарною мадаризацією до і після входження Підкарпатської Русі у склад Чехословаччини: «Єдиною, хто більш-менш задовільно склав [...] іспит на демократію, була Чехо-Словаччина [...] За двадцять років перебування у складі Чехо-Словаччини українці Закарпаття і Пряшівщини швидко наздогнали усе те, чого їх було позбавлено за попередні п'ятдесят років угорського панування» [Грицак 1996: 192]. Якщо мадаризація Закарпаття в останні роки Австро-Угорщини призвела до повної ліквідації українських шкіл, то в 30-х роках у краї було вже понад 500 шкіл із навчанням рідною мовою (у різних школах ця мова була близькою або до української, або до насадженого москвофілами «язичія», яке синтезувало місцевий діалект зі старослов'янською й російською мовами. Широко розвивалася транспортна

інфраструктура, яка на кінець Першої світової війни перебувала у жалюгідному стані.

Одночасно науковці не закривають очі на негативні наслідки чехословацької держави для закарпатців. Так, погодившись у Сен-Жермені 1919 року надати Підкарпатській Русі автономію у власній державі, празьке керівництво зреалізувало це зобов'язання тільки у 1938 році, та й то лише під тиском зовнішніх обставин. Значно індустріалізованіша порівняно з країнами-сусідами Чехословаччина не збудувала за двадцять років панування жодного промислового підприємства у краї. Абсолютну більшість чиновників становили «чехословаки», серед яких словаки становили всього близько 10%. Спостерігалися, хай не жорсткі, кроки в бік чехізації краю, прагнення витворити гомогенну державну націю. Робилося все можливе для роз'єднання національного руху закарпатців на кілька таборів та ін. [Стерчо 1965: 29-36].

Усього цього не міг не знати й не бачити Іван Чендей. Про життя закарпатців у чехословацькій державі у творчому доробку І. Чендея є кілька творів. На перший погляд, складається враження, що письменник чітко дотримувався вимог радянсько-компартійної ідеології й зосереджувався на експлуаторській сутності буржуазно-капіталістичного устрою Чехо-Словаччини стосовно до закарпатського селянина. Саме до таких творів можна зарахувати і повість «Терен цвіте», яка повністю присвячена відтворенню долі малоземельного селянина Василя Порадюка, мешканця Забережжя, у 30-і роки, тобто за часів Чехословаччини. Позірно виглядає так, ніби письменник постійно акцентує на ворожості влади до будь-якого бідного селянина, на тому, що він не може вибитися зі злиднів через системну суспільну невлаштованість. Навіть коли чехословацька держава проводить на його користь парцеляцію земель, то й тоді це перетворюється, нібито, на чергову вишукану форму визиску й наживи для заможного селянства та євреїв-лихварів.

Насправді земельна реформа була корисною для закарпатського селянина, хоча й вирішувала проблему тільки частково, про що сьогодні заявляють українські історики. «На відміну від сусідів, чехо-словацький уряд у 1920-х рр. викупив у мадярських поміщиків землю, поділив її на дрібні парцели і продав через банк селянам» [Реєнт 2004: 483]. Землю верховинці отримували від держави за гроші, але самі вони визнавали, що її вартість значно нижча за ринкову («То будуть землю ділити за малі гроші!» [Чендей 1982, т. 2: 20]). Свою аргументацію такого факту має влада: «[...]Коби чоловіку дали землю без гелера, він думав би, що то не його земля [...]» [Чендей 1982, т. 2: 20].

Василь Порадюк таки отримав землю на полонині гори Ясенової, яку постійно оспівує у своїй творчості Іван Чендей. Оспівує її й новий землевласник Порадюк та його дружина. Біда в тому, що Василь належить до життєвих невдах, які ніяк не можуть вирватися зі злиднів. Він любить і

вміє працювати, але зовсім не вміє хитрувати чи берегтися. Меншою бідною для нього було б продати наділ перед конфіскацією, щоб так поправити хоча б частково матеріальне становище, але, засліплений прагненням не розлучатися з рідною землею, він і на це виявляється нездатним, тому повністю позбувається її.

Про важкі часи чехословацького панування йдеться дотично у романі «Птахи полишають гнізда...». Головний герой твору Михайло Пригара згадує про те, як «вдарила по нас на Верховині голодна криза» 30-х, про обіцянки панів, що «всі білого хліба будуть ситі, а пиво попивати», однак ці обіцянки ніколи так і не збулися. Натомість благополучне життя настало за радянських часів. Але через позірні докори державі «ще за Масарика» повідомляється про те, що саме чехи першими розглядали можливість побудови гідроелектростанції з метою покращити побутові умови життя горян, забезпечити їх роботою, яка послабила би проблему безробіття. Побіжно згадується у романі також про те, що чеська влада дбайливо зберігала культурно-етнографічну спадщину Закарпаття, про що свідчать наступні й ніби мимохідь кинуті слова Каліни: «Я був у такому музеї в Празі. Чого тільки там не видів! І наші вишивки, і наші писанки, і наші покровці там були... Видів я і одяги з усіх округів Верховини. Були там писані дзбани, довжані, глеки ...» [Чендей 1982, т. 1: 453].

Дуже цікавими є згадки про страйки закарпатців 1930-х років у новелах (наприклад, «Чорна сальва») і романі «Скрип коліски». Безперечно, у творах йдеться про негаразди життя робітників і селян, які породжували ці страйки. Але розповідається і про те, що влада майже не чинила жодних перешкод для народних зібрань і виступів, які апріорі були неможливими за угорського панування та за радянської влади. Забите і безправне закарпатське селянство саме в Чехословаччині досягнуло того національно-політичного, соціального рівня розвитку, коли змогло згуртовано виступати на захист власних інтересів.

Окремі штрихи негативів життя в Чехословаччині розкидані у багатьох творах І. Чендея. Так, у «Казці білого інею» автор опосередковано веде мову про чехізацію й погорду чиновника до місцевого населення [Чендей 1982, т. 2: 361]. У «Криничній воді» каменотес протиставляє високий рівень механізації в Чехії та Моравії, де «ручна робота дорога, бо й сам робітник не такий дешевий, як у наших Карпатах...» [Чендей 1982, т. 2: 430]. Це й констатація меншовартості русинів за чехословацької влади, але і сподівання змін на краще: адже живуть в одній державі.

Особливе місце у творчості письменника займає образ Праги. Він набуває романтизованого характеру під впливом розповідей тих, хто там був, навчався у міжвоєнному двадцятиріччі. Насамперед, це стосується письменникового односельчанина Петра Вурсти, чий ім'я без жодних змін переноситься в оповідання «Рукавички» (тут він головний герой твору) і

згадується у романі «Скрип колиски». Цей юрист здобув освіту в Празі й потім незмінно ностальгував за цим містом, яке стало безмежно рідним. Мабуть, не скільки персонаж, скільки його ностальгія стає головним образом твору, бо згадки про Прагу, туга за нею від розлуки через німецьку окупацію міста в 1939 році проходить через весь твір, один і той самий мотив у різних варіаціях кількаразово повторюється в невеличкому за обсягом (8 сторінок) тексті.

Окремо кілька слів варто сказати про міжнаціональні взаємини в Чехословаччині й Підкарпатській Русі зокрема. П. Стерчо зазначає, що празьке керівництво дбало не тільки про розвій українських шкіл, але й усіх інших національних меншин, аж до відкриття «мадярських, румунських, жидівських, а навіть циганської школи в Ужгороді» [Стерчо 1965: 27]. Нелегка доля єврея Мортха Шумільлейба постає в оповіданні «Весільний кулон». Ветеран Першої світової війни, який мав поранення і нагороди, він у подяку за це від чехословацької влади перебував на посаді бохтера – дрібного чиновника, посиленого в сільському уряді. Однак Угорщина, яка була правонаступницею Австро-Угорщина, підігруючи союзникам німцям, секретним декретом звільняє усіх службовців-євреїв. Так нещасний Мортхо, який не має жодного ремесла і землі, на схилі років залишається без жодних засобів до існування, що призводить до його передчасної смерті.

Письменник змушений був «викривати» експлуаторський характер «буржуазної» Чехословаччини, але він жодним словом не покривив проти істини. Натомість окремими штрихами, завуальованими натяками, «поміж рядками» І. Чендей дає читачеві чимало інформації про демократичний устрій міжвоєнної Чехословаччини, прогресивний характер реформ, перетворень, які вона здійснювала в Підкарпатській Русі.

Література

Грицак, Я.Й.: Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття. Генеза, Київ 1996, 360 с.

Жулинський, М.Г.: Історія його краю – в його творах. In: Чендей, І.М.: Вибрані твори: В 2-х т., т. 1, Дніпро, Київ 1982, с. 5-18.

Реєнт, О.П., Коляда, І.А.: Україна між світовими війнами (1914-1939 рр.): Події. Люди. Документи. Школа, Київ 2004, 542 с.

Стерчо, П.: Карпато-Українська держава. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Торонто 1965, 288 с.

Чендей, І.М.: Вибрані твори: В 2-х т., т. 1, Дніпро, Київ 1982, 623 с.

Чендей, І.М.: Вибрані твори: В 2-х т., т. 2, Дніпро, Київ 1982, 516 с.

Summary

The article describes the personal subjective perception by Ivan Chendey of peasant life in the interwar twenty years and the transformation of this perception in his works. The impact of socio-political factors in the last rehearsal are analyzed by means of Ezop language in order to create progressive, 216

democratic nature of the Czechoslovak government, which, however, established Czech chauvinism.

Keywords: rehearsal, artistic transformation, genre, short story, novel.

Карел Гинек Маха та Віктор Забіла як романтики природи

Мерзова Радана

Університет імені Палацького в Оломоуці

Романтизм – це художній напрям, який часово і змістово нелегко визначити. У ньому зустрічається історія, сучасність та майбутнє. Сьогодні, при інтерпретаціях романтизму, можуть з'являтися тенденції до його історизації, незважаючи на те, що у сучасній художній творчості часто використовують романтичні підходи. Рішенням складної ситуації щодо меж та опису романтизму може служити порівняльний метод.

Романтизм потрібно сприймати як сукупність компонентів, кожний з яких включає різні положення й художні форми, існуючі в одній культурі [Hrbata 2005:3]. Проте, пізнання різних, часто суперечних явищ (характерних елементів, присуджених романтизмові), не означає розуміння романтизму. Згідно з думками Зденька Грбати та Мартіна Прохазки [Hrbata 2005] плюралітет романтизму не є наслідком історичних подій, ані не виникає внаслідок індивідуального та експресивного характеру романтичного мистецтва, але, навпаки, ця своєрідна поява та творчість часто вважається завершальним синтезом, висловлюючим динамічну підставу світу [Hrbata 2005:10]. Йдеться про сполучення багатьох думок, про цілість унікального погляду на світ. Кожен романтичний поет, можна сказати митець, стає сильним індивідом, який передає світу нагромаджені емоційні та раціональні роздуми способом зовсім своєрідним і незамінним. Отож, метою нашого дослідження будуть дві особи, які своєю творчістю й добою належать до періоду романтизму в Чехії та в Україні.

Романтизм належить у Європі та Америці до найвпливовіших та найінтенсивніших напрямів. Він став одночасно останнім напрямом, який включив кожен вид мистецтва, маємо на увазі літературу, музику, образотворче мистецтво й архітектуру, але також сферу життєвого стилю, щоденної культури та суспільної комунікації. Часово визначити романтизм дуже важко. З одного боку, він обмежений якимсь підготовчим періодом, названим преромантизмом. Про чеський романтизм можемо говорити, маючи на увазі останній період національного відродження, тобто про 30 -ті роки XIX-го століття.

В Україні він обмежений виникненням нової літератури, мови, з'явленням „Енеїди“ Котляревського у кінці XVIII-го століття і, пізніше, впливом сентименталізму, який приходив з Європи та також виникненням бурлескної школи романтиків. Вона внесла у літературу нові положення, нову тематику. З другого боку, можна обмежити романтизм реалізмом (та

ще іншими художніми напрямими). Цікавим стає зміст слова «романтичний», залежно від способу сприймання та розуміння. Конкретно кажучи, прикметник «романтичний» може означати сад – симетричний, правильний і досконалий та одночасно сад – буйний, нечепурний і безладний [Hrbata 2005:11]. Тому, що романтизм є напрямом дуже розмаїтим та плюралітним, аналіз думок та художньої концепції мусить бути індивідуальним.

Для аналізу та ілюстрацій спільних та відмінних рис ми вибрали деякі поеми поетів сучасників: чеського Карла Гинека Маху (1810-1836) та українського Віктора Забілу (1808-1869).

До романтиків віднесемо не тих, хто відкрив зображення природи в літературі, але ті, які перегрупували основні частини просвітительської та сентиментальної розмови (дискурсу). Поки класики та просвітелі підкреслювали універсальність, можливо досконалість природи як джерела всіх художніх значень, романтики опиралися передусім на уяву про автентичність та самотність, яка заснована на індивідуальному почутті, яке становить найважливішу частину поеми. Обидва вибрані поети відзначаються дивовижною імагінарністю, здатністю творити, «малювати», відображати краєвид із її різноманітністю, щоправда кожен з іншою метою.

У творчості К.Г.Махи можна помітити два основні різновиди місцевостей. З одного боку, поет спостерігає конкретну місцевість та записує. (напр., у щоденник), сприймає природні ефекти, сценарії, з другого боку, перетворює краєвиди, створює нові, підготовляє, інтерпретує. Супроти Махові, Віктор Забіла не описує реальний краєвид а фіксує тільки традиційні відображення і явища природи (*захід сонця, сяйво зірки, темну ніч*). Відображення Забіли бувають зв'язані з внутрішніми почуттями людини. Все сказано прямо (*розірвана людська душа, яку ще більше мучить спів соловейка, закоханий молодий, блукаючий темною ніччю*). Тобто почуття закоханої людини та стан її душі конфронтовані з пташиним співом або певною частиною дня чи ночі. Так само в іншій poemі з'являється шум повітря, ламання галуззя у лісі або плач козака, який проклинає свою долю. Природа та стихії служать для уподібнення й підсилення людських почуттів, для піднесення ефекту. Віктор Забіла характерний своєрідним, типово романтичним способом порівняння природних явищ та стану душі чи настрою. Наприклад, в англійському ранньому романтизмі тільки спостереження за природою справляє деякі рефлексії. За характером лірики можемо К.Г. Маху зіставити із завершальним періодом англійського романтизму байронівського типу.

Маха – маляр людського настрою, художник душі, митець поглинений природою та її змінами.

Забіла - поет делікатний, більше національний, його поглинання природою характерне класицизмом, не є вражаючим та всі зміни, які

відбуваються у природі, завжди певні, безперечні, таким самим способом, як зміни людської долі. Можна сказати, що в його творчості не бачимо „бунтарські“ тенденції.

Протягом XVIII-го століття виникли два способи інтерпретації. Перший спосіб вважає природу концептом, інспірацією, другий спосіб - проблемою, своїм існуванням та значенням неоднозначною [Hrbata 2005:28] Махова творчість характерна багатозначністю природи, як головного фактора. Наприклад, природа у вірші «Май» стала амбівалентною – вона є одночасно матір'ю і могилою. Маха вибрав країну ідилічно-баладну, драматичну, динамічну, конкретно йдеться про вплив Чеського міжгір'я (*stříbrotoká Vltava, tmavé stíny vlasteneckých hor* – з кореспонденції незнайомій дівчині 1833). У таких символічних краєвидах можуть з'являтися тематичні мотиви й теми або природні (*море, хмари, скелі, дерева*), або культурні (*хрест, кладовище, руїни*). Для Віктора Забіли нехарактерний тематичний краєвид, його вибір неконкретний, а більше йдеться про імагінарний простір природної сценерії. Краєвид у поезії Забіли звичайний, ординарний, завжди функціональний.

К.Г.Маха справді здатний спостерігати за природою з великим почуттям деталі. Схід й захід є постійним характерним елементом Махової творчості. Арне Новак, який досліджує творчість та кольорове бачення К.Г. Махи, демонструє, що улюбленим кольором Махи став рожевий колір – тобто знов, це колір заходу й сходу сонця. Рожевий колір потім часто поєднується з червоним, рудим, синім, чорним чи золотим кольорами (рожеве небо, темно - синій ліс, синя блакить, золоте сяйво)[*řízné středoškolské rozboru Máje*]. Самий Маха визначає, що його вірші дуже часто починаються заходом або сходом сонця. Навіть декілька віршів має схожі часові записи, коли мають зустрітися молоді кохані. Ця магічна мить представляє початок усього. Далі в його творчості представлені символи часових періодів доби для утотоження з етапами людського життя, тобто вечір-дитинство, ніч-молодість, ранок-зрілий вік, полудень-похилий вік. Він описує, що найкраща мить доби знаходиться десь між світлом та темнотою, в іншому часопросторі. Інколи з'являється у вірші веселка або дим, явища, які мають усю картину перенести у мальовничий простір.

Віктор Забіла був романтиком стихій і тварин. У творчості В. Забіли велику роль відіграли стихії та їхні вияви (вітер, вихор, снігова, метелиця, морський прибій) в також поодинокі птахи (ластівка, соловей, голуб). Щодо семантики, то завжди йдеться про уподібнення характеру тварини до стану душі людини та про почуття у важкій життєвій ситуації, неприхильності долі. Ще додамо, що з формального погляду Віктор Забіла поет пісенний. Його вірші ритмічні, мелодійні та приємно правильні на відміну від поезії Махи.

Романтизм загалом характерний втіканням у природу. Це твердження треба відрізнити від традиційного означення „романтичний“,

яке буває поєднане з культурним сприйманням природи після завершення романтизму. Романтичні автори природу не тільки «кровно» сприймали та поєднували з творчістю та репрезентацією, але також в своїх думках й творах „відкривали“ природу як простір можливостей. Оспівування природи, її метаморфоз та драматизація цих ефектів є дуже типовою рисою в усіх країнах, де з'являються романтичні методи та митці вживають романтичні поступи.

Література

- Abrams, M. H.: Zrcadlo a lampa : romantická teorie a tradice estetického myšlení. Praha 2001.
- Hrbata, Z.: Romantismus a romantismy : pojmy, proudy, kontexty. Praha 2005
- Procházka, M.: Romantismus a osobnost : subjektivita v anglické romantické poezii a estetice. Pardubice 1996.
- Procházka, M. :Český romantismus v evropském kontextu. Praha 1993.
- Білецький, О. І.: Історія української літератури. Том перший, Дожовтнева література. Київ 1954.
- Гостиняк, С.: Антологія української поезії. Київ 1954.
- Жулинський, М. Г.: Історія української літератури XIX століття. Книга друга. Київ 2005.
- Забіла, В., Петренко, М.: Поезії. Київ 1960.
- Левчик, Н. В.: Хрестоматія з української літератури (XIX-XX ст.). К. 1997.

Summary

The article compares the work of two representatives of romantic poetry in Czech and Ukrainian – K. H. Mácha and V. Zabala. It gives examples of their artistic style and approach and emphasizes the differences in connection with the artistic traditions of particular countries.

Key words: romantism, landscape, romantic poetry, comparative approach, romantic poet, romantic approach.

Реалістичне зображення жінки у творах Марка Вовчка та Божени Немцової

Когутікова Анна

Університет імені Палацького в Оломоуці

Основним літературним жанром у творчості Марка Вовчка (1834-1907) й Божени Немцової (1820-1862) виступають оповідання, які охоплюють кілька головних тем, тобто образів жінок. Письменниці найчастіше будують свої оповідання від імені жінки, яка розповідає про долю жінок взагалі. В оповіданнях завжди присутній значний соціальний компонент.

Вовчок й Немцова активно брали участь у суспільному житті, яке було джерелом тем для майбутніх оповідань. Навколо себе письменниці бачили матерів рекрутів („Два сини“ й „Karla“), жінок – кріпачок („Горпина“, „Одарка“ „Институтка“, „Ледащиця“), або найминок („Varuška“), жінок які змарнували своє життя нерівним стосунком із чоловіком з багатшого суспільного прошарку („Козачка“ й „Sestry“) і врешті – решт бачили спосіб життя панночок („V zámku a podzámčí“).

Визначальною темою стало зображення злиденного загального становища жінки кріпачки й жінки наймички. Вовчок й Немцова усвідомлювали несправедливість їхнього соціального становища. Для Вовчка зображення трагічної долі жінки-кріпачки посідає центральне місце в творчості. Немцова, яка пише більш романтичні та ідилічні твори, соціальне становище жінок окреслила в оповіданні „Varuška“, кінець котрого, безперечно, ідилічний. Оповідання „Горпина“ змальовує трагедію молодої матері, яка через панський деспотизм втратила дитину й здоров'я і збожеволіла. Оповідання розпочато в ідилічному ключі. На початку - звичайні піклування щасливої матері: *„Так-то вже кохає та пестить Горпина свою первичку, і з рук не спускає; [...]“* [Вовчок 2001: 63]. Пани гнали людей на панщину навіть голодних, перегоняли од праці до праці, не даючи відпочинку. Така доля зустріла й Горпину. Вона, як і тисячі дальших, була абсолютно залежною від бажання пана: *„[...] всі на панщині. Далі й за Горпиною прийшли: – Чому не йдеш? – В мене дитинка нездужає, [...] – Панови треба робити, а про твою дитину байдуже. Мусила йти. [...] Згадала Горпина, що чула колись, як дитина не спить, то настояти макові головки на молоці та й дати випити. Так вона й зробила.“* [Вовчок 2001: 64 – 65]. Дитина померла. Невдача радикального Горпининого лікування зробила ще одну трагедію – Горпина збожеволіла. *„Цілісінський день ходить мовчки та городній мак ізбирає; а спитати – нащо? „А се – каже, – для моєї дитинки.“* [Вовчок 2001: 66-67].

Вовчок цим оповіданням ніби хотіла сказати, що „не перероблювати панську істоту“ треба, а скасувати кріпосницьку систему. Кріпосницький лад, представлений жорстоким паном, позбавив кріпачки права на материнську радість, та знищив її життя. Той, хто заподіяв, що єдина Горпинина радість стала „сидити та перекидатися маківочками“ був пан.

Критичний реалізм Марка Вовчка в оповіданні „Інститутка“ виявився на повну силу. Без сентиментальної чутливості Вовчок, через розповідь Устини, розповіла правду про життя покріпачених селян, про які їхні пани „[...] говорять собі, наче про коней [...]“ [Вовчок 2001: 127]. В повісті зображена також атмосфера українського села непередодні ліквідації кріпацтва, коли нарастають антикріпосницькі настрої у суспільстві, молоді кріпаки (Назар, Порокп) протидіють панським знущанням, прагнуть жити на волі.

З подібним зображенням жінки дуже тісно пов'язана постійна увага як Немцовой, так Вовчка до необхідності рівності людини, незалежно від соціальної верстви, до якої вона належить. На жаль, у той час, коли жили письменниці, існувала чітка градація соціальних верств та будь-який зв'язок мав завжди певні обмеження і вважався винятком. Соціально нерівні зв'язки закінчувалися трагічно, наприклад, у оповіданнях „Козачка“ й „Sestry“. „Козачка“ – оповідання Марка Вовчка, розповідає про долю вільної дівчини із козацького роду Олесі, яка одружується із кріпаком. Погляди й поради селян були такі: „Не йди за кріпака, не йди! Як такого ходу, то краще з мосту та в воду!“ [Вовчок 2001: 28]. Оповідач-Вовчок устами Олесі каже на той час відважні ідеї й співмешканцям відповідає: „Що, по тому, що буде вільний, коли не буде любий?“ [Вовчок 2001: 29].

Ця колізія становить зав'язку й творить основну лінію сюжету оповідання. Вовчок надзвичайно яскраво показала, що щирі прагнення й почуття жінки-селянки, зумовлені чистим природним інстинктом, були несумісні з тогочасним ладом життя, який існував у кріпосному селі. Олеся, через суворий соціальний лад, із молоді безтурботної дівчини стане, насамперед, нещасною молодницею і життя закінчує як самотня безпритульна бабуся.

„Sestry“ – оповідання Божени Немцовой, де розповідається про молоду, довірливо-наївну дівчину Гедвіку, яка спокушена молодим князем, котрий сказав їй, що він панський мисливець. Гедвіка, чиста душа, це зрозуміє пізно. Коли у неї народиться мертва дитинка, сестра Йогана засипе її землею на краї лісу. Дитину знайдено, Гедвіка із своєю сестрою зізнаються, вони суджені й засуджені. Гедвіка в тюрмі вмирає.

Героїня завжди молода, бертурботна, сповнена ідеалів. Олеся, за словами оповідача: „Жила в батька-матері, не знаючи горя, ані лиха. [...] тільки й думки, як би погулять весело [...]“ [Вовчок 2001: 26]. Подібно ідилічний також початок оповідання „Sestry“. Гедвіка, „*krásné děvče, hodno*

malování“ [Němcová 1972: 55] нічого злого не думаючи, дожидає в малому лісочку свого любого. Ідилія в обидвох оповіданнях швидко закінчилася. Олеся вирішить, наперекір суспільній думці, одружити кріпака. Романтика для Гедвіки скінчиться після зустрічі із її мисливцем в панському одязі, тобто паном. Дві різні обставини - дві однакові трагічні долі. Чому? Тільки через приналежність до соціальної верстви.

Наболілою темою й турботою кожної жінки-матері була солдатчина. Тема рекрутчини- солдатчини була надзвичайно актуальною як у митців ХІХ століття, так у звичайних людей, яких це явище стосувалося найбільше. Проблему рекрутчини Вовчок й Нємцова художньо опрацювали по-своєму. Бідображення матерів рекрузів знайдемо в оповіданнях „Два сини“ і „Karla“.

„Два сини“- оповідання Марка Вовчка, яке представляє майстерно зроблений аналіз внутрішнього світу матері-вдови, котра емоційно розповідає про втрату своїх двох синів-солдатів. Окреслення рекрутського прийому – сильне художнє свідчення проти царського війська. Всюди чути плач і ридання матерів, які би дали все, щоб повернути своїх синів додому. „Якийсь москаль сидить: головач, розкошланий, невмиваний, під щетиною увесь, як їжак. [...]“ [Вовчок 2001: 111]. Та цей „москальський хабарник“ заспокоює жінку: „Трошки ваші синки поскучують – без того не можна в світі, а там злюбиться – молодці будуть, от як і я, приміром кажучи [...]“ [Вовчок 2001: 112]. Молодці, про які говорив москаль, закінчили своє життя – один з війська не повернувся й другий прийшов додому вмирати.

„Karla“, оповідання Божени Нємцовой, жива картина зроблена із „домажліцьких спогадів“. Пригода матері, яка виховує свого сина Карла вже з дитинства у дівочому одязі, щоб порятувати його від тяжкої військової долі. Коли дитинка вирсте „статною Карлою“, яка закохається до своєї подруги, дочки сільського старости, більше неможливо втримати цю таємницю. Нарешті, Карел із допомогою свого кума офіцера іде у рекрути. Після повернення з військової служби він одружиться із своєю дівчиною, тобто оповідання відрізняється від попереднього, бо закінчиться позитивно. Фактично оповідання „Два сини“ й „Karla“ близькі тільки за темою. Мати із „Двох синів“ розповідає про втрату синів. Ця лірична злива має характер народної скарги на жорстокість військової системи. Мати Карли живе на вигляд спокійно, а всередині повна хвилювань й питань. Але її пригода закінчується весіллям: „*Za krátký čas potom vrátil se Karel co vysloužilce domů, stal se řádným sedlákem a žije snad posud se svou Hanou.*“ [Němcová 1975: 47], але подія матері із „Двох синів“ завершується трагічно: „Тільки мені й потіхи, що коли присняться мої дітки.“ [Вовчок 2001: 113].

І, нарешті, становищу цих трудящих низів й селян письменниці протиставляють умови життя панства. В оповіданні „*V zámku a podzámčí*“ головною рисою контрастність, тобто різниця між життям у замку й життям „поза замком“. Безтурботне, розкішне життя у замку контрастує із

злидненим життям бідних людей, які вмирають внаслідок недостатньої гігієни від холери. Хоч ціле оповідання Немцовой дуже реалістичне, кінець, як, звичайно, ідилічний. На кінці здійснюється мрія Немцовой про досконалий світ.

Погляд зосередимо на „замковій пані“. Прізвище Скорчополе вона покращила закупленням німецького „von Springenfeld“, й тому що „*Titul byl, muselo být i panství. – Za peníze se všechno spraví. [...] koupili se koně, chrti, [...] jelo se do lázní, dávaly se hostiny a bály.*“ [Němcová 1972: 169-170].

Коли „поза замком“ епідемія холери нищить злиднених людей, панійка турбується тільки про гулянки й про свою собачку. Собачка „*[...] snídala kávu neb smetánku [...]*“ [Němcová 1972: 171].

Та який був робочий день панночок? Наприклад, пані із „Козачки“ працює так: „*Де вони на роботі, і вона туди вийде, і столинок за нею винесуть; сяде та все картами розкидає: се вже у неї перва була забавка.*“ [Вовчок 2001: 35].

Панночка з „Інститутки“ заборонила старій пані її улюблену розвагу, тільки, тому що „не для пані“: „*– Покиньте ж бо, покиньте, бабуню, плести! [...] Хто приїде, а ви все за чулкою манячите, наче прислужниця абощо.*“ [Вовчок 2001: 129].

Співчуття до нещасної долі кріпаків було мінімальне, скоріше ніяке. Панійки цікавилися тільки собою. На запитання, чи чоловік на службі здоровий, відповіла панні із оповідання „Козачка“ так: „*– Та що ти собі думаєш! [...] Пан буде мені писати, чи здоровий твій чоловік! Мабуть, ти п'яна або зроду така навіжена.*“ [Вовчок 2001: 36].

Вони хотіли тільки гарними бути, щоб добре вийти заміж: „*То заплете коси, то розплітає, то стрічками перев'є, то вквітчається...*“ [Вовчок 2001: 128].

Панночки, як у Марка Вовчка, так у Божени Немцовой дуже реалістично окреслені. Немцова має тенденцію ідеалізувати. Тому, наприклад, княгиня із „Babičku“ хоч живе панським життям, не байдуха до селян. Або в оповіданні „V zámku a podzámčí“ пані накінець зрозуміє, що її поведінка не була правильна, а знайде в собі силу змінитися. Немцова завжди почне оповідати „гарно реалістично“ і закінчує вірою в добро.

Отже, центральне місце у нами досліджуваних оповіданнях займають жінки-кріпачки, жінки-наймички, істоти, які були залежні від милосердя чи немилосердя панства. Для Вовчка жінка-кріпачка, або швидше конфлікт кріпачка-паночка, став великою художньою темою. У творах Немцовой можна знайти й інші зображувані типи жінок (ідеальні жінки, які жертвують собою для інших, наприклад, мати із оповідання „Karla“) і, що найхарактерніше, її тенденцію ідеалізувати. Тому, наприклад, княгиня не байдуха до селян (в оповіданні „Babička“), а коли байдуха,

накінець зрозуміє, що її поведінка не була правильна, знайде в собі силу змінитися (прикладом може бути оповідання „V zámku a podzámčí“).

Література

Вовчок, М.: Народні оповідання. Повісті. „Наукова думка“, Київ 2001.

Němcová, B.: Povídky. Odeon, Praha 1972.

Němcová, B.: Karla, Divá Bára, Dobrý člověk, Pan učitel. SPN, Praha 1975.

Summary

This article deals with exploration the „realistic period” of the creation of Marko Vovcok and Božena Němcova. The article explain the life of this female writers, their view on femal’s role in society and analysing the art work of these female heroines in the selected stories. Vovcok was concentrating the most on the woman serf. The heroines of Němcova was also concerned with women mostly from lower social societies. Whilst both writers are extremely interesting and offer realistic views and facts, Němcova does has a tendency to idealise.

Keywords: Božena Němcová, Marko Vovčok, czech and ukrainian literature of 19 century, representation of women, femal’s role in the society of 19 century, feminism.

Чеський літературний авангард в Україні: до постановки проблеми

Забіяка Ірина

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Процес взаємодії національних літератур, їх взаємного проникнення й адаптації - один із найважливіших процесів у розвитку літератури, оскільки, як пише Г.Вервес, «кожна національна література ... розвивається не лише по вертикалі, в рамках своєї етнічної спільності, а й по горизонталі, входячи в творчі стосунки з іншими літературами, а відтак з світовою, відбиваючи її ритм, її закони» [1990: 276]. Знайомлячись із досвідом іномовних, інонаціональних культур, кожна окрема культура розширює свої власні можливості, зростає й урізноманітнюється. Можна навіть стверджувати, що чим багатші зв'язки однієї літератури з іншими, тим розвинутішою вона є.

Саме тому стан взаємодії української літератури з іншими світовими, а зокрема й слов'янськими літературами, може слугувати показником її реальної вартості і виявом її здобутків. Вивчення ж такої взаємодії - необхідний елемент вивчення самої літератури.

Взаємини України і Чехії, їх культур тривають не одну сотню років, стаючи часом доволі тісними, часом - поодинокими. Перша третина ХХ століття - час, важливий для обох країн у політичному, економічному, соціальному, культурному аспектах - позначена цікавими схожостями і відмінностями у розвитку літературних процесів двох країн. Саме на цей час припадає виникнення й активне функціонування авангарду - одного з найцікавіших і найсуперечливіших явищ в історії літератури і мистецтва. Питання взаємодії двох авангардів - чеського та українського - цікаве, неординарне, але на даний момент не достатньо досліджене через ряд причин історичного характеру. Тому у цій статті ми спробуємо окреслити коло основних проблем, пов'язаних із дослідженням сприйняття чеського літературного авангарду в Україні.

Першою й, імовірно, найголовнішою є проблема вкрай малої обізнаності сучасного українського читача з історією чеської літератури взагалі і з явищем авангарду зокрема. Проблема ця має низку причин, а також взаємопов'язаних «підпроблем».

Якщо в 20-30-ті роки ХХ століття (час поширення авангардної культури) українська інтелігенція мала вільний доступ до першоджерел, безпосередні зв'язки із за кордоном, прагла і мала звичку читати інонаціональні тексти, то нині ці передумови майже відсутні. Знайти тексти чеських авангардистів - як оригінальні, так і перекладні - в Україні дуже важко. Це переважно тексти півстолітньої давнини, які можна розшукати в

центральної бібліотеках і в поодиноких поціновувачів. Крім того, навіть серед знайдених текстів (особливо серед перекладів) переважатимуть ті, що написані в пізні періоди творчості і мають прорадянських характер (маємо на увазі тексти Ї.Волкера, В.Незвала, К.Бібла). Така відсутність текстів призводить до невключення чеського авангарду (зокрема його найцікавішої, оригінальної частини - поетизму) до кола зацікавлень сучасних вчених, перекладачів, пересічних читачів.

Окремо варто сказати про проблему перекладу. Можна говорити про три «хвилі» перекладів чеських авангардистів українською мовою. Перша - 20-30-ті роки, переклади, які майже збігалися в часі з виходами оригіналів. Це переклади А. Павлюка, В. Поліщука, М.Ірчана, С.Масляка. Друга хвиля припадає на 60-ті роки, її яскраво репрезентує видання «Чеська поезія. Антологія» за ред. Г. Кочура та М. Рильського [Чеська поезія 1964]. Серед перекладачів цього періоду - Г.Кочур, М. Лукаш, М.Бажан, П.Тичина, В.Житник, Є.Дроб'язко, А.Малишко, М.Москаленко, М.Рильський, М.Пригара, О.Новицький та деякі інші. Остання хвиля - 1980-90-ті роки, серед перекладачів - П.Перебийніс, Р.Лубківський, С.Заславський, В.Куценко, П.Марусик, В.Дяченко, Л.Череватенко, Д.Павличко. Найбільше в усі періоди перекладали з Ї.Волкера, він відповідав духові часу і в 20-ті, і в 60-ті, не втрачає мистецької вартості і сьогодні. Крім нього, популярним є В.Незвал, порівняно мало К.Бібл і вражаюче мало - нобелівський лауреат Я.Сейферт. Окрема книжка перекладів є тільки з Ї.Волкера [Волькер 1986].

Таким чином, першою проблемою при науковому осмисленні чеського авангарду і його впливу на літпроцес в Україні є проблема нестачі текстів. Однак якщо дослідник впорається з цією перешкодою, віднайде тексти, почне знайомитися з ними, перед ним постане іще ряд проблем, більш фахових і специфічних.

Чеський літературний авангард - за чеськими джерелами - складають пролетарська література, поетизм та сюрреалізм. Для адекватного розуміння цих течій український дослідник має зіставити їх з відповідниками українського авангарду, у зв'язку з чим виникає ряд труднощів. По-перше, пролетарську літературу в українській науці не всі зараховують до авангарду і взагалі до явища мистецтва. Її навіть не завжди виділяють як таку, тому порівнювати її з чимось важко. По-друге, чеський поетизм - унікальне явище в історії світового авангарду, він сполучив кілька різних течій, відомих іншим національним літературам, а також додав своєрідний чеський світогляд - позитивного ставлення до світу, життєлюбства, гумору. Відповідно зіставлення з українськими авторами можливе тільки на рівні компонентів (наприклад, конструктивізму, що увійшов як складова до поетизму і представлений в українській літературі творчістю В. Поліщука). По-третє, чеський та український сюрреалізми кардинально відрізняються один від одного: чеський має характер синтезу залишків поетизму, французького сюрреалізму і радянських канонів мистецтва, його

представники створили групу і активно маніфестували свою позицію; український представлений творчістю поодиноких митців (Б.-І.Антонич), має індивідуалістичний характер, заперечував групи і маніфести.

Отже, відмінності між течіями авангарду, представленими в історії двох культур, є перспективною темою досліджень.

Цікавою є проблема рецепції і наукового осмислення чеського авангарду в Україні. У 20-30-их роках побачили світ цікаві розвідки А.Павлюка (в журналі «ВАПЛІТЕ») [Павлюк 1927], В.Поліщука (у його праці «Пульс епохи. Літературні назадники чи конструктивний динамізм») [Поліщук 1927], окремі замітки в «Авангард-Альманасі» [Авангард-Альманах 1930]. У цей час чеський авангард оцінювався переважно з позицій революційності, новизни, радикальності й отримував за цими критеріями високі оцінки. Пізніші дослідження чеського авангарду припадають на 1960-ті. Це, наприклад, статті Г.Кочура «Кілька порівнянь...» [Кочур 1962] та «Про поезію В. Незвала» [Кочур 1960]; праці Н.Копистянської; колективна робота «З історії чехословацько-українських зв'язків» [З історії... 1959]. Ці роботи вирізняють погляд «з відстані», більш об'єктивний і узагальнюючий, однак все ж присутня деяка заангажованість і вибірковість у відборі текстів для аналізу. Роботи останнього двадцятиліття - насамперед, п'ятитомна «Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті» [Українська література... 1987-1990], статті Г.Вервеса «Українська література у світовому контексті» [Вервес 1990], «Український авангардизм у контексті європейських маніфестів і програм» [Вервес 1992] – позначені спробами повної і незалежної оцінки чеського авангарду та його зв'язків із українським. Загалом можна говорити про поодинокі факти наукового осмислення цієї проблеми, про розгляд її лише як елемента більш широкої проблематики, а також стверджувати, що глибоке дослідження з цієї теми відсутнє.

Вплив Празького лінгвістичного гуртка і чеського авангарду на становлення українського літературознавства – ще одна варта уваги проблема. Зокрема цікавими видаються зіставлення наукових поглядів Д.Чижевського та Я. Мукаржовського, які дають змогу простежити процес становлення наукових теорій українського вченого.

Отже, можемо говорити про цілу низку питань, пов'язаних із взаєминами чеського та українського авангардів 20-30-тих років ХХ століття. На нашу думку, ці питання є важливими для осмислення літературних процесів двох країн, але малодослідженими. Сподіваємося, що ця стаття, структурувавши основні напрями зацікавлень, стане початком великого і ґрунтовного дослідження вказаної теми.

Література

- Авангард-Альманах а/1930, с. 96-99.
- Вервес, Г.: Український авангардизм у контексті європейських маніфестів і програм. In: Слово і час 12/1992, с. 37-43.
- Вервес, Г.: Українська література у світовому контексті. In: Вервес, Г. Як література самоутверджується у світі. Дніпро, Київ 1990.
- Волькер, І.: Поезії. Дніпро, Київ 1986.
- З історії чехословацько-українських зв'язків. Словацьке видавництво художньої літератури, Братислава 1959.
- Кочур Г.: Кілька порівнянь... In: Всесвіт 6/1962, с. 123-127.
- Кочур Г.: Про поезію В. Незвала. In: Всесвіт 6/1960, с. 130-134.
- Павлюк, А.: Нова чеська поезія. In: ВАПЛІТЕ 2/1927, с. 171-179; 3/1927, с. 179-187.
- Поліщук, В.: Пульс епохи. Літературні назадники чи конструктивний динамізм. Державне видавництво України, Харків 1927.
- Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті: В 5 т. Київ 1987-1994.
- Чеська поезія. Антологія / За ред. Г. Кочура та М. Рильського. Держлітвидав УССР, Київ 1964.

Summary

This article is about main problems in studying Czech literature avant-garde in Ukraine. These problems are absence of texts, differences in terms, problems of science reception. To solve these problems means to know more about both literatures separately and their co-operation.

Key words: avant-garde, Czech literature, Ukrainian literature, translation, science reception.

«Вірш на листівках» В. Незвала та «Вірші на перфокартах» І. Драча: мистецтво мейл-арту

Науменко Наталія

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Поштова листівка є одним із специфічних різновидів образотворчого мистецтва. Найбільшу групу листівок становлять репродукційні, об'єктами відтворення у яких є різні художні витвори: живопис, графіка, скульптура, прикладне, зокрема народне, мистецтво. Окрім естетичного, вони мають неабияке пізнавальне значення, а тому широко використовуються у виховній практиці середніх і вищих навчальних закладів.

Філософія листівки проста – приносити радість. До цього твердження можна додати відомий постулат: якщо ти бажаєш комусь добра, подумай про того когось і надішли йому «свої добрі думки». Саме листівка й є сучасним способом вираження «добрих думок», імпульсом любові [Вакуліч 2005: 15].

Техніка, у якій художник виконує оригінал поштової мініатюри, визначає можливість застосування того чи того прийому. Так, у малюнку штрихом художник повинен передавати обрис предметів та їхню пластичну форму винятково системою ліній, розташованих поруч одна з одною, або ж ліній, які перетинаються. Малюнок тоном дозволяє художникові застосувати плями, різні за градацією відтінку, варіюючи потемніння або повітління окремих ділянок поверхні зображення [Бокарева 2008: 13]. Завдяки цим прийомам живописні поштові мініатюри стають особливо виразними.

Нині, з розповсюдженням електронного листування та спілкування засобами Інтернету, листівка несподівано відродилася на новому рівні: вона перетворилася на витвір мистецтва – якщо не художника, то дизайнера або навіть літератора. З другої половини ХХ століття у науковий обіг увійшов термін «мейл-арт» як визначник особливого «поштового мистецтва».

Деякі науковці схильні відносити твори мейл-арту до вірців зорової поезії, адже у них зображення нерозривно сполучується з конкретним словесним виразом – листом [див. Кулініч 2008: 442; Макаров 1994: 16]. Хоча самі вірші на листівках не можна однозначно ототожнювати з візуальною поезією, адже зоровий елемент – репродукція – не завжди присутній у друкованому творі.

Мета нашої статті – утвердити «Вірші на листівках» В. Незвала та «Вірші на перфокартах» І. Драча як вірці особливого метажанру слов'янських літератур ХХ століття – мейл-арту, де засадничим

композиційним та образотворчим чинником є синтез мистецтв, сполучений з виразною комунікативною спрямованістю поетичного тексту.

Для мейл-артиста неабияке значення має комунікативний аспект творчості, передусім – на рівні діалогу між ліричним героєм та його адресатом, між автором і реципієнтом. Цей діалог творять передусім заголовки та перші рядки поезій. До рецепції заголовка та його ролі у подальшому пізнанні текстів поетичного мейл-арту можливо застосувати потєбнівську нерівність $a < A = X$, де:

a = заголовок як компонент цілого тексту;

A = запас наших думок і асоціацій;

X = те пізнаване, на що вказівкою має бути a , тобто заголовок.

За умови сталості a й мінливості A змінною величиною буде й X , тобто прочитання тексту варіюватимуться під однією назвою [Науменко 2005: 32].

Сама собою поштова листівка є унікальним різновидом мистецького синтезу. Адже її призначення – популяризація витворів людського генія, які експонуються у музеях і на виставках, за допомогою засобів поліграфії, фотографії, комп'ютерних технологій.

Прикметним явищем у слов'янській поезії 20-х років є збірка «Вірші на листівках» чеха Вітезслава Незвала. Завдання, які ставив перед собою митець – оспівати буденні речі, видобути з них прихований поетичний зміст за допомогою образів і асоціацій – зумовили звернення до жанру ліричної мініатюри, помежованої з народною піснею та частівкою [Инов 1990: 62]:

Граммфон в саду играет

Я открытки сочиняю

Отогрей тебя желая

В грустный день как чашка чая

[«Стихи на каждый день». Незвал 1988: 44].

В.Незвал включає до заголовків одне-єдине слово, переважно назву предмета повсякденного побуту – *Парасолька, Годинник, Яечко, Лист, Черевички, Рояль, Цукор, Термометр* тощо, тим самим розширюючи спектр сприйняття вірша, присвяченого кожному з цих предметів, і спонукаючи реципієнта самостійно віднайти в образі речі її поетичний зміст. Що ж до синтетичної природи цих поезій, можна з упевненістю сказати, що вони являють собою окремих різновид мейл-арту – поетичний дизайн, наприклад ось таке зображення друкарської машинки:

В шесть рук играет джаз на канцелярский лад.

Бумажная река в лиловых вымпелах.

Форели и лини и кисти синих крон

Танцуют под чарльстон [«Ремингтон». Незвал 1988: 45].

Яскраві взірці українського мейл-арту спостерігаємо у зрілій верлібротворчості І.Драча. У доробку 1970-х років відчувається тяжіння поета до лаконічної форми вислову – з'являється доволі своєрідний цикл

поезій із промовистою назвою «Вірші на перфокартах» (зб. «Київське небо», 1976). З одного боку, це можна сприймати як алюзію до «Віршів на листівках» В.Незвала, тобто поетизацію звичних поетові речей «кібернетичної» доби в кількох рядках. З іншого боку, перфокарта видається цікавим символічним синонімом аркуша паперу:

*Перфокарто! Ніжні рожеві груди твої
Пробива перфоратор – вірний лицар числа.
А я ж на них слово посию, посию... [Драч 2007: 324].*

Справді, «Вірші на перфокартах» видаються нам свідченням перенесення на український ґрунт традицій чеського «поетизму», для якого характерною була «поетика деталі»: асоціативний принцип віршування [Літературознавча 2007: 233] та пов'язаний із цим інтерес до східної поезії. Адже, за її жанровими канонами, згадані в оповіді річ, назва або ім'я стають художніми деталями загальної картини світу [Капранов 2004: 90]. Крім цього, тут наявний і український фольклорний (я... *слово посию, посию...*) та вітменівський епічний первінь:

Я блукав з нею торік / Цими вулицями, цими завулками – / Її поховали без мене. / Друга дружина вже рік / В мого прекрасного друга. / Чому я не можу простити їй / Ані посмішки, ані краси? [Драч 2007: 326].

Порівняймо з В.Вітмена:

*Людним містом колись проходив я, відбиваючи в мозку задля майбутнього вжитку його краєвиди, будівлі, традиції, звичаї,
Та зараз пам'ятаю з усього тільки жінку, стрінуту там випадково, тільки її, бо вона мене полюбила... [Пісні 2004: 157].*

Лейтмотивом Драчевих «Віршів...» є взаємодія природного та рукотворного світів, явлена у показі міського, машинного довкілля мовою, наближеною до народних ліричних і навіть обрядових пісень:

*Ввечері мільйон стільників міста
Мерехтить у вулії над Дніпром –
Рано бджоли летять на роботу,
І я з ними [Драч 2007: 329].*

Характерна для В.Незвала «присвята речі» відбивається й у циклі Драча, де предмет повсякденного побуту уводиться в стан поетичної градації:

*Лампа самотня
Як свічка.
Свічка самотня,
Як стеблинка.
Стеблинка самотня
Вдвох із вітром [Драч 2007: 327].*

Для поетичних листівок І.Драча характерна ритмічна форма оповіді, підпорядкована розкутій картинності, розлогу побутописанню. Іван Драч

веде розповідь неквапно, йому треба згадати деталі, поміркувати, оцінити, ствердити. Навіть медитативні інтонації реалізуються через звичайну розповідність на грані з космічністю, з сув'язі яких постає духовна велич ліричного героя, його внутрішня краса, людська простота, інтелект та багатство природи:

Вчора вибухла в надвечір'ї зоря – чи не Альфа Центавра.

Вчора помер у московській квартирі Михайло Бахтін.

Вчора з першого цвіту мигдалю впала бджола од вітру... [Драч 2007: 325].

Драчева фраза на перший погляд може здатися цілком випадковою, невігладливою, проте вміщає багато того, що в житті людини ніколи не є випадковим, а, навпаки, значущим та необхідним.

«Мейл-арт» виявляється плідним прийомом у творенні варіацій на тему «Поетичне мистецтво» як для Незвала, так і для Драча:

Летом на яйцах сидит синичка

Рифма моя – это то же яичко

Тише! Сейчас скорлупа распадется

Вылетит птица и песней зальется [«Яичко». Незвал 1988: 44].

Від мене

Втік олівець

Від мене

Втекла авторучка

Лишилось

Писати кров'ю [Драч 2007: 328].

У «Віршах на перфокартах» привертає увагу «Ненаписана поема», де картинність поєднується з профетичною інтонацією в інтерпретації бінарної опозиції «кохання – смерть»:

Шарлотта фон Штайн

Виїздить однією брамою з Веймара.

Йоганн Вольфганг Гете

Виїздить іншою – для конспірації.

Там, де вони обіймаються в лісі,

Прив'язавши коней до буків столітніх,

Через століття гудітиме

Бухенвальд... [Драч 2007: 328-329].

Прочитуючи твір «мейл-арт», дослідник поезії виконує практично ту саму роботу, що й колекціонер художніх листівок, – атрибуцію. Адже філокартист, вивчаючи поштівку, користується методом порівняння невідомого зображення з відомим, спирається на літературні вказівки, вивчає написи на листівці тощо. У цій роботі віршознавцеві, так само як і колекціонерові, потрібні знання, інтуїція, навички читання репродукції.

Картина завжди передбачає «співтворця» – глядача з його зосередженим проникненням у світ, зображений на полотні. Якщо

репродукцію картини віддруковано на листівці, то у її сприйнятті бере участь іще один «співавтор» – філокартист, у ролі якого виступає літератор.

Власне, можна говорити про твори і Незвала, й Драча не лише як про вірші на листівках, а й як про вірші на поштових марках – особливо виразні та лаконічні, де головною дійовою особою є *рiч*.

Тому духовний і естетичний досвід поета, привнесений у структуру поетичної листівки, забезпечує численним зоровим образам повноцінне існування в культурологічному контексті словесного виразу. Слово як проміжна ланка між видимим образом предмета та його поетичним осмисленням концентрує породжені ним у автора та читача асоціації в єдиний комплекс духовного сприйняття. Завдяки цьому у слов'янській поезії по-новому утверджується бачення людини-у-світі як світу-в-людині.

Література

- Бокарева, Ю.С.: Ексклюзивні поліграфічні можливості на поштових марках. Ін: Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв, 4/2008, с. 12-16.
- Вакуліч, Д.А., Лазаренко, Е.І., Петрик, П.Б.: Листівки: історія, філософія, дизайн, технологія виготовлення. Українська академія друкарства, Львів 2006.
- Драч, І.Ф.: Берло. Книга поезій. Грамота, Київ 2007.
- Инов, И.В.: Судьба и музы Витезслава Незвала. По страницам воспоминаний, дневников, писем, рукописей. Худ. литература, Москва 1990.
- Капранов, С.В.: «Все Моногатарі» як пам'ятка релігійно-філософської культури доби Хейан. Видавн. дім «КМ Академія», Київ 2004.
- Кулініч, Т.О.: Інтермедіальні зв'язки в поезії Ігоря Калинця. Ін: Акт. пр-ми слов. філології XVII/2008, с. 440-446.
- Літературознавча енциклопедія. – Т. 2. ВЦ «Академія», Київ 2007.
- Макаров, А.О.: Світло українського бароко. Мистецтво, Київ 1994.
- Науменко, Н.В. Символіка як стильова домінанта української новелістики кінця XIX – початку XX століть. НУХТ, Київ 2005.
- Незвал, В.: Избранное: В 2-х т. – Т. 1. Худ. литература, Москва 1988.
- Пісні Нового світу: улюблені вірші поетів США та Канади. Факт, Київ 2004.

Summary

The article gives a comparative analysis of Vitezslav Nezval's Poems on the Postcards and Ivan Drach's Poems on the Perforated Cards in the aspect of mail art. There is shown that the communication function, initial for composing the postcards, is dominant in creating the new genre kinds of verse, especially free verse poetry.

Keywords: mail art, postcard, Nezval's poem, Drach's poem, verse, free verse, composition, thing, poetic art.

Візія занепаду світу в поезії Г. Тракля і В. Свідзінського

Калашник Ольга

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Істина, – писав про поезію Георга Тракля М. Гайдегер у розвідці “Мова в поезії”, – може здійснитися тільки поетично, відкриваючи нам таємні глибини мови-буття. Передавати ці “таємні глибини”, “тонкі потоки”, бути посередником між Духом і людиною, і є покликанням поета-візіонера. Таке поетичне діяння, що є у певному сенсі релігійним, безумовно, потребує відречення від усього, що в нього не вкладається. Словами “відречення”, “самозаглиблення”, “відстороненість”, “трансцендентація” сучасники і дослідники означають життєву позицію і поетичну творчість австрійця Георга Тракля й українця Володимира Свідзінського, імена яких можна поставити поруч ще й тому, що обидва належали до одного покоління (роки народження – 1887 і 1885), а життєвий шлях їх позначений печаттю передчасної смерті. Однак факти життя нічого не скажуть про перегук внутрішніх, духовно-поетичних світів обраних митців, які до того ж є творцями нової поетичної мови ХХ ст., що тяжіє до розкутого й сутнісного вираження духовного досвіду. Тому наша синхронна типологія базується на тих характеристиках їхньої творчості, які збігаються з поняттям візіонерського переживання, “візіонерської реальності”. Зіставлення світоглядно-естетичних позицій і поетик обох митців виявить нові грані їхнього художнього світу, а також розкриє явище поетичної візії. Такий компаративний аналіз й інтерпретація творів Тракля і Свідзінського в літературознавстві проводиться вперше. Для порівняння обираються поетичні тексти “Себастьянових снів” Тракля [Тракль 2004] з одного боку і збірки Свідзінського [Свідзінський 2004, т.1] різних років з іншого. Вірші Тракля цитуємо у перекладі Тимофія Гаврилів за згаданим виданням.

“Відстороненість”, “самозаглиблення” – цими особливостями душі пояснюється той факт, про який пишуть усі дослідники творчості митців, а саме, – що вони контрастували з літературною атмосферою, у якій перебували. Тракля зараховують до експресіоністів, однак його поезія стояла окремо, вона виходила за межі одного напрямку, руху, стилю: у ній є риси й імпресіонізму, і романтизму, і символізму, і бароковості. Як слушно зазначає Т. Гаврилів, “крик” поета не мав нічого спільного з патетикою і грою, якою характеризувалася поезія австрійського експресіоністичного руху першого двадцятиліття ХХ ст.: “Це тихий крик, який лунав з глибин і просочував безмежжя пластів життя, що говорило про його справжність як поета, істинність його картин...” [Гаврилів 2001: 39]. Траклевий

експресіонізм – це правдиве ословлення духовних пошуків, екзистенційних катастроф, прозрінь і самовідкриттів. У листі до сестри Тракль пише, що шукає порятунку від “тваринних інстинктів, які котять життя крізь часи” у просторі власних одухотворених мелодій і картин, у світі, повному “нескінченного суголося” [Тракль 2004: 365-366].

Як і Тракль, серед своїх сучасників Свідзінський виявився найбільш зануреним у проблематику особистісної екзистенції. Його поетичні рефлексії зовсім позбавлені суспільної тематики й епатажу. Митець ніяк не вписувався в тодішню “пролетарську” літературу Харкова. “Упокоєння особистісного тремтіння в незмірному плині універсуму, – пише В. Моренець, – й визначає собою особливу трансцендентність його поетичних візій” [Моренець 2002: 276]. В. Стус зазначав, що поетова асоціальність і самоховання у духовний вимір світу “допомогла йому віднайти міцні підвалини земної віри” [Стус, т. 4: 348]. І далі: “Тут мазки художнього пензля значно густіші: овал ефемерної злагоди духу видовжений **тугою** за життям, що стало вже неможливе” [Стус, т. 4: 346].

Саме туга (Klage), біль – слова-концепти поетичних світів Тракля і Свідзінського. Світова туга веде поетів на пошуки і переживання духовного простору, тієї візійної реальності, що, за Олдосом Гакслі, є антиподом розсудливості. А що більш незбагненне, ніж смерть, небуття? Візійне переживання смерті, її “зникоме розцвітання”, проникнення у її царину – основний мотив їхніх поезій. Щоб оприяти сутнісне, Тракль і Свідзінський занурюються у сутінок, морок, смерть. Смерть, тління, катастрофа світу і власної долі постають в обидвох поетиках через натурфілософію. Краєвид стає основним інструментом передачі візійного переживання. Простір парку, саду, міста художньо віддзеркалює сферу душі, де відбувається незвичайне переживання інфернального характеру.

Візія занепаду світу постає через краєвид. Основні кольори у поетів подібні, тільки у Тракля вони більш насичені і мають символічне значення. Отже, чорний, сірий, брунатний, червоний (крававий) і їхні відтінки – основна палітра катастрофічних візій: Свідзінський – “*війнули зорі холодом*”, “*крававою шипшиною*”, “*коли дні сірили мертво, як сухі торішні стебла*”, Тракль: “*збігають чорні роси, щоб жахати*”, “*поникло сонце в чорний саван*”, “*вечір у кривавих шатах пропливає над лісами*”. Сутінки, ніч (і її атрибути – місяць, зорі) – сакральний час і простір - це перехідний стан, коли “відкривається щілина між світами” і дух більше явлений:

Тракль

*На чорні бескиди
Летить хмільна від смерти,
Бенкетна буря...*

Свідзінський

*Потьмилася небесна синьота!
З полудня парко мгліє день –
Нагусла хмари сонна тягота.*

Хміль, сновидність, потьмарення – стан світу, що помирає. Метафорика у поетів виходить на дуже експресивний рівень, що одразу звернуло на себе увагу сучасників. Слово тут чітко накладається на бачення, кристалізуючи у собі всі можливі відтінки переживання, зокрема немовності, застиглості і великої туги, що схоплена у “тонких”, “вибухових” словосполуках:

*З гроба, де сонце котиться у У гробі сонце. Дерево замовкло,
смерть, / Б'є сміхом кров – І, холодом у чашечках тюльпанів
Попід дубами / Немовно! Зачинені, позастигали бджоли....*

Візіонерський пейзаж міста також зустрічається в обидвох поетів. Вірш Свідзінського “Де не йшов я, одне й те саме” змальовує пустку, де колись було місто з древніми баштами. Сонце стало протилежне собі – місцем з чорними плямами: “*Але скрізь було пусто. На всьому / Лід лежав, як поламане скло, / І, як місяць, обличчя сонця / Покопане смертю було.*” Також катастрофа світу представлена у Свідзінського віршами, що не є візіями, а навіяними реальними картинами життя радянського міста під час голоду: “*Я знаю: усе вмирає. / Квітка у полі, / Дерево в лісі, / Дитина в місті. / Усе вмирає, ладо моє...*” Ці надривні рядки, зі щемлячим “*ладо моє*” не менш вражають, ніж візійний (за всіма поетикальними ознаками) вірш Тракля “Прошепотівши надвечір’я”, де також мовиться про смерть дитини: “*О подих смерти. У кам’яному мурі / Схилилася русява голова, / німотне дитинча, / Як місяць спав з лиця тамтого березня.*”

У сакральному просторі поезій австрійця й українця “мешкають” померлі, як безмовні учасники страждання і споглядачі занепаду світу, але також вічні стражі духовності і вічності. Тракль постійно звертається до них: “*Померлі, ми спочиваємо під бузиною / і дивимося за лотом сірих чайок...*” (“Вечірня пісня”). Також у “Себастьянових снах” ми натрапляємо на образ Чужинця, який є цікавим і багатозначним. Сутність його двоєдина, він зі світу тління і мороку, символ містерії страждання, яке розлите довкола, а з іншого боку – він, немов містик, споглядає нерозривність горіння життя і смерті: “*Чужинець білий входить в дім...*”, “*Вечірньої пори чужинець губиться у чорній падолиській руїні...*”. Символом чистоти, мешканкою духовного простору, у який намагається потрапити у своїх візіях поет – є сестра. Тінь сестри, її голос, порух постійно присутній у віршах: “*Зоряним небом всякчас лунає місячний голос сестри / крізь духовну ніч...*”, “*Сестри нестримний сум*” (“*Schwester stürmischer Schwermut*”). Сестра є містком між світом явним і духовним, вона не належить до померлих, але й не належить до видимого світу. Вона – символ ніжності, неприкаяності у цьому світі тліну і смерті, учасниця поетового пошуку “*стежин смерті*”. Тому, у тих рядках, де згадується сестра, – символічні срібна і біла барви. Там де вона – смерть “*могутня*”, тобто смерть-перехід, а не конечність: “*Сестро, тебе знайшов самотню на галяві /*

*У лісі, й південь був й урочою мовчанка звіра, / І білина під диким дубом;
срібно квітнув терен. / Могутня смерть і полум'я у серці*” (“Весна душі”).

У Свідзінського схожий образ – померлої коханої у циклі “Mortalia” (1933) зі збірки “Медобір” (дружина поета померла від тифу). У першому вірші циклу йде мова про смерть, яка ось-ось прийде до коханої. Неодмінно краєвид відбиває час смерті: синій вечір, червнєве зелене поле і земля, що *“тихо лежить, прорізно вкована в вечір синій”*. У другому вірші кохана відійшла в *“безвісті темні”*, де *“бистрий вогонь не в’ється і дуб не шумить...”*. Кохану розібрано, тіло дано покірній землі, а душа – вже у тому світі. Душа благала безсмертя, та її віддано на руйнування *“хижим вітрам”* – з тоном провини звучать рядки. Поета бентежить незбагненність цього відходу. *“Як же ти перестала бути?”* – питає він й у відповідь чує: *“Хіба зелений острівко може зробитися хвилию і розпливтися в морі?”*. Через особисту драму поет глибоко занурюється у простір смерті, щоб пізнати, чи є вона тим Великим Переходом. В одному з віршів через прийом сну відбувається уявний діалог з коханою, яка стала Русалкою, в іншому – кохана асоціюється з голубкою, яку шукає ліричний герой у похмурому лісі. *“Ти лежала високо й спокійно”* – мовить поет. Тут образ коханої зроджує ще більше алюзій. Хоч сама непорушна, вона всіх “вела”: сонце текло, кріп тиснувся, іволга “голос приєднала”. Картина схожа до плачу природи над померлою у відомому вірші “Офелія” Артюра Рембо. Плинність з одного боку і непорушність з іншого – це характеристики іншого виміру, виміру вічності. *“Зітхнуло сонце. Повіяв подих Тиші великої”* – природа знову натякає на світ, що є більший за нас.

Наша коротка порівняльна інтерпретація поетичних світів двох митців засвідчує типологічно-універсальний характер їхнього духовного і художнього досвіду, який виявляє себе, зокрема, у вираженні інфернальних візіонерських переживань смерті заради пізнання цілості буття і сутності страждання заради життя.

Література

Гаврилів, Т.: Знаки часу. Спроби прочитання. – Ів.-Франківськ: Лілея-НВ, 2001.

Моренець, В.: Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст. Україна і Польща. – Київ: Основи, 2002. – 327 с.

Свідзінський, В. Є.: Твори: У 2 т. – Т. 1. Поетичні твори. – К.: Критика, 2004. – 584 с.

Стус, В.: Зникоме розцвітання. // Стус, В. Твори у 4 томах., 6 книгах. – Т. 4. – Львів: Просвіта, 1994. – С. 346 – 361.

Траклъ, Георг: Себастьянові сні. Упорядкування і переклад Т. Гаврилів. Львів: ВНТЛ-Класика, 2004. – 400 с.

Summary

The article provides a comparative interpretation of poems written by V. Svidzinskiy and G. Trakl. An insight into the artistic positions of the two poets reveals many parallels in the modes of poetic expression of infernal feelings (as concentrated on death and world degradation) that tend to be visionary.

Key words: comparative interpretation, visionary poetry, visionary landscape.

Структурно-семантичні особливості афоризмів Ірини Вільде

Зубець Наталя, Кравченко Валентина
Запорізький національний університет

Антропологічний підхід у сучасних філологічних дослідженнях спричинився до вивчення творчих мовних особистостей, які володіють талантом відчуття колективного досвіду у розумінні естетичної природи слова і трансформації його в такі мовні формули, що за природою творення, характером сприймання постають як мовно-естетичні знаки національної культури. Такою особистістю була українська письменниця Ірина Вільде, внесена ЮНЕСКО до числа знаменитих людей і кращих прозаїків ХХ ст. Її постать перш за все асоціюється з романом „Сестри Річинські”, який у свій час привернув увагу багатьох літературознавців і лінгвістів. Однак І. Вільде зробила також помітний внесок у розвиток української афористики, залишивши нащадкам книжку мініатюр „Окрушини” (1969), в якій домінують власне афоризми і яка несправедливо обійдена увагою вчених. Під власне афоризмом розуміємо лаконічне, узагальнене, експресивно насажене художнє втілення унікальної, зовнішньо ізольованої думки відомого автора.

І.Вільде вважала афоризми „духовною їжею в тюбиках” [Вільде 1969:43], адже ці перлини „завжди містять у собі більше значення, ніж мовлено” [Літературознавчий словник-довідник 1997:71].

Серед структурних різновидів афоризмів І.Вільде виокремлюються еквіваленти простих, складних речень, а також надфразових єдностей. З інформативної точки зору вони зображують дійсність з різним ступенем об’єктивності, а завдяки семантичній цілісності, стереотипній відтворюваності являють собою своєрідні мікротексти з оригінальними назвами, які захоплюють, інтригують. Так, афоризм *Конвалії – застигли сльози Молочної Дороги* [Вільде 1969:47] називається *Натюрморт*, заголовок *Обережно на мості!* до афоризму *Спогади – дірявий місток між минулим і сучасним* [Вільде 1969:43] допомагає розширити зміст цього образного висловлювання, що лаконічно сформульований у простому реченні. Заголовок *Лікар-Художник* стосовно поняття „час” можна сприймати своєрідним ірреальним визначенням до подальшого афоризму *Час – не тільки найкращий лікар. Він чудовий художник. Скільки сірих подій позолотив він нам у спогадах* [Вільде 1969:55]. Нерідко у заголовках авторка називає тих, кому адресує свої твердження (*жінки, син, діти, критики, начальники, блазні*), або тих, кого вони не стосуються (*закохані, короткозорі* тощо). Деякі заголовки відразу налаштовують на відповідне сприйняття

висловлювання, типу *Найвищий рознач, Стара істина, Сумне, Найцінніше, Увага!, І це добре, Наш девіз, Єдине бажання.*

Прикметною рисою афористики І.Вільде є те, що мікротексти існують у вигляді **загадок** (*Що це таке? Всі його шукають, а ніхто не знає, як воно виглядає.* (Щастя) [Вільде 1969:22]), **ребусів** (*Брак часу чи, може, брак вміння організувати його?* [Вільде 1969:48]), *Візьмеш невродливу – звикнеш. Візьмеш красуню – теж звикнеш. У чому ж тоді проблема?* [Вільде 1969:123]), **парадоксів** (*Якщо геніальність – два проценти вміння, а дев'яносто вісім – потіння, то що тоді думати про навантаженого віслюка?* [Вільде 1969:54]) і навіть **діалогів** (*„Не знаєте, які найкращі ліки проти старості?“ „Знаю. Ігнорування її!“* [Вільде 1969:38]). На нашу думку, геніальним витвором письменниці є афоризм під назвою *Сума та сама*, який адекватно сприймається не лише на слух, але й зорово:

<i>Мама</i>	<i>Діти</i>	<i>Ти</i>
<i>Діти</i>	<i>Ти</i>	<i>Мама</i>
<i>Ти</i>	<i>Мама</i>	<i>Діти</i>

*Як не варіювати доданками, загальна сума завжди залишається та сама: **найдорожчі*** [Вільде 1969:121].

З метою створення ефекту певної загадкової недомовленості, залишаючи читачеві можливість здогадатися, домислити, про що йдеться в афористичному висловленні, І.Вільде послуговується стилістичною фігурою – апосіопезою, наприклад: *Кукурудзяна олія і шипшина – перші ліки, але і ... перші послі старості* [Вільде 1969:39], *Всюди потрібні... симпатичні люди* [Вільде 1969:114].

В афоризмах-простих реченнях подано образні судження про навколишній світ у дефінітивній (*Кохання – ялинка, обвішана цяцьками ілюзій закоханих* [Вільде 1969:127], *Брехати в живі очі – це не вміння, а вроджений талант* [Вільде 1969:17]) або імперативній (*Авторитет, побудований швидкісним методом, може бути блискучим, але недовготривалим* [Вільде 1969:3], *Довір'я, як і нервові клітини, не регенерується* [Вільде 1969:82]) формах. Іноді письменниця прагне давати власні визначення відомих понять (*Лайка – рознач слабшого* [Вільде 1969:14], *Обман часто буває правдою, перефарбованою на ясніший чи темніший колір* [Вільде 1969:86]) або уточнює уже відомі (*Не в кожному випадку мовчання люду – знак згоди* [Вільде 1969:120], *Слово впору – ложка до обіду* [Вільде 1969:11], *Скільки б не було визначень поняття „національність“, мова є і залишається його душею* [Вільде 1969:120]).

Афоризми-еквіваленти надфразових єдностей досить часто завершуються риторичними питаннями, наприклад: *Прийняти рішення, власне, найлегше. Тільки – як сприймуть його ті, від імені кого ми приймаємо його?* [Вільде 1969:123], *Почавши від стародавніх, хвалимо тих, що вміють впору замовчати. А впору замовити потрібне слівце – хіба не заслуговує такої самої, якщо не більшої, похвали?* [Вільде 1969:122]. Слідом

за дослідницею української афористики Н.Шармановою, вважаємо такі висловлювання „емфатичними твердженнями” [Шарманова 2004:39], бо їх питальна організація свідчить про змістову насиченість.

В „Окрушинах” іноді спостерігається тонка грань між авторською думкою й афористичною народною мудрістю: *Не відкладай забагато „на завтра”, бо воно має теж лише 24 години і ні хвилини більше* [Вільде 1969:47], *Стара сумна істина: якщо дитина вдалася – заслуга батька, якщо навпаки – вина матері, – поповнилась ще одним положенням: якщо учень зразковий – заслуга педагогів і комсомольської організації, якщо навпаки – вина батьків* [Вільде 1969:58], *Перефрази церковної заповіді: не кради у біднішого від себе* [Вільде 1969:103].

Афоризми І.Вільде відзначаються широтою охоплення дійсності, базуються на вічних морально-духовних категоріях і поняттях, утворюючи тематичні групи з відповідними стрижневими центрами: **Батьківщина** (*Коли йдеться про Батьківщину, пропоную слово „заслуга” замінити на „обов’язок”* [Вільде 1969:15], *Не пам’ятаю вже точно, коли, хто і де прищепив мені того віруса. Знаю тільки одне: любов до України вмере в мені з останнім моїм подихом* [Вільде 1969:128]); **моральні риси людини** (*Єдина чеснота, якою не можна похвалитися, це – скромність* [Вільде 1969:38], *Не бути падлюкою – це не означає бути порядною людиною, бо порядність, друзі, зобов’язує, як і всяка інша чеснота* [Вільде 1969:122]); **батьки і діти** (*Кожна мати прагне, щоб її дитина була „надзвичайною”, забуваючи, що найбільше щасливих саме серед звичайних людей* [Вільде 1969:24], *Найвищим авторитетом для своїх дітей стаємо тоді, коли їм треба нашими вадами прикрити свої помилки* [Вільде 1969:41]), **кохання** (*Не любити – справа серця. Зраджувати – справа честі* [Вільде 1969:4], *В молодості любов може обійтися і без взаємності: її запасу вистачає на двох* [Вільде 1969:35]) та інші.

За характером вираження основної думки це найчастіше можуть бути **афоризми-закономірності** (їх найбільше): *Простити й забути може тільки мати. Жінка може простити, але не забути. Сестра може забути, але не простити. Дочка і не забуде, й не простить* [Вільде 1969:75], *Хатини, дитини, тишини – треба жінці на цій планеті. Все інше – функції цих понять* [Вільде 1969:127]; **афоризми-поради**: *Не заспокоюйтесь тим, що ваша совість мовчить. Цей апарат може бути й запізненої дії* [Вільде 1969:62], *Метод привчання людей до точності: не спізнуйся, коли тебе чекають, і не чекай, коли до тебе запізняються* [Вільде 1969:103]; рідше – **афоризми-передбачення**: *Для успіху в мистецтві мало самої „божого іскри”. Потрібна ще й „щаслива зірка”* [Вільде 1969:43], *Коли б народ знав, скільки злочинів крізь всю історію вчинено од його імені, він, напевно, підняв би клопотання про зміну свого прізвища* [Вільде 1969:79].

Глибока смислова прозорість лежить в основі афоризмів, присвячених темі „жінка і чоловік”. Заглибившись у природу статей, письменниця показує, наскільки вони різні: *Коли б наші чоловіки частіше заглядали в дзеркало, до них дійшло б нареши, що старіють не тільки їхні жінки* [Вільде 1969:8], *Вічне непорозуміння статей: жінка прагне говорити.. говорити.. говорити, а чоловікові потрібно, аби його слухали, слухали.. слухали...* [Вільде 1969:74].

Письменниця демонструє глибоке знання жіночої психології: *Жінки, як картини: ефектніші здалека* [Вільде 1969:24], *Відомо, що жіночий рід з природи химерний і непослідовний. В юності хочуть бути старшими за свої роки. У зрілому віці – молодшими. Проте в жодному випадку не хочуть бути старими. Є це єдина послідовність химерного жіночого роду* [Вільде 1969:78].

Як показує аналіз збірки, І.Вільде виявила себе справжнім майстром афористичної мудрості, бо її лаконічні, відточені за формою висловлювання вчать розмірковувати, розширюють світ духовних потреб людей. Спостереження над витонченими і художньо досконалими виразами І.Вільде відкриває нові можливості для детального вивчення інших аспектів афористичної спадщини письменниці (наприклад, стилістичного, функціонального тощо), а також для з'ясування або уточнення загальнотеоретичних положень лінгвістичної афористики (зокрема, її обсягів, типології, класифікацій; розробки теорії афористичного стилю).

Література

Вільде, І.: Окрушини. Радянський письменник, Київ 1969.

Гнатюк, І.С.: Афоризм. In: Українська мова. Енциклопедія. Видавництво „Українська енциклопедія“ ім. М.П.Бажана, Київ 2000.

Літературознавчий словник-довідник/ Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. ВЦ „Академія”, Київ 1997, с.71.

Шарманова, Н.М.: Особливості афористики Уласа Самчука. In: Мандрівець 1/2004, с.38 – 40.

Шарманова, Н.М.: Українська афористика: структурно-семантичний та функціональний аспекти: Автореф. дис... канд. філол. наук, Харків 2005.

Summary

The article is devoted to the peculiarities of the logical and figural apt expressions structure and semantics in the works of Irina Vilde. They are manifested as the selfsufficient microtexts with different problematics.

Key words: linguistics of apt expressions, proper apt expression, microtext, judgement, semantic intergrity, stereotype reproduction.

Новітні методики вивчення образів-персонажів у курсі літературної освіти учнів

Удовиченко Лариса

Київський міський педагогічний університет ім. Бориса Грінченка

З ініціативи українського поета і перекладача Дмитра Павличка Міністерство освіти і науки України у 1992 році, яка щойно здобула незалежність і почала провадити самостійну політику в галузі освіти, прийняло ухвалу про впровадження до навчальних планів загальноосвітніх закладів нового предмета “Зарубіжна література”. Важливість такого кроку полягає у тому, що він виконує загальнодержавне завдання інтеграції у світовий культурний простір, є важелем розвитку національної літератури та культури загалом. До того ж, на думку Дмитра Затонського, вагомість нововведень підкреслюється тим, що не всі випускники шкіл в сучасних умовах напруженої й інтенсивної життєдіяльності і надалі матимуть можливість “вивчати зарубіжних авторів і через їхнє посередництво долучатися до скарбів духовної культури людства” [2003: 3]. Як і науковці, методисти інститутів післядипломної освіти, так і вчителі-русисти були схвильовані цим вельми відповідальним завданням, оскільки вітчизняною методикою не розроблено ані концепції нового курсу, ані підходів до вивчення творів зарубіжних авторів, ані принципів його структурування.

До вироблення наукових засад нового предмета долучилися провідні фахівці різних вузів України. Було переглянуто методологію навчання літератури, розроблено низку Проектів Концепцій літературної освіти учнів, створено Державний стандарт освітньої галузі, винесено на обговорення програми курсу та навчально-методичний комплекс для забезпечення ефективності навчально-виховного процесу.

Сучасна методика викладання зарубіжної літератури на перше місце ставить спілкування учнів із художньою літературою, тому навчання постає як складний літературно-психолого-ментальний процес взаємодії свідомості читача, автора художнього твору і самого твору, який репрезентує певне художнє буття, культуру тощо. За Михайлом Бахтіним, висловлювання і, зрештою, текст необхідно вивчати в діалогічній орієнтації на слухача (читача) [1996: 322]. Учені-методисти розглядають літературу як мистецтво слова, яке відрізняється від інших проявів людської культури власне “матеріалом”: оточуюче середовище, світ і людину в їхній складності та взаємодії вона втілює у художньому слові, одночасно виявляючи в художніх образах свідомість того, хто пізнає світ і створює його картину, та того, хто спілкується із писемними пам’ятками. Тому вчені прагнуть розробити таку науково обґрунтовану технологію навчання літератури, яка, за

пересторогою Михайла Бахтіна [1996: 322], не абсолютизуватиме “комунікативний бік тексту, особливо художнього”, не перетворить його на звичайне повідомлення, не спрощуватиме його смисловий, особистісний зміст.

Упровадження у навчальні плани шкіл України курсів “Українська література” та “Зарубіжна література” ставить перед ученими та вчителями низку питань, пов’язаних із специфікою вивчення художніх творів різних національних літератур. І одне з основних – донести до учнів кожний художній твір як явище національної культури на певному етапі її розвитку з характерними етичними та естетичними домінантами. Відтак розуміння конкретного художнього твору певною мірою залежить від усвідомлення специфіки національної культурної системи і національного контексту, в межах яких його було створено. Тому цілком умотивованим, як зазначає вчений-методист Леся Мірошніченко, є виділення національного аспекту художнього твору в процесі його вивчення [2007: 164]. У методиці навчання це питання досліджують вчені Зінаїда Кирилук, Жанна Клименко, Леся Мірошніченко, Ольга Ніколенко, Борис Шалагінов та багато інших.

Особливо важливою, на переконання вчених, є проблема вироблення науково обґрунтованої методики вивчення образів-персонажів. По-перше, вказаний компонент художнього твору відіграє визначальну роль у формуванні людини як особистості, у розвитку високих інтелектуальних і моральних якостей, здатності вмотивовано добирати адекватні засоби для реалізації особистих і суспільно значущих прагнень. По-друге, мистецтво художнього слова – це та галузь духовної діяльності людини, де чи не найкраще увиразнюються особливості національної психіки, які склалися під впливом не лише природних умов, але й багатовікової історії суспільного і культурного розвитку етносу. Врахування національної специфіки образів-персонажів уможливить глибше проникнення в таїну інонаціональної літератури, допоможе усвідомити особливості художньої дійсності, яка попервах може виявитися специфічною для українського читача.

Визначення національного аспекту образів-персонажів необхідно здійснювати з декількох причин. По-перше, теми, проблеми, конфлікти, образи-персонажі та художній світ твору не можна глибоко осягнути й оцінити, не маючи необхідних знань про ту національну культуру, якою вони породжені. Національна зумовленість визначається не тільки специфікою національного світобачення, психології, що є основою внутрішнього світу зображуваного персонажа, але й притаманним тогочасному суспільству рівнем розвитку національної культури.

По-друге, для змісту курсу “Зарубіжна література” питомим є введення таких пам’яток письменства, в яких зображено представників різних народів і культур, релігій і філософій. Інонаціональні художні твори дають можливість розглянути літературний процес у різнобарвному

етнокультурологічному контексті, сформувані уявлення про основні національні погляди на світ, людину, цінності, сенс життя, які закарбувалися в довершених пам'ятках мистецтва слова. Тоді стає можливим простежити діалектику загального (вселюдського) та особливого (національного), що, безперечно, є важливим чинником у розумінні мистецтва. Адже універсальні закони та тенденції художнього процесу, які характеризують значення мистецтва для людства, виявляються через характеристику національних художніх культур, що відіграють в різні часи авангардну роль у художньому розвитку.

Урахування основ світосприйняття представників певного народу загалом та кожного національного поета чи письменника зокрема особливо важливе не тільки для розуміння етичного та естетичного концептів виучуваних художніх творів, а й для встановлення закономірностей розвитку літературного процесу. Це й зумовило пильну увагу вчених до питання про вивчення проявів національної ментальності у творчості зарубіжних письменників.

З метою з'ясування специфіки національного компонента доцільно звернутися до національних поглядів на світ, гносеології, національної художньої "логіки", складу мислення; визначити, якою "системою координат" певний народ вимірює світ, і, відповідно, який космос (у давньому смислі слова: як будова світу, світопорядок) постає перед його очима.

Учителеві необхідно зосередити увагу учнів на тому, як у художньому творі відображаються та втілюються національна культура та цінності залежно від періоду національної історії. Ця теза особливо справедлива щодо поняття національного характеру. Проте, на жаль, у шкільній практиці часто втрачається різниця між характером у дійсності, його узагальненим філософським, історичним, соціологічним розумінням та його художнім утіленням. А останнє є важливим джерелом пізнання характеру в мистецтві слова. Оскільки національний характер в житті як узагальнене поняття настільки складний і динамічний, то легко вказати на безліч образів, які можна назвати національними характерами тому, що вони втілюють риси, властиві представникам певного етносу. Але в той же час складно визначити образ-персонаж, який би вичерпував уявлення про національний характер навіть у певний історичний та культурний період. Тому ми пропонуємо застосувати у шкільній практиці аспектний аналіз героїв твору, коли національний аспект постає одним із чинників формування персонажу.

Вивчення національного колориту пропонуємо здійснювати шляхом диференційованого аналізу його конкретних проявів: специфіки побуту, свідомості, психології та їхньої матеріальної, соціальної, історичної, філософської зумовленості. З іншого боку, необхідно зважати на

особливості національного художнього мислення, досвіду, літературного стилю, репрезентованих у творі.

Останнім часом учителі почали зосереджувати увагу учнів на загальновідомих уявленнях про певний національний тип. Проте такі зауваження, як “легковажний француз”, “педантичний німець”, “манірний англієць”, “усміхнений японець” не виходять за межі побутових життєвих узагальнень. При цьому певні характеристики, що використовуються для означення поведінкових особливостей образів-персонажів різних національних літератур, у більшості випадків є розпливчастими, суб’єктивними, а подекуди навіть довільними. Такі ознаки не дають можливості досягнути істинну природу поведінки та самовиявлення героїв твору, а тому стануть на заваді розумінню ідейно-естетичного змісту цілого твору. Відповідно, постала потреба науково обґрунтувати **зміст навчальної роботи** щодо визначення національного аспекту в аналізі образів-персонажів. На нашу думку, вивчення національного аспекту має враховувати:

- 1) визначальні риси кожного окремого періоду в історичному, культурному, ідеологічному, політичному, соціальному житті певної країни і народу;
- 2) специфіку естетичної системи національного мистецтва;
- 3) національні реалії життя та їхнє смислове наповнення;
- 4) національно-психологічні особливості представників певної країни;
- 5) особливості символічного світу;
- 6) ціннісні орієнтації;
- 7) етнічну свідомість і самосвідомість, сформовані історично;
- 8) історичні передумови виникнення та національні особливості відповідного літературного напрямку в письменстві;
- 9) національну специфіку творчого методу письменника.

Необхідно зазначити, що вчитель може запропонувати учням дослідити національний аспект у характері персонажа на будь-якому етапі вивчення художнього твору. Найголовніше, щоб методика визначення цього аспекту відповідала логіці роботи над текстом та розумовим здібностям учнів.

Література

- Бахтин, М. М.: Собрание сочинений: В 7 т. Русские словари, Москва 1996.
- Затонський, Д. С.: Шкільний курс зарубіжної літератури. Ін: Всесвітня література в середніх навчальних закладах України 3/2003, с. 3-5.
- Мірошниченко, Л. Ф.: Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах: підручник. Вища школа, Київ 2007.

Summary

The article shows main trends of development of methods of teaching the world literature in Ukraine. Educational and pedagogical potential of determination of the national aspect of literary images is analyzed.

Keywords: methods of teaching the world literature, the national aspect of literary images.

Problémy kultury

Принцип функціональної рівності перекладу

Радчук Віталій

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Привід для дискусії про суть літературного твору і критерій якості перекладу часто знаходять, заблукавши в тріаді понять, якими є 1) походження (етимологічна глибина, історія написання) оригіналу – іноді навіть самий задум, засвідчений висловлюваннями автора в листах, інтерв'ю тощо, розглядають як автентичний зміст чи доконечне тлумачення, 2) наслідкова (об'єктивована внутрішня) структура тексту, матеріалізована у звуках і абеткою – літературними “скрижалями”, що їхня незрушність може навіювати ілюзію про питомий вічний зміст і прийнятність буквального перекладу і 3) “суб'єктивне”, а насправді цілком закономірне враження від твору (зокрема перекладацьке від оригіналу) в різних середовищах – позамовних контекстах, що здатні відтінювати, акцентувати і навіть докорінно змінювати зміст у самій словесній тканині. Через те побутує множинність або щонайменше двоїстість критеріїв оцінки перекладу. Д. Кетфорд виділяє формальну відповідність і текстуальну еквівалентність [1965: 27], Ю. Найда розмежовує еквівалентність формальну і динамічну [1964], що її інші називають прагматичною (Келлер) або функціональною (Ньюмен, Нойберт) [Routledge 2004: 77]. Говорять про вірність тлумача наміру, настанові чи сподіванню автора, про адекватність художньої структури перекладу і передачу найістотніших елементів-домінант, про естетичну рівнодію перекладу як запоруку його повноцінності. Оскільки між цими орієнтирами постають суперечності, вихід зазвичай знаходять у визнанні відмінних за призначенням типів перекладу. У такому разі можливий історичний підхід, що його, наприклад, застосував Гете, виділяючи три роди перекладів. Проте це не знімає питання про те, в чому слід вбачати художню суть оригіналу – його зміст.

Вплив на читача прийнято вважати функцією твору. Але таку зчепність, взаємодію твору з мінливим світом можна розглядати і як його зовнішню структуру, адже й читач додає до твору своїх відтінків тлумачення і своєї пристрасті. Дихаючи киснем довкілля, усотуючи життя, твір наповнюється актуальним змістом. Власне, структура, контекст і функція – тісно пов'язані поняття. Контексти – особистісні, національні, історичні тощо – можуть бути авторські (генезисні, джерельні) і читацькі та перекладацькі (функційні). Будь-яка структура тяжіє до цілісності, через те лише умовно ділиться на внутрішню і зовнішню. Структура – це зв'язки між елементами, що взаємодіють. Разом з елементами структура складає систему. У мовній же системі – а такою слід визнати не лише етномову, але

й художній стиль – слова (мовні знаки) мають двоїсту прагматику, тому і стилістику ділять на ту, що „від автора” і ту, яка його розгадує, – стилістику сприйняття.

Досі нерозв’язаною в теорії є проблема співвідношення експресії першотвору й імпресивної здатності продукту перекладацької праці. До перекладу зазвичай ставлять вимогу функціональної рівності, до перекладу художнього – збереження естетичної функції. Рівноцінним оригіналу, чи адекватним, називають такий переклад, який здатний справити на читача таке саме враження, зокрема й забезпечити такий самий художній вплив, чи ефект. Вважають, що красу треба перекладати красою, печаль – печаллю, тривогу – тривогою, гордість – гордістю, сміх – сміхом, інтригу – інтригою, пієтет – пієтетом, огиду – огидою тощо. “Сенс перекладу, – зазначає С. Ковганюк, – полягає в тому, щоб передати зміст, думки й почуття, виражені в формах чужої мови, засобами своєї мови, тобто надати їм нової форми, але зберегти створюване оригіналом враження, його емоційну функцію” [1968: 10].

При цьому до уваги не береться той факт, що функція твору міняється з плином часу і в просторі. Зазубрені колись у школі “Вірші про радянський паспорт” В. Маяковського тепер аж ніяк не викликають тих самих почуттів у краян поета. Годі вимагати від шведів, щоб вони “адекватно” переймалися рядком з цього твору, де йдеться про “всіляких інших шведів”. Або від англійців – щоб вони шикувалися кланами, зачувши “Поклик Брюса до шотландців” Р. Бернза. Чи конче повинні українці надихатися польським патріотичним гонором, читаючи роман Г. Сенкевича “Вогнем і мечем”? А поляки – з симпатією чи емпатією до українців сприймати “Тараса Бульбу” М. Гоголя? Невже “Полтаву” О. Пушкіна українець має тлумачити на імперський манір, а росіянин – захоплюватися в “Боярині” Лесі Українки тим самим, що і її співвітчизники? Чи смішні чукчам перекладені чукотською мовою анекдоти про чукчів? І як перекласти ромською “циганство” (шахрайство, обман; бродяжництво?), “циганське тепло” (просто холод?) і “вициганити” (виканючити обманом, видурити)?..

У структуру змісту лексеми включають семи денотації (предметно-логічного ядра значення) і різних видів конотації – стилістичної, оціночної, емоційної, образно-фігуральної, підсилювальної тощо. Розкладаючи значення слова на елементарні складники, тлумачний словник нехтує імплікаціями – асоціативною аурую слова, яку до лексичного значення не включає, бо вона належить виключно смислу – категорії мислення, а не мови. Якщо перекладач і вловлює ці асоціації в тексті оригіналу, він нерідко безсилий створити їх у своїй аудиторії з тієї простої причини, що його аудиторія інша: в її свідомості немає тих фонових знань (тезауруса), ціннісних настанов і орієнтирів, на актуалізацію яких розраховував автор

оригіналу. Зате є свої, теж своєрідні, які здатні надати творові відмінних функцій. Не можна вважати перекладом твір лише на підставі схожості його естетичного впливу з впливом твору-аналога в іншій культурі. Не годиться й від перекладу конче вимагати, щоб він діяв на читача так само, тобто мав усі ті самі функції, що й оригінал. Перекласти національний гімн не означає ані викликати ті самі почуття в іншій країні, ані замінити його гімном цієї іншої країни, нібито рівнозначним щодо втілення духу, волі та ідеї єднання народу.

Ця суперечність відбилася і в теорії. Вже формула перекладача Біблії Ієроніма „non verbum ad verbum sed sensum ad sensum” містила функційний принцип і визнання можливості на його основі повноцінного перекладу. Ієронім же покликався на Цицерона, який писав, що перекладає грецьких ораторів як оратор – „не слово в слово, а відтворюючи сукупний сенс і силу слів, сказати б, відплачуючи борг не монетою за монету, а тією ж сумою” (інший варіант тлумачення – „не за рахунком, а на вагу” [The Translation 2004: 23]. Звернімо увагу на слова „сенс і сила” і спитаймо себе: чи сенс слова у його силі? Чи навпаки, сила слова у його сенсі? Попросту кажучи, чи є змістом функція? І що таке зміст без функції? Річ у собі і сама для себе? Примітно, що згаданий С. Ковганюк полемізував з приводу співвідношення духу і букви з О. Фінкелем, який теж обстоював критерій естетичної рівності, вказуючи на збіжність функцій різномовних засобів (відмінних структур). А К. Чуковський, вимагаючи від буквалістів перекладати “усмішку – усмішкою”, водночас шпетив за свавілля перекладача, який замінював “невдалі” жарти автора оригіналу своїми [1968: 61, 289].

1791 року в Англії А.Ф.Тайтлер вказував, що читач перекладу повинен відчувати те саме, що й читач оригіналу, а досягається це, на його думку, передачею змісту, стилю і легкості першотвору. Його земляк М. Арнольд 1861 року теж зазначав, що переклад має впливати на своїх читачів так само, як, вірогідно, впливав на своїх перших читачів оригінал. Проте М. Арнольд зразу ж підкреслював, що ніхто із сучасників достеменно не відає, як греки сприймали Гомера, а тому відповідність перекладу оригіналові залишається перевіряти на почуттях тих, хто знається на грецькій мові й літературі. Філолог-еллініст Віламовіч-Меллендорф, вважаючи, що мета перекладу – справити на сучасника таке саме емоційне враження, яке справляв у свій час першотвір, ілюстрував свою засаду перекладом з німецької мови давньогрецькою і латинською, хоча, як слушно зауважує А. Федоров, судити він міг лише про враження своїх сучасників, а не про сприйняття в добу античності [1983: 35].

Парадоксально, але саме А. Федорову належить таке визначення: „Повноцінність перекладу означає вичерпну передачу смислового змісту першотвору й повноцінну функціонально-стилістичну відповідність йому” [1983: 127]. Ці слова часто цитують, не помічаючи, що функцію тут

поширено лише на стиль, а зміст ототожнено зі „сміслом”, тобто категорією мислення, а не мови, для якої був би більш прийнятним термін „значення”. Але чия свідомість має бути орієнтиром для перекладача, крім власної? У чийй ще слід знаходити смисл? З яким колом читачів звірятися, крім свого?

К. Чуковський визнає, що готовий взяти епіграфом до розмови про “неточну точність” слова О. Толстого: „Я думаю, що не слід перекладати слова, а іноді навіть смисл. Головне – передати враження. Треба, щоб читач перекладу переносився в ту саму сферу, в якій перебуває читач оригіналу, і щоб переклад діяв на ті самі нерви” [1968: 94]. Утім, іншого разу О. Толстой так пояснив свою теорію: „Слід перекладати враження від оригіналу, а тому деякі переклади можуть передати думку поета краще, ніж він сам це зробив”. Якщо художній образ віддає суть предмета краще, ніж самий цей предмет, розмірковує письменник, то похвальна й робота скульптора, який витворив погруддя Гете, хоча ніколи не бачив його в обличчя і керувався лише власною уявою [Русские 1960: 321]. За браком об’єкта це навіть не маніфест перекладацького імпресіонізму. Важко сказати, чого в такій позиції більше: невдалої екстраполяції на переклад азів естетики чи наївної віри у первинність „комплексу відчуттів”. Як тут не згадати Д. Дідро, який признався, що він прочитав книжку двічі, потім закрив і став перекладати... 1966 року Б. Вахтін, навіть заявив, що мета перекладача – „не повідомлення точної інформації, а передача певного враження” – власного, неповторного. Це, на його думку, звільняє від будь-яких нормативних вимог, адже можливість безкінечного ряду тлумачень доводить, що ніякої об’єктивної поетичної реальності не існує, а „є лишень сума суб’єктивних прочитань” [Актуальные 1967: 23–24].

Тоді ж Ю. Левін обстоював „те саме враження на читача в новому мовному середовищі” [Актуальные: 90], говорячи про порівняльну стилістику. Протилежного погляду вчений дотримувався щодо національно-історичного осмислення літератури, підкреслюючи пізніше, що за кордоном твір завжди сприймається інакше, але це не означає, що чуже сприйняття неправильне. Хоч би яке воно було, “воно цілком закономірне” [1979: 17].

Цікаву ідею подав С. Петров, протиставляючи філологічно точному перекладу імпресивно адекватний, такий, який рівняється на враження від оригіналу *сучасних співвітчизників* автора. Дослідник запропонував зрівнювати коефіцієнти мовної імпресії та експресії: „Ми і в побуті, і в літературі настільки звикли до сильної мовної експресії, що германські і навіть романські мови здаються нам в цьому аспекті пріснуватими”. Отже, на думку С. Петрова, щоб імпресія була такою самою, експресію слід відповідно підсилити. Щоправда, грань власне перекладу в питанні стилістичної модифікації вчений переходить: він переносить на мову властивості її носіїв, чим, власне, ізолює мовні спільноти: „Мови схожі на людей... Мова – це особистість із силою-силенно соціальних рис і деталей, з

темпераментом, настроєм і манерами. ...Мова – це стиль” [Актуальніе 1967: 232, 229]. Логічно, що стиль не переходить з мови в мову, коли його замінюють іншим стилем, як мундир. До модифікацій стилю вдаються тоді, коли він не являє собою особливої цінності, але щодо перекладу художньої літератури слушною є протилежна теза з семіотики: стиль є мовою – окремим кодом, який слід будь-що зберегти, перенісши його з етномови в етномову. У такому разі доведеться визнати неминуче відбігання імпресії від експресії. Але це не знімає проблеми адекватності такого перекладу.

Таким чином, теорія перекладу вперлася у клубок загадок, який слід розплутати. Практика ж перекладу так чи інакше завжди розв’язує свої задачки.

Сказане тут щодо структур, контекстів і функцій (вражень) можна проілюструвати на прикладі вірша Е. По “Ельдорадо”, де мандрівний лицар шукає країну своїх мрій. Чи фабула його – це вже й зміст, сяк-так заримувати переказ якого досить для перекладу? Цей вірш українською мовою переклали П. Грабовський, Л. Мосендз, Г. Кочур, М. Тупайло, А. Онишко, Г. Гордасевич, М. Стріха, В. Кикоть, С. Ткаченко, В. Лавренов, Є. Сварожич, О. Баранов, О. Грязнов, В. Марач, Т. В’єнц. Наводимо оригінал та його прочитання А. Онишком і М. Стріхою, які в українському контексті прагнули структурної точності і водночас естетичної рівності, а проте зважали на вимоги віршування і своєї мови.

<i>Gaily bedight, A gallant knight, In sunshine and in shadow, Had journeyed long, Singing a song, In search of Eldorado.</i>	<i>Ще в юні дні В ясній броні Відважний вершник радо У спеку й сніг Шукав доріг В країну Ельдорадо.</i>	<i>В ясній броні Він день при дні, Наспівуючи радо, У спеку й сніг Шукав, де міг, Країну Ельдорадо.</i>
---	---	---

<i>But he grew old – This knight so bold – And o’er his heart a shadow Fell as he found No spot of ground That looked like Eldorado.</i>	<i>Ідуть літа, І гіркота Бере над серцем владу, – Пройма відчай, О, де ж той край – Щасливе Ельдорадо?</i>	<i>Минувся час І запал згас, Лунає спів нерадо. За кроком крок, Минає строк – Ні сліду Ельдорадо.</i>
--	--	---

<i>And, as his strength Failed him at length, He met a pilgrim Shadow; “Shadow,” said he, “Where can it be – This land of Eldorado?”</i>	<i>Ось Вічна Тінь На тиху ринь, На край дороги пада. Її пита, – “Де ж золота Країна Ельдорадо?”</i>	<i>Вже сил нема І все – дарма... “О тіне, дай пораду: Іду здаля, Та де ж земля, Що зветься Ельдорадо?”</i>
--	---	--

“Over the Mountains

“Пройди Доли-

“За непокірні

<i>Of the Moon,</i>	<i>нами Імли,</i>	<i>пасма гір,</i>
<i>Down the Valley of the Shadow,</i>	<i>На чорні гір громади</i>	<i>Де нізвідкіль ждуть ради,</i>
<i>Ride, boldly ride,"</i>	<i>Здіймайся ти,</i>	<i>Ще довго йти –</i>
<i>The Shade replied, –</i>	<i>Щоби знайти</i>	<i>Як справді ти</i>
<i>"If you seek for Eldorado!"</i>	<i>Країну Ельдорадо".</i>	<i>Шукаєш Ельдорадо!"</i>

Власне, що хотів сказати Е.По? Привертає увагу те, що через усі чотири строфи проходить наскрізна рима shadow – Eldorado, яку неможливо зберегти в іншій мові. Обидва ці слова мають по кілька смислів, що зливаються в одне єдине емоційно нерозщепне. Тінь у першій строфі як антонім сонячного світла і, отже, осяйних передчуттів, здогадів, радощів і сподівань, – це перипетії подорожі і долі, сутінки, морок, непроглядність, невідомість, прикромці на шляху, зокрема життєвому. У другій строфі це алегорія сумніву, хитань, але й ще чогось, що треба вгадати. Смутку? Втоми? Безнадії, зневіри, розчарування? Прямо ж бо нічого не названо! Гіркоту і відчай угледів А. Онишко, схожий настрій – М. Стріха (“*I все – дарма...*”). У третій строфі Тінь (примара, привид, мана, фантом) – це “уособлення ілюзії, обманливої надії, нарешті, в четвертій – символ смерті” [1976: 14]. Хоча та Тінь, мабуть, – повсякчас супутня, двійник самого лицаря і передвістя, адже вона теж мандрівна (pilgrim). А подорожує лицар-прочанин до святині за високим ідеалом і духовною наснагою, а не до своєї могили. Символ Долини Тіні (тіней смерті?) – урізаний біблеїзм the Valley of the Shadow (of death?) – є лише недомовкою, загадковим натяком. Розшифрувати його до кінця означало б позбавити поезію романтичної чарівності. Якщо у П. Грабовського в тій долині “*царство вічної ночі*”, то шлях через імлу на вершини (А. Онишко) – це підбадьорливий, оптимістичний мотив, а через “*пасма гір*” униз на бездолиння (М. Стріха) – просто загадка. Тінь римується з назвою землі і за звуком, і за семантикою, забарвлюючи настроєм предмет пошуку. Ельдорадо – так само розгорнута метафора, щоправда в кожній строфі постають зразу всі її смисли. Це – багата індіанська країна в Південній Америці, що її скарби шукали конкістадори XVI століття (первісно – вождь, що його при “інавгурації” індіанці посипали золотим піском: el dorado іспанською означає позолочений). Це – Каліфорнія доби золотої лихоманки, “аргонавтів 1849 року” (коли й написано поезію). Один з каньйонів по дорозі до неї і справді був безводною пасткою для золотошукачів. Географія вірша світова, адже недосяжні Місячні гори уявлялися в центрі Африки – віддавна вважалося, що з них витікає Ніл. Ельдорадо – це художній ідеал поета-експериментатора, до якого він стремів усе життя, це таїна поезії, яку він пробував пізнати в есе “Теорія віршування” (“The Philosophy of Composition”). Це ідеал щастя, у кожної людини свій, до якого всяк і йде по-своєму довіку. Це також синонім чаші Грааля – втілення шукової істини і сили осяйного духу. Що ще?

Література

- Актуальные проблемы теории художественного перевода: Материалы Всесоюзного симпозиума (25.2– 2.3 1966 г.). – Т. 2. – Москва, 1967.
- Захаров В. :Лирика Эдгара По // По Э. Лирика. Ленинград, 1976.
- Ковганюк С.: Практика перекладу (З досвіду перекладача). – Київ, 1968.
- Левин Ю.: Перевод и бытие литературы // Вопросы литературы, 1979, №2, с.10–18.
- Русские писатели о переводе (XVIII–XX вв.). – Ленинград, 1960.
- Федоров А.: Основы общей теории перевода (Лингвистические проблемы). Изд. 4-е. – Москва, 1983.
- Чуковский К.: Высокое искусство. – Москва, 1968.
- Catford, J. C.: A Linguistic Theory of Translation: An Assay in Applied Linguistics.– London, 1965.
- Nida, E. A.: Toward a Science of Tranlating. – Leiden, 1964.
- Routledge Encyclopedia of Translation Studies. Edited by Mona Baker. – London, New York, 2004.
- The Translation Studies Reader. Ed. by L. Venuti. 2nd ed. – Routledge, 2004.

Summary

The article exposes contradictive views on the contents of a literary piece and on the criterion for translation assessment.

Key words: literary contents, translation adequacy.

Загальні проблеми перекладу поетичних творів

Корольова Тетяна, Боса Тетяна

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського»*

Важливим у процесі перекладу є також вибір твору, який найчастіше обумовлений внутрішніми потребами літератури, яка сприймає її здатністю певним чином засвоїти іншонаціональне літературне явище, її здатністю певним чином (інтеграційно чи диференційно) зреагувати на його художні особливості. Перекладацька діяльність особливо активізується у періоди переходу до нової стильової формації, у періоди нестійких літературних норм і кризових явищ у панівній до цього часу стилістиці. Тоді літературі необхідно заповнити існуючі в її еволюційному потенціалі прогалини. За таких умов найяскравіше проявляється функція перекладу як зв'язки між літературами. Твір не можна вирвати зі стихії рідної мови і “пересадити” на новий ґрунт, він повинен народитися наново у новій мовній ситуації завдяки здібностям і талантові перекладача. Кожний мовний елемент, послуговуючись найтоншими асоціативними зв'язками, впливає на образне мислення носія цієї мови і витворює в його уяві конкретно-чуттєвий образ. Щоб твір продовжував жити як мистецький витвір у новому мовному середовищі, перекладач повинен перейняти на себе функції автора і в чомусь навіть повторити творчий процес його створення, наповнити твір новими асоціативними зв'язками, які викликали б нові образи, властиві для носіїв певної мови.

При перекладі поезії перекладач працює з одним й тим самим матеріалом – мовою, через яку виражаються думки і почуття. Однак, для поезії характерним є інше художньо-образне мислення, інша образна будова, тому усі аспекти поетичної творчості повинні розглядатися особливо, окремо від прози, включаючи і такий аспект як навчання поетичному перекладу, тобто передачу тих знань, які допоможуть молодим перекладачам ще зі студентської лави виховати свій поетичний смак, включитися до цієї захоплюючої роботи.

Поетичний твір – це єдність ідей, образів, слів, звукопису, ритму, інтонації, композиції. Не можна змінити один компонент, щоб це не вплинуло на загальну структуру твору. Зміна одного компоненту обов'язково спричинює зміну усієї системи. Художній твір повинен перекладатися “не від звуку до звуку, не від слова до слова, не від фрази до фрази, а від ланки ідейно-образної структури оригіналу до відповідної ланки перекладу”. У поетичному перекладі чіткіше відображається ця перекладацька концепція. Спроба відтворити у поетичному творі усі конструктивні елементи неодмінно призведе до втрати гармонії твору, отже необхідно визначити які елементи у цьому творі є

головними і відтворити їх з усією можливою точністю, не звертаючи або звертаючи увагу на інші.

Поетична організація художньої мови впливає на закономірності віршованого перекладу. Тут, як і при аналізі прози, слід говорити про "стилістичний ключ" - ритм, інтонацію, синтаксичну будову, художні образи та інші літературні компоненти. Однак, усі ці елементи регламентуються жорсткими межами законів поезії. Переклад, як відомо, характеризується цілковито визначеним і струнким ритмом, що знаходить вираження в законах віршоскладання - в метричних одиницях та їх різноманітних сполуках.

Сучасна наука про фонологічну (смыслоразрізнявальну) роль звуків мови виходить з того, що звучання і значення у мові дуже тісно переплетені. Це особливо чітко проявляється у поетичній мові. Отже, при перекладі поезії, як і при перекладі художньої прози, що закономірно організована у звуковому відношенні, завдання полягає не в передачі звукових повторів і звукопису як такого, а в передачі зв'язків між звуковим оформленням тексту і його значенням. Необхідність передачі не тільки тих самих значень, що є у тексті оригіналу, а й тих самих співвідношень між значенням і звучанням, утруднює завдання перекладача, тому що усі мови, навіть близькоспоріднені, відрізняються неповторними співвідношеннями між звуком і змістом. Перекладач неминуче видозмінює те, що перекладає, й якщо відтворюються усі відтінки змісту, то виникає необхідність змінити або кореневий склад, або звукову інструментовку, ритміку тощо. При перекладі доводиться відтворювати щось одне і жертвувати іншим, і тоді твір перестає бути органічним. Задля збереження органічності твору необхідно певною мірою пожертвувати усіма трьома аспектами мови: змістовим, граматичним і звуковим, і наново створити іншою мовою якийсь інший твір - "відповідь духу певного народу на ідеальну тему, втілену іншим народом" [Лисиченко Л. 1998: 123-124].

Поетичний синтаксис дуже відрізняється як від звичайного розмовного, так і від синтаксису художньої прози. У ньому часто порушується звичний порядок слів, і це вважається закономірним. "Зрозуміло, бувають випадки, коли наближення синтаксичної будови вірша до синтаксису прози вважається ознакою великої майстерності. Але буває навпаки: прозовий синтаксис призводить до спрощення, до примітивності вірша, позбавляє вірш його специфічного піднесеного характеру, знижує його музичність і перетворює на ритмічну прозу, тобто на інший вид літературної творчості" [Гачечиладзе Г.Р. 1980].

Українські перекладачі (як, зрештою, і російські) традиційно прагнуть зберігати і літеру, і дух оригіналу. Римовані вірші завжди перекладаються із дотриманням рим. Головною рисою поетичного перекладу, порівняно з прозовим, є його доволі вільний характер. Чітка композиція й умовність поезії не дозволяють знаходити прямі відповідники значно більшою мірою, ніж це

відбувається при перекладі прози. Серед специфічних особливостей поетичного перекладу слід назвати і проблеми передачі системи рим та особливості ритмічного складу поетичних творів.

Рима – звукова єдність слів; повторення окремих звуків, або звукових комплексів, що пов'язує закінчення двох, або більше рядків. Як явище, рима належить до звукових повторів, але виконує низку функцій, що організують поетичну мову [Лексикон загального та порівняльного літературознавства 2001: 476]. В організації вірша рими належить дуже важлива роль: вона пов'язана зі звуком, ритмом, лексикою, інтонацією, синтаксисом, строфікою. Лексична функція рими полягає в тому, що вона виділяє слова, пов'язані звуковим повтором і, тим самим підсилює його асоціативну сферу. За розташуванням у рядках рими поділяються на парні, або суміжні (АА ББ), перехресні (АБ АБ) і кільцеві (АБ БА).

Ритм - це повторюваність подібних явищ через певні, сумірні проміжки. Те, які саме елементи поділяють текст на сумірні відтинки, визначає систему віршування. Ритм може будуватися на кількості складів у вірші (силабічний вірш), або на наголосах у вірші (тонічний вірш), або на чергуванні певних груп складів, що розрізняються як довгі і короткі (метричне віршування), як наголошені і ненаголошені (силабо-тонічне віршування). В усіх випадках віршований ритм виникає лише зі співвіднесення віршів, як сумірних відтинків [Лексикон загального та порівняльного літературознавства 2001: 477].

Метр – це віршований розмір, визначення головних особливостей ритмічної одиниці, що покладена в основу певного віршованого твору, це міра вірша, його загальна схема, до якої тяжіють, з певними варіаціями усі його одиниці. Метр не виявляє себе при звичайному читанні поетичних творів, а лише при скандуванні, тобто штучному відтворенні ритмічної закономірності рядка [Лексикон загального та порівняльного літературознавства 2001: 325].

Сприйняття рими та розміру вітчизняним та іноземним читачем може зазнавати деяких змін, однак лінгвістичні факти, а саме безкінечно велика можливість римування у слов'янських мовах, що витікає з їхньої флективної природи, залишаються незмінними. Відносність і часова обмеженість будь-якої перекладацької стратегії і тактики, їхня залежність від перемінних чинників – викликає необхідність або бажаність доволі часто робити нові переклади визначних поетичних творів, оскільки змінюється «фон культури, яка сприймає» [Львовская З.Д. 1985: 126].

Отже, проаналізувавши загальні проблеми перекладу поетичних творів, ми дійшли таких висновків: поезія – це невеликий прозовий твір, близький до вірша ритмічністю мови, емоційністю і ліризмом. Рима – ознака віршованої мови, що полягає в ритмічному розташуванні однакових або дуже близьких звуків у кінці слів. Рими є чоловічі (на голосний звук), жіночі (на приголосний), бідні (один кінцевий голосний), багаті (кілька звуків), парні, перехресні, переплетені та кільцеві. Ритм – періодичність звукової

послідовності, що характеризує живе мовлення, а найвиразніше виявляється у поетичному мовленні (віршовому). Ритм може бути однорідний, правильний, рівномірний (повторення відбувається через однакові проміжки часу), складний (з варіаціями), кількісний (за інтенсивністю та довжиною), якісний (з повторами змін висоти та тембру звуків), суб'єктивним (за слуховими враженнями). Поетична організація художньої мови впливає на закономірності віршованого перекладу. Тут, як і при аналізі прози, слід говорити про "стилістичний ключ" - ритм, інтонацію, синтаксичну будову, художні образи та інші літературні компоненти. У подальшій роботі вважаємо за потрібне розглянути окремо проблеми перекладу драматичних та прозових творів.

Література

- Гачечиладзе, Г.Р.: Художественный перевод и литературные взаимосвязи. - М.: Советский писатель, 1980. - 255 с.
- Корунець, І.В.: Вступ до перекладознавства. Підручник. – Вінниця: Нова Книга, 2008. – 512 с.
- Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
- Лисиченко, Л.: Мовна картина світу та її рівні // Зб. Харк. істор. - філол. товариства. Нова серія. - X., 1998. - Т.6. - С. 129-144.
- Львовская, З.Д.: "Теоретические проблемы перевода", М., 1985.
- Некряч, Т.С., Чала, Ю.П.: Через терни до зірок: труднощі перекладу художніх творів. Для студентів перекладацьких факультетів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2008. – 200 с.
- Новиков, Л.А.: Художественный текст и его анализ. – 2-е изд. - М.: Едиториал УРСС, 2003. - 301 с.
- Рецкер, Я.И.: Теория перевода и переводческая практика. – М.: Изд-во "Международные отношения", 1974.
- Селіванова, О.: Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716с.
- Федоров, А.В.: Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): Для ин-тов и фак-тов иностр. языков. Учеб. пособие. - 5-е изд. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: ООО Издательский Дом Филология Три, 2002. - 416 с.
- Чередниченко, О.І.: Міжкультурні аспекти перекладу // Мовні та концептуальні картини світу. – Спец. вип.: Мови, культури та переклад в контексті європейського співробітництва. – К.: КНУТШ, 2001. – С. 485-489.

Summary

In our article is considered the problem of transfer of poetic products. The literature takes an especial place among other art forms. And, therefore, transfer takes also an especial place in literary process. While translating poetry works the translator with the same material - language. While translating poetic products it is necessary to endow something. It is necessary to name the main line of a poetic translation its free character.

Key words: The art text, poetry, rhythm, metre, art language, poetic product.

Два основні підходи до перекладацького процесу

Холод Уляна

Університет імені Палацького в Оломоуці

Відомий чеський теоретик перекладу створив психолінгвістичну модель перекладацького процесу „спочатку макро, тобто прагматична сторона, потім семантичний та синтаксичний синтез (до нього входить лексичний обсяг) і, врешті, створення тексту перекладу мовою перекладу” [Levý 1998: 123].

Якщо мається на увазі переклад творів художньої літератури, то в такому випадку варто звернути увагу на два базові рівні: рівень мовних засобів в рамках конфронтації двох мовних систем та базу так званої мовної творчості. Щодо еквівалентності мовних засобів (граматичних, лексичних і фразеологічних), переклад оцінюється або як правильний, або помилковий. Але елементи другого базового рівня переважно зараховуємо до різних ступенів еквівалентності (формальної, семантичної, функціональної, комунікативної та ін.), проте, не просто однозначно визначити правильність чи неправильність їх вибору. Між системною конфронтацією та мовною творчістю не можна провести точну межу. Адже саме системна конфронтація є основою для кожної початкової діяльності під час перекладу, на якій виникає творча складова. Згідно з думкою Ї.Лєвого, до компетенції лінгвістичного аналізу перекладу належить тільки порівняльний аналіз двох систем, тобто першого базового рівня перекладу, а другий базовий рівень перекладацького процесу належить до сфери мистецтва та повинен піддаватися аналізу за літературно-естетичними методами. Перекладацька ж діяльність обмежується якраз мовною сферою. Але результат творчої праці із мовними засобами потрібно аналізувати також лінгвістичними методами. А тому предметом літературно-естетичного аналізу стають літературні та естетичні результати мовної творчості.

До найчастіших операцій при перекладі художніх текстів належить трансформація. Йдеться про творчість перекладача під час вибору правильного еквіваленту з нормативних та ненормативних мовних засобів із добрим знанням системної різниці обох мов, багатства мовних засобів та словотвору.

Цікавим прикладом трансформації може бути переклад казки Яна Веріха українською мовою. Казка особлива тим, що вона написана за допомогою односкладових слів, що є проблематичним для перекладу, зважаючи на тенденційність до довших слів в українській мові у порівнянні із чеською. Український перекладач Ілля Галайда успішно переклав

казку, застосувавши розмовні та діалектичні мовні елементи для дотримання форми та стилю оригіналу:

Žil kdys kdes chlap. Dá se říct též muž či kmán, jak kdo chce. Já ho zvu chlap.

Nu a on krad, ten chlap. Krad, co moh a kde moh. Zvlášť, když měl hlad. (č.)

[Werich 1987: 215]

*Жив раз десь злий хлоп... Мож'го звать теж муж чи збій – як Вам це під
стать. Для мня він хлоп.*

*Ну, а він крав, той хлоп. Крав, що міг і де міг. Тим більш, як мав хіть до
страв.* [Кундрат 2006: 53]

Наступною операцією при перекладі є стилізація, яка передусім стосується розподілу певного вибору мовних засобів усіх рівнів: фонетичних, морфологічних, синтаксичних, лексичних і фразеологічних. Перекладач повинен перенести потрібний стильовий еквівалент з тексту оригіналу до тексту перекладу, який може бути відхиленням від мовної норми. У такому випадку перекладач спочатку здійснює трансформацію мовних засобів на відповідних рівнях, тобто вибирає потрібні звукові, морфологічні, синтаксичні, лексичні, також фразеологічні елементи, а потім стилізує-вирішує їх оптимальну фреквенцію та комбінацію у тексті перекладу. Сюди належить передача мовою перекладу різноманітних деформацій (правописних, фонетичних, морфологічних, лексичних), які часто застосовуються у художньому стилі із стилістичною метою – для актуалізації важливих місць у тексті.

Цікавою у цьому плані є творчість сучасного українського письменника-постмодерніста Юрка Іздрика, який часто користується різними мовними засобами для маркування тексту, особливо графічними, морфологічними, синтаксичними.

Наприклад, у оповіданні «Арктичні сни», письменник використовує великі літери для написання особових займенників, щоб підкреслити важливість цього місця у тексті: «*От і сьогодні привиділось ЙОМУ, ніби знайомі з попередніх візій люди (а за дивною логікою снів, ВІН був цілком подібний до них, нічим з-посеред них і не виділявся) намагаються включити ЙОГО в якусь свою, незрозумілу гру.*» [Іздрик 2005: 49-50]

Або у наступному прикладі можемо бачити, як автор використовує сполучення вигуків для опису звуків, щоб передати звуки, які супроводжують ремонт будинку:

«На здачу мені дали Загір... - стук-грюк-тара-бум-тара-бум-стук-стук-тр-р-р-рах! - на здачу мені далі...уопть-уопть-бемц!-...я у гадки не мав, що всі ці думки снувалися с метою якось захиститися від Загіра...» [Іздрик 2005: 58]. Письменник також застосовує «розривання» слів та вкладення в ці структури різних символів. Таким чином, утворюються цікаві шматки тексту, у яких або виникає нове - літературне слово, яке утворене з двох складів різних слів: «...мене знову мов по!!пла=вок...» [Іздрик 1993: 62] ,

або слова з зовсім новим значенням: «...відтовхуюся ногами від сте млі...
« де з'єднанням частин слів стіна та земля за допомогою символу % виникає нове, нелітературне слово, яке несе одночасно семантику цих двох іменників.

Твір класика чеської та світової літератури Ярослава Гашека „Пригоди бравого вояка Швейка”, написаний так званим наддіалектом чеської мови -obespá čeština, переклав українською мовою із використанням „ галицького інтердіалекту” Степан Масляк.

У сучасній чеській літературі до значно стилістично маркованого тексту можна віднести твори Богуміла Грабала, які були перекладені багатьма мовами, включно української, зокрема його роман „ Я обслуговував англійського короля” та збірка творів „Вар'яти”. Письменник у своїх творах часто послуговується міським празьким жаргоном. Автор для перекладу „празької говірки” використав „львівську говірку” і тим самим геніальний чеський поет ніби став галичанином, тобто перекладач блискуче переніс його твори до іншого, але дуже схожого культурного середовища, що є однією із запорок вдалого перекладу. Адже для багатьох читачів переклад - це власне оригінал, через який вони наближаються до іншої, інколи незрозумілої, незвичної ментальності.

Своєрідною мовною творчою операцією під час перекладу художнього тексту є субституція, тобто заміна елементів тексту, які пов'язані з культурним контекстом. Сюди можуть належати власні назви, назви реалій, фразеологізми.

Щодо перекладу атропонімів та топонімів, то їх обов'язково треба подавати в національній подобі.[Кундрат 2009:70] Це стосується, наприклад, українських імен та власних географічних назв типу Микола, Ігор, Тарас, Назар, Олеся, Львів, Тернопіль,Київ, які чеською мовою слід перекладати як *Mykola, Ihor, Taras, Nazar, Olesja, Lviv, Ternopil', Kyjiv* (а не *Lvov, Ternopol, Kujev* як нині прийнято вживати у чеських мас-медіа) та інші. І навпаки, чеські імена типу *Ján, Mikuláš, Helena, Anna, Anežka, Kroměříž, Olomouc, Střížov* слід українською мовою перекладати як *Ян, Мікулаш, Гелена, Анна, Анежка, Кромнержжж, Оломоуць, Стришижов* та ін. Для ілюстрації передачі українських реалій методом субституції у чеських перекладах творів українських письменників наведемо чеський переклад роману Ю.Андруховича”Рекреації”, який переклав Томаш Вашут.Таким методом у чеському перекладі передано реалії: *гуцульський шицель – hucul'ský řízek, Зелені свята-svatodušní svátky, фінський папір - finský papír,Золоті дрімбари-Zlatí grumlaři*. Тут йдеться про випадки, коли вирішальною є функціональний аспект даного поняття, а не відповідність зовнішній формі.

Отже, у процесі перекладу усі наведені операції мовної творчості перекладача взаємно переплітаються та доповнюються.

З одного боку, мета перекладу – це якісне перевтілення оригіналу для зацікавлення читача та з другого боку, для збагачення мови, якою переклад здійснюється. Функція перекладу змінюється „ залежно від жанру і призначення твору, контексту традицій, потреб і смаків доби, вимог конкретного замовника”[Радчук 2005:180].

Література

- Андрухович, Ю.: Рекреації, Львів 2005.
Іздрік Ю.: – “АМ^{ТМ}” Львів: Кальварія. 2005.
Іздрік Ю.: – “Острів Крк та інші історії” // In: Сучасність 1993 с. 63
Іздрік, Ю.: Острів Крк та інші історії, Івано-Франківськ 1998.
Корунець, І.: Теорія і практика перекладу. Вінниця 2001.
Кундрат, Ю.: „ Злий пес”. In: Duklja, 6. Prešov 2006, s. 51-53.
Кундрат, Ю.: Переклад реалій, або матеріальної і мовної специфіки. Dukl’a č. 1, Prešov 2009.
Пономарів, О.: Стилїстика сучасної української мови. Тернопіль 2000.
Радчук.В. „ Держава тлумачів”. Всесвіт, 5-6, 2005, с.173-185.
Andruchovič, J.: Rekreace aneb Slavnosti Vzříšeného Ducha, Překlad Tomáše Vašuta, Olomouc 2006.
Kofenský, J.: Konstrukce gramatiky ze sémantické báze. Praha 1984,139-147.
Levý, J.: Umění překlady 1983.
Werich, J.: Fimfárum, Praha 1987, s. 215-220.
Vilikovský J. Překlad jako tvorba. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1984, s.130-172

Summary

The author offers an analysis of two basic approaches to translating fiction. This process has a twofold functional aims: to arise the reader`s interest and to provide cultural context. Individual style of the translator is essential, combine with talent, creativity, experience, education, intimate knowledge of both languages and also ability to convey pragmatic information without any loss in content and form of the translated text.

Key words: two basic approaches, reader`s interest, cultural context, individual style, talent, creativity, experience, education, intimate knowledge of both languages, pragmatic information.

Chyby a chybičky při překladu právních textů

Micháliková Jitka

Masarykova univerzita v Brně

Konec 20. století byl nejen na Ukrajině, ale i v celé střední Evropě ve znamení velikých politických, sociálních a ekonomických změn. Ukrajina, stejně jak i Česká republika, se staly nezávislými státy.

Tyto změny mají za následek velké transformační procesy v jednotlivých společenských oblastech. Vznikají nové politické strany, mění se systém správy a řízení státu, prohlubují se a vznikají nové mezinárodní vztahy v oblasti ekonomiky, politiky, kultury, průmyslu, vzdělání, otevírá se trh pracovních příležitostí. To vše s sebou nese problém vytváření a formování nových zákonů, regulující vztahy nejen na státní, ale také na mezinárodní úrovni.

Co se týká vztahů mezi Českou republikou a Ukrajinou, můžeme konstatovat, že se od začátku 21. století značně prohloubily. V roce 2005 došlo ke zrušení vízové povinnosti, což mělo za následek podstatné otevření hranic. Ukrajinské firmy se snaží prosadit na českém trhu, ale i naopak, spousta českých firem zakládá své pobočky na Ukrajině. V oblasti školství vznikají výměnné programy, univerzity navazují nové přátelské vztahy nejen v oblasti vzdělávací, ale také výzkumné. To vše samozřejmě musí být pečlivě doloženo nejruznějšími dokumenty, zmiňme např. různé druhy smluv, plné moci, ujednání...atd. Jelikož veškerá jednání se vedou na mezinárodní úrovni, tyto dokumenty jsou většinou vyhotovovány v jazycích obou zúčastněných států, v tomto případě v jazyce českém a ukrajinském.

Neméně důležité jsou taktéž překlady dokumentů různých odvětví práva. Nejčastějšími jsou soudní rozhodnutí, odvolání, popř. překlady částí zákonů týkajících se rodinného, pracovního a trestního práva. K tomu je potřeba, aby měl překladatel nejen náležitou jazykovou přípravu, ale také určité právní povědomí. I jedna nepatrná chybička může způsobit velké problémy.

Na naší fakultě se již několik let pravidelně otevírá kurz Ekonomické, politické a právníké ukrajinštiny, který vede doc. Myronova, a před dvěma lety byl vytvořen kurz nový – Ukrajinština v právní sféře, jenž vedu já, doktorand, zabývající se právníkou terminologií.

Cílem tohoto kurzu je seznámit studenty s nejdůležitějšími termíny, které se objevují v osobních dokumentech. Po teoretickém úvodu, jenž je věnován charakteristice úředního (administrativního) stylu, charakteristice termínu, obecné charakteristice právních termínů, následují praktická cvičení – překlad ukrajinských dokumentů do českého jazyka a naopak. První semestr je zaměřen na matriční dokumenty, např.: rodný list - свідоцтво про народження, oddací list - свідоцтво про одруження, svědoctvo pro rozlučnění, úmrtí list - свідоцтво

про смерть, доклад o registrovaném partnerství atd. Ve druhém semestru se studenti zaměřují na překlad následujících dokumentů: řídičský průkaz - посвідчення водія, technický průkaz - свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу (технічне посвідчення), výpis z trestního rejstříku - довідка про несудимість, plná moc - довіреність (доручення) atd.

Chyby, které studenti při překladu dělají, jsme rozdělili do dvou kategorií: špatný překlad termínu a špatná gramatická konstrukce, což většinou znamená postavení podstatného jména v jiném pádu, než je vyžadováno, špatné použití předložky, popř. její vynechání (např. „doklad o státním občanství“ - **документ про громадянство** [Myronova, Gazdošová 2009] studenti překládali jako *документ о громадянстві* nebo naopak *документ громадянства*) anebo záměna písmen (např. *освідчення* místo **посвідчення**, *відроблений* místo **підроблений**, *орган правління* místo **орган управління**). Uvedenou kategorii pomíneme, neboť tyto chyby jsou způsobeny spíše nepozorností ze strany studentů a soustředěním se na volbu správného termínu.

Nejčastější chyby jsme vymezili jako „poukrajinštěná“ česká slova. Pokud si student nemůže vzpomenout na správný termín, pokouší se z toho dostat pomocí českého slova, kterému přidá ukrajinský afix, koncovku nebo alespoň přízvuk. Jako příklady můžeme uvést překlad termínu „rodinný stav“ – jako *родинний стан* místo **сімейний стан**, „osvojení“ – *освоєння, присвоєння* místo **усиновлення**, „notářský zápis“ jako *нотарський запис* místo **нотаріальний запис**, „sbírka zákonů“ – *збірка законів* místo **Збірник, Звід законів**, „správa“ – *справа* místo **управління, керування, адміністрація**, ukrajinské slovo „статут“ – do češtiny překládají jako *statut*, které sice existuje, ale v českém právu se pro zakládací listinu společnosti vžil termín **stanovy**, termín „подати апеляцію“ místo **подат одwołání, одволат се** byl do češtiny přeložen jako *apelovat*, což se v současnosti používá jako slovo obecně užívané ve významu „něčeho se od někoho dožadovat, domáhat se“, takže v tomto případě bychom se drželi spíše výše uvedeného překladu **подат одwołání, одволат се**.

Další velmi rozšířenou skupinou chyb jsou slova ve špatném tvaru, kdy studenti použijí jiný sufix/prefix, nebo naopak sufix/prefix přidají, popř. ho nepřidají vůbec. Tuto skupinu dokládají následující příklady: „žádost“ - *заявлення, заявність* místo **заява**, „právnícká osoba“ – *юримична особа* místo **юримична особа**, „odpovědnost“ – *відповідність, заповаженість* místo **відповідальність**, „osvojení“ – *осиновлення* místo **усиновлення**.

Často se také během seminářů a dále i v písemných pracích setkáváme s tím, že si studenti pletou základní pojmy, základní termíny, jako je např. v ukrajinštině **дія x діяльність**, kdy termín „doba platnosti“ byl přeložen jako *доба діяльності*, což je v podstatě možné, ale bohužel význam je poněkud odlišný. Dalším příkladem mohou být **місто x місце** a od nich přídavná jména **міське x місцеве**, jenž v češtině zní „městské“ a „místní“ a dají se považovat za paronyma, ale při jejich záměně se poněkud změní význam názvu úřadu: *орган*

місцевого управління x *орган міського управління*. To samé se týká záměny termínů „okres“ a „oblast, kraj“, v překladu **район, область**, což jsou odlišné samosprávné jednotky, a od nich odvozených přídavných jmen **районний, обласний**. Takže místo překladu „okresního soudu“ jako *районного* se setkáváme s *обласним судом*, „районна прокуратура“ je do češtiny přeložena jako *krajské zastupitelství* místo **okresní zastupitelství** atd. Do této skupiny patří i záměna termínů *státní občanství* a *národnost* – **громадянство** i **національність**, ovšem dle mých zkušeností se použití těchto termínů plete i v běžném životě, nehledě na jejich překlad do cizího jazyka.

Velmi často se objevují problémy při překladu následujících termínů (tyto údaje byly získány z kontrolních a zápočtových prací studentů):

- český termín „číslo jednací“ překládají jako *реєстраційний номер, порядковий номер* – tyto termíny se užívají, ale ve významu „registrační číslo“, „pořadové číslo“, - a také jako *адміністративний номер* – takové slovní spojení se ovšem v ukrajinštině nepoužívá. Správný překlad je **номер справи**;

- český termín „orgán místní správy“ jako *орган місцевого управління* – správný překlad **орган місцевого управління**;

- u ukrajinského termínu „додаток“ jsme se setkali s následujícími překlady do češtiny: *doplnění, poznámka, připomínka*, přičemž správný překlad je **пříloha**;

- ukrajinský termín „місцезнаходження“ ve spojení s výrazem „юридична особа“ jako *místo, trvalé bydliště, sídliště*, což v podstatě v sobě nese příbuzný tematický prvek, ale do češtiny toto spojení překládáme **sídlo firmy, právnická adresa**, abychom rozlišili adresu fyzické a adresu právnické osoby.

Nakonec bychom se rádi zmínili o specifitějších termínech, spojených především s trestním právem. Jelikož zmíněný kurz je jakýmsi úvodem do právnické terminologie a je zaměřen spíše na matriční dokumenty, setkají se studenti jen s několika termíny trestního práva. Přesto, nebo právě proto, jim překlad a použití těchto termínů dělá největší problém. Začneme jen u názvu nejdůležitějších pramenů trestního práva, mezi něž patří „trestní zákon“ a „trestní řád“. Trestní zákon překládáme jako **кримінальний кодекс**. Ovšem termín „kodex“ si většina z nás spojí s pojmem „řád, zákoník“, a studentům proto zní lépe *кримінальний закон*. Trestní řád zní v ukrajinštině **кримінально-процесуальний кодекс**. V ukrajinštině tedy více odpovídá skutečnosti, neboť trestní řád je zákoník trestního práva procesního, který upravuje normy trestního řízení.

Dalším pojmem, nad kterým si studenti lámou hlavu, je termín „státní zastupitelství“, v ukrajinštině **прокуратура**. Studenti překládají i přídavné jméno „státní“, a tak se objevují výrazy typu *державна прокуратура* popřípadě *генеральна прокуратура*, což je Nejvyšší státní zastupitelství, tj. vrchol státního zastupitelství. I v češtině existuje termín „prokuratura“ jako synonymum k termínu „státní zastupitelství“, ovšem v oficiálních dokumentech se jako název instituce nepoužívá.

Poslední o čem bych se chtěla ve svém krátkém příspěvku zmínit, jsou české termíny „rejstřík trestů“, „výpis z rejstříku trestů“ a ukrajinský termín „довідка про несудимість“. V těchto případech nejde o doslovný překlad, ale musíme najít odpovídající ekvivalent v obou jazycích. Zde nám ještě vyvstává problém, protože dosud v ukrajinštině neexistuje jednotný termín pro název české instituce, která vede evidenci obyvatel pravomocně odsouzených v trestním řízení – pro překlad do ukrajinštiny používáme termíny *Реєстр покарань* або *Реєстр судимостей*. Studenti přišli s takovými návrhy: *кримінальний реєстр* nebo *реєстр трестів*. Na Ukrajině vede evidenci trestů „Управління інформаційних технологій ГУМВС України“, v češtině „Správa informačních technologií Hlavní správy Ministerstva vnitra Ukrajiny“.

Pokud jde o samotný dokument, tzv. výpis z rejstříku trestů, existuje na Ukrajině ekvivalent *довідка про несудимість* nebo *довідка про відсутність судимості*. Při překladu do ukrajinštiny nejsou žádné problémy, jiné je to naopak. Studenti ve svých pracích doslova „vymýšleli“ následující termíny: *potvrzení o bezúhonnosti*, *potvrzení o nevinně*, popř. *zpráva o trestním řízení*.

Ve svém příspěvku jsem nastínila pouze nejčastější a nejtypičtější chyby, se kterými jsem se setkala a myslím, že nejsem jediná, která na tohle chtěla a mohla upozornit.

Literatura

Чесько-український словник у двох томах. Наукова думка, Київ 1989.

Юридичні терміни. Тлумачний словник. За редакцією В. Г. Гончаренка. Либідь, Київ 2003.

Kurimský, A., Šišková, R., Savický, N.: Ukrajinsko-český sklovník. Academia, Praha 1994.

Myronova, H., Gazdošová, O.: Česko-ukrajinský právní slovník, Masarykova univerzita, Brno 2009. 374 s.

Summary

This article is focused on Ukrainian and Czech law terminology. We show the most common mistakes students make when translating Czech documents to Ukrainian language and vice versa.

Key words: Law terminology, translation, mistakes, Ukrainian, Czech.

Граматичні, стилістичні й термінологічні помилки при перекладі правових текстів

Газдошова Оксана

Університет імені Масарика в Брно

При підготовці статті я виходила з коректури монографії «Арбітражний процес у Чеській Республіці», яку проф. Олександр Белоглавок написав англійською мовою. Книга містить сім мовних версій (англійську, німецьку, французьку, іспанську, польську й українську). Я брала участь у коректурі українського варіанту. Коректорську роботу ускладнював, зокрема, факт, що український переклад зроблено з російської версії та при коректурі не був у розпорядженні оригінальний текст (знайти можна було лише цитати з чеських чи словацьких законів). Коректура була складною також у зв'язку з тим, що над перекладом працювало кілька осіб, котрі попередньо не домовилися щодо використання термінології, а також довелося узгоджувати різний стиль перекладачів і різні переклади однакових цитат законів.

Перекладачі чеського походження можуть допускатися під впливом своєї рідної мови наступних **граматичних помилок**:

Після негачії повинен стояти іменник у родовому відмінку: *жодна зі сторін не має намір*, правильно *не має наміру*;

Присудок «бути» у формі «є» вимагає орудний відмінок: *є також типово*, правильно *є також типовим* чи *також типове*.

Яке закінчення слід вибрати в **родовому відмінку однини іменників чоловічого роду 2 відміни**, викликає проблеми не лише в перекладачів української мови, котрі не є носіями мови, але і в українців. Необхідно вивчити перелік значенневих груп слів, у яких в родовому відмінку додається закінчення **-а, -я**, а в яких **-у, -ю**. Часто відрізняються флексії в українських термінів і їх чеських відповідниках: *предмета X předmětu, закону X zákona, світу X světa*. Про відмінні закінчення в іменників іншомовного походження поговоримо пізніше.

Деякі українські іменники можуть мати в родовому відмінку як закінчення **-а, -я**, так закінчення **-у, -ю**. Вибір відповідного афікса залежить від контексту. У таблиці наводимо кілька українських слів, у яких найчастіше трапляються помилки, додано теж чеські еквіваленти:

наз. в.	родовий відмінок	
<i>акт</i>	<i>акта</i> – akt, listina, spis	<i>акту</i> – akt, čin; dějství
<i>елемент</i>	<i>елемента</i> – prvek, složka, element (конкретне)	<i>елементу</i> – element (абстрактне)

<i>рахунок</i>	<i>рахунка</i> – (документ) <i>účet, faktura</i>	<i>рахунку</i> – <i>účet, konto; počet, výsledek</i>
<i>термін</i>	<i>терміна</i> – <i>termín, odborný název</i>	<i>терміну</i> – (<i>čas. údaj</i>) <i>termín, lhůta</i>

Субстантивні терміни інколи мають в чеській та українській мовах **різне число**:

ЧМ	число	УМ	число
<i>informace</i>	<i>одн., мн.</i>	<i>інформація</i>	<i>одн.</i>
<i>schůze</i>	<i>одн., мн.</i>	<i>збори</i>	<i>мн.</i>
<i>stanovy</i>	<i>мн.</i>	<i>статут</i>	<i>одн., мн.</i>

Іменники, що позначають юридичні терміни, можуть відрізнятися в українській і чеській мовах також **родом**, найчастіше це стосується лексики іншомовного походження, наприклад:

ЧМ	рід	УМ	рід	ЧМ	рід	УМ	рід
<i>arbitráž</i>	<i>ж</i>	<i>арбітраж</i>	<i>ч</i>	<i>kontrola</i>	<i>ж</i>	<i>контроль</i>	<i>ч</i>
<i>depozitum</i>	<i>с</i>	<i>депозит</i>	<i>ч</i>	<i>narkotikum</i>	<i>с</i>	<i>наркотик</i>	<i>ч</i>
<i>dividenda</i>	<i>ж</i>	<i>дивиденд</i>	<i>ч</i>	<i>procento</i>	<i>с</i>	<i>процент</i>	<i>ч</i>
<i>imunita</i>	<i>ж</i>	<i>імунітет</i>	<i>ч</i>	<i>recidiva</i>	<i>ж</i>	<i>рецидив</i>	<i>ч</i>

При **перекладі інтернаціоналізмів і слів іншомовного походження** треба бути обережними, адже між ними знаходиться значна кількість так зв. «фальшивих друзів перекладача». Під впливом рідної мови можемо помилково вважати, що в іноземній, в нашому випадку українській мові, такі слова і терміни звучать однаково. Однак часто існують відмінності, які пов'язані з історією мови – інтернаціоналізми чи іншомовні слова запозичуються з різних мов-посередників, пристосовуються до орфографічних правил, до системи конкретної мови. Ми вже згадували про відмінності в числі та роді, зараз торкнемося трохи ближче відмінювання.

Чеські слова типу *vízum* зберегли частково латинські закінчення (*vízum* – *víza*, ...), а також приналежність до середнього роду, на відміну від українських слів на **-ум**, які належать до чоловічого роду, закінчення змінилося на суфікс, що при відмінюванні залишається: *подіум* – *подіуму*, ...

Чеські іменники середнього роду з закінченням **-о** змінюються, як і питомі субстантиви, на відміну від українських відповідників, що є незмінними: ч. *embargo* – *bez embargo* X укр. *ембарго* – *без ембарго*.

У деяких випадках можуть чеські й українські юридичні терміни відрізнятися у закінченні іменників чоловічого роду в родовому відмінку, наприклад: ч. *certifikát* – *certifikátu*, *dokument* – *dokumentu* X укр. *сертифікат* – *сертифіката*, *документ* – *документа*.

У слів зазначених груп може спостерігатися відмінна структура чи правопис.

ЧМ	УМ
<i>advokacie</i>	адвокатура
<i>census</i>	ценз
<i>de facto</i>	де-факто
<i>konzulát</i>	консульство

ЧМ	УМ
<i>licence</i>	ліцензія
<i>majoritní</i>	мажоритарний
<i>manažer</i>	менеджер
<i>notář</i>	нотаріус

При коректурі зустрічалися також стилістичні огріхи. У наступній таблиці наведені приклади найчастіших **росіянізмів**:

росіянізм	правильно УМ	росіянізм	правильно УМ
<i>бувший</i>	колишній	<i>по відношенню до</i>	стосовно, відносно
<i>в першу чергу</i>	насамперед, передусім	<i>по закону</i>	за законом
<i>в якості</i>	як	<i>приймати до уваги</i>	брати до уваги
<i>витікає</i>	впливає	<i>приймати участь</i>	брати участь
<i>з другого боку</i>	з іншого боку	<i>слідувати</i>	впливати; наступати
<i>мова йде</i>	йдеться	<i>у значній мірі</i>	значною мірою
<i>на протязі 3 днів</i>	протягом 3 днів	<i>у смислі</i>	у розумінні

Під впливом рідної мови можуть чехи допускатися помилок у словах, які звучать в обох мовах подібно. У зазначеному тексті траплялися наступні випадки **богемізмів**: ч. *na rozdíl* → *на розділ*, правильно *на відміну*, ч. *vysoká úroveň* → *висока рівень*, правильно *високий рівень*.

У тексті іноді з'являлися **термінологічні неточності**, наприклад дослівні переклади чеських термінів, коли перекладачі не перевірили поняття у відповідних українських кодексах чи документах.

ч. термін	укр. калька, неправильний термін	адекватний укр. відповідник
<i>majetkové právo</i>	<i>майнове право</i>	<i>право власності</i>
<i>právní čin</i>	<i>правова дія</i>	<i>правочин</i>
<i>výslech svědků vyslýchaný</i>	<i>заслуховування свідків заслуханий</i>	<i>допит свідків допитуваний</i>
<i>popření rodičovství</i>	<i>опростування батьківства</i>	<i>оспорювання батьківства</i>
<i>rozhodčí smlouva</i>	<i>арбітражний договір</i>	<i>арбітражна угода</i>

<i>soudní senát</i> <i>rozhodčí senát</i>	<i>сенат</i> <i>форум</i>	<i>(судова) колегія</i> <i>арбітражна колегія,</i> <i>колегія арбітрів</i>
<i>společné jmění</i> <i>manželů</i>	<i>спільне майно подружжя</i>	<i>спільна сумісна</i> <i>власність подружжя</i>
<i>trestný čin</i>	<i>кримінальний злочин</i>	<i>злочин</i>

Між недоліки перекладу належала також неєдність термінології, про яку згадувалося вже вище. Як приклади можемо навести переклад чеського терміна *Obchodní zákoník – T(m)orgovельний кодекс / T(m)орговий кодекс / Комерційний кодекс*.

У тексті зустрічалося також багато **орфографічних помилок**, які стосувалися, передусім чергування У – В, І – Й – ТА, З – ІЗ – ЗІ (*в зв'язку*, правильно *у зв'язку*), написання Ā і Г (напр., *обґрунтування*, правильно *обтрунтування*), використання дефісу (*Кримінальний процесуальний кодекс*, правильно *Кримінально-процесуальний кодекс*).

Як підсумок хочемо нагадати, що переклад юридичних текстів, зокрема законодавчих, дуже складна справа та необхідно, щоб перекладач досконало знав не лише мови, з якої та на яку перекладає, але й добре орієнтувався в правничій термінології обох мов.

Література

Великий енциклопедичний юридичний словник. За редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Юридична думка, Київ 2007.

Сербенська, О.: Антисуржик. Світ, Львів 1994.

Український правопис. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. Наукова думка, Київ 2007. 288 с.

Bělohávek, Alexander, J.: Arbitration law and practice in the Czech Republic: (with regard to the arbitration law in Slovakia). Praha : Linde, 2009. 3108 s.

Hendrych, D. a kol.: Právnícký slovník. C. H. Beck, Praha 2001.

Myronova, H., Gazdošová, O.: Česko-ukrajinský právnícký slovník, Masarykova univerzita, Brno 2009. 374 s.

www.franko.lviv.ua/lknp/mova/sur/s/sl.htm [10 жовтня 2009 р.]

www.sbcr.cz [6 жовтня 2009 р.]

www.zakon.rada.gov.ua [10 жовтня 2009 р.]

Summary

The paper focuses on the most common grammatical, stylistic and terminological mistakes that are made when translating Czech legal texts to Ukrainian.

Key words: Translation, law terminology, Czech, Ukrainian, mistakes, russism.

Основні джерела української університетської традиції

Білик Олексій, Білик Ярослав

Харківський державний технічний університет будівництва і архітектури

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Політичний і культурний розвиток сучасної України, а також її майбутнє багато в чому сьогодні залежать від наявності адекватної інтерпретації особливостей власної національної історії та культури. Ці та інші фактори визначають і актуалізують потребу в ретельних і глибоких історико-культурних дослідженнях, адже відомо, що без знання власного минулого неможливе і майбутнє країни.

Освітня традиція, яка завжди поставала необхідною основою національного історико-культурного поступу, залишається зараз в українській науковій думці однією з найменш досліджених. Зауважимо, що сучасний стан вивчення цієї проблематики в Україні постає насамперед результатом дії цілої низки політичних і історичних факторів, частина з яких є чинними і до теперішнього часу. Відомо також, що у радянські роки такі дослідження не віталися і перебували фактично під забороною.

Поява освітньої (і насамперед університетської) традиції в українських землях фіксується істориками дещо пізніше за західноєвропейські регіони. Перші навчальні заклади, які мали визнане право надавати ступінь магістра своїм випускникам (а саме таким був тоді європейський критерій вищої освіти), з'являються тут з п'ятнадцятого-шіснадцятого століть – у Львові, Кременці, Луцьку. А в наступні два століття кількість університетських навчальних закладів помітно зростає.

Варто зауважити, що загальною особливістю європейської середньовічної культури був її хвилеподібний характер розвитку. Культурні новачі, народжуючись в основних культурних центрах цієї історико-культурної доби, поступово поширювались до периферійних регіонів. Тому і феномен університетської традиції, з'явившись спочатку в Італії, поступово поширився до Франції, Англії, Іспанії, Німеччини та країн Східної Європи, утворюючи своєрідне мереживо освітніх закладів різного типу. Таким чином за декілька століть виник єдиний європейський освітній простір.

Що ж поєднувало такі навчальні установи, які знаходились на територіях різних держав і різних європейських регіонів, де навчалися представники різних соціальних груп? Єдиний і гомогенний європейський культурно-освітній простір – від Шотландії на півночі і Італії на півдні, від

Португалії на заході і до України на сході – поєднувався і підтримувався системою освітньо-наукових комунікацій.

Основні характеристики європейського освітнього простору забезпечувалися традиціями постійного мандрівництва тодішньої професури і студентства, типологічною єдністю світоглядних чинників за часів Високого Середньовіччя, але також і мовним фактором.

Постійні мандри студентства і професури з одного навчального центру до іншого, які часто могли знаходитись у зовсім різних регіонах Європи, забезпечували універсальний і всеохоплюючий характер освітніх процесів. Відповідно до існуючих тоді уявлень, всі члени вченої корпорації незалежно від свого походження прирівнювались за своїми привілеями до суспільного стану духівництва, причому студенти – на час навчання, а викладачі – постійно. Проте найбільший соціо-культурний вплив на освітню традицію був зумовлений мовним фактором.

Зауважимо, що культурний універсум середньовічної доби взагалі був би зовсім неможливим без мовної єдності. Саме середньовічна латина протягом багатьох віків забезпечувала таку світоглядну і комунікаційну єдність. Позбавлена національної маніфестації, ця мова поставала важливим засобом особистого та соціального соціо-культурного конструювання власної буттєвості.

Особливістю розвитку освітньої традиції в українських землях була та обставина, що традиційна латина в освітньо-наукових центрах органічно доповнювалась давньогрецькою мовою. Тому за мовно-культурними традиціями усі вищі навчальні заклади українських земель поділялися на „латинські” та „греко-словенські”, оскільки викладання університетських дисциплін давньогрецькою мовою обов’язково супроводжувалося наявністю частини курсів на церковнослов’янській мові. Частина українських вищих навчальних закладів поєднували в собі ці дві мовні традиції, найвідомішою з них була Острозька академія.

Вплив цих двох мовних традицій не обмежувався лише тим, якій мові викладання і спілкування віддавали перевагу у тому чи іншому навчальному закладі. Такий мовний поділ був насамперед маніфестацією двох основних напрямків культурного впливу і розвитку протягом багатьох віків у тогочасній Україні.

Послідовники латинської традиції переважно перебували під західноєвропейським впливом. Інша традиція була зумовлена значним впливом візантійської культури, який протягом багатьох віків відчувався в українській культурі. Кожна з цих традицій зумовила існування стійкої системи світоглядно-філософської символіки, їх послідовники маніфестували присутність двох окремих світоглядних парадигм. Так, зокрема, латинська світоглядна парадигма тяжіла до раціоналізму – це чудово видно на прикладі творів Феофана Прокоповича, відомого

представника Києво-Могилянської академії. Греко-словенська традиція першочергово передбачала символізм і кордоцентризм, що й постає основною характеристикою філософських і художніх творів відомого українського мислителя і поета Григорія Сковороди.

Summary

Ukrainian culture developed under different influences. The main influences were: Western European and Byzantine ones. Results of these influences can be followed in educational tradition of Ukraine.

Key words: culture, Western European, Byzantine, tradition.

Формування проектної культури студентів як передумова ефективної професійної діяльності

Гармаш Сергій

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Між якістю освіти і ВВП – прямий зв'язок.
Успіх на ринку праці – це якість освіти.

За останні роки у галузі науки і техніки, економіки і політики, у демографічних і соціальних структурах відбулися суттєві зміни. Ці зміни не минули і систему вищої освіти, в якій також було здійснено якісні перетворення. Протириччя між потребами суспільства і можливостями освітніх закладів призвели до кризової ситуації в освіті. З початку 90-х років в українській системі освіти відбулися значні реформи. Суттєві зміни у цій сфері не тільки відкрили широкі можливості для розвитку інноваційних процесів, а й породили суттєві проблеми та небажані тенденції.

Об'єкт нашого дослідження – проектна культура студента як передумова ефективної професійної діяльності особистості у майбутньому.

Мета дослідження – доведення необхідності безперервності освіти через виокремлення проблем та тенденцій у системі вищої освіти України та акцентування основоположного значення духовної культури у процесі становлення особистості.

Цим та іншим актуальним питанням вищої освіти приділяли увагу такі вчені, як О.В. Горелій, В.О. Євстратов, В.Г. Андрєєв, В.Ф. Сидоренко, В.П. Зінченко, С.І Кружкова, М. Шмельов та ін.

Методи дослідження: обсерваційний (педагогічне спостереження), діагностичний (тестування, анкетування), моделювання та метод статистичної обробки інформації. Було проведено аналіз філософської, психологічної, педагогічної, методологічної літератури зазначених проблем.

В сучасних умовах питання конкурентоспроможності вітчизняної освіти, її ефективності та ключової ролі в розвитку країни є дуже важливим. Проблема удосконалення якості освіти актуальна для сучасних вищих навчальних закладів. Сьогодні ці заклади змушені вести конкурентну боротьбу за споживачів своїх навчальних послуг. Абітурієнти мають можливість обрати той чи інший навчальний заклад залежно від якості навчання, яке їм пропонується, та від умов вступу до певного навчального закладу (проблема зарахування пільгового контингенту на бюджетну форму навчання набула особливого наголосу під час приймальної кампанії 2009 року в Україні).

Вимоги ринку праці до кваліфікації випускника також помітно зросли. В зв'язку з цим виникає проблема створення таких умов функціонування вищого навчального закладу, які б гарантували випускникам не тільки конкурентоспроможність, але й високу якість навчання. Для того, щоб задовольнити ринок праці, сучасні навчальні заклади значно розширили коло професій та спеціальностей, за якими відбувається підготовка кадрів. Це професії сфери обслуговування, інформаційного та банківського забезпечення підприємств та ін. Тут виникає інша дуже суттєва проблема. Це – перенасичення ринку праці представниками таких професій, як економісти, юристи та ін., проблемність працевлаштування, особливо в умовах кризової ситуації, яка охопила всі сфери діяльності. Але, якщо світова криза має тимчасовий характер, то кризова ситуація в Україні триває десятиліття і має системний характер, а ми, на жаль, вже звикли за ці роки виживати в ній. Це стосується не тільки економіки, а навіть більшою мірою, духовної сфери. І тут на перше місце виступає освіта як фундамент становлення всебічно розвинутої особистості.

У зв'язку з приєднанням України до Болонського процесу слід приділити особливу увагу сфері вищої освіти, безпосереднім завданням якої є необхідність «дати наступним поколінням освіту та виховання», навчити їх «поважати велику гармонію навколишнього середовища та самого життя» [Гармаш, Садковська 2004: 9].

Підготовка конкурентоспроможного працівника у будь-якій сфері не повинна зосереджуватися лише на забезпеченні високого рівня його професійної компетенції. В сучасних економічних умовах спеціаліст повинен мати також і соціальну підготовку, яка здійснюється за допомогою суспільствознавчих та гуманітарних дисциплін. У технічних університетах наявний дефіцит гуманітарного блоку знань, а тенденція гуманітаризації та гуманізації технічного навчання набуває скорочення через брак коштів, що погіршує функції виховання, підготовки та розвитку, які є змістом навчання. Як один із виходів виникає необхідність формування проектної культури студентів технічного закладу у процесі навчання, оскільки відсутність системних зв'язків між технічним та гуманітарним навчанням призвело до того, що культурна домінанта стає нехарактерною для технічного навчання. Тому виникає розрив між змістом навчання і культурою суб'єкта діяльності проектування.

Усвідомлення необхідності проектування практично всіх сфер життєдіяльності висуває в ролі інваріантної вимоги до будь-якого спеціаліста «здатність до проектування».

Прагнення України приєднатися до ЄС та входження України в єдиний європейський навчальний простір з метою вирішення загальноекономічних проблем за рахунок підвищення якості вищої освіти є передумовою розширення контактів із закордонними партнерами, розробки

спільних проєктів, що потребує від спеціаліста не тільки соціально-професійної компетенції, але і проєктної культури.

Необхідно зазначити, що розвиток освіти все більш тісно пов'язується з інтеграцією України у глобальний освітній простір, що передбачає зміну підходів до процесу підготовки спеціалістів технічного профілю. Аналіз матеріалів учасників спільних європейських проєктів, реалізованих у контексті Болонського процесу, показав, що попит на висококваліфікованих інженерів, на творчу інженерну думку, що здатна знаходити нові ресурси розвитку, не тільки ніколи не знижувався на світовому ринку праці, а підвищується навіть і в умовах соціально-економічних протиріч.

Але не тільки професіоналізм є фактором успішної професійної діяльності. На перший план завжди виходить фактор духовної культури, моральності. Як сказав Патріарх Московський та всієї Русі Кирило під час зустрічі з діячами культури та молоддю України: «Не можна побудувати ефективну економіку без морального виміру». Цей вислів підтверджує думку видатного вченого-економіста М. Шмельова: «Погана мораль – погана економіка!» [Коротич 2002: 8]. Таким чином, можна зробити припущення, що низький рівень духовної культури, відповідальності спеціаліста за свою діяльність негативно відбивається на технічному рівні, роблячи суспільство безпорадним. Навпаки, високий культурний рівень, розвинута творча уява та системна думка допомагають людині будувати цілісну картину світу, вирішувати проблеми у різних сферах професійної діяльності. Культура, освіта, творчі можливості стають факторами, які визначають успіх фахівця.

Виникає проблема формування проєктної культури студентів під час навчання у вищому навчальному закладі. Як визначила С.І. Кружкова, «...проєктна культура є освітнім середовищем, у якому відбувається взаємодія людських, інформаційних і технічних ресурсів...» [Кружкова 2006] при проєктуванні змістовного, соціального та діяльнісного елементів системи. Потреба людини і суспільства у проєктному розвитку активізувала процеси удосконалення системи безперервної освіти.

Професійні освітні програми здійснюють послідовне підвищення освітнього рівня, який уже сформувався: від грамотності та освіченості до професійної компетентності та професійної культури як найвищого їхнього прояву.

У широкому сенсі проєктна культура студента вищого технічного навчального закладу, яка є передумовою його ефективної професійної діяльності після закінчення вищого навчального закладу, представляє собою інтегративну властивість особистості. Ця властивість систематизує когнітивний, рефлексивний та операційний компоненти, обумовлені функціональними особливостями проєктування, що репрезентується у

формі динамічної системи діяльностей (пізнавальної, перетворювальної, комунікативної та ціннісно-орієнтаційної), які здійснюються шляхом подолання суперечностей між спрямованістю особистості у майбутнє, проектністю – характерною особливістю творчого мислення, детермінованого абсолютною цінністю і імперативністю прогресу, і рефлексивним мисленням, яке інтенційно спрямоване на усвідомлення задуму, який проектується, з метою закріплення позитивного (з гуманістичних позицій) досвіду у конкретному результаті [Кружкова 2006: 107-110].

Аналіз розглянутої проблеми формування проектної культури студентів вищого технічного навчального закладу у процесі навчання, які отримані у ході проведення дослідно-експериментальної роботи, дозволяє зробити висновок, що зміна політичної та економічної ситуації в Україні, її приєднання до Болонського процесу (входження в єдиний європейський освітній простір) з метою вирішення загальноекономічних проблем суттєво змінює характер професійної підготовки спеціалістів технічного профілю, навчання яких повинно забезпечити вироблення здібностей до продуктивного розв'язання професійних задач на основі науково-дослідної проектної діяльності, а суперечність між вимогами до випускника вищого технічного навчального закладу в професійній сфері, серед яких інваріантним є здатність до проектування, і готовністю особистості до реалізації цих вимог може бути вирішено у ході фахової підготовки, що забезпечує розвиток професійно значущих властивостей особистості.

Література

Гармаш, С., Садковская, В.: Сучасні тенденції в освіті при формуванні гуманітарно-технічної еліти. In: Збірник наукових праць «Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти». Харків: НТУ «ХПІ», 6/2004, с 8-14.

Коротич, В.: Ведущий российский экономист Николай Шмелев. In: Бульвар 50/2002, с. 8.

Кружкова, С., Леднев, А.: Учебная среда конструктивно-развивающего взаимодействия человека с миром. Самара: СамГТУ 2006, с.107-110.

Summary

Forming of project culture of students is one of the main conditions for their effective professional activity. Some problems of modern higher education in Ukraine are analyzed in the article. The obvious conclusion is: «Culture, education, creative abilities of specialists are the factors, which define the success of professional activity».

Key words: project culture, effective professional activity.

Формування мовної культури як умова гуманізації особистості в освітньому просторі

Бужина Ірина

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К. Д. Ушинського*

У національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті відзначено, що система освіти має забезпечити формування людини демократичного світогляду і культури, формування культури миру та міжособистісних відносин, формування високої гуманістичної культури особистості, здатної протидіяти проявам бездуховності.

Сучасні зміни в освіті передбачають інтеркультурність освітнього процесу, і в цьому сенсі актуалізується роль сучасної мовної освіти, яку ми вважаємо важливою складовою гуманітарної освіти, оскільки мета її – допомогти сучасній особистості сформувати певну метамову – полікультурний код, що дає можливість не заблукати у хаосі інтеграції, полегшує і збагачує життя у світі багатоманітних зв'язків епохи глобалізації.

Екстраполюючи проблему становлення крос-культурного діалогового мислення на мовну освіту, звертаємо увагу на ті методологічні підвалини, які, на нашу думку, можуть лежати в основі крос-культурного навчання учнів національних спільнот української мови.

Протягом останнього десятиліття у світлі процесів глобалізації в інформаційному суспільстві серед великої кількості різноманітних культурологічних парадигм особливої значущості набуває діалогічний підхід (парадигма діалогу культур), провідним принципом якого є акцентування конструктивної ролі зовнішніх імпульсів у становленні та розвитку національної духовності.

Ця ідея пройшла тривалу еволюцію від художньо-філософських рефлексій XIX – XX ст. (І. Гете, А. Ламартін, Ж. Сартр, Е. Фромм, Ж. Дерріда та ін.) – через теоретичні розробки ідеологів М. Бахтіна, Ю. Лотмана, В. Біблера, починаючи із середини XX ст. – до їх широкого застосування в сучасній гуманітаристиці.

Проблема діалогізації освітнього простору почала активно розроблятися наприкінці XX століття в результаті зміни парадигми людського світовідчуття і світосприйняття. Гуманітарне мислення, яке постає сьогодні діалогом освітньої культури, рівноправним спілкуванням різних культур, втілене в художніх надбаннях і в спілкуванні людей, коли голос кожної людини, яка висловлює свої думки й уявлення про світ, важливий для всіх. Згодом думка про міжособистісне, суб'єкт-суб'єктне спілкування як основу людського існування в культурі від тлумачення

культури як антропологічного феномену була перенесена на соціокультурну тематику (П. Гуревич, В. Махлін, О. Махов, Л. Новикова, І. Пешков, Е. Целма) до спроби виділити окремі етапи й принципи діалогу культур у Ю. Лотмана, Д. Лихачова. Надалі проблема діалогу культур вирішувалася через постмодерне усвідомлення поняття тексту як головного носія культурних традицій – розкривалася переважно через проблему взаємодії текстів («текст у тексті» в Ю. Лотмана і текст у культурному контексті у Ж. Дарріда), що вивело діалогову парадигму на рівень кореспондування з методологічними принципами історизму, феноменології, герменевтики, деконструктивізму.

Засвоєння соціокультурного досвіду під час навчання мови, що має характер не залучення до надбань цивілізації як результатів культурної творчості, а співучасті у процесах творення культури, спирається на постмодерний принцип плюралізму. Це означає, що в ідеальній моделі крос-культурного навчання на рівноправних принципах наявності національні та світові цінності культури, репрезентовані різноманітними традиціями, стилями мислення, галузями діяльності. Вхідження індивіда до такого «діалогічно збентеженого» (термін М. Бахтіна) культурного середовища відбувається на основі «єдності онтогенетичних та філогенетичних процесів», коли людина, яка ніби «зростає» у культурі й одночасно з культурою, акумулює у своїй свідомості як синхронні та взаємопов'язані всі духовні спектри історії (про результатність культурно-діалогічного підходу свідчать «між вікові уроки» у школі В. Біблера).

Розвиваючись у цьому напрямку, сучасна філософія намагається вийти на рівень, який сприяє рішенню проблем, що охоплюють планетарне суспільство взагалі, звертаючись до наднаціональних, крос-культурних, загальнолюдських цінностей. Беручи до уваги універсальний характер явища крос-культурності, є можливим будувати позитивні моделі спілкування в лінгвістиці, моделі успішного навчання мов у лінгводидактиці. Термін «крос-культурний діалог» говорить про те, що значна увага в цьому напрямі лінгвістики й лінгводидактики має приділятися досягненню певного порозуміння між представниками різних культур, світогляду, тобто головним завданням є вирішення основного питання нового світогляду – досягнення згоди між представниками різних культур у вирішенні найважливіших проблем сучасного людства.

Одним із підсумків зіставного дослідження мов у ХХ столітті стало визнання того факту, що вивчення мов як в теоретичному, так і в прикладному аспектах, повинно передбачати не тільки лінгвістичну специфіку національної мови, але й специфічні для того чи того народу способи світосприйняття, його розуміння та уявлення, тобто національно-культурний фон. Отже, тенденція сьогодення у вивченні мови та культури певної нації – від конфронтації і зіставлення мов та культур до крос-культурного діалогу. Саме за умови володіння цілісною системою уявлень про національні звичаї, традиції, реалії країни, мова якої вивчається,

можлива повноцінна міжкультурна комунікація, а оволодіння певною мовою неможливе без звернення до етносоціокультурних знань народу-носія.

Дедалі більшої ваги набуває суспільна роль діалогу, пов'язана зі зміною насамперед соціокультурних зв'язків, кодів. Формування глобальної людської цивілізації, численні міжнаціональні, міжрегіональні конфлікти, потреба пошуку взаєморозуміння, співробітництва і партнерства зумовили актуальність саме крос-культурної діалогічної форми спілкування, спричинили поглиблення діалогічності не лише мислення людини, а й самого її цивілізованого існування. Для подолання ідеологічних стереотипів, монополії думки, для виховання особистості, котра була б здатна будувати свої взаємини на основі гуманізації стосунків, пошуку розумного компромісу, взаємоповаги і толерантності необхідним на сьогодні стає проблема формування в учнів крос-культурного діалогічного мислення.

Спираючись на ідею толерантності, яка, на думку К. Ясперса, необхідна в людських стосунках, мету мовної освіти вбачаємо у формуванні культурної толерантності як особистісної позиції, котра дозволяє терпимо ставитися до інших культур, і здатності жити в полікультурному світі. Ця мета може досягатися через наступні завдання: формування здатності сприймати думку іншого, приймати протилежні ціннісні позиції; стимулювання інтересу до інших поглядів, побудова стосунків на основі поваги до іншої культури; формування уміння бачити позитивні моменти у фактах неспівпадання позицій, культур і ціннісних орієнтацій; уміння використовувати культурні відмінності для збагачення і розвитку власної культури.

Виховання особистості неможливе без опори на мовні знаки культури народу, мова якого вивчається. Тільки той, хто здатен засвоювати мовну культуру в усій її багатогранності, може стати творцем мовних цінностей і найповніше виявити себе в будь-якій галузі суспільної діяльності. Вузькопрагматичний, утилітарний підхід до мови як до засобу спілкування заступив останнім часом усі інші функції мови.

Кожна національна культура світу підлягає зіставленню, увазі з боку інших, що необхідно для зворотного зв'язку, самокорекції. Звісно, що в ситуації зіткнення культур учасники комунікаційного акту через неототожнення концептуальних культур світу постійно зіставляють рідну культуру з нерідною, рідну мову з нерідною, фіксуючи не тільки компоненти, що співпадають, а й ті, які розрізняють мови унаслідок інтерференції культур – ширше інтерференції національного світосприйняття.

У реальній ситуації навчання української мови вчитель і учень неминуче змушені порівнювати українські реалії життя та культуру з рідними, через пошук відмінного та схожого йти до моменту зіткнення,

оскільки саме рівень спорідненості, ідентичності людей різних культур, а також загальнолюдський зміст цінностей можуть слугувати початком входження в іншу культуру. Звертати увагу на спільне й національно-специфічне під час вивчення української мови, а також «вчити розумінню нової культури (міжкультурного взаєморозуміння) та допомагати оволодінню міжкультурною комунікацією, тобто вмінням спілкуватися з носіями іншої культури» допомагають крос-культурні знання, толерантне ставлення. На основі знань про свої національні ознаки (мову, історію, культуру, особливості менталітету) та ознаки інших спільнот формується поняття «ми-вони», яке можна назвати основою національної ідентифікації.

Гуманістичний підхід в полікультурному освітньому просторі дозволив реалізувати принцип світогляду, в основі якого лежить повага до людей, турбота про них, переконання в їхніх великих можливостях до самовдосконалення.

Література

Балл, Г.: На гранях логіки культури/ - М.: Рус. феноменологическое общество, 1997. – С. 126.

Бахтин, М.: Проблемы поэтики Достоевского/ - М.: Советская Россия, 1979. – 320, [80] с.

Библер, В.С.: Культура. Диалог культур (опыт определения)//Вопросы философии. – 1989. - №6. – 342, [38] с.

Бубер, М.: Диалог. Два образа веры/ - М.: Республика, 1995. – 464, [174] с. – (Мыслители XX века).

Лугай, В.С.: Філософія сучасної освіти: навчальний посібник [для студ. і аспірантів вищ. навч. закл.] -К.: Центр «Магістр-S» Творчої спілки вчителів України, 1996. – 256, [98] с.

Рікер, П.: Сам як інший/ - К.: Дух і літера, 2000. – 450, [185] с.

Українська мова: програма для 5-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання/[Н.В. Бондаренко, О.М. Біляєв, Л.М. Паламар, В.Л. Кононенко]. - Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2005. – 152, [4] с.

Яковлева, Е.С.: К описанию русской языковой картины мира// Русский язык за рубежом. – 1996. - №№1-3. – С.47-56.

Ясперс, К.: Смысл и назначение истории/ - М.: Политиздат, 1991. – 527, [274-280] с. (Мыслители XX века).

Summary

The article examines the possible ways of forming the dialogical thinking in the subject fields of language study. Regarding language as a key component of humanitarian education, the author makes an emphasizes on dialogical principle as a methodological ground, which further formation of the dialogical thinking of a personality.

Key words: dialogical principle, intercultural approach, self-consciousness, tolerance, sociocultural component of teaching.

Християнські засади української традиційної культури

Сушко Валентина

Харківська обласна станція юних туристів

В українській етнологічній науці багато явищ як обрядової, так і взагалі традиційної культури тривалий час вважалося вірним розглядати як архаїчні, суто язичницькі [Велецкая 1978]. Християнський компонент сприймався як такий, що з'явився під впливом візантійської та європеїської культури, не маючи жодного місцевого підґрунтя.

Відаючи належне дослідникам XIX — початку XX ст. (Я.Головацький, митрополит Іларіон, К.Сосенко та ін.) та їхньому внеску у вирішення цієї проблеми, мусимо висловити зауваження, що як історичні джерела (літописи в місцях, де описуються язичницькі культу; «слова» церковних ієрархів проти «непотребних» дій пастви), так і зображувальні джерела, мовні дані свідчать, що картина світу русів перед прийняттям християнства була вже досить подібна до церковної догматики. Це і тричасний поділ світу, і наявність у народному світогляді щасливої країни ірію (вирію), куди йдуть душі померлих і звідки приходять новонароджені члени громади, уявлення про щасливу долю не тільки для живих, а й для померлих тощо. Очевидно, тодішні народні уявлення вже розвинулися не лише до наявності світлих та темних сил, а й до їхньої антропоморфізації. В християнські часи відбулася остаточна поляризація «нижніх» божеств, що уособлювали та опікувалися силами природи, і закріплення за основною масою з них негативних якостей [Українці 1991: 3-10]. Виняток становили хіба що Душа та Доля [Булашев 1992: 190-203; Українці 1991: 342-374], образи яких за християнських часів, на нашу думку, навіть розвинулися, не втративши жодним чином позитивних якостей.

Вже наприкінці XIX ст. збирачами етнографічних відомостей І.Манжурою, П. та В.Івановими, Г.Булашовим та іншими був зафіксований цілий масив фольклорних матеріалів, головними персонажами яких були Ісус Христос та християнські святі. Навіть фабули та дійові особи космогонічних оповідей (наприклад, опублікованих у збірнику Г.Булашевим) свідчать про їхній виразно православний характер. Крім того, широко розповсюдженими були оповіді суто християнського спрямування, які можна класифікувати таким чином: оповіді про страсті Христові та муки Богородиці; апокрифічні житійні передання; оповіді «завмиральників»

(людей, які з певних причин потрапляли на той світ та поверталися з нього) про «тамтой світ» [Білий 1930; Терещенкова 1930].

Демонологічний персонаж Смерть в народному світогляді є яскравим прикладом глибокого входження в народну культуру православної християнської догматики [Сушко 2006]. Ми детально вже зупинялися на цьому персонажі, який з одного боку, є антропоморфним, на зразок «нижніх» богів дохристиянського пантеону, однак має всі ознаки та атрибути, що з'явилися цілком під впливом православної релігії. Цікаво, що подібне відбулося і в інших християнських культурах, напр., в грузинській, де є відповідний Ангел смерті Мікаел-Габріел. Однак християнізація Грузії відбулася майже на ½ тисячоліття раніше, ніж України, в культурі якої також був вироблений людиноподібний образ. Характерно, що в українській культурі, як і більшість персонажів, Смерть жіночого роду і має такі ж ознаки, як і відьма та подібні демонологічні образи, головною з яких є можливість перетворюватися, змінювати вік та вигляд, навіть видимість за власним бажанням.

Цінний матеріал стосовно нашої тематики дає обрядова поезія, зокрема канти, виконувані в поминальній обрядовості [Свята та побут Слобожанщини 2004: 67; Бенько 2002; Маценко 1981]. В етнографічних матеріалах XIX – XX ст. значне місце займають також народні анекдоти та приповідки різного характеру.

Головними героями усних матеріалів є Богородиця (в основному, апокрифи, частково, релігійні пісні, пов'язані із поховальною та церковно-календарною обрядовістю – псалми та канти), Ісус Христос (усі види наративів), святі Петро та Павло, Миколай Чудотворець, святі Варвара та Катерина (розповіді, псалми та канти), в меншій мірі – святі Георгій (Юрій, Єгорій, Ягорій).

Аналіз зображувальних джерел дозволяє додати до цього переліку святого Пантелеймона, образ котрого був вельми шанованим, його ім'я нерідко згадується навіть у спеціальних лікувальних замовляннях з відчутною християнською компонентою.

Таким чином, можна цілком пристати на думку відомої сучасної української вченої-етнолога та мовознаці М.В.Гримич про домінування православного світогляду в українській традиційній побутовій культурі та взаємовплив і взаємопроникнення православної ідеології та народного світогляду, які й створили феномен українського народного православ'я [Гримич: с. 36–37].

На нашу думку, саме ця концепція знаходить дедалі більше прихильників у вітчизняній науці [Бенько 2002; Страхов 1992 та ін.].

Література

Астахова, О.В., Крупа, Т.М., Сушко, В.А.: Свята та побут Слобожанщини. Колорит, Харків 2004.

Бенько, Н.: Особливості народного трактування образів християнської традиції в українських псалмах (з поетики українських народних псалм: система персонажів та своєрідність їх народної інтерпретації). In: Матеріали до української етнології: збірник наукових праць. В. (5). Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України, Київ 2002, с. 349-353.

Бернштам, Т.А.: Новые перспективы в познании и изучении традиционной народной культуры: (теория и практика этнографических исследований). Республіканська асоціація українознавців, Київ 1993.

Білий, В.: Оповідання українських завмиральників. In: Етнографічний вісник. 1930. Кн. 9. С. 53-95.

Булашев, Г.: Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування. Довіра, Київ 1992.

Велецкая, Н.Н.: Языческая символика славянских архаических ритуалов. Наука, Москва 1978.

Гримич, М.В.: Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія). Накладом автора, Київ б.р.

Давидюк, В.Ф.: Українська міфологічна легенда. Світ, Львів 1992.

Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд. Очерки по этнографии края / Под ред. В. В. Иванова. Т. I. Издание губернского статистического комитета, Харьков 1898.

Иванов, П.В.: Дни недели (К малорусской этнографии). Харьков 1905.

Иванов, П.В.: Из области малорусских народных легенд In: Этнографическое обозрение. 2-3/1892.

Иванов, П.В.: Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. In: Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков 1907, с. 74-109.

Иванов, П.В.: Народные представления и верования, относящиеся к внешнему миру (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда). In: Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1888 год. Издание Харьковского Губернского статистического комитета, Харьков 1888. Вып. 2, с. 81-99.

Иванов, П.В.: Очерк воззрений крестьянского населения Купянского уезда на душу и на загробную жизнь. In: Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков 1909. Том 18. Издан в честь проф. Н.Ф.Сумцова. С. 244-255.

Іларіон, митр.: Дохристиянські вірування українського народу: Іст. реліг. моногр. АТ "Обереги", Київ 1991.

Косів, Р.: Українська похоронна хоругва XVI-XVIII ст.: запозичення чи національний феномен? In: Мистецтвознавство'01. Львів 2002, с. 105-120.

Костомаров, М.І.: Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І.П.Бетко, А.М.Полотай; вступна ст. М.Т.Яценка. Либідь, Київ 1994.

Макаров, А.М.: Світло українського бароко. Мистецтво, Київ 1994.

Манжура, И.И.: Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях. In: Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1890. Т.2. Вып. 2.

Маценко, П.: Українські канти. Товариство "Волинь", Вінніпег 1981.

- Носова, Г.А.: Язычество в православии. Наука, Москва 1975.
- Страхов, О.: Народна духовна культура та християнство. In: Родовід. 4/1992, с. 41-43.
- Сумцов, Н.Ф.: Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен. Типография. Давыденко, Киев 1888.
- Сушко, В.А.: Взаємодія народних та догматично-православних вірувань (за матеріалами поховальної обрядовості українців Слобожанщини). In: Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. Поліграфічний центр "Фоліант", Київ 2005. Т. VI, с. 310–317.
- Сушко, В.А.: Образ Смерті в українському традиційному світогляді. In: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць ХНУ імені В.Н.Каразіна, Харків 2006. Вип. 8, с. 34–40.
- Терещенкова, С.М.: Перекази про завмирання. In: Етнографічний вісник. 1930. Кн. 9. С. 97-109.
- Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1. Українське народознавство, Опішне 1999.
- Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А.П.Пономарьова, Т.В.Косміної, О.О.Боряк. Вст.ст. А.П.Пономарьова. 2-ге вид. Либідь, Київ 1991.
- Головацький, Я.Ф.: Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. Довіра, Київ 1991.

Summary

This text is about the religious aspect of the traditional national culture of the Ukrainians in the period when the traditional culture was dominated. The article had written on the materials collected by the ethnographers in the end of the 19-th – at the beginning of the 20-th centuries and in our days in the region of Slobidska Ukraine by the authoress herself.

Key words: Slobidska Ukraine, the Ukrainians of Slobidska Ukraine, the Ukrainian traditional national culture, Orthodox church, national religion.

Реалізація культурної та крос-культурної соціалізації у вищій школі сучасної України

Шейна Лариса

Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”

Становлення багатонаціонального та мультикультурного типу суспільства актуалізує потребу активізації таких напрямів соціалізації як культурна та крос-культурна.

Різноманітні аспекти соціалізації було досліджено у роботах Н. Беспятової, Д. Яковлева, Ю. Богінської, О. Малахової, О. Маньковської, Р. Пріми, Л. Босої, В. Іванова, Д. Малкова, Г. Овчаренко, С. Савченка, Н. Слюсаренко, О. Панагушиної, а також; Н. Головіна, Н. Дембицької, В. Зінчука, Н. Ісхакової, Ю. Загороднього, В. Курила, Н. Пробийголови, О. Сольського, П. Горностай, Н. Завальної, Т. Карабіна, О. Кікінежді, О. Кізь, Н. Самохіної, що дозволило нам говорити про різноманіття суб’єктів та об’єктів, засобів, видів соціалізації.

Роботи зазначених авторів містять значний теоретичний та емпіричний матеріал, проте, незважаючи на значний обсяг інтенсивних різнопланових досліджень, ретельно було вивчено тільки окремі види соціалізації, зокрема, політичну [Загородній, Курило, Савченко 2004; Ісхакова 2006], гендерну [Горностай 2004; Кікінежді, Кізь 2004], правову [Казурова 2006], громадянську [Самохіна 2005].

Культурна та крос-культурна соціалізація були виділені нами під час проведення наукового дослідження щодо вивчення потенціалу студентського самоврядування як засобу соціалізації.

Культурна соціалізація має на меті сприяти становленню індивідуума як спадкоємця культурного надбання власної національної групи, народу, країни. Усвідомлення себе нащадком попередніх поколінь, які мешкали у конкретній місцевості, входження до системи певних звичаїв та традицій, призвичаєння до певних свят, залучення до обрядового комплексу створює для особистості власну культурну картину світу. Вона, в свою чергу, є базовою для формування світосприйняття людини.

Крос-культурна соціалізація дозволяє особистості ознайомитися і прийняти як значеннєві і варті поваги здобутки іншої нації, народності, держави, одним словом – іншої культури. Цей вид соціалізації категорично не передбачає заміщення первісної культурної картини світу, отриманої в оточенні, зокрема, родини, на іншу. Мета крос-культурної соціалізації – призвичаїти до надбань іншої культури, дозволити побачити світ через призму інакшого світосприйняття.

Культурна та крос-культурна соціалізація не є протилежними. Навпаки, розвиток сучасної цивілізації вимагає, щоб ці два види соціалізації здійснювалися паралельно.

Сучасна вища школа України може виступати як базове середовище для здійснення як культурної так і крос-культурної соціалізації. Якщо перша є звичайною у стінах українських ВНЗ, має багатовікові традиції, то друга почала набирати оберти після виходу українських вищих навчальних закладів у всесвітній освітній простір. Останнім часом спостерігається тенденція до збільшення кількості іноземних студентів в Україні, що надає нові можливості для здійснення крос-культурної соціалізації у вищій школі нашої держави.

Наприклад, дуже поширеними у ВНЗ України є заходи, які популяризують народні звичаї та традиції. Серед них можна виділити тетралізовані виступи із колядками, щедрівками, веснянками. У Харківському національному педagogічному університеті імені Г. С. Сковороди збережено традицію посвяти студентів в “однокашники”, а також впроваджуються у практику нові ідеї, які базуються на культурній спадщині, зокрема, козацька організація у ВНЗ.

Значеннєвими, проте не єдиними, трансляторами культурних традицій є колективи художньої самодіяльності, які можуть популяризувати, наприклад, пісні і танці різних народів. Інтенсивність крос-культурної соціалізації пов'язана також із кількістю студентів-носіїв культури, які прагнуть брати участь у подібних заходах і можуть представити публіці різноманіття власного культурного надбання. Культурна соціалізація передбачає проведення заходів культурно-масового спрямування і відбувається у процесі розробки, організації та участі у святкових заходах, концертах, фестивалях, ювілеях тощо.

Спільні заходи різного спрямування за участі носіїв відмінних культур дозволяють у спілкуванні ознайомитися із особливостями іншого світосприйняття, побачити та проаналізувати реакції на ті чи інші особливості певної культури. Це можуть бути спільні походи до музею, кінотеатру, звичайні ознайомчі екскурсії містом, святкування днів народження, трудовий десант, робота у команді веселих та кмітливих, клубі “Що? Де? Коли?”, участь у конкурсах та фестивалях, обговорення проблем і шляхів їх вирішення тощо.

Значним соціалізуючим впливом характеризуються заходи, спеціально розроблені з метою розповсюдження та обміну інформацією про культурні особливості різних народів. В їх основу має бути покладено міжособистісну комунікацію.

Для інтенсифікації як культурної, так і крос-культурної соціалізації необхідна зацікавленість та активність носіїв культури, а також усвідомлене бажання реципієнтів при звичаїтис до культурної спадщини того чи іншого народу.

На жаль, деякі вищі навчальні заклади вважають за потрібне навчати студентів-іноземців в окремих групах. Подібна ізоляція перешкоджає природньому взаємопроникненню різних культур, яке відбувається під час спільного навчання, а також під час позанавчального спілкування молодих людей. Психологічні особливості мікросоціуму групи сприяють кращому порозумінню, невимушеному спілкуванню представників різних культур. Сприйняття представника іншої культури як “однокашника” допомагає подолати психологічні бар’єри відчуження.

Згідно із проведеним нами дослідженням, одним з ефективних засобів соціалізації студентської молоді є самоврядування. За сприяння діяльності органів студентського самоврядування може бути здійснено культурну і крос-культурну соціалізацію.

Наприклад, ключову роль у Національному фармацевтичному університеті в організації та проведенні заходів, спрямованих на культурну соціалізацію особистості, відігравали Культурний центр та Культурно-масовий комітет Студентського Парламенту університету.

Культурний центр університету традиційно займається активізацією культурного життя студентської молоді, залученням її до національних та світових художніх цінностей, здійснює розвиток естетичних ідеалів та почуття прекрасного, формування індивідуальної етичної та естетичної культури молодої людини; проводить популяризацію творчого культурного відпочинку серед студентської молоді. Допомагає в організації та проведенні заходів на зразок “Дня біотехнолога” та “Дня факультету”. У центрі працюють ансамбль естрадного танцю “Парадіз”, студія бального танцю “Нон стоп”, студія східного танцю “Мірабелла”, Театр естрадної пісні “Ексклюзив”, Студентський театр ляльок “Аніма”, які беруть участь у конкурсах молодіжної творчості.

Культурний центр бере участь в організації та проведенні заходів гуманітарної спрямованості у підшефній спеціалізованій школі-інтернаті №8 для хворих на поліомієліт та церебральний параліч. Крім традиційних подарунків, які збирали усім університетом, Культурний Центр організує та проводить святкові концерти. Новорічні виступи в інтернаті набули постійного характеру.

Національний фармацевтичний університет є навчальним закладом із світовим ім’ям, що продовжує багаторічну традицію навчання іноземних студентів з понад 50 країн. Відповідно, характерним є співпраця цього ВНЗ із земляцтвами іноземних студентів. Варто взяти до уваги той факт, що земляцтва – самоврядна структурна одиниця, яка об’єднує представників певної народності на території компактного проживання іншої народності, нації. Земляцтва співпрацюють із Студентським Парламентом НфаУ. Спільні зустрічі представників органів студентського самоврядування та лідерів земляцтв іноземних студентів із ректором сприяли обміну

інформацією про звичаї та традиції, сучасну специфіку проживання молоді у різних країнах.

Потрібно зазначити, що не всі земляцтва є активними. Деякі з них, наприклад, білоруське, не потребує постійних заходів для налагодження постійного контакту своїх членів, їх адаптації до нових соціо-культурних умов, адже білоруські та українські культура та традиції є дуже близькі. Натомість, активними виявилися марокканське та ліванське земляцтва. Вони постійно проводили збори своїх членів, святкували національні свята. Діяльність цих земляцтв не зосереджувалася тільки на розважальних заходах та внутрішніх потребах. Зокрема, за ініціативи лідера ліванського земляцтва відбувалися заходи, які сприяли інтеграції іноземних студентів до українського соціуму: походи до музеїв, театрів, і відповідно, сприяли крос-культурній соціалізації. Серед інших соціалізуючих заходів можна назвати дискусії з обміном інформації використовувалися спільні засідання, дискусії для обміну інформацією щодо культурних, релігійних, звичаєвих особливостей, спільні тематичні свята.

Потенціал вищого навчального закладу щодо здійснення культурної та крос-культурної соціалізації потребує більш детального вивчення та практичного використання.

Література

Горностай, П. П.: Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності In: Основи теорії гендеру. К.І.С, Київ, 2004 с. 132-156.

Загородній, Ю. І., Курило, В. С., Савченко, С. В.: Політична соціалізація студентської студентської молоді в Україні: досвід, тенденції, проблеми. Генеза, Київ 2004.

Ісхакова, Н. Г.: Політична соціалізація як складова демократизації сучасного суспільства. Автореферат, Київ 2006.

Казурова, О. Ю.: Правовая социализация студенческой молодежи в условиях современного российского общества. Автореферат, Волгоград 2006.

Кікінежді, О. М., Кізь, О. Б.: Особливості гендерної соціалізації депривованого юнацтва. Навчальна книга-Богдан, Тернопіль 2004.

Самохіна, Н. М.: Громадянська соціалізація майбутніх учителів засобами мистецтвознавчого краєзнавства. Автореферат, Луганськ, 2005.

Summary.

The article is devoted to the possibilities given by higher school in cultural and cross-cultural socialisation. We proclaim that both kinds of socialisation can be realized when students study and spend their free time in a higher educational establishment. One of effective means of socialization is students self-governing.

Key words: cultural and cross-cultural socialisation, higher school, self-governing.

Модальність мислення й почування як релевантний чинник у розкритті концептуальних поглядів письменника

Криворученко Світлана

Карпатський інститут підприємництва ВНЗ «Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Розвиток комунікативного, когнітивного напрямів лінгвістики зумовив появу ряду досліджень, об'єктом вивчення яких виступає модальність. Останнім часом сформовано новий аспект вивчення категорії модальності, а саме текстоцентричний. Так, на думку О.Баранова, «гносеологічним та психологічним підґрунтям модальності тексту виступають ціннісні параметри відображення дійсності суб'єктами текстової діяльності як настанови опису світу, його трансформації, оцінки, які знаходять своє втілення в системі когнітивних, поведінкових, комунікативних функцій мови, що формують ієрархічну залежність: цінність - оцінка - модалізація» [Баранов 1990: 10]. Така інтерпретація досліджуваної категорії зумовлює врахування антропоцентричного підходу, який дозволяє значно ширше інтерпретувати категорію модальності. Зокрема, передбачає розкриття її істиннісної природи. На нашу думку, при вивченні семантичного багатства художнього дискурсу необхідно розглядати модальність як логіко-філософську категорію. Під модальністю розуміємо «модальність (від. лат. *modus* – міра, спосіб), тобто «спосіб існування якогось об'єкта чи перебігу якогось явища (онтологічна модальність) або ж спосіб розуміння судження про об'єкт, явище чи подію (гносеологічна, або логічна модальність)» [ФЭС 1989: 373].

Філософський підхід у вивченні категорії модальності акцентує увагу на розумінні двох сутностей, пов'язаних між собою: людина і реальність, - які в історії філософії постійно набували нового змісту. Враховуючи об'єкт власного вивчення, визначаємо домінантною логіко-філософську природу реальності. У філософії простежується зміна знань і переконань, що виявляється в способах осягнення людиною дійсності. В пізнавальних процесах значущість обох, раціональної та емоціональної, сфер свідомості індивіда підкреслювалася ще філософами античної доби.

Уважаємо, що модальність мислення й почування розкриває індивідуальну картину світу особистості. Варто зазначити, що логічна семантика передбачає вивчення істинного відображення в мові гносеологічних процесів людини. Домінантною тут виступає концепція інтенціональної референції, в якій під інтенціональністю мають на увазі

ступінь істинного розуміння об'єктів дійсності, а під референцією, слідом за Н.Арутюновою, – відношення актуалізованого, включеного в мовлення імені або іменного вислову до об'єктів дійсності з погляду істинності [Арутюнова 1982: 6].

З огляду на це, вважаємо, що основою світорозуміння й світобачення індивіда виступає істина. Під нею розуміють адекватне відтворення в пізнанні об'єктивної дійсності, результат певного, визначеного практикою гносеологічного відношення, при якому пізнавальний образ суб'єкта виступає як адекватне відображення дійсного стану об'єкта. Тому вважаємо, що істинні переконання – єдині, вони мають індивідуальний характер. Істинні переконання, на нашу думку, складають ментальну дійсність індивіда, яка репрезентується за допомогою модальних значень «істинно можливого»/ «істинно неможливого», які в процесі здійснення референції та визначення інтенціонала певного об'єкта, розкривають його істинність в інтенціональній сфері особистості. Істинність розкривається й відображається в ментальній дійсності за допомогою сильних модальних операторів модальностей мислення й почування: «необхідність», «знання», «потреба», «позитив». З погляду логічної семантики, ментальність індивіда можна описати за допомогою наступної формули:

$$M_{IND} = A_+ + D_+ + A_{X_+} + E_+,$$

де A_+ - алетична модальність, D_+ - деонтична модальність, A_{X_+} - аксіологічна модальність, E_+ - епістемічна модальність із сильними модусами.

Концептуальна система особистості також твориться на основі модальних операторів, що являють собою складники модальності мислення й почування особистості. Процес становлення когнітивного потенціалу індивіда відбувається за рахунок безперервної взаємодії об'єктивної реальності з його ментальністю. При цьому вважаємо, що процес інтенціоналізації об'єктів дійсності відбувається за теорією альтернатив Я.Хінтіккі, за якою істинними будуть лише ті об'єкти, які мають місце в епістемічному світі W суб'єкта a . Ураховуючи зазначене положення, вважаємо, що кожен факт, предмет об'єктивної реальності в процесі сприйняття й пізнання буде набувати в концептуальній системі індивіда a особистісного модального смислу, що об'єднуються в модуси «допустимого», «необхідного», «відомого», «бажаного» тощо.

З погляду логічної семантики, немає єдиної формули, яка б дозволила описати повністю структуру концептуальної системи індивіда. Це явище зумовлено тим, що в процесі життєдіяльності особистість прагне до розкриття істини, яка має абстрактний характер, що конкретизується в певний період життя індивіда. Тому модальності мислення й почування особистості в кожній конкретній ситуації, що мають місце в процесі комунікації «внутрішнього» та об'єктивного світів, реалізуються в різних модусах, що в подальшому забезпечує перехід світобачення особистості в

новий стан. Уважаємо, що весь цей процес можна передати за допомогою наступної логічної формули:

$$CS_{IND1} = (CS_{IND} + CS_{OR}) / M_{IND1},$$

де CS_{IND1} та M_{IND1} - одна з можливих змін концептуальної системи індивідів та один із його можливих ментальних станів. У процесі життєдіяльності особистості гносеологічні процеси відбуваються безперервно, тому вважаємо доцільним процес формування індивідуальної картини світу, а також становлення свідомості передати за допомогою наступної логічної формули:

$$CS'_{IND} = CS_{IND1} + CS_{IND2} + CS_{IND3} + CS_{IND4} + CS_{IND5} + \dots, \text{ при чому} \\ M'_{IND} = M_{IND1} + M_{IND2} + M_{IND3} + M_{IND4} + M_{IND5} + \dots$$

Варто зазначити, що становлення концептуальної картини світу особистості відбувається в результаті трансформації та взаємодії модальних операторів усіх різновидів ментальних модальностей. До таких модальних операторів зараховуємо епістемічні – «віра», «сумнів», «переконання», «знання» тощо, деонтичні – «бажання», «заборона», «потреба» тощо, аксіологічні – «заперечення», «байдужість», «схвалення» тощо, алетичні – «неможливість», «необхідність» тощо. При цьому критерій істинності визначає характер – слабкий чи сильний – того чи іншого модального оператора в процесі пізнання й інтенціоналізації реалії об'єктивного світу.

Розкриваючи специфіку вираження світоглядних позицій особистості, доцільно звернути увагу на те, що реальність, у якій вона живе, повинна бути наділена певним смислом, який в першу чергу надає життєдайності будь-якій онтологічній категорії. Поряд із реальністю людини особистісного смислу набувають реалії, що її наповнюють. У своїй семантичній теорії Р.Карнап на позначення назви певної реалії та її смислу вводить терміни «екстенціонал» та «інтенціонал» [Карнап 1959: 194]. Ураховуючи вищезазначене, вважаємо, що в дійсності певного індивіда *a* екстенціоналом виступатимуть представлені в ній об'єкти, що відповідають його істинним переконанням, інтенціоналом – особистісний смисл, яким вони будуть наділені в процесі інтеріоризації. Кожен інтенціонал являє собою окремий концепт, які в сукупності становлять концептуальну систему індивіда, специфіка репрезентації якої визначається видом діяльності людини.

Відтак, концептуальні погляди письменника розкриваються в його творчому доробку. Однак його внутрішня сутність у цьому випадку має двоякий характер: з одного боку, письменник – особа, яка живе в оточенні подібних їй пересічних людей; з іншого, він – індивідуальність, яка знаходить своє самовираження в мистецтві слова. Творець слова функціонує в двох абсолютно різних реальностях, що, на нашу думку, зумовлює часткове втілення власних світоглядних позицій, зокрема домінант ментальної сфери, у художній реальності. Поряд із цим, визначальними

чинниками виступають художній метод, обраний автором, місце, час, передумови його створення, а також його переосмислення тощо.

Свідомість письменника розглядаємо як складну самостійну нелінійну систему, в якій взаємодіють психічні особливості самого індивіда, його духовний стан, окремі властивості етнічної свідомості, представником якої він виступає, явища об'єктивної реальності тощо. У процесі творчого мислення креативним атрактором синергійної дії цих складових авторської свідомості виступає зовнішня й внутрішня модальні рамки. Під внутрішньою модальною рамкою інтенціонального світу письменника розуміємо сукупність світоглядних позицій індивіда на той чи той факт об'єктивної реальності, оскільки розглядаємо особистість автора. Зовнішня модальна рамка являє собою індивідуальний спосіб художньої репрезентації певної інформації, що пояснюється перевагою «автора-творця» над «автором-людиною». Як єдине ціле, вони визначають концептуальність художнього твору. Враховуючи той факт, що в окремому творі розкривається конкретний концепт, вважаємо, що в мистецькому доробку письменника відображається вся концептуальна система «автора-людини», визначена модальністю мислення й почування «автора-творця».

Отже, модальність мислення й почування митця визначає специфіку його творчої манери письма, формує його доробок, який виступає репрезентантом його індивідуальної картини світу, для якої характерний багатий концептуальний потенціал та сукупність істинних переконань.

Література

Арутюнова, Н. Д.: Лингвистические проблемы референции // НЗЛ. – Вып. XIII. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – М.: Радуга, 1982. – С. 5 – 40.

Баранов, А. Г.: Тексточентричность модальности // Тезисы докладов научной конференции. – Иркутск, 1990. – С. 9 – 10.

Карнап, Р.: Значение и необходимость. Исследование по семантике и модальной логике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1959. – 382 с.

Философский энциклопедический словарь/ Ред. кол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – Изд. 2-е. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.

Summary

The article deals with the mental modalities of writer as component of his mentality in the process of embodiment of the conceptual system and truth intensional world author of his artistic work and artistic style.

Key words: the intensional world, the mental modalities, the truth, the mentality writer, the creative attractor, the intension of discourse, the extension of discourse, the synergetic action, the concept.

Політики пам'яті та полікультурність у соціокультурному аналізі українського суспільства

Малес Людмила

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Полікультурність, як правило, розглядається тільки як наявність національних меншин, що, з одного боку, протиставляє її ідеї унітарності країни. А, з іншого боку, - не дозволяє розцінювати самобутні культури соціальних груп і стилів життя у спільному контексті, тобто як рівнозначні більш традиційній, так званій загальній культурі, зводячи їх до субкультурного статусу. Звідси і труднощі міжкультурної комунікації, виховання толерантності, сприйняття культурного розмаїття як джерела багатства нації. Для субкультурних груп закарбувати значущі символи, позначити пам'ятні місця, згадки в історії – важчий, проте чи не головний спосіб презентації і протривання себе.

У більшості країн місця пам'яті одних груп пошановуються на національному рівні, а культурні цінності інших – то справа їхнього внутрішнього життя. Зазвичай, політика пам'яті пропонує свої практики пошанування як спільні, але частина людей не може долучитися до них. Дослідники політики пам'яті відзначають неминучу їх ідеологізованість. Як зазначає Пол Коннертон [2004: 17], політика пам'яті і практики вшанування, здатні як збільшити розкол суспільства, так і сприяти його консолідації довкола загальнозначущих подій і дат, спільної історії.

Практики вшанування особливо прив'язуються до місця, об'єктивізованість та довговічність якого сприяє живучості в колективній пам'яті асоційованих з ним дат, людей і подій, організованості самого ритуалу, а його символізація підсилює інтегративний ефект у відповідних ритуалах. Виникає ситуація місць пам'яті не для всіх.

Чи не найбільш асоційований з полікультурністю Львів, чия історія у складі багатьох держав, імперій нині активно обговорюється як академіками, так і обивателями, і стала дуже модною, чимось на кшталт бренду міста. Але уважний погляд знайде в цьому прагненні не тільки розібратися, але і вигідно використовувати тему, а може навіть прикритися нею. «Ми звикли назовні хизуватися нашою мультикультурною історією. Проводимо конференції і семінари, виголошуємо «правильні» тексти, сподіваємося стати туристичним центром Європи. Але коли дивитися на пам'ятники - пам'ятаємо тільки себе, навіть якщо ми тут і не завжди були...» пише В.Расевич [Расевич 2008].

Та ж ситуація зі столицею. Етнічний склад киян за ХХ сторіччя помітно змінився: Київ, попри культурні та мовні спроби влади русифікувати, етнічно українізувався, учетверо зменшилася кількість росіян, майже зникли з етнічної карти міста польські і єврейські групи [Чорний 2001], але їх внесок в образ міста помітний, що і намагаються показати через позначення місць пам'яті активісти відповідних національно-культурних товариств. Покладатися на колективну пам'ять нечисленної етнічної громади нині недостатньо, і за сприяння посольств видаються «Єврейські адреси Києва», а згодом «Польські адреси Києва» - своєрідні меморіальні карти міста.

Але навряд чи стали ці польські і єврейські адреси спільним надбанням киян. Меморіальні дошки, погруддя, пам'ятники, хоч і розміщені у публічному просторі міста - це місця пам'яті не для усіх. Хтось покладе букетик до барельєфу Алли Горської на вул. Терещенківській, а хтось - Олександрю Корнійчуку на вул. Шовковичній, інші ж навзаєм знімуть капелюха, відповідаючи на вітання Шолом-Алейхема на вул. Рогнідинській, а ще інші можуть пригадати революційну біографію Артема, простуючи однойменною вулицею Києва.

Багато в чому зрозуміти проблему місць пам'яті „не для всіх” дозволить нам концепт приватне-публічне. Саме через «флуктації» від приватного до публічного можна виявити динаміку і механізм появи загальнозначущих місць пам'яті і їхніх зникнень з поля зору більшості. Яскравий приклад тому надгробки, стели пам'яті, меморіальні дошки, підтримувані в більш-менш доглянутому стані силами родичів або поодиноких шанувальників, а потім, через поновлення інтересу до ймення, ці місця стають центром помпезних церемоній, і - навпаки.

Таким чином, місця пам'яті змінюють свою «локалізацію»: від приватного (особистої пам'яті окремих осіб, вузького кола друзів, родини) або ж від повного небуття до публічного – введення у хрестоматії, реєстр нагород і премій, святкування річниць, масового цитування.

Зворотній шлях подолали численні погруддя радянських вождів - ще на зорі незалежності вони були прибрані в підсобні приміщення і внутрішні дворики підприємств та організацій. А от міські їх пам'ятники переважно збереглися, увага до них міської влади мінімізувалося, зате увага городян – не ослабла, хоча й розділилася. Для одних вони стали героями сміхової культури: добродушно, обсценно, саркастично обіграються місце і жести пам'ятника (так, один з київських пам'ятників Леніну вказує на «Бесарабку» - найстарший київський ринок - дія оксюморонна). Та чимало киян приносять квіти до підніжжя постаменту В.І. Леніна щорічно 22 квітня. Про це вже не пишуть газети, не повідомляють на зборах, це особиста справа кожного.

Монументи М.Щорсу, М.Ватутіну, Д.Мануїльському і ще деяким військовим і партійним діячам не викликають нині ні великого політичного,

ні туристичного, ні якогось іншого суспільного інтересу – вони якщо не буквально, то фігурально на задвірках суспільно-політичного життя.

У випадку із пам'ятниками загиблих у Другій світовій війні зміни не завжди однозначні. Нині із архівів КДБ і родинних розповідей активно виводяться у публічний простір місця поховання воїнів УПА, але частіше вибудовуються відразу ж у ньому - на центральних площах і вулицях міст - пам'ятники і меморіали. У той же час пам'ятники бійцям радянської армії не занурюються у приватність. Через споконвічну анонімність цих монументів, масова поява яких припала на часи культури-1 (60-ті роки ХХ ст.), коли, відповідно до типології В.Паперного [1996], акцентувалася роль анонімних народних мас.

Офіційно і колективно шанований кожного 9 травня, пофарбований у срібне і обсаджений чорнобривцями Невідомий солдат у сільській місцевості прив'язувався до духу місцевих громад списками загиблих односельчан, але, усе-таки був далекий від традиційних поховань, не включався у загальну традицію поминального тижня після Великодня.

Таким чином, сучасне суспільство буде свій образ не репрезентативно, а скоріше в актуальних ідеологічних домінантах. Культурна своєрідність життя численних груп громадян, історичні події часто залишаються лише в сімейній або груповій пам'яті. Але зі змінами в політичному житті, з черговим переглядом історії зі сфери приватного виводяться імена людей і значимих подій, які підлягають подальшій глорифікації та публічному вшануванню. Тож у бажанні еліт об'єднати суспільство його розмаїття слід розуміти не лише як причину розколу, а й як джерело багатства нації.

Література

- Коннертон, П.: Як суспільства пам'ятають. Ніка-Центр, Київ 2004.
Паперный, В.: Культура Два. НЛЮ, Москва 1996.
Расевич, В.: Політика пам'яті і пам'ятники: Львів – Чернівці. In. www.Zaxid.net, 11.07.2008.
Рубл, Б.: Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві. Критика, Київ 2007.
Чорний, С.: Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. ДНВП „Картографія”, Київ 2001.

Summary

Depending on an actual political situation the memory places can be moved from the public space to the privacy and backward. When the places of memory are already irrelevant, they are moved from the public space and become a part privacy of a narrow circle of the people, such as happen with the monuments and the names of the Soviet leaders. Their place in the public space is occupied by rediscovered names and events, which were kept in the private

memory and personal archives.

Key words: Memory places, commemorative practices, multicultural society.

Слово як чинник сугестивного впливу

Шаніна Ольга

Одеський державний медичний університет

Сто п'ятдесят років людство шукало взаємозв'язок між словом і свідомістю. Точніше, воно намагалося зрозуміти, як це відбувається. Ученим випало довести, що кожне вимовлене нами слово дуже виразно впливає на наші ж гени. Результатом дії слова через якийсь час стає не просто передання видозмінених генів нащадкам, але й зміна власного генетичного коду людини, який стосується темпів старіння і терміну життя. Виявляється, різні слова по-різному заряджені, причому так само, як і у фізиці, зарядів може бути тільки два: позитивний і негативний.

Мистецтвом лікувати словом володів відомий український композитор і співак Гулак-Артемівський, що співав не лише на сценах петербурзьких і московських театрів, але і в Італії. Талант його мав ще одну рису. Останні п'ятнадцять років свого життя він допомагав хворим в одному з московських монастирів. Причому лікував виключно молитвами та рукоположенням. На його рахунку – десятки одужань від неврозів, хронічного алкоголізму, астми, виразки шлунку тощо.

Слово, належно і своєчасно сказане, має велику чудодійну силу, воно лікує, приносить добро. Гіпократ, Авіценна, лікарі давніх часів дуже високо цінити СЛОВО. Проникнення сприйнятих слів у свідомість у цьому стані різко збільшується і дозволяє провести «кодування» організму людини в потрібному напрямку. Адже хвора людина вже знаходиться у трансі.

Таким чином, вплив лікаря на пацієнта має позитивний характер. Хоча ми говоримо, що все буде добре, хоча це може бути не так, але цими словами лікар налаштовує хвору людину на надію, яка їй так потрібна.

У повсякденному спілкуванні з пацієнтами, колегами лікар використовує лексичні засоби, характерні для офіційно-ділового, публіцистичного і навіть художнього стилів мовлення.

Віра в магічну, чудодійну силу слова притаманна всім релігіям, фольклору, давній народній медицині. У ній слову завжди віддавали перевагу перед рослиною і ножем. В єгипетському папірусі Еберса (XVI ст. до н.е.) хворому нагадують: «Заклинання благотворні у супроводі ліків, а ліки благотворні у супроводі заклинань». З часом слово стало самостійним засобом лікування і профілактики. Вважалося, що слову підкоряються злі духи, хвороби, воно впливає на хід подій, перед ним відступають природні напасті, його чують боги. Христос, який зцілював людей від фізичних та душевних страждань, теж покладався на слово, що лікує. Головне - усвідомлювати: «По вірі вашій нехай буде вам». Тому іноді кажуть: професія

психотерапевта бере свій початок від Ісуса Христа, а Новий Завіт — перший, так би мовити, підручник з цієї галузі медицини.

Фахова мова медика - це діалоги фармацевта з покупцем в аптеці або лікаря з хворим у поліклініці чи лікарні, написання різних довідок, протоколу операції, історії хвороби чи реферату. Обов'язковим для будь-якої фахової мови є вживання специфічних термінів високого рівня стандартизації, зваженість і точність формулювань. І цілком природно, що саме терміни перебувають у центрі уваги, коли йдеться про опанування фахової мови. Однак і загальнонавчана лексика у фаховій мові зазнає певних змін, окремі слова набувають нових значень або нових відтінків.

Слово за своїм змістовним багатством, узагальнювальним значенням принципово відрізняється від умовних подразників першої сигнальної системи і є подразником другої сигнальної системи. Діапазон психічної і фізичної дії слова розширюється завдяки тембру, силі голосу, інтонації та швидкості його вимовляння. Напевне, саме тому Гете стверджував, що написане слово не більше, ніж сурогат слова сказаного. Найбільше вражає, запам'ятовується все те, що сприймається насамперед на рівні емоцій, почуттів. Необережне слово здатне спричинити задишку, кашель, серцебиття, підвищення артеріального тиску, з'яву холодного поту, відчуття нудоти тощо. Навпаки, слово зважене і своєчасно сказане надає впевненості в успіхові лікування, додає, як-то кажуть, життя до років, а не років до життя.

Майже завжди соматична хвороба супроводжується страхом, переживаннями, очікуваннями, які здатні спричинити стресовий, депресивний стан. Хворого можуть відштовхнути, налякати навіть темп, висота звучання голосу, інтонація, яку іноді називають душею слова. Інтонація може змінити зміст одного і того ж слова. Воно може підбадьорити, стати «щитом і бальзамом для ран», і навпаки, знищити, перекреслити всі сподівання. Причому інтонація мовлення лікаря, так само, як і актора, повинна узгоджуватися з його виразом обличчя, жестами. Для пацієнта все це є джерелом інформації, яку він потім прискіпливо аналізує, щоб винести вирок: довіряти чи ні.

Свідченням культури мовлення є також логічний наголос. «Наголос, - писав К. С. Станіславський, - вказівний палець, що відмічає головне у фразі чи в тексті! У слові, що виділяється, прихована душа, внутрішня сутність, основні моменти підтексту... Наголос - це любовне або злісне, поважне або презирливе, відкрите або хитре, двозначне, саркастичне виділення наголошеного складу чи слова».[Золотухін, Литвиненко, Місник 2002: 13].

Між «що сказати» і «як сказати» не існує альтернативи. І все ж принцип «не зашкодь» вимагає від лікаря бути особливо уважним, обережним у виборі слів, тим більше, коли йдеться про трагічний діагноз і треба зробити вибір: казати правду чи утриматися. Тут рецептів на кожен випадок немає. Не слід висловлювати думки з приводу попереднього

діагнозу. Лише остаточний висновок дає підстави для призначень, порад, рекомендацій. Біля ліжка хворого не можна зловживати медичною термінологією. Вона дратує його, примушує нервувати в очікуванні чогось несподіваного. Є слова-табу, які необхідно виключити із словника медика. Насамперед, це зневажливі, грубі, безцеремонні звертання до колег, пацієнтів, запитання, репліки, коментарі в умовах, коли хворий не може бути відвертим, або коли вони змушують його засоромитися, замкнутися. Стосується це і побутового, професійного жаргону. Скажімо, принизливо людину, що страждає, називати за діагнозом: діабетик, астматик і таке інше. Слово, поведінка лікаря можуть стати причиною багатьох так званих ятрогенних захворювань. І це тема окремої розмови. А ось комплімент, так само як і висловлене співчуття, не тільки покращує настрій, а й, за твердженням деяких учених, навіть подовжує життя.

На нашу думку, лікар завжди повинен пам'ятати найголовніші ознаки культури мовлення: змістовність, послідовність, правильність, точність, багатство, доречність, виразність.

Звертаючись до пацієнтів, лікар повинен дотримуватися мовного етикету, виявляючи ввічливість, пошану, стриманість, такт.

Медичним працівникам декілька раз на день доводиться вітатися, прощатися з пацієнтами бажати успіху, вибачатися, співчувати комусь, радіти, просити, запрошувати.

Термін «етикет» походить від французького слова *etiquette*, що означає ярлик, етикетка.

У медичному дискурсі формулами згоди є: *Із задоволенням! З радістю! Будь ласка!* Відмови - *На жаль, не можу...* Прохання – *Дайте мені, будь ласка...! Коли ваша ласка, допоможіть...!*

Знайомство – важлива ситуація, що супроводжується особливими формами мовного етикету лікаря: *Дозвольте з вами познайомитись! Дуже приємно з вами познайомитись!*

При зустрічі варто вживати інші вирази: *Ласкаво просимо! Доброго дня! Як ваші справи? Яка приємна зустріч! Радий вас бачити!*

На прощання: *Будьте здорові! До побачення! На все добре! Хай вам щастить! Одужуйте! Щасливої дороги!*

Найголовніші вимоги мовного етикету – ввічливість, чемність, уважність і стриманість.

«Ніщо не обходиться нам так дешево і не ціниться так дорого, як ввічливість», - писав іспанський письменник Сервантес.

В українській мові є чимало засобів вираження ввічливості: *дякую, на все добре, будь ласка, доброго здоров'я*, тощо.

На превеликий жаль, медичні навчальні заклади не давали та й не дають знань із найголовніших питань медичної етики. Адже відомо, що у такій тонкій сфері людської діяльності, як медицина, можна притягти до

відповідальності за певні моральні вчинки лише в тому разі, коли сам звинувачений знає про їхнє існування. А для цього спочатку потрібно спробувати його навчити, що дозволяється говорити у присутності хворого, а що ні. Тут, можливо, справа навіть не у знаннях, а в людяності й порядності. Ось два приклади. Заходить у палату тяжкохворого лікаря професор із супроводом – лікарями-ординаторами, завідувачем відділення, студентами. Формально запитавши про самопочуття хворого, він у присутності колег вдається до розгляду питань щодо віддаленого прогнозу хвороби, можливих ускладнень тощо. Уявіть собі, який душевний біль такими, з дозволу сказати, умовиводами наносить він своєму хворому колезі? І чи має вже тут якесь значення його професійна підготовленість, коли елементарна професійна культура відсутня? Чи можуть йому стати у нагоді знання з медичної етики? Напевно, ні. Інший (протилежний) випадок: під час вечірньої зміни у цю саму палату заходить молодша сестра (санітарка), проста сільська жінка, і вже з порога разом з радісним привітанням наголошено заявляє, що хворий сьогодні виглядає значно краще. Ось де внутрішня культура, ось де еліксир здоров'я! І не потрібні їй знання з етики, бо в неї природний, воістину Божий дар уміння творити людям добро.

Від особистих стосунків лікаря та пацієнта залежить віра хворого в одужання. Вміло і доречно сказане слово лікаря надає сили на одужання.

Кожна людина має пам'ятати, що вона сама творець свого буття, своїх проблем і радощів. Існує так званий «секрет сили притягання»... так ось саме він і зазначає силу слова і думки. Людина сама ладна змінювати все для себе. Для цього потрібна лише віра і «слово»! Але слід пам'ятати, що слово може не тільки допомогти при вирішенні проблеми, а й навпаки створити її та затягнути в свої сіті.

Література

- Антоненко-Давидович, Б.: Як ми говоримо. – К., Освіта, 1991. – 228с.
Вихованець, І.Р.: Таїна слова. – К., Культура, 1990. – 142с.
Золотухін, Г.О., Литвиненко Н.П., Місник Н.В.: Фахова мова медика: Підручник. – К.: Здоров'я, 2002. – 392с.
Назар, П.С., Віденський, О.А., Грандо, О.А.: Основи медичної етики. – К.: Здоров'я, 2002.

Summary

In the article is examined a word as method of suggestive influence on a patient, and also the forms of co-operation are analysed between a doctor and patient.

Key words: word, suggestive influence, medical discourse, communication.

Володіння українською мовою як складник професійної діяльності державного службовця

Плотницька Інна

*Національна академія державного управління
при Президентові України*

В останні десятиліття набуває актуальності соціальний контекст використання мови державними службовцями. Кількість чинників, які впливають на мовну поведінку цих осіб, виявляється настільки великою, а самі вони настільки різноманітними, що потрібно вивчати їх не тільки в лінгвістиці, а й в державному управлінні.

Поняття “володіння мовою” з недавнього часу в мовознавстві усвідомлюється як термін. В.Кононенко [2000: 43] вважає, що володіння українською мовою як найважливішим чинником національної самоідентифікації не лише забезпечує комфортне існування індивіда в соціальному просторі, а й сприяє виробленню загальнонародних, національно окреслених поглядів і переконань, визначає національний мовний тип.

Ю.Д. Апресян [1967: 8] вважає, що володіти мовою – це означає вміти: а) виражати певний зміст різними (в ідеалі - всіма можливими) способами (здатність до перифразування); б) витягати зі сказаного певною мовою зміст, зокрема розрізняти зовні подібні, але різні за змістом висловлювання (розрізнення омонімією) і знаходити загальний сенс у зовні різних висловлюваннях (володіння синонімією); в) відрізняти правильні з мовного погляду висловлювання від неправильних.

Головним завданням вивчення української мови автори в „Методичних рекомендаціях щодо вивчення української (рідної) мови” [2006: 29] визначають підготовку мовнограмотної людини з високим рівнем комунікативної компетентності, що ґрунтується на системі знань про мову та її граматичну будову, самобутньої мовної особистості, яка має значний словниковий запас, засвоїла основні норми літературного мовлення, здатна вільно виражати свої думки та почування в усній та писемній формі, у будь-якому стилі та жанрі, що якнайкраще відповідають ситуації спілкування; також рідна мова формує високий рівень духовності й інтелекту людини, у свідомо-практичній мовленнєвій діяльності формує її світогляд, свідомість і психотип.

У сфері державного управління використовуємо досвід мовознавчої теорії, зокрема погляд Л.П.Крисіна [1994: 70-74], щодо рівнів володіння мовою. До власне лінгвістичного рівня, що складає основу навичок володіння мовою, належать уміння, або здатності, мовця вільно

“маніпулювати” мовою безвідносно до характеру її використання в тих або інших сферах людської діяльності.

Державний службовець може гарно знати норми сучасної української літературної мови, уміти використовувати різні мовні засоби для висловлення однієї і тієї ж думки, мати гарне лінгвістичне чуття щодо різних мовних неправильностей, але при цьому не мати необхідних навичок ефективної та результативної комунікативної поведінки у сфері державного управління. Недостатньо вміло використовувати лінгвістичні знання і здібності в реальній управлінській мовній (мовленнєвій) ситуації. Саме тому, крім власне лінгвістичного рівня володіння мовою, доцільно виділяти ще й інші.

Національно-культурний рівень передбачає володіння національно зумовленою специфікою використання мовних засобів. Державні службовці з дитинства крім оволодіння словниковим складом мови, граматичною системою, іншими нормами сучасної української літературної мови свідомо і/або несвідомо всмоктують національні форми матеріальної та духовної культури. Нерідко культурні традиції та звичаї бувають пов’язані зі специфічним використанням мови, її виражальних засобів, наприклад, формули мовленнєвого етикету (вітання, прощання, звертання, висловлення згоди, незгоди тощо). Національно зумовлені мовленнєві стереотипи закріплені за певними ситуаціями.

Енциклопедичний рівень - володіння не тільки самим словом, але і “світом слова”, тобто тими реаліями, що стоять за словом, і зв’язками між цими реаліями. Енциклопедичний рівень володіння мовою припускає знання не лише значення певного слова, але й лексичної та граматичної сполучуваності цього слова з іншими словами.

Ситуативний рівень передбачає вміння використовувати мовні знання і здібності, як власне лінгвістичні, так і ті, що належать до національно-культурного й енциклопедичного рівнів, у тій або іншій конкретній ситуації управлінського спілкування. Комунікативна ситуація у сфері державного управління, як і будь-яка інша, містить такі компоненти: 1) продуцент (мовець або той, хто пише) і його соціальна роль; 2) реципієнт (слухач або той, хто читає) і його соціальна роль; 3) відносини між мовцем і слухачем; 4) тональність спілкування (офіційна – нейтральна – дружня); 5) мета; 6) засіб спілкування (стиль мови, невербальні засоби); 7) спосіб спілкування (усний – письмовий, контактний – дискантний); 8) місце спілкування [Нумес 1970]. Зміна значень кожної із ситуативних змінних призводить до зміни мовної ситуації і, отже, до варіювання мовних засобів, використовуваних державними службовцями, і їхньої мовної поведінки в цілому. Так, спілкування керівника і підлеглого на роботі характеризується більшою офіційністю використовуваних обома сторонами мовних засобів, ніж спілкування цих же осіб під час неслужбових ситуацій (змінюється

місце, але соціальні ролі, як і всі інші ситуативні змінні, зберігаються такими ж).

Знання мовцем ситуативних умов мови, володіння певним набором уявлень про ситуативну доречність/недоречність тих або інших форм мови дуже важко експлікувати й описати як деякий набір умінь (як це зроблено, наприклад, стосовно власне лінгвістичного рівня володіння мовою) унаслідок складності і багатоплановості самих цих уявлень. Однак перші кроки на шляху створення так званих ситуативних граматик робляться - шляхом вирахування комунікативних ситуацій, їх детального аналізу, опису поведінкових тактик комунікантів тощо. Наукові праці з цих питань незаперечно свідчать, що володіння ситуативними механізмами мовної поведінки становить важливий компонент більш складної психічної навички - володіння мовою.

Відомо, що за ознакою володіння мовою виділяються чотири групи населення України: україномовне, російськомовне, білінгви, а також група населення, яка розмовляє так званим суржигом і тому взагалі погано орієнтується в питанні мови. Цю класифікацію можна застосувати і до характеристики рівнів володіння мовою державними службовцями.

Деякі державні службовці до нині мають недостатній рівень володіння українською мовою, оскільки законодавчо про нього не визначено. Так, у Законі України “Про державну службу” [1993] не виокремлюється положення про володіння державною мовою і, звісно, і не визначається рівень володіння нею. Проте у статті 13 “Загальні вимоги до осіб, що претендують на зайняття посад державної служби” проекту Закону України “Про державну службу” передбачається вільне володіння державною мовою.

Стаття 3 “Державна мова в Україні” проекту Закону України “Про мови в Україні” проголошує: “Державна мова є робочою мовою вищих органів влади в Україні, інших органів державної влади та місцевого самоврядування, що передбачає її пріоритетне використання у веденні документації і діловодства, а також під час проведення офіційних засідань.

Органи державної влади та місцевого самоврядування створюють усі необхідні умови для користування громадянами України державною мовою”. У цьому проекті йдеться про те, що “всі державні службовці повинні володіти українською мовою в обсязі, достатнім для виконання їх службових обов’язків”. У згаданих документах є розбіжності у визначенні володіння українською мовою державними службовцями.

Пропонуємо такі поетапні дії щодо визначення рівня володіння українською мовою, що буде сприяти формуванню національно свідомих державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування: 1) опрацювання кваліфікаційних вимог і створення методики проведення тестування; 2) підготовка пакету тестових завдань із ділової української

мови; 3) проведення тестування державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування; 4) аналіз результатів тестування; 5) створення Центру тестування з ділової української мови державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування; 6) запровадження системи тестування з ділової української мови для осіб, які претендують на посади державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування; 7) ліцензування сертифікатів з української мови управлінського спілкування для державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування.

Результати тестування враховувалися б під час атестації державних службовців, що стимулювало б працівників підвищувати свій рівень мовної та мовленнєвої компетенції. У межах конкурсних іспитів на заміщення вакантних посад варто було б запровадити тестування з української мови управлінського спілкування або передбачити подання сертифікату про рівень володіння мовою, відповідного до функційних обов'язків.

Складна нинішня мовна ситуація у країні вимагає системних заходів, спрямованих на підвищення рівня володіння мовою державних службовців і запровадження державного контролю щодо використання інших мов у державних установах.

Література

Апресян, Ю.Д.: Экспериментальное исследование русского глагола. М. 1967.

Закон України „Про державну службу” (Відомості Верховної Ради України 1993, № 52, ст. 490) // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3723-12>

Кононенко, В.: Етнологічні засади вивчення української мови // Українська мова в освіті: Зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. Плай, вано-Франківськ 2000, с. 43–56.

Крысин, Л.П.: Владение языком: лингвистический и социокультурный аспекты. In: Язык – культура – этнос. С.А.Аругтюнова, А.Р.Багдасаров, В.Н.Белоусов и др. Наука, М. 1994, с. 66-77.

Федоренко, В., Скуратівський Л.: Методичні рекомендації щодо вивчення української (рідної) мови у 2006–2007 навчальному році. In: Дивослово. 8/2006, с. 29–40.

Hymes, D.: The ethnography of speaking. In: Readings in the sociology of language. Ed. by J.Fishman. The Hague, Paris, 1970.

Summary

This article investigates the concept “language proficiency”. The principles of the linguistic theory are used to determine language proficiency levels of public servants. The author also analyses foreign experience of solving such problems.

Key words: Language proficiency, linguistic theory, public servants.

Мовні конфлікти як об'єкт державного управління

Ковальова Тетяна

*Національна академія державного управління
при Президентіві України*

У західноєвропейській науці існують концепції, що визнають конфлікт одним із рушійних і навіть визначальних факторів суспільного розвитку. В одному з перших визначень соціального конфлікту американський соціолог Л. Козер відзначає, що це ідеологічне явище, яке відбиває почуття й спрямування соціальних груп та індивідів у боротьбі за об'єктивні цілі (влада, зміна статусу, перерозподіл прибутків, переоцінка цінностей тощо), будь-яке суспільство має певні елементи напруги та потенційної конфліктності, тому сам конфлікт – це важливий елемент взаємодії, який сприяє зміцненню та/або руйнуванню соціальних зв'язків [Coser 1956]. Оскільки мова соціальна за своєю природою, то, говорячи про мовний конфлікт як суспільне явище, можна мати на увазі різні явища – від конфлікту між наявними засобами вираження та функціями мови до конфлікту дискурсів. Мовний конфлікт може розгортатися у внутрішньомовному (на одному чи різних щаблях функціональної парадигми мови) та в міжмовному (міжетномовному) просторі. Щодо першого можна згадати гостру (чи не найгострішу в україністиці за всю другу половину ХХ століття) дискусію щодо засад і правил "нового" українського правопису 1999 року – "проекту", який фактично пропонує змінити лінгвокультурний вектор з інноваційного на архаїзуючий. У той же час сама мова (точніше, система соціальних цінностей і оцінок, які з нею пов'язуються) може бути основою конфлікту. Таким чином, Проте в сучасній суспільній свідомості все ж таки переважають міжетномовні чинники не без впливу традиційної аналогії *народ – мова*.

Конфліктують не мови, а люди. Сьогодні академічні й політичні кола вже підходять до усвідомлення необхідності вивчати процеси мовної взаємодії в розрізі міжособистісних та міжгрупових конфліктів.

Виділяють кілька рівнів мовного (міжмовного) конфліктування [Саплін 2001]. Це, зокрема: **мегарівень** – рівень світового мовного процесу: на цьому рівні всім іншим мовам народів світу протистоїть англійська як найбільш впливова, домінуюча у міжнародному

спілкуванні і така, що потроху витискає інші національні мови з певних сфер функціонування, зокрема, мова Інтернету – англійська; **макрорівень** – рівень мовних регіонів (ареалів) та окремих держав: на цьому рівні регіональні мови-макропосередники протистоять іншим національним мовам, зокрема в Україні міжмовний макроконфлікт характеризує стосунки між українською та російською мовами; **мезорівень** – рівень соціальних прошарків, класів та малих груп; **мікрорівень** – рівень взаємодії індивідів (мовних особистостей);- **інтрорівень** – внутрішньоособистістний рівень взаємодії мов у свідомості неодномовної особи. На кожному з рівнів конфлікт по-різному себе виявляє: якщо на мікрорівні – це характер взаємодії особистостей, то на мезорівні – це характер взаємодії соціальних стратегій, а на макро- та мегарівнях – характер взаємодії мовних (комунікативних) культур. Відповідно до цих рівнів держава повинна формувати механізми подолання мовних конфліктів та запобігання їм.

Часто причиною мовного конфлікту є політика глотофагії – витіснення мови меншини мовою домінуючої групи, перехід від багатомовності до одномовності, тобто мовна асиміляція. Мовні конфлікти глотофагічного типу поширюються на емігрантів у чужій країні, є типовими для територій всередині країни, де проходять мовні кордони (наприклад, Ельзас - Лотарингія, Бельгія, Швейцарія, Автономна Республіка Крим). Усі ці області є зонами потенційного мовного конфлікту.

Чим більше держава намагається не помічати мовні проблеми, тим більше на них зосереджується меншина. Мова стає символом етнічної самобутності, і будь-яка неповага до мови з боку держави породжує конфлікт, який населення визнає як мовний. Приклад цьому – стан каталонської мови у Франції: оскільки мовна меншина не задоволена заходами держави щодо підтримки цієї мови, то в будь-який момент може виникнути мовний конфлікт. Щодо України можна говорити про постійну напругу в суспільстві навколо мовного питання, особливо це стосується співіснування української і російської мов. Невирішеність ситуації становить потенційну загрозу вибуху мовного конфлікту.

Визнавати, що мовні конфлікти відіграють у суспільстві лише руйнівну роль, було б примітивно. Насправді мовні конфлікти виконують низку функцій. Зокрема, вони можуть маскувати позамовне зіткнення. Наприклад, регіональний перерозподіл впливу між бізнесово-кримінальними структурами може відбуватися під гаслами мовного

конфлікту – "відновлення мовної справедливості". У цьому разі відповідні угруповання або користуються ситуацією, яка склалася, або навіть загострюють її відповідними засобами. Мовний конфлікт може відігравати й позитивну роль, формуючи нову структуру відносин через "піднесення ступеня усвідомлення членами групи групового інтересу" [Конфликт социальный 1990: 44].

Причиною виникнення мовних конфліктів є також престижність/непрестижність мов, що функціонують у певному соціумі. Дехто з дослідників вважає, що надто закорінена в масовій свідомості архаїчність українського якрас і є чи не головною перешкодою на шляху поширення української мови й української культури. "Між українською і російською мовами поділено сфери: українській залишено сільське життя, карпатську екзотику, окремі сфери мистецтва, насамперед пов'язаного з фольклором, а те, що сучасне (Інтернет) та молодіжне (спорт, шоу-бізнес) є переважно російськомовним" [Васютинський 2001]. Проблема престижності мови і вибору мови є замкненим колом: вибір мови є показником престижу, а престиж – чинником, що впливає на вибір мови. Якщо дивитися ширше, то термін *престиж* виражає позитивну оцінку мови, її корисність, культурну цінність, соціальний статус, емоційне значення. Престиж мови невід'ємний від престижу тих, хто нею розмовляє, тому мова економічно домінантної групи вважається престижною і зазвичай – це мова панування (Bourdieu and Passeron:1977). У європейському контексті престиж мови часто розглядається як "вікно у світ" (Kahane 1986), як, наприклад, англійської мови сьогодні. Kahane вважає найочевиднішою і майже єдиною ознакою престижу функціонування мови стан білінгвізму.

Одним із чинників мовного престижу є престиж країни, яка проголошує цю мову державною. Як зазначає В.Сквірська, коли українська мова дискурсивно постулюється як мова титульної нації, тоді вона розглядається як мова-самозванка, мова чинної правлячої еліти ("помаранчевих"). Однак коли про неї говорять як про мову, невіддільну від української державності/суверенності, її престиж як державної сприймається як цілком належний ("мова нашої свободи"). Але престиж української мови підривається уявленням про нестійку природу української державності, нездатність пишатися своєю країною через корупційність, погіршення рівня життя. Для деякого сама ідея, що Україна буде існувати як незалежна національна держава, є сумнівною [Сквірська 2008].

Сьогодні вбачаються ефективними, зокрема, такі шляхи подолання мовних конфліктів в Україні: державна підтримка розвитку української мови, української культури та освіти, причому не за рахунок інших мов і культур, а з урахуванням інтересів мовних меншин; всебічна інтелектуалізація всього українськомовного та українізація всього інтелектуального, створення привабливого сучасного образу всього українського.

Література

Васютинський, В.: Українська ідентичність російськомовних: між відчуженням і долученням. In: Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. Мат-ли наукової конференції 28-29 травня 2001 року. ВПЦ “Київський університет”, Київ 2002, ruthenia.info/txt/konf/.../index.html.

Конфликт социальный. Социологический справочник. / Под общ. ред. В. И. Воловича. Политиздат Украины, Київ 1990.

Саплін, Ю.: Мовний конфлікт як взаємодія особистостей соціальних стратегій та комунікативних культур. In: Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. Мат-ли наукової конференції 28-29 травня 2001 року. ВПЦ “Київський університет”, Київ 2002, ruthenia.info/txt/konf/.../index.html.

Сквірська, В.: “Мова – зброя політики” або про мовні проблеми у пострадянській Одесі. In: Мовна політика та мовна ситуація в Україні. ВД “Києво-Могилянська академія”, Київ 2008, с.167-195.

Bourdieu, P., Passeron, J-C.: *Reproduction in Education, Society and Culture*. Sage, London 1977, p. 495-508.

Coser, L. A.: *The functions of social conflict*. Glencoe (Illinois) 1956.

Kahane, H.A. *Typology of the Prestige Language*. In: *Language* 62/3/1986, p.495-508.

Summary

The article examines the character of language conflicts, levels, role in the social development, factors their rise, overcoming means. The glottophagia politics and prestigious/no prestigious criterion are mark out as a special factors.

Key words: language conflicts, language prestigious, language problems, language relations.

Особливості мовленнєво-комунікативної підготовки соціального педагога

Заверико Наталія, Веретенко Тетяна

Запорізький національний університет

Київський міський педагогічний університет ім. Б. Д. Грінченка

Розбудова Української держави та її прагнення увійти до європейської спільноти ставить перед вищими навчальними закладами завдання підготовки фахівця на рівні міжнародних стандартів. Реалії українського сьогодення вимагають розширення підготовки фахівців, що працюють у сфері „людина-людина”, а саме соціальних педагогів, соціальних працівників, практичних психологів. Професійним завданням фахівців цих напрямків є створення умов для соціалізації та самореалізації особистості, надання допомоги людям, що опинилися у скрутних життєвих обставинах, підтримка дітей, сімей та людей з особливими потребами.

Цілком очевидно, що специфіка професії соціального педагога передбачає залежність успіху роботи не лише від особистісних характеристик фахівця, а й від мовленнєвої комунікації. Тому особливого значення набуває мовленнєво-комунікативна підготовка соціального педагога, метою якої є формування професійно значущих якостей мовленнєвої культури, мовленнєвих здібностей та навичок. Специфічність професійного мовлення соціального педагога знаходить своє втілення в тому, що він виступає як особистість, яка має свою індивідуальність, свій понятійний апарат, специфічні мовні конструкти, що передбачає володіння багатьма професійними комунікативними навичками та вміннями, а також мовними засобами.

Професійне мовлення та комунікація соціального педагога регламентується певними цілями, завданнями, засобами та способами діяльності, потребує постійного удосконалення. Тому мовленнєво-комунікативна підготовка є складовою професійної підготовки кваліфікованого фахівця - соціального педагога.

Мовленнєво-комунікативна підготовка соціальних педагогів здійснюється у процесі навчання, позанавчальній, науково-дослідній діяльності, у волонтерській роботі студентів, під час навчальної практики. Найбільш орієнтованими курсами, що сприяють формуванню комунікативної компетентності майбутніх фахівців, ми вважаємо „Технології соціально-педагогічної діяльності”, „Консультування у соціальній роботі”, „Робота з „групами ризику”, „Методика роботи з волонтерськими студентськими групами” та ін.

Мовленнєво-комунікативна підготовка соціального педагога ґрунтується на принципах гуманістичної психології, а саме: визнання цінності людини як особистості, її прав на свободу, щастя, захист і охорону життя, здоров'я; створення умов для розвитку особистості, її творчого потенціалу, здібностей; надання допомоги у життєвому самовизначенні, інтеграції в суспільство, повноцінної самореалізації.

Особливістю мовленнєво-комунікативної підготовки соціального педагога в сучасних умовах стає необхідність переходу від інформаційних форм навчання до проблемно-ситуативних; більшого насичення навчального процесу технологіями, що передбачають реальні дії тих, хто навчається, у ситуаціях мовленнєвої взаємодії.

Сутність мовленнєво-комунікативної підготовки майбутніх соціальних педагогів полягає у створенні ситуацій та підтримки дій, які можуть привести до формування професійних компетенцій. Це, в першу чергу, стосується ситуацій, які є життєво важливими для студентів, несуть на собі потенціал невизначеності, вибору можливостей, знаходять відгук у їхньому соціальному та професійному досвіді. Найбільш адекватною можливістю формування мовленнєвої та комунікативної компетенцій є ситуації залучення студентів до змодельованої майбутньої професійної діяльності, ситуації взаємодії „соціальний педагог - клієнт”.

Нестандартно-стимулюючі ситуації заохочують студентів до сприйняття себе як суб'єкта власних змін через умови ситуації, власні дії та впливи. Суб'єкт, що залучається до інтеракції, набуває досвіду самопізнання, самодослідження, самовдосконалення, віддзеркалюючи себе через інших. „Нестандартні професійно-орієнтовані ситуації моделюють систему взаємин та взаємодій, в основі якої лежать і загальнолюдські, й професійні цінності, надають можливість емпірично випробувати різні стилі мовленнєвої поведінки через виконання різних ролей, набувати умінь і навичок, необхідних для розв'язання ситуацій мовленнєвої взаємодії [Паскевська Ю.А. 2007: 129]”.

Мовленнєва діяльність соціального педагога відбувається у діаді „соціальний педагог – клієнт” і передбачає створення специфічного простору – простору діалогу, тобто особливої реальності, яка, за розумінням Мартина Бубера, відрізняється від психологічної – внутрішньої, інтрапсихічної – сфери кожного партнера і від соціологічної - міжособистісної сфери. За М.Бубером, повноцінна участь у тому, що відбувається (діалозі), можлива лише завдяки повній відкритості та увазі того, хто говорить, і того, хто слухає. Слід зазначити, що однією з головних професійних компетентностей соціального педагога вважається вміння слухати. Професійне слухання включає не лише процес отримання та переробки інформації, а емпатичну підтримку, креативне мислення, спонтанне реагування, спонукання до дій та ін., тобто активне слухання. Слухати активно – відкрити себе іншому, зрозуміти співрозмовника, усвідомити значущість його проблеми. Це не

лише професійна навичка, це – мистецтво. Елементами активного слухання є:

- *розуміння* - приймати співрозмовника та його систему цінностей; розглядати його як людину, яка не має не вирішуваних проблем; ставитися до клієнта без прагнення звинуватити, засудити або спрямувати на шлях істини;
- *емпатія* - налаштуватися на емоційні переживання співрозмовника, допомогти йому у визначенні почуттів; працювати з почуттями, уловлюючи момент їх зміни, і всіма силами підтримувати співрозмовника;
- *відвертість* – дати можливість співрозмовнику виявити почуття; сприйняти їх, надаючи клієнту можливість бути почутим;
- *об'єктивність* – зберігати незалежність від проблем співрозмовника; занадто не ототожнювати себе з ним і ні в якому разі не маніпулювати;
- *з'ясування* – допомогти клієнту визначити і зрозуміти його проблеми, не поспішати із цим; не відштовхувати, якщо проблема виявиться вигаданою; допомогти співрозмовнику висловитися, звертаючи увагу на розбіжності в його розповіді;
- *дослідження* - працювати разом з клієнтом над пошуком можливого виходу із ситуації; допомогти йому у визначенні альтернативних рішень, їх можливих наслідків і стратегічного плану подолання складностей;
- *завершення* – переконати клієнта у перевазі подолання проблеми; підтримати його впевненість і позитивні емоційні зміни.

Активне слухання передбачає використання специфічних прийомів:

- *уточнення* - звернення до клієнта з проханням доповнити, пояснити деякі моменти з його розповіді для того, щоб більш точно зрозуміти наміри та інтереси співрозмовника („Будь ласка, повтори його слова...”, „Пригадай, що ти відчував, коли вона це говорила...”);
- *переказ* – включає, крім пояснення сказаного клієнтом, ще й проміжний висновок: „Твоїми основними ідеями, як я зрозуміла, є...”, „Іншими словами, ти вважаєш, що...”, „Отже...”;
- *мовчазне слухання* – очікування, коли клієнт виговориться і буде готовий до діалогу;
- *заохочення* (спрямоване на демонстрацію зацікавленості фахівця та стимулювання діалогу: „Я розумію”, „Угу..”, „Це цікаво”);
- *внесення коректив* – коригування діалогу, використовуючи, наприклад, такі репліки: „Давай перейдемо до обговорення проблеми, що тебе хвилює...”, „Мені здається, ми з тобою знайшли вирішення проблеми...”;

- *відображення, рефлексія* (відобразити – значить визначити провідні почуття або відношення, про які клієнт може і не казати, але котрі лежать в контексті його слів. Для цього необхідно слухати не лише слова, але й тон, модуляції, експресію, відстежувати манеру говорити, жести, міміку та ін.);

У процесі взаємодії з клієнтами соціальний педагог використовує різні комунікативні засоби: мовленнєві (вербальні) – лексика, стилістика, граматики, семантика, стиль, правильність мови; невербальні – кінестичні (міміка, жести, пози); паралінгвістичні (тембр, інтонація, тональність); екстралінгвістичні (пауза, сміх, покашлювання); проксемічні (просторовість), предметно-контакти (дотик до рук, поглажування, обнімання тощо), які студенти опановують у тренінгах, практичних вправах, під час навчальної та виробничої практик.

Таким чином, мовленнєво-комунікативна підготовка майбутніх соціальних педагогів включає достатньо розвинуту практичну складову, яка спирається на соціальні реалії сьогодення, а також особливості соціально-педагогічної практики, тобто роботу з різними категоріями населення, з різними психічними станами особистості, організацію партнерської взаємодії у громаді.

Література

Бубер, М.: Избранные произведения: Пер.с нем.- Библиотека_Алия, 1989.- 345с.

Паскевська, Ю.А.: Технології професійної підготовки майбутніх практичних психологів у вищому навчальному закладі //Вісник Запорізького національного університету. Серія „Педагогічні науки”. - 2007.- № 2.- С.126-130.

Summary

The article describes the experience of social worker speech and communicative training in higher educational establishments of Ukraine, discloses main approaches and conditions of educational organization. Main attention is paid upon specification of practical training for the development of future social pedagogue's speech and communicative competence.

Key words: speech and communicative training, social pedagogues, specification of practical training of social pedagogues.

Вплив креативної економічної освіти на культурний розвиток особистості

Віхляєва Світлана, Віхляєва Наталія
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Однією з актуальних проблем освіти на сучасному етапі є розвиток духовної культури особистості в ході управління педагогічним процесом. Розвиток особистості є однією з основних цілей освіти і проходить не спонтанно, а в результаті педагогічного управління. Сьогодні ми знаходимося в процесі зміни уявлень про здібності, потенціал і цілі людини. Народжується нове бачення можливостей і суті людства в цілому, формується новий погляд на людську природу як цілісну, складну систему. Освіта, що розуміється сьогодні не як многузнання і володіння набором професійних навиків, а як розвиненість різноманітних здібностей системного характеру, високий ступінь їх продуктивності, припускає моделювання такої системи освіти, в якій очолюючу роль займала б не традиційна трансляція знань, цінностей, норм поведінки, а створення умов для максимально можливої адаптації і розвитку конкретної особистості.

Проте, навіть емпіричний аналіз результатів діяльності системи освіти говорить про те, що процес розвитку і формування адаптивних властивостей особистості носить більшою мірою стихійний, безсистемний характер і практично не керований з боку педагогів. Незаперечною видається така теза у праці Б. Будзана: «викладачі мають навчати студентів не свого минулого, а їхнього майбутнього» [Будзан 2003]. Тож, розробляючи навчальні плани, структуру курсів, навчальні програми, плани семінарських занять, викладачі муситимуть про це пам'ятати. Актуальною стає якісна складова дисциплін, а особливо – економічних.

Майбутнє випускників залежатиме від багатьох чинників, однак, чотири, на нашу думку, найважливіші:

- 1) реакція ринку праці на структурні зрушення в економіці;
- 2) потреби підприємств у знаннях, уміннях і навичках;
- 3) самовизначення особистості й динаміка життєвого (освітнього) циклу людини;
- 4) можливості швидкого кар'єрного зростання випускника.

Саме поняття "розвиток" спочатку зводиться до деякого розгортання. Проте, існуючі теорії розвитку особистості: психосексуальна (З.Фрейд), психосоціальна (Е.Еріксон, Д.Б.Ельконін), когнітивна (Ж.Піаже), теорія етичного розвитку (Л.Кольберг), теорія поведінки (Д.Уотсон, Б.Ськіннер), гуманістично орієнтовані теорії (А.Маслоу, К.Роджерс), діяльнісна

(Л.С.Виготський, П.П.Блонський, А.Н.Леонтьев) - суперечливі і недостатньо розроблені. Сьогодні немає єдиної теорії, здатної дати системне уявлення про дану проблему; ті, що є - розробляють різні аспекти розвитку особистості: біологічні, психологічні, соціальні. Виявити сутнісний статус сучасної освіти можна спробувати, якщо віднести до нього як феномену культуротворчості, тобто розглянути його в контексті культуротворчих процесів. Поняттям культуротворчість позначається єдність культурної діяльності соціуму і індивідуального буття і такий механізм спадкоємності, який заснований на здатності людини об'єктивувати сутнісні творчі сили, що виявляється як в породженні нових культурних форм, сенсів, цінностей, так і у введенні вже наявних культурних сенсів через їх виявлення, інтерпретацію, оцінку в свій духовний космос, в своє буття-в-культурі.

Теорія розвитку особистості розглядає цей процес через логіку культури, від неї йде до логіки розвитку дитини, а далі до логіки становлення культурної і творчої особистості. Як ембріон людини проходить величезну кількість стадій еволюції біологічних форм, так і людина, стаючи особистістю, проходить етапи, відповідні стадіям руху і еволюції культури. Одним з основних принципів, що реалізуються в культуротворчій моделі, може стати принцип відповідності, допомоги, ізоморфності: культурне становлення людства аналогічно культурному становленню особистості.

Основна складність полягає в корекціональному співвідношенні стану розвитку особистості, освітнього простору і логіки розвитку культури. Педагог повинен оволодіти не тільки теорією і методиками розвитку, володіти певною аналітико-діагностичною культурою, здатністю проектувати досягнення своїх студентів, як учбові, так і особові, але і стати своєрідним посередником між студентом і соціокультурним простором, перекладачем з мов культури на мови індивідуального сприйняття.

Поняття «Креативна освіта» достатньо часто зустрічається в сучасній літературі, присвяченій питанням загальної і професійної освіти. Цим терміном позначається нова - інноваційна модель освіти, протилежна традиційній - репродуктивній моделі, заснованій на повторенні, освоєнні і безперервному накопиченні існуючих знань і досвіду. Креативна освіта припускає навчання через творчість, тому вона орієнтована на активізацію творчої діяльності і розвиток творчих здібностей тих, хто навчається. У педагогічній літературі така спрямованість освіти декларувалася і обговорювалася багато разів і позначалася термінами «проблемне навчання», «навчання, що розвиває» та ін. Але креативна освіта має на увазі також і навчання творчості, зокрема методам генерування нових ідей і вирішення нестандартних проблем. Цей елемент креативної освіти останнім часом досить часто зустрічається в системі шкільної освіти, але у вузівській системі безперервність навчання творчості явно порушується. Лише у декількох українських вузах читаються спеціальні курси по методах і

технологіях творчості, під якою в даному випадку розуміються здібності і процеси знаходження оригінальних і ефективних рішень.

Стаття присвячена обґрунтуванню необхідності включення в навчальні плани спеціального курсу по теорії, методології і технології творчості для студентів і аспірантів економічних і управлінських спеціальностей.

Не дивлячись на те, що більшість працівників вищої школи, мабуть, погодяться з необхідністю для випускника вузу вміння творчо мислити, перехід від традиційної освіти (безперервного засвоєння нових знань і їх накопичення) до креативної освіти в наших вузах йде дуже повільно. Складається ситуація, при якій викладачами, з одного боку, підкреслюється зацікавленість в творчості, але, з іншого боку, направлене навчання творчості стримується. Очевидно, що для випускника вузу сьогодні недостатньо мати гарні знання по загальних і професійних дисциплінах і вміння аналітично мислити. Необхідне вміння «творчо переосмислити» отримані знання, виявити пропуски в знаннях і недоліки в методах, вміння генерувати ефективні ідеї в нестандартних ситуаціях.

Засвоєння накопиченого іншими досвіду і знань стає майже даремним в багатьох професійних областях. Зараз потрібно не стільки знати щось (велика частина знань все одно забудеться), скільки розуміти, що потрібно знати для вирішення того або іншого завдання, уміти знаходити її рішення, задіюючи творчі здібності або вміння самостійного придбання знань. Тільки творчо орієнтована освіта може сформувати нестандартно мислячих людей, здатних ефективно працювати в самих різних областях знань незалежно від їх спеціальності. Це особливо важливо за ситуації, коли випускник вузу не може знайти роботу за фахом або з різних причин повинен часто міняти роботу.

Ставка на вузьку спеціалізацію вищої освіти по західному зразку багатьом вітчизняним фахівцям представляється безперспективною, оскільки для ефективної роботи і створення чогось нового необхідно володіти широким кругозором і уміти творчо вирішувати проблеми. Але вузів, де цьому спеціально учать, зараз одиниці. Сьогодні фахівцем високої кваліфікації може вважатися лише той економіст або менеджер, який здатний генерувати ефективні творчі ідеї, здатний працювати творчо. Якщо працівник навчений лише виконавській праці, він, в кращому разі, зможе лише підтримувати показники роботи підприємства. При підготовці економістів на перше місце (або на одне з перших місць) слід ставити здібність до творчої праці, хоча виконавська праця, безумовно, теж необхідна в економічній сфері.

У економіці навіть в тих областях, де новачки вважаються небажаними (розрахунок заробітної плати, податків, визначення витрат, що включаються в собівартість і тому подібне), творчість також можлива: легальне зниження податкової бази, зменшення виплат із заробітної плати і так далі. Особливо

важливий для економістів творчий підхід в областях маркетингу, реклами, торгової справи, аналізу господарської діяльності підприємств, виявлення резервів зростання, складання планів і прогнозів. Разом із зростанням економічного значення творчості, змінилися як організаційні принципи управління, так і якості самих працівників. Економічно значущими виявилися не тільки знання і досвід, але і уява, адаптивність, гнучкість мислення, здатність генерувати нові ідеї, вирішувати нестандартні завдання і тому подібне. Сьогодні на ринку перемагають ті організації, які активно розвивають творчий потенціал своїх співробітників.

Для підготовки економістів як генераторів ефективних ідей теж повинен бути спеціальний курс, який може називатися «Креативний менеджмент» або «Теорія, методологія і технологія творчої діяльності»). Основна мета цього предмету - навчити думати творчо і навчити управляти індивідуальною і колективною творчістю. При навчанні всім предметам студентів учать вирішувати різного роду конкретні завдання, але ні на одному з них не пояснюють, як можна і потрібно вирішувати будь-яку проблему в цілому, хоча в практичній діяльності випускникам часто доводиться вирішувати завдання, які не укладаються в шаблони підручників і довідників. Навчання економістів творчості повинне включати теоретичну, практичну і методолого-дослідницьку підготовку: вивчення специфіки і закономірностей творчих процесів, вивчення способів активізації творчих здібностей, освоєння технологій і методів вирішення нестандартних завдань в областях економіки і управління, освоєння спеціальних комп'ютерних програм для генерації нових ідей.

Література

Будзан, Б.: Викладачі мають навчати студентів не свого минулого, а їхнього майбутнього. In: Синергія. – 1/2003, с. 42–44.

Ілляшенко, С.М.: Управління інноваційним розвитком: проблеми, концепції, методи ВТД "Університетська книга", Суми 2003.

Клименко, В.В.: Психологія творчості. Центр навч. літ-ри, Київ 2006.-

Summary

The main point of concept «cultural development of personality» is considered, the component elements of the system of creative economic education are selected, and also influence of creative economic education is on the increase of creative potential of personality proven.

Key words: Creative management, development of personality, cultural development, economic education, creation

Рідна мова в українській лінгводидактиці: сучасні тенденції та перспективи

Кучерук Оксана

Житомирський державний університет ім. Івана Франка

Нині на зміну традиційному образу рідної мови як навчального предмета приходять нове її трактування, пов'язане з антропологічним, когнітивно-герменевтичним, лінгвокультурологічним, функціонально-комунікативним принципами, оскільки саме вони визначають стратегію і тактику формування духовно багатой національно-мовної особистості. Ось чому предметом дослідження лінгводидактики стає комплекс підходів до мовної освіти, що утворюють, по суті, структурно-інтегративну парадигму.

У світлі сказаного взаємозв'язок напрямів (*когнітивного, соціокультурного, функціонально-комунікативного*) і парадигм (*особистісно орієнтованої та системно-структурної*) сучасної лінгвометодики закладає підвалини для розбудови нової "збагаченої" *інтегративної освітньої парадигми*, яка зумовлює позитивний вплив на мовно-мовленнєвий розвиток підростаючого покоління.

Потрібно зазначити, що актуальний сьогодні і в перспективі комплексний (інтегративний) підхід до організації мовної освіти підготовлений довготривалим розвитком педагогічної, лінгвістичної і психологічної думки.

Наша мета – окреслити найбільш виразні тенденції сучасної української лінгводидактики та її перспективи. Серед основних завдань є розгляд провідних концепцій мовної освіти, обґрунтування інтегративної моделі організації навчання мови в контексті пошуку методів формування мовної особистості.

Провідні дидакти-філологи наголошують: "Методика навчання рідної мови у ХХІ столітті просто зобов'язана спиратися на новітні напрями лінгвістичних досліджень: теорію мовленнєвої діяльності, психолінгвістику, лінгвокогнітологію, соціолінгвістику, інженерну лінгвістику, комунікативну лінгвістику та ін... Антропософський, антропологічний підхід до вивчення і навчання мови, синергетичний, холистичний, сферично-голографічний, ноосферний – це магістральні, перспективні напрями теорії та практики методики мови" [Потапенко та ін. 2006: 56].

Поширеним є твердження, що вивчення мови в школі не може зводитись лише до засвоєння правил орфографії і пунктуації та елементів граматики [Іванишин, Радевич-Винницький 1994: 206].

В українській лінгводидактиці, як і в мовознавстві, посилюється інтерес до ідей антропоцентричної філософії. Різні аспекти вчення про мовну

особистість розглядаються в науково-методичних працях М.С. Вашуленка, С.Я. Єрмоленко, С.О. Карамана, Л.І. Мацько, М.І. Пентилюк, О.І. Потапенка, О.М. Семенов, Т.В. Симоненко, Л.В. Струганець, І.М. Хом'яка та ін. Потрібно зауважити, що сучасні дослідження в галузі української лінгводидактики активізуються дослідженнями російських мовознавців і методистів (Г.І. Богін, О.А. Ворожбитова, Ю.М. Караулов, В.А. Маслова, І.М. Рум'янцева та ін.).

З огляду на те, що в мові (мовленні) відбивається людське начало (думки, почуття, поведінка), антропоцентричний підхід до наукового вивчення мови є продуктивним у мовознавстві, а отже, у свою чергу, потребує переосмислення змісту і методології переважно структурно-системного навчання мови в інтегративному руслі (в плані синтезу структурно-системного і особистісно орієнтованого підходів), що передбачає, крім іншого, розуміння мови як посередника між світом і людиною. У зв'язку з цим для реалізації стратегічної мети шкільної рідномовної освіти потрібні адекватні способи навчання, тобто такі методи, які б дали змогу вивчати рідну мову не просто як замкнену систему знаків, а пізнавати її крізь призму людського виміру (індивідуального, національного, загальнолюдського), розуміти її екзистенційну роль, що забезпечить від формалізму в знаннях і стане запорукою особистісного розвитку школяра.

Глибока думка пронизує висловлювання академіка Л.І. Мацько: "Теоретико-пізнавальний аспект мовної особистості виявляється через розуміння нею надзвичайно важливої екзистенційної ролі рідної мови як визначальної ознаки *homo sapiens*, що за силою впливу на все життя людини не поступається перед законами природи" [2006: 8]. Автор цих рядків виходить із того, що мовна особистість – це узагальнений образ носія мовної свідомості, національно-мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій і мовної моди [Мацько 2006: 6].

В українській лінгводидактиці актуальною є когнітивна концепція мовної освіти [Пентилюк М.І. та ін. 2004], відповідно до якої метою когнітивної методики є опанування учнями мовних засобів як концептів – глибинних значень розгорнутих змістових структур тексту.

У рамках цієї концепції важливо враховувати, що текст – це "...цілісна семіотична форма лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегрована, що служить прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури" [Селіванова 2006: 599-600]. Упровадження ідей когнітивної методики з опорою на таку теорію тексту дасть змогу формувати вміння адекватного сприйняття текстової інформації та створення власних висловлювань з урахуванням комунікативних цілей і наміру, розвитку пізнавальної активності учнів, підвищення їхнього інтересу до вивчення рідної

(української) мови, виховання національної самосвідомості, поваги до мовних традицій рідного народу, бажання наслідувати естетичні й етичні норми спілкування.

Когнітивний напрям мовної освіти пов'язаний з реалізацією *функціонального* підходу до вивчення мовних одиниць, тобто з'ясування призначення мовних засобів у мовленні, тексті.

Функціонально-комунікативний підхід як один із проявів особистісно орієнтованого навчання мови, з одного боку, зумовлюється особливостями комунікативно-інформаційної організації тексту, а з іншого – передбачає розгляд мови через комунікативну функцію, яку вона виконує в суспільстві.

У шкільній практиці комунікативна (діалогічна) стратегія мовної освіти може виявлятися у вигляді міжособистісного діалогу або внутрішнього (спілкування учня з самим собою), діалогу мов і культур тощо. Важливо пам'ятати: "... діалог – це не просто розмова, бесіда, тим паче не простий обмін монологіями... Діалог не може закінчитися на тому, з чого він починається – констатацією розбіжностей у розумінні чогось. Діалог означає певні зрушення на шляху виявлення нових для себе смислів і впізнання знайомого, відкриття чогось нового, що стає для нас істотним" [Саух 2009: 72].

Діяльнісно-комунікативна потреба мовної особистості спонукає не обмежуватися системно-структурним вивченням мови, який сьогодні домінує в школі, а тісно поєднати його з психологічним і антропоцентричним, бо мова, за І.І. Огієнком, – "це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості.

Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб...

...Мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я..." [1995: 239-240].

Насамкінець зазначимо, що актуальний перехід до "збагаченої" інтегративної моделі організації навчально-виховного процесу з мови потребує застосування системи різних методів (когнітивних, герменевтичних, психолінгвістичних, комунікативних – концептуальний аналіз, інтерпретація тексту, "діалог культур", мовленнєвий тренінг, "рольова гра" та ін.), орієнтованих на інтереси учня, спрямованих на збагачення лінгвістичного світогляду, активізацію навчання, самоосвіту, розвиток творчої мовленнєво-мислительної діяльності, вироблення навичок ефективного спілкування тощо, тобто не на окремі знання і вміння, а на формування національно-мовної цілісної особистості, суттєвим показниками якої є виконання нею "рідномовних обов'язків", культура мовлення й духовне обличчя.

Питання, пов'язані з методами навчання рідної мови, будуть предметом

наших подальших досліджень.

Література

Іванишин, В., Радевич-Винницький, Я.: Мова і нація. Відродження, Дрогобич 1994.

Потапенко, О.І., Потапенко, Г.І., Кожуховська, Л.П. та ін.: Інноваційні технології навчання методики української мови у вищих навчальних закладах та середніх освітніх закладах. Міленіум, Київ 2006.

Мацько, Л.І.: Аспекти мовної особистості у перспекції педагогічного дискурсу.

Ін: Проблеми формування мовної особистості учнів середніх загальноосвітніх закладів, Видавництво МЕНУ ім. академіка Степана Дем'янчука, Рівне 2006, с. 5-9.

Огієнко, І.: Українська культура. Абрис, Київ 1991.

Пентилюк, М.І., Нікітіна, А.В., Горошкіна, О.М.: Концепція когнітивної методики навчання української мови.

Ін: Дивослово 8/2004, с. 5–9.

Саух, П.Ю.: Новий образ освіти в контексті ідей сталого розвитку суспільства.

Ін: Проблеми освіти у Польщі та в Україні в контексті процесів глобалізації та євроінтеграції. КІМ, Київ 2009, с.63-74.

Селіванова, О.: Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Довкілля, Полтава – Київ 2006.

Summary

The article outlines the most vivid tendencies of modern Ukrainian linguodidactics. Basing on the conceptions leading didactic-philologists, language education, grounded the integral model of organization native language study in the context of search of methods of forming language personality.

Key words: native language, linguodidactics, language personality, integral paradigm of language education, methods of teaching language.

Лінгводидактичні дослідження інфінітивних речень

Шевцова Лариса

Житомирський державний університет ім. Івана Франка

Методика вивчення синтаксису як частини граматики має певні надбання. Морфологія і синтаксис найповніше виявляють ознаки мови як цілісної системи. Під час вивчення синтаксичних одиниць ураховуються ознаки морфологічних категорій. Як зазначає А. Нікітіна (Методика навчання української мови.../ за ред. М. Пентилюк. - К., 2006), засоби кожного мовного рівня набувають повноти свого значення тільки в найменшій комунікативній одиниці (реченні), що є об'єктом вивчення синтаксису. Звідси його важлива роль у формуванні мовленнєвих умінь і навичок.

Основні засади методики вивчення синтаксису закладені в підручниках, методичних посібниках. В українській лінгводидактиці теоретичні засади навчання синтаксису розроблені вченими О. Біляєвим, В. Горяним, Н. Іваницькою, К. Плиско, Р. Христіаніною, М. Пентилюк та ін. Останнім часом вийшли українські публікації з методики синтаксису С. Карамана, О. Горошкіної, С. Омельчука, М. Кравець та інших учених.

У роботі над засвоєнням синтаксису можна виділити кілька напрямів, між якими існує тісний зв'язок.

1) Практичні спостереження за синтаксичною будовою, інтонаційним оформленням речень; побудова різних за кількісною і якісною характеристикою речень за поданим зразком та схемою.

2) Формування уявлень про одиниці синтаксису – словосполучення, речення, зв'язне висловлювання (текст).

3) Засвоєння структури речення і найважливіших синтаксичних понять: зв'язок між словами у реченні, граматична основа речення, головні й другорядні члени речення, однорідні члени речення; прості, складні, односкладні речення, їх види тощо. Засвоєння синтаксичної термінології.

4) Поглиблення знань і вмінь з синтаксису під час опрацювання несинтаксичних тем (частин мови, лексики, фразеології, будови слова, словотворення та ін.)

5) Формування умінь використовувати у власному мовленні різні речення за метою висловлювання, за інтонацією тощо. Формування пунктуаційних навичок.

6) Застосування набутих знань і умінь з синтаксису у практиці зв'язного мовлення.

У методиці навчання синтаксису вправи з реченням ділять традиційно на аналітичні, якщо переважає аналіз готових речень, і синтетичні, які передбачають самостійне складання речень. Ці види вправ використовуються на різних етапах навчання. Найчастіше синтетичні вправи виконуються на основі аналітичних. Спочатку аналізують готове речення, а потім самостійно конструюють речення такої ж самої будови. Синтетичні вправи можуть виконуватись і без попередніх аналітичних, але обов'язково супроводжуються внутрішньою аналітичною роботою мислення, у процесі якої здійснюється контроль за правильністю побудови речень.

За ступенем самостійності й пізнавальної активності вправи з реченням діляться на три групи:

- 1) на основі зразка,
- 2) конструктивні,
- 3) творчі.

Вправи *за зразком* використовують на різних етапах навчання. Суть їх у тому, що учні спостерігають, аналізують речення, відтворюють їх інтонаційну будову і складають власні такої ж будови на основі наслідування зразків. Спостереження речень має велике значення для засвоєння граматичної будови мови, для розвитку мовлення. Граматичний аналіз може не проводитись, головне в тому, щоб відтворити зразок.

До *конструктивних* відносять вправи на побудову і перебудову речень. Під час їх виконання спираються на теоретичні знання. Мета конструктивних вправ – закріпити набуті знання на практиці. До них відносять:

1. Відновлення або побудова речень із розрізнених слів. Може бути декілька варіантів таких вправ:

- а) усі слова деформованого речення подаються у потрібній формі,
- б) деякі слова подаються в початковій формі,
- в) всі слова подаються в початковій формі.

2. Поділ деформованого тексту на окремі речення. Таку роботу слід проводити, поступово її ускладнюючи добром деформованого тексту з більш поширеними реченнями.

3. Поступове розгортання (поширення) речень за допомогою запитань.

4. Поступове згортання (скорочення) речень. Такі вправи допомагають простежити, як речення втрачає виразність, усвідомити, до якої межі можливе скорочення.

5. Об'єднання кількох речень в одне з однорідними членами.

6. Складання речень з конкретними завданнями: з головних і другорядних членів, залежних від підмета або присудка; з двома і більше головними членами, з однорідними другорядними членами, з ускладненими конструкціями і т. п.

7. Складання речень за схемою. Схема може доповнюватись і видозмінюватись залежно від навчального матеріалу і мети заняття.

Творчі вправи передбачають повну самостійність виконання. Тому важливо сформулювати завдання так, щоб не сковувати творчої ініціативи студента. До таких вправ належить складання речень:

- а) на задану тему,
- б) за опорними словами і словосполученнями,
- в) за сюжетним або ситуативним малюнком,
- г) за порівняльними зворотами, фразеологізмами,
- д) речень-запитань і речень-відповідей,
- е) на основі власних спостережень,
- є) складання різних варіантів речень про одне і те саме.

Оскільки вправи творчого характеру часто позбавлені творчих завдань, то виконанням їх важче керувати. Тому використовують різні види заохочень у формі творчого змагання. Творчі вправи слід проводити систематично і цілеспрямовано при підготовці до переказів і творів.

До вправ з реченням відносять і різні види синтаксичного розбору. Елементи синтаксичного аналізу включені у схеми морфологічного розбору: встановлюється залежність між словами за допомогою граматичних запитань, з'ясовується синтаксична роль слова у реченні.

Традиційно у методиці вивчення односкладних речень проводиться певна робота: засвоєння їх особливостей за складом граматичної основи. Необхідно показати на конкретних прикладах, що відсутність одного головного члена не впливає на розуміння смислу. Такі речення слід розглядати в контексті, звертати увагу на їх роль – називати стан, час дії, почуття, ситуацію, місце та ін. Такий вид аналізу сприяє не тільки засвоєнню лінгвістичної теорії, а й виробленню комунікативних умінь та навичок. Розуміння стилістичної ролі комунікативних одиниць в конкретних текстах сприяє точному відбору видів речень, типів головних і другорядних членів речення для вираження власних думок.

Орфоепічне й інтонаційне оформлення для усного мовлення таке ж важливе і необхідне, як дотримання норм орфографії та пунктуації на письмі. Невміння чути і відтворювати у внутрішньому мовленні інтонацію, яка на письмі позначається розділовими знаками, є причиною втрат у сприйнятті змісту написаного, численних пунктуаційних помилок, невиразності, спрощеності творчих письмових робіт, уривчастості, непереконливості монологічного мовлення.

У полі зору викладача повинна бути робота над усіма елементами інтонації (силою, напрямом, швидкістю, тембром). Студентів слід познайомити з функціями інтонації (граматичною, комунікативною, експресивною і модальною), виробити навички членування речень на синтагми.

У роботі над інтонацією важливо правильно поєднувати спостереження з тренуванням. Практичне засвоєння інтонаційних особливостей мови відбувається в процесі виконання вправ, мета яких – зосередити увагу на інтонаційних особливостях конструкцій, виробити вміння й навички вслухатися в своє і чуже мовлення. Робота проводиться у такій послідовності: відтворення інтонаційно правильного читання, прослуховування речення декілька разів у читанні різними студентами, зіставлення особливостей вимови, порівняння вимови того самого речення з різним логічним наголосом, читання певних конструкцій з дотриманням правильності усіх елементів інтонації, визначення на слух видів інтонації, виправлення неправильної інтонації речень у своєму і чужому мовленні, систематичне порівняння структури й інтонації, розв’язання інтонаційних задач.

Інтонація питального речення вивчається у порівнянні з інтонацією розповідного речення. Необхідно дати уявлення про комунікативну функцію інтонації, поглибити розуміння граматичної функції на такому матеріалі, де інтонація є засобом розрізнення розповідних і питальних речень: *Принести роботи на виставку. (?)*

Аналіз речень, різних за метою висловлювання (повідомити чи дізнатися) поєднується з інтонаційним аналізом. Для наочності зіставлення можна використати перезапис на стрічку останніх слів обох речень. Робиться висновок про підвищення голосу в кінці питального речення, виразно читаються питальні речення або складаються кілька речень на задану тему.

Під час вивчення граматичної основи речення приділяється велика увага інтонаційно-смісловому членуванню речення, виробляється вміння визначати й у вимові виділяти голосом (за допомогою паузи) синтагми. Для прикладів спочатку добирають речення, в яких межі синтагми збігаються з групою підмета і присудка. Роботу пов’язуємо із спостереженням над інтонацією, якій на письмі відповідає тире (підмет і присудок виражені іменниками).

Ці завдання можна доповнити такими вправами: читання речень у нешироких текстах, колективна робота над створенням невеликого зв’язного тексту за поданим початком, складання двох паралельних текстів за початковими реченнями, що мають однакову будову, але різні за актуальним членуванням, спостереження за інтонацією і порядком слів у невеликих зв’язних висловлюваннях. Опанування інтонаційними особливостями окремих речень пов’язане з роботою над інтонацією цілого тексту.

Важливим і мало дослідженим залишається питання методики вивчення інфінітивних речень як виду односкладних. Особливості інфінітивних речень вивчаються у вищій школі, але методика їх вивчення мало розроблена і потребує детальнішого розгляду.

Література

- Андерш, Й.: Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Наукова думка, Київ 1987.
- Біляев, О.М.: Сучасний урок української мови. Радянська школа, Київ 1980.
- Пентиліук, М.І. та ін.: Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах. Київ 2005.
- Плиско, К.М.: Організація навчання синтаксису в середній школі. Харків 1996
- Плиско, К.М.: Теорія і методика навчання української мови в середній школі. Харків 2003.
- Христіанінова, Р.О.: Просте речення в шкільному курсі української мови. Київ 1991.

Summary

The article explains the importance of the acquisition of syntactic standards which formulate the communicative and stylistic Competence of the Students of language disciplines.

Key words: criteria of syntactic exercises, systems approach, extralinguistic information, stimulation of students' cognitive activity, simulating pedagogical situations.

Місце оцінного компонента в професійно-мовленнєвій діяльності вчителів української мови й літератури

Орехова Лариса

*Південноукраїнський державний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського*

На сучасному етапі розвитку України ставляться нові вимоги до підготовки вчителя-словесника, здатного реалізовувати у своїй професійно-мовленнєвій діяльності завдання з розвитку в учнів свідомих національно-мовних особистостей, що володіють усіма лінгвістичними компетенціями, необхідними для їхньої повноцінної реалізації у різних сферах життя. Актуальність нашого дослідження обумовлена концептуальними засадами мовної освіти, що визначаються Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті й сучасними концепціями навчання державної мови. В аспекті означеного завдання розглядаються інноваційні підходи до організації навчання вчителями української мови і літератури, визначаються завдання, зміст і технології їхньої професійної підготовки.

Проблеми педагогічної діяльності та підготовки вчителя посідають одне з центральних місць у педагогіці вищої школи. Особливий інтерес учених викликають питання професійно-мовленнєвої діяльності педагога.

Аналіз феноменів діяльність, педагогічна діяльність, педагогічне спілкування підвів нас до усвідомлення можливості виокремити професійно-мовленнєву діяльність у структурі професійної діяльності педагога, яку ми розуміємо як спеціалізоване використання вчителем мовлення у процесі соціально-психологічної взаємодії з учнями для розв'язання завдань освітнього характеру. Означене, у свою чергу, дозволило дійти висновків щодо феномена професійно-мовленнєва діяльність учителя української мови і літератури, під якою ми розуміємо спеціалізоване використання вчителем мовлення у процесі навчальної та позанавчальної соціально-психологічної взаємодії з учнями для розв'язання завдань, пов'язаних з формуванням із цих учнів мовних особистостей.

Основою мовленнєвої діяльності вчителя є добре розвинутий оцінний компонент. Сучасна дидактика концентрується у своїх дослідженнях з питань оцінки і оцінювання на чотирьох основних проблемах: 1) функції перевірки і оцінки знань у навчальному процесі, вимоги до знань, умінь і навичок учнів, методи оцінки, способи вимірювання знань і т. ін.; 2) вивчення виховних функцій оцінки, її впливу на формування самооцінки учнів, на інтерес і ставлення школярів до

предмета; 3) зв'язок оцінки з розвитком програмованого навчання і широким залученням у навчальний процес технічних засобів навчання; 4) оцінка як специфічний компонент діяльності вчителя.

Оскільки основним завданням професійно-мовленнєвої діяльності вчителя-словесника є формування свідомої національно-мовної особистості, яка володіє мовною, мовленнєвою, комунікативною й лінгвоестетичною компетенціями, вважали за доцільне з'ясувати місце оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності вчителя для розв'язання означеного завдання. Ми припустили, що в багатоаспектній мовленнєвій діяльності вчителя української мови і літератури найбільш вагомими для виконання професійних функцій є інформативний, впливовий і естетичний компоненти. Кожен з них забезпечує окремі сторони формування мовної особистості.

Інформативне мовлення вчителя є стрижнем усієї навчально-виховної роботи, тому місце оцінного компонента ми шукали саме в ділянці організації освітнього процесу. Оцінний компонент виявляється у доборі навчально-мовленнєвого матеріалу, способів презентації навчальної інформації для учнів, доборі видів навчально-пізнавальної активності учнів, що забезпечують найбільш ефективний розвиток їхніх лінгвістичних компетенцій.

Аналіз впливового аспекту професійно-мовленнєвої діяльності вчителя української мови і літератури дозволив розкрити такі основні моменти: 1) оцінка впливу мовлення вчителя на формування особистості учня; 2) формування в учнів відповідальності за результати власної мовленнєвої діяльності; 3) здатність і вміння вчителів-словесників здійснювати оцінку навчально-мовленнєвої діяльності учнів вербальними засобами. Оцінний компонент застосовується вчителем української мови і літератури правильно лише в тому випадку, якщо 1) педагогом чітко визначаються критерії оцінки мовленнєвої діяльності учнів, 2) еталони, за якими здійснюється оцінювання, зрозумілі учням і прийняті ними, 3) оцінювання супроводжує весь процес навчально-мовленнєвої діяльності школярів, 4) «малі форми» оцінювання, що виконують стимулювальну і спрямовальну функції, супроводжуються розгорнутими вербальними оцінками, в яких визначається перспектива мовленнєвого зростання учня.

Естетичний аспект у професійній мовленнєвій практиці вчителя української мови і літератури повноцінно реалізуватиметься лише за умови, якщо він уміє адекватно оцінити лінгвістичні засоби з погляду їх естетичної цінності. Естетичну оцінку вчитель повинен давати як своєму мовленню, так і мовленню своїх вихованців. Оцінний компонент дає настанову мовленнєво-мисленнєвим органам на відбір відповідних мовних засобів, пошук найоптимальнішого варіанту з кількох альтернативних, при звичаю

до самоконтролю, самокоригування, тобто стимулює постійне мовленнєве самовдосконалення.

У процесі дослідження, враховуючи результати анкетування, ми з'ясували, що студенти філологічних факультетів мають певні уявлення про оцінну діяльність учителя, однак їхні знання були загальними, специфіку застосування оцінного компонента у професійно-мовленнєвій діяльності вчителя української мови і літератури вони уявляли нечітко, переважно однобічно, часто зводили її виключно до оцінки результатів навчально-мовленнєвої діяльності учнів. Одилично були представлені відповіді студентів, які розглядали оцінну діяльність педагога як таку, що покликана стимулювати розвиток особистості учня, мотивувати його навчальну діяльність, спонукати до розвитку самоконтролю й самооцінки. Водночас, лише незначна частина вбачала в оцінній діяльності педагога засіб для вдосконалення навчального процесу, який орієнтує його в рівнях, досягнутих учнями знань, умінь і навичок, а відтак, визначає шляхи організації вчителем навчального процесу, його конкретних форм, методів і т. ін. Майже одностайно позитивні (понад 90%) відповіді студентів на запитання анкети щодо доцільності роботи над формуванням оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності вчителів української мови і літератури підтвердили наші прогнози про її необхідність.

Для перевірки адекватності застосування оцінного компонента в інформативному мовленні вчителя-словесника було запропоновано студентам підготуватись і провести пробний урок. У результаті аналізу професійно-мовленнєвої діяльності студентів упродовж реалізації уроку нами оцінювалися такі моменти: 1) вміння оцінити навчальний матеріал (його складність і специфіку) з метою подальшого визначення способу його вербальної презентації; 2) вміння оцінити навчальний матеріал (його структуру) з погляду добору адекватних мовленнєвих партій учителя; 3) вміння враховувати при побудові інформативного висловлювання результати оцінки екстралінгвістичних умов комунікації; 4) вміння добирати мовленнєві засоби, адекватні меті і змісту інформативного висловлювання; 5) вміння добирати такі види навчально-пізнавальної діяльності учнів, які найбільш ефективно стимулюють розвиток їхньої мовної, мовленнєвої, комунікативної і лінгвоестетичної компетенцій.

Друга група експериментальних завдань була спрямована на визначення рівня розвитку оцінних умінь щодо реалізації впливового аспекту професійно-мовленнєвої діяльності вчителя української мови і літератури. Запропоновані студентам завдання були покликані перевірити їхні вміння здійснювати такі види діяльності: 6) оцінювати можливий вплив на учнів змістового компонента висловлювань учителя, дібраних ним допоміжних, роздаткових і т. ін. дидактичних матеріалів; 7) оцінювати вплив формального аспекту мовлення на розвиток національно-мовленнєвої особистості учня, забезпечення його лінгвістичних компетенцій; 8) залучати

учнів до моніторингу власної мовленнєвої діяльності, її оцінювання, коригування, вдосконалення; 9) оцінювати процес і продукти мовленнєвої діяльності учнів; 10) давати розгорнуті оцінні судження щодо мовленнєвої діяльності учнів задля визначення перспектив їхнього мовленнєвого зростання.

Рівень розвитку оцінного компонента щодо естетичного аспекту професійно-мовленнєвої діяльності вчителя-словесника з'ясувався у низці завдань лінгвоестетичного характеру: 11) вміння оцінити лінгвістичні засоби з погляду їх естетичної цінності; 12) вміння оцінити мовлення учнів з погляду його естетичної цінності.

Виконання запропонованих експериментальних завдань перевірялося шляхом експертної оцінки. Вміння, перевірка яких і було власне предметом нашого дослідження, не підлягали кількісному обчисленню, а відтак, потребували розробки спеціальної шкали вимірювання, заснованої на якісних критеріях оцінювання. У ній ми виділили чотири оцінних еталони („правильно” – виконання завдання відповідає усім вимогам; „переважно правильно” – поодинокі або незначні відхилення від вимог, які в цілому не позначаються на виконанні навчальних функцій; „переважно неправильно” – частотні і значні відхилення від вимог, які негативно позначаються на виконанні навчальних; „неправильно” – повна невідповідність вимогам. Для кожної з 12 позицій, за якими відбувалася діагностика сформованості оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності в майбутніх учителів української мови і літератури, була розроблена система вимог. Результати виконання завдань кожним студентом заносилися до спеціальної таблиці, в основу якої була покладена розроблена шкала.

Загальний аналіз результатів виконання експериментальних завдань засвідчив, що ступінь їх правильності неоднаковий у різних груп студентів. Уніфікувавши одержані дані, ми помітили, що студенти, які неправильно виконали завдання на перевірку сформованості оцінного компонента в інформативному аспекті професійного мовлення, припускалися значних помилок і при перевірці сформованості означеного компонента і в інших аспектах мовлення, і навпаки. Це дало підстави і можливість розподілити всіх респондентів за певними категоріями, відповідно до рівня сформованості оцінного компонента їхнього професійного мовлення. Для виділення рівнів сформованості оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності вчителів української мови і літератури, ми розробили відповідні критерії та їх показники.

Критеріями сформованості оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності вчителів української мови і літератури стали: 1) вміння оцінити навчальний матеріал з погляду визначення способів вербальної роботи з ним (показники: вміння визначати адекватний стиль,

форму і жанр мовлення; вміння правильно визначати текстотвірну основу висловлювання і адекватно її реалізовувати); 2) вміння добирати такі види навчально-пізнавальної діяльності учнів, які найбільш ефективно стимулюють розвиток їхньої мовної, мовленнєвої, комунікативної і лінгвоестетичної компетенцій (показники: вміння добирати лінгвопсихологічні стимули для розвитку мовної компетенції учнів; вміння добирати лінгвопсихологічні стимули для розвитку мовленнєвої компетенції учнів; вміння добирати лінгвопсихологічні стимули для розвитку комунікативної компетенції учнів; вміння добирати лінгвопсихологічні стимули для розвитку лінгвоестетичної компетенції учнів); 3) вміння адекватно оцінити вплив продуктів професійно-мовленнєвої діяльності на розвиток мовної особистості (показники: вміння оцінити вплив змістового аспекту мовлення; вміння оцінити вплив формального аспекту мовлення); 4) вміння організувати роботу учнів над оцінкою продуктів власної мовленнєвої діяльності (показники: вміння визначати еталони оцінки мовленнєвої діяльності; вміння залучати учнів до освоєння означених еталонів; вміння стимулювати навички самоконтролю учнів за продуктами власної мовленнєвої діяльності); 5) вміння оцінити результати мовленнєвої діяльності учнів з метою визначення перспектив їхнього мовленнєвого зростання (показники: вміння визначати критерії оцінки мовленнєвої діяльності учнів; вміння здійснювати оцінку мовленнєвої діяльності учнів на всіх етапах її реалізації; вміння реалізовувати розгорнуті вербальні судження для забезпечення мотивації зростання учнів у мовленнєвому аспекті).

Підсумовуючи, можна сказати, що професійно-мовленнєва діяльність учителя української мови і літератури – це спеціалізоване використання вчителем мовлення у процесі навчальної та позанавчальної соціально-психологічної взаємодії з учнями для розв'язання завдань, пов'язаних з формуванням з цих учнів мовних особистостей. Відтак, компонент у цілісній структурі професійно-мовленнєвої діяльності вчителя-словесника, що визначає, регулює і, за необхідності, коригує таку організацію навчально-виховного процесу з предмета, яка забезпечує найбільш ефективне формування з суб'єктів освітнього процесу (учнів) мовних особистостей, ми розглядали як оцінний.

Оцінний компонент виявляється у трьох основних аспектах професійно-мовленнєвої діяльності вчителя української мови і літератури – інформативному, впливовому й естетичному. Інформативне мовлення вчителя є стрижнем усієї навчально-виховної роботи, тому оцінний компонент має місце в ділянці організації освітнього процесу. Він виявляється у доборі навчально-мовленнєвого матеріалу, побудові висловлювань, способах презентації навчальної інформації для учнів, визначенні тих видів навчально-пізнавальної активності учнів, які забезпечують найбільш ефективне практикування в усіх видах мовленнєвої

діяльності. У впливовому аспекті професійно-мовленнєвої діяльності вчителя української мови і літератури оцінний компонент розглядався у таких виявах: 1) оцінка впливу мовлення вчителя на формування особистості учня; 2) формування в учнів відповідальності за результати власної мовленнєвої діяльності; 3) здатність і вміння вчителів-словесників здійснювати оцінку навчально-мовленнєвої діяльності учнів вербальними засобами. Щодо естетичного аспекту мовлення оцінний компонент виявляється в уміннях учителя-мовника оцінити власне мовлення і мовлення учнів з погляду їх естетичної цінності.

Упродовж дослідження було встановлено окремі тенденції процесу формування оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності учителя української мови і літератури. З-поміж них: а) цілісність у формуванні оцінного компонента професійно-мовленнєвої діяльності в майбутніх учителів української мови і літератури досягається шляхом обов'язкової роботи над його формуванням в інформативному, впливовому й естетичному аспектах мовлення педагога; б) ефективність означеного процесу має двобічний характер, бо залежить як від спільних зусиль викладача методики української мови і студентів, так і від умов цілісної організації підготовки студентів філологічних факультетів до здійснення професійно-мовленнєвої діяльності у вищій школі.

Література

Ващенко, Л.Ф.: Формування оцінного компонента у майбутніх учителів: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. – Одеса, 1996. – 24 с.

Волков, А.М., Микадзе, Ю.В., Солнцева, Г.Н.: Деятельность: структура и регуляция. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 216 с.

Гоголь, О.В.: Формування педагогічного мовлення майбутніх учителів активними методами навчання: Дис. канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1997. – 183 с.

Загнітко, А.П., Домрачева, І.Р.: Основи мовленнєвої діяльності: Навчальний посібник. – Донецьк, Український Культурологічний Центр, 2001. – 56 с.

Залесский, Г.Е.: Психологические вопросы формирования убеждений. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 119 с.

Захлюпана, Н.М., Кочан, І.М.: Словник-довідник з методики викладання української мови. – Львів: Видавничий центр ЛДУ ім. Івана Франка, 2002. – 250 с.

Зимняя, И.А.: Лингвopsиxология речевоy деятельности. – М.: ППСИ, Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2001. – 432 с.

Summary

Phenomenon 'professional speech activity of the Ukrainian language and literature teachers' was clarified. For the first time in scientific practice phenomenon 'evaluative component in the professional speech activity of future teachers of the Ukrainian language and literature' was defined, the place of the above-mentioned component in the professional speech activity of the Ukrainian language and literature teachers was found out. Criteria, indices, levels of formation of evaluative component were determined.

Key words: language, literature teachers, pedagogical assessment.

Антропологічні та світоглядні виміри української народної медицини

Даренська Віра

Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля

Однією з найбільш актуальних проблем сьогодення є дослідження народної духовної культури як основи формування національного образу світу. Народна медицина є одним з виявів світогляду і життєвого досвіду культури, а отже, культурологічний аналіз народної медицини представляє для дослідників особливу цінність. Він дозволяє висвітлити базові смислові елементи національного образу світу і людини в ньому, на яких заснована українська *народно-медична система лікування*. Важливою особливістю образу світу, як зазначає дослідник національних образів світу Г. Гачев, є те, що образ світу „осягається лише спільними зусиллями розсудкового та образного мислення, й тому робота тут йде «мислеобразами»” [Гачев 2007: 9]. На сучасному етапі вивчення цього фрагмента культури важливим є не тільки виявлення всього кола народномедичних знань (демонологічних, лікувально-терапевтичних, фольклорних тощо), їх системний опис і класифікація, але і урахування розгорнутих в просторі ментальних проєкцій практики народної медицини. Своєчасною також можна визнати постановку питання про те, який саме образ світу стоїть за комплексом знань народної медицини, яка саме прагматика активно існуючих в традиційній культурі народномедичних текстів (в широкому семіотичному розумінні цього слова – від замовлянь, раціональної практики лікування до демонологічних уявлень), якими ціннісними орієнтирами послуговуються в цій сфері. Оскільки „народна медицина – складний комплекс, в якому поєдналися позитивні емпіричні знання і засоби лікувальної магії, народна традиція і пізніші елементи, що влились в народну медицину з професійної, явища широкого міжнародного побутування і досвід місцевих спостережень, нашарування різних епох” [Болтарович 1990: 4], в силу цього факту розглядати феномен народної медицини можна з різних точок зору.

Метою даної статті є дослідження антропологічного і світоглядного сенсу народних уявлень про сутність хвороб і засоби лікування в контексті специфіки традиційного українського образу світу. Дана мета розбивається на два послідовних завдання: 1) проаналізувати уявлення про персоніфіковану сутність хвороб; 2) визначити світоглядні та ціннісні аспекти лікувальних засобів традиційної народної медицини.

Народні медичні знання становлять суттєву частину та важливий змістовний стрижень всієї традиційної культури, оскільки в медичних текстах і відповідних ментальних стереотипах зберігаються найбільш

значущі елементи архаїчної етнокультурної інформації. Це підтверджує російський дослідник Вл. Г. Власов: „Народна медицина, як неодмінний компонент, входить до складу традиційно-побутового шару етнічної культури, виконуючи основні етнічні функції” [Власов 2003: 130]. Варто зауважити також існування *унікальної специфічної системи народних медичних знань* кожної нації та етнічної групи (хоч це і не суперечить існуванню східнослов'янської системи народної медицини, далекосхідної і т.п.), оскільки народна медицина – завжди неодмінно етнічна медицина; втрата нею етноспецифічності, її деетнізація є рівноцінними забуттю цієї медичної культури чи відмові від неї. Тому народні медичні знання етносу пристосовані для лікування хвороб, які найчастіше зустрічаються саме в цій етнічній групі. У свою чергу, народна медицина не є автономною сферою культури, вона є реалізацією певних соціокультурних навичок, що пов'язані із фольклорною та міфо-ритуальною традицією.

Носіями народномедичних знань в традиційній культурі виступали як чоловіки, так і жінки. Розрізнення за статтю майже не існувало, однак винятковим правом приймати пологи у породіль мали тільки жінки, „повитухи” і костоправами здебільшого були чоловіки. Існувало багато назв спеціалізацій: ворожбит/ворожка, планетник, зільник/травник, баба-повитуха/бранка/пупорізка, чаклун, знахар, відьма. Наразі ці слова сприймаються як синоніми, хоча між цими „спеціалізаціями” є нюанси, які сучасна людина може не розуміти в силу суттєво інших соціокультурних реалій нашого часу. 1) *Баба-повитуха (бранка, пупорізка)*. Функція цієї жінки (і ні в якому випадку чоловіка) – приймати пологи у породіль, тобто функції акушера-гінеколога та педіатра, і серед всіх носіїв народномедичних знань ця спеціалізація була найважливішою через її суспільну значущість. Баба-бранка повинна була володіти досить великим багажем медичних та психотерапевтичних (з нашої точки зору, раціональних) та сакральних знань (замовляння, які з часом „синтезувалися” із християнськими молитвами, були найважливішими при прийманні пологів). 2) *Знахарі/травники*. Представниками цієї спеціалізації народномедичних знань могли бути як чоловіки, так і жінки. Травники – це сільські „лікарі”, які здебільшого займалися виключно лікувальною справою за допомогою трав, основним лікувальним компонентом виступало „зілля” – різноманітні, здебільшого запашні трав'янисті рослини, а також навар або настій з деяких із них, який використовується в народній медицині. Але другою складовою травницького уміння було знання певних замовлянь, заклинань, молитов, які мали язичницьке походження, а також певних молитов, з якими зверталися до зілля, яке збиралися рвати. Але при цьому важливо наголосити на переважно лікарському напрямку діяльності знахаря. 3) *Хірурги – костоправи*. Представники цієї спеціалізації (здебільшого чоловіки) жили майже в кожному селі, і володіли раціональними знаннями медичної

практики: вміли складати зламані кості, накладаючи пов'язки з берести, вправляти вивихи та диски, розтираючи мазями: „Серед лікарів такого типу... були вправні знавці своєї праці, справжні народні цілителі, що успадкувавши досвід своїх предків, добре володіли методом мануальної терапії, тобто ручного вправлення дисків, вміли розпізнавати переломи, знали про можливість зміщування уламків” [Болтарович 1990: 39]. Окрім знань з мануальної терапії, костоправи також вміли робити різні мазі та рослинні примочки для пришвидшення загоювання. 4) *Чаклуни та відьми*. Представники цієї найбільш зловісної галузі народної медицини відрізнялися від всіх інших тим, що могли робити зло та лихо людині, і ніколи добро, їх остерегались та боялись. При чаклунстві зверталися до темних сил природи, а з точки зору Церкви – до чорту та сатани.

Хвороба в образі світу української народної медицини була персоніфікованою істотою, яка уявлялася в: 1) антропоморфному (людському) вигляді, але могла бути і бесплотною та невидимою. Концепт лікування був багатоплановим, він включав *ірраціональний* (магічні ритуальні дії), *словесно-магічний* (замовляння, заклинання, молитви) та *раціонально-лікувальний* аспекти (масаж, бальнеологія, гомеопатія, рефлексотерапія, гіпноз і навіювання, фітотерапія: обкурювання сумішшю трав, розтирання, напари, настойки, відвари, мазі). Якщо хвороба – це жива істота, тому при лікуванні з хворобою поводитися відповідно: 1) з нею розмовляють, її вмовляють піти геть, їй погрожують з замовляннях; 2) крім словесних вмовлянь (замовлянь, молитв), хворобу намагалися змусити вийти з тіла під впливом різних фізичних чинників, які також мають і спіритуальне значення.

Література

- Болтарович, З. Є.: Народна медицина українців. Наукова думка, Київ 1990.
Власов, В. Г. Современный человек и традиционная медицина In: Человек 1/2003, с. 129-137.
Гачів, Г.Д.: Космо-Психо-Логос. Национальные образы мира. Академический проект, Москва 2007.

Summary

The author considers the specific character of folk medicine in traditional Ukrainian culture in this article. Here author demonstrates that in this type of culture the principles of healing are strictly defined and founded upon fundamental understanding of natural environment as well as knowledge of spiritual life rules. The basic professional types of traditional medical practice are defined here.

Key words: Ukrainian medicine, healing, environment, anthropology, worldview.

Гендерний аспект української інвективи

Форманова Світлана

*Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського*

На відміну від категорії *sexus* гендерний статус, гендерна ієрархія та гендерно обумовлені моделі поведінки створюються не на рівні генетики, вони конструюються суспільством (*doing gender*) та регламентуються культурними традиціями [Воронина 1999: 169]. Гендерні стосунки є важливим аспектом соціальної організації. Вони відбивають її системні характеристики та структурують стосунки між тими, хто говорять. Гендерні відношення фіксуються в мові як культурно обумовлені стереотипи, які відбивають поведінку особистості, її мовлення у процесах мовної соціалізації.

Отже, термін «гендер» використовувався з метою описування соціальних, культурних, психологічних аспектів «жіночого» відповідно до «чоловічого».

Варто зазначити, що питання розрізнення гендерного та інших чинників, які впливають на мовну компетенцію та комунікативну інтеракцію (соціальний аспект, професія, вік, спосіб життя та ін.) набагато складніші і мають бути докладніше вивчені. Особливо нашу увагу привернув гендерно специфічний вибір одиниць лексики, тому наша розвідка є **актуальною**.

Дослідженню гендерних особливостей приділяли увагу Т. Б. Крючкова (1975), А. А. Вейлерт (1976), О. А. Рижкіна, Л. І. Реснянська (1988), Л. Р. Мошинська (1978), І. Г. Овчиннікова (1996), О. А. Земська (1993), Н. Ф. Верхованцева (1989), О. І. Горошко (1996), О. М. Холод (1996; 1997), А. Кириліна (1999).

У різних суспільствах чоловічі та жіночі ролі можуть бути різними, але у всіх діє одне правило: те, що вважається за чоловіче, маркується суспільством як пріоритетне і домінуюче; все, що вважається жіночим, визнається вторинним і підлеглим. Так було з'ясовано одну з особливостей гендерних ролей і відносин – конституювання домінування у суспільстві маскулінного і придушення фемінного. Гендер, таким чином, виявляється одним з базових принципів соціальної стратифікації. Іншими такими принципами виступають етнічність (національність), вік, соціальна приналежність тощо.

Важливим аспектом міжкультурної комунікації є володіння комунікантами стратегією і тактикою спілкування, що базується на

володінні мовцем варіативними мовленнєвими засобами. Адже в кожен конкретний момент спілкування людина вибирає найбільш адекватні стилістичні та лексико-граматичні варіанти передачі думок та почуттів, найдоречніші шляхи розвитку бесіди, найбільш ефективні способи вирішення можливих комунікативних задач і проблем, найдоцільніші альтернативи реагування на ремарки співрозмовника. Коли у розпорядженні немає таких варіантів, мовлення людини набуває жорсткості та ригідності, що детермінується наявністю в запасі лише одного варіанта не завжди придатного для розмови. Вибір усіх перерахованих компонентів залежить від статусу співрозмовників, їхніх соціальних, психологічних та лінгвістичних ролей, гендерної приналежності, авторитету, обставин комунікації та поведінкових стереотипів.

Гендерні особливості використання стилістично забарвленої лексики в мовленні відображають більшу чутливість жінок, порівняно з чоловіками, до комунікативних норм суспільства, яке табує вживання стилістично зниженої лексики, прагнення жінок створити дружню атмосферу спілкування й бажання чоловіків справити враження на співрозмовника своєю ерудицією та безкомпромісністю.

Лексико-стилістичні засоби у певній комунікативній інтеракції мають гендерну маркованість і характеризують відображану вербальну поведінку представників певної статі. Типовою рисою жіночої вербальної поведінки є прагнення створити позитивну атмосферу спілкування, прагнення уникати засобів, що можуть образити співрозмовника, демонструвати загальну емоційно-експресивну налаштованість. Чоловіча вербальна поведінка демонструє загальний негативний настрій комуніканта, зосередження на своїх власних проблемах, небажання враховувати інтереси співбесідника, певна агресивність тощо.

У лінгвістиці існує термін «інвектива», тобто спосіб існування вербальної агресії, який сприймається в тій чи тій соціальній групі як різкий або табуований. Але інвектива має два різновиди: агресивний та експлетивний. Останній ще має назву вигуківий, тобто некодифіковані вислови замінюють евфемізмами, як-от: «блін», «лихий», «нечиста сила», «нічний метелик», «врізати дуба», «склеїти ласті», «щоб тебе хапун ухопив», «афедрон», «вскочити у матню», «заськи» та ін. Варто зазначити, що останнім часом саме цей різновид інвектив надто популяризується, оскільки така інвектива швидко втрачає свою силу, нівелюється її межа, що дозволяє їй перейти до розряду жаргону. Звернімо увагу на той чинник, що інвектива має національно-культурну специфіку, тому не можна з впевненістю сказати, хто більше лається: українці, росіяни чи угорці. Виходить, це залежить від релігійності народу: чим людина більш релігійна, тим вона більше лятиметься.

Зауважимо, що лінгвістична категорія інвективи у більшості випадків є яскравим соціальним портретом самого мовця. Тому що склад

лайливої лексики кожної людини хоча і досить індивідуальний, проте має певні ознаки, які можуть точно вказати на належність цієї людини не лише до тієї чи іншої статі, але й на рівень освіти, соціальний стан і, навіть, на вік мовця.

Для вербальної поведінки чоловіків властивими є порушення табу на вимову слів, що позначають окремі частини тіла та стосунки між представниками протилежних статей, як-от: *Падлюка! Курва! Сука! Холера! Лайно! Гондон!* та ін. Для жіночої вербальної поведінки типовим є використання комунікативів, що мають у своєму складі евфемізми, які замінюють табуйоване слово, як-от: *Обскубаний папуго! Божевільний алкаш! Навіжений! Охочий потримати молодих дівчаток за колінця! Малолітній злочинець! Гидкий ошуканець! Дурень! Схиблений! Злодій! Мотлох життя! Ідіот! Маніяк!* та ін.

Дорослі вживають інвективи, щоб отримати емоційну розрядку, інші – від неvistачання культури, молодь – щоб відчутти себе дорослими. Залежно від статі адресата або адресанта ставлення до матірньої лайки суто відрізняється. Матюгальщина сприймається як риса чоловічої поведінки, бо чоловікам більш властива фізична агресія. «Але зменшення питомої ваги ненормативної лексики взагалі, (...), у публічному або діалоговому спілкуванні у змішаних групах не означає, нібито жінки уникають ненормативної лексики» [Ставицька 2005: 165].

Отже, вживання інвектив з метою підсилення їх експресії й на емоційному підґрунті властиве майже усім категоріям населення. «Обсценну лексику вживають вільніше в середовищі однорідному за статтю і віком, ніж у гетерогенному (тобто, наприклад, жінки-ровесниці у спілкуванні одна з одною вільніше використовують мат, ніж у змішаних компаніях і тим більше, звертаючись до чоловіків)» [Земская та ін. 1993: 384].

У вербальній поведінці жінок простежується залежність частоти вульгаризмів від статусних властивостей адресата-чоловіка, віку самої жінки та стилістичної маркованості лексеми. Інвективи типові лише для висловлювань молодих жінок і дівчат-підлітків при вираженні високого ступеня негативних емоцій.

Наприклад, *Сволота! Гадина! Покидьок! Потрох! Прошмандовка!* та ін.

На думку Д. Синяка, лайка – це «елемент культури». Людині не заборониш лаятись! Тож нехай хоч вона виражає свої емоції культурно-письменницькими словами. Емоційний характер інвектив залежить від тієї дійсності, яку ці засоби виражають. Але «потреба у лайці, навіть невинній – це практично збочення, наслідок неправильного виховання. Хіба ж можна полегшувати сваркою святу й вічну душу» [Синяк 1998: 6-7].

За Д. Лихачовим, «лайка – це замовляння, за допомогою яких темна свідомість намагається встановити хоча б емоційний контроль над природою речей, якщо інших форм впливу на життя у нього немає» [Там само: 12].

Українському менталітетові лайка не властива. Це явище в Україні – породження новітніх часів, тому що в українських традиціях не було вживання брудних слів і лайок для «плавності» мовлення, його «орнаментування» і т. п. [Радевич-Винницький 2001:179].

Спостерігаючи за мовною поведінкою студентів, викладачів та інших груп населення ми помітили, що словник лайливої лексики чоловіка й жінки суттєво відрізняється. Незважаючи на феміністичні настрої та намагання жінки ні в чому не поступатися чоловікові, жінки з меншою частотністю вживають суто лайливі лексеми, але з більшою винахідливістю утворюють нові форми образ, евфемізми та фразеологізми. В українській мові лайливі лексеми у вустах жінки з'являються рідше, оскільки це невластиво їм по суті, що свідчить про ментальні риси українців, але більшу частину їх можна віднести до зневажливих, як-от: *Дідько! Матір Божжа! Бісова душа, матері твої чорт! Лихий би тебе побрав! Дурень! Каламутна особа! До біса! Стара баржа! Залізобетонна конструкція! Ненормальний! Старий алкаш! Пішов геть!*, а також образи, пов'язані з тваринним світом: *хитрий, як лис; дурний, як індик; впертий, як осел; боягузливий, як заєць; надоїдливий, як муха, лисичка-вертихвістка, курка облізла, бугай, жеребець, кобель* та ін.

Чоловіче мовлення відрізняється суворістю, жорсткістю, негативною експресивністю та агресією: *Свиня! Собака! Виблядок! Сука! Курва! та ін.*

О. А. Рижкіна та Л. І. Реснянська [1988] з'ясували, що однакові лексеми сприймаються чоловіками та жінками як такі, що мають різний ступень позитивної чи негативної оцінки.

Ще Аристотель співвідносив жіночий початок з пасивною, підкореною матерією, а чоловічий – з активною формою, яка володарює [Рябова].

Отже, порушення табу дає відчуття свободи, яку у реальному світі відчутти майже не можливо. Такою свободою користуються люди, які за рахунок своєї посади, віку або з інших причин не можуть собі дозволити кинути інвективу.

Інвектива – прекрасний засіб встановлення контакту: якщо ти говориш нашою мовою, то ти такий самий, як ми.

Інвективу пов'язують з певним соціальним тлом та рівнем інтелекту, що й демонструють останнім часом все частіше не лише у побутовому мовленні, а й з телерадіоэфірів та газетних шпальт.

У чому все ж таки полягає магнетична сила цієї лексики? Причин тут кілька. Не на останньому місці стоїть її утилітарність, зручність, доступність, простота і навіть гнучкість. Ступінь етико-естетичної зниженості сприяє

інтенсифікації ознаки, закладеної в значенні слова. З накопиченням грубості, непристойності підвищується ступінь вираженої словом властивості. У такий спосіб зростає використання згрубіло-просторічної лексики, жаргонних слів не лише в побутовому мовленні, а й у художньому, публіцистичному, теле- та радіоефірі.

При цьому велике значення має позамова ситуація, тобто, кому належать ті чи ті висловлювання, які містять лайливу лексику, кому їх адресовано, за яких обставин і з якою метою. Це може стати тим чинником, який визначить правильність вибору адекватної лексеми у певній мовній ситуації, оскільки створюється ілюзія про особливе і високе становище жінки в Україні, що насправді має мало спільного з існуючими соціальними реаліями. Тому, на нашу думку, вживання жінкою інвективної лексики не властиве їй по суті. Це привілея чоловіків. Мовлення чоловіків та жінок чітко окреслює їхні характери, поведінку, і, врешті-решт, їхню долю, що впливає на сучасне слововживання та на ставлення до людей на підставі їхньої статі.

Отже, вживання інвективної лексики спричинено ненормативністю вимог до формально-логічної та тематичної організації висловлювання, його контекстної доречності, знання яких є головним чинником міжкультурної комунікації.

Результати роботи окреслюють шляхи подальшого лінгвістичного дослідження гендерного аспекту інвективи у комунікативній поведінці мовця.

Література

Воронина, О.: Свобода слова и стереотипный образ женщины в СМИ // Знамя. - 1999. - № 2. – С. 165-175.

Земская, Е.А., Китайгородская, М.А., Розанова, Н.Н.: «Особенности мужской и женской речи». Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект.- Ленинград: Наука,1993.- С.384-408.- В кн.: Ставицька Леся. Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови.-К.: Критика, 2005.-464 с.-Бібліогр.: С.426-449.

Радевич-Винницький, Я.: Етикет: культура спілкування. – Львів: Сполум, 2001. – 224 с. (розділ Антиетикет у спілкуванні. – С. 176-189).

Рябова, Т.Б.: Женщина в истории западноевропейского средневековья. – Иваново, 1999. – С. 35.

Синяк, Д.: Навіщо нам російська лайка, коли маємо свою, не таку брутальну? // Високий замок. – 1998. – 30 жовтня. – С. 6-7.

Сорокин, Ю.А.: Психолінгвістическіе проблемы восприятия и оценки текста // Сорокин Ю.А. Психолінгвістическіе аспекты изучения текста. – М., 1985. – С. 5-34.

Ставицька, Л.: Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови. – К.: Критика, 2005. – 464 с. – Бібліогр.: С. 426-449.

Summary

The article investigated features of the communicative behavior of gender-Ukrainian (men and women), representatives of students and middle class society, the situation investiven crossgender communication.

Key words: Gender, Communication, invectiva.

Українська політична загадка: семантичний аспект

Панасенко Тетяна, Форманова Світлана
*Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського*

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки є чимало праць, присвячених вивченню основних питань загадки. Але незважаючи на те, що розробка теоретичних засад цієї категорії дослідження починається ще від Аристотеля і продовжується до сьогодні, існує досить велика кількість малодосліджених проблем та аспектів загадки, серед яких – політична загадка. На наш погляд, перспективним і актуальним є дослідження політичної загадки, оскільки саме в цих народних перлах вбачаємо мовне вираження ставлення людей до влади в цілому. Аналіз політичної загадки здійснено на матеріалі політичної кризи України 2007 року.

Метою статті є висвітлення семантичного аспекту політичної загадки. Мета передбачила розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати умови виникнення політичної загадки в Україні 2007 року; 2) здійснити семантичний аналіз політичної загадки.

В україністиці дослідження загадки, на жаль, не є активним. На російському ґрунті дослідженню загадки присвячено значно більше уваги.

Проте політична загадка не була предметом дослідження ані в українському, ані в російському мовознавстві.

Писемні різновиди мови не можуть нормально функціонувати без підґрунтя, без постійного підживлення з рухливого усного мовлення, в якому, власне, і відбувається реальне життя народу, постійне його, хоч і непомітне у щоденному спілкуванні, ставлення до ситуації в країні. Загадка спочатку побутує саме в усному мовленні, а потім вже вона записується і стає різновидом мови писемної.

У політичному стилі вживання комічних засобів є найбільш невмотивованим. Проте, змінюючи семантику деяких слів або цілих виразів, тексти загадок досягають своєї художньої мети. Тому, вживання безлічі вульгаризмів, приказок, мовної суміші, зниження або заміна лексичного значення використовується для того, щоб показати саме таку Україну, якою вона була у момент розвитку подій 2007 року.

Загадки, як і інші фольклорні жанри, відбивають особливості суспільного, побутового та політичного життя свого народу, як-от:

*Цей балакати уміє
Як нюхне добряче
Шморга носиком постійно*

*По трибуні скаче
Хоч від яблуні далеко
Та близько до каси
Хто це є? вгадати легко...*
(Чорновіл Тарасик)

Вбачаємо специфічні особливості суспільного ставлення до членів політичної спілки, які виражаються мовними характеристиками: вживання слів негативно забарвлених («балакати» вжито в значенні вести промову, але обрано навмисно знижену семантику; «шморга» – в значенні звуконаслідувального слова шморг-шморг, яке позначає застуджену особу, але вжито навмисно у розмовному стилі; «скаче» – тобто ходить, дещо жваво, емоційно, проте використано саме у розмовно-вulгарному стилі); відображення публічної не толерантної поведінки (нюхне добряче / Шморга носиком постійно / По трибуні скаче).

Суть кризи полягає у протистоянні гілок влади (Юлія Тимошенко, Віктор Ющенко, Віктор Янукович), яке мало водночас інституційний і персональний характер. На першому плані — амбіції двох популярних діячів. Один із публіцистів так висловився з приводу протистояння двох політичних таборів: час уже з'явиться третій силі — громадянському суспільству (якщо воно в нас існує), щоб сказати своє вагоме слово.

Як писав К. Скотт Літлтон, «існує істотний зв'язок між мовою та ідеологічною характеристикою її носія». Громада, створивши політичні загадки, таким чином, мовила своє слово отак:

*Він із космосом на зв'язі
(Кожний день виходить)
В релігійному екстазі
Сесії проводить
До столиці як до неба
Харкову й донецьку
Бо в Києві мер як треба -
(Льоня Черновецький)*

За допомогою іронії та русизмів (він із космосом на зв'язі вжито у значенні «чудодійні» можливості; кождий день виходить мається на увазі не пропускає; в релігійному екстазі – занадто захоплений, забуваючи про «справжні» політичні обов'язки) виявляється негативне ставлення народу до загадуваного суб'єкта.

Слово надто багато важить у людському житті. Воно вмить змінює настрої, робить щасливим або нещасливим, радісним чи пригніченим. Зважаючи на політичні події 2007 року, настрої та розуміння ситуації відображені у текстах саме політичних загадок, наприклад:

*Ось іше один товариш
За людей горою
Не розбили б окуляри*

*Нашому герою
Бореця із криміналом
Як працівник МУРа
Дружно хором прокричали!
Це – (Луценко Юра)*

Щодо цієї загадки, то відчувається саме іронічне незадоволення – негативне переосмислення об'єктів критики, якими є явища і події, які уявляються неспіввідносними з ідеалом і потребують сатиричного викриття. (Ось іще один товариш – тут відбулося зміщення семантики на лексичному рівні слова товариш, яке вжито в значенні негативному), злість (Не розбили б окуляри / Нашому герою), відчай та страх (Бореця із криміналом / Як працівник МУРа). Саме невірне тлумачення слів допомагає створити семантичний комічний засіб.

Окрім того, мова – це саме життя. Створені народом у 2007 році політичні загадки є відповіддю на події того часу, а саме політичну кризу – політичне протистояння законодавчої та виконавчої влади з одного боку та Президентом України з іншого боку, що виникло після підписання Віктором Ющенком Указу «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України», котрим припинялась дія повноважень депутатів парламенту України та на 27 травня 2007 призначались дострокові вибори.

Розглянемо мовний матеріал:

<i>Хто у нас тепер</i>	(Тимошенко Юля)
<i>прем'єра</i>	
<i>Ісполня роботу?</i>	
<i>Про старих</i>	
<i>пенсіонерів</i>	
<i>Проявля заботу?</i>	<i>Любить пасіку і</i>
<i>Добре стало в нашій</i>	<i>пчолок</i>
<i>краї</i>	<i>Глечики і суші</i>
<i>І дорослим й дітям</i>	<i>Та відроджує</i>
<i>Нумо, хто ж його не</i>	<i>трипілля</i>
<i>знає?</i>	<i>В зачерствілих</i>
<i>(Янукович Вітя)</i>	<i>душах</i>
	<i>А жона його -</i>
<i>Ця воровка і брехуха</i>	<i>шпінка!</i>
<i>Із косою дама</i>	<i>Цру агентка!</i>
<i>Забиває людям вуха</i>	<i>Кричимо</i>
<i>Сладкими словами</i>	<i>"імпічмент" звонко</i>
<i>Обіця молочні ріки</i>	<i>(Віктор Ющенко)</i>
<i>А в кишені дуля</i>	
<i>Хто ця жінка, любі</i>	
<i>дітки?</i>	

Усі загадувані суб'єкти є активними діячами політичної ситуації в Україні як 2007 року, так і досі. У загадках яскраво зображені найхарактерніші риси цих осіб (Із косою дама – зовнішня особливість (зачіска) політичної діячки Юлії Тимошенко; Любить пасіку і пчілок – тут ми зустрічаємо явище полісемії та переносне значення слів (пасіка – Україна, пчілки – українці) / Глечики і суші – відповідно інші національності (росіяни та японці); Їхня праця (прем'єра / Ісполня роботу вжито в значенні «відтворювати» обов'язки прем'єра; Забиває людям вуха / Сладкіми словами – відбулося зміщення семантики на лексичному рівні слова забивати, яке вжито в значенні казати; відроджує трипілля) та ставлення народу (спостерігаємо глузливо-критичне ставлення авторів загадок до суб'єкта зображення: Добре стало в / нашім краї / І дорослим й дітям; Обіця молочні ріки – перебільшення, неймовірні факти / А в кишені дуля – семантичне зміщення лексичного значення слова дуля, можна дібрати синонімічний ряд: нічого, порожньо, нуль).

Проведене дослідження дозволяє зробити такий висновок: 1) раніше загадкам надавали суто магічного значення аби звірі та люди не зрозуміли про що йдеться, пізніше загадки стали засобом випробування, у наш час загадки – є засобом не лише відпочинку та розваги, а й активним супутником політичних подій в Україні 2007 року; 2) загадки народжуються та живуть у повсякденному побуті народу, головним чином, як культурна розвага, як джерело кмітливості, тямучості, уважності. Отже, особливостями українських політичних загадок є більш оцінний характер загадуваного, негативно закарбовані, розраховані на дорослу аудиторію (принаймні, людей обізнаних у політичних подіях 2007 року). У тексті політичних загадок вбачаємо велику кількість вульгаризмів, жаргонізмів, діалектизмів та русизмів. Проте, проаналізувавши саме політичні загадки, ми з'ясували, що вони побутують як завуальований жанр протесту, гніву та обурення народу на політичну ситуацію 2007 року.

Література

www.children.edu-ua.net/storage/1370.doc

<http://www.lib.ua-ru.net/inode/17694.html>

http://www.universum.org.ua/journal/2008/bahan-radev_9.html

<http://pravda.com.ua/news/2007/4/22/57834.htm>

http://uk.wikipedia.org/wiki/Політична_криза_в_Україні_2007

<http://board.gameplay.org.ua/showthread.php?t=482>

<http://www.lib.ua-ru.net/inode/17694.html>

Summary

This text deals with the researching of the Ukrainian political riddles. As exactly in these folk pearls we can see linguistic people's relation expression to government. The analysis of political riddles is carried out on material of political crisis of Ukraine of 2007.

Key words: political riddle, linguistic relation, political crisis, semantics.

Оцінний потенціал кулінарної лексики у структурі метафори на позначення жінки

Сукаленко Тетяна

Національний університет державної податкової служби
України

Від 70-х років ХХ ст. активізувалися гендерологічні дослідження в європейській, американській соціолінгвістиці, а від початку 90-х років ХХ ст. – і в мовознавстві на пострадянському просторі. В україністиці до цієї проблеми зверталися Ф. Бацевич, Я. Пузиренко, Л. Ставицька, О. Тараненко та ін.

Водночас проблема відображення статі в українській мові залишається однією з найменш розроблених. До розв'язання цієї інтердисциплінарної проблеми ми підійшли з позицій лінгвокультурної та соціокультурної реконструкції гендерного концепту ЖІНКА в українській мові на матеріалі вторинних метафоричних номінацій, які об'єктивізують цей концепт.

В. Карасик, досліджуючи концепт з лінгвокультурологічних позицій, справедливо наголошує на триєдності в концепті образу, поняття й оцінки [Карасик 2004:117].

Мета цієї статті полягає в систематизації й описі метафоричних номінацій (далі МН) жінок у межах типізованої парадигми *жінка – продукт харчування*.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше в українському мовознавстві комплексно проаналізовано систему МН на позначення жінки як одного із засобів образної вербальної репрезентації концепту ЖІНКА в українській лінгвокультурі.

Однією з домінант метафоричного ряду на позначення жінки постає ототожнення жінкою з їжею, тобто продуктами харчування. У межах даної парадигми розглянемо такі МН: *карамелька, шоколадка, пампушечка, пасочка, булочка, пишка (пишечка), тістечко, сметана, м'ясо, свіжина*.

Побутує така думка, що «МН активно торкаються і групи “кулінарної лексики”, застосування якої для характеристики особи визначає знижений, оцінний характер метафори» [1983: 93]; цікаво простежити оцінний потенціал кулінарної лексики у структурі метафори на позначення жінки. Асоціювання жінки з *продуктами харчування* є

семантичною універсалією, яка визначає активність метафори *апетитна жінка* в узусі.

В живому жіночому уснорозмовному мовленні ми зафіксували слово *карамелька* на позначення жінки, яка вчасно вміє виконати роботу і як слід відпочити, при цьому отримуючи максимальну насолоду.

В одному з оповідань В. Слапчука з'являється номінація *шоколадка* і в ролі апелятива, і в значенні “апетитна жінка”: *Тс-с, шоколадко...* (В.Слапчук, Коротка стрілка жіночого годинника, с. 25).

Слово *пампушечка* вживається на позначення товстої, пухкої дитини або жінки [2005: 879] у буковинських діалектах постає метафорою на позначення пишної жінки [1983: 381]. В усному мовленні можна почути слово *пасочка* зі значенням “пишнотіла жінка”.

У народній пареміології фіксуємо номінації *пишка* (*пишечка*), *тістечко*, *булочка*, які вживаються на позначення жінки й актуалізують як ознаки зовнішності: *гарна як пишка* [Доброльожа 2003: 78] – вродлива, приваблива, принадна жінка; *пухкенька як пишечка*; *пухкенька як тістечко* – товста жінка [Доброльожа 2003: 102], так і риси вдачі: *викабелюється як булочка за три копійки* [Доброльожа 2003: 69] – чванлива жінка.

У слові *сметана* закладена оказіональна сема “приваблива, принадна”, і тому слово набуває здатності виступати метафорою на позначення жінки, яка дає задоволення: *смачна жінка* як варіант узуальної метафори *апетитна жінка: ... маю любку, смачну, як сметана* (М.Матіос, Солодка Даруся, Михайлове чудо, с.103).

Семантична паралель *жінка – м'ясо* є архетиповою за своєю суттю, про що свідчить хоча б розгалужена система гендерно маркованих номінацій, які містять слово *м'ясо*. Асоціювання особи жіночої статі з *м'ясом*, як влучно зазначає Л. Ставицька, «виявилось напрочуд життєздатним у сучасному жаргоні, щоправда з виразною тенденцією акцентування негативно оцінних сем, серед яких типізованою є “зайва вага”, звернена до уявлення про відгодовану худобу [Ставицька: 2003: 247]. Зневажливий погляд на жінку як *м'ясо* закоріненний у кримінальному і молодіжному жаргонах. Слово *м'ясо* вживається на позначення повної жінки, дівчини [Ставицька 2008: 250].

У молодіжному жаргоні номінація *свіжина* набуває значення «дівчина, жінка як нова сексуальна партнерка або цнотливиця» [Ставицька 2008: 332].

Отже, назви борошняних виробів *пампушечка*, *пасочка*, *булочка*, *пишка*, *тістечко* забезпечують переважно позитивно-оцінний ореол

метафори, тоді як одиниці мікрополя *м'ясо* потенційно несуть у собі зневажливий конотативний ореол.

Література

Великий тлумачний словник сучасної української мови. Перун, Київ 2005.

Добролюбова, Г.М.: Красне слово – як золотий ключ. Волинь, Житомир 2003.

Карасик, В.И.: Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Гнозис, Москва 2004.

Русская разговорная речь. Фонетика, морфология, лексика, жест. Наука, Москва 1983.

Ставицька, Л.О.: Гендерні аспекти жаргоновживання. In: Наукові записки Луганського національного педагогічного університету 4/ 2003, с. 240–253.

Ставицька, Л.О.: Українська мова без табу. Критика, Київ 2008.

Summary

The article explores the concept WOMAN in the aspect of metaphoric nominations of a woman ("person of female sex", "adult person of female sex/gender") functioning in the Ukrainian language. Using the method of total (complete) sampling from phraseology, dialectic and other Ukrainian dictionaries, metaphors are selected that enable a cognitive and onomasiological analysis of metaphoric nominations of the woman within the "woman – foodstuff" paradigm.

Key words: gender, WOMAN concept, paradigm, metaphoric nominations.

Організація й проведення семінарських занять з педагогіки в формі метафоричної гри на основі аналізу українських народних казок

Жукова Оксана

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

У кожного народу є високі духовні ідеали, що відбиті в його творчості. Одним з таких видів творчості є казка. Вона: зміцнює спадкоємність поколінь; вчить усвідомлювати приналежність до своїх коренів і правильно розуміти своєрідність народних традицій; сприяє усвідомленню й прийняттю цінностей і моделей поведінки, характерних для власної культури.

Казки проходили багатовікову перевірку часом, видозмінювались і удосконалювались таким чином, що порівняно невеликі за об'ємом тексти несли в собі гігантські шари змістів, цінностей й конкретних практичних рекомендацій відносно майже всіх сфер життя і діяльності людини.

Являючи собою культурний духовний феномен, в якому відображені емпіричні знання, ідеї, ідеали, погляди, уявлення, установки виховних дій, вони поєднують педагогічну мудрість з педагогічною діяльністю того чи іншого народу та віддзеркалюють:

- народні виховні традиції та їх емоційно-психічне сприйняття;
- структуру потреб і смаків;
- розуміння місця людини в структурі світобудови;
- уявлення про право й звичаї;
- відношення до свободи і несвободи, праці, власності, багатства, бідності.

Дослідження казок дозволяє з'ясувати психологічний зміст метафор, які на протязі всієї історії відігравали значну роль в еволюції мудрості.

В контексті навчання метафора стає тим потужним і творчим інструментом опису ситуації або проблеми, що пропонує альтернативу, допомагає побачити ситуацію в іншому світлі і зазначає додаткові (а іноді й нові) способи усунення труднощів.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб:

1) визначити особливості, роль і можливості використання казок і метафор у навчальному процесі;

2) скласти алгоритм, що дозволяє:

- провести паралель між казковим метафоричним сюжетом і реальною життєвою проблемою;
- здійснити перенос і структурування отриманої інформації на подібні педагогічні ситуації.

У своїй практичній діяльності ми вирішили скористатися метафорою й казкою в контексті організації і проведення семінарських занять з педагогіки. Звернення до казки і метафоричності не припускає відмову від здорового раціоналізму. Наш варіант роботи з казками і метафорами припускає наявність певного алгоритму, складеного на основі аналізу робіт Д.В. Дмитрієва [Димитриев 2008], Ж.В. Зав'ялової [Завьялова 2006], Керол і Стівена Ленктонів [Лэнктон К, Лэнктон С. 1996], Т.Д. Зинкевич-Євстигнєвої [Зинкевич-Евстигнеева 2008], А.О. Реана і Я.Л. Коломинського [Реан, Коломинский 1999], І.І. Скрипюка [Скрипюк 2009].

Для реалізації поставленої мети семінарські заняття з педагогіки із студентами третьокурсниками, які пройшли літню виховну практику в оздоровчих таборах та школах, ми проводимо в формі метафоричної гри, в межах якої вони обговорюють і аналізують: отримані теоретичні знання на основі практичних прикладів, що мали місце в їхній практичній діяльності; оптимальні методи і способи вирішення задач, що стояли перед ними; моделі поведінки, установки й навички, які вони будуть застосовувати для запобігання аналогічних ситуацій у майбутньому.

Для організації цих занять з трьох видів метафоричних ігор (класифікація запропонована Дмитрієвим Д.В. [Димитриев 2008: 60-61]

- комплексна
- динамічна
- актуальна

ми обрали останній варіант, призначений для багатобічної й тонкої проробки найбільш значимих і типових педагогічних ситуацій, що допомагає: знайти несподівані й творчі способи рішення подібних ситуацій; скорегувати штампи, стереотипи, установки й переконання учасників щодо розглянутої теми; сформувані більш ефективний погляд на ситуацію.

Алгоритм побудови метафоричної гри в сфері бізнесу, запропонований Дмитрієвим Д.В. [Димитриев 2008: 196-199], був

перенацілений нами на педагогічну галузь знання і частково змінений. Він має наступний вигляд.

1. Визначення проблемної педагогічної ситуації та її опис.
2. Вибір казки (метафори) із сюжетом, що має аналогії з реальною проблемною ситуацією.
3. Визначення ключових ролей та цілей учасників у цих ролях, критеріїв успішності їх досягнення, умов взаємодії.
4. Підготовка питань для аналітики, що дозволять провести паралелі з реальністю й зробити висновки.
5. Підготовка матеріалів: загальний опис ситуації (казки), письмові інструкції для кожного учасника, інші матеріали (якщо це необхідно).
6. Аналіз результатів.

На першому етапі розглядається складна педагогічна ситуація (після проходження практики в дитячих оздоровчих таборах або в школі), пережита кимось з учасників. Студент, який представляє цю ситуацію, озвучує свою особисту точку зору, яка може і не збігатися із точкою зору інших учасників. Далі пропонуємо діяти за алгоритмом, запропонованим А.О. Реаном та Я.Л. Коломинським [Реан, Коломинский 1999: 379-399], згідно з яким виступаючий презентує корекцію осмислення дій та корекцію поведінки.

На другому етапі студент, який виступає на семінарі, надає метафоричний опис тієї ситуації, у якій він опинився. Казка підбирається й аналізується ним завчасно.

Найбільш типове використання казок зводиться до того, щоб студент підібрав казку, яка максимально відповідає суті реальної проблемної ситуації, взятої із життя, а потім «навів місток» між сюжетом казки і цією ситуацією.

З усієї сукупності українських народних казок вибираємо тільки соціально-побутові, які відрізняються від інших казкових сюжетів за трьома основними ознаками:

- 1) вихід із конфліктних ситуацій героєм відбувається без втручання чарівних сил, а за допомогою власної кмітливості;
- 2) відображення побуту й умов проживання героїв;
- 3) застосування гумору і сміху у вирішенні проблемних ситуацій чи завдань.

Для аналізу казки використовуємо алгоритм, запропонований Зінкевич-Євстигнєвою Т. Д. [Зинкевич-Евстигнеева 2008: 78-79]

На третьому і четвертому етапах використовуємо алгоритм зіставлення казкових і реальних персонажів, використовуючи методику учениці Димитрисєва Д.В. - Зав'ялової Ж.В. [Зав'ялова 2006: 16-18]:

На п'ятому етапі студент видає в користування кожному учаснику заняття опис реальної педагогічної ситуації, короткий текст казки (якщо в цьому немає необхідності, то просто нагадує сюжет), аркуш із завданнями або питаннями для кожної із команд. Студенти, що представляють ту або іншу команду, працюють над поставленим завданням або питаннями. При цьому обговорення проводиться в три прийоми.

Спочатку висловлюються з рольових позицій з обліком метафоричної ситуації.

Потім обговорення ведеться з конкретної позиції конкретних персонажів. Кожен з учасників говорить від своєї актуальної ролі без прив'язки до метафоричної ситуації.

І, нарешті, відбувається деролінг (вихід із ролі), обговорення проводиться з зовнішнього погляду стосовно метафоричної гри.

Через 10 хвилин вони озвучують своє бачення даної проблеми відповідно до прийнятої на себе ролі.

На шостому етапі проводиться аналіз досягнутих результатів відповідно до поставленої мети.

Досвід проведення семінарських занять в формі метафоричної гри на основі аналізу українських народних казок показав наявність: принципу усвідомлення взаємозв'язку змісту казкової ситуації і реального життя, в яких з позицій казкових героїв йде осмислення життєвої ситуації під новим кутом зору; процесу генерації ідей учасників для вирішення непростих життєвих ситуацій; прагнення розглянути явище з різних боків та знайти якомога більше потенційних рішень.

Таким чином, актуальна метафорична гра: відображає конкретну ситуацію, а також її причини, джерела, основні складові частини, чинники, можливі оптимальні шляхи рішення; забезпечує прийняття й ефективне запам'ятовування матеріалу; актуалізує творчий потенціал; стимулює групову динаміку; дозволяє учасникам сформувати і засвоїти уміння й моделі поведінки, за допомогою яких вони зможуть ефективно вирішувати в майбутньому аналогічні ситуації та практичні задачі.

Література

Димитриев, Д.В.: Семь инструментов успеха в работе бизнес-тренера. Речь, СПб 2008.

Зинкевич-Евстигнеева, Т.Д.: Формы и методы работы со сказками. Речь, СПб 2008.

Золоті українські казки. Сталкер, Донецьк 2001.

Лэнктон, К., Лэнктон, С.: Волшебные сказки: ориентированные на цель метафоры при лечении взрослых и детей. НПО "МОДЭК", Воронеж 1996.

Завьялова, Ж.В.: Метафорическая деловая игра: Практическое пособие для бизнес-тренера. Речь, СПб 2006.

Реан, А.А., Коломинский, Я.Л.: Социальная педагогическая психология. Питер Ком, СПб 1999.

Скрипюк, И.И.: 111 баек для тренеров: истории, мифы, сказки, анекдоты. Питер, СПб 2009.

Summary

The article deals with the features of Ukrainian fairy-tales and metaphors and the possibility of using them in the educational process. The article describes the algorithm of drawing parallels between the subject of the fairy tale and real life situations; structuring the available information and transferring it on similar situations analyzed as part of the educational process.

Key words: the educational process, games, Ukrainian fairy tales, metaphor, algorithm.

Концепт „колодязь” в українських та німецьких казках

Баденкова Вікторія, Баденкова Юлія

Миколаївський державний університет ім. В.О.Сухомлинського

За останні десятиліття у мовознавстві помітно посилюється науковий інтерес до культурної конотації фольклорного слова. Носієм національної специфіки є мовна картина світу [МКС]. Концептуальна картина світу [ККС] тією чи іншою мірою “спроєктована” на всі рівні мовної системи, а на лексико-семантичному рівні вона особливо виразна. Дослідники розмежовують МКС та ККС, але їх межа є нечіткою [Селіванова 2008: 407].

Значний внесок у теоретичне дослідження питання концепту, МКС зробили такі науковці, як Н.Арутюнова, А.Вежицька, В.Жайворонок, О.Кубрякова, О.Селіванова, А.Уфімцева, Т.Цив’ян та ін. Окремі виміри МКС українського народу опрацьовували фольклористи, лінгвісти. У кінці ХХ- на початку ХХІ ст. у ряді дисертацій – Вавринюк Т., Василько З., Жук Т., Леонтєвої О., Олійник О., Тараненко О. – спостерігається посилена увага до вивчення особливостей казкового дискурсу. Відзначаємо певні нароби вчених в порівняльних дослідженнях МКС на матеріалах фольклору, напр.. В.Шабліовського [1997] та О.Гронської [1998].

Свої давні традиції має й німецька фольклористика. Визначний учений В.Вундт на основі казок написав 250-сторінкову монографію "Völkerpsychologie", філологи брати Грімм започаткували міфологічну школу у фольклористиці. З 1935 р. відбувалися міжнародні казкознавчі конгреси, виходило чимало наукових праць, у т.ч. з лінгвофольклористики.

Основним елементом когнітивних лінгвістичних досліджень є концепт. Актуальність даної розвідки зумовлена тим, що, попри наявні публікації, в українському мовознавстві концепт *колодязь* як складник концептуальної системи і один із базових культурних концептів досліджений недостатньо. Об’єктом нашої розвідки обрано українські та німецькі казки братів Грімм, представлені як у друкованих джерелах, як-от «Українські народні казки» (Київ, 1976), Brüder Grimm «Märchen» (Москва, 1959), так і в Інтернет-джерелах.

Мета статті – виявити та описати засоби вербалізації концепту «колодязь» в українських та німецьких народних казках.

Лексикографічними джерелами закріплено прямі і переносні значення, що тотожні в обох мовах [Тлумачний словник української мови: 448, 469; Большой немецко-русский словарь:189]. У дефініціях експліковано семи «водний резервуар», «джерело», «яма». Три синонімізовані та структурні українські варіанти **колодязь** /найуживаніший/, **криниця** та **криничка**, за нашими спостереженнями, не виявляють специфічних для окремих значень синтагматичних зв'язків, а останнє утворення свідчить, що “український світ” емоційніший порівняно з іншими.

Концепт «колодязь» в казковому дискурсі відзначений досить високою частотністю вживання та має розгалужену структуру. У фольклорному тексті твориться додаткова інформація, що нашаровується на об'єктивну. Вона може бути описана, як і МКС, через набір бінарних опозицій [Цив'ян 1990: 5]. Так, через концепти **початку** та **кінця** вводиться категорія часу – фольклорного часу та простору, що описується через опозиції *довго/швидко, близький/далекий*: «*І вирушив Пливунчик в дорогу. Йдучи так, приходять на одну велику гору, а тут уже й ніч почала наближатися. Дивиться — а недалеко біля дороги стоїть криниця*»; *ging den ganzen Tag, bis er abends in einen Wald kam*. Криниця – це дещо стійке, глибоке, вічно живе, точка, із якої все виходить і в яку все повертається: *Зібралися додому. Оглядаються, оглядають дорогу, а знайти дорогу не можуть. Ходять сюди-туди, бігають, та марно. Наче їм хтось очі зав'язав. Ходили, блукали до темної ночі і знову попали до криниці під явором / «Про гору, що верхом сягала неба»/.*

Казковий дискурс відбиває рівень міфоритуального сценарію та підготовку до нього, що не допускає порушення. Є певний набір елементів оточуючого простору, які мовби не пов'язані безпосередньо з цим сценарієм, але є рівноправними членами класифікаційної системи МКС, її концептуального опису. Мова є кодом в уявленні людини про модель світу, яку, зокрема, можна представити як «просторово-часовий» словник через комплекс семантичних полів. Словник має такий склад: поле культури – *країна, місто, палац, площа*, поле природи – *дорога, шлях, степ, гора, ліс (за густими хащами, за високими горами, за швидкими ріками є колодязь із живою водою; степова криниця; Страшний ліс) тощо*. Національно конотованими є флороніми, що у текстах українських казок представлено лексеми *яблуня, верба*,

явір, груша, горіх, у німецьких – липа, дуби («in dem Walde unter einer alten Linde war ein Brunnen»; «einer Brunnen, bei dem drei alte Eichbäume standen»).

Має власні характеристики предметний і персонажний набір концептосфер «звірі», «знаряддя праці», «людина», зокрема назви системи спорідненості *батько, мачуха, дід, баба, дочка, брат*, людина як одиниця соціуму – *багач, бідняк* та ін., що пов'язані з концептом «колодязь», знаки видобування, збереження, використання води з чарівного колодязя.

Концепт включений в універсальну антропоцентричну модель світу. Підтвердженням концептуальності образу є антропоморфні метафори *«озвалася до нього криниця людським голосом»* та їх ототожнювальні або порівняльні персоніфікації – колодязь може винагородити героя чи покарати антагоніста, бере участь у діалозі наряду з тваринами, людьми / *«Дід і баба», «Von dem Tode des Hühnchens»*/. Соціальне протиставлення *чоловіче/жіноче*, реалізоване в казці «Іванко»: *«Йди за сонцем до криниці, що має дві нори. В ній дідові очі на правому боці, а бабині - на лівому»* – може пов'язуватися з універсальною опозицією *праворуч/ліворуч*, актуалізованій також у інших текстах: *вам по праву руку криничка*. Праве у народній свідомості пов'язане з чистотою, із чоловічим на протигагу лівому – жіночому.

Семантична група «ознаки» вербалізована в обох мовах прикметниками *холодний (der kühl Brunnen), глибокий, чистий, старий, висохлий*, . Сема «глибокий» у казковому дискурсі конотована метафорою та гіперболою *«глибока луна йде», «з криниці як не відіб'ється його голос вдвоє сильніше, мов з величезної труби»* /*«Як заць ошукав ведмедя»*/, *«der Brunnen war tief, so tief, daß man keinen Grund sah»* /*«Dat Erdmännekan»*/. В описах фіксуємо ознаки втручання людини по її облаштуванню: *серед лісу криниця кам'яна, оцямрована; цементований колодязь* .

У казковому дискурсі складники лексем набувають нові валентності у межах цієї системи. *Колодязь* стає об'єктом, по відношенню до якого здійснюються якісь фізичні дії, спрямовані насамперед на збереження його чистоти, тому що тільки чиста вода зцілює: /*«Казка про Пливунчика», «Der Wasser des Lebens» та ін.*/, перетворюється на вино: /*«Дідова дочка й бабина дочка»*/, стає золотоносним джерелом /*«Der Eisen Hans»*/. Почистити або вимувувати криницю – завдання-випробування героя, пов'язані з опозицією *ледачий/роботящий*. Протиставлення *сухий (висохлий), старий колодязь*

(«у криниці ні краплі води») та повноводний («аж повнісінька криничка води») є відбитком опозиції *закритий/відкритий*. «Моралізація» є додатковим підкріпленням опозиції: колодязь може митєво закриватися (висихати) при появі антигероя, щоб піддати його випробуванню: «Дивиться —... криничка: вода так і летється; вона туди стрімголов кинулась, а криничка закрилась» /«Дідова дочка й бабина дочка»/.

Колодязь – спеціально виділений і визначений вхід – пов'язаний із концептом **межі**, перед якою треба зупинитися і яку треба перейти, входячи в безмежність, в інший (підземний) світ в універсальній семіотичній опозиції *верх/низ, увійти/вийти, свій/чужий*. Членування простору в німецьких казках актуалізує категорію посесивності: дівчина повинна дістати з криниці веретено /"Frau Holle"/, солдат – блакитну свічку /«Das blaue Licht»/. Специфікою німецького дискурсу є докладні описи підземного світу, у який потрапляють через колодязь: «Das Männchen nahm ihn bei der Hand und führte ihn durch einen unterirdischen Gang, vergaß aber nicht, das blaue Licht mitzunehmen. Es zeigte ihm unterwegs die Schätze, welche die Hexe zusammengebracht» /«Das blaue Licht»/.

Колодязь є точкою відрахунку не лише на шляху випробування персонажа, а й у зустрічі з представниками сфери непізнаного, чужого світу, помічниками-провідниками, як-от: *das kleine Männchen, das Erdmännchen, Frau Holle, die Wassernixe, ein Drachen, залізний вовк, чорт, змії, шаркань-змії*, із такими зачарованими персонажами, як *рак-неборак, der Froschkönig*

До семантичного поля концепту входять знаки: а) «відпочинок»: біля колодязя зупиняються, щоб втамувати спрагу; б) «перевтілення» красуні в гарну рибку /«Чарівні зернятка»/; гусятниці – в дівчину: «*Sie zog eine Haut ab, die auf ihrem Gesicht lag, bückte sich dann zu dem Brunnen und fing an sich zu waschen. Als sie fertig war, tauchte sie auch die Haut in das Wasser und legte sie dann auf die Wiese, damit sie wieder im Mondenschein bleichen und trocknen sollte*» /«Die Gänsehirtin am Brunnen»/; в) «смерть із подальшим врятуванням»: до колодязя кинули молодого велетня («Der junge Riese»), золотокучерявих царевих синів, цареву жінку.

Когнітивні дефініції концепту «криниця» виражені в бінарній опозиції *втікач/переслідувач*. При поверненні з «того світу» в царство живих відбувається перетворення або втікачів, або переслідувачів у заманливу криницю. Етнолексема *козак* є відбитком ментальної картини

українського народу: «—Тепер ми пропали – за нами женеться батько. Ну, ти будь козаком, а я стану криницею...» /«Змієва дочка»/.

Отже, зіставний аналіз виявив спільні ознаки у вербалізації концепту *криниця* у національних картинах світу: орієнтації на максимальну інформативність та образність; пов'язаність із архетипною моделлю світу з її комплексною системою бінарних опозицій, що свідчить про багаторівневність знакових структур народного дискурсу та його глибину.

Література

- Большой немецко-русский словарь. 11-е издание. Медиа, Москва 2004 .
Гронская, О. Н.: Языковая картина мира немецкой народной сказки: Автореф. ... докт. филол. наук. /Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена. СПб 1998.
Селіванова, О. О.: Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Підручник. Довкілля, Полтава. Київ 2008.
Тлумачний словник української мови. Прапор, Харків 2006.
Цивьян, Т.В.: Лигвистические основы балканской модели мира. Наука, Москва 1990.
Шабліовський, В.Є.: Поетико-стильові традиції східнослов'янської та східнороманської фантастичної казки (Спільне та специфічне. Контактні зв'язки): Автореф. дис... канд. філол. наук. Київ 1997.

Summary

The article discusses one of the aspects of the analysis of concept a well, representativ its structure in the Ukrainian and German linguistic pictures of the world on material of folk tales.

Key words: concept, a well, water, binary oppositiones, linguistic world vision.

Фольклор Поділля у записах Олени Пчілки: методика збирацької практики

Шалак Оксана

*Інститут мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М. Т. Рильського НАН України*

Подільський період (1920 – 1924) у житті Олени Пчілки пов'язаний з переїздом до Могилева-Подільського, де на той час мешкала її дочка Ізидора Борисова: «Олена Пчілка не сприйняла більшовицької ідеології. Вона виступила з палкою промовою на Селянському безпартійному з'їзді (1920), закликаючи до рішучих дій проти окупації. Переслідувана радянською владою, змушена була виїхати в Могилів-Подільський до дочки» [Искорко-Гнатенко 2000: 259].

Усі роки в містечку Могилеві-Подільському позначені пильною увагою Ольги Петрівни Косач до народної творчості подолян. Про це свідчить і «Мандат», наданий ВУАН 1920 р. (і поновлений 1924 р.), із підписом Неодмінного секретаря Академії наук А. Кримського [ВР ІЛ, ф. 8, од. зб. 2084]. Переїзд для 71-річної письменниці видався нелегким, однак вона не тільки сама записувала фольклорний матеріал, а й спонукала до цього своїх кореспондентів – місцевих учителів (а через них, очевидно, учнів). Такими були записи Єлизавети [Карагиної] в с. Долиняни – учительки Могилів-Подільської жіночої гімназії [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 307], Василя Парасунька [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 312] в м. Озаринцях та с. Коньові Озаринецької волості – учня місцевої школи, Р. Бензара, І. Гуцуляка та ін. Частину цих записів Олена Пчілка передавала К. Квітці, який із 1921 року очолював Кабінет музичної етнографії ВУАН. Кілька рукописних збірок пісень Олени Пчілки та записи її кореспондентів засвідчують особливу зацікавленість письменниці обрядовим фольклором: колядками, гаївками, купальськими, весільними піснями. Так, пісенні зразки, що містяться в ф. 8, од. зб. 309 у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (принагідно щиро дякуємо за допомогу у пошуку рукописів канд. філол. наук Третяченко Т. Г.) – це польові записи зі значними лакунами та скороченнями: «Колесом сонце на гору іде», «У суботоньку за сонця...», «Плакала Ярися віночка...», «Благословився Темішко...» та ін. Колядки увійшли до інших невеликих рукописів – ф. 28, од. зб. 310 (5 арк.) і ф. 28, од. зб. 308 (7 арк.). Перший із них – польові

записи, другий – «вибілені», що дає змогу простежити етапи роботи Олени Пчілки над фольклорним матеріалом. Характерно, що рукописи здебільшого не містять паспортів, однак діалектизми, які ретельно зберігала записувачка, дають змогу припускати, що пісні записано на Поділлі: «святый» (святий), «надылась» (приваблювала). Прикметно також, що польовий запис здійснено українською графікою, а «вибілений» – метаграфовано російською практично без змін.

Серед рукописів із ф. 28 є й купальські пісні, записані рукою Олени Пчілки [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 314 та ф. 28, од. зб. 315]. Обидві збірки не містять паспортів, але в першому з них (ф.28, од. зб. 314) на 2 арк. є малюнок, зроблений В. Парасуньком, котрий записував у с. Озаринцях Могилівського повіту. Отже, ці записи з великою часткою вірогідності можна вважати «подільськими», однак від кого, коли і де саме зафіксовано пісні, з'ясувати вже не можливо. Текстологічний аналіз 11 зразків купальських пісень дає змогу твердити, що це – матеріал із Поділля з численними діалектизмами: «ходе» (ходить), «цюлой» (цілуй), «Андрее» (Андрію), «душою» (душею). Помітно, що рукопис містить польові записи, хоч і без лакун та з дуже незначними перекресленнями. Усі пісні – це найпоширеніші на Поділлі купальські сюжети. Інший рукопис (ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 315) містить 5 купальських пісень: «Ой під вербою обметяно», «А в Прокопа на подвір'ї явір», «Ой на тім боці купайлиці», «Наше купайло з верби, з верби», «Перекладу кладку». Ці сюжети також поширені на Поділлі [Єфремова 2009: 147].

Ще один рукопис (ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 319) – це чорнові записи колядок, родинно-побутових пісень та балад, здебільшого без паспортів. Тільки під баладою «Ой заїхав козак та з Україноньки...» зазначено: «Наймичка з Бердичіва» [ВР ІЛ, ф.28, од. зб. 319, арк.1]. Принагідно Олена Пчілка залишала на полях рукопису коментарі, репліки виконавців – відповіді на її запитання. Так, до слів «Зовиця іде, як змія гуде...» у пісні «Пряду, сокочу...» є примітка: «Хіба змія гуде? Так співають, от і в казках: прилетіла змія та й гу[де]» [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 319, арк. 1 зв.] Є репліки, які засвідчують, що письменниця провадила записи пісень зі співу («Не збийте мене з голосу» [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 319, арк. 4]), хоч у цьому рукопису не нотувала їх. Характерною рисою текстологічної практики Олени Пчілки була увага до варіантів. Помітне також прагнення записувачки точно відтворювати фонетичні особливості говірки: подекуди на позначення м'якості приголосних вона використовувала штрих, а окремі літери, що означають два звуки, транскрибувала. Олена Пчілка записувала уривки пісень, неповні

варіанти з однієї місцевості, що виявляє її збирацькі засади, які нині можемо назвати методикою суцільного запису.

До рукопису ф. 28, од. зб. 330 (ВР ІЛ), що складається із 24 розрізаних аркушів різного формату (без зазначення порядкового номера), увійшли записи Олени Пчілки з Поділля та з Полтавщини, про що свідчать поодинокі паспорти: «Записано в Могилеві-над-Дністром від поденщиці-селянки» [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 330, арк. не зазн.] і коментарі: «Були й не такі сумні оповідання про те, як «мана» водила одного музику, скрипаля, і казала йому грати... – і він грав цілу ніч, так і заснув він, змор[ений], а як прокинувся уже світом, то побачив, що він сидить на дуже стромкому шпилечку, що стремів серед провалля... Отам йому й казано, як їхати з Гадячого до Красної Луки» [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 330, арк. не зазн.].

На окремих аркушах, що, певно, належать до різних періодів життя й творчості письменниці, – записи веснянок, замовлянь, колядки, щедрівки, віншівки та просто цікавих висловів від людей із народу: «Пішув уже в неруш, стояв з уголлям, бо тік (про горщик)» [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 330, арк. не зазн.]. Окремо на складеному вдвоє аркуші – «Дума про втечу трьох братів з города Азова», записана, можливо, від П. Думенка, бо на іншому аркуші є відомості про його репертуар [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 330, арк. не зазн.]. Серед записів письменниці, очевидно, були й інші думи: «Якось пощастило Олені Пчілці записати на Могилівщині народну думу про Коновченка Вдовиченка. Але запис думи, надісланий з Могилева в Київ Агатангелу Кримському, десь загубився. Тоді в листі від 6 червня 1924 року К. Квітка передає їй прохання від Михайла Грушевського прислати йому хоч копію з чернетки цієї думи» [Мірошниченко 1999: 25].

Ще одна одиниця збереження містить рукопис Олени Пчілки «Різдвяна забава «Коза». Запис стародавньої гри». Запис не паспортизовано, однак згадка у пісні про с. Михайлівку (тепер Ямпільського р-ну, що межує з Могилів-Подільським р-ном) та окремі діалектизми дають підставу припускати, що варіант гри – подільський. Помітно, що пісню, виконувану під час «забави», або ж надиктовано, або це – самозапис із пам'яті, оскільки окремі слова закреслено, а інші не надписано над ними (як буває, коли фольклорист перевіряє запис повторно), а вписано далі в рядку: «Устрелять тебе в (далі закреслено «чере» – очевидно, «черево»; «сам» – певно, «самеє» - О. Ш.) правее ухо». Цінним є не тільки варіант пісні, але й опис самої «Кози» [ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 327, арк. 1].

Отже, методика фіксації фольклору, до якої вдавалася Олена Пчілка, полягала у фонетичному відтворенні почутого з позначенням окремих сумнівних наголосів, записуванні пісень зі співу та нотуванні їх. Записувачка приділяла увагу варіантам, фіксувала репліки виконавців, а також принагідно коментувала записаний фольклорний матеріал.

Умовні скорочення назв джерел:

ВР ІЛ – Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Література

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 307. Запис гаївок, веснянок і т. д., с. Долиняни (Могилів-Под.).

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 308. Косач О. П. (Ол[ена] Пчілка) Записи народних пісень. Автограф.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 310. Косач О. П. (Ол[ена] Пчілка) Записи народних пісень. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 311. Записи нот народних пісень. Б. д. Записи невідомою рукою.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 312. Збірка записів народних пісень, оповідань. Записано в м. Озаринці Могилівського повіту (невідомою рукою) 1919 р.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 314. Купальські народні пісні, записані рукою Олени Пчілки. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 315. Купальські пісні. Запис рукою Олени Пчілки. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 317. «На високій горі...» Колядка, записана рукою Ол[ени] Пчілки. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 319. Чорнові записи рукою Олени Пчілки. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 327. Олена Пчілка. «Різдвяна забава «Коза». Запис стародавньої гри. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 329. Фольклорні записи. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 330. Косач О. П. (Олена Пчілка). Фольклорні записи. Б. д.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 755. Лист К. Квітки до Олени Пчілки 29.04. 1923 р.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 2083. Мандат, виданий Ол[ені] Пчілці на право збирати етнографічні матеріали на Поділлі. 25.IX.1924.

ВР ІЛ, ф. 28, од. зб. 2084. Відрядження Косач О. П. (Олени Пчілки) до Могильова на Поділлі для збирання етнографічних матеріалів, видане Українською Академією наук. Київ, 16.X.1920.

Єфремова, Л.: Частотний каталог українського пісенного фольклору. Ч.1. Опис. Наук. думка, Київ 2009.

Іскорко-Гнатенко, В.: Пчілка Олена. In: Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник / [П. П. Кононенко та ін.]. Либідь, Київ 2000, с. 259 – 261.

Мірошниченко, Л.: Косачі в Могилеві-Подільському. In: Леся Українка – далека принцеса. Додаток до газети «Українська мова та література» 15-16/1999, с. 23 – 26.

Summary

The paper analyzed a folklore collecting method typical for the research practice of Olena Pchilka in 1920- 1924 in its textual study aspect. At that time the writer lived in Mohyliv-Podilsky and collected ethnographic and folklore material of Podillya by the request of the VUAN (Academy of Science) Ethnographic Board.

Keywords: manuscript, folklore collecting method, variant, field notation, variant, accent, performer, textual study.

Перший каталог українського пісенного фольклору

Єфремова Людмила

*Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України*

У літературознавстві та музикознавстві існуючі жанрові системи базуються на письмовій традиції фіксації творів. У фольклористиці систематизують, класифікують та каталогізують також переважно записані, зафіксовані на паперовому носії (рідше у фонозаписах) твори народного мистецтва. Однією з найскладніших ланок у науковому опрацюванні фольклорного матеріалу є необхідність варіантної ідентифікації того чи іншого твору, яка може не збігатися з жанровою. Виправленню цієї розбіжності сприяє усвідомлення фольклорного твору, зокрема народної пісні, як художньої цілісності у просторі творчого процесу.

Народна пісня займає умовно проміжне місце між наративним фольклором та інструментальною музикою, поєднуючи в собі слово та музику. Повторюваність сюжетів народних казок, перегукування їхніх окремих сюжетних мотивів не могло не наштовхнути казкознавців на створення більш-менш досконалих покажчиків сюжетних типів, каталогів казок (згадаємо, наприклад, систему Аарне-Томпсона, яка набула міжнародного значення, або покажчик "Восточно-славянская сказка") які спрощують орієнтацію у міжнаціональному фольклорному та фольклористичному просторі. Нам невідомі подібні ґрунтовні спроби каталогізації, наприклад, інструментальної народної музики, за винятком, власне, інструментарію, який детально систематизовано й описано.

До недавнього часу не було каталогізовано (з індексацією) також цілий масив української народної пісні, за винятком балад, каталог яких було складено і опубліковано О. І. Деєм у монографії "Українська народна балада" [1986]. В основу каталогу балад було покладено, як у казкознавстві, сюжетно-тематичний принцип. Каталогізація балад за сюжетно-тематичним принципом виявилась можливою через розвиненість, яскраву індивідуалізацію, художню цілісність баладної сюжетики. В той же час, цей принцип може бути мало дієвим щодо

каталогізації, скажімо, коломийок або весільних пісень, які мають інший тип художньої цілісності у порівнянні з баладами.

До сих пір ми не мали суцільної каталогізаційної системи для української народної пісні. Вироблена фольклористикою жанрова система [Грица, Дей 1968] та численні фольклорні збірники не закривають цю прогалину. Вони не відповідають на питання про чисельний склад української народної пісенності, частотні співвідношення окремих форм та жанрів; не становлять більш-менш досконалу пошукову систему або базу даних, хоча й можуть бути частково використані для вирішення цих завдань.

Якщо для нарративного фольклору та балад був знайдений тип художньої цілісності, який дозволив каталогізувати відповідні масиви фольклорних творів, то стосовно пісні це питання довгий час залишалося відкритим. Формалізований аналіз пісенних текстів, запропонований В. Гошовським [1964: 32], через перевантаженість процесу аналізу та не усвідомлення пісні як художньої цілісності не призвів до бажаних результатів у вигляді публікації одержаної каталогізаційної системи, яку можна було б використовувати для наукових узагальнень та досліджень. Хоча цей досвід був, безумовно, цінним, прогресивним, цікавим та близьким до мети.

Лише феномен художньої цілісності народної пісні міг стати основною передумовою створення каталогу українського пісенного фольклору (КУПФ). Він полягає в тому, що народна пісня являє собою певну цілісність, яка дозволяє їй функціонувати як окремому мистецькому музично-поетичному твору. Більшість народних пісень можуть бути ідентифіковані за різними параметрами: пісенним інципітом (початковими словами поетичного тексту пісні), сюжетно-тематичним змістом, наспівом, обрядовою функцією тощо. Так, можна згадати пісню за початковими словами ("Ой у полі криниченька", "На вгороді верба рясна", "Ой чиї ж то воли по горі ходили", "Ой там, на горі" і т. ін.), за деякими серединними ключовими словами ("А ми в парі ходить будем", "З ким ти, мила, сюди йшла", "Пливла, пливла з рожі квітка", "Серед поля тополею стала" і т. д.), за сюжетними мотивами (пісня про отруєння сестрою брата; про свекруху, яка залила вогонь; про дочку-пташку), іноді за наспівом пісні або обрядовою дією, пов'язаною з виконанням пісні (на весіллі: коровай вбирають або саджають у піч, дружко крає коровай, молода просить у матері масла для розплітання коси, тощо).

Цілісність народної пісні з метою каталогізації вимагає врахування багатомірності музично-поетичних ознак з певною їх ієрархією. Завдання ускладнюється також тим, що різні народнопісенні твори мають різну онтологічну природу. Так, в баладах та більшості пісень позаобрядової лірики провідна роль належить поетичному тексту, змісту, сюжету; в обрядовій ліриці – приналежності до певної традиції, певного обряду, типу складочислення; у танцювальних піснях – ритміці; у багатоголосному співі – типу розспіву, співвідношення голосів, сонорності, тощо. Також існує проблема ступеня фольклоризації пісенного твору, інтенсивності його побутування, поширення.

Ці проблеми наштовхують на думку про створення багатомірного частотного каталогу українського пісенного фольклору (КУПФ) як системи покажчиків з відповідною індексацією та перехресними посиланнями: а) інципітів пісень; б) сюжетно-тематичного; в) мелодичних типів; г) ритмічного; д) регіонального та ін. Проте, за основу каталогу було обрано одну пісню у сукупності її варіантів, що можливе лише за умови її художньої та семантичної цілісності, як музично-поетичного твору, що має певну жанрову приналежність, постійний або змінний інципіт, ключові слова, сюжетно-тематичну лінію, певну віршову та музичну ритміку, мелодичний тип, географічне поширення та частотність запису.

В основі створення КУПФ була покладена карткова система накопичення інформації. Кожна пісня була вміщена на звичайну каталожну картку (на розлінованому боці паспорт, а на звороті мелодію і текст). Для полегшення порівняння всі мелодії були транспоновані у тональність „соль”. Таким чином була утворена картотека каталогу на основі власних записів автора, авторських розшифровок інших записувачів з фонотеки Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, інші рукописні та друковані джерела. Картотека складалася понад півтора десятка років і налічує зараз понад тридцять тисяч одиниць. Завдяки тому, що матеріал до картотеки добирався майже довільно з намаганням суцільного охоплення, на його основі можна було робити певні висновки щодо частотності (кількісного поширення) окремих пісень, жанрів, жанрових угруповань.

Основним завданням для упорядкування пісень, за умови обрання за одиницю каталогізації однієї пісні у сукупності її варіантів, було створення надійної системи ідентифікації варіантів. Для цієї мети була вироблена оригінальна методика, яка включає в себе врахування

інципіту (відповідно до покажчика інципітів), сюжетно-тематичний зміст (відповідно до сюжетно-тематичного покажчика), віршова та музична ритміка (покажчики віршової та музичної ритміки), структурно-типологічні ознаки наспіву (покажчик мелотипів), географічне поширення, час запису тощо. Насамперед було враховано ієрархію компонентної будови пісні. Кожна пісня, що репрезентує певний жанр або жанрове угруповання має специфічну компонентну структуру, визначену ієрархією компонентів ступенем їхньої стійкості. Так, у багатьох обрядових піснях найстійкішим є типовий наспів, у баладах – сюжетно-тематична лінія тощо. В основі пропонованого каталогу лежить саме ієрархічна компонентна структура музично-поетичного тексту пісні.

КУПФ дає можливість більш точного (порівняно з емоційно-емпіричними висловлюваннями) обліку кількісного складу всього масиву української пісні, окремих жанрових утворень; частотність запису, ступеня поширеності тієї чи іншої пісні або мелодичного типу; дозволяє знайти місце цієї чи іншої пісні у загальному масиві пісень, з'ясувати її жанрову приналежність, тобто ідентифікувати її. З'являється також можливість ідентифікації неповних записів пісень за їхньою першою або й серединною строфою.

До каталогу залучено тільки україномовні записи, зроблені на території України, які мають три (рідко два) та більше (тобто з відповідною частотністю запису) записів з мелодіями та паспортами. Поза каталогом залишені нестрофічні жанри, що не можуть бути зараховані до пісень (народні думи, голосіння), пісні літературного походження, нефольклоризовані у селянському середовищі твори, наприклад міські романси. Вперше створений в Україні каталог українського пісенного фольклору покликаний допомагати при орієнтації у світовому фольклорному процесі, з'ясуванні місця в ньому української народної піснетворчості, її значення та ролі в контексті світової культури.

У 2009 р. Вийшла друком перша частина частотного каталогу українського пісенного фольклору [Єфремова 2009] – систематизований опис 960 найпоширеніших українських народних пісень, кожна з яких у середньому має 11 варіантів. На черзі видання антології-хрестоматії та покажчиків КУПФ.

Література

Грица, С.Й., Дей, О.І.: Принципи класифікації і наукового видання української словесно-музичної народної творчості на сучасному етапі. // Доповідь на VI Міжнародному з'їзді славістів. Наукова думка, Київ 1968.

Гошовский, В.: Фольклор и кибернетика: Опыт каталогизации напевов. In: Советская музыка 12/1964, с. 32-36.

Дей, О. І.: Українська народна балада. Наукова думка, Київ 1986.

Єфремова, Л. О.: Частотний каталог українського пісенного фольклору. У трьох частинах. Ч. 1. Опис. Наукова думка, Київ 2009.

Summary

Frequency Catalogue of Ukrainian Song Folklore (CUSF) is based on the card index of Ukrainian folk songs. This card index numbers about thirty thousand units. The card index and the catalogue are regulated according to the genre and thematic principle of the Ukrainian and world study of folklore. The catalogue includes only Ukrainian records, which were done on the territory of Ukraine, and number three and more variants with tunes and information about songs.

The catalogue publication is planned in three parts: description, indices with commentaries, song collection according to the catalogue (song illustrations with commentaries). The first part, the catalogue description, includes short characteristic of one of the genre groups (chapters), descriptions of the songs, which form it CUSF. The description includes the following main points.

So, the first part of the catalogue edition includes over 900 Ukrainian folk songs, which are the most widely spread. Every song has, on average, 11 variants.

Key words: Frequency, catalogue, Ukrainian, songs, folklore, card index, genre, records, variants.

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHIKA
PHILOLOGICA 100 – 2010

UCRAINICA IV

**SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA
PROBLÉMY JAZYKA, LITERATURY A KULTURY**

Sborník vědeckých článků

V. Olomoucké symposium ukrajinistů
26.–28. srpna 2010

Editor: prof. Josef Anderš, DrSc.

Odpovědná redaktorka: Mgr. Jana Kreiselová

Technická a počítačová sazba: prof. Josef Anderš, DrSc.

Mgr. Radana Merzová

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci,

Křížkovského 8, 771 47 Olomouc

www.upol.cz/vup

e-mail: vup@upol.cz

Olomouc 2010

1. vydání

ISBN 978-80-244-2500-9

ISSN 0231-634X